БОРИС ҬЫЖӘБА

ИҩЫМҬАҚӘА РЕИЗГА

≈ ҩ-ТОМКНЫ ≈

Аҩбатәи атом

АПУБЛИЦИСТИКА

Апҳәынҭшәҟәтыжьырҭа
Аҟәа 2015

ББК 84 (5Абх) 6-5
Ҭ 78

Аиқәыршәаҩ Светлана Ладариа

Борис Ҭыжәба. Иҩымҭақәа реизга. Х-томкны.
Аҩбатәи атом. *Апублицистка.*
Апҳәынҭшәҟәтыжьырта. Аҟәа, 2015. – 744 д.

Борис Ҭыжәба (1931–2012) иҩымҭақәа реизга аҩбатәи атом еиднакылоит аҭыхәтәантәи ашықәсқәа рзы инапы иҭижьыз апублицистикатә рҽиамҭақәа. Аҧсны иаци иахьеи, ахьааи агәырҩеи, атәымтәыла иҟоу ҳцьынцьуааи, ҳазлагылоу ҳажәлари ирызкуп урҭ. Апхьаҩ зинтерес икыша, иҭоурых ахь дхьазырҧшыша акыр ирацәоуп.

© Борис Ҭыжәба, аҭынхацәа, 2015
© Апҳәынҭшәҟәтыжьырта, 2015

АВТОР ИҠНЫТӘ

Аԥсабара злеибарку дац-ԥашәла ауп. Машәыршақә акәҙам атԥарауаа аԥсабара азакәанқәа ауаатәыѡса рҽиара азакәанқәа изрыдырҳәалазгьы. Ииашангьы иныҟәеит урт атԥарауаа дуқәа. Мшәан, ауаѡы ихаҭа аԥсабара дахәтоуми... Ус анакәха, адунеи иқәынхо ауаатәыѡса зегьы иԥкааԥкааua, итԥаа-ҭԥааua уҽыноухар, уасхырк ауп ирымоу. Уаҟа унанамгарц залшом. Нас иабацәыртци абысҟак аиԥшымраҟәа? Шәѡыла, зықьѡыла зхыԥхьаҙара ыҟоу амилатқәа, ажәларқәа? Ҳгәанала ус аҟалара зыхҟьаз – ауаатәыѡса рыԥсаҟьара ауп, адунеи еиуеиԥшым акәакьқәа рахь иахьнанагаз, еиуеиԥшым аԥсабаратә ҭагылазаашьақәа ахьроуз ауп.

Ажәытәра ариаҟара сҽагәылахалан сзалацәажәо, аԥсуаа ҳҭоурых еилыскаауеит ҳәа сҽанынасха, сгәысҽанҙамкәа, азқьышықәсақәа сахьыргәылархалаз ауп. Сара стәалагьы сазкылсит схәы-сжьы зыргылаз ахшыѡтцак: иахьа адунеи иадыруа аԥсуаа – ажәытәҙа зны знырҳара ыҟаз, зымҽхак ҭбааз, зхыԥхьаҙара рацәаз жәлар дук ирҟәырҷахоуп. Ус схәыцратәы сҟазтцаз, сызгәылазгалаз аҭоурыхтә хҭысқәа рҽы избаз рахьтә акык-ѡбак зҳәаз еиԥш, сырзаатгылоит тцаҟа. Амала, аԥхьаѡ, заанатцы иусырдыруеит зыҙбахә сымоу аҭоурыхтә хҭысқәа шәҟәыѡѡык, публицистк иаҳасабала сышрыхцәажәо. Насгьы аиҳараҙак сыззаатгыло, иахьа уажәраанҙагьы уиаҟара итԥаам, аԥсуа жәлар – жәларык

раҳасабала реидкылара иалахәыз – аԥсилааи, абазгааи, мсымааи инарываргыланы зыӡбахә ҳәаз – асанытцәа ҳәа аҭоурых иазаанхаз абшьҭра роуп.

Амшын Еиқәа иатцанакуа Кавказ аҿыцәаҿ, убраҟа Аԥсынгьы налатцаны, аурымцәа зегьраԥхьаӡа ианааз ҳәа рыцхәк алкааны иахьа уажәраанӡагьы аҭоурых аҿы уаҩы издыруам. Амшын Еиқәа (ажәытәан уи Понт ҳәа акәын ишашьҭаз) аартра аурымцәа рлегенда излаҳәо ала, Фессалитәи аҳ иԥа Иазон хадара ззиуаз аргонавтаа – амшынуаа рыхьӡ ауп изыдҳәалоу. Уи алегенда ҳазну аамҭазы иззымдыруа маҷуп, адунеи иқәынхо ажәларқәа зегьы еиҭаганы ирылатцәахьеит, убри аҟнытә араҟа аиҭеиҭаҳәара ахәҭаны иҳаԥхьаӡом, уи акәзам хыкәкыс иҳамоугьы. Амала, алегендаҿы ицәыргоу Аԥсни аԥсуаа рхылтцшьҭрақәаки ирыдҳәалоуп ҳәа ҳгәы иззаанаго хҭысқәак ҳарзаатгылар ҳҭахуп.

Раԥхьатәи ахҭыс. Аргонавтаа Дарданели Босфори иаарыбжьысны Амшын Еиқәа алада-мрагыларатәи аҿыцә инаваршәны иҩеит ҳәа рхәоит. Аҩбатәи авариант уи иаҿагылоит. Уа излаҳәо ала, амшын ааихтцәаны, аҩада Тавриҟа иҩеит ҳәа ауп. Ишдыру еиԥш, аргонавтаа Кавказ иахьааиз, урҭ здызкылаз аколхцәа раҳ Аетҭ ҳәа ихьӡын (иҟалап аԥсышәала уи Ҳаиҭ ҳәа акәзар). Аколхцәа раҳ Аетҭ иашьа Перс ҳәа хьӡыс измаз, аҭоурых аҿы излацәыргоу ала, усҟантәи аамҭазы аҳас дыҟазаарын Тавриа.

Ажәакала, алегенда агәра ҳнаргоит Кавказаа амшын аҿыцәаҿтәи ртәыла – Колхида Аетҭ аҳра иуан ҳәа, уи иашьа Перс ҳәынтқарс дыҟан Тавриа атәылаҿы. Алегенда – легендоуп, аха аҭоурых аҿы абас ҟаларц залшарызу?!»

«Агеографиатә аартрақәа рҭоурых иазку аочеркқәа» актәи атом аҿы ҳаԥхьоит абас: «Милетаа (аурымцәа рхылтцшьҭрақәа ируакуп – *Б. Ҭ.*) Понт аҿыцәан 70 инарыцны ауаа реиланхарҭақәа ҟартцеит, убарҭ рыхәтак, иқалақь духақәазгьы ыҟоуп. Ҳара ҳаамҭа ааиааӡа VIII

ашәышықәсазы Амшын Еиқәала Кавказ ашҟа амҩа ылызхыз, иҟалап ԥсыҙкцәазтгьы... Урт ирышьталаны инеизгьы аиха аазхәоз ракәхарын... Аԥсыҙкцәа ракәхап Ҟрымынҙа инаҙаз, нас Босфор Киммериатәи (Керчтәи) аҙыбжьахала иахысны Меотида аҙиа (Азовтәи амшын) ирызгьы. Ҳара ҳаамта ааиааиҙа абыжьбатәи ашәышықәсазы урт Кавказ аҽықәаҟынҙагьы иааҙеит».

Страбон излеиҩуаз ала, Бырзентәыла аасҭа Амшын Еиқәа аҽықәаҽы аҙы еиҳа излахьшәашәаз ала, сас дыздызымкыло амшын (Аксинтәи Понт) ҳәа ахьзыртцеит.

Урт ахьааиз ирбеит Тамантәи адгьылбжьаха ааҩс усҟан инхоз-интцуаз, «Синды» ҳәа изышьтаз, адгьыл иқәаарыхуаз ауаа. «Тамантәи адгьылбжьахала иадыз Амшын Еиқәа аҽықә аҟны ҳара ҳаамта ааиааиҙа афбатәи ашәышықәсазы милеҭааи уаҟа инхоз асиндцәеи еилахәҳахәтуан. Асиндцәа ирыман дара рхатәы баҕәазагьы – асиндцәа рбаҕәаза ҳәа изышьтаз. Уи ыҟан уажәтәи Анапа ҳәа изышьтоу ақалақь атып аҽы».

Зыҙбахә ҳамоу ашәкәаҽы «Синды» ҳәа изҽу зустцәада?

Аԥсуа жәлар реидкылара ахытцхыртаҽы аԥсилааи, абазгааи, амсымқәеи инарываргыланы асаныгцәа (Саниги) ҳәа зыҙбахә ҳәоу ракәзами? Мшәан, асаныгцәа ахьынхозгьы Шәача инаркны Тҟәаԥс, Анапа, Никопсиа уҳәа Азовтәи амшын аҟынҙатәи атыпқәа рҽы акәымзи. «Синды» ҳәа изҽу асаныгцәа анракәха, атоурых аҽы аԥсуаа ҳара ҳаамтазтәи актәаии аҩбатәаии ашәышықәсҟәа рзы ауп ианцәыргаз (актәаи ашәышықәсазы – аԥсилаа, аҩбатәи ашәышықәсазы – абазгаа) ҳәа иарбоу иашам.

Асаныгцәа аԥсуа жәлар реидтцара излалахәыз, ауасхыр аҽы излаҟаз ала, насгьы еитаххәоит, ҳара ҳаамта ааиааиҙа афбатәи ашәышықәсазы зыҙбахә ҳәоу «синды» дара рнаҩсан даҽеа цьоукы рыдхәалара зламуа ала, урт асаныгцәа рхата зларакәу ала, ҳара ҳаамта ааиааиҙа VI ашәышықәсазы

аԥсуаа аҭоурых аҽы ицәырган, аҭоурых иадыруан ҳәа бжьыҭгала аҳәара азин ҳамоуп. Ус аҳәара азин ҳарҭоит «синды» – асаныгцәа.

Ари иаҳҳәаз шиашоу Аргонавтаа ирызку алегендагьы ишьақәнарҕәҕәоит. Мшәан, аколхцәа раҳ Аеҭ иашьа Перс ҳәа захьзыз Тавриа аҳас дызлаҟаларыз, аԥсуаа рхылҵшьтрақәа ируаку асаныгцәа – «синды» уа инымхозтгьы, уатәи адгьылқәа рымпытцакымызтгьы, рыԥсадгьыл уанзаа имназозтгьы? Аҭоурых аҽы излашьақәырҕәҕәоу ала Колхида ахәҭа ҕәҕәак Аԥсынреи аԥсуааи ирытцарымкуаз…

Ажәакала, аурымцәа Амшын Еиқәа аҩадалагьы аладалагьы иҵҵааua, даҽеакала иуҳәозар, амшын аҩадахьтәи аганахьалагьы, аладахьтәи аганахьалагьы еилкааua, иаарԥшуа ишааuаз иахьеиқәшәаз, иахьеиԥылаз ҳәа аҭоурыхҩҩцәа рнапы ахьақәыркуа Аԥсны ауп, ахәҭакахьала – Пицунда.

Абри ашьҭахь, ҳаамҭа ааииаанза ахпатәи ашәышықәсазы, урҭ иаадыртыз адгьылқәа зегьы, убарҭ рыҩнутҟа Амшын Еиқәа аҽықәқәагьы налатцаны, иҟартцаз ахсаалаҽы ибзианы иубоит Кавказ; иубоит Ермантәыла, Колхида, уи иҩахыкны «Синды» ҳәа ззырҳәоз – асаныгцәа Меоҭида (Азовтәи) амшын аахыс иааныркылоз аҭыԥгьы. Уимоу, аурым ҭоурыхҩҩцәа, хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиԥш, излазгәарҭаз ала, ҳара ҳаамҭа ааииаанза VI ашәышықәсазы урҭ рыхәҭак Меоҭида амшын ныркә Тавриаҽы инхон, еиҳараҙак адгьылқәаарыхра знапы алакыз.

Аԥсуаа рхылҵшьтрақәа ажәытәза аахыс рдацԥашә ахьынтәааua ҭыстцаауеит ҳәа зҽазызкуа дарбан ҵарауаҩзаалак Ааигәатәи Мрагылара, Азиа Маҷ рышҟа днанамгар ауам. Ахаттқәа, кас-кассаа, кашогаа, обешлаа уҳәа аԥсилааи, абазгааи, аедыгьқәеи здырҳәало урҭ абшьтрақәагьы уаҟа ауп аҭоурых аҽы зегьрапхьаза иахьаабо. Ус анакәха, аԥсуа жәлар реидкылараҽы аҭып ду аанызкылаз асаныгцәа ажәытәзатәи рышьтамҭагьы издыруада уаҟа

иаабозар ҳәа, уахь ҳхы ҳархозаргьы, аҭоурых иазҷелымхау шәҟәыѽѽык иаҳасабала ҳаздызыпхьало афактқәа маҷымкәа ицәыртцуеит.

...Ауааташәыѽса рапхьаҙа адунеи иахьыцәнагалаз, ркультура ахы ахьытцнахыз ажәытәзатәи ацивилизациа ахәштаарақәа ируакуп ҳәа иршьоит Ааигәатәи Мрагылара, еиҳа инҭкааны иазгәаҳҭозар, аҙиасҟәа Евфраҭи Тигри рыбжьара. Уаҟа, амшын аҷыцәан, ҳара ҳаамҭа ааиааиҙа цшьнызқь шыцәсазы ашумерцәа ҳәа аҭоурых аҷы иаанхаз ажәлар рыбзоурала иапҵан ақалақь-ҳәынтқаррақәа акыр. Урт идыргылон ахаҳә ѽны дуқәа... Аҙы ыцәҵаны, ирпсааны акәын адгьыл ишыцәхандеиуаз, рымгәахә шаадрыхуаз. Ашумерцәа рыпсадгьыл «калам» ҳәа акәын ишашьҭаз. Уи ажәа еиҭоугозар иаанаго «атәыла» ауп. Уаҟа инхоз ауаа ракәзар «санг-игига» ҳәа ирышьҭан, ари ажәагьы еиҭаганы иуҳәозар, зхахәы еиқәаҵәаз ауаа ҳәа ауп ишцәажәо.

Аха уажәазы араҟа иаххәарц иаҳҭаху, ашумерцәа раамышьҭахь ҳара ҳаамҭа ааиааиҙа ХХ ашәышыцәсқәа рзы Азиа Мач аҷы ицәыртцыз, уаҟа мацара акәымкәа, Аахытц-Кавказ азы, ахәҭакахьала апсуааи аедыгьқәеи рзы зышьҭа аанзыжьыз ртәы ауп.

Даҽеакгьы, Азиа Мач аҷы урт ахьынхоз аҭыпқәа руак иахьҙын Тавра ҳәа. Амшын Еиқәа аѽадахьтәи акәакь аҷы иаабо «Синды» ахьынхо ртәылагьы Тавриа ҳәа иашьҭан. Нахьхьигьы аахьхьигьы идгьылқәаарыхцәан.

«Санг-игига», «синды», «саныги» ахьзқәа еидаҳкылар, шаҟа еизааигәоузеи, шаҟа еиқәҷыртуазеи ҳәа агәааанагара узцәырымтцырц залшом, иҟалап, ҳара инеиҟәытхаааиҟәытхашәа ҳашрыхцәажәо акәзамкәа, урт ажәытәза аахыс, азқьышыцәсақәа иргәылсны иаауа ажәлар еиуеиԥшым аамҭақәа рзы ишрышьҭаз ахьзқәа ракәзаргьы.

Абар, саныгаа рыхьз инадхәаланы ҳапсуа цараууѽ ду Ш. Инал-Ипа ииѽуа: «Трапезунд инаркны Керасунынза (Фарнакиа) Амраҭашәарахьтәи атерриториа знапаҷы иҟаз

массиноикаа, мамзаргьы мосиникаа рзы ҳара ҳаамҭа ааиааанӡа ахәбатәи ашәышықәса анҵәамҭазы Қсенафонт аинтерес зҵоу адырратарақәа ҟаиҵоит. Уи излеиԥуала, урҭ амҿы иалхыз абаақәа дыргылон, аиха аус адырулон, бџьарс ирымазгьы уи иалхыз, аҟама еиԥшыз аҳәа кьаҿқәа ракәын, ача аадрыхуан, амшынҳәақәа-адельфинқәа ркуан, ахьа рыҟәшәон.

Г. А. Мелиқишвили иакәзар, мосиникаа асаныгцәа рыхьӡ иадкыланы дрыхцәажәеит…

…Ҳара ҳаамҭа ааиааанӡа аԥажәатәи ашәышықәсазы, Азиа Маҷ араионқәа рҿы ицәырҵуеит еиуеиԥшым аетникатә гәыпқәа еидызкылоз, аиҳараӡак хаттааи хеттааи ҳәа изышьҭаз ажәларқәа зланхоз ақалақь-ҳәынҭқаррақәа. Атцыхәтәаны урҭ рҿеидыркылоит, иагьаԥырҵоит зымч ҭәҳәаз, зымԥхак ҭбааз хеттаа рҳәынҭқарра.

Хеттаа рҳәынҭқарра иатцанакуеит х-аамҭак: ажәытәтәи, абжьаратәи, аҿатәтәи. Ажәытәтәи иатцанакуеит ҳара ҳаамҭа ааиааанӡа ажәаатәи ажәафтәи ашәышықәсақәа; абжьаратәи – ажәохәтәи ашәышықәса; аҿатәтәи – ажәиԥшьтәи ажәахатәи ашәышықәсақәа.

Аҳәа иҟәнын… Ахыци-ахәымпали икын. Ахатца ԥшратцәҟьа иман. Ҳара аишәа ҳахьахатәаз ҳаматҭ руан зхахәы аушьҭыз, амра еиԥш илашоз ачкәынцәа ԥшӡақәа…»

Асовет хеттолог В.Иванов иԥуеит: «Ҳара ҳаамҭа ааиааанӡа х-нызкъ шықәса рнаԥсан хаттаа ҳәа иҟаз ажәлар рбызшәа Кавказ Аԥада-Мратәашәараҿы инхо аԥсуааи адыгааи рбызшәақәа ирзааигәазҭгьы ҟалап, иара убас Кавказ Аԥадеи Мрагылареи рҿтәи (Нахтәи-Дағьстантәи) абызшәақәеи иареи ахьеиԥшқәоугьы ыҟоуп». («Адунеи ажәларқәа рмифқәа», ад. 590).

Хеттаа рҳәынҭқарра ашьатаркраҿы дгылоуп ҳәа атоурых иадыруа Лабарна иоуп (даҽа ҭоурыхтә хытцхырҵақәак рҿы Табарна ҳәа ишьҭоуп). Ҳара ҳаамҭа ааиааанӡа XVII ашәы-

шықәсазы Азиа Маҷ аҽы зхы иаҟәиҭны иҟаз аҟалақьхәынҭқаррақәа зегьы еидикылт. Адгьылбжьаратәи Егеитәи амшынқәа рахь дназеит. Уимоу, аҩада – Амшын Еиқәахьгьы дкылсит. Аха абраҟа, Амшын Еиқәа аҽықәан, акаскцәа («Каскасы») рабшьтрақәа жәба ракәу, жәаҩа ракәу рҽааидыркылан, дара рышҟа Лабарна днармышьтит. Акаскцәа «Кзыл-Ирмак аӡиас амрагыларахьтәи акәакь инаркны, Амшын Еиқәа аҽықә иаваршәны амрагыларахьтәи Понттәи ашьхарақәа рҟынӡа рымпытцакын». Урҭ уаа еибашьцәан.

«Агеографиатә аартрақәа рҭоурых азы аочеркқәа» актәи атом аҟны ҳапхьоит абас: «Ҳара ҳаамҭа ааиааныӡа XVI ашәышықәсазы урҭ рабашьра далагеит аҳәынҭқар Тухалиа III, амала, иара дшақәымгәыгуаз аҟара акаскцәа хыпхьаӡара рацәала иҽагылт». Уи аамышьтахь аҳәынҭқарра иахагылаз иара иҷкәын Суппилуима актәи иҽанааиргәгәа, ир иманы акаскцәа дрыжәлеит: «Анцәа имчала каскаа ртәылаҿ аиааира згеит...» Аҭоурых абри аҩыза анҵамҭа азаанижьт иара.

Аха араҟа, ҳара ҳтәала, даҽа зҵаароуп аҵакы змоу. Хыхь иаҳҳәахьеит В. Иванов игәаанагарала, «хаттаа рбызшәа аԥсуааи аедыгқәеи рбызшәақәа ирзааигәоуп». Ус анакәха, хеттаа рнапаҿы иааргаз акаскцәа зуст͡цәада? Хеттааи дареи агеи-ашьхеи реиԥш еицәыхараз жәларқәазу, шьтрала еизааигәаз, еишьашәалаз, зыбз еибакыртә иҟаз жәларқәазу?

Еиҵа Азиа Маҷ ашҟа ҳаиасыроуп. Еиҵа ҳара ҳаамҭа ааиааныӡатәи азқьышықәсқәа иргәылоу аҭоурых еимҳарттароуп, ҳагәылалароуп. «Адунеи ажәларқәа рмифқәа» ҳәа зыхьӡу астатиа авторцәа И. Диаканови И. Соколови абас рыҩуеит: «Ҳара ҳаамҭа ааиааныӡа XVI-XIII ашәышықәсқәа рзы Касситтәи абшьтрақәа Вавилониа рнапаҿы ииаргеит». «Каскаа», «кас-касаа» ҳәа хыхь В.Иванов зыӡбахә имази «касситтаа» ҳәа И. Диаконови И. Соколови злацәажәои жәларк ракәзами? Ҳаԥсуа ҵарауаҩ ду Ш. Инал-Ипа «Аԥсуаа ретнокультуратә ҭоурых азҵаарақәа» ҳәа зыхьӡу иусумҭаҿы

«Каскааи абешлааи аԥсуа-адыгтә абшьтраԛәа ретникатә еизааигәара азтцаатәы азы» ҳәа зыхьзу ахаҟны иҩуеит абас: «Ҳара ҳаамҭа ааиааназа XVII-XIII ашәышықәсԛәа рзы, Богазкеитәи архив аҿы ирбаз хеттатәи адокументқәа изларҳәо ала, каскаа (кас-кас) аетникатә термин зызкыз ажәлар Амшын Еиқәа аладахьтәи аҿықәаҿы инхон, изларҳәо ала, Кавказ ахьзгьы дара рҟынтә иаауеит». Анаҩс атцарауаҩ иҳәоит, ҳара ҳаамҭа ааиааназа XV ашәышықәсазы «Гага» ҳәа зызбахә рҳәоз атәыла хеттатәи ахьз «кас-кас» ауп ҳәа. Аҭоурыхҩҩцәа еиԥеакны изларҳәо ала, кас-кассааи абешлааи (урҭ аҭоурых аҿы акырԥьара еидкыланы ауп ишрыхцәажәо) Азиа Маҷ Аҩада-Мрагыларахьтәи акәакь аҟны жәытә-натә аахысгьы инхон. Каскаа хазы ҳарзаатгылозар, ҳара ҳаамҭа ааиааназа XVII ашәышықәса инаркны VII ашәышықәсазынза изныкымкәа аҭоурых аҿы ирыхцәажәан – зны «кас-кассаа» ҳәа рзырҳәон, даҽеазных – «каскаа» ҳәа ирышьтан, даҽеаԥьара «кашкаа», мамзаргьы «кашекаа» ҳәа рзырҳәон. Ас еиуеиԥшымыз ахьзқәа зрыҭоу, дара урҭ аҭоурых документқәагьы еиуеиԥшым амилатқәа рхатарнакцәа иахьырҩуаз акәзар ауеит.

Каскаа ртәы аҭоурых иазаанзыжьыз иреиуоуп, иаагозар ҿырԥштәыс, хеттаа, ассириаа, урартаа уҳәа ҳара ҳаамҭа ааиааназатәи ажәытәзатәи мрагыларахьтәи егьырҭ ажәларқәа. Абешлаа ракәзар, аиҳараҙак рызбахә ахьҳәоу ҳара ҳаамҭа ааиааназатәи XII ашәышықәсазтәи ассириатәи аҭоурыхтәи хытцхыртақәа рҿы ауп.

Ҳара ара каскаа ирызкны ирыҩхьоу, ирҳәахьоу аитаҳәара ҳеазаҳкуам. Хыхь ҳшалацәажәаз еиԥш, Ш. Инал-Ипа иусумтаҿы урҭ инҭкааны дырзаатгылахьеит. Диаконов В., Иванов В., Мелиқишвили Г. уҳәа егьырҭ атцарауаагьы урҭ азтцаатәқәа ирзаатгылахьеит.

Амала, ҳара еиҭах инатцшьны иазгәаҳтарц иаҳтаху – Кавкази Азиа Маҷи рҿы (ауаатәыҩса зегьраԥхьазатәи рци-

вилизациа ахьцәырҭыз ҳәа иршьо) ажәларқәа етникала ишеимадаз атәы ауп. Азиа Маҷ аҧы зыӡбахә ҳәоу «каска», «кас-кассаа», «кашка» ирзааигәоу, иузырҟәымҭхо ирыдҳәалоу Кавказ Аҧада-Мраҭашәара инхоз «касогаа», мамзаргьы «абешлаа», «аԥсилаа» роуп.

«Агеографиатә аартракәа рҭоурых иазку аочеркқәа» рҧы иаабо ахазарцәа ркагонат (Хазартәи аҳәынҭқарра) ахсаалаҧы Кавказ Аҧада-Мраҭашәара, Ҟәбина аӡиас инаваршәны «касогаа» ҳәа ануп. Урҭ аедыгьқәа роуп.

Аедыгьқәа рыӡбахә ҳаналацәажәа, иаҳгәалаҳаршәар ҳҭахуп «Меланхленаа». Урҭ ртәы зҳәаз аурымцәа роуп, иааанагогьы «аплашь еиқәаҵәақәа зшәу» ҳәа ауп. Араҟа иадаҳҳәалар ҳҭахуп аҭоурых аҧы «амазонка» ҳәа ицәыргоугьы. «Агеографиатә аартракәа рҭоурых иазку аочеркқәа» рҧы ҳара ҳаамҭа актәи ашәышықәсазтәи аҭоурыхҩыы Помпони Мела иеиқәиршәаз адунеи ахсаалаҧы Кавказ Аҧада-Мраҭашәара иахьаҵанакуа, Ҟәбина аӡиас инаваршәны ишану «касогаа» ҳәа акәзам, «аедыгьқәа» ҳәагьы акәзам – «амазонка» ҳәа ауп.

«Амазонка» рҭоурых илегенданы ауп ишаанхаз. Уи алегенда излаҳәо ала, амазонкацәа ртәылаҧы иҟоу зегьы ҳәсоуп, ахацәа зынӡаскгьы иҟаҵам. Аҧкәын дир дыршьуазаарын. Аӡгабцәа ракәын иаанрыжьуаз. Амазонкаа еибашьцәан, уимоу Бырзентәылатцәкьа иақәлон ҳәа аҳәоит алегенда.

Ҳара ҳгәанала, алегенда – легендоуп, азаатгылара аҭахым. «Меланхленааи» (аплашь еиқәаҵәақәа зшәызи), амазонкааи акасогцәа-аедыгьқәа, ачерқьесцәа ракәын. Зыплашь еиқәаҵәаны абырзенцәа ирбозгьы, акәымжәы зшәыз аедыгьқәа ракәхарын. Амазонкаа ҳәсоуп ҳәа зырҳәозгьы аедыгьцәа ркәымжәқәа аҳәса ртққәа иахьреиԥшныршьалоз акәхарын…

Убарҭ рытцаҟа усҟан Меоҭида ҳәа изышьҭаз Азовтәи амшын инаркны Амшын Еиқәа аҧықәаҧынӡа инхоз «синды» – асаныгцәа ракәын. Хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиԥш, асаныгцәа

– саниги, «синды» рыхьӡқәа иреиԥшугьы Азиа Маҷ аҽы иҟан – «санг-игига» ҳәа изышьҭаз. Каскааи – касогааи, ганкахьала, абешлааи – аԥсилааи даҽаганкахьала, аҭоурыхдырѡцәа рыбжеиҳараѡык азә роуп ҳәа ишьақәдырҕәҕәозар, нас «синды» – «санығаа» ганкахьала, «синг-игига» аҽаганкахьала азәроуп ҳәа ашьақәырҕәҕәара замуеи? Мшәан, Кавказтәи ажәларқәа, еиҳараӡак аԥсуааи аедыгьқәеи ҳара ҳаамҭа ааиааиӡа ажәытәзатәи рышьҭа Азиа Маҷ иадҳәалоуми, нас иамуӡои аԥсуа жәлар реидҭараҽы зыӡбахә ҳәоу асаныгцәагьы рышьҭа Азиа Маҷ иадҳәалазар?

Абраҟа иаагар ҳҭахуп даҽа литературатә-ѡыратә хытцхырҭакгьы. Зыӡбахә ҳамоу Г. Гельмольт инапхгарала Германиа иҭыжьыз «Ауаатәыѡса рҭоурых» ахԥатәи атом ауп. Уи еиҭаганы 1904 шықәсазы Петербург иҭыжьын. 268-тәи адаҟьаҽы абас ануп: «Раԥхьатәи аимператорцәа рхаан, Митридат иҳәынҭқарра иатцанакуаз зхатә хьыԥшымра змаз атәыла хәычқәа аҭоурых ианыӡааит... Убарҭ иреиоуп ҳара ҳаамҭа иатцанакуа 63 шықәсазы Понттәи аҳрақәа рыкәӡаарагьы. Рим азы ихьамҭаз ҭыԥқәан Тавра (Исавриеи Киликиеи) атәыла. Уи атәыла ауааԥсыра рхаҳәатәала иныҟәон, ибнаршәыраз ртәыла амшын иаҽыкәын. Убри аҟнытә урҭ амшынкәылаѡцәа ҳәа ирышьҭан. Ртәылахь инеиуан зхы еиқәзырхарц зҭахыз абрагьцәа. Киликиатәи амшынкәылаѡцәа ирҽагыланы Рим қәпон. Убас шакәызгьы, ареспублика акәзааит, аимпериа акәзааит урҭ ашьхауаа раанкылара рцәыуадаѡын. Убарҭ ирхыԥхьаӡалоуп писидонаагьы. (Синди, Саниги шаҟа ирзааигәоузеи). Аиашазы, урҭ ашьҭахьтәи аимператорцәа рхаангьы иқәылон, иабрагьцәа шәарҭан, имшынкәылаѡцәа шәарҭан. Иреиҕьыз реибашьцәа Амрагыларахьтәи Римтәи аимператор ихьчаразы иргон. Урҭ рахьтә ѡыцьа (Зенони Лев III) Византиа аимператорцәасгьы иҟалахьан...»

Аҽырԥшразы иааҳгар ҳҭахуп даҽа факткгьы.

Евгариеи Прокопи Кесариатәи излары҂уаз ала, афбатәи ашәышықәсазы Амрагыларахьтәи Римтәи аимператор Иустиниан Актәи хаҭала дзыхьчоз абазгаа ракәын, урҭ разыќатцаразы, рааҙаразы Константинополь ашкол аартны иман. Руаҙәк, Ефраҭ захьҙыз, аимператор изааигәақәаз дреиуан. Идтцала Аԥсыќагьы даахьан…

«Ауаатәы҂са рҭоурых» ахԥатәи атом 83-тәи адаќьаҷы усҟан Азиа Маҷ аҷы еибашьыгас ирымаз атәы ахьаҳәо, зегьреиҳа зтцазкуа аибашьыга-ҿыуардын ауп ҳәа инатцшьны иазгәаҭан. Зегь раԥхьа уи зхәыцыз итәы аҳәара уада҂уп, амала ҳара ҳаамҭа ааиааиҙа х-нызқь шықәса рзы Вавилониа уи ыќамызт. Аибашьыга-ҿыуардын хеттааи каскааи рхаан ауп Вавилониа ианцәыртцыз. Урҭ уахь иназгаз хеттаа ракәу, мамзаргьы Азиа Маҷ А҂адахьтәи акәакь (каскаа ахьынхоз) аќынтә акәу еилкаам. Машәыршақә акәхарым зыҙбахә ҳамоу ашәќәаҷы абас занугьы: «Абнауаа (варвары) ҳәа зыҙбахә ҳәоу хеттаа ҳәа изышьҭоу ажәлар роуп. Мшәан, урҭгьы каситаа рхаан ауми Вавилониа аҳра аныруаз». Дара абарҭгьы машәыршәа еиқәшәаз фактқәамзар ќалап. Ҳара ишаадыруа, ажәытәҙатәи хаттаа рҳәынҵқарра знапаҷы иаазгаз хеттаа, хаттаа рнырра ҭәҭәа шрымаз иаанхеит…

Атцарауаа аҙәыр҂ы хаттаа рхылтцшьтра иашақәа ҳәа иршьо каскаа роуп. Убри азы акәхап урҭ хеттаа амрагыларахьтәи ркәакь аҷы изаабогьы, ашьҭахь хеттаа Вавилониа аҳра аныруаз каситаа ҳәа дара аҳра рыцызуаз каскаа ракәзаргьы ќалоит… Ииашоуп, урҭ мрагыларахьтә иааит ҳәа тцарауа҂цәақәак ишьақәдырҭәҭәоит, аха иќоуп ҂адантә илбааит ҳәа агәаанагара змоугьы, насгьы хыхь ишазгәаҳҭаз аиԥш, аибашьыга-ҿыуардынгьы аҿыуаа еибашьцәагьы Вавилониа ианаабо уаќа хеттааи каситааи аҳра аныруаз ауп. Арахь аҭоурых аҷы излаадыруала, «Каскааи хеттааи жәытәнатә аахыс аҿыуаа» ҳәа ззырҳәоз ракәын. Еицырдыруа асовет тцарауа҂ ду Турчанинов Маиќәаԥ иибаз ахаҳә ианыз

аҩыра, ишдыру еиԥш, ирцәажәеит аԥсышәала. Ари афакт заҳгәалашәаз каситаа Вавилониа рнапаҷы ианаарга, уатәи адгьыл ашара иалагеит, адгьыл зыртозгьы аиҳараҙак каситаа аибашьцәа ракәын. Ирзалырхуаз адгьыл аханы ахаҳәқәа ахадырсуа иалагеит, уи адгьыл зтәу ауаҩы изы ршаҳатгак аҳасабала. Убри анаҩсгьы уи ахаҳә ианыртцон адгьыл зыртаз зинқәас имоу. Уи азинқәа еилазгоит ҳәа иалагаз анцәа иахьтә лахь шиоуаз, дыштахоз.

Абарҭ ахаҳәқәа рыҙбахә заххәаз, Турчанинов ирцәажәаз ахаҳәгьы ахьарсыз атәыла ахаҟны ауп. Арҭ реиҷырԥшрагьы иунаҭо ыҟоуп…

Каситаа Вавилониа аҳра руан 576 шыкәсеи жәымзи ҳәа рҳәоит хытцхырҭақәак. Каситтәи аҳәынҭқарцәа рхыԥхьаҙара 36-ҩык ыҟан. Дара аҳра аныруаз ашыкәсқәа нарбаны, рыхьҙқәа рыжәлақәа нагҙаны иануп хыхь зыҙбахә ххәахьоу ашәҟәы, «Ауаатәыҩса рҭоурых» аҷы. Урҭ рыҩнутцҟа иупылоит абарҭ ахьҙқәагьы – Харба, Нииба уҳәа егьырҭгьы. Абраҟа инатцшьны иазгәаҳҭарц ҳҭахуп даҽеакгьы, каситтәи аҳәынҭқарцәа аԥхьа ирыҩуан «кашшааи вавилонааи рҳәынҭқар» ҳәа. Цытрак анцы «кашшаа» ашьтахьҟа ииаргеит. Атцыхәтәантәи аҳәынҭқарцәа ракәзар дара злытцыз «кашшаа» рыхьҙ зынҙаскгьы антцара иаҟәытцит… Атцарауаа излашьақәдыргәгәо ала, урҭ рхатәы бызшәагьы рхаштит, рхатә культурагьы рцәыҙит, ишьҭырхит Вавилониа злацәажәоз акадд бызшәа, Вавилониа акультура акәхеит дара ркультурагьы. Убас, «змилатра зхашҭыз аҳәынҭқар Кадашман Харба касситаа рнапала дыршьит» .

Евлин Кренгель Брандит «Ажәытәтәи Вавилониа ашҟа аныҟәара» ҳәа захьҙу ишәҟәаҷы абас иҩуан: «Амилаҭ хдырреи, уи инадкыланы амилаҭ еиқәымчракәеи аҳәынҭқарра дуқәеи аимпериа дуқәеи раан ауп ианцәыртц. Усҟан ауп зегьрапхьаҙа ианаарԥшыз ауаатәыҩса рыҩнытцҟа аиҟарамра иҟаз – зых иакәитызи атәцәеи, аҳра зуаз ажәлари ахәура итаз

ажәлари рыбжьара иҟаз аиҟарамра. Уи аҩыза аҭагылазаашьа ганкахьы иаргылт амилаҭҭа хамаԥагьара, даҽа ганкахьы – ихәыз амилаҭҭа хдырра. Аԥхьатәиқәа хәыцуеит: «Ҳара егьырҭ хреиҧуп, избанзар урҭ ҳхәура иҭахцалт». Егьырҭ ракәзар: «Ҳара урҭ хреицәам, иҳақәымҷиеит акәымзар» ҳәа ихәыцуеит. Аимпериақәа ҟалааныҳа арҭ рҩызцәа агәааанагарақәа зынҳакгьы изцәырҭҳомызт».

...Тигри Евфраҭи рыбжьара, мамзаргьы аҭоурых аҷы Азыбжьара ҳәа изышьҭоу аҷы зегьраԥхьаҳа аҩыра аԥызҭаз ажәлар, аҭыхәтәантәи ашықәсқәа рҟынҳа еилкаамызт, еимакын. Ҭарауаҩцәақәак ргәаанагарала, уи аԥҵан Азыбжьара аладатәи акәакь аҷы, шумераа ҳәа захьҳыз ажәлар уаҟа инанагааныҳа, уа инхауаз, аҭоурых аҷы зыхьҳ дырым ажәлар рыбзоурала. Аха абар, аҭыхәтәантәи ашықәсқәа рзы асоветтә наука иҟанаҭаз аартра абзоурала аҩыра аԥызҭаз шумераа шракәу шьақәырҷәҳоуп.

Азыбжьара инхоз ажәларқәа зегьы еидкыланы раԥхьатәи аҳәынҭқарра ду аԥитҵеит Саргон (шурум-кеи) шаррум-кеи – уи аҳәынҭқар иашаҭаҟьа ҳәа ауп иаанагогьы. Ҳара Азыбжьара аҭоурых инҭкааны алацәажәара ҳгәы иҭазам араҟа, иаххәарц иаҳҭаху, ашьҭахь Вавилониа анрылкааха, аиҳараҳак хеттааи каситааи рнапаҷы ианнеиз атәы ауп. Ҳара ҳаамҭа ааиааныҳа 1530 шықәса аламҭалазы аҳәынҭқар Мурсилис хадара ззиуаз хеттаа Вавилониа шьҭырхит. Убри ашьҭахь ауп уаҟа каситаа рҽанышьақәдырҷәҳа. Евелин Кленгель Брандт излеиҳәо ала, каситаа 350 шықәса Вавилониа рнапаҷы иҟан. (Хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиԥш, даҽа ҭарауаак ишьақәдырҷәҳоит урҭ Вавилониа рнапаҷы иҟан 500 шықәса инарыцны ҳәа). Усҟантәи аамҭазы Вавилониа аҭакы лаҟәит. Аполитикатә роль хаа хеттаа рышҟа ииасит. «Ҳабацәеи ҳабдуцәеи зынҳаскгьы ирымбаҳацыз ацха ҟазҭо ашьхыцқәа ашьха тәылаҷы инхо, хахаа ҳәа изышьҭоу рҟнытә иааҳгеит» ҳәа дахыҽхәаны иҩуан ашьҭахь Вавилониа аҳра зуаз руаҳәк.

Аха, мшәан, изустцәада хахаа? Хахаа ҳәа Азиа Маҷ аҿы милатҙ ыҟазамызт. Убри аҟнытә, хыхь аҭарауаа ишазгәарҭахьоу аиԥш, хахаа ҳәа зыӡбахә ҳәоу хаттаа роуп, мамзаргьы каскаа роуп. Ишдыру еиԥш, хаттаагьы каскаагьы азәы ракәын. Араҟа иазгәаҭатәуп даҽеакгьы, хаттаагьы каскаагьы ахьынхоз ашьха тәылаҿы шакәыз.

Е. Кленгель Брандт анаѡс иацитцон абас: «Вавилониа аҽы аннанагаз уаҟа каситаа аҳра аныруаз ауп. Аҽеҟәа еиҳараӡак иахьыраӡоз Азиа Маҷ ашьхара иаԥну аҭыпҟәа рҿы акәын». Даҽеаџьара ҳаԥхьоит абас: «Еиуеиԥшым амыругақәа рыҟатцаразы аиха рҭахын, зегь раԥхьа иргыланы абѡа. Уи еиҳараӡак иахьааргоз Азиа Маҷ аҟнытә ауп. Избанзар, уаҟа Ермантәыла ашьхараҿы еиԥш, иара убас Кавказ амраҭашәарахьтәи аҿықәи рҿы аихатцхырҭатә ҭып беиақәа ыҟан».

«Ҳара ҳаамҭа ааиааназа ѡ-нызқь шыкәса антцәамҭазы инарҭбааны рхы иадырхәо иалагеит аиха… Аиха усҟан ахьы атцкысгьы ирҭахын, ахәгьы аман – аиха змаз аибашьраҿы аиааира игон. Аиха ахьытцырхуаз Ермантәылеи, Аахытц-Кавкази, Азиа Маҷи рҟны акәын…»

Вавилониа аматематика бзианы излардыруаз ала, «аетцәақәа рыҭцаареи, апланетақәа рҭагылазаашьеи, урҭ рныҟәареи» ирхылаԥшуан. Вавилониаа роуп аҭоурых аҿы зегьраԥхьаза ашыкәс аԥцашьа иақәшәазгьы, жәаѡа-мзы рыла еизызшазгьы, есымза 29-30 мшы рзаԥызцазгьы. Аха ас шыкәсык аѡнутҟала мышқәак мыцхәхеит. Абарҭ ихашәалоз амшқәа ааидкыланы ес-афбатәи ашыкәс азы ажәахатәи амза аԥыртцон. Амала, аибашьрақәеи аилаѡынтрақәеи ирыхҟьаны уи анырхаштуаз, аҳәынҭқар иуспҟа ҷыдала ажәахатәи амза аԥитцон.

«Ауаатәыѡса рҭоурых» актәи атом 38-тәи адаҟьаҿы абас ануп: «Акалендар аԥцараҿы вавилониаа рҭаѡцәан. Урҭ аамҭа ашыкәсҟәеи, амзақәеи, амчыбжьқәеи рыла иршаз иахьа уажәраанӡагьы ишьақәыргәгәоуп. Амчыбжь бжьы-

мшы рыла изларшаз, уаҟа усҟан ирдыруаз амреи амзеи хә-планетаки рхыԥхьаҙарала ауп. Уи иахьа уажәраанҙагьы иааныханы иҟоуп. Амши атцхи 12-12 саат рыла ршарагьы дара ирыбзоуроуп… Ашәагақәеи акапангақәеигьы дара рҽоуп иахьаԥтцаз» – абасала, ажәытәтәи Вавилониаҽы иахьа ҳара ҳаиԥш жәабалатәи асистемала иԥхьаҙозаарын. Амала, ашьтахь ирцәыҙт, аиташьақәыргылара азқьышықәсҟәа атаххеит…».

Атоурых аҽы уи аҩыза ахтысҟәа ҟалахьеит. Егьырт зегьы ракәым, аҩыра зманы иҟаз, ашьтахь изцәыҙыз ажәларқәа ирхыԥхьаҙаланы аԥсуаа рыҙбахә иҳәеит иеицырдыруа аурыс тцарауаҩ Турчанинов.

Астрономиеи адинхатцареи шеидҳәалаз ҳнарбоит ажәҩан хыцьара ишаны, хҩык анцәақәа рыхьҙ иахьадырҳәалаз. Абар даргьы: Ан, Енлилиа, Еа.

Ашықәс амзақәагьы дара рхатә хьыҙқәа рыман. Убартҙ рахьтә мызкы ахьыҙ абра иааҳгарц ҳтахуп: «Аб» ҳәа иашьтан. Аԥсуаагьы ирымоуп амза «Абтцара» ҳәа захьзу.

Вавилониа астрономцәа руазәк абас иҩуан: «Аб мзазы Адад (адыди амацәыси рынцәахәы Вавилониа ишишьтаз ус акәын) атәылаҽы азхытцрақәа ҟаитцоит…»

Ҳара ҳаамта ааиааҙа ҩ-нызқь шықәса рылагамтазы Вавилониа Адунеи шыршаз азы аҳәамта аԥыртцеит. Уи аҳәамтаҽы ажәҩани, аокеанқәеи, амшынқәеи ахьеиқәԥхьаҙоу иаҳԥылоит ажәа Аԥсу – ус акәын аокеан ишашьтаз. Араҟа еиҽҳарԥшыр ҳтахуп аедыгьқәа рбызшәаҽы азы ԥсы ҳәа ишашьтоу, аԥсу – иауу азы ҳәа шаанаго. Ус анакәха, аокеангьы иауу азы, аз ду ҳәа акәзами иаанаго?

Ҳәара атахума, ажәақәаки хьыҙқәаки реиԥшра мацара уеизгьы-уеизгьы акгьы рҳәом. Ааигәатәи Мрагылареи, Азиа Маҷи, Кавкази реидҳәалара тоурыхла ишьақәыргәгәоуп. Убри аҟнытә ҳаитазыхынҳәуеит Азыбжьара – Вавилониа. Мшәан, алегендаҽ баша иаанымхазар акәхап «Вавилониа абааш зыргылоз рыҩнутцҟа акасит бызшәа гон» ҳәа.

Ҳаԥхьажәа ахыркәшараҽы иаагар ҳҭахуп ҳара ҳтәала зҵакы дуу афакт. Киевтәи Рус аҳ Владимир Мономах аҳәынҭқарратә дыргақәа Вавилониатәи анцәа игәаԥхарала иоузшәа ашьақәыргәгәаразы иҟоу алегенда иаҳәоит: «Вавилониаҟа идәықәҵан абырзен, аурыс, аобез (аԥсуа)» ҳәа.

АҧСНЫ АҭОУРЫХ ИАЗКУ АОЧЕРККӘА

«Кавказ ажәытәзатәи аҩыра аартреи арцәажәареи»

Аҧсны ажәытәзатәи аҭоурых аҭцаараҿы атцыхәтәантәи аамҭа аҩнутцҟа иапҵоу аҭоурыхтә ҩымҭакәа ирылскаауеит ҩ-усумҭак: «Обезаа ажәытәзатәи аурыс литератураҿи Аҧсны аҭоурых азцаатәкәеи» ҳәа зыхьзу Алықьса Луман-ипа Папасқьыр иҩымҭеи «Кавказ ажәытәзатәи аҩыра аартреи арцәажәареи» ҳәа зыхьзу Г. Ф. Турчанинов иусумҭеи.

Абарҭ аҭоурыхтә ҧцамҭа дуқәа иахьа уажәраанзагьы англыз бызшәахь еиҭагазам, зегь реиҳа ҳгәы ҳзырхьша – реиҭагара азцаатәы зынзаскгьы иахьыкәгылам ауп. Ирҭахызар авторцәа еиҭаргааит ҳәа зҳәо дцәыртцыргьы ауеит. Турчанинов идунеи иҧсаххьеит, Алықьса Луман-ипа Папасқьыр иакәзар, иусумҭа англыз бызшәахь аиҭагаразы алшара имам.

Амала, арҭ аҩ-усумҭак Аҧсны азы, аҧсуа жәлар рзы иаҳзеиҧшу зцаатәқәаны излаҟоу ала, ҳгәы иаанагоит аҳәынҭқарра ахахьы иганы, иара иҟанаҭаша усуп ҳәа.

Урҭ рнаҩсангьы, атцыхәтәантәи ашықәсқәа рыҩнутцҟала иапҵоу аҭоурыхтә усумҭакәа ыҟоуп, Гьаргь Зиҙариа ихьз зху Аҳәынҭқарратә премиа аиура иапсахахьоу.

Иҟоуп… Иҟам зҳәада…

Аха, ҳара ҳазҽу, адунеи егьырҭ атәылақәа, ажәларқәа рахь ажәытәзатәи ҳҭоурых рызнагараҽы арҭ зыҙбахә ххәаз аҩ-усумҭак ирышьашәало ыҟам ҳәа ауп.

Абриаҟара ҳзырҳәаз Турчанинов иусумҭа ашәҟәы ахцәажәара зыхәҭоу аспециалист иоуп ҳәа ахьаҳаԥхьаҙо ауп, иара Турчанинов иеиԥш, ажәытә ҩырақәа рырцәажәара (дешефровка) зылшо.

Зыҙбахә ҳамоу Турчанинов ишәҟәы иаҳҳысыз ашәышықәса ԥшьынҩажәижәабатәи ашықәсқәа рылагамҭазы аҭыжьразы икьыԥхьны атипографиаҽы аталер иахьықәыз иаақәхны иргеит… иагьбжьадырҙт…

Аԥсны ажәытәзатәи аҭоурых аазырԥшуаз ашәҟәы штыцуаз Қырҭтәыла ианраҳа убас ҟарҵеит ҳәа ашьҭахь иҳалаҩит… Ухәыцыргьы, дара рнаҩсан даҽеа-шьоукы, даҽеа-милатк рхаҭарнакцәа изыҟарҵарыз?..

Даараҙа сшазҷлымҳазгьы, уажәы аабыкьоуп ари ашәҟәы ансымԥыхьашәаз. Иахәҭоу ажәагьы ҳкьыԥхь аҷы макьаназ иҳәам. Аха, хыхь ишазгәасҭаз еиԥш, аспециалистцәа ҳаԥхьаҟа ирҳәозар акәхап.

Маиҟәаԥтәи акургани егьырҭ аҭыԥқәеи рҷы ирбаз ахаҳәқәа ирныз аҩырақәа Турчанинов иахьирцәажәоз–ҳҭоурых иаҵанакуаз азҵаатәқәагьы ааԥшит. Ҵаҟа ҳазааҭгылоугьы урҭ рыхәҭақәак роуп.

«Ашәуаа (ашуицы) раҳ Пту амшын агаҷа длеиҩеиуа дахьаваз иаҕацәа дырҳәынҷеит, деиқәпах дҷаҳәаны, Анапа аԥьырмыкьаҷы днаган, тәык иаҳасабала дҭиин. Финикиантәи ииаз хәҳахәҭоык даахәан дигеит.

Ашәуаа раҳ Пту Лахьа (Лыхны) ақытантәын. Ла ҳәа изышьҭаз аҳәынтқарцәа рабшьҭра дреиуан. Уи иашьа Аҟәа-қыҭа аҳас даман.

Ахаҳә ианыз аҩыра излаҳәаз ала, аҳ Пту еицырдыруаз, усҟантәи аамҭала ипрогрессивыз уаҩын. Ашәуаа ажәытәзатәи рҩыра ацәыртцра иара ихьҙ иадҳәалоуп рҳәон. Аҩыра излаҳәо ала, уи «мраҵас иԥхоз Анцәа»

ҳәа ишьҭан. Зны-зынлагьы «Ашәуаа рымра» мамзаргьы «Атцарауаѳ Асаҙ» ҳәа изырҳәон. Убас дахьыҟаз, убас ахьизырҳәоз азы итцашьыцуаз, дызцәымгыз маҷмызт. Аиҳараҙак, дҳәынҷан, тәык иаҳасабала Финикиаҟа данырҧти ашьҭахь, ааха ҭәҭәа арҭеит хаҭала иара итцанакуаз Гәдау. Аѳыратә баҟақәа ҟәаҟәаны иԥыххааса иқәыртцеит. Рапхьаҙатәи, ажәытәҙатәи ашәуаа рѳыра здыруаз ауаа ршьуан, иҳәынҷан тәцәақәак раҳасабала ирҭиуан.

Ашәуатәылаҟынтәи аҳәааныркә инанагаз атәцәа ирыбзоураны ауп ишцәыртцыз ашьҭахь адунеи иахытцәаз Библтәи аѳырагь.

Тәык иаҳасабала Библ инанагаз аҳ Пту, уантәи Ашәуаа ртәылахь, Аҟәа-қытахь, иашьа иахь ѳ-шәҟәык ааишьтит. Урҭ ашәҟәқәа рҽы иашьа диҳәон дҽихырц. Аха, рыцхарас иҟалаз, урҭ ашәҟәқәа иашьа имоуҙеит. Дыршьхьан.

Абра зыҙбахә ҳамоу Ашәуаа ажәытәзатәи ртәыла атоурых иазку адокументқәа агәра ҳдыргоит атоурыхѳѳцәа ҳапхьаҟа инартцаулан иштыртцааруа Ашәуаа ажәытәзатәи рҳәынтқарра атоурых».

* * *

«Кавказ атоурых аҽы уажәрааназа анаука иазымдыруаз ацивилизациа ҽыц аарԥшуп. Ахаҳәқәа ирныз аѳырақәа анцәажәа, излаапшыз ала, уи Ашәуаа Ртәыла ауп. Х-нызықь шықәса рыѳнутҟала еиуеиԥшым археологиатә культурақәа атцанакуеит. Убарҭ рахьтә зегь реиҳа ижәытәзатәу Маиҟәаԥтәи археологиатә культура ауп. Аха иара убригь – зегьраԥхьаҙатәи акәын ҳәа ҳазҳәом.

Иҳарцәажәаз аѳырақәа излархәо ала, ҳара ҳаамта ааиааназа х-нызықь шықәса рнаѳсан аҟатцара иалагеит Маиҟәаԥтәи акурган. Усҟан аԥсуааи, ашәуааи, аубыхцәеи рбызшәа еибакуан, еиҳа ииашахоит – бызшәак ала ицәажәон ҳәа ххәар – уи ашәуаа рбызшәа акәын, Ашәуаа

Ртәыла иатҵанакуаз абшьҭрақәа рцәажәараҽы хаз-хазы рхатәы бызшәа ҷыдарақәа шыҟазгьы.

Ашәуаа рѡыраҽы зегьрапхьаҙатәи баҟаны иҟоуп Маиҟәапҵәи акурган аҽы иааԥшыз ачыс маҭәақәа ирну аѡырақәа».

* * *

«Азҵаара цәырымҵырц залшом абас: «Ашәуаа рымра» мамзаргьы «Атцарауаѡ Асаҙ» ҳәа хыхь зыҙбахә ҳҳәаз аҳ Пту ибзоурала акәзар иара Маиҟәапҵәи акультура шцәыртцыз?»

* * *

«Маиҟәапҵәи аѡыра абызшәа... ҳара ҳаамҭа ааиааиҙа х-нызықь шықәса шатцанакуагьы, иахьатәи апсуа бызшәа иазааигәоуп, иақәҽнатуеит».

* * *

«Зегьрапхьаҙа финикиатәи аѡыра Кавказнтәи уахь инеит ҳәа зыбжьы ақәзыргаз австриатәи асемитолог, апрофессор Антон Ирку иоуп. Уи исзиѡыз ашәҟәаҽы дсыҳәон ԥсышәала исырцәажәаз ахаҳәқәа рҽы избаз аѡырақәа рыҵҵаара саҟәымҵырц».

* * *

«Ашәуаа рбызшәа ҳара ҳаамҭа ааиааиҙа х-нызқь шықәса рзы изқәыѡуаз атерриториа ҳалацәажәозар – амраҭашәарахь Ҟәбина аҙиас аҟынҙа инаҙон... амрагыларахь акәзар – Фазис (Рион) аҙиас аҟынҙа. Уи ус шакәу Аргонавтаа ирызку амифгьы иаҳәоит. Уи амиф ала, Фазис аҙиас ахы ахьытцнахуа Амарантәи ашьхақәа рҽоуп. Амарантәи ашьхақәа рхаҭа рыхьҙ апсуаа рҟнытә иаауеит – амра звытцуа ашьхақәа ҳәа ауп ишцәажәо. Иара аҙиас Фазис ахаҭа ахьҙгьы, Н. И. Марр излаиѡуаз ала, иахьытцытцуаз ашьхақәа рыхьҙ аҟнытә иаауеит... Қырҵтәылан уи «Пасис мҭа» ҳәа ахьҙуп. «Мҭа» қырҵшәала

ашьха ауп иианаго. «Пасис» акәзар, қыртшәала зынзаск акгьы аанагазом. Арахь апсышәалагьы, ашәуа бызшәалагьы иазгәаҳтозар «Пасис» апсара аҟнытә иаауеит, уимоу иара аубых бызшәа иадукыларгьы апсатлазы «псас» ҳәа рҳәозаарын.

Амарантәи ашьхақәа рыхьз акәзаргьы, аубыхцәа рбызшәа даара иахаршалоуп – амра аубыхцә «маара» ҳәа излашьтаз ала.

Ажәытәза ашәуаа раҳ Лым ихьзын. Ари атәы зхәо ачысматәа Маиҟәаптәи акурган аҧы ирбеит. Аҳ даныпсы, анышә дахьамардоз Маиҟәаптәи акурган аҧы ачысматәагьы итаххоит ҳәа ицтарцазаап. Ачысматәақәа руак аҧы иануп Кавказ амраташәарахьтәи ашьхақәа рҧы иахьа уажәраанза иаанханы иҟоу абгацьма асахьа. Иара убас иҟоуп «аҳ ипсы атра» асахьа знугьы».

* * *

«1953 шықәсазы археолог А. Л. Лукин Аҩадахьтәи Ешыра ақытан ҳара ҳаамта ааиааныза аабатәи абыжьбатәи ашәышықәсақәа ирытцанакуа анышәынтрақәа ибеит. Апсыбаҩқәа рнаҩсангьы, уаҟа иҟан агыгшәыгқәа рсахьақәа зныз апластинкақәагьы. Аха убартагыгшәыгқәа зегьы ирылкаан пластинкак ианыз агыгшәыг асахьа оуман. Усҟан ақыртуа археологцәа рнырра злағәгәаз ала «Гер» ҳәа хьзыс иартеит. Гыршәала уи иианаго «абга» ҳәа ауп. Амала, Маиҟәаптәи акурган аргылара ианалагаз ҳара ҳаамта ааиааныза х-нызықь шықәса рзоуп. Усҟан Ашәуааи Апсуааи ртерриториаҧы, мамзаргьы Ҟәыбинеи Фазиси азиасқәа рыбжьара агырцәа ықәнамгалазацызт.

Апсышәала уи агыгшәыг ахьз нымхазеит. Амала, апсуаа рцәажәараҧы «ацытәхәа еипш слымки» ҳәа нханы иҟоуп.

Араҟа иазгәататәуп, аҳ Лым инышәынтраҧы уи асахьа аҟазаара иианаго – аҳ нарцәы дахьнеиз итынчра ахьчаларц шакәу.

Даҽеаҷьара иазгәатоуп Ашәуаа Ртәыла ахәҭак Аи ҳәа ишашьҭаз. Колхида аҳәынтқар Аиеҭ шьҭрала убри аҭыԥантәин.

Даҽеаҷьара иааԥшит абарҭ ацифраҟәа: 68, 19, 38. Акыр ҳархәанчеит, акыр ҳархәыцит. Аҭыхәтәан ҳазкылсит абри алкаа:

Ашәуаа Ртәыла аҳ Лым иԥсҭазаара даналҭуаз 68 шықәса ихытҵуан. Ари – акы. Аѡбатәи – ижәлантәқәа рҟнытә Лым 19-тәи аҳра зуаз иакәын. Ахԥатәи – Ашәуаа Ртәыла еиднакылоит 38 обшьчина, мамзаргьы – абшьтраҟәа. Ирцәажәо атекстқәа рыла урҭ обшьчинақәак, мамзаргьы абшьтраҟәак рыхьӡқәа ирыԥхьоуп. Абар даргьы: Аҟәа, Гәдау, Кәыба…

Ачысматәақәа руак иаҳәоит, аҳ Пту иашьа иахь иифыз ашәҟәқәа знапы итцызхыз Асаӡ Гиач шиакәу. Даҽеа чысматәак, агеографиатә хсаала зну, абас аҵаѡуп: «Ашәуаа Ртәылаҿы аѡыра здыруа ауаа» ҳәа.

Ҳара агәра аагоит – аҭыԥантәи ауаа – аборигенцәа ркультура шыҳаракыз, уи ус шакәу Маиҟәаԥтәи акурган ианыԥшуеит. Уа иаабо акультура даҽеаҷьарантә иаагаҳам, Ашәуаа Ртәыла ауаа ркультура ауп».

«Колхида: аԥсуаа ракәзу, алазцәа-агырцәа ракәзу изтәыз?»

Колхида… Аԥсуаа ажәытәҙатәи ҳҭоурых дац-ԥашәла иузаҟәымтҳо ари аҭыԥхьыҙ иадҳәалоуп. Шьоукы урзыҙырԥыр, Колхидатәи Аҳәынтқарра ҳәа аҭоурых аҟны иҟаҙамызт рҳәоит. Уи цәырызгаз ақыртцәа роуп, Қырҭтәыла аҳәаақәа алеитцырхырц, иаладыртбаарц. Ус зҳәо инагҙаны рықәшаҳатхара ауам. Избанзар «Колхида» ажәа цәырызгаз қыртцәаҙам. Амала, «Қырҭтәыла аҳәаақәа рыртбааразы рхы иадырхәарц иаҷын» ҳәа иҳәоу иашоуп. Ртәыла ахоура-ҭоура аизырҳаразы урҭ зымтцамсуа ҳәа акры ыҟоума…

Ус егьа иҟазаргьы, хыхь ҳара зыҙбахә ххәаз «Колхида» ахьҙ ацәыртцра ҳазаатгылап. Колхида здырхәало Кавказ ауп.

Ҳара ҳаамҭа ааианҙа 479 шықәсазы ажәытәҙатәи абырзен драматург Есхил «Ацаҟьа иадҷаҳәало Прометеи» ҳәа хьҙыс изиҭаз итрагедиатә ҩымтаҷы аҭоурых аҟны зегьрапхьаҙа акәны Кавказ ахьҙ цәыригоит. Амала, Кавказ ҳәа уажәы ишырҳәо акәымкәа «Каикасос» ҳәа азиҳәеит. Акыр шәышықәсқәа уи ашьҭахь, Гумбольт Есхил диҷагылт, Кавказ ахьҙ ажәытәҙатәи индиатәи ажәа «Каз» аҟынтә иаауеит ҳәа, иаанагоугьы «асы зқәу ашьха» ауп иҳәеит.

Кавказ акәша-мыкәша инхоз ажәларқәа, зны-зынлагьы иара Кавказ ахаҭа знапаҷы иаазгалоз аскифцәа ракәзар, «Круказ» ҳәа акәын ишашьҭаз. Иаанагозгьы «Сыла иҭаҳәҳәо ашьха» ҳәа ауп.

Абжьаратәи ашәышықәсақәа ирытцаркуа аамтак азы аурысцәақәак Кавказ ишашьтаз «Ашьхақәа» ҳәа акәын рҳәоит.

Ажәақатәи азеижәтәи ашәышықәсақәа рыбжьара литературатә хытцхыртақәак рҽы Кавказ инеизакны «Колхида» ҳәа азызҳәозгьы ыҟан.

Артқәа зегьы аагоуп 2005 шықәсазы итытцыз «Урыстәыла Амшынеиқәа аҽықә атопонимқәа» ҳәа зыхьзу ашәҟәы (автор В. И. Ворошилов) аҟнытә.

Аҳәааныркәтәи атцарауаа дуқәа излашьақәдыргәгәахьоу ала ажәытәзатәи Колхида зтцазкуаз апсуааи адыгааи роуп. Араҟа ҳзыхцәажәарц ҳаҽу Алықьса Луман-ипа Папасқьыр «Обезаа аурыс литератураҽи Апсны атоурых апроблемақәеи» ҳәа зыхьзу иусумта ду злахациркуа, насгьы ус уҳәар ауазар, иуасхырны иазышьтеитцаз ажәытәзатәи Колхида ауп. Убриазы ҳаргьы уи хазы ҳалацәажәарц ҳтахуп. Атоурых иазҽлымхау публицистк иаҳасабала еиҳа исзымариоуп Колхидеи колхааи рызтцаара хазы иалкааны азаатгылара.

Ш. Инал-Ипеи, Гь. Зиҙариеи, З. Анчабаҙеи рнаукатә усумтақәа раамышьтахь, изтаху-ишитаху идикылаait, аха Апсни апсуа жәлари ртоурых аттцаарарҽы зыҙбахә ҳамоу, ҳазлацәажәо А. Папасқьыр ишәҟәы иадаҳкылаша даҽеакы апцам – азтцаатәқәа рықәыргылашьа, ртакқәа рыҟатцашьа, алитературатә хытцхыртақәа рхархәашьа уҳәа рганахьала.

Зегь реиҳа ихадароуп ҳәа иаҳшьоу – Апсни апсуа жәлари ртоурых иашатцәкьа апцаразы иатахын, ус уҳәар ауазар, амҩа ҿыц.

Ҩбаҟа ажәа рыла акәзаргьы «амҩа ҿыц» ҳәа зыҙбахә сҳәаз сазаатгылоит.

Иахьа адунеижәларбжьаратәи атагылазаашьа даара ишыхьамтоугьы, ҩ-мыч дук ҳрыбжьахашәа ҳшыҟоугьы, ҳара ҳгәыцуеит, иахьа акәымзаргьы уатцәы, мамзаргьы знымзар-зны Апсуа Ҳәынтқарра шазхартцо азы. Қыртгәыла атцарауаа, ахәтакахьала, атоурыхҩцәа

рҳәынҭқарратә газеҭ «Свободная Грузия» адаҟьақәа рҿы лассы-лассы иқәгылоит уи иаҿагыланы. Зегь реиҳа изқәыҕәҕәо–аҧсуаа ианакәызаалакь рхатә ҳәынҭқарра рымамызт ҳәа ирҳәо ауп. Абжьаратәи ашәышықәсақәа рзы Кавказ зырхыцхыцуаз Аҧсуа Ҳәынҭқарра ахьӡ ауп акәымзар, ҭакыла еидҭоу Қырҭтәыла аҳәынҭқарра акәын рҳәоит иахьагьы. Аҩажәатәи ашәышықәса, аиҳараҙак асовет аамҭа аҩнытҵаҟала Сталини Бериеи рхы иархәаны, асовет ҭоурыхҭҵаараҿы, хыхь ишаҳҳәаз ала, Аҧсны аҭоурых Қырҭтәыла иалаҙҩаны иҟартҵеит.

Аҧьынцьтәылатә еибашьраҿы аҧсуаа аиааира ааге-ит, Аҧсуа Ҳәынҭқарра ахьыпшымра адунеи зегьы ирылаҳҳәеит, арахь Аҧсны аҭоурых аҭҵаараҿы еиҭакра дук ҟаҵам. Уимоу, ақыртуа ҭоурыхҩҩцәа имшәаимырҳа ирҳәац еиҭарҳәоит, арахь ҳаҧсуа ҭоурыхҩҩцәа, ҷьара аҙәык-ҩыцьак ракәымзар, дара рус алаҙамшәа иақәҿыртӡом.

Хыхь зыӡбахә ҳҳәаз, зыпсҭазаара иалтцхьоу ҳҭоурыхҩҩцәа дуқәа Ш. Инал-Иҧеи З. Анчабаҙеи аамҭа баапсҙа иштагылазгьы, иахьынҙауаз ала иара усҟантцәкьа иқәгылон. Имариазма, аҩажәатәи ашәышықәса ҩынҩажәижәабатәи хынҩажәатәи ашықәсқәа раан Пауле Ингороҟва иҿагылара, иаҿаҧҿера... Иагьиҿагылеит, дагьаҿаҧырҿеит. Аха усҟантәи аамҭа, усҟантәи аидеологиа рнапқәа ҿанаҳәон, ргәы иҭамыз, рхы иҭамыз, зны-зынлагьы инамцхәны Аҧсны аҭоурых Қырҭтәыла иадырҳәалон. Аиаҳараҙак урҭқәа ахьаабо З. Анчабаҙе иапҵамҭақәа рҿоуп.

Убриазоуп А. Папасқьыр урҭқәа зегьы «усҟантәи аамҭа иамҳәыруп» ҳәа зырзиҳәаз.

Аҧсны аҭоурых аҭҵаараҿы, аҩраҿы амҩа ҿыц ҳәа зыӡбахә ҳамоу – абжьаратәи ашәышықәсазтәи Аҧсуа Ҳәынҭқарра шыҟаз, ишҳамаз ашьақәырҕәҕәараҿы Алықьса Папасқьыр ицәыригаз амҩа ауп. Ууанҙа, Аҧсуа Ҳәынҭқарра аныҟаз аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа ирыбжьанакыз аамҭазоуп, ашьҭахь – Леонидаа раҳә-

шьапа Баграт Багратион ила рдинастиа анып̧сахха нахыс, мамзаргьы ажәабатәи ашәышықәса антҷәамҭеи ажәахатәи ашәышықәса аҽанеиԥнашози рҟынӡа иҟаз еидҭоу Қырҭтәылатәи аҳәынҭқарра акәын ҳәа ҳҭоурых аилархәара ишазкыз ааирп̧шит А. Папасқьыр «Баграт Ахп̧атәи Аҧсуа Ҳәынҭқарреи» ҳәа шықәсқәак рнаԥсан хаз шәҟәны иҭижьыз иусумҭаҽы, уажәы ҳзыхцәажәо «Обезаа ажәытәтәи аурыс литератураҽи Аҧсны аҭоурых апроблемақәеи» ҳәа зыхьӡу ифундаменталтәу иусумҭа ду аҽы уи хазы ҟәшаны иагәылалеит.

Аха уажәтәи ҳақәгылара зызку, зыӡбахә ҳамоу аусумҭа актәи аҟәша иатҷанакуа «Колхидеи колхааи» роуп.

«Прометеии аргонавтааи рхаантәи Колхида, Қырҭтәылатәи аҭоурыхԥԥцәа издырҳәало ақыртуа абшьҭрақәа роуп, – ҳәа иԥуеит А. Папасқьыр, – арахь аҭҷааԥцәа аҳәырԥы ргәаанагарала, ажәытәҳатәи Колхида алацәажәара ауӡом аҧсуааи адыгааи рдунеи иаҟәыҵханы».

Ҳара ҳаамҭа ахәбатәи ашәышықәсазтәи Псевдо-Арриан инаиркны, ашьҭахь ажәибжьтәи ажәааташәышықәсақәа рзы А. Ламберти, нас уи иныррала В. Н. Татишьчевгьы убрахь дналатҷаны, Колхида здыркылоз Гыртәыла акәын, аколхцәа ҳәа иршьозгьы агырцәан. Дара убарҭ ирыдицәылт З. Анчабаӡегьы. Амала А. Папасқьыр иазгәеиҭоит, иара З.Анчабаӡе «ҳара ҳаамҭа актәи ашәышықәсазы Колхида ацентр аҽы ақыртуа абшьҭрақәа аанамгацызт» ҳәа шиԥхьаз.

Араҟа иҷьоушьаша акгьы ыҟаҳам. Хыхь ишазгәаҳҭахьоу еип̧ш, З. Анчабаӡе аԥажәатәи ашәышықәса ԥынԥажәижәабатәи хынԥажәатәи ашықәсқәа рзы Пауле Ингороҟва иҿап̧ераҽы ахадаратә ҭып̧ шааникылозгьы, изыхҟьазаалакгьы убарҭ ҳазхыҽхәо иап̧тамҭақәа рҿыҵтәҟьа Аҧсны аҭоурых аҽы ила иамырбакәа иаиԥыжьыз рацәоуп. Урҭ зегьы рзаатгылара ус имариам. Убри аҟнытә еиҳа ихадароуп ҳәа иаҳшьо акык-ԥбак рыӡбахә ххәоит тҷаҟа:

Актәи. Ҳара ҳаамҭа актәи аҩбатәи ашәышықәсақәа рзы римтәи аҭоурыхыҩцәа аԥхьа – аԥсилаа, ашьҭахь – абазгаа аҳәынҭқарцәа рыман рҳәеит. Урҭ аҳәынҭқарцәа ахазыргылаз Рим аимператор иоуп. Аԥсилаагьы абазгаагьы аҳәынҭқаррақәа рымамызтгьы аҳәынҭқарцәа зхадыргылоз?

Аҩбатәи. Ақьырсиан динхаҵара Кавказ зегь раԥхьа ахы ахьакыз Аԥсны ауп, ҳара ҳтәала, аԥхьа – Анаҟәаԥиа, нас – Пицунда. Избан Анаҟәаԥиа аԥхьа изҳаргылаз? Избанзар, Иисус Христос ишьҭахь иапостолцәа ирышьҭашәарыцо ирышьҭалт. Урҭ рыԥсы аиқәырхаразы ақьырсианра адаҵ-ԥашә еиҳа иахьашьҭхьаз адунеи акәакьқәа рахь еихеит. Аԥснықа, насгьы Пицунда акәзамкәа Анаҟәаԥиахь – ажәытәтәи Аԥсны аҳҭныҟалақь ахь иааит Андреи Аԥхьанаԥхьеи Симон Кананити. 325 шықәсазы акәзар, Никеиа имҩаԥысуаз ақьырсианцәа зегьраԥхьаҙатәи Адунеизегьтәи реизара ду далахәын Аԥснытәи ақьырсианцәа зегь рыхьҙала, Пицундатәи аепископ Стратофил. Усҟаназ Қырҭтәыла ақьырсианра зыхьҙыз зынҙаскгьы ирыздырҙомызт. Ус шакәыз мызқәак рышьҭахь рҳәынҭқарратә газет «Свободная Грузия» дара рнапала ианыртцеит. Абарҭ рҩызцәа аҭоурыхтә фактқәа шҳамоугьы, ақыртцәа рышьҭахь ҩышә шықәса анцы ауп аԥсуаа ақьырсианра анрыдыркылаз ҳәа иҩуеит З. Анчабаҙе.

Ахԥатәи. Аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзтәи Аԥсуа Ҳәынҭқарра цакыла қырҭуа ҳәынҭқарран иҳәеит. Ақыртуа милаҭ рхыԥхьаҙарагьы ртерриториагьы Аԥсни аԥсуааи рааста акырҙа еиҳанҳәа иԥхьаҙон. Уажәы иааԥшит абазгаа амраҭашәарахьтәи рҳәаа Тамантәи адгьылбжьахала аҟынҙа ишьнаҙоз атәы узырбо 565 шықәсазтәи Иустиниан Актәи ихаантәи ахсаала. Ус анакәха, Леон амрагыларахь дандәықәлоз абазгаа, шаԥсыҕаа, аублаа, аедыгьцәа, ачеркъезцәа, аҟабардақәа зегь еидикылахьан. Игәашәҭазар, аԥсилаа, мсымаа рызбахә сымҳәаҙеит.

Абра зыʒбахә ҳҳәаз ахсаала анаԥыртцоз, Иустиниан Актәи иимпериаҽы аҭоурыхѡѡы дус иҟаз Прокопи Кесариатәи иѡуан абас: «Фазис (Рион) аʒиас амрагыларахьтәи ахыҷә аҽы Азиа иахьатцанакуа ибераа нхоит; амраҭашәарахьтәи ахыҷә – Европа иахьатцанакуа – аԥсилаа…» Абас, абазгаи аԥсилааи, егьырҭ хыхь зыʒбахә ҳҳәазгьы еилатцаны территориалагьы ууаԥсыралагьы ираҟараз даҽеа ҳәынҭқаррак ыҟаʒамызт усҟаназ Кавказ иахьатцанакуаз.

Зураб Анчабаʒе абарҭ зегьы дырԥагыланы, ижәлар рҭоурых иагырханы, ақыртцәа рҭоурых излаҳәоз ала дцәажәеит.

Убас егьа иҟазаргьы, Алықьса Луман-иԥа Папасқьыр уи ауаѡ Аԥсни аԥсуа жәлари рҭоурых аҭтцаараҽы иҟаитцаз, илиршаз ахә ҳаракны ишьоит, хыхь зыʒбахә ҳҳәаз агхақәагьы «уи аамҭа иамҳәырын» ҳәа рзиҳәеит.

Ҭарауаѡык, ҭоурыхѡѡык, насгьы уаѡԥсык иаҳасабала уи аѡыза апозициа аанкылара иаҳәоу рацәоуп.

Ҳаитарзыхынҳәуеит Колхидеи колхааи.

«Ҳара ҳаамҭа ааиааназ зқьы, ѡ-нызқь шықәса рнаѡсан Ааигәатәи Мрагылареи, Амшын Еиқәа Кавказтәи аҽыкәи, Нхытц-Кавкази аԥсуа-адыга-ахат бызшәа ықәыѡуан» ҳәа зҳәаз аҭоурыхѡѡы И. А. Феодоров, ихы иаирхәеит Г. А. Климов, И. М. Диаконов рҭоурыхтә ҭцаарақәа. Урҭ рхалагь ракәым, дара ақыртуа ҭоурыхѡѡцәагьы, иаагозар Г. А. Меликишвили, М. П. Инаʒе, Н. В. Хоштариа, С. Н. Ҷьанашьиа, убарҭ днарыдкыланы иара З. В. Анчабаʒегьы акырԥьара иазгәарҭахьан ҳазну аамҭа актәи ашәышықәсанʒа Колхида ақыртцәа рхылтцшьтрақәа шыҟамыз. Н.В. Хоштариа лакәзар, Чхортцқәы имѡаԥылгаз археологиатә ԥшаарақәа аԥсилаа ркультура ишатәыз шьақәлыргәгәеит.

«Абасала, – иазгәеиҭоит анаѡсан А. Папасқьыр, – ганкахьала аргонавтаа рхаан (ҳара ҳаамҭа аиааназ ѡнызқь шықәса антәамҭа инаркны) Колхида аҳра руан Аеҭ ихылтцышьтра еиуоу. Ажәакала, зқьы шықәса инарыцны Колхида аҳра руан Аеҭидаа рдинастиа. Ус шакәу ақыртуа

тцарауаагьы ақәшаҳатуп. Амала, даҽеа-ганкахьала, Аетидаа рдинастиа агырқәеи-аҵанцәеи ирхылтцшьтроуп (рыхьзқәа апсуааи аедыгааи рдунеи ишатәугьы) ҳәа рҳәоит, ажәакала, аетидаа агырцәартәырц иаҿуп».

Арахь, А. Папасқьыр иусумтаҿы зҿагылара амуа аҿырпштәқәа ааигеит. Аполлон Родосстәи (ҳара ҳаамта ааииаанза ахпатәи ашәышықәсазы) иҩуан: «Аколхцәа рыҩнытцҟа ахатца ипстазаара даналтцлак анышә дамардазомызт, уи ацә ацәа наикәыршан, атцла ақәцәахь дхагалан, амахә дадҿарҳәалон. Ибаҩқәа рхала ианаанхалакь, иаалбааганы анышә иамардон». Уи ус шакәыз ажәибжьтәи ашәышықәсазгьы ишьақәдырҕәҕәеит: Лука, Евли Челеби, А. Ламберти. Аколхцәа реипш ус ҟазтцоз, апсуаа рыда Кавказ даҽеа милатк ыҟазам. Убри мацара азымхои аколхцәа шапсыууазы».

Зызбахә ҳамоу анаукатә усумтаҿы А. Папасқьыр дазаатгылеит аколцәа ирызкыз М. Иназеи Ш. Инал-Ипеи реимак. Амала, уи ашҟа ҳаиасаанза «Апсуаа ретнокультура атоурых азтцаатәқәа» ҳәа зыхьзу Ш. Инал-Ипа ишәҟәы аҟны иҟоу аҟәша ҷыда «Колхидааи аколхцәеи» ҳазаатгылоит. Уаҟа ҳапхьоит: «Атоурых иадыруеит ҩ-колхидаки аколхцәа рҳәынтқаррақәа ҩбеи – акы, Алада – Колхидатәи аҳәынтқарра ҳәа азырҳәон; егьы – Аҩада-Колхидатәи аҳәынтқарра (ажәытәтәи абырзен хытцхыртақәа р-Колхида)».

Уажәшьта М.Инаҙеи Ш. Инал-Ипеи реимак ҳазаатгылап. «Ш. Инал-Ипа излеиҳәо ала, ақыртцәа рыттцаарақәа рҿы излашьыкәдырҕәҕәо ала, апсуа абшьтракәа Колхида русс алазамзаарын… Абри салацәажәоит ҳәа даналагоз (дызҿу Ш. Инал-Ипа иоуп) идыруазар акәын аҩыратә хытцхыртақәа рҿы апсуааи адыгааи рызбахә зынзаскгьы ишҳәазам».

Ас зҳәаз М. Инаҙе имацара иакәымкәа, ақыртуа тцарауаа зегьы ихы нарыкәкны Шь. Инал-Ипа иҩуан: «Абри аҩыза алкаа ҟаутцар ауеит ҳара ҳаамта ааииаанза афбатәи ашәышықәсазы, Колхидатәи аҳәынтқарра

анаԥыртцоз аԥсуаа етникатә елементк аҳасабала иахьатәи Аҟәа алада-мрагыларахьтәи аганаҽы усҟан урҭ ыҟамызҭгьы; мамзаргьы иахьа Амраҭашәарахьтәи Қырҭтәылаҽы иаҳԥылоу аԥсуа-адыгатә топонимикатә ҭыԥ-хьызқәа мааԥшызҭгьы; ҳара ҳаамҭа ааиааныҳа IV ашәышықәсазы Колхида анапхгаҩы Куджи (аԥсышәала Қәыцьма), иара убас Аԥсырҭи – ԥсыуа хьызқәамзар; аколхцәа рҽы зԥсҭазаара иалтцуаз ахацәа рыԥсыбаҩқәа ацә ацәа рыкәыршаны аԥхьа атцлакәа рҽы икнарҳауаз, ашьҭахь – рыԥсыбаҩқәа анышә ишамардоз еиԥш аԥсуаагьы ирымамызҭгьы; аколхцәа рԥара-ҽырпы ацә асахьа иану, ажәытәҳа аахыс аԥсуаа ирымоу ацә акульт иадҳәаламзар...»

Аколхцәа рҽы зыԥсҭазаара иалтцуаз ахатца иԥсыжра иадҳәало атцас-қьабз далацәажәауеит Вахуштигьы,-ҳәа иҩуеит Алықьса Папасқьыргьы, насгьы убри инацтцаны иҳәоит абас: «Аколхцәа рыԥсыжра еиԥшу Кавказ ажәларқәа аҳәгьы имаҳам, аԥсуааи адыга-аи рабшьтрақәаки рҟны ада, ус шакәу анаукаҽы зегьы еицгәарҭахьеит. Ари – акы. Аҩбатәи – ҳара ҳаамҭа ааиааныҳа афбатәи ашәышықәса аахыс уи ус шакәу аҩыратә хытцхыртақәа ирнуп. Ажәакала, уи аҩыза ақьабз жәытә-натә аахыс измаз аколхцәа-аԥсуаа ракәын, аколхцәа-алазцәа-агырцәа ракәымызт аха....»

Ажәак-ҩажәак рыла акәзаргьы, аргонавтаа ирызку алегенда ҳазаатгылап.

Уаҟа ишаҳәо ала аргонавтцәа рхаан Колхида аҳәынҭқарс иҟаз Аетҭ иоуп, уи ичкәын, Медеиа лашьа Аԥсырҭ ихьӡуп. Аетҭ иашьа Перс ҳәа зыхьӡыз, «Агеографиатә аартрақәа рҭоурых иазку аочеркқәа» рҽы ишану ала ҳәынҭқарс дыҟан Тавриа атәылаҽы. Фазис, мамзаргьы усҟан уа инхоз афазиан жәлар Аетҭ иаҳәшьа лакәын ҳәынҭқар-пҳәысс ирымаз. Ажәакала, Аетҭ ихылтцшьтра зқьы шықәса инарыцны аколхцәа ирҳәынҭқарцәан. Иаагозар ҽырпштәыс, ҳара ҳаамҭа ааиааныҳа аҩбатәи

ашәышықәсазы аколхцәа рҳәынтқар Саулаҟ ихьзын. Дыҟан аколхцәа рҿы даҽеа ҳәынтқаркгьы Ака зыхьзыз, Аҟәа ахьызгьы уи иҟынтә ауп иахьаауа ҳәа агәааанагара ыҟоуп.

Аколхцәа рҳәынтқарцәа хазы-хазы абас ҳзырзаатгыло, урҭ рыхьызқәа милатла аԥсуааи адыгааи иахьрыдҳәало ауп.

Уи ус шакәу, ара ҳзыхцәажәо А. Папасқьыр ишәҟәаҿгьы инатцшьны ауп ишазгәатоу.

* * *

Уажәшьта ари азтцаатәы хатала сара сшазыҟоу азы ѡбаҟа ажәа сҳәар стахуп. Аха уи ашҟа сиасааназа исгәаласыршәарц стахуп ѡажәа шықәса Гыртәыла иҟаз италиатәи атцарауаѡ. Ламберти иихәаз. Уи Гыртәыла аҳ инапынтцақәа назыгзоз Георги Липартиани дихыҽхәаны дахьихцәажәоз «Колхида данахагылаз» ҳәа инатцшьны иазгәеитеит. Ажәакала, Ламберти Гыртәыла Колхида ауп ҳәа ишьеит, агырцәа-колхаа роуп иҳәеит.

Аиҳарак, убринахыс ауп амраташәарахьтәи акьыпхь аҿы «Гыртәыла Колхида иадкыланы» аѡра ианалага. Амраташәарахь мацара акәым, иара Урыстәылагьы…

Арахь ишыҟатцәкьоу ҳалацәажәозар, хыхь еиқәыҳапхьаазахьеит, иара уажәгьы еитаххәоит: Колхида аҳәынтқарра ахадацәа ҳәа зыхьзқәа ҳәоу, иаагозар: Аетҭ, Аԥсырҭ, Саулаҳ, Ака, Қәыцьма уҳәа егьырҭгьы аԥсуааи адыгааи рмилат хьызқәа роуп. Аколхцәа рмилаттә қьабызқәеи аԥсуааи адыгааи рмилаттә қьабзқәеи еиѡдырашьа шрымам ҳаламцәажәаазаргьы.

Иахьатәи Аԥсынтәылеи ажәытәзатәи Колхидеи еидаҳкылозар – уаҟагь иузеиѡымдрааua рацәоуп. Иаагозар, Колхидеи колхааи ҳәа ажәытәза зызбахә рҳәози Клыхәреи калдахәарааи злеиԥшыми? Лхаа, быхәлаа, ԥсышхаа (Тҟәаԥс азааигәаратәи тып хьзуп), мамзаргьы шаԥсыгааи колхааи еизааигәаазами, еиҟәытҳашьа рымоума?…

Аха, ҳара ҳтәала, зегьреиҳа ахшыѳзышьтра зтатәу Алықьса Папасқьыр ишәҟәаҽы иқәиргылаз азтцаара ауп. Абар иаргьы:

«Агырцәа зхылтцаз ажәлар Колхида атерриториахь рааратәы иахьа уажәраанҙагьы аҭоурых аҽы аҙәгьы изышьақәмырҷәҷәац. Урҭ жәытә-натә аахыс Колхида ишынхоз шьақәырҷәҷәоуп.

Убри инадкыланы ишәгәалаҳаршәар ҳтахуп, анаука адунеи аҽы П. Ушакови егьырҭ тцарауаацәақәаки рконцепциала, агырцәа етникатә хылтцшьтрала ақыртцәа рабшьтрақәа ишреиуам атәы рҳәахьеит. Урҭ рконцепциа излашьақәнарҷәҷәо ала, ҳара ҳаамта ааиааанҙа 1500-1800 шықәса рнаѳсан аҧсуааи ачерқьесцәеи рабшьтрақәа иааныркылон Кавказ Амшынеиқәа аҽықә зегьы – Колхида (Пуҭ-Баҭым) инаркны Евфрат аҙиас аҟынҙа, насгьы урҭ шан ҧшь-абшьтракны: митаниаа, колхаа, абасгаа (аҧсуаа), аублаа». Ажәытәтәи Колхида инхоз агырцәеи алазцәеи ракәзамызт, аҧсуааи аублааи шракәыз шьақәирҷәҷәеит апрофессор А.К. Глеие. «Аладантә иѳеиуаз ақыртцәа рабшьтрақәак ргәыҧ Колхида инхоз аколхцәа ассимилиациа рзыруит». П.Ушаков излаиѳуа ала, уажәтәи агырцәа ажәытәҙа зны ассимилиациа ззыруз аҧсуааи адыгааи рхылтцшьтраа роуп. Уи ус акәзар ауеит, избанзар, атцарауаа ирзышьақәырҷәҷәом агырцәа зхылтцыз даҽеаҵьарантә иааит ҳәа, ақыртцәа даҽеаҵьарантә раара шышьақәырҷәҷәоу еиҧш.

Агырцәа шқыртуа хылтцшьтрам еилкааун. Урҭ ртцасқьабзқәа рыла, рантропологиатә хаҿсахьала, ршьа аилазаашьала иззаигәо аҧсуаа роуп, ақыртцәа раасҭа»…

Абри алкаала ихҳаркәшоит «Обезаа ажәытәтәи аурыс литератураҽи Аҧсны аҭоурых апроблемақәеи» ҳәа зыхьҙу Алықьса Папасқьыр ишәҟәы Колхидеи аколхцәеи ирызку аҟәша ахцәажәара.

Аԥсилаа: Аԥсны… Аԥсуаа…

Иаҳҳысыз ашәышықәса, сымѽашьозар, хынѽажәи-жәабатәи ашықәсқәа рзы ҳаԥсуа ҭоурыхѽѽы Миша Гәынба хымш ҽҳәарас иаҭаны имсхит, ҳазну аамҭа афбатәи ашәышықәсазтәи Амрагыларахьтәи Римтәи Аимпериа, мамзаргьы аҭоурых аҽы Византиа ҳәа зыхьз аанхаз, усҟантәи аамҭазы адунеи зырхыцхыцуаз аҳәынтқарра ду аҽтәи аҭоурыхѽѽы Прокопи Кесариатәи ишәҟәы «Аготтцәа рабашьра». Хымшгьы стахымхеит, изласгәалашәо ала, уахыки ҽнаки рыла саԥхьеит иахьа уажәраанзагьы исхамышҭуа аѽымҭа. Зызбахә сымоу ашәҟәы аабатәи ахы зызку абазгаа роуп.

Уааназагьы аҭоурых аҽы еилыскаахьан аԥсуа жәлар ҳашьҭра азқьышықәсақәа иргәылсны ишаауаз. Аԥсуа жәлар, жәларык раҳасабала реидкылараҽы, урҭ рабшьҭра дуқәа (племиа ҳәа изышьҭоу) аԥсилааи абазгааи иааныркылаз аҭып ахәшьара уадаѽуп.

«Архнышьна еиѽызтцәаз аишьцәа ҳауп, ҳтцас-ҳқьабз, ҳаламыс зҳәаз еиԥш акуп, аҭыхәтәаны, амилаҭзламилаҭу ҳәа изларшьо ҳбызшәа – аԥсуа бызшәоуп» ҳәа еилкааны ҽеидырымтцазҭгьы, адунеи азеибафара егьараан иналаз ицахьазаарын. Цоуп, аҭоурых аҽы урҭ шцәыртцыз хазы-хаз ауп. Апхьа, ҳазну аамҭа актәи ашәышықәсазы аԥсилаа рызбахә рҳәеит, аѽбатәи ашәышықәсазы – абазгаа. Аха аҭоурых аҽы урҭ реиԥш иагьаѽ рызбахә рҳәахьан. Ахара ҳазцари, аԥсуааи адыгааи ҳазхылтцыз ҳәа иршьо ԥшьба-хәба нызықь шықәса рнаѽсан Ааигәатәи Мрагылара зымпытцакны изкыз ахаттқәа ртоурых иазҽлымҳау имбарц залшом, рыкәша-

мыкәша шаҟа тәыла, шаҟа милатҭ, шаҟа абшьтрақәа рыʒбахә ҳәаз, аха иахьа уажәраанʒагьы урҭ зустцәоу еилкаажамкәа иаанханы иҟоуп. Иаанханы иҟоуп, избанзар, аҭоурых ʒлагара иахәлашәеит, алу зқәаҳаз ача какал акәзааит, аԥш акәзааит цыра-заҵәык иадамхаргьы еибганы ишзаҧымҵуа еиԥш, хыхь зыʒбахә ҳҳәаз ажәларқәагьы аҭоурых алу иаҵаҟьацт.

Иаҵаҟьацт, избанзар, еицәаз-еижьыз зеидымгылт, аԥсилааи абазгааи реиԥш еилатцәаны, иаку жәларны изыҟамлеит.

Сара ибзианы еилыскаауеит аԥсуаа милатк, жәларык ракәны рыҟалараҧы даҽеа-абшьтрақәакгьы рыʒбахә шҳәоу, сызҧу – саныгааи мсымааи (мисимианы) роуп. Урҭгьы ҳҭоурых аҧы ирымоу аҭып аʒәгьы ирымеикуам, амала, сара стәала, аԥсилааи абазгааи иузрыдкылом, наҟ ргәытцасра аʒәгьы игәы ишҭаʒамгьы.

Избан, аԥсилааи абазгааи урҭ зегьы ирылкааны рыʒбахә зысҳәо?

Избанзар, ҳҭоурыхҭцаацәа иахьа уажәраанʒагьы ирызҭымҵаац аҭоурыхтә ԥцамҭақәа, ахәҭакахьала, хыхь зыʒбахә сҳәаз афбатәи ашәышықәсазы Прокопи Кесариатәи иицыз ашәҟәы «Аготтцәа рабашьра» абазгаа ирызку аабатәи ахаҧы «урҭ (Прокопи Кесариатәи дызҧу абазгаа роуп. - *Б.Ҭ.*) ѡыцьа аҳәынҭқарцәа рыман, амраҭашәаратәи ахәҭаҧы ҳәынҭқарс иҟаз ихьʒын Сқьеԥарна, амрагыларахьтәи ахәҭаҧы – Аԥсырҭ (Оԥсит)» ҳәа ахьиҳәо ауп.

Абраҟа сара иналкааны, иахьа уажәраанʒагьы ҳҭоурыхҭцаацәа ззаатымгылац (еиҳа сиашахоит, иазаатгылазгьы, ииашамкәа иазнеит сҳәар. - *Б.Ҭ.*) ѡ-зҵаарак шьҭысхуеит.

Аԥхьатәи азҵаара. Сара стәала, афбатәи ашәышықәсазы абазгааи аԥсилааи рҽеидыркылахьан, еилатцәахьан. Аҳәааныркә, егьырҭ атәылақәа рҧы, иаагозар ҧырԥштәыс, Амрагыларахьтәи Римтәи Аимпериаҧы урҭ

ишрышьҭаз абазгаа ҳәа акәын. Зҽеидызкылаз абазгааи аԥсилааи дара рхаҭа ртәыла Аԥсны ҳәа азырҳәахьан, рмилаҭтә хьӡы акәзаргьы, аԥсилаа рҏнытә – аԥсуаа ҳәа рхы иазырҳәахьан. Амала, ртәыла, анҭытц урҭ зеиԥш хьӡыс ирымаз Абазгаа ҳәа акәын. Аԥсны аѡнутцҟа абазгаагьы аԥсилаагьы хазы-хазшәа, ууанӡа ишыҟаз еиԥш, иаанханы иҟан. Убриазы ауп, амрагыларахьи амраҭашәарахьи ҳәа Прокопи Кесариатәи атәыла зеиѡишо, аҳәынҭқарцәагьы хазы-хаз рыӡбахә зиҳәо. Абазгаагьы аԥсилаагьы еиламтцәахьазҭгьы, Сқьеԥарна Цьамтәылаҟа данца, «Абазгаа ртәыла» ахьчара Аԥсыҭ инапы изланыларыз?

Аѡбатәи азҭаара. Шәгәы ишԥаанагои, Прокопи Кесариатәи ажәа «аҳәынҭқар» баша иҿытцашәама? Мшәан, абазгаагьы аԥсилаагьы ирытцаркуаз ртәылақәа хәычқәазҭгьы, ирхагылаз «аҳәынҭқарцәа» ҳәа рзырҳәарызма?

Сара стәала, абри азҭаатәгьы иахьа уажәрааӡа атцарауаа рыбла итцамшәац, изыцрамсыц зҭаароуп.

Прокопи Кесариатәи «абазгаа ѡыцьа аҳәынҭқарцәа рыман, аӡәы амрагыларахь, егьи – амраҭашәарахьтәи акәакь дахагылан» иҳәеит.

Хыхь сахьалацәажәоз, уи шеилкаатәу абазгааи аԥсилааи ҳәа ауп ҳәа ишьақәсыргәгәарц сҽазыскит.

Аԥхьа ҳазаатгылап амрагыларахьтәи акәакь – Аԥсилаа Ртәыла.

Абри ауаѡ дызлацәажәо закәи? Адунеи аҭоурых аҿы, мамзаргьы адунеи ахсаалаҿы Аԥсны ҳәа ирдыруа Псоу аӡиаси Егры аӡиаси ирыбжьоу атерриториа ауп. Ҳазну аамҭа актәи ашәышықәсазы зыӡбахә рҳәаз аԥсилаа ракәзар, урҭ иааныркылоз атерриториа Аалӡга аӡиас инаркны Гәымсҭа аӡиас аҟынӡа иназон. Ус ишьақәзыргәгәо ақыртуа ҭоурыхѡцәа рхала ракәзам, рыцҳарас иҟалаз, ус ишьақәдыргәгәоит ҳаԥсуа ҭоурыхѡцәагьы. Урҭ зегьытцәкьа уи азҭаатәы шьҭырхуам, аха иахьа

уажәрааҧа ишьтызхуаз ус ауп ишцәажәоз. Убарҭ зегьы даарылкааны иҙбахә ҳәатәуп, иаҳҳысыз ашәышықәса хынѡажәатәи ашықәсқәа рзы Пауле Ингороҟва итеориа – аԥсуаа рабшьтра хадақәа абазгааи аԥсилааи қыртуа абшьтрақәоуп ҳәа зҳәаз, дԥыххааса дықәызтцаз ҳаԥсуа ҭоурыхѡѡы ду Зураб Анчабаҙе.

Уи иҭоурыхтә пҵамҭақәа рылацәажәара гәаҧыуацәоуп. Хыхь ишысҳәаз еиԥш, иара иакәымзар ақыртуа литератор, аҭоурыхѡѡы Пауле Ингороҟва иаҷаԥҵера зылшоз усҟан ҳарҭ аԥсуаа уаѡ дҳамамызт. Убриазоуп, Аԥсны аҭоурых Қырҭтәыла иахьадицәылоу, «усҟантәи аамҭа дамҳәыруп» ҳәа зиҳәаз Алықьса Папасқьыр.

Убас егьа иҟазаргьы, сара уажәы сызлацәажәарц сҷеыззыскыз – аԥсилаа ртерриториа ахоура-ҭоура ахьынҙаназааҙоз аарԥшраҷеы, Зураб Анчабаҙе иаҳатыр баны ивсшьа сақәымшәеит. Сызлаивсри, сара избаз амѡа иара даԥгылазар. Зны иақәыскит, Алықьса Папасқьыр иеиԥш, «усҟантәи аамҭа дамҳәыруп» ҳәа ҳәаны сивсны сцарц. Аха ус ҟастцар, амхырҭаҷеы аԥш шьапқәа аҳаскьынқәа рҟынтә имрыцқьаҙакәа анышә рықәыхәхәаны иахысыз арашәаѡ сиѡызахоит.

Ҵаҟа иаазгоит 1959 шықәсазы Зураб Анчабадзе иҭижьыз «Абжьаратәи ашәышықәсқәа рызтәи Аԥсны аҭоурых аҟнытә (VI-XVII ашә.)» ҳәа зыхьзу ишәкәы аҷтәи цыԥҵәахақәак:

«Аԥсилаа Ртәыла афбатәи ашәышықәсазы Аалҙга азиас инаркны Гәымста азиас аҟынҙа инаҙон…»

Даҷеацьарах итцегьгьы инатцшьны абас иѡуеит: «Аԥсилаа аладатәи ретникатә ҳәаа Аалҙга азиас (ақыртуа хытцхырҭақәа рҷеы Егрис-тцҟали ҳәа изышьҭоу) аҟны иалагоит. Машәыршақә иҟамлазеит, ҳара ҳгәанала, ашьҭахь иаку Аԥсуа аҳраан (Аԥсуа ҳәынҵқарра ҳәа иҳәаҙом. – *Б.Т.*) уи аладахьтәи аҳәаагь Аалҙга азиас (Егрис-тцҟали) аҟны аҟаларагьы. Ажәакала, Аԥсуаа раҳреи алазцәа раҳреи рҳәаас Аалҙга азиас акәын иҟаз…»

Диашоуп зегьрыла Зураб Анчабазе, иара уасхырс иҟатцаны ицәыриго ақыртуа хытцхыртақәа ирҳәо иашазар. Ҳара машәыршақә иаҳҽамшәазеит ирҳәо иашазар ҳәа. Мшәан, дара рхатақәа имзазакәа ирыѽуеит ажәаатәи ашәышықәса алагамтазы Москва амтцан ақыртцәа рколониа еиҽкааны ишрымаз.

Уи шыҟалаз абас ауп: аџьамцәа дрыцәшәаны ақыртуа ҳәынтқар Вахтанг Афбатәи изааигәаз иуаа иман Урыстәылаҟа ахеиқәырхараз дцеит. Аурыс ҳәынтқар Пиотр Актәи уи дрыцҳаишьан Москва ақалақь анҭытц (усҟан Москва аҳәаа уажәы Пушкин ибаҟа ахьықәгылоу инҭәон) иахьа Беларусиатәи авокзал ахьыҟоу, ирзалихыз аҭып аҽы, ақыртцәа рколониа еиҽыркааит. Уаҟа еизыргеит ақыртуа тцарауаа. Ақыртуа ҳәынтқар Вахтанг Афбатәи ичкәынцәа Вахуштии Бакарии рхадарала «Қырттәыла апсҭазаара» еиҭа ҽыц ирҽеины, ихарҭәааны, иагыз-иабзаз ацтцаны ирѽит.

Араҟа излацәажәо, ажәабатәи ашәышықәсазтәи «Қырттәыла апсҭазаара» ҳәа иапҵаз ауп. Ақыртцәа иҟартцалак ранахоит акәымзар, адунеи ахи-атцыхәеи зегьыџьара ирдыруеит, ипҟараны ирымоуп ажәытә ҭоурыхтә хытцхыртақәа рылакьысра шыҟамлоу. Убасҟан «Қырттәыла апсҭазаара» ҽыц иѽны иагәылартцаз ҳара апсуаа иҳатцанакуа акы, апсуа ҭоурыхѽѽцәагьы ус акәу џьшьа иахьа уажәраанзагьы ажәак ахырымҳәаац. Уимоу ҽырпштәыс иааганы зѽымтақәа рҽы зхы иазырхәақәоугьы ыҟоуп.

Абар иаргьы: Аабатәи ашәышықәсазы Леон Апсуа Ҳәынтқарра аа-гәберниакны ишазшәа анырцеит. Зегь реиҳа иџьоушьаша, Апсны ахатә х-губерниак алихызаап. «Апсны» ҳәа хьзыс иззынхаз Гәымсҭа азиас инаркны Псоунза (иҟоу атерриториа) акәзаап иатцанакуаз, насгьы убразатцәык акәзаап апсуаа рхала ирымҽхакны иахьынхоз.

Аѽбатәи: «Аҟәатәи» ҳәа акәымкәа «Цхумтәи» ҳәа ахьзитцазаап, насгьы Гәымсҭа азиас инаркны Аалзга

аҟынӡа атҵанакуазаарын, инхозгьы аԥсуааи агырцәеи ракәзаарын.

Ахԥатәи: «Бедиатәи агуберниа» ҳәа акәзаап ишашьҭаз. Уаҟа инхоз зегьы гырцәазаарын…

Шәгәы ишԥаанагои, Қырҭтәыла абжеиҳарак зымпыҵазкхьаз Леон даԥсыуа цқьамызҭгьы, инапаҷы иааигаз, еиҷикааз аҳәынҭқарра «Аԥсуа Ҳәынҭқарра» ҳәа ахьӡиҵарызу? Нас убри ауаѡ иара ихатә ԥсадгьыл Аԥсны ишарызу х-губерниакны, уимоу – аԥсуаа еснагь «ҳаҳҭныҚалақь» ҳәа изышьҭаз, ашәышықәсқәеи азықьшықәсқәеи иргәылсны иааува Аҟәа иамоу аԥсуа хьӡы днагәыҵасны, ақыртуа хьӡы «Цхуми» ааганы – «Цхумтәи агуберниа» ҳәа ахьӡиҵарызу?

Аҵак аҟаҵара аҵахӡам. Аԥсуа Ҳәынҭқарра губерниақәаны изшазгьы, урҭ ахьӡқәа рыхьӡызҭазгьы аԥсуа ҳәынҭқар Леон иакәзам. Ус иҟазҵаз Вахушти иоуп – ажәааҭәи ашәышықәса алагамҭазы Москва амҵан, ақыртуа колониаҷы «Қырҭтәыла аԥсҭазаара» иара ишиҭахыз ала «ахарҭәаара» данаҷыз.

Машәыршақә акәхарым, ақыртуа ҭоурыхѡѡы К. Г. Григолиа «Қырҭтәыла аԥсҭазаара» абас дзахцәажәаз:

«…Рҽеираҟәак иаларгалаз рыгәра угараҭәы иҟам. Убри аҟнытә Вахтанг (дызҿу Қырҭтәыла аҳәынҭқар – Вахушти иаб Вахтанг Афбатәи иоуп. - *Б.Ҭ.*) ихаантәи аредакциа зызуу «Қырҭтәыла аԥсҭазаара» зегьрыла ииашоуп ҳәа адгылара уадаѡуп».

Абри иҳәазгьы агәхьаа мкыкәа, ажәааҭәи ашәышықәса алагамҭазы «Қырҭтәыла аԥсҭазаараҷы» Вахушти иҟаиҵаз «аиҭакраҟәа» уасхырс иныҟаҵаны, аҭоурых нарҳәы-аарҳәны аѡра иалагаз ақыртуа ҭоурыхѡѡцәа дызрывымсит Зураб Анчабаӡегьы. Уи акәхеит, Вахушти Аалӡга аӡиас «Егрис-ҵқали» ҳәа иазиҳәаз (аԥсышәала Егры аӡиас ҳәа шаанагогьы, уи ахьӡ зху иахьагьы Аԥсни Қырҭтәылеи рҳәааҷы иҟоу аӡиас шакәугьы) дамҵасны изикыз. Иҟалап уи иаамҭазтәи Қырҭтәыла анапхгара имѡаԥыргоз рполитика дзавымсызар, иавсуаз

«ажәлар раҕа» ҳәа ирыхьзыртцоз дацәшәазаргьы… Уигь цьашьатәзам.

Иахьа арҭ ацәаҳәақәа равторгьы ҽы-ҕәҕәала сзырцәажәо иахьатәи аамҭазтәи аполитика шакәу дыртәуп. Уажәадагь исҳәахьеит «ар ирнымиаз дхатца ҕәҕәоуп» ҳәа апсуаа ражәа ишалоу. Диашазаргьы ауеит Алықьса Папасқьыр, Зураб Анчабазе итоурыхтә пҵамҭақәа рҽы имбазозшәа иаҩижьуаз рзы «уи аамҭазтәи мҳәыруп» ҳәа ахьиҳәо.

Ус акәзаргьы, иахьатәи аамҭазтәи аполитика азин зласынаҭоу ала, ари исҳәо сара схатә гәааанагароуп, амала, иахьынзасылшо ишьақәсырҕәҕәоит аҭоурыхтә документқәа рыла.

Сагьалагоит Прокопи Кесариатәи ишәҟәы «Аготтцәа рабашьра» аабатәи ахы – абазгаа ирызку аҟны Апсилаа Ртәыла аладатәи акәакь, мамзаргьы аҳәаа дахьалацәажәо ала. Абар уи ишиҩуа:

«Фазис азиас (дызҿу Рион азиас ауп. - *Б.Ҭ.*) Евксинсктәи амшын (Амшын Еиқәа. - *Б.Ҭ.*) иахьалалоу, ганкахьы Азиа иахьатцанакуа иҟоуп ақалақь Петре, азиас егьи аҿыцә, Европа иахьатцанакуа инхоит апсилаа…»

Абри адокументгьы Зураб Анчабазе иблақәа хҩаны даҽеакала исырцәажәоит ҳәа далагеит. Абар уи ишиҳәо:

«Петре ақалақь Цихисзири ауп ҳәа иаҳшьар, азиас Фазис ҳәа зызбахә ҳәоу Аалзга акәхоит…»

Риони Аалзгеи еидкылашьас ирымоуи, Рион аасҭа Аалзга кәарак иаҩызоуп, иамур Егры азиас иадикылар даҽеакын.

Прокопи Кесариатәи афбатәи ашәышықәсазы ишьашәалаз даҽеа ҭоурыхҩык Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериаҿы дыҟамызт. Насгьы аҭоурых хыҵҳәаала, уҳәан-сҳәанла изыҩуаз дреиуамызт. Убриазоуп Византиа аҳәынҵқар ду Иустиниан Актәи ихы дадкыланы иаҳҭынраҿы дызимазгьы.

Ҳара ҳтәала, «Фазис азиас Европа иахьатцанакуа аҿыцә аҿы апсилаа нхон» ҳәа ииҳәаз акала узавалом. Уи иажәақәа

шьақәзырҕәҕәо даҽеа документқәак, даҽеа-ҭарауаак, ҭоурыхѡѡцәақәак, бызшәаҭҭаасѡцәақәак ирҳәазгьы аагап. Ҳагьалагап аҧсуа бызшәа аҭоурых аҭҭаараҿы, аҧсуаа ражәа ишалоу еиҧш, зхы аҧьыка ыҟәызххьаз аҭарауаѡ ду, академик Николаи Марр иисыз ала:

«Кота – аколхцәа рҳәынтқар иаҳҭынра ахьыҟаз акәын изахьӡыз. Фазис (Рион) аӡиас ахықәан иҟоу Қәтешь ауп Кота ҳәа ажәытәан изышьҭаз. «Кутаиси» қыртшәала исырцәажәоит ҳәа уалагар акгьы аҳәаӡом… Уи ахьцәажәо аҧсуа бызшәаҿы ауп. Кота аҧсышәала «ақыҭа» ҳәа ауп иаҳҳәо».

Абри иацаҳҭап Иури Воронов Ҭабалаа ажәытәзатәи ркультура наӡон фазианаа рҟынӡа ҳәа ииҳәо. Иаку акультура змаз – иаку ажәлар ракәын. Урҭ ҳәарада аҧсилаа ракәын ҳәа археологиатә ҧшаамҭақәа рыла еиҿырҧшны ишьақәирҕәҕәоз, ҳара ҳҭәала акала узавало иҟам.

Абарҭ хыхь иаагаз шьақәирҕәҕәоит ақыртуа археолог ду, академик Оҭар Ҷьаҧариӡе «ажәытәан Баҭым инаркны Аахытҵ-Кавказ зымпытцакыз аҧсуаа – адыгаа – ахаттқәа ракәын» ҳәа ииҳәо ала.

Абарҭ зегьы хьаҳәа-ҧаҳәарада ишьақәирҕәҕәоит ақыртуа ҭоурыхѡѡы ду Иване Ҷьавахишвили «Ақыртуа жәлар ртоурых» ҳәа зыхьӡу ишәҟәаҿы:

«Кавказ зегьраҧхьаҵа иқәнагалаз аҧсуааи абешлааи роуп. Урҭ ирышьҭалан ашьҭахь Кавказҟа иааит ашәанцәа, аколхцәа уҳәа егьыртгьы. Убри азоуп аҧсуаа рышьҭа ҕәҕәаны изану ажәытәтәи Кавказ атопонимикаҿы» ҳәа инатцшьны иагьазгәеиҭоит.

Атцыхәтәаны, ҳара ҳгәаанагарала Аҧсҳа Леон машәыршақә иҟаимҭазар ҟалап Аҧсуа Ҳәынтқарра ахҭнықалақь Қәтешьҟа иахьиаигаз. Насгьы, шәгәы ишҧаанагои, ҳаҧсуа жәлар рабшьтрақәа зегьы рыҕешеидыртцазгьы, хазы аҧсилааи абазгааи уи еидтцаз Аҧсны аҟны зхоура-ҭоура ҭбааз абшьтрақәамызҭгьы, ахәҭакахьала, аҧсилаа Гәымсҭа инаркны Прокопи

Кесариатәи инатԥшьны ишазгәеиԥаз еиԥш Фазис (Рион) аҳиас аҟынҵа имнаҳаҳозтгьы, Леон Аԥсуа Ҳәынтқарра аҳтнықалақь Қәтешьҟа, атәым милат рышҟа ииаигарызу?

* * *

Иахьа иаҳзааиз аамта ҳхы иархәаны Аԥсилаа рыдгьылқәа ақыртцәа ықәцаны, ишаанырқылаз азтцаатәы ҳтоурыхѡѡцәа, ҳтцарауаа ишьтыхны адунеи зегьы иаҳартә, иалацәажәартә аҟынҵа ихагалатәуп.

«Ақыртуа хтцәацәа Аԥснытҟа ирхынҳәтәуп» ҳәа шырҳәо, тоурыхла ажәытәҵа аԥсуаа зқәынхоз ҳадгьылқәа шәыргьежьыроуп ҳәа ҳзықәгылар – хьыҵрацара ицаз ҽадаиала ддыргьежьт ззырҳәо иақәшәоит.

Уажәшьта ииамтоуп дара рхқәа рзыркыша азтцаарақәа рцәыргара.

….Ҳархеологцәа Аԥсилаа Ртәыла еиуеиԥшым акәакьқәа рҽы ирбеит, агәааанагара злаҟоу ала, Гиеносаа рнаплыхымтақәа. Убарт атыпқәа иреиуоуп ашьхара иаԥну аҳаблақәа, иаагозар, Цьантыхә, Тцабал уҳәа егьыртгьы.

Иури Воронов излашьақәирғәгәоз ала, урт Фазис аҳиас аҟынҵа иуԥылон. Тцоуп, уи Гиеносаа ркультура акәзам зыҵбахә иҳәаз, Тцабалтәи акультура ауп. Амала, ҳара ҳгәы излаанаго ала, тцабалааи гиеносааи акгьы зларыбжьамыз ала, араҟа ѡ-культурак хазы-хаз ҟалашьа рымамызт.

Фазис аҵбахә анцәыраагах, уи инадҳәаланы асоветтә аурыс тцарауаѡ ду Г. Ф. Турчанинов «Кавказ ажәытәзатәи аѡыра аарԥшреи арцәажәареи» ҳәа зыхьзу иусумта 85-тәи адаҟьаҽы ианитцеит абас:

«Фазис (Рион) берет свое начало в Амарантских горах. Название это целиком ашуйское и замечу полногласное как и Фазис. Амарантские горы, если это название толковать по ашуйски, ничто иное как горы «откуда восходит солнце». Название Амарантские горы, исходя из ашуйского языка, можно толковать и несколько иначе,

если иметь в виду, что садзы-убыхи утратили название (а) Мара – «Солнце», заменив его заимствованием из черкесского языка. В тот период своей истории, когда убыхи имели в своем словарном арсенале для названия «солнце» слово «мара», Амаранские горы были конкретно: мара – «солнце» – нтәа – «воротами», т.е. обозначали опять-таки восток, место откуда появляется солнце».

Аԥсуа Ҳәынтқарра аладахьтәи акәакь ахь ҳаиасуазар, Батым авараҽы иахьагьы ииасны ицо Чорох аӡиас, усҟан Аԥсара ҳәа аԥсуа хьӡы аман, уи иҩахыкны илеиуаз аӡиас Фазис «Европа иахьатцанакуа ахықә аҽы Аԥсилаа нхоит» ҳәа Прокопи Кесариатәи иҩны изаҳзаанижьызгьы, ииашатцәкьаны аԥсилаа нхон азоуп.

Аԥсуа аамыстцәа Жәанаа рқыта, иахьанӡагьы Жәыргьыт ҳәа изашьтоу – урт ирқытан азоуп.

Атцыхәтәаны, абызшәатцааҩ ду академик Н. Марр «Аԥсуа Ҳәынтқарра аҳтныҟалақь Қәтешь ахьӡ қыртшәала акгьы аанагазом, аԥсышәала Қәтешь – «ақыта» ажәа аҟнытә иаауеит» ҳәа иихәаазгьы, тцатцгәык амазамкәа иҟам. Ус шаҟа!

* * *

Аԥсилаа ирызку аҩымта аԥыстцоит ҳәа зҽазызкуа дарбанзаалак, убарт рхыпхьазараҽы атоурыхтә публицистика знапы алакугьы, 2006 шықәсазы ҳтцарауаа О.Бгажәбеи С.Лакобеи ажәабатәи ажәеизатәи аклассқәа рҽы итәоу атцаҩцәа рзы итрыжьыз, хыхь зыӡбахә ҳҳәахьоу артцага шәҟәы «Аԥсны атоурых» дазаатымгылакәа даҩсны дызцом.

Сара сыхәтаахь, уи артцага шәҟәы санаԥхьа, уажәшьта изыӡзарызеи, исгәамԥхо атыпқәа шызбазгьы, авторцәа руазәк иасҳәеит аԥсшәахь ишәзеитазгоит ҳәа. Ус зыстаххаз, «исгәамԥхоз атыпқәа» сыриашарц акәын. Уи – акы. Аҩбатәи, ақыртуа тоурыхҩцәа Мариам Лордқьипанизеи Тамаз Гамахариеи Қарт итытцуа

рҳәынҭқарратә газеҭқәа «Сақарҭвелои» «Свободнаиа Грузиеи» рҿы арҭага шәҟәы «Аԥсны аҭоурых» аҭәаҕәа ахьшьны иаиқәгыла, агазеҭ «Республика Абхазиаҿы» урысшәала аҭак рыстеит. Ҳәара аҭахума, уи ашәҟәы иамоуп ҳәа ззысҳәаз агхақәа иаармарианы, хыхь-хыхьла срыхцәажәеит. Уажәы Аԥсилаа ртема снапы злаласкыз ала, сазаатгыларц стахуп зыӡбахә сҳәаз ашәҟәы «Аԥсилаа» ҳәа зыхьӡу ажәиԥшьтәи ахы.

«Изустцәада аԥсилаа, насгьы урҭ иааныркыло атерриториа абанӡаназои?»

Абри аѡыза азҭаарала иалагоит уи ахы. Авторцәа, сара стәала, ииашаны иҟарҵоит ажәабатәи ажәеизатәи аклассқәа рҿы итәоу аҭаѡцәа рҿаԥхьа абри аѡыза азҭаара ахьыкәдыргылаз.

«Зегьраԥхьаӡа аԥсилаа рыӡбахә иҳәеит еицырдыруа римтәи аҭоуорыхѡѡы Плинии Аиҳабы, ҳара ҳашыкәспхьаӡара ианалага 79-тәи ашыкәс азы» – ҳәа иалагоит ҳҭоурыхѡѡцәа Аԥсилаа рҭоурых.

Арҭ ацәаҳәақәа равтор, аҭоурыхтә публицистика снапы злалаку ала, уажәы сызлацәажәо азҭаатәы акьыԥхь аҿы ишьтысхижьтеи акыр штцуагьы, уаѡы ишимбац среигәыргьеит абарҭ ацәаҳәақәа:

«Актәи аѡбатәи ашәышыкәсақәа рзы Аԥсилаа иааныркылон Фазиси Себастополиси (Аҟәа) ирыбжьанакыз атерриториа абжеиҳарак, ус шакәу археологиатә материалқәа рыла ишьақәдырҕәҕәахьеит». Арҭ ацәаҳәақәа сзырзаатгылаз, афбатәи ашәышыкәсазы Прокопи Кесариатәи иҭижьыз «Аготтцәа рабашьра» ҳәа зыхьӡу ишәҟәаҿы «Фазис (Рион) аӡиас Азиа иаԥну ахыкә аҿы аԥсилаа нхоит, Европа иаԥну ахыкә аҿы аԥсилаа нхоит» ҳәа ианитцаз аҭоурых знапы алаку аԥсуаа иҳамбаӡазшәа ҳахьаѡсуа ауп. Ари исҳәазгьы иашаӡам. Урҭ ацәаҳәақәа ибеит, ибеит-моу, инарҳәы-аарҳәны ақыртцәа ишыргәаԥхашаз ала дрыхцәажәеит Зураб Анчабаӡе. Уи излеиҳәаз ала, Прокопи Кесариатәи Фазис ҳәа дызҿу

аҙиас «Аалҙга акәзаап»... Иумаҳара иҟоузеи?! Фазис (Риони) ҳәа изҽу ҙиас дууп. Ианамуҙах, Егры иадикылар ма ҳгәы амҟажози, аха Аалҙга хәчы иадкылан ус уҳәар ҟалома?

Араҟа даҽеакгьы ҳалацәажәарц ҳтахуп.

Зураб Анчабаҙе Аалҙга «Егрис-цҟали» ҳәа ахьҙитцеит. Уи аҧсшәахь еитоугар «Егры аҙиас» ҳәоуп иаанаго. Зураб Анчабаҙе иҩымтақәак хазы ҳарзаатгыларц ҳгәы излатоу ала, уажәазы ара иаҳҳәаз азхазааит.

Атоурыхтә документқәеи археологиатә ҧшаарақәеи еиҳа-еиҳа ицәыртцуа ианалага, иккаҙа иааҧшит ақыртцәеи, алазцәеи, агырцәеи Фазиси Чорохи аҙиасҟәа ирырны арахь, Аҧсуа Ҳәынтқаррахь аара ианалагаз Аҧсуа Ҳәынтқарраҽы Қәтешь ахтныкалақьс ианыҟала ашьтахь шакәу, уи ашьтахь шакәу Имереҭиагьы Гуриагьы ҳәа атыпхьыҙкәа анцәыртц. Ууанҙа урт аҙәык-ҩыцьак ракәын Аҧсуа Ҳәынтқаррахь иаанагахьаз.

Изааҙарызеи Леонгьы, иара ишьтахь Аҧсҳацәас иҟалаз иҧацәеи иматацәеи гха дуззак рыман – игәазианцәан, рҳәаақәа аартны, шәышықәсала иаарышьтуаз ақыртцәеи, алазцәеи, агырцәеи аныращәаха, Европа иатцанакуаз атерриториаҽы инхоз аҧсилаа маҷ-маҷ иргәытцасуа Егрынҙа иаарыгҙеит.

Абар уи «Аҧсны атоурых» аҟны ишану:

«Алазцәа аҧсилаа ирышьталаны афбатәи ашәышықәсазы Егры аҙиас ахықә иадырцалт».

Аҧсилаа ирызку ҳастатиа ххаркәшоит Арриан Рим аимператор иахь иишьтыз иҩымта аҟнытә иааго ацәаҳәақәа рыла. Аха заанатц аҧхьаҩ иҳардырыр ҳтахуп, Арриан еиқәиҧхьаҙо ажәларқәа Амшын Еиқәа аладахьтәи акәакь, – Ааигәатәи Мрагылара, мамзаргьы Азиа Маҷ (уажәтәи Ҭырқәтәыла атерриториа аҩадахьтәи акәакь) аҟнытәи ишалаго:

«Ҳара храҩсит абарт ажәларқәа: Ксенофонт ишиҳәо еиҧш, трапезунаа рнаҩсан аколхцәа нхоит... нас – дрилаа,

сара стәала – урҭ санаа ракәзар ҟалап… санаа рывараҽы инхоит макронааи гениохааи, нас зидритаа… алазцәа… алазцәа рнаҩсан – инхоит Аԥсилаа, рҳәынҭқар Иулиан ихьӡуп. Уи ҳәынҭқарс дҟазҭаз уара уаб иоуп. Аԥсилаа рнаҩс абаскаа нхоит, урҭ рҳәынҭқар Ресмаг амчрахь дназгаз уара уоуп. Абаскцәа рнаҩсан саныгаа нхоит. Урҭ рҽоуп Севастополь (Аҟәа – *Б.Ҭ.*) ақалақь ахьыҟоу. Асаныгцәа рҳәынҭқар Спадаг дшьақәзырҵәҳәаз уара уоуп…»

Ари ашәҟәы Римтәи аимператор Адриан иахь изҩыз аҭоурыхҩы Флавиа Арриан иоуп, 134 шықәсазы, хаҭала иара Амшын Еиқәа аладахьтәи акәакь иаваршәны аҩадахьтәи акәакь аҟынӡа ҕбала иахыкәшаз, мамзаргьы иҩеиз. Ажәакала, Трапезунтәи Диоскуриа аҟынӡа, усҟан уи ишашьҭаз Севастополь ҳәа акәын.

Ҳаԥсуа ҭарауаҩ ду Ш. Инал-Ипа Арриан аимператор изишьҭыз ашәҟәы дахьахцәажәо иҩуеит:

«…Абас, Арриан излашьақәирҵәҵәо ала, аколхцәа ртерриториа аладантә, Трапезунттә иалагон…». Трапезунттәи Севапстопольнӡа (Аҟәа, – *Б.Ҭ.*) еиқәиԥхьаҙаз ажәларқәа – трапезунтаа, дрилаа-саннаа, макронаа-махелонаа, гениохаа, зидритаа, алазқәа, аԥсилаа, абаскаа, саныгаа – урҭ рахьтә иарбанызаалак жәларык аколхцәа рнапаҵаҟа иҟан имҳәеит.

Ш. Инал-Ипа ишәҟәы аҽы иааго Арриан иҩымҭа ацыԥҵәаха иаҳнарбоит, ҳазну аамҭа аҩбатәи ашәышықәсазы Амшын Еиқәа аладахьтәи акәакь инаркны аҩадахьтәи акәакь аҟынӡа инхоз ажәларқәа иааныркылоз ргеографиатә ҭагылазаашьа ахсаала.

Арриан дшалагаз – Амшын Еиқәа аладахьтәи акәакь аҟнытә аҩадахьтәи акәакь аҟынӡа акәымкәа… аҩадахьтәи акәакь инаркны аладахьтәи акәакь ахь ҳдәыцәлар – асаныгцәеи, абазгааи, аԥсилааи усҟан иааныркылоз ргеографиатә ҭагылазаашьа зынӡа даҽакала ауп ҳҽаԥхьа ишаацәыртуа.

Арриан излаиҩуа ала, 134 шықәсазы иахьатәи Аԥсны ахҭныцәалақь Аҟәа (Севастополь) инхоз аԥси-

лаа ракәзамызт… егьи аԥсуа абшьҭра ду абазгаагь ракәзамызт… асаныгцәа ракәын. Ус анакәха, асаныгцәа рнапаҭаҟа иҟаз Аҟәа мацара акәхарымызт… Иахьатәи Аԥсны атерриториа зегьы ааныркылозар акәхарын… Урҭ рнаѳс, Амшын Еиқәа аладахьтәи акәакь ахь ҳхы злахо ала, уажәы Гыртәыла ҳәа ҳазҽу ааныҟылоз абазгаа ракәхон. Машәыршақә иаҳҿытцамшәазеит, Жәыргьыҭ ахьҙ аԥсуа аамыстцәа Жәанаа рҟынтәи иаауеит ҳәа иаҳҳәазгьы… Реишьҭагылашьа злаҟоу ала, абазгаа рнаѳс – иахьатәи Ацара атерриториа ааныҟылоз – аԥсилаа ракәхон.

Аԥсилаа рҟнытә акәзар – аԥсуааи, Аԥсни, Аԥсадгьыли рыхьҙқәа ахьаауа, Ацара усҟан аԥсилаа нхон, ирыԥсадгьылын ҳәа даҽеа-ҭоурыхтә фактқгьы цәыртцуеит араҟа – Баҭым аҭыԥан анкьаза иҟаз ақалақь Аԥсырҭ злахьҙызи, иахьа Баҭым анаѳсан илеиуа Чорох аҙиас ажәытәан «Аԥсара» аҙиас ҳәа излашьҭази рыла…

Аѳбатәи ашәышықәса алагамҭазтәи аҭоурыхѳѳы Арриан иимператор иахь ииѳыз ишәҟәы ишьақәнарҕәҕәоит, афбатәи ашәышықәсазы Прокопи Кесариатәи «Фазис – Европа иахьатцанакуа аҽықә аҽы аԥсилаа нхоит» ҳәа иихәаз. Уи мацарагь акәым, ақыртуа археолог Оҭар Цьаԥаризе «Баҭым инаркны Аахытц-Кавказ Амшын Еиқәа аҽықә анкьаза зны иаанызкылоз аԥсуа-адыга – хаттаа ракәын» ҳәа ишәҟәы ианитцаз ахсаала иацу аѳырагьы, «Аԥсны аҭоурых» авторцәа «алазцәа аԥсилаа ирышьҭаланы афбатәи ашәышықәсазы Егры аҙиас ахықә иадырцалт» ҳәа ианырҭази… еилыкка иаҳдырбоит, еиҳагьы ииашахоит – ишьақәдырҕәҕәоит ҳҳәар, аԥсилаа Фазис аҙиас аҟынза рымпытцакны ишынхоз. Ус иҟан азоуп Леон Қәҭешь ргыланы, Аԥсуа Ҳәынтқарра аҳҭнықалақьс изыҟаитцаз, Пиотр Актәи Европаҟа аԥенцьыр ааиртырц азы Петербург ргылан, Урыстәыла аҳҭнықалақь уахь ишиаигаз еиԥш.

Убас иҟан азоуп Аԥсҳа Леон Аԥсны аҳҭнықалақьс аԥсилаа амрагыларатәи рҳәааҽы Қәҭешь залихызгьы…

Атцыхәтәаны, ажәаатәи ашәышықәсазтәи ақыртуа тоурыхѡоы Вахушти «Қәтешь зыргылаз Апсҳа Леон иоуп» ҳәа иихәазгьы шаҟа атцанакуазеи…

Ус анакәха, Апсҳа Леон амрагыларахь ихы ахьирхаз – ақыртцәа «апсуаа рагрессиа» ҳәа ззырҳәаз акәзамзаап, ажәытәзатәи апсуа дгьылқәа, еиҳа ииашахоит иаҳҳәар – Рыпсадгьыл ахақәиттәра акәзаарын изызкыз.

Апсҳа Леон игәтакы анагзараҽы абазгаа реиҧш апсилаагьы иианыркылоз ртып, рхықәкы ахәшьара уадаѡуп.

Абазгаа

Машәыршақә иҟамлазар акәхап – 1154 шықәсазы аҭоурых аҿы Киевтәи Урыстәыла аҳ Владимир Мономах имаҭа – Изиаслав «Обезантәи» иԥҳәысаагара. (Повесть временных лет, ч. I. М.–Л. 1950. с 9-10, 205).

Аԥсни, Киевтәи Руси, Урыстәылеи еизааигәахо иалагеит аабатәи ашәышықәса антҷәамҭеи ажәбатәи ашәышықәса алагамҭеи рзы. Усҟан ауп Аԥсны Аҳәынҭқаррагьы абҕа еитцыхны ианаақәгыла.

Араҟа ҳазаатгылар ақәнагоуп: «Аԥсны Аҳәынҭқарра» ҳәа анаҳҳәо – ҳара ҳзызхәыцуа Аԥсны иахьатәи атерриториеи, убри инацҵаны Леон Аԥсны иадиҵаз Гыртәылеи, Имереҭиеи, Гәыриеи шракәу. Убас ҳхәыцыртә, убрахь ҳхьаԥшыртә ҳҟазҵаз ақыртуа ҭоурыхѡѡцәа роуп. Убриала урҭ ирҳәарц ирҭаху, анаукақәа рдоктор Ҭамаз Саникизе арҭ ацәаҳәақәа равтор исызкны агазеҭ «Свободная Грузия» ианиҵаз истатиаҿы иануп. Уатәи ацыԥҵәаха аагоит ҵаҟа:

«В ее западную часть (г-н Саникидзе имеет в виду т. н. «Объединенную Грузию» – *Б.Т.*) входили такие крупные регионы, как Имерети, Самегрело, Гуриа, по сравнению с которыми крайняя ее область – Абхазети и по территории, и по количеству населения была самой маленькой».

Қырҭтәыла аҵарауаа, аҭоурыхѡѡцәа изырҭаххазеи Аԥсны иахьатәи атерриториа ҳҭагҙара. Ииашаҵәҟьаны, аабатәи, ажәбатәи (ҳгәанала, афбатәи ашәышықәса аахысгьы налатцаны) ашәышықәсақәа рзы Аԥсны амраҭашәарахьтәи аҳәаа ахьынҙаназоз ҳҭоурыхѡѡцәа ирзышьақәмырҕәҕәар, ақыртцәа ртәы иагоит. Иахьа-

тәи Аԥсны атерриториа, Қырҭтәыла зегьы иадкыланы уахәаԥшуазар – ихәычытцәкьоуп. Ус анакәха, дара ирыдызцәылоз (гәыкала иҟаитцозу, даҽеа-мчык инарҟатцозу атәы ҳҳәарым) Зураб Анчабаҙе диашахоит. Даараҙа ишаҳцәымгугьы иаагоит уи ицәаҳәаԥа:

«Большинство населения Абхазского Царства были грузины. Государственным языком у абсолютного большинства населения был грузинский язык…» «Абхазское Царство (Западная Грузия) являлось грузинским, по своему характеру, политическим образованием».

Ажәакала, аԥхьаҩ уажәшьҭа игәоуҭозар акәхап, абриаҟара ҳнахыкәша-аахыкәшо иаҳҳәарц иаҳҭаху – Аԥсны Аҳәынҭқарра (ҳара зыҙбахә ҳамоу – обезаа, абазгаа ирытцанакуаз, рнапаҷы иҟаз атерриториа ауп) амраҭашәарахьтәи аҳәаа усҟантәи аамҭазы Ԥсоу акәымкәа, Тамантәи адгьылбжьаха аҟынҙа ишыназоз ауп. Уи ашьақәыргәгәара ҳҭоурыхҩцәа ирылшар, Қырҭтәыла аҵарауаа аҷапа рҷалон. Нас иҟоума, абриаҟара ҳнақәыгәгәаны иаҳҳәо шьақәзыргәгәо аҭоурыхтә фактқәа?

Зегь раԥхьа иргылан аҙбахә ҳәатәуп ҳҵарауаҩ Алықьса Луман-иԥа Папасқьыр «Обезаа ажәытәтәи аурыс литератураҷи Аԥсны аҭоурых апроблемақәеи» ҳәа зыхьзу иусумҭа ду. «Аԥсуааи аурысцәеи наҟ-ааҟтәи реизыҟазаашьа» ҳәа зыхьзу ахы далагоит абарҭ ажәақәа рыла:

«Многолетние занятия историей Древней Руси дали основание одному из ведущих русских литературоведов Вадиму Кожинову сделать вывод о том, что «Отношения Руси с Абхазией начались, очевидно, в IX веке во времена могущества Хазарского Каганата, в зону влияния которого входили Южная Русь и Абхазия».

Ишыҟатцәкьаз ҳҳәозар, Киевтәи Урыстәыла аҳ Олег 884 шықәсазы аҩадатәи аславианцәа инапаҷы иана-аига нахыс, урҭ ахазарцәа ирыртоз абаць иаҟәихт. Аславианцәа еидгылазшәа аниба, аҳазарцәа рҳәынҭқар

идгылаша дрышьҭалт, иагьаликааит Абазгаа, урҭ раҳ Феодор ипҳа аитцбгьы диитеит. Избан, Абазгиа аҳ дзалихи? Ҳара ҳтәала, иара убасҟангьы Абазгиа Кавказ егьырҭ атәылакәа иаарылукаартә ахоура-цоурагь ҭбаан, амчалшарагь аман. Аҳазарцәа рымаҳә Феодор ипа аиҳабы иакәын Константин. Леон Апсҳара аниоуз иашьа аиҳабы Константин ишьҭахь ауп.

Леон иашьеиҳаб «Константин Абазгос» Апсҳас дыҟамызҭгьы, амҳәыр ихьӡ знызгьы цәыртцрымызт. Ус аҟатцара азин змаз Апсҳа иакәын.

Абазгиа амраҭашәарахьтәи аҳәаа ахьынӡаназоз далацәажәо, А. Папасқьыр хыхь зыӡбахә ххәаз ишәҟәаҽы анаѡс абас анитцеит:

«Даҽеа-ганкахьала, ажәбатәи ашәышықәса актәи азыбжазы Киевтәи Урыстәыла Азиа Маҷтәи Амстриди Ҟрым амрагыларахьтәи аҽықәи ирыжәлахьан, Кьерчынӡа иааӡахьан. Арахь, усҟан Апсуа Ҳәынтқарра амраҭашәарахьтәи аҳәаа Кьерч иҟан».

Араҟа даҽеа-зтцааракгьы цәыргазарц ахәҭоуп ҳәа исшьоит. Уи Апсҳа Константин ихаан Апсилиеи Абазгиеи, мамзаргьы апсилааи абазгааи усҟан рҽеидыртцахьан ҳәа сҳәарц ауп сызҽу. Қырҭтәыла аҭоурыхѡѡцәа уи аѡыза аныҟалаз, Византиа аимператор Апсҳа Леон «Апсны уажәшьҭарнахыс уареи ухылтцшьтреи наунагӡа ишәымазааит» ҳәа ашәҟәы анизааишьҭ ашьҭахь ауп рҳәоит. Уи аҟны мацараҽгьы иаанымҽаст: «Апсынгьы Гыртәылагьы Леон инапаҽы еицааигазшәагь» ацыртцоит.

Қырҭтәыла аҭоурыхѡѡцәа ирҳәо ҳацныҟәар, адунеихаан Апсны аҭоурых иашатцәкьа апҵаны изыҟалом. Урҭ рахь машәыршақә ҳанамхахьаҳәлак, иҳамбаӡакәа Апсны агәҭа, ҳаҳҵныҡалақь Аҟәа налакны «Цхумтәи аҳра» ҳәа ара акы ыҟазшәагь иааҳҽаркуеит…

Анцәа ила, дара атцарауаа рхатақәа, иаагозар, Хошҭариа (Гиви Цулаиа ихаҭагьы убрахь дналатцаны), Кахьеҭиа аҳәынтқар Вахтанг Афбатәи уи ипацәа Вахуш-

тии Бакарии «Қырҭтәыла аҧсҭазаара» иацыртцаз, иагдырхаз «инагъаны агәра гатәым» рҳәахьеит.

Арҭ ацәаҳәақәа равтор сгәанала, урҭ рхала ракәымкәа, Қырҭтәыла аҭоурыхѡѡцәа Аҧсни аҧсуааи иҳазкны ирыѡуа, ирҳәо акгьы агәра гатәым, критикала ирызнеитәуп. Иаахтны иаҳҳәозар, Аҧсны аҭоурых аганахь инашьҭтәым.

Абриаҟара сзырҳәо, абыжьбатәи аабатәи ашәышықәсақәа рзы Византиеи Цьамтәылеи ирываҟәылоз Ҳазартәыла аҳәынҭқар иҧҳа аитцбы (аиҳабы Византиа аимператор диман) Аҧсҳа Феодор диитарызу абазгааи аҧсилааи еидгыланы – ртәыла амрагылараҳьтәи аҳәаа Фазис (Рион) аҙиас аҟынҙа имнаҙозтгьы, амраҭашәарахьтәи аҳәаа – Кьерчнҙа? Зегь ҳзырҟьало – аҭоурых аиларҳәара ауп. Иахьа Гыртәыла ҳәа ҳазхәаҧшуа, усҟан агырцәа ыкәынхозтгьы, афбатәи ашәышықәсазы адунеи аҷы зегьы иреиҳаз аҳәынҭқарра ҳәа зхы зыпхьаҙоз Византиа, мамзаргьы, Амрагылараҳьтәи Римтәи Аимпериаҷтәи аҭоурыхѡѡы ду Прокопи Кесариатәи «аҙиас Фазис Азиа иахьатцанакуа амрагылараҳьтәи ахықә аҷы инхоит ибераа, амраҭашәарахьтәи ахықә, Европа иахьатцанакуа, аҧсилаа нхоит» ҳәа иѡны иаҳзаанижьрымызт.

Уи ихалагьы иакәым.

Ҳара ҳаамта аѡбатәи ашәышықәсазы, ахәҭакахьала 137 шықәсазы хаҭала араҟа ииааны зыблала избаз Флави Арриан иѡуан:

«Азидридцәа рывараҷы инхоит алазцәа… Урҭ рнаѡс – инхоит аҧсилаа, Аҧсҳас (царь) ирымоу ихьзуп Иулиан, Аҧсҳас дҟаитцеит уаб (дызҿу Византиа аимператор иоуп); аҧсилаа рнаѡс – абасгаа нхоит, Урҭ Аҧсҳас ирымоу Рисмаг ихьзуп. Аҧсҳара изҭаз уара уоуп; абазгаа рнаѡс инхоит асаныгцәа, Аҧсҳас ирымоу ихьзуп Спадаг, Аҧсҳара изҭаз уара уоуп. Урҭ рыдгьыл шьҭоуп Севастополь (Аҟәа – *Б.Ҭ.*) ақалақь акәша-мыкәша».

Заанатц иазгәасҭо – Арриан абарҭ еиқәиԥхьаҙаз зегьы иара ихаҵа дырхысны ишибаз ауп. Ус анакәха, игәра злаҳзымго ҳәа акгьы далаҟаҙам.

Ааигәатәи Мрагылара (иахьатәи Ҭыркәтәыла) амшын аҿыкә иаваршәны ауп дшахысыз. Ажәакала, аладантәи Амшын Еиқәа иаваршәны, иахьатәи Аҵара дахысны ауп Аҟәа ақалақь аҟынҙа дшааз. Аха ҳара иаҳҭахуп аладантәи аҩада акәымкәа, атцыхәтәаны иара зыҙбахә имоу Севастополь (Аҟәа) ақалақь аҟнытә – ҩадантәи алада Амшын Еиқәа иаваршәны ҳалбаарц.

Ҳалагоит Севастополь (Аҟәа) ақалақь згәылакны инхо асаныгцәа рыла. Аҭоурых аҿы урҭ аԥсуаа жәларкны рыҟараҿы зҽеидызкылаз ԥшь-абиԥарак (ԥшь-племиак) ируакхеит. Ҭоурыхҩцәақәак, урҭ гениохаа (амшынрҳәцәа –апиратцәа) ирыдкылан рыҙбахә рҳәоит. Асаныгцәа рхалагь ракәым, абазгаагьы аԥсилаагьы агениохцәа ирыдкылангьы ицәажәоит. Иагьцьашьатәҙам, аԥсуаа жәларыкны еидызкылазгьы урҭ абшьҭрақәа рами. Абриаҟара заҳҳәо, асаныгцәа зхыԥхьаҙара рацәаз абшьҭран. Еиуеиԥшым аҭоурыхтә аамҭақәа рзы рынхарантцыра Нхытц-Кавказынҙа шрытцаркуазгьы убоит.

Ус анакәха, ҳара ҳтәала, урҭ иахьатәи Аԥсны мацара акәымкәа, Гыртәыла ахәҭакгьы рытцакны иҟан аҩбатәи ашәышықәсазы. Уажәраанҙа ишаҳҳәахьоу еиԥш, ҩадантә алада ҳалбааузар, асаныгцәа рладахьы абазгаа роуп инхоз. Абазгааи Аԥсилааи хыԥхьаҙарала асаныгцәеи амсымқәеи иреиҳан. Ус зхыԥхьаҙара дууз абазгаа Аҵара аҳәаа аҟынҙа иааныркылар ауан…

Аԥсилаа ракәзар, Аҵара атерриториа рымпытцакын. Ус ҳҳәаратәы иҟоуп иахьатәи Баҭым ақалақь ахаҭыԥан ажәытәан Аԥсыҵ ҳәа зыхьзыз ақалақь злаҟази уажәы Ҷорох ҳәа Баҭым аладахьы ииасуа аҙиас – Аԥсара ҳәа злахьҙзи рыла. Иҟалап, иара убас аԥсилаа нхозҵгьы Қәҭешьи Фазиси ирытцаркуаз атерриториақәа рҿгьы, ашьҭахь, афбатәи ашәышықәсазы, хыхь ишаҳҳәахьоу

еиԥш, Прокопи Кесариатәи, «Фазис (Рион) аҳиас амраҭашәарахьтәи ахыҟә – Европа иахьаҵанакуа аԥсилаа нхоит» ҳәа злеиҳәаз ала.

Ҳаиҭазыхынҳәуеит Алықьса Папасқьыр ишәҟәы, уаҟа 75-тәи адаҟьаҷы иааигоит И. Џьавахишвили ицитата: «Прародина грузинских племен… лежала значительно южнее, чем теперь, а именно в Халдее, Месопатамии, Малой Азии, по южному и юго-восточному побережью Черного моря и Армении, и только впоследствии, оттесненные различными индоевропейскими племенами, они продвинулись на север и заняли принадлежащие им ныне места». «Грузины покидали Малую Азию для переселения в Закавказье, в котором обосновались. По археологическим данным, до появления в Закавказье грузин страна была заселена различными племенами, которые были оттеснены грузинами на Северный Кавказ». «Именно на основании трудов таких классиков грузинской историографии, как И. А. Джавахишвили и др., абхазский историк И. Р. Марухба написал книгу под названием «Кавказ не был первоначальной родиной грузинского народа».

Иара уаҵәҟьа иаагоуп И.А. Федоров иажәақәагьы: «Причиной (выделения мегрельского языка из общекартвельского – *А. П.*) могли послужить…. уход группы Картвельских племен со своей прародины и передвижение их в Колхиду и Понт, раннее занятых племенами абхазо-адыгской группы».

Абазгааи аԥсилааи жәларык ракәны ҏеанеидыртҵаз абри аамҭаз ауп ҳәа иахьа уажәраанҳагьы ишьақәырҭәҭәаҳам. Инықәырԥшшәа уи аныҟалаз, Византиа аимператор «Аԥсны уареи ухылтцшьҭреи наунагҳа абшьҭрала ишәтәызааит» ҳәа Аԥсҳа Леон Актәи ашәҟәы анизааишьҭыз аабатәи ашәышықәсазы (ҳара ҳтәаала, Анаҟәаԥиа амҵан Мурван Ҟру (Адагәа) хадас дызмаз 35 нызқьоык арабцәа рыр ԥыххааса ианықәитҵаз 737

шықәса ашьтахь) ауп ҳәа иршьоит. Аха уи ашәҟәы ахаҭа (сара сызҿу Византиа аимператор бырзен бызшәала иԥыз ауп) иахьа уажәраанӡагьы ҳнапаҿы имааиӡац, иҳамбаӡац. Ҳазлацәажәо, ақыртцәа рбызшәала, еиҭаган иааган апсуаа иаҳдырбаз ауп.

Аха мшәан, арҭ ацәаҳәақәа равтор, 2004 шықәсазы, ақыртуа тарауаԥ, анаукаҟәа рдоктор Ҭамаз Саникиӡе исҭаз аҭак аҿы Византиа аимператор иааишьтыз ашәҟәы ииашамкәа еиҭагоуп ҳәа сҳәеит. Ус зысҳәаз, уи ашәҟәаҿы Византиа аимператор Апсҳа Леон Актәи «аеристав» ҳәа изиҳәазшәа ахьану ауп. Акы – еристав қыртуа ажәоуп, иаанагауагьы – ар рԥыза ҳәа ауп. Ар рԥызацәа бырзен бызшәала «архонт» ҳәа акәын ишрышьтаз. Ԥбагьы, Апсҳацәа «еристав» ҳәа акәым, «Архонт» ҳәагь рзырҳәаӡомызт абырзенцәа. Кавказтәи егьырҭ аҳәынтқарцәа ирылкааны ишрышьтаз «аексиусиантцәа» ҳәа акәын. Уи зегьы иреиҳаз титулын, иаанагозгьы атәыла Ахада ҳәа акәын.

Византиа аимператор Апсҳа Леон изааишьтыз ашәҟәы ҳаназаатгыла, иҳәатәуп, уаҟа зыгәра ҳзымго даҿа ажәақәакгьы шацу. Иацызтазгьы, иара ашәҟәы ахаҭа ҳазцәырызгаз Зураб Анчабаӡе иоуп ҳәа агәаанагара ҳамоуп. Мап анакәха, иаргьы джьоуп. Дызжьаазгьы, «Қырттәыла апстазаара» инарҳәы-аарҳәны, еиҭакны иҟазтцаз, Кахеҭи аҳәынтқар Вахтанг афбатәи Москва амтцан «ақыртцәа рколониаҿы» Қырттәыла аҭоурых ҿыц апҭаразы еиҿикааз акомиссиа хадас иамаз Вахушти иоуп.

Ажәакала, Византиа аимператор иаашьтымта ашәҟәаҿы иаабоит Апсны аҳәаа «Егры аӡиас аҟынӡа инаӡоит» ҳәа иҳәазшәа. Бырзен бызшәала аимператор иԥыз пшааны, апсуа тарауаа псышәала еиҭаргааныӡа, Византиа аимператор «Егры аӡиас аҟынӡа Апсны аҳәаа наӡоит» ҳәа анитцазшәа иҟоу агәыԥбара ҳнаҭоит. Агәыԥбара заҳнаҭо, уи апхьа ԥышә шықәса рнаԥсан, афбатәи ашәышықәсазы Византиа аимпериаҿы аҭоурыхԥҳәы ду Прокопи Кесариатәи «Фазис» (Рион) аӡиас

Европа иахьатцанакуа амраҭашәарахьтәи ахыҟә аҟны аԥсилаа нхоит» ҳәа ишәҟәаҷы ҳахьаԥхьо ауп.

Убри инадкылан, уажәадагь исҳәахьеит, араҟагь еиҭасҳәоит: «Аԥсҳа Леон деилагазма Аԥсуа Ҳәынтқарра аҳҭнықалақь атәым жәлар рҷы инаганы иргыларатәы?!»

* * *

Ш. Инал-Ипа еицырдыруа иусумҭа ду аҷы «Ажәытәзатәи аԥсуаа рабшьтрақәа» ҳәа зыхьзу аҟәша аѳбатәи ахы «Абазгаа» дахьрыхцәажәо иҳәоит: «Диодор Сицилиатәи, ҳара ҳаамҭа ааиааназа аԥшьбатәи ашәышықәса иатцанакуа Боспортәи Аҳәынтқарра дахьалацәажәо «Псоиа» ҳәа тәылак азбахә иҳәоит... Уи атәыла иахьа уажәрааназагь еилкаазам. Амала Боспортәи Аҳәынтқарра иахагылаз Евмел (даҽеацьарагь уи аҳәынтқар Спортакид ҳәа ишьтоуп) гениохааи ахьеиааи рабшьтрақәа драбашьуан. Урҭ усҟан иааныркылоз атерриториа Новороссиск инаркны иахьатәи Аԥсны аҟынза иаазон. Ус анакәха, «Псоиа» ҳәа изышьҭаз атәыла Аԥсны иатцанакуан. Ус шакәу шьақәнарҕәҕәоит азиас Псоугьы...»

«Урыстәыла Амшын Еиқәа аҷықәаҷтәи атопонимқәа» ҳәа зыхьзу В. И. Ворошилов 2005 шықәсазы итижьыз ишәҟәаҷы Азовтәи Амшын инаркны Амшын Еиқәа аҷықә инаваршәны Аԥснынза иааго атып хьызқәа рҟнытә акыкѳбак анаҳцоит цаҟа: Меѳта азиа, Анапа ақалақь, азиас Анаҟәԥсы, азиас Анапка, Суԥсех, азиас Псыба, ақалақь Псыф, Зеԥшь ишьха, Тҟәаԥс, Псышьха, Хачқәыпса азиас, Коԥса азиас, Шахишьха азиас, Адерба азиас, Шьаҳан-Гиреи-ипа ишьха, Псезуаԥс азиас, Мутыхәа аҳабла, Хоста, Кәдеԥста, Мацеста, Анаҟәаԥсы, Архышьна-ахәы (Шәача аҳаблақәа руак), Бытҳа.

* * *

«Обезаа ажәытәтәи аурыс литератураҷи Аԥсны аҭоурых апроблемақәеи» ҳәа зыхьзу Алықьса Луман-

иԥа Папасқьыр ишәҟәы ахԥатәи ахы «Еиуеиԥшым агәаанагарақәа» ҳәа ахьӡуп.

«Аԥсуа Ҳәынтқарра» ҳәа абжьаратәи ашәышықәсақәа рзы, ахәтакахьала, аабатәи ажәахатәи ашәышықәсқәа рзы зыхьӡ-зыԥша газ, амраҭашәаратәи зҳәаа Тамантәи адгьылбжьаха аҟынӡа инаӡоз, амрагыларахьтәи акәзар, – Кахеҭиа аҟынӡа ишьҭаз атерриториа зҵазкуаз иазкны аҭоурыхѡѡцәа иахьа уажәраанӡагьы еиуеиԥшым агәаанагарақәа рыла иқәгылоит. Изныкымкәа-иѡынтәымкәа ҳшазаатгылахьоугьы, ҳаиҭазыхынҳәуеит уи ахьхацыркыз ашҟа.

Ажәаатәи ашәышықәса алагамҭазы «Аԥсуа Ҳәынтқарра» ҳәа уааӡа аҭоурых иадыруаз ахьӡ ԥсахны, уи «Еидҵоу Қыртҭәыла Аҳәынтқарра акәын» ҳәа иқәгылаз Вахушти иоуп ҳазҽу. Уи ақәгылара илзыршазгьы, уааӡа аҭоурыхтә ѡыратә хытҵхыртақәа ҳәа иҟаз зегь еизганы, убарт рхыԥхьаҙараҽы «Қыртҭәыла аԥстазаарагьы» налатҵаны, иареи «ақыртҵәа ҭарауаа» ҳәа еидикылази, урт аҭоурыхтә ѡымҭақәа «ацҵарақәеи» «агырхарақәеи» дара ишыртахыз иахьыҟартҵази ауп. Агәаанагара ыҟоуп «Аԥсҳацәа рҭоурыхгьы» усҟан ибжьадырӡит ҳәа. Убас шакәызгьы, азеижәтәи ашәышықәса аҽееиѡнашааӡа (еиҳа ииашахоит 1877–78-тәи атцыхәтәантәи амҳаԥьырра аҟынӡа ххәар) Аԥсни аԥсуа жәлари ақыртцәа рықәымчуа, мамзаргьы, аԥсуаа хҭоурых дара ишыртахыз иалацәажәартә изыҟамлеит, Акаки Бақраҙе далаҳамҵозар. Иагьзлалацәажәарыз, аԥсуаа хыԥхьаҙарала дара иреитцамызҭгьы. Уимоу 1640 шықәсазы атырқә ҭарауаѡ-нықәаѡ Евлиа Челеби хатала Аԥсны ахи атцыхәеи ирылсны зыблала избаз, аԥсуа абшьтрақәа дырзаатгылан, абԥьар зкыз ахацәа хазы-хаз шаҟаѡ рымаз ҳәа иихәаз – арҭ ацәаҳәақәа равтор урҭ зегьы ааидкылан ианеицыстца – усҟантәи аԥсуаа рыр шәи ԥшьынѡажәа нызықьѡык рҟынӡа инаӡеит. Арахь Кахеҭиа аҳәынтқарра быжь-нызқьѡызатәык ракәын ар

иамаз. Убриазоуп, ажәаатәи ашәышықәса анҵәамҵеи азежәтәи ашәышықәса алагамҵеи рзы Аҧсҳа Қьалышьбеи аҭырқәцәа аниқәла иаалырҟьаны ѡажәихәба нызқьѡык рҟынӡа ар рықәыргылара зилшаз. Уи иара убас фышә рҟынӡа иҧбақәа амшын ихын, Баҭыми Пуҵи инадыркны Тҟәаҧсынӡа иара иныррa ыҟан.

Атцыхәтәантәи амҳацьырра ашьҭахь, Аҧсны иаанхаз аҧсуаа ртцарадареи аурыс ҳәынтқар «зыгәра гам ажәлар» ҳәа иахьырзиҳәази ақыртцәа рхы иархәаны, «аҧсуаа–ақыртцәа №1 роуп», «Аҧсны – Қырҵтәыла иузаҟәымтхо акәакь ауп» ҳәа Урыстәыла еиуеиԥшым агазеҵқәеи ажурналқәеи ирнырҵо иалагеит. Ҳахькылыргашаз атәы аҳәара уадаѡуп, 1921 шықәсазы Асовет мчра Аҧсны ишьақәымгылазҵгьы.

Аха уажәы уи аҭоурых ҳҽаламгалакәа, ҳаиасып ҳазлацәажәо ашәҟәы ахпатәи ахы ашҟа.

«Асовет аамҵазы, Сталин ихаан Қырҵтәылан – аҧсуааи аҧсуара иатцанакуа зегьи аамҵа кьаҽла иқырҭуартәырц азы азтцаатәы иҳәынтқарратә политикан иҟартцеит» – абас далагеит Алықьса Папасқьыр ҳазлацәажәо ахы.

Ус анакәха, Аҧсни аҧсуа жәлари рҭоурых нарҳәы-аарҳәтәхеит. Убриазы иаҵаххеит аҭоурыхѡѡцәа реиԥш абызшәа аҵцааѡцәагьы. Ажәакала, аҧсуа жәлар ржәытә-рҽатә зҳәаз еиԥш рпстазаара аганқәа зегьы ырхәанчатәын: ҳҭоурых – Қырҵтәылеи ақыртуа жәлари рҭоурых иадҳәалатәын, аҧсуаа рхаҵақәа ракәзар, усҟан ақыртцәа ртәы иадызцәылоз Миха Делба, иаҳҳысыз ашәышықәса ѡынѡажәижәабатәи ашықәсқәа рзы иҵытцуаз ажурнал «Альманах» аҟны ианитцаз истатиаҽы «аҧсуаа зхылтцыз гениохаа ракәзамызт, хьеҵтаа-субараа ракәын» ҳәа ииҳәаз шьақәыргәгәатәын. Убартқәа зегьы реиха, ақыртцәа ргәаанагарала, инарҳә-аарҳәтәыз, зхоура-ҭоура ҭбааз абжьаратәи ашәышықәсқәа рзтәи Аҧсуа Ҳәынтқарра еитцацалатәын, ирхәычтәын, иахьатәи Аҧсны атерриториа иҭацалатәын. Уи анырзыҟатца,

дара рҭарауаѡцәақәак иахьагьы ишаҳҷаркло еиԥш, «Амраҭашәарахьтәи Қырҭтәылаҷы Имереҭиеи, Гуриеи, Гыртәылеи рѡызцәа зтерриториақәа ҭбааз, зуаапсыра рацәаз ирыдкылан – Аԥсны хәыҷзан, аԥсуа жәларгьы напсыргәытцак ианҙалон» ҳәа ишьақәдырҕәҕәон.

Убриазоуп, Аԥсуа Ҳәынтқарра аҭоурых ҳаналацәажәо амрагыларахь ҳаԥшыргьы зырымуа, амраҭашәарахьгьы – Ԥсоу ҳзахырмыжьуа. Убриазоуп урҭ изцәырыргаз: Пауле Ингороҟва, Мариам Лордқьиԥанизе, Гиви Ҭулаиа уҳәа ҳаԥсуа ҭоурых еилазхәо егьырҭ ақырҭуа «ҭоурыхѡѡцәеи» «абызшәаҭцаѡцәеи». Амала, урҭ рҷы иаанҷасыр – ақырҭцәа рҭарауаа рхала роуп Аԥсуа Ҳәынтқарра аҭоурых еилазхәо ҳәа рымҳәарцаз, аурыс ҭарауаа рышҟа ихьаҳәит. Убасала ицәырҭит, дара рганахь ииаргаз, Алықьса Папасқьыр ҳзыхцәажәо ишәҟәаҷы хазы дыззааҭгылаз аурыс ҭарауаа Л.И. Лаврови Е.П. Алексееваи.

Асовет аамҭазы Аԥсни аԥсуа жәлари рҭоурых аҷы ишықәсы еиқәаҭәақәаны ауп ишаанхаз 1937-1953-тәи ашықәсқәа: зыжәлар рҷахәы зҳәаратәы иҟаз аԥсуа интеллигенциа шьаҭанкыла «ажәлар раҕацәа» ҳәа рыхьҙцаны рықәхра; аԥсуа алфавит – ақырҭуа алфавит ахь аиагара; аԥсуа школқәа раркра; аԥсуа ҭып хьыҙқәа рқырҭуатәра уҳәа зегьы рганахьала, мҽхакы ҭбаала ианҳажәлоз ауп аурыс ҭарауаѡ Л. И. Лавровгьы аԥсуаа данаҳҷадыргылаз.

Абар, Алықьса Папасқьыр уи дшалацәажәо:

«1946 шықәсазы ленинградтәи аҵарауаѡ Л.И.Лавров дықәгылоит аурыс ѡыратә хытҵхырҭақәа рҷы обезаа ҳәа зыҙбахә рымоу иахьатәи ашәуаа (абазинцәа) зхылҵыз роуп ҳәа. Уи излаиѡуаз ала, ажәытәан аԥсуааи ашәуааи иакыз жәларымызт...» Аԥсуаа ракәымкәа, Л.И.Лавров игәаанагарала, ашәуаа (абазинцәа) роуп ашьҭахь Нхыҵ-Кавказҟа нхара ииасыз...»

Азҵаара цәырымҵыр залшом абас: избан, 1946 шықәсазы аурыс ҭарауаѡ, аабатәи ажәахатәи

ашәышықәсақәа рзы, хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиԥш, Тамантәи адгьылбжьахала инаркны амрагыларахь Кахетианза, аладагьы – Аԥсара (Батым аладахьы ииасуа азиас Чорох) аҟынза зхоура-тоура назаазоз Аԥсуа Ҳәынтқарра уасхырс, гәыцәс иамаз абазгаа (ажәытәтәи аурыс литературатә хытцхырҭақәа рҽы Обезаа ҳәа аҭоурых иазаанхаз ажәлар) реиѡшара, реиҟәыҭхара зиҭаххаз?

Маҷк иадамхаргьы 1946-тәи ашықәсахь ҳхьаҳәроуп. Уажәраанза иаҳҳәахьеит 1937 шықәса инаркны 1953 шықәсазынза Асовет Еидгыла ахадараҽы игылаз Сталини Бериеи рхы иархәаны, аԥсуаа рқыртуатәра ҳәынтқарратә политиканы Қырҭтәылан ишыҟарҭаз. 1941 шықәсазы излагаз Аџьынџьтәылатә еибашьра Дуззатцәкьагьы уи иаԥырхагахартә изыҟамлеит. Аҕа Аԥсны ашьхақәа дырхытцны Псҳәынза дааит... Иахьа, уатцәы арахь дылбааны, Қырҭтәылаҟа ддәықәлоит ҳәа ишыԥшызгьы, Қырҭтәыла анапхгара Очамчыра араион Азѡыбжьа ақыҭа иаҟәкьаны, «Ахалдаба» ҳәа ақырҭуа хьзы зыхьзырҭаз ашҟа Амраҭашәарахьтәи Қырҭтәылантә ихырҭәаны иааргаран иҟаз ауаа рзы аѡнқәа рыргылара иаҿын... иагьынарыгзеит...

Факт затцәык ауп ҳазлацәажәаз.

Ус иҟан Араду, Цагера (Очамчыра араион).

Ус иҟан Егри Псоуи рыбжьара зегьыԥьара.

Убарҭ инарываргылан аԥсуа тыԥхьызқәа рыбжеиҳараҙак қыртуартәит...

Аԥсуа школқәа адыркит...

Абарҭқәа зегь рышьтахь, абас ззыруаз аԥсуа жәлар – жәларык раҳасабала рҭоурых ырхәанчатәын. Қырҭтәыла мацараҿ акәым, уи анҭытц, аԥхьа – Асовет Еидгылаҿы, нас адунеи зегьы аҿы аԥсуаа хазы иҟоу милатк раҳасабала рызбахә рзымҳәартә иҟатцатәын.

Аурыс тарауаа рганахьала ус зегь раԥхьа зыбжьы газ, мамзаргьы ақыртцәа идырцәажәаз дреиуоуп Л. И. Лавров. Шәазхәыци, шаҟа ихәыцны, избны иҟатцаз – аԥсуаа

даҽа жәларуп, ашәуаа (абазинцәа) аҧсуаа рҽы ус рымаӡам, зынӡа хазы иҟоу даҽа милатуп, аҧсуаа ара иааныжьны, ашәуаа Нхытҵ-Кавказҟа изцаз уиазоуп ҳәа рҳәарц… Усҟаназ Л. И. Лавров нап злеикыз изынамыгӡеит. Аха зегь дара роуп – ашьтахь уи азҵаатәы еиташьтырхит.

Еицырдыруаз аурыс тцарауаҩ Л. И. Лавров итахы-итахым хыхьынтәи иқәыгәгәоз мчык ус дымныҟәар ада ҧсыхәа имамкәа дтанаргылт ҳәа ҳҳәаратәгьы иҟоуп. Избанзар, «Аублаа ретнографиатә очерк» ҳәа инаукатҵааратә усумтаҽы аҧсуаа обиективла дрызнеины ауп дышрыхцәажәоз. Иаагап абарҵ ацәаҳәақәа: «Ажәытәан аублаа рбызшәа амҽхак акырӡа итбаан, азежәтәи ашәышықәсазы аасҵа. Ҳгәы излаанаго ала, Амшын Еиқәа аҽықәаҽтәи ашәуаагьы (абазинцәа) уи абызшәала ицәажәон. Иҟалап, аублаа рбызшәа – аҧсуаа ажәытәӡа излацәажәоз рбызшәа акәызҵгьы». Араҟа, Л.И.Лавров иаартны иҳәеит ажәытәӡатәи аҧсуа бызшәа Амшын Еиқәа аҽықә аҽы инхоз ашәуаагьы рхы иадырхәон ҳәа.

Зегь дара роуп Л. И. Лавров инагӡаны ҳазиқәшаҳатымхо – ашәуа (абазин) ҳәа ара ианыҟаз ирышьтамызт, усҟан иапсуаан зегьы, хьӡыс ирымазгьы уи акәын. Нхытҵ-Кавказ иахьнеиз ауп урҵ «ашәуаа» (абазинцәа) ҳәа ахьӡ ахьроуз. Абазин ажәа, ҳәарада, абазгаа (аурыс жәытә литератураҽы «обезаа») аҟнытә иаауеит.

Рыцхарас иҟалаз, машәыршақә акәу, Л. И. Лавров изы хыхь ишаххәаз еиҧш, даҽа мчык иднарҟатцо ҳаздыруам, аха уи итәы иадызцәылоз цәырҵит ҳәа хазы-хазы дырзаатгылоит Алықьса Папасқьыр. Зегь раҧхьагь зыӡбахә иҳәаз Урыстәылатәи аетнографиа аинститут Кавказтәи асектор аспециалист хада Гиви Цулаиа иоуп.

Арҵ ацәаҳәақәа равтор Г. Цулаиа дыздыруеит, изныкымкәа ишысҳәахьоу еиҧш, Аҟәатәи арҵаҩратә институт аҭоурыхтә факультет аҟны курск аҽы атара еицаҳцон. Уи ауаҩ аҧсуаа жәларык, милатк раҳасабала ишицәымгыз дцәажәааншӡа ихаҽы ианыҧшуан. Аха, рыцхарас иҟалаз,

имахәар кны иааивагылазгьы, аҭоурыхтә наука аҭцаара ашҟа амҩа дықәызтцазгьы, ҳапсуа тцарауаа роуп. Ауаҩы ихы иазиуа иаҕа изиуам ҳәа шаҟа ииашаны иҳәозеи?

«Л. И. Лавров иҭцаараҽы, «обезаа» ҳәа зны-зынла ақыртцәагьы ирышьтан ҳәа ирҳәо ҽымҭ даҩсуазтгьы, Г. В. Цулаиа обезаа ҳәа ззырҳәоз ақыртцәа затцәык ракәын ҳәа шьақәирҕәҕәарц даҽуп» ҳәа иҩуеит А. Папасқьыр.

Даҽеакала ихы зламҩапигарыз Г. Цулаиа, хыхь ишаҳҳәахьоу еипш, данстудентыз инаркны апсуаа ажәытәтәи рабшьтрақәа – абазгаагьы апсилаагьы қыртуа абшьтрақәан ҳәа зҳәоз Пауле Ингороҟва итеориа ихыипсы ақәитцозтгьы.

Диашоуп, зегьрыла диашоуп Ҭамаз Гамкрелизе, ажәытәзатәи Колхидаҽы, аргонавтаа уахь инеиааназа уаҟа инхон абхазы ҳәа ахьиҳәо. Ақыртуа академик уи иатцеитцарц иитаху атцакы уашьтан ҳазаатгылап, уажәазы ҳара ҳтцарауаа, ҳархеологцәа, ҳбызшәаҭтцаақцәа, атцыхәтәаны ҳтоурыхққцәа, ақыртуа тцарауаҩ, академик, алингвист Ҭамаз Гамкрелизе дахьынзазхәыцыз, иахьынзатитцааз шеилкаамгьы, ажәытәтәи Колхида аҭоурых – уаҟа егьырт зегь рапхьа инхоз абхазы ракәын ҳәа ииҳәаз иамтцасроуп. Иара иеипш акәымкәа, археологиа аганахьалагьы, атопонимика аганахьалагьы, абызшәаҭтцаақцәа рганахьалагьы, ажәытәзатәи Колхидаҽы – абырзенцәа зегьрапхьаза ианнанагаз – уаҟа инхоз абхазы шракәу ашьақәырҕәҕәаразы.

Зызбахә ҳамоу ашәҟәы автор А. Папасқьыр иааиго афакт мацара шаҟа атцанакуазеи: «абырзен хытцхыртақәа рҽы аколхцәа ҳәа изыхцәажәо ақыртцәа зхылтцыз ракәзар, дара абырзен авторцәа (Аполони Родосстәи – ҳара ҳаамта ааиааназа ахпатәи ашәышықәсазы; Нимфодор Сирокузтәи – ҳара ҳаамта ааиааназа IV ашәышықәсазы; Ник. Дамасктәи – ҳара ҳаамта ааиааназа I ашәышықәсазы) ишырҳәоз еипш, урт зыпстазаара иалтцуаз анышә иамардазомызт, ажәцәа илаҳәаны, атцла

ихагаланы амахә иадҽарҳәалон. Аҧсуааи адыга абшьтрақәаки рнаѡсан, уи аѡыза аҧсыжра даҽеа жәларык, даҽеа-милатк ирымамызт». Убри анаѡсангьы, ажәытәеи абырзен ҭоурыхѡѡцәа иаҳзаанрыжьт Колхида аҳәынҭқар ихьӡ – Аеҭ, уи иҧкәын ихьӡ – Аҧсырҭ... Егьа инадырҳәыаадырҳәырц рҽеазыркыргьы урҭ аҧсуа хьыӡқәоуп.

Уажәшьҭа ҳаиасып, ажәытәеи Колхидаҽы аргонавтаа ирбаз абхазы роуп ҳәа Ҭ. Гамкрализе ишьақәирҷәҷәарц дызҽеу ашҟа.

Ҳҭарауаѡ Алықьса Папасқьыр ишәҟәаҽы «Ҭ. В. Гамкрелизе иетимологиа» ҳәа хыс изиҭаз аҟәшаҽы, егьырҭ атцарауаа рѡымҭақәа хәыц-хәыц зегьы рганахьала иҭцааны дышрыхцәажәо еиҧш, ари зыӡбахә ҳамоу академикгьы дизаатгылеит. Уи иѡуеит: «Аурыс хытцхыртақәа рҽеы обезаа ҳәа зыӡбахә ҳәоу, Ҭамаз Гамкрелизе игәаанагарала, урҭ қыртуа абшьтрақәоуп, Қыртәылан – абхазы ҳәа ирышьтан, Бырзентәылан – абазгаа, ажәакала, урҭ роуп «Аҧсуа Ҳәынҭқарра» ҳәа ахьӡцаны «Ақыртуа ҳәынҭқарра аҧызтцаз», Гамкрелизе итәала.

Ақыртуа академик Ҭамаз Гамкрелизе аѡажәатәи ашәышықәса цшьынѡажәатәи ашықәсқәа рынтцәамҭеи цшьынѡажәижәабатәи ашықәсқәа рылагамҭеи рзы аҧсуа ҭарауааи ақыртуа ҭарауааи иаахтны реиҽагылара инарбеит, аҧсуаа рқыртуатәра азтцаатәы ашәарҭа иштагылаз. Ус анакәха, зегь раҧхьа иргыланы ашәарҭа ҷәҷәа итагылт, маӡа-аргама ақыртуа ҭарауаа зықәныкәоз Пауле Ингороква итеориа – аҧсуа абшьтра хадақәа абазгааи аҧсилааи қыртуа абшьтрақәан ҳәа иихәаз. Цатцгәы змамыз ари атеориа цыххааса ишықәыртцоз ибеит. Ианамузах, уи атеориа аҟнытә ақыртцәа ирыхәо цьара акы ацриҟьарц далагеит. «Абазгаа», «абхазы», «аҧсилаа», «абазгаа» ҳәа аҭоурых аҽеы зыӡбахә ҳәоу аҧсуа абшьтрақәа асал рыбжьастцоит ҳәа иҽеазикит. Ҳазну аамҭа аѡбатәи ашәышықәсазы Арриан дызлацәажәо абазгаа – ашьтахь абжьаратәи ашәышықәсазы «абхазы» ҳәа аҭоурых аҽеы

ицәырго – аҙә роуп, даргьы – қыртуа абшьтрақәоуп. Егьырт – «Апсилаа», «абазаа» – псыуа абшьтрақәоуп ҳәа дықәгылт.

Изитаххеи, Т. Гамкрелизе ас аҟатцара? Ингороҟва итеориа зегьы анизымыхьча, ма ахәтак дамтцасны икит. Уи ахәтак ҳәа иаххәазгьы баша-машаҙам. Абазги, иара излеиҳәо ала, абжьаратәи ашәышықәсқәа рзтәи абхазы ракәзар, урт қыртцәоуп ҳәа шьақәирғәгәарц дызлаҷу ала, урт зхылтцыз абазгаагьы қыртцәан. Ус анакәха, еитаххәоит, Тамаз Гамкрелизе итәала, Апсны ѡ-аборигенцәак аман: апсуаа реипш абхазаагьы, урт қыртцәан иара итәала.

А. Папасқьыр инатцшьны излазгәеитаз ала, академик Т. Гамкрелизе, хыхь ишазгәаҳтахьоу еипш, абазааи апсилааи – апсуаа-адыгаа ирыдиҳәалоит, абхазааи абазгааи – апсуаа иаарҟәытханы ақыртцәа ирабшьтрақәоуп иҳәеит.

Анаѡс, А. Папасқьыр иацитцоит: атоурых аҷы аѡбатәи ашәышықәсазы зыҙбахә рҳәаз «абазгаа рыда абжьаратәи ашәышықәсқәа рзтәи абхазаа (ақыртуа тоурыхѡѡцәа жәытә-натә аахыс изызхәыцуаз) рқыртуатәра мчы амамкәа, ихыбжа-ҷыбжахон. Азтцаарақәа рацәаны излацәыртцуаз ала, рқыртуатәра агәра уаѡы изымго иҟалон, иқыртуартәыз абхазаа XIV ашәышықәса нахыс рхылтцышьтра иахьца-иахьаа ҳәа уаѡы изымдырҙо рыбжьаҙра анаѡсангьы, абыжьбатәи ашәышықәса аҟынҙа урт зхылтцызгьы ыҟаҙамкәа ибжьаҙуан». «Сара иахьынҙаздыруа, – иҳәоит анаѡсан А. Папасқьыр, – атермин «абхаз» зегьрапхьаҙа ицәыртцит абыжьбатәи ашәышықәсазы («Ашхарацуиц» зыхьзу аерманцәа рхытцхыртықәарҷы), уи ашьтахь – аабатәи ашәышықәсазы ақыртуа хытцхыртақәагьы ирнылт». Абри аѡыза игәтакы анагҙараҷы академик Т. Гамкрелизе имцыз-итцабыргыз, ииашаз-ииашамыз, егьырт ақыртуа тцарауаа реипш, иаргьы зегьы дрымтцасуеит.

Аха «Обезаа ажәытәтәи аурыс литератураҽи Аҧсны аҭоурых апроблемақәеи» равтор Алықьса Папасқьыр иарбан зҭааразаалак ишьҭихуа, дызлацәажәо акәша-мыкәша уи иатҵанакуа акгьы аганахь инмыжькәа зегьы-ла ишҭитҵааua еиҧш, Ҭамаз Гамкрелизегьы Аҧсни аҧсуа жәлари ирызкны дзыхцәажәо, иимуа ҭтцааны, ақыртцәа академик ду ҳәа иршьоу, анаука машәырла иаднагало амартцеимҭцәкьа ихы иатәеимшьо шимпытцкьаз ҳирбоит.

Уи арбану, ҳазаатгылоит цаќа.

Ҭ. Гамкрелизе абазгаа амшын аҽықә инацәыхаран ашьхарахь инхоит ҳәа ишьақәиргәгәо итезис Арриан имҭымтаҽтәи иааигазшәа иҳәоит. Аха Арриан ус имыҭзазаап, аитагаҭ Н. Кечагмазе лара иќалтцаз лхатә комментариақәа рҽы акәзаап ус иахьҳәоу.

Абарт рҭызцәа ақыртуа царауаа «машәыршәа» иќартцо «аилагарақәа», нас иҭоурыхтә фактны алацәажәара иалагоит. Ақыртуа ҭоурыхҭцәа «машәыршәа иќартцо аилагарақәа» зызбахә ҳамоу А. Папасқьыр ишәќәаҽы хазы-хазы дырзаатгылоит. Иара Ҭамаз Гамкрелизе дизаатгылауа, иҭуеит: «уажәы даҽа қыртуа ҭоурыхҭык дтәаны, академик «машәыршәа импытцкьаз», ҭоурыхтә фактк аҳасабала далацәажәоит…» ҳәа.

Академик Ҭ. Гамкрелизе дцьашьатәзам, избанзар, итцаамтақәа цатцгәыс ирымоу, Сталини Бериеи рхаан Аҧсни аҧсуа жәлари ртоурых еитакны иқыртуазтәуаз ақыртуа царауаа раҧцамтақәа роуп. Иаагап ҽырҧштәы затцәык (уажәадагь ҳшалацәажәахьоугьы). Ҳазҽу, ақыртуа царауаҭ, аҭоурыхҭы Т. Мибчуани иоуп, ҳаҳтнықалақь Аќәа аихамҭатә станциа акәша-мыкәша Лечқоп аҳабла – ашәанцәа ртопонимикатә хьзуп ҳәа «шьақәзыргәгәаз». Арахь, Лечкоп ахьз – азежәтәи ашәышықәса антцәамтаз иааз амедицинатә усзуҭцәа уи аҭыпаҽ иаадыртыз ахәшәтәыртатә кооператив (лечебный кооператив) иаазыркьаҽны иахьзыртцеит – Лечкоп ҳәа.

Т. Мичбуани абас еиԥш иҟоу «иаԥҵамҭақәа» ирыдгылаз, ирыхцәажәаз, насгьы Аԥсни аԥсуа жәлари рқырҭуатәраҽы схы иасырхәоит ҳәа зҽазызкыз иара Ҭамаз Гамкрелиҙе ихаҭа иакадемикра акьардақәа ирҭактәуп.

Алықьса Папасқьыр, Абазгаа Ртәыла ахоура-ҵоура шыҭбааз, уи Тамантәи адгьылбжьахала аҟынҙа ишынаҙоз, афбатәи ашәышықәсазтәи Византиа, мамзаргьы Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа ахсаала ицәыригаз анаҩсангьы, ишьақәирҵәгәоит адунеи еиуеиԥшым аҵарауаа, аҭоурыхҩцәа дуқәа рҩымҭақәа рыла. Убас, иаагозар ҽырԥштәыс, урҭ иаанрыжьт абарҭ аҭоурыхтә фактқәа: Г. Филипсон: «Ҳара ҳҭоурых аб ҳәа иаҳшьо Нестор Амшын Еиқәа Амрагыларахьтәи ахықә аҽы акасогцәа рнаҩсан иибо обезаа роуп, даҽеакала иаҳҳәозар, Тмутаракантәи Аҳра анаҩсан инхо аԥсуаа роуп».

В. Н. Лазарев: «Адашьма ахҟьага аматериал змаз обезаа ракәын, тмутараканаа ргәылацәа…».

С. М. Броневски: «Таман иагәылацәаз обезаа ракәын…».

В. Е. Романовски: «Тмутаракантәи Мстислав лассыласс драбашьыр акәхон ауаԥсаа, ачерқьезцәа, иара убас аԥсуаа…».

Б. Д. Греков: «Тмутаракантәи аурыс аҳцәа аҳазарцәеи, акасогцәеи, обезааи рҽы абаҵь ылырхуан…».

Н. И. Марр: «СССР анаукақәа Ракадемиа ачлен-корреспондент, акыраамҭа Таман аԥшаарақәа мҩаԥызго археолог Спицын излеиҳәо ала, Тмутаракантәи аурыс аҳ дзықәгәыҷуаз иеибашьцәа рхала заҵәык ракәын, уаҟа инхоз аҭыԥантәи обезаа рҟнытә аҙәгьы дахьидымгылоз аҟнытә…».

Марри Спицыни излашьақәдырҷәҷәо ала, «Киевтәи аҳ Свиатослав 965 шықәсазы инапаҽы иааигоит аԥсуаа зқәынхоз Таман адгьылбжьахала… Ажәакала, ууанҙа Таман Аԥсуа Ҳәынҵқарра иатәын…».

Ф. Жорданиа:

«991 шықәсазы Тмутаракантәи аурысцәа зегь реиҳа ирзааигәаз ргәылацәа – Аԥсуа Ҳәынҭқарра акәакьк иақәлеит, уахьтәи Аԥсны Амшын Еиқәа аҽықәахь икылсырц…».

«Ажәаѡатәи ашәышықәсазтәи араб ҭарауаѡ аль-Идриси излаиѡуаз ала, ажәаѡатәи ашәышықәса аѡынѡажәатәи аѡынѡажәижәабатәи ашықәсҟәа рзы аԥсуаа рдинастиақәа руак Таман аҳра руан…».

Доминикантәи Иулиан ишьақәиргәгәон: «1237 шықәсазы Таман аԥсуаа рабшьҭрақәа зыхәааи цьихааи рнапаҽы иҟан ҳәа».

Алықьса Папасқьыр ишәҟәы аҟынтәи ара иаагаз аҭоурыхтә фактқәа еиҭах ишьақәдыргәгәоит Абазгаа Ртәыла, ақыртуа ҭоурыхѡѡцәа Гәымсҭеи Цсоуи ишрыбжьарцало акәымкәа, ахоура-ҭоура акырҙа ишыҭбааз, амраҭашәарахьтәи рҳәаагьы Таманынҙа ишыназоз.

Сара еиҭасҳәоит, Алықьса Папасқьыр аѡажәиактәи ашәышықәса раԥхьатәи ашықәсҟәа рзы иҭижьыз ишәҟәы «Обезаа ажәытәтәи аурыс литератураҽи Аԥсны аҭоурых апроблемақәеи» Аԥсни аԥсуа жәлари ҳҭоурых иаша аԥҭараҽы иуасхыру наукатә усумҭаны ишыҟоу.

Убас шакәугьы, ашәҟәы аиқәыршәараҽы ҳгәы еихьызшьыз атәы ҳамҳәаргьы ҟалом.

Ашәҟәы злаатуа «Ермантәылеи уи агәылараҽтәи атәылақәеи 862-953 шықәсҟәа рзы» ҳәа хьҙыс измоу ахсаала, ҳгәанала, ақыртуа ҭоурыхѡѡцәа рнапы акьысит… Ус акәымзар, Пицунда ацынхәрас «Бичвинҭа» ҳәа аныларымызт. Ари акы. Аѡбатәи – «Аԥсуа Ҳәынҭқарра иатҵанакуа ҳәа ахсаалаҽы иҳадыргалоугьы – иашаҙам. Ажәабатәи ашәышықәсазы, ахәҭакахьала, Аԥсҳа Гьаргь Аѡбатәи (922-957) ихаан Аԥсуа Ҳәынҭқарра иатҵанакуан Қарҭлигьы. Гьаргь Аѡбатәи иҷкәын аиҳабы Константин Қарҭли дахаргылан диман аԥхьа, ашьҭахь – уи ишьҭанеиуаз Леон Ахпатәи иитеит аҳра. Атцыхәтәан

– иԥҳа Гәырандыхәт илитеит. Ус акә, егьыс акә – Қартли зтәыз Аԥсуа Ҳәынтқарра ауп. Арахь ахсаалаҿы уи ақыртуа Багратидаа рҳәынтқарра иатҵанакуа иаарԥшуп.

Еиҳагьы ҳгәы ҳнархьт зыҙбахә ҳамоу ашәҟәы атцыхәтәаны иану ахсаала – «Аахытц-Кавказтәи аҳәынтқаррақәа Х ашәышықәсазы» ҳәа зтцаѡу. Уи ахсаалаҿы еитах ақыртуа ҭоурыхѡѡцәа рҿахьырыгҙеит. «Бичвинтаҿгьы» иаанымҿаскәа, Аҟәазы – «Цхуми» ҳәа анырцеит. Насгьы, Абазгаа Ртәыла, усҟан Таманынҙа иназоз Гәымстеи Ԥсоуи аҙиасқәа иртаркит.

Еитаххәоит, ахсаалақәа Алықьса Папасқьыр иапцамта ду акала изапырхагахом. Арт зыҙбахә ххәаз ахсаалақәа раастә еиҳа ииашоу хсаалақәоуп «565 шықәсазтәи Иустиниан Актәи Иҳәынтқарра» ахсаалеи «IX ашәышықәсазтәи Урыстәыла» ахсаалеи.

«Абазгааи урт ртәыла ахоура-цоура ахьынҙаназози» ҳәа зыхьзу сыстатиа апхьатәи ахәта агазет иананыла ашьтахь, иазәымкәа-иѡыцьамкәа ател исзасит. Урт рыѡнутцка иҟоуп «устатиа ҳгәапхеит» ҳәа исыдызныҳәалаз, иҟоуп «устатиа ҳгәампхеит» ҳәа зҳәазгьы. «Хықәкыла ишәгәампхаз сашәҳәар ҟамлари?» ҳәа санразцаа, «уара узыхцәажәо Алықьса Луманипа Папасқьыр иапцамта «Обезаа ажәытәтәи аурыс литератураҿи Аԥсны атоурых апроблемақәеи» роуп, ҳара ҳгәаанагарала уи ахцәажәара азин змоу атоурыхтә наукақәа рдокторцәеи ркандидатцәеи роуп» рҳәеит. Сара урт «ишәҳәаз иашам» ҳәа ирҿасмырхьит. Амала, атак рыстеит абас: «Атоурыхтә наукақәа рдокторра акәым, ркандидат ҳәа астепенгьы сымазам, уи сагьашьтамызт, атцара аганахьала атоурыхтә факультет сшалгахьоугьы. Сара сырҿиаратә пстазаараҿы ахадаратә тып аанызкылаз аԥсуа милатта кьыпхь ауп, ахәтакахьалагьы – «Аԥсуа ҭоурыхтә публицистика». Уи атема иазку ашәҟәгьы тсыжьхьеит. Аѡбатәи ашәҟәгьы атыжьра иазырхианы исымоуп. Стоурыхтә публицистикаҿы, сара стәала, иахьа

уажәрааԥза ҳаԥсуа ҭоурыхԥԥцәа зламкьысыц азҵаатәқәа акымкәа-иԥбамкәа ишьҭысххьеит, иқәсыргылахьеит. Егьирахь, аус ахьызуа ҳаԥсуа газеҭ «Аԥсны» аредакциаҿы ҳреигәырҕьан ауп ҳшырԥылоу ҳҵарауаԥ А. Л. Папасқьыр ишәҟәы иазку аҭоурыхтә наукаҟәа рдокторцәеи ркандидатцәеи астатиаҟәа рыманы иаҳҭаар. Аха, рыцҳарас иҟалаз, уи акәым, ақырҭуа ҭоурыхԥԥцәа Аԥсни аԥсуа жәлари ҳҭоурых инарҳәы-аарҳәны, ацәа ахыхны ианалацәажәоҵәҟьа ҳара ҳҭоурыхԥԥцәаҟәак ҿырҭуам…

Зегь реиҳа сеигәырҕьоит иара сара сҭоурыхтә статиаҟәа рҿы ишьҭыху азҵаатәқәа ирылацәажәар, акритикагьы азырур…

Уажәы скалам зышьҭысхыз, арҭ хыхь зыҙбахә сҳәаз рзы акәҙам. Аҵыхәтәаны аҭел исзасыз изы ауп. Уи абас иҳәеит:

«Сара Ҭыркәтәылантәи зыԥсадгьыл ахь ихынҳәыз среиуоуп, с-Қәҭарбоуп. «Абазгааи урҭ ртәыла ахоураҵоура ахьынҙаназози» ҳәа агазеҭ иану уҭоурыхтә ԥымҭа саԥхьеит – исгәаԥхеит, аха исгәамԥхазгьы ыҟоуп. Егьырҭ аҭоурыхԥԥцәа рцитатақәа еиҭамгаҙакәа урысшәала ишԥу иаанужьит. Ҳара урысшәала ҳзаԥхьаҙом».

Уи ауаԥ иҿаԥхьа аҭамзаара шьҭасҵеит, уажәшьҭарнахыс ажәазаҵәык иадамхаргьы аԥсышәала еиҭамгакәа иаансыжьуам ҳәа иасҳәеит, иагьынасыҙоит.

«Аԥсуа ҳәынтқарцәа рдиван», мамзаргьы «Аԥсҳацәа рсиа»

«Аԥсуа ҳәынтқарцәа рдиван» ҳәа Баграт Ахԥатәи иԥстазаара атцыхәтәантәи ашықәсқәа рзы иҩны иаанижьыз, егьа иқәаҳтцазаргьы-иқәаҳхызаргьы, инаҳарҳәыааҳарҳәызаргьы, ҳара ҳтәала, аиҳараҙак изтцазкуа афбатәи, абжьбатәи, аабатәи ашәышықәсақәа роуп. Аха, мшәан, аҳәынтқар ҳәа акәымзи ишишьтаз актәи ашәышықәсазы зегьраԥхьаҙа зыҙбахә ҳәаз аԥсилаа рхада Иулиан. Уи аҳәынтқар ихьҙ Иулиан ҳәа ауп иҩны ишаанрыжьыз. Убас аҩбатәи ашәышықәсазы зыҙбахә рҳәаз абазгаагьы рхатә ҳәынтқар дрыман. Уи ихьҙ – Рисмаг акәын. Наѣ-наѣ итцегьгьы ҳнаскьоит ҳәа ҳалагаргьы арганавтцәа ирызку рлегендаҷгьы аколхцәа ирхагылаз Аеҭи уи ипа Аԥсырҭи, иара убас Соулаҳи, мамзаргьы Аѣәа ахьҙ зѣынтә иаауа Аки ҳәа изышьтаз аҳәынтқарцәа рыхьҙқәа аацәыртцуеит.

Ус иахьа уажәраанҙагьы ҳҭоурых аҷы итҭаамкәан шаѣаҩ ыѣада…

Ус акә егьыс акә уажәазы ҳара ҳазаатгылоит Баграт Ахԥатәи иаҳзаанижьыз «Аԥсуа ҳәынтқарцәа рдиван».

1014 шықәсазы иԥстазаара далтцт Аԥсҳа Баграт Ахԥатәи. Уи Қыртҭәылан Аԥсҳа ҳәа ишьтаҙам. «Еидтцоу Қыртҭәыла раԥхьатәи аҳәынтқар» ҳәа ихьҙитцеит ажәаатәи ашәышықәса алагамтазы ақыртуа ҭоурыхҩы Вахушти, ус ауп иахьагьы ишизырҳәо. Аха аҭоурых аҷы акы ашьақәыргәгәаразы зегьы раԥхьа иргылан иззаҭгылатәу аҭоурыхтә факт ауп. Уи анықам, иуҳәогьы

иуѡуагьы цатцгәы рымазам, ихытҳәаахоит. Асҟак заххәо, Аԥсҳа Баграт Ахԥатәи ипстазаара даналтцшаз аламталаз «Аԥсҳацәа рдиван», мамзаргьы «Аԥсҳацәа рсиа» ахьаанижьыз ауп. «Аԥсҳа» ҳәа ихы имҧхьазоутгьы, иабаитаххеи Аԥсҳацәа рсиа ашьақәыргәгәара? Аԥсацәа рҳәынтқар ҳәа акәымкәа, абшьтрала Багратионаа дызлархылтцышьтраз ала, сқыртуа ҳәынтқаруп ҳәа ихы ишьоутгьы «Аԥсҳацәа рдиван» акәзамызт ишьақәиргәгәоз, «ақыртуа ҳәынтқарцәа рдиван» акәхон.

Баграт Ахԥатәи ақыртцәа дышԥарзыҟаз, иаагозар – қартлиаа?

Баграт Ахԥатәи хатала дызхыҩхәан зызбахә иҳәоз иабду (иан Гәырандыхәт лаб, 929 шықәса инаркны 957 шықәсазынза Аԥсҳас иҟаз) Гьаргь Аѡбатәи Қартли инапаҷы иааигахьан, насгьы ипа аиҳабы Константин Қартли дахаиргылахьан. Уажәы ақыртуа ҭоурыхѡѡцәа – Константин «Қартли аҳәынтқар» ҳәа изырҳәогьы иашазам, уи Қартли ахылаԥшѡыс акәын дшыҟаз, Қартли ахата Аԥсуа Ҳәынтқарра иакәакьны излаҟаз ала. Ус иҟамызтгьы, Қартли хазы иҟаз ҳәынтқарразтгьы, Константин иаб ачарҳәара злаизиуааз... Константин ақыртцәа (қартлиаа) итцаланы «уаб дахҳәаны уара ҳәынтқарс уҟароуп» ҳәа иблахатц зладыргьежьыз, Қартли аҳәынтқар ҳәа дахьыҟамыз ауп. Ақыртцәа (қартлиаа) Аԥсни, аԥсуааи, Аԥсҳаи рымч атцшәааразы Аԥсҳа Гьаргь Аѡбатәи ипа Константин рхы дадырхәеит.

Аԥсҳа Гьаргь Аѡбатәи, Константин ишьтахь, Қартли хылаԥшѡыс даитеит уи ишьтанеиуаз иҷкәын Леон (ахԥатәи ҳәа атоурых иазаанхаз). Атцыхәтәаны, Аԥсҳа Гьаргь Аѡбатәи иԥҳа Гәырандыхәт, Ҭао-Кларџьеҭ ахәтак знапаҷы иҟаз Гәыргьен Багратиони данига, леихратцараан Қартлигьы литеит. Амала, ҳтцарауаѡ Алықьса Папасқьыр ииашан излазгәеитаз ала, Гәырандыхәт лаб илитаз Қартлии Гәыргьен инапатцаҟа иҟаз Ҭао-Кларџьеҭ ахәтеи агеи ашьхеи еидукылар аиҳа еидкылашьа рымамызт. Уигь

машәыршақә импытцымкьаҙеит Аԥсҳа Гьаргь Аҧбатәи, ус ҟаитцеит лхатцеи егьырҭ Багратионааи рҽаԥхьа ипҳа Гәырандыхәт лхы лалмырҟәырц. Иагьылалмырҟәит. Уимоу, лычқәын-затцә длаҙеит ԥсыуа тцасла, игәыбылра зегьы ианшьцәа ирыдтцаны.

Ус акәмызҭгьы, «Аԥсуа ҳәынҵқар» ҳәа ихы иазиҳәарымызт.

Ҧбагьы, иан Гәырандыхәт лыпсҭазаара даналҵ, иаб Гәыргьен анышә дахьамадаз ивараҽы акәымкәа, арахь Аԥснықа дааганы, Бедиа ауахәамаҽы дижит…

Хҧа, иара ихаҭагьы иуасиаҭ-ажәа аанижьит Аԥснықа дааганы, ианшьцәа рԥсадгьыл аҽы, Бедиатәи ауахәамаҽы, иан лывараҽы анышә дамардарц.

Аԥшьбатәи. Баграт Ахпатәи ипсҭазаара атцыхәтәантәи ашықәсқәа рзы идтца ҷыдала «Аԥсҳацәа рдиван» аԥитцеит…

Арҭ ацәаҳәақәа зыҧуа сара, ари атема сазҽелым-ҳауижьҭеи акраатцуеит. Избанзар, аҭоурыхтә литератураҽ иаанымхаз, иахьа уажәраанҙагьы иаҳзымдыруа Аԥсҳацәа рыхьҙқәа рацәоуп.

Абар «Аԥсҳацәа рдиван» аҟны ишану: «Аԥсны раԥхьатәи Аԥсҳа Анос ихьзын;

Аҧбатәи Аԥсҳа – уи ипа Гозар;

Ахпатәи Аԥсҳа – уи ипа Иствине;

Аԥшьбатәи Аԥсҳа – уи ипа Фиктиос;

Ахәбатәи Аԥсҳа – уи ипа Барук;

Афбатәи Аԥсҳа – уи ипа Дмитри;

Абжьбатәи Аԥсҳа – уи ипа Феодосиа;

Аабатәи Аԥсҳа – уи ипа Константин (Актәи);

Ажәбатәи Аԥсҳа – уи ипа Феодор;

Ажәабатәи Аԥсҳа – уи ипа Константин (Аҧбатәи);

Ажәеизатәи Аԥсҳа – Леон Аҧбатәи (Константин Аҧбатәи иашьа).

Зураб Анчабаҙе «Абжьаратәи ашәышықәсқәа рзтәи Аԥсны аҭоурых аҟнытә» ҳәа зыхьзу иусумҭаҽы иҧуеит абас:

«Рапхьатәи Аԥсны аҳәынҭқар ҳәа иршьоу Леон Аѡбатәи иҟынӡа иҟаз Аԥсни абазгааи рнапхгаѡцәеи р-Аԥсҳацәеи рыӡбахә зҳәоу хытцхырҭа-зацәыкуп ари асиа – «Аԥсҳацәа рдиван». Баграт Ахԥатәи ихаан иаԥҵаз ари асиа зегьраԥхьаӡа изыԥшааз, иагьызкьыԥхьыз ақырҭуа ҭоурыхѡоы Е. Ҭаҟаишвили иоуп».

Аѡажәатәи ашәышықәсазтәи ақырҭуа ҭоурыхѡоы С. Џьанашьиа ашьҭахь излеиҳәаз ала, «Аԥсҳацәа рсиа» аԥҵан 1008 шықәсеи 1014 шықәсеи рыбжьара. «Аԥсҳацәа рдиван», – иѡуан анаѡсан уи, – ҭоурыхтә меморандумуп. Уи амеморандум аҿы Баграт Ахԥатәи инатцшьны иазгәеиҭоит Аԥсҳацәа рдинастиа шьала-дала дшадҳәалоу»…

«Аԥсҳацәа рдиван» зыԥшааз, ицәырызгаз, изкьыԥхьыз Е. Ҭаҟаишвили ихаҭа изныкымкәа-иѡынтәымкәа инатцшьны иазгәеиҭахьан, уи асиаҿы Аԥсҳацәа зегьы шарбам, ишхарҭәаам. Убас иаагозар, Леон Актәи ара зынӡаскгьы дыҟаӡам. Арахь Џьуаншьер излаиѡуа ала, уи, Леон Аѡбатәи иаб иашьа иакәын.

Ақырҭуа ҭарауаа, аҭоурыхѡѡцәа иахьа уажәраанӡагьы «Аԥсҳацәа рдиван» ирҟатцы-мытцуа иркуп, иахырҳәаара рыздыруам. Егьырҭ зегь ракәым, арҭ ацәаҳәақәа равтор шықәсқәак рнаѡсан «Бедиа: ахьтәы џьам» ҳәа агазеҭ «Республика Абхазиа» ианыстцаз астатиа даҿагыланы ақырҭуа ҭарауаѡ, аҟазараҭтцаара адоктор Ҭамаз Саникизе Қарҭ урысшәала иҭытцуа рҳәынҭқарратә газеҭ «Свободная Грузия» ианитцаз истатиаҿы иѡуан:

«Баграт Ахԥатәи «Аԥсҳацәа рдиван» ҳәа ииаанижьыз макьана ишахәҭоу иҭҵаам, Б. Ҭыжәба ишиҳәаз акәымкәа, ҳҭоурыхҭцааѡцәа уи зынӡаск даҿеакала ишдырцәажәо агәра згоит».

Даҿеакала идырцәажәарц шырҭаху ҳарҭгьы ибзианы иаадыруеит. Уи акәым, Аԥсни аԥсуа жәлар ҳҭоурых зегьи нарҳәы-аарҳәны даҿеакала иҳарцәажәоит ҳәа иаҿуижьҭеи акраатцуеит.

Иара «Аԥсҳацәа рдиван» Пауле Ингороҟвагьы даҽакала исырцәажәоит ҳәа даара иҽеиҟьеит. Уимоу, «Аԥсҳацәа рдиван» аҿы алазцәа рҳәынтқарцәа иԥшаарцгьы иҽазикт, иқәымҿиеит умҳәозар. Иабаиқәҿиарыз, «Аԥсҳацәа рдиван» ианҙам Леон алазцәа дырҳәынтқарын ҳәа дықәгылазар? Абар уи изы иишуаз:

«Леон Актәи арабцәа дырҿагылан аибашьра даналага, Егриси ааныжьны алазцәа ртәыла аҩадахьтәи акәакь – Аԥснықа диаст…»

Аҭоурыхтә факт агәхьаа зкым ақыртуа ҭарауаа, убарҭ рхыԥхьаҙараҿы Пауле Ингороҟвагь днаргыланы, абыз баазоуп, иаҳәалак ҟалоит ҳәа ауп Аԥсны аҭоурых шырышуаз, иахьагьы ишырышуа. Убас шакәугьы, ҭоурыхшцәақәак зны-зынла ргәырҽанҙамкәа ҳара аԥсуаа иҳахәо фактқәак рымпытцкьалоит. Ахара ҳазцари, Баграт Ахпатәи иаԥитцаз «Аԥсҳацәа рдиван» Е. Ҭаҟаишвили дымхәыцзакәа ауп ишцәыригаз, еиҳа ииашахоит – ишимпытцкьаз ҳҳәар.

Абра ҭаҟа иаазгар стахуп «Қыртҭәыла аҭоурых аочеркқәа» аҩбатәи атом (1988 шықәса рзы итытцыз) 184-тәи адаҟьаҿы иану:

«Зхатә хьыԥшымразы иқәԥоз Егриси анапхгашцәа Византиа аиҳабыра рыгәрагара анырцәыз, Константинополь аахьаҳәны Леон идгылт…» Анашс, Леон ҳәа зызбахә цәырго дызустоу хазы иазаатгылоит: «Матиани Қартлиси» адырратарала, уи Леон Актәи иакәын. Арахь С.Џьанашьиа уи зынҙаскгьы дыҟазамызт ҳәа иҳәахьеит. Аԥсҳацәа рсиаҿы, мамзаргьы «Аԥсҳацәа рдиван» аҟны Леон ҳәа зызбахә ҳәоу азәы иоуп. «Қартли аԥстазаараҿы» уи Леон Аҩбатәи иоуп ҳәа ануп. «Аԥсҳацәа рдиван» аҿы уи, иашьа Константин иаамышьтахь иҟаз ажәеизатәи ҳәынтқаруп. Аԥсҳара зуаз («Аԥсҳацәа рсиаҿы» Феодор ҳәа ихьз иашамкәа ианылеит»). Ара наҟ-ааҟ еиҿагылақәаз рҿы зыгәра гатәу «Аԥсҳацәа рдиван» ауп, избанзар, уи «Қартли аԥстазаара» аԥхьа иаԥыртцахьан. Даҽеа-

ганкахьала, «Апсҳацәа рдиван» аԥцан Баграт Ахԥатәи идтцала, уи знапы ианитцаз Апсҳацәа рархив ахь зыгәра ганы инаишьтуаз уаауп. Ус анакәха, «Апсҳацәа рдиван» зыѡуаз, рнапы иантцаз еиҳа ирдыруан, Амрагыларахьтәи Қырԥтәылан «Ақыртуа аҳцәа рыпстазаареи» «Қартли антцамтеи» («Матиани Қартлиси») аԥызатцаз раастa.

«Апсҳацәа рдиван» аҷы Леон иҟынзa ҳәынтқарс иҟаз уи иашьа аиҳабы Константин иакәын, иаб иашьа Леон иакәмызт аха…

Константин Абазг ииашатцәкьаны аабатәи ашәышықәса алагамтазы дшыҟаз, Пицунда археологцәа ирбаз амҳәыр ишьақәнаргәгәоит. Арахь ақыртцәа ртоурыхѡѡцәа рыла «ишьақәыргәгәоуп» Леон Актәи (мамзаргьы «Актәи» ҳәа иршьаз) аабатәи ашәышықәса актәи азыбжа аѡажәижәабатәи ашықәсқәа рзы дшыҟаз, аабатәи ашәышықәса аѡбатәи азыбжазы – Леон Аѡбатәи (мамзаргьы «Аѡбатәи» ҳәа иршьаз).

Нас Константин Апсҳас данбаҟаз?

Ҳара ҳтәала, аабатәи ашәышықәса 30-тәи ашықәсқәа рзынзa Апсҳас дыҟан Константин. Уи ишьтахь иашьа Леон – 80-тәи ашықәсқәа рҟынзa.

«Апсҳацәа рдиван» авторцәа агха ҟартцарымызт, агха ҟалазар – Амрагылара Қырттәылан «Ақыртуа аҳцәа рыпстазаара» аԥызтцаз роуп изыхҟьа…

* * *

Хыхь иаагаз – Баграт Ахԥатәи идтцала иаԥтцаз атоурыхтә документ «Апсҳацәа рдиван» уасхырс иныҟатцаны, Апсны атоурых ѡызтгьы, еимактәы-еиҷактәы ҳамазамкәа зегьы ртыпқәа рҷы иҟазаарын. Аха асовет аамта аѡнутцҟа апсуа тоурыхѡѡцәа Апсҳацәа рзтцаатәы алакьысра азин рымамызт. Уи рхы иархәаны ақыртуа тоурыхѡѡцәа «Апсҳацәа рдиван» ақәныҟәара ацынхәрас, иара уи атоурыхтә документ ахата еилархәеит. «Апсҳацәа рдиван» аҟны аҳәынтқар Леон ҳәа азәызатцәык иҙбахә

шҳәоугьы, уи ихаҭыԥан Леонаа ѡыцьа ыҟазшәа, насгьы аабатәи ашәышықәсазы Аԥсҳацәас иҟаз дара урҭ аѡыцьа рхалазаҭә ракәызшәа «Қарҭли аԥсҭазаараҽы» инаган инанырҭеит. Арахь аԥхьа иаԥҭаз «Аԥсҳацәа рдиван» усеиԥш шамҳәогьы…

Иҟалап ус ҟазҭаз, ажәаатәи ашәышықәсазы ажәытәзатәи аҭоурыхтә ԥҭамҭақәа, убарҭ рхыԥхьаҙараҽы уажәраанҵа зыҵбахә ҳҳәазгьы налатаны, ҽыц «изырҽеиз», «иацызҭаз», «иагзырхаз» Вахушти иакәзаргьы. Мшәан, уи иоуми «Қырҭтәыла еидҭо аҳәынтқарра» ыҟазшәа, насгьы уи раԥхьатәи аҳәынтқарс Баграт Ахпатәи («Аԥсҳацәа рдиван» ҳзынзыжьыз) дҟалазшәа Аԥсуа Ҳәынтқарра аҭоурых зегьы раԥхьа изырхәанчаз…

«Аԥсҳацәа рдиван» аҽы раԥхьаҙатәи Аԥсҳа ҳәа зыҵбахә ҳәоу Анос инаиркны аҭыхәтәаны ихзыркәшаз Аԥсҳа Леон иҟынҵа, аԥсуа ҳәынтқарцәа ҳәа рыҵбахә ҳәазар, ҳара абраҟа убарҭ ирыцахҭарц ҳҭахуп ажәбатәи ажәабатәи ашәышықәсқәа рзы Аԥсҳацәас иҟаз:

Феодосиа Аѡбатәи – 791–825.

Дмитри Актәи – 825–861.

Гьаргь Актәи – 861–868.

Баграт Актәи – 888--893.

Константин Ахпатәи – 893–922.

Гьаргь Аѡбатәи – 929–957.

Леон Ахпатәи – 957–968.

Дмитри Аѡбатәи – 968–975.

Феодоси Ахпатәи, мамзаргьы «Алашә» – 975-978.

Аԥсҳа Анос инаиркны Феодосиа Алашә иҟынҵа еиқәыԥхьаҙоу Аԥсҳацәа рдинастиа ҿахҭәеит. Аҭыхәтәантәи Аԥсҳацәа рышьҭахь хылҵк дызлаҟамыз ала, урҭ раҳәшьапа, Гәырандыхәт (Гәыргьен Багратиони иԥхәыс) лыҷкәын Баграт Ахпатәи Аԥсҳас дҟарҭеит. Уи ѡажәи жәаф шықәса Аԥсҳас дыҟан. Аҳәынтқарратә документқәа инапы шрытаиѡуаз «Аԥсуа ҳәынтқар» ҳәа ауп, ѡынтәзаҭәык «Аԥсни Қарҭли рҳәынтқар» ҳәа анитҵеит акәымзар… Ус иѡуеит ақырҭуа ҭоурыхѡѡы Г. Ҵулаиа.

Баграт Ахпатәи иҧстазаара атцыхәтәантәи ашықәсқәа рзы, иара ишьтахь ичкәын Гьаргь ҳәынтқарс аҟалара азин шимоу, уи Аҧсҳацәа рдинастиа ду шьала-дала дшазааигәоу, дшалхәу алашьақәиргәгәарц ауп, ҳара ҳтәала, «Аҧсҳацәа рдиван» ѡны изаанижьыз. Баграт Ахпатәи ишьтахь даҽа ѡышәи ѡынѡажәи жәаба шықәса ҳәынтқарцәас иҟаз ажәа «аҧсуа» зегьы раҧхьа идыргылон. Убартҵ рахь Давид Аргылаѡгьы, аҳәынтқар-пҳәыс Тамарагьы налатцаны.

Аҳәынтқар-пҳәыс Тамара данышьақәдыргәгәозаҧсны Акатоликоси Мцхетатәи акатоликоси руаҵәк агәыргьын лхаитцар акәын. Уи анагҵара зегьы еиқәышаҳатны Аҧсны Акатоликос инапы ианыртцеит. Убас иҟан азоуп лпа ихьҵ Гьаргь Аѡбатәи аҧсуа хьҵы Лаша ҳәа зацыртцазгьы. Ус шаҟа…

…Ҳаитазыгьежьырц ҳтахуп «Аҧсҳацәа рдиван». Хыхь ишазгәаҳтахьоу еиҧш, уаҟа иарбоу Аҧсҳа Леон Аѡбатәи ихала иоуп. Азтцаара цәырымтцырц залшом: «Леон Аѡбатәи» «Аҧсҳацәа рдиван» дануп, Леон Актәи дыҟаҵамкәа. Леон Актәи дыҟазтгьы Баграт Ахпатәи мдыршьас имаз? Ҳгәы излаанаго ала Аҧсҳа Леон ҳәа атоурых аҟны иҟаз аҵә иоуп. «Аҧсҳацәа рдиван» аоригинал макьаназы ҧсыуак имбац, ибарангьы дыҟамзар акәхап.

Ус анакәха, логикала ҳхәыцыр, «Аҧсҳацәа рдиван» аҿы Леон «Аѡбатәи» ҳәа ацызтцаз, уи адокумент даҽакала «иҳарцәажәоит» ҳәа иаҿу ақыртуа ҭоурыхѡѡцәа роуп. Аҧсҳацәа рҭоурых аиларѡынтраз иҟартцазаргьы ауеит.

Даҽа зтцааракгьы.«Аҧсҳацәа рдиван» аҿы «Константин Абазг» ҳәа даҽаҵәы дарбоуп. Уаҟа излаҳәо ала, Леон иашьеиҳаб иоуп, уи иапҳьа Аҧсҳас иҟаз. Уажәрааанҵа ишазгәаҳтахьоу еиҧш, аѡажәатәи ашәышықәса аѡбатәи азыбжазы, ахәтакахьала 1954 шықәсазы археологцәа Пицунда аҧшаарақәа анымѡаҧыргоз ирбеит «Константин

Абазгос» ҳәа бырзен бызшәала изныз амҳәыр. Уи аҩыза амҳәыр аҟатцара азин змаз Апсҳас иҟаз иоуп.

Ҳарҭ излаадыруа ала, «Леон Аҩбатәи» ҳәа ақыртцәа рҭоурыхҩцәа иҳадыргалаз, иан аҳазарцәа рҳәынтқар иԥҳа лакәын. Арахь Константин Абазг Леон иашьеиҳаб иакәын ҳәа «Апсҳацәа рдиван» иануп. Ус анакәха, Константин Абазг иангьы Леон иангьы аҙәы лакәын. Леон иеиԥш, Константингьы ганкахьала аҳазарцәа рҳәынтқар имаҭа иакәын; даҽеа-ганкахьала, уи иан лаҳәшьа Византиа аимпериа даҳкәажәын. Уи ауп, ҳәарада, Апсҳа ҳәа ихатә мҳәыр зимазгьы. Ус анакәха, ҳара ҳгәанала, аабатәи ашәышықәса аҩажәижәабатәи ашықәсқәа рзынҙа Апсҳас иҟаз иара иакәхоит.

Араҟа, Константин Абазги Леони ран лыҙбахә анцәыраага, раб дызуҵзгьы ҳҳәароуп. Еиҭа ҳгьежьуеит «Апсҳацәа рдиван» ахь. Уаҟа излаҳәо ала, раб Апсҳа Феодор Аҩбатәи иакәын. Уи Апсҳас дыҟамыҵтгьы, насгьы Абазгаа усҟан ирытцаркуаз ртерриториа Гәымсҭа инаркны Ҟәыбина аҙиас аҟынҙа имнаҙоҵтгьы, усҟантәи аамҭаз рцакы, рыхьҙ-рыԥша дуумыҵтгьы Византиеи Цьамтәылеи ирываҟәалоз, иреиканауаз Аҳазарцәа рҳәынтқар иԥҳа аитцбы диитарымызт... Хыхь ишаҳҳәахьоу еиԥш, иԥҳа аиҳабы Византиа аимператор диман...

Апсны ажәытәәи аҭоурых ҭыстцаауеит ҳәа уаналагалак, ақыртуа ҭоурыхҩцәа уажәраанҙа иаҳцәыртцәахуаз, шаҟа цәыртцуазеи...

Ицьоушьартә иҟоу даҽеакгьы.

Ҳара ҳазҿу Апсҳара иапсахоз роуп. Баграт Ахпатәи иаҳзынижьыз «Апсҳацәа рдиван» аҿы излаабо ала, апсҳара еимыздоз аби ԥеи ракәын. Адунеи зегьы аҟны еиԥш, Апсҳа ипстазаара даналтцлак, уи итып аанызкылоз ипа иакәын.

Аха аабатәи, ажәбатәи, ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы инеиԥынкыланы ҳара даҽеакуп иаабо: зыпстазаара

иалҭуаз Аԥсҳа иҭып ааныҳкылоз, уарла-шәарла акәымзар, Аԥсҳа иашьа иакәын.

Арҭ ацәаҳәаҟәа равтор уи азҭаатәы иазкны «Изхыбгалазеи Аԥсҳацәа рҳәынҭқарра» ҳәа зыхьӡыз аҭоурыхтә статиала ҳмилаҭтә кьыԥхь аҿы сыкәгылахьеит. Убас шакәугьы, ҿырԥштәык аҳасабала араҟа иаазгоит фактқәак.

Леон 791 шыкәсазы иԥстазаара даналҭ, Аԥсҳас дҟалеит уи иԥа аиҳабы Феодосиа. 825 шыкәсазы Феодосиа идунеи аниԥсах, Аԥсҳас дҟалеит уи иашьа Дмитри. 861 шыкәсазы Дмитри ишьҭахь, Аԥсҳас дҟалеит уи иашьа Гьаргь Актәи.

Ҳаиасып ажәабатәи ашәышыкәса ахь.

Аԥсҳа Гьаргь Аѡбатәи хәѡык аԥацәа иман. Убарҭ рахьтә хѡык Аԥсҳацәан. 957 шыкәсазы Аԥсҳас дыҟан Леон Ахԥатәи. Уи ишьҭахь – иашьа Дмитри. Дмитри ишьҭахь – рашьеитбы Феодосиа Алашә.

Ишыжәбо еиԥш, «Аԥсҳацәа рдиван» излаҳәо ала, афбатәи, абжьбатәи, аабатәи ашәышыкәсқәа рзы аԥсҳара аб иҟнытә аԥа иахь ииасуазҭгьы, ажәбатәи, ажәабатәи ашәышыкәсқәа рзы аԥсҳара аиҳараӡак иахьиасуаз аиашьа иҟнытә аиашьа иахь акәын.

Избан? Уи азҭаара – ҳаԥхьаҟа иззаҭгылатәу, иҭҭаатәу зҭаароуп.

Аԥсҳа Леон Актәи

«Амра атыѡ иакын…» ҳәа захьзу атԥоурых очеркҟәа рцикл аҟнытә

Уижьҭеи шықәсык акәым, шәышықәсагьы ракәым, азқьышықәса акыргьы ахылахьеит. Абиблиаҿы зыʒбахә ҳәоу 969 шықәса нызҭыз Мафусаил иакәҭәҟьазаргьы, иахьанҙа дзааиуамызт. Нас ҳара уи ахҭыс ҳазлалацәажәари… Атоурыхҭтцаашцәа ажәлар рҿапыҵтә ҳәамҭақәа, ма археологиатә ԥшаахымҭақәа рхы иадырхәар рылшоит. Сара сакәзар, шәҟәѡык, публицистк иаҳасабала, ашьха ʒиас атԥа зны-зынла еилаарцыруа ахьтә ҟәырҷахақәа шырԥшааua аиԥш, усҟантәи аамҭа иаламʒыкәа ҳара ҳҟынҙа ииаз ажәытәтәи атԥарауаа Аԥсни аԥсуааи ирызку рантԥамҭақәа рҿы избаз ажәакѡажәак рыдамхаргьы еидкыланы санахәаԥш сҿаԥхьа иаацәыртԥыз, сзыршанхаз ажәабжь ссир аԥхьашцәа ишәыдызгалоит. Амала, уи ажәабжь аҳәарахьы сиасаанҙа, урҭ ажәақәа избаз абраҟа иаазгарц стахуп:

«Аԥсны уареи, уԥацәеи, ухылтцшьҭреи наунагҙа ишәыстоит. Иудыстцоит Қартли аҳәынтқари уи ижәлари ибзианы урзыҟазаарц. Уара иухәҭам уашьҭарнахыс амчра иумоу ухы иархәаны урҭ урԥырхагахарц…» – абас Аԥсҳа Леон Актәи изиѡит Византиа аимператор Лев Исавр ҳазну ашықәспҳьаҙара иатцанакуа аабатәи ашәышықәса актәи азбжазы, арабцәа Анаҟәаԥиа амтцан иԥыххааса ианықәитца ашьҭахь.

Ҳара ҳгәанала иара убри аамҭа иатҵанакуеит «Қырҭтәыла аҧсҭазаара» иану Қарҭли аҳәынҭқар Арчил Аҧсҳа Леон Актәи иеиҳәаз: «Сасцәаны ҳанухаа ҳара иаҳзыӄоуҵаз зегьы рзы хыхь иқәтәоу Анцәа ду илҧха уоуааит. Утәылаҷы ҳаӄазаара ишәарҭамкәан иӄоуҵеит. Уажәшьҭа, ишдыру еиҧш, ҳара ҳтәылагьы ахы иақәиҭуп… Сцоит Цихе-Гоҧьи ашӄа. Уара абзиара исзууз азы иааухаху унапы ақәк…»

Еиҭасҳәоит, аҭоурыхѡѡцәа арҭ хыхь иҳәоу ажәақәа ишрыхцәажәо атәы салалом, амала, сара ишеилыскааух аҧхьаѡ иузеиҭасҳәоит ҵаӄа.

…Баша иаҳҳәоит акәмзар, «ухххь аагеит, уааины ҳтәыла иуҭаху азу» ҳәа аҭоурых аҷы азәгьы машәыршақәгьы иҷытымӄьацт. Ишыӄатҵәӄьаз ҳҳәозар, амчра еимакны аби аҧеи рыблақәа ҭибахуан, аиашьеи аиашьеи ахҷа рыбжьалон. Ус иӄан зегьыныҵьара. Ус ауп ишыӄаз Аҧсны аҳәынҭқарра анҧашәдыркуазгьы. Даҽеакала ӄалашьа амамызт.

Аҧсҳа Леон Актәи иоуп Аҧсны абшьҭрала изауз. Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа, мамзаргьы Византиа ҳәа аҭоурых иазаанхаз аимператор идатала Аҧсҳас ишьақәыргәгәазгьы иара иоуп.

Леон Актәи иашьа дыӄан. «Анаӄәаҧиа амҵан» ҳәа захьзу Роман Петрозашвили иҭоурыхтә повест аҷы уи Фиодр ҳәа хьзыс иитоит. Ус ауп ҳәа ҳаргьы иаҳшьап. Фиодр ҧҳәысс дигоит усҟантәи аамҭазы зымҽхак даара игәгәаз ахазарцәа рҳәынҭқар иҧха.

Зегьраҧхьаҙа Аҧсны иахадыргылаз, хыхь ишаҳҳәахьоу еиҧш, Аҧсҳа Леон Актәи иоуп. Амала, ажәытәзатәи қыртуа нҵамҭак аҷы ииаҧшхьеит ууанҙа иӄаз рыхьзқәагьы. Урҭ зегьы рхадараҷы Анос ҳәа аҙәы дгылоуп. Убри азоуп Аҧсҳацәа рдинастиа ҭоурыхѡѡцәак Аносаа рдинастиа ҳәа зазырҳәалогьы. Ус акә, егьыс акә иахьазы, хыхь ишаҳҳәахьоу еиҧш, раҧхьатәи Аҧсҳа ҳәа аҭоурых аӄны ииаанхаз Леон Актәи иоуп. З.В.Анчабаҙе

излашьақәирҭәҭәо ала, уи анықалаз 737 шықәсазы имҩаԥысыз Анаҟәаԥиатәи аибашьра абзоурала арабцәа Аԥсны ианалырца ашьҭахь ауп.

«Қырҭтәыла аԥстазааразы» иаагоуп уи иазку Леон Актәи иажәақәа:

«Акесар ари атәыла ситеит шьҭрала... Уи аҩадахьтәи аҳәаақәа наӡоит Кавказ ашьха ҳараккәа рыҩаӡараҿы иҟоу ахазарцәа рӡиас хәчы аҟынӡа...»

Леон Актәи иԥҳәыс. Қарҭли аҳәынтқар иашьа иԥҳа лакәын.

Ҳгәанала, аишьцәа аҭаацәара ралаларагьы ус машәыршақә иҟалаз акы акәӡам. Аполитикатә ҭакы змаз хҭысқәан. Иара убри ала мацарала ҳара иаабоит Аԥсны аҳәынтқарра ашьапкра ианалага нахыс ҩ-мчык шцәыртцыз, ҩ-хырхарҭак шрымаз. Руакы, раԥхьатәи Аԥсҳа Леон Актәи имҩаԥигоз аполитика акәын. Уи амрагыларахь, Қырҭтәылаҟа дыԥшуан, уахь иадицәылон. Қарҭли аҳәынтқарцәеи иареи шьала-дала изеилысызгьы уи ауп. Аха уи иашьа Фиодр иполитика даҿеа ҭакык аман. Уи дахьԥшуаз иабхәа иахь акәын, ахазарцәа рҳәынтқар ихы идкылан. Убри анаҩсангьы, даҿеа бҕакгьы иман. Ҳара ҳазҿу Византиа аҳәынтқарԥҳәыс лакәын.

Ажәакала, Фиодри Византиа аҳәынтқари еизааигәаз, еибаҭахыз, зыцәгьеи-зыбзиеи еилаз еимаҳәылацәан. Иҟалап рыхәса, аиҳәшьцәа, аҳазар ҳәынтқар иԥҳацәа мыцхә бзиа иахьеибабоз иабзоуразаргьы. Ус ҳзырҳәо аҭоурыхтә фактқәагьы ыҟоуп – наҟ-ааҟгьы рпацәа ишрыхьӡырҭаз Леон ҳәа ауп.

Амала, абри аҭынхара ду, Фиодр ихы иахьынӡаирхәаз аҳәара уадаҩуп. Избанзар, уи ҳәынтқарс данықаз ҳәа аӡәгьы издырӡом, ус ххәартә еиԥш акгьы ҳнапы иакӡам.

Раԥхьатәи Аԥсҳа Леон Актәи хшара димазу-димамзу ҳаздырам, аха хыхь ишысҳәахьоу аиԥш, сара сҭоурыхҩым, шәкәҩык иаҳасабала, насгьы ҭоурыхтә фактк шсымамгьы Леон Актәи ахылҵ диман ҳәа сшьоит.

Ус сзырҳәогьы ыҟоуп. Ахылҵ димамзҭгьы аимператор иааишьҭыз ишәҟәаҿы «упҵаа» ҳәа анитҵарымызт.

Атцыхәтәаны даҽеакгьы. Аҭоурых аҿы инымхеит Леон Актәи шаҟа шыҟәса Апсҳас дыҟаз. Амала, Леон Аѳбатәи изкны цьарамкәа-ѳыцьарамкәа иаҳпылоит. «Қырҭтәыла аҭоурых ахроника» ҳәа захьӡу В.Ҷелизе ишәҟәаҿы абас ануп: «Леон Аѳбатәи ипсҭазаара далҵит 798 шыҟәсазы» ҳәа.

З. В. Анчабаӡе иакәзар, «Леон Аѳбатәи Апсҳас дыҟан 746 шыҟәса инаркны 791 шыҟәсазынӡа» ҳәа ишьақәиргәгәоит. Излаабо ала, арҭ аѳыцьагьы Леон Аѳбатәи ипсҭазаара даналҵыз арыцхә аҿы еивҟьоит. Аха ҳапсуа ҭоурыхѳѳы иҿы ҳара иаабоит уи аҳәынҭқарра данахагылаз 746 шыҟәсазы шакәу. Леон Актәи иакәзар, ибзианы иаадыруеит ҳәынҭқарс дшыҟалаз Анаҟәапиа амҵан 737 шыҟәсазы арабцәа ҵыххааса ианыҟәыртца ашьҭахь. Ус анакәха, уи жә-шыҟәса ракәын Апсҳара анибауаз. Ҳәарада, уааӡагьы Апсны хадара азиуазар акәхарын, аха Византиа аимператор «Апсны уареи, упҵаҷеи, ухылҵшьҭреи наунагӡа ишәыстоит» ҳәа зныз ашәҟәы анизаашьҭыз, аимпериа аҿапхьа аус ду анынаигӡа, арабцәа ржәылара анааникыла, уимоу, шьҭахьҟа ианыпхеитца ашьҭахь ауп.

Апсҳа Леон Актәи ҭынч ихы нықәҵаны ипсҭазаара далҵу, мчыла иҳәынҭқарра ицәыргоу, уи атцкысгьы еицәоу – дыршьу еилкаам. Ҳара ҳҭәала, аишьцәа рполитикатә хыҟәккәа злеиԥшымыз, ирытцхоз амчкәа злахазы-хазыз ала, аҭоурых аҿы ус лассы ишыҟалало еиԥш, урҭ еиҿагылт... еизыуаамхеит... Аиҳарара ирыбжьалаз рпацәа рышҟагьы имиасырц залшомызт. Убри аилаѳынтраҿы, иҟалап ашьа каҭәазаргьы, еибга-изѳыда иалҵыз, Апсҳас иҟалаз Леон Аѳбатәи иоуп.

Ус ҟамлашьасгьы иамаз, иан лганахьала, иабду ахазарцәа рҳәынҭқар иакәзҭгьы, иан лаҳәшьапа – Византиа аимператорс дыҟазҭгьы.

Аԥсҳа Леон ипацәа

Абжьаратәи ашәышықәсқәа рзы адунеи атәылақәа зегьы рҽы аҳәынтқар иԥстазаара даналтцлак ҳәынтқарс иҟалоз ипа иакәын.

Нас иҟалеи, ажәбатәи ажәабатәи ашәышықәсқәа рзы зхоура-тоура, зымч-зылшара уҳәа рыла Кавказ егьырт аҳәынтқаррақәа ирылыҳәҳәо иааԥагылаз Аԥсуа Ҳәынтқарраҽы Аԥсҳа иԥстазаара даналтцлак, машәыршәа знык-ѡынтә зҳәаз реиԥш акәымзар, ипа иакәымкәа иашьа Аԥсҳас дзыҟалоз? Абас адунеи аҽы ишьақәырԥәгәаз атрадициа ахьеиларгаз акәзар изыхҟьаз ѡышә шықәса иԥәгәа-ҟацаҳа иҟаз Аԥсуа Ҳәынтқарра аилабгара?

Изныкымкәа-иѡынтәымкәа атцарауаа инатцшьны иазгәартахьеит, адунеи ахы-атцыхәа иқәынхо ауаатәыѡса рыѡнутҟа аныки-абыки еицрыхшаз инадыркны, урт узеиѡдырарауам ҳәа ззырҳәогьы убрахь инарылатцаны, зынҳа еиԥшу ѡыцьа ауаа ыҟам ҳәа. Убастцәкьа ауп ишыҟоу ажәларкәагьы, амилатқәагьы. Доусу рхатә тоурых рымоуп, егьырт ажәларкәеи амилатқәеи изларылукааура ртцасқьабзқәа рымоуп. Иаагозар, еиуеиԥшым аамтақәа рзы адунеи зырхыц-хыцуаз, зхыпхьаҳара дууз милатқәак, иахьца-иахьаа уаѡы изымдырзо адунеи ианыҳаait.

Аԥсуаа урт хрыдкыланы уҳахәаԥшуазар, Анцәа дызхылаԥшу милатуп ҳәа ҳзуҳәартә ҳаҟоуп. Еизҳазыгьара дук шҳамамгьы, уимоу, зны-зынла ҳаҟазаареи ҳаҟамзаареи ахықә аҟны инеины ишхықәгылоугьы, ҳаитагьежьыхуеит... Излаабо ала, бгеитцыхра дук шаҳмоузгьы, иахьа уажәраанҳагьы адунеи ҳанымҳаацт.

Нас иҟалеи, изеилаҳаи Аԥсуа Ҳәынтқарра ду?

Ари азтцаара еилыскаауеит ҳәа уҽазукыр, акымкәаиѡбамкәа амзызқәа аацәыртцуеит.

Ауаѡы цәгьарак данақәшәалак, ишьара данықәҟьалак икәша-мыкәша иҟоу рыѡнутцҟа изхараитәуа иԥшаарц иҽазикуеит, знызатцәык иадамхаргьы «сара соуп изхароу» ҳәа ихы иазимҳәацт.

Убастцәҟьа ауп, Аԥсуа Ҳәынтқарра ду иҳамаз ахьҳцәеилабгазгьы зхароу, ҳхы иадымкылаҙакәа, даҽа шьоук роуп ҳәа заххәо. Иахьа уажәраанҙагьы, уи зыхҟьаз ҳәа иаҳшьо, ѡышә шықәса ҳәынтқарцәас иҟаз Леонидаа рдинастиа, дара ишыркьарзызгьы, Багратидаа рыла иахьыԥсаххаз ауп.

Ҳаԥсуа тцарауаѡ Алықьса Папасқьыр, уи ашьтахьгьы даҽеа ѡышә-хышә шықәса дара Багратидаа рхата Аԥсуа Ҳәынтқарцәа ҳәа рхы иазырҳәон ҳәа шышьақәиргәгәогьы, Багратидааи Леонидааи ашьхеи агеи узеидкылараҳа еидкылашьа рымаҙам.

Нас иҟалеи, дала-шьала иаԥсыуаа цқьақәаз Леонидаа рдинастиа зырзеиқәмырхеи, изыԥсаххеи?

Абжьаратәи ашәышықәсақәа рзтәи аԥсуа ҳәынтқарцәа рҭоурых ҭыстцаауеит ҳәа уҽыноухар, Леонидаа рдинастиа аҳәаақәа урҭысуеит. Урҭ рҟынҙа иҟаз аԥсуа ҳәынтқарцәа рсиа аацәыртцуеит. Ахара ҳазцои, иара Леонидаа рдинастиа зыԥсахыз, атцыхәтәантәи аԥсуа ҳәынтқарцәа раҳәшьапа Баграт Ахпатәи ҳәа изышьтаз ихата инапала иѡны иаанижьыз, «Аԥсуа ҳәынтқарцәа рдиван» мамзаргьы «Аԥсҳацәа рсиа иахьа уажәраанҙагьы иҭтцаазамкәа иҟоу мацара шаҟа уанаҳәоит.

Аҭоурых аҽы ҳарҭ ибзианы иаадыруа Леон Актәи, 737 шықәсазы Анаҟәаԥиа ашьапаҽы ѡажәи жәохә нызқьѡык зхыԥхьаҙара наҙоз, Мурван Адагәа хадас дызмаз арабѡцәа рыр ҧыххааса иқәызтцаз аԥсуаа рҳәынтқар, Баграт ахпатәи исиаҽы зынҙаскгьы дарбаҙам. Ҳара излаадыруа ала, Византиа аимператор Лев Исавр

«Уажәшьҭарнахыс Аԥсны уареи уара уԥацәеи наунагӡа абшьҭрала ишәымазааит…» ҳәа ашәҟәы ззааишьҭыз Леон Актәи иоуп. Уи иоуп, арабцәа ирцәыбналаны «сеиқәырха» ҳәа Аԥснықа ииаз Қарҭли аҳәынҭқар Арчили уи иашьа Мири здызкылаз, изыхьчаз… ашьҭахь Мир иԥҳа Гәырандыхәт ԥҳәысс дызгаз… дара ақыртуа ҭоурыхѡѡцәа рыгәра ҳгозар, Гыртәыла, Имереҭиа, ажәакала – Амраҭашәарахьтәи, Қырҭтәыла Леон Актәи «еибашьрада», «амч ахархәарала акәымкәа» инапаҷы инеит, уи агәрагара шыуадаѡугьы. Агәрагара уадаѡуп, избанзар, Лев Исавр изааишьҭыз ашәҟәаҷгьы иҳәон: «Қарҭли аҳәынҭқари уи ижәлари рганахьала амч иумоу ухы иаумырхәан» ҳәа.

Араҟа ҳара еилыкка иаабоит Леон Актәи имч шыгәгәаз. Убас дыҟан азоуп Аԥсны инапы изанитҵаз.

Византиа аимператор уи аѡыза ашәҟәы имѡыргьы, Аԥсны усҟан хазы ицартәы аҟара амч ҭәҭаан азоуп Лев Исавр мчыла акәымкәа, хаала Леон Актәи инапаҷы даа-игарц дзалагаз…

Уажәазы урҭқәа зегьы аганахь иааныжьны, ҳазаатгылап ѡышә шықәса ҳәынҭқарцәас иҟаз Леонидаа рхылтцшьҭра.

Иахьазы Аԥсуа Ҳәынҭқарра ашьаҭаркра Леон Аѡбатәи ихьӡ ауп изыдҳәалоу, аиашареи аиашамреи азҵаатәы шыӡбамгьы. Ус анакәха, ҳарҭгьы уи азҵаатәы ҳаламцәажәаӡакәа аганахь иааныжьны, Аԥсуа Ҳәынҭқарра аҭоурых алацәажәара ҳҿеазаҳкып Леон Аѡбатәи ила. Зураб Анчабаӡе излеиҳәо ала уи Аԥсуа Ҳәынҭқарра дахагылан 746 шықәса инаркны 791 шықәса рзынӡа.

Леон Актәи иҟынӡа Аԥсны ҳәынҭқарс иҟаз, аҭоурых аҷы ус ишышьақәыргәгәамгьы, ҳара ҳҭәала иашьеиҳаб Константин Аѡбатәи иакәын. Избан, уи аѡыза агәааанагара зҳазцәыртци? Избанрзар, усҟан азы адунеи аҷы зегьы иреиҳаз ҳәынҭқаррақәоуп ҳәа иҟаз Амрагыларахьтәи Римтәи Аимпериеи, мамзаргьы Византиа ҳәа изышьҭази Ҵьамтәылеи иаарываҟәыло иҟаз Аҳазарцәа Рҳәынҭқарра

акәын. Аҳазарцәа рҳәынтқар ѡыцьа аԥхацәа иман. Урт зиҭозгьы иара ишьашәалаз, зымч-зылшара ҕәгәаз аҳәынтқарцәа ракәхон. Усҟан акәым, иара иахьагьы ус акәымшәа. Иԥҳа аиҳабы диитеит Византиа аимператор Константин, иԥҳа аитцбы – аԥсуа ҳәынтқар Феодор.

Феодор ишьтахь Аԥсҳас дҟалеит иԥа аиҳабы Константин. Константин иԥстазаара даналтц ауп Леон Аԥсҳас данықала. Абасала ишьақәҳарҕәгәар – аиаша иаҳа ҳазааигәахоит. Избанзар, еиҭа инатцшьны, уажәраанҳа ишаҳҳәоз ала иазгәаҳтоит – аҳазарцәа рҳәынтқар иԥҳа дзиҭоз Аԥсны аҳәынтқар иакәхон. Егьырт зегь ракәым, аҳазарцәа рҳәынтқар иԥҳа аиҳабы дызгаз Византиа аимператоргьы уи игәаԥхарымызт, сымаҳәыла ҳәа иваиргылоз Аԥсны аҳәынтқар иакәхон.

Баграт Ахпатәи иаҳзаанижьыз асиаҽы усҟан Аԥсҳа иԥстазаара даналтцлак иҭып аанызкылоз иԥа шиакәыз ҳамбеи… Аԥсҳара аб иҟнытә аԥа иахь ииасуан. Уажәазы ҳарзаатгылап ажәбатәи ашәышықәсазы Аԥсуа Ҳәынтқарраҽы Аԥсҳацәас иҟалаз Леон иԥацәа: Феодосиеи, Дмитри, Гьаргьи.

* * *

Леон Аѡбатәи 791 шықәсазы иԥстазаара даналтц Аԥсҳас дҟалеит иԥа аиҳабы Феодосиа. Уи аԥсҳара иуан 791 шықәса инаркны 825 шықәсазынҳа. Амала, ибзианы иаадыруеит Леон иԥа аиҳабы Феодосиа дшизааигаз Ҭао-Кларцьеҭи ахада Ашот Куропалат иԥҳа.

Леон иԥа аиҳабы Феодосиа Ашот Куропалат иԥҳа дзизааигаз, ҳара ҳтәала, ѡ-тцакык аман: акы – Аԥсҳас иааниҳьуаз иҷкәын бганы иабхәа Ашот Куропалат дизгылап ҳәа; ѡба – Аԥсуа Ҳәынтқарра хоура-тцоурала иҭбаатыцәны, насгьы амрагыларахьтәи аҳәаакәа еиххәаеитцхәаны, ажәытәҳа аԥсуааи аедыгькәеи зқәынхоз рыдгьылқәа анапаҽы раагараҽы Аԥсҳас иҟалоз иԥа

Феодосиа иабхәа Ашот Куропалат ихы даирхәап ҳәа. Ус иагьыҟалеит.

Кахетиа Ахада Григол Қартли шьҭысхуеит ҳәа дандәықәла, Ҭао-Қларҷьеҭи ахада Ашот Куропалат имаҳә Аҧсны аҳәынтқар Феодосиа диҳәеит акахетцәа Қартли ралцараҽы дицхраарц. Феодосиа иабхәа дидгылан дықәгылеит. Аибашьра имѡаҧысыз аҽы амаҳәи абхәеи аиааит. Амала, Ашоҭ Куропалат игәы ишаанагоз иҟамлеит. Қартли ашьҭахь аҧсуа ҳәынтқарцәа рнапатцаҟахь ауп иахьнеиз. Уи иаанаго, Аҧсны аҳәынтқарцәа ахара ицоз рполитика қәҽиарала ахы кын ҳәа ауп.

Феодосиа иҧстазаара далтцит 825 шықәсазы. Аҧсҳас дыҟан ѡажәи жәиҧшь шықәса. Аҭоурыхтә хытцхыртақәа изларҳәо ала, хшара димамызт. Уиазы акәу ҳаздыруам, аха, иара ишьҭахь Аҧсҳара ааникылт иашьа Дмитри.

Абар Зураб Анчабаҙе Аҧсҳа Дмитри дышихцәажәо:

«Иашьеиҳаб Феодосиа иеиҧш ауп Аҧсҳа Дмитригьы аҳәынтқарра аполитикатә ҧстазаара активла ихы шалаирхәуаз. Ахәҭакахьала, Буга – Аҭырқәа ҳәа хьыҙшьарас измаз арабцәа рыр рпызаѡ, 853 шықәсазы Қартли знапаҽы иаазгаз, диҽеагылан дықәгылт. Рыбжьара имѡаҧысыз аибашьраҽы Дмитри аиааира шизымгазгьы, Қартли дашьҭымтцит».

Аҧсҳа Дмитри иҧстазаара далтцит 861 шықәсазы. Ажәакала, уи Аҧсҳас дыҟан ѡажәи жәаф шықәса. Иман ѡыцьа аҧацәа. Убас шакәызгьы, Аҧсҳас иҟалаз ипа аиҳабы иакәҙам, иашьа Гьаргь Актәи иоуп.

Гьаргь Актәи Леон Аѡбатәи ипа аитцбы иакәын. Аҧсҳас данықалоз 70 шықәса ихытцуан. Уи Аҧсҳас дыҟан быжь-шықәса.

Гьаргь Актәигьы иашьцәа аиҳабацәа Феодосиеи Дмитри реиҧш Қартли Аҧсуа Ҳәынтқарра анапатцаҟа иҟаларцаз илшоз зегь ҟаитцон. Аамҭа кьаҽк аѡнутцкала уи илшеит ихықәкы анагҙара – Қартли ашьтыхра, уи ахадасгьы дҟаитцеит, ууанҙа Аҧсҳас иҟаз иашьеиҳаб Дмитри ичкәын.

Гьаргь Актәи иԥсҭазаара далтцит 868 шықәсазы. Уи ашьҭахь Аԥсуа Ҳәынҭқарраҽы аилаԝынтра иалагеит. Изыхҟьазгьы, Гьаргь Актәи ԥа дахьимамыз ауп. Убри аҟнытә Аԥсҳас Дмитри иҵкәын, Қартли ахадас иҟаз дҟаларц ртаххеит аҳәынҭқарра анапхгараҽы зажәа ԥхылнадо ҳәа иҟаз аԥсуаа. Уи даҽагылт Гьаргь Актәи иԥҳәыс. Дзакә милатыз еилкаам, агәааанагара ыҟоуп дақыртуан, Шавлианаа дыркьарзын ҳәа, ашьҭахь ԝажәа шықәса Аԥсуа Ҳәынҭқарра знапаҽы иҟалаз. Гьаргь актәи иԥҳәыс илылшеит Қартли ахадас иҟаз Дмитри ипа итархара. Дмитри аԝбатәи иҵкәын аитцбы дқәыԥшын, аха уигь дтадырхар ҳәа ишәан, хыхь ишысҳәахьоу еиԥш, ҳара ҳтәала, макьаназы зымч-зылшара ыҟаз аԥсуаа Византиа аимператор иахь дыргеит. Уи иоуп ашьҭахь, ԝажәа шықәса рнаԝсан, Шавлианаа аххәаны Аԥсҳас иҟалаз, Леонидаа рдинастиа еиҭа ишьақәзыргылаз.

Ишаххәаз еиԥш, уи Дмитри ипа аитцбы Баграт Актәи иакәын.

Ажәакала, ҳара ишьҭаххыз атема ҳазыхынҳәуазар, ажәбатәи ашәышықәса абжеиҳараҙак аԥсҳара зуаз Леон Аԝбатәи ипацәа, аишьцәа Феодосиеи, Дмитрии, Гьаргь Актәии ракәын. Хыхь ишазгәаҳтахьоу еиԥш, аабатәи ашәышықәсазгьы аҳра зуаз аишьцәа Константини Леони ракәын.

Уажәшьта ҳаиасып ажәабатәи ашәышықәсахь. Заанатц иаххәоит, уаҟагь абри аԝызатцәкьа аабоит. Леонидаа рдинастиа зыргьежьыз Баграт Актәи имата Гьаргь Аԝбатәи (аҭоурыхаҿ Аԥсҳацәа зегь реиҳа зымчхара ыҟаз ҳәа иршьоз, ԝажәи жәохә шықәса Аԥсуа Ҳәынҭқарра иахагылаз) фԝык апацәеи ԥҳаки иман. Ифԝы-ԥацәа рахьтә хԝык Аԥсҳацәас ишыҟалазгьы (урҭ рыԝнутцҟагьы аԥсҳара нызкылоз рпацәа ракәзамызт, рашьцәа ракәын) рдинастиа рымпытцкьеит. Изгазгьы, раҳәшьапа Баграт Ахпатәи иоуп.

Аԥсуаа рдинастиа зырзеиқәымхаз ҳазаатгылоит анаԝсан.

Аԥсҳацәеи аԥсуа ҳәынтқарра аҳкәажәцәеи

Ақыртуа тоурыхѡцәа, цьара аҙәык-ѡыцьак ракәымзар, Аԥсни аԥсуа жәлари рҭоурых аҭцаарахь ианиаслак, Қырҭтәылеи ақыртуа жәлари рҭоурых иадцәыланы ауп ишырыѡуа. Убарҭ рхыԥхьаҙараҿы, Аԥсны аҭоурых аҭцаараҿы еиҳа обиективла иазнеиуан ҳәа иаҳшьо И. Цьавахишвилигьы С. Цьанашьиагьы нарылатцаны.

Абар И.Цьавахишвили 1948 шықәсазы «Ақыртуа жәлар рҭоурых» ҳәа хыс измоу иусумҭа аѡбатәи атом 91-тәи адаҟьаҿы ииѡуа: «Ақыртуа аҳрақәа зегьы Қырҭтәыла аидцара азцаатәы аҿы ахадара еимаркуан. Аҳцәа рыбжьара ашьаартцәыратә еибашьрақәа мѡаԥысуан. Хазыхаз дарбан аҳзаалак, егьырҭ аҳрақәа иара инапатцаҟа аагаразы, иртәымыз рымпытцархаларц, убриалагьы аҳрақәа зегьы еидцаны, иараҙәзатцәык дырхагыларц дыкәпон. Ажәакала, дарбанызаалак дзызхәыцуаз ихы акәын. Кахеҭиа, Ҭао-Қларцьеҭиа, Аԥсны, иара убас Ермантәыла раҳцәа дара рхыкәккәа рынагҙара акәын изызхәыцуаз...»

Ажәакала, «Қырҭтәыла аидцара» ҳәа ашьҭахь Вахушти хьҙыс изиҭаз, аԥсҭазаараҿы иҟаҙамызт, изҿыз иаиааиуазеитцеиуаз ҳәа шьаартцәырала аибашьра акәын.

Хыхь иаагаз И. Цьавахишвили иажәақәа рыла «Қырҭтәыла аидцаразы» имѡаԥысуаз аибашьра аԥсуаа реиԥш аерманцәагьы алахәызаарын. «Қырҭтәыла аидцара» азцаатәы аҿы аԥсуаа алазцаз Вахушти иоуп, ахара ицоз аполитика дазхәыцны. Уи иаанаго – Аԥсны ахаҭа Қырҭтәыла аҳрақәа ируакын ҳәа иҳәарацы акәын. Ус иагьиҳәеит: Леон Аԥсуа Ҳәынтқарра аа-областкны

ишазшәа, Аԥсны акәзар – х-областкны иҟазшәа. Иаагозар: актәи аобласт – «Аԥсны» ҳәа ахьӡызшәа, насгьы Гәымсҭеи Ԥсоуи ирыбжьанакыз атерриториа мацара акәызшәа иара иатҵанакуаз… Аҧбатәи аобласт – «Цхәымтәи» ҳәа ахьӡызшәа, насгьы уи аобласт аҿы аԥсуаагьы агырцәагьы еицынхозшәа… Ахпатәи аобласт – «Бедиатәи» ҳәа ахьӡитцеит, инхоз зегьы агырцәа роуп ҳәа иԥхьаӡаны.

Арҭ афактқәа еиуеиԥшым сҭоурыхтә публицистикатә қәгыларақәа рҿы акырынтә срылацәажәахьеит, аха изыӡари, ҳара ҳаԥсуа ҭоурыхҩцәа шьоукы-шьоук, иахьа уажәраанӡагьы ақыртцәа еиладырҩынтыз ҳҭоурых иатәнатәны ирҳәац рҳәоит, ирҩыц – рыҩуеит.

Абриаҟара заҳҳәо, «Қырттәыла аҳәынтқарра аԥҵараҿы» аԥсуаа иҟартцаз зегьы ырӡны, уи ҟазтцаз ақыртцәа роуп ҳәа шьақәдырҕәҕәарц иахьаҿу ауп. Аха уи рзышьақәырҕәҕәараны иҟаҳам Аԥсны аҭоурых дара иртәырымтәыкәа. Уигь ртәыртәраны иҟаҳам, аԥсуа ҭоурыхҩцәа рҭыпаҿы иҕәҕәа-ҟацаҳа ианықала.

И. Цьавахишвили излеиҳәо ала, «Қырттәыла аидтцара» аԥсуаа шалахәыз еиԥш аерманцәагьы алахәын, урҭ раҳцәагьы еибашьуан.

Диашоуп И. Цьавахишвили аерманцәагьы ақыртцәа ирабашьуан, иқәԥон ахьиҳәо. Аха урҭ зеибашьуаз Қырттәыла аидтцаразы акәзамызт, хазы-хазы иҟаз ақыртцәа раҳракәа Ермантәыла иадыртцарц, аерманцәа рҳәынтқарра дырҭбаарц, еизҳазыҕьарц акәын.

Уи акәзамзи изҿыз Аԥсуа Ҳәынтқаррагьы. Мшәан, «Қырттәыла аидтцара» иашьҭазтгьы, рнапаҿы иаргаз Қырттәыла абжеиҳаразак Аԥсуаа р-Ҳәынтқарра ҳәа ахьӡырҭозма. Ақыртцәа Рҳәынтқарра ҳәа азырымҳәоз?

Зураб Анчабаӡе «Абжьаратәи ашәышықәсқәа рзтәи Аԥсны аҭоурых аҟнытә» ҳәа зыхьӡу иусумҭа 122-тәи адаҟьаҿы ҳаԥхьоит абас:

«Қырттәыла аидтцаразы ақәпараҿы рапхьатәи ашьаҿа ҟаитцеит Кахетиа Ахада Григол, Қартли ашьтыхрала»…

3. Анчабаҙе Аԥсны аҭоурых аҭцаараҿы илшамҭакәа ирытцаркуа шырацәогьы, ирацәоуп, ирацәоуп-моу, даара ирацәоуп иҟаитцаз агхақәагьы. Урҭ риашамкәа, Аԥсни аԥсуааи рҭоурых иашатцәҟьа заԥцахом. Иаагап ҿырԥштәыс уажәы ҳазлацәажәарц ҳгәы иҭоу ахҭыс.

Қырҭтәыла аҭоурых аҿы излашьақәыргәгәо ала, «Қырҭтәыла аидцара» алагеит Аԥсны ала. Ус зырҳәо Аԥсны ахаҭа Қырҭтәыла иузаҟәымҭхо акәакь ауп ҳәа шьақәдыргәгәарц ауп. Уиазоуп Аԥсуа Ҳәынтқарра ақыртуа аҳрақәа иампытцанахалоз «ақыртуа ҳәынтқарра аидцара акәын хықәкыс иамаз» ҳәа зырҳәогьы.

Амала, идырны акәу, ус иамхаҳәоу здырхуада, аха хыхь иаагаз Зураб Анчабаҙе иажәақәа ирҳәо зынҙаск даҿакуп.

Қырҭтәыла аидцаразы ақәпараҿы Қартли ашьтыхрала, рапхьатәи ашьаҿа ҟазтцаз Кахетиа ахада Григол аниакәха, Аԥсны ала ауп уи шалагаз ҳәа ирҳәо зегь башоуп. Ус анакәха, Аԥсны ш-Қырҭтәыламыз, Қырҭтәыла акәакь шакәмыз шьақәыргәгәоуп.

Абраҟа ҳара ҳазлацәажәарц иаҳҭаху атема – иахьа уажәраанҙа ԥсыуа ҭоурыхѡѡык, мамзаргьы ԥсыуа публицистк дызламкьысыц темоуп.

«Ауаѡы ихы иазиуа – иаҕа изиуам» ҳәа аԥсуаа рҿы ирҳәоит. Машәыршақә акәҙам ус зырҳәогьы.

Аԥсуаа ҳҭоурых, ашәышықәсҟәа ракәымкәа азқьышықәсҟәа иргәылсны иааруа, иԥкаа-ԥкааруа акәымкәа, ус баша сыбла нахызгоит ҳәа зҽазызкуатцәҟьа, изымбатәбарахоу ахҭысҟәа иаԥхьа иаацәыртуеит.

Адунеи иқәынхо амилатҟәа, ажәларкәа зегьы рҿы дарбан уаѡыԥсызаалак иан илылаитԥо даҽеаҙәы дыҟам.

Аԥсуаа ҳҿы акәзар, Ан лҿаԥхьа зегьы хырхәоит. Шәѡеишьцәа Нартаа фырхацәа, Нартаа гәымшәақәа ран Сатәнеи-Гәашьа дара рзы ныхак даѡызан, дынцәахәын, уи лҿаԥхьа хәыцқәатцас рыхҟәа рыкәаҽ игылон лԥацәа.

Иара иахьагьы аԥсуаа ран лхала лакәым, лара илкьаразу ҳаншьцәа ҳәа ирылартԥо дыҟам. Изааҙарызеи, аԥсуаа ҳҿы аншьцәа иианыркыло аҭыԥ аб иашьцәа ирзаанкы-

лом. Усгьы машәыршақә иҟамлазар акәхап – Анцәатцәкьа ихьӡ Ан излалыдҳәало ала.

Изакәызеи, Америка ҽыц ааиртуашәа ари дызҽеу ҳәа шәҳәаргьы ҟалоит.

Ус анакәха, абриаҟара снахыкәша-аахыкәшо сзырцәажәаз хацсыркып уажәшьҭа.

Спублицист ѡымҭақәа заѡзмыжьуа ибзианы идыруеит урҭ зегьы тцатцгәыс ирымоу Аԥсни аԥсуааи жәытәнатә аахыстәи ҳҭоурых шакәу.

Уажәгьы сиасуеит, иахьа уажәраанӡагьы инагӡаны иҭҵаам, убри иахҟьаны изыхәҭоугьы-изыхәҭамгьы зхыкәлысуа, аха ажәытәра иагәылсны, макьаназы еибгаизѡыда иаауа ҳҭоурых ашҟа. Ус сҳәеит ҳәа, шәгәы иаанамгааит уи аҵанӡа слеины, аѡны андыргыло ауасхыр ашьҭаҵарала ишалаго еиԥш, уантә шьаҽа-шьаҽа, иԥкааԥкаауа сҽаасхоит ҳәа. Ус салагаргьы сылшоит, аха илегендахар ҳәа сшәоит. Убри аҟнытә аҭоурых – аҭоурыхтә факт злаҭаху ала, сызлацәажәарц исҭаху злашьақәсырҕәгәо афактқәа рыла салагап. Ус анакәха, аабатәи ашәышықәса ашҟа ҳалбаароуп. Аԥсҳа Баграт Ахпатәи ҳәа изышьҭаз (иаб дақыртуан) иԥстазаара даналҵуаз аламҭалаз Аԥсуа Ҳәынҭқарра знапы ианитцоз, иззынижьуаз иҷкәын Гьаргь Аԥсҳацәа рдинастиа шьала-дала дшамадоу, дшадҳәалоу алашьақәирҕәгәарц, иуасиаҭ ажәаны иѡны иаанижьт Аԥсуа Ҳәынҭқарраҽы Аԥсҳацәас иҟаз рсиа.

Уи асиаҽы ажәеизатәи Аԥсҳа ҳәа ауп Леон ахьӡ шҳәоу. Егьырҭ ажәаѡык Аԥсҳацәа рыхьӡқәа иҳәоит. Аха уажәазы урҭ зегь ртәы салацәажәоит ҳәа салагом.

Амала, Леон Аԥсҳас данықаз аабатәи ашәышықәса злакәыз ала, ѡбаҟа ажәа рыла акәзаргьы сазаатгылоит.

Баграт Ахпатәи иаҳзаанижьыз Аԥсҳацәа рсиаҽы Леон Актәи Леон Аѡбатәи ҳәа ѡыцьа ыҟаҵам. Аԥсҳа Леон ҳәа зыӡбахә ҳәоу аҵә иоуп. Ҳара излаадыруала зыӡбахә ҳамоу Аԥсҳацәа рсиа ѡын 1008 – 1014 шықәсқәа рыбжьара. Аԥсҳа Леон Аѡбатәи ҳәа ихьӡ знылаз «Қыртҭәыла алахьынтца», шәышықәса уи ашьҭахь ауп ианцәырҵыз, насгьы уи

ахьцәыртцыз Амрагылараҳьтәи Қырҭтәылан ауп, Аԥсуа Ҳәынҭқарра амԥынгьы иҟаҵамызт. Агәра агара уадаҩуп усҟан убри аҩыза анырцеит ҳәа. Агәааанагара злаҳамоу ала, уи ҟазтцаз ажәааатәи ашәышықәса алагамҭазы «Қырҭтәыла алахьынтца» ҿыц «ихызҩылааз», «изырҽеиз» Вахушти иоуп. Уи иоуп Аԥсуа Ҳәынҭқарра аҭоурых еилазырхәаз, «уи еидтцоу Қырҭтәыла аҳәынҭқарра акәын» ҳәа зегьраԥхьаҵа изҳәаз.

Вахуштәи изиҭаххеи Леонаа ҩыцьа ыҟазшәа рцәыргара? Уи аҭак аҟатцаразы аҭоурых аҭцаара иазку аусқәа ҳҭоурыхҩцәа раԥхьа ишьҭоуп. Иахьазы иаҳҳәо, Аԥсҳа Баграт Ахпатәи инижьыз Аԥсҳацәа рсиа иадаҳкылаша даҽеа документк шыҟам ауп. Аԥсҳацәа рҭоурых салацәажәоит ҳәа зҽазызкуагьы зегьраԥхьа иргылан дзыԥәныҟәаша уи адокумент ауп. Уаҟа излаҳәо ала Леон иаԥхьа Аԥсҳацәас иҟан:

Раԥхьатәи Аԥсҳа – Анос иакәын;
Аҩбатәи Аԥсҳа – уи ипа Гозар;
Ахпатәи Аԥсҳа – уи ипа Иствине;
Аԥшьбатәи Аԥсҳа – уи ипа Фиктиос;
Ахәбатәи Аԥсҳа – уи ипа Барук;
Афбатәи Аԥсҳа – уи ипа Дмитри;
Абжьбатәи Аԥсҳа – уи ипа Феодоси;
Аабатәи Аԥсҳа – уи ипа Константин Актәи;
Ажәбатәи Аԥсҳа – уи ипа Феодор;
Ажәабатәи Аԥсҳа – уи ипа Константин Аҩбатәи;
Ажәеизатәи Аԥсҳа – уи иашьа Леон.

Еиҭаххәахуеит, ари адокумент еиҳау даҽеак злаҳамам ала Аԥсҳацәа рҭоурых ашьақәыргәараҷы иара ҳақәыҟәозароуп. Ус аныҟаҳтца, Аԥсҳа Леон иаб ҳәа араҟа ицәырҭуа Фиодор иакәхоит. Аҩажәатәи ашәышықәса ҩынҩажәижәабатәи ашықәсқәа рзы археологцәа Пицунда аԥшааратә усурақәа анымҩаԥыргоз «Константин Абазгос» ҳәа бырзен бызшәала изынны ирбаз амҳәыр зтәыз уи ипа аиҳабы иакәын. Аԥсҳа Фиодор иакәхоит Аҳазарцәа рҳәынтқар ипҳа аитцбы дзиҭазгьы. Аԥсҳас

дыҟан, итәылагьы амраҭашәарахьтәи аҳәаа Таманынӡа инаӡон азы ауп Аҳазарцәа рҳәынҭқар иԥҳа аитцбы дызиитазгьы.

Аҭоурых ҭыстцаауеит ҳәа уҽыноухар, угәы уеанӡамкәа уҽаԥхьа иаацәыртцуеит иԥьоушьаша ахҭысқәа рацәаны. Аиҳәшьцәа ирыхшаз рпацәагьы хьӡыс ирыртаз – Леон ауп. Аѳыцьагьы ҳәынҭқарцәахеит – аиаҳәшьа аиҳабы лыҷкәын ашьҭахь Византиа аимператорс дҟалеит, аиаҳәшьа аитцбы лыҷкәын – Апсҳас. Константин Аѳбатәи Пицунда ирбаз имҳәыр злаҭыртцааз ала, аабатәи ашәышықәсазы акәын Апсҳас данықаз. Инықәырпшшәа иаҳҳәозар – аѳажәижәабатәи ашықәсқәа рҟынӡа. 737 шықәсазы Анаҟәаԥиа амтцан арабцәа пыххааса иқәызтцаз, Константин Аѳбатәи иашьа аитцбы Леон иакәын, ҳгәы излаанаго ала, усҟан зынӡа иқәыпшыз Апсҳан.

Абраҟа ихацҳаркуеит ҳастатиа рахәыц ҟаԥшьны иагәылсуа аидеиа хада.

Арабцәа иқәырцаз, зхы аиқәырхаразы Апсҳа Леон итааз, Қартли Ахадас иҟаз Арчил иашьа Мир иԥҳа Гәырандыхәт Леон диитоит. Апсуа Ҳәынҭқарра Апсҳацәа рахьтә зегьраԥхьаза Леони Қартли ахадеи еиуацәахеит.

Абасала, абжьаратә ашәышықәсазтәи Апсуа Ҳәынҭқарра раԥхьатәи Апсҳа ҳәа ҳҭоурых аҷы иаанхаз Леон иаб даԥсыуан, иан – аҳазарцәа рҳәынҭқар иԥҳа лакәын, иԥҳәыс – Қартли Ахада иашьа иԥҳа лакәын, мамзаргьы, уи Апсны аҳкәажә ҳәа иҟалаз раԥхьаҙатәи қыртуа ҭыԥҳан. Илыхшеит хѳык аԥацәа: реиҳабы Феодосиа, 791 шықәсазы Леон иԥстазаара даналтц, Апсҳас дҟалеит. 825 шықәсазы уи идунеи аниԥсах хылтц дызлаимамыз ала, иашьа Дмитри Апсҳас дҟалеит. 1861 шықәсазы уи иԥстазаара даналтц – рашьа аитцбы Гьаргь Актәи Апсҳас дҟалеит.

Қартли ахада Арчил иашьа иԥҳа – Леон иԥшәмаԥҳәыс Гәырандыхәт хыхь зыӡбахә ҳҳәаз лпацәа, ҳара ҳтәала, раншьцәа рыбзиабара рыларҽны илааӡеит. Лпа

аиҳабы Феодосиа дизаалгеит Тао-Кларцьеҭ ахада Ашот Куропалат ипҳа. Ҳара иҳаздыруам, Феодосиа ишьтахь Апсҳас иҟалаз уи иашьа Дмитри ипҳәыс дызмилаҭыз. Иҟалап убригь дақыртуазтгьы, ашьтахь лыцкәын, Чихи ҳәа изышьтаз акәакь дызлахадахаз ала. Амала, 861 шықәсазы Апсҳас иҟалаз Леон иҷкәын аитцбы Гьаргь Актәи ипҳәыс дшақыртуа тыпҳаз аҭоурых аҟны иаанхеит. 868 шықәсазы Апсҳа Гьаргь Актәи ипстазаара даналтц, Чихи ахадас иҟаз Дмитри иҷкәын аиҳабы, иара Апсҳа Гьаргь Актәи ипҳәыс еиқәлырҽаҽаз ачарҳәарала дтахоит. Уи иашьеитцбы Баграт хәычы, ҳамѡашьозар амчраҽы иҟаз апсуаа маҙала Константинопольҟа дрышьтуеит, дагьеиқәдырхоит. Гьаргь Актәигьы хылтц димаҙамызт, уи ауп аиҳараҙак ипҳәыс (ақыртуа пҳәыс) Дмитри ихылтц нсыртцәоит ҳәа дызрышьталазгьы. Ашьтахь, ѡажәа шықәса Апсуа Ҳәынтқарра Иоанн Шавлиани ҳәа азә дахагылт. Ажәакала, апсуаа рдинастиа псахын. Ҳгәы излаанаго ала, уи Гьаргь Актәи ипҳәыс лашьа иакәын, мамзаргьы, лхатца данпсы ашьтахь илхалыртәаз дреиуоуп.

Ѡажәа шықәса рышьтахь, Баграт Актәи Константинопльнтә ар иманы дгьежьуеит. Шавлинаа ахцаны Апсҳара ааникылоит.

Ари ҟалеит 888 шықәсазы.Уи ахтыс иазкны «Матиане Қартлиса» аҟны ҳапхьоит абас:

«Константинополь иҟаз, Апсҳа Дмитри ипа Баграт, Византиа аимператор иитаз ар иманы дыҙхытцуеит Апснықа. Адарнас Шавлиани дышьны Апсҳара ааникылоит. Иишьыз Адарнас ипшәмапҳәыс иара дигоит».

Уигь дақыртуан.

Баграт Актәи Апсҳас дыҟан 893 шықәсанҙа.

Уи ашьтахь Апсҳас дҟалоит иара ипа Константин Ахпатәи. Апсҳара иуан 893 шықәса инаркны 922 шықәсазынҙа.

Константин рапхьатәи ипҳәыс Тао-Кларцьеҭ ахада ипҳа лакәын. Уи илхылтцыз лпа Гьаргь Аѡбатәи, ашьтахь

929 шықәса инаркны 957 шықәсазынӡа Аԥсҳас дыҟан. Аҩбатәи иԥҳәыс – Ермантәыла аҳәынҭқар Гәыргьен иԥҳа лакәын. Уи лахьтәгьы диман ҷкәынак – Баграт ҳәа зыхьӡыз. Амала, иаб ишьҭахь дук мыртцыкәа даачмазаҩхан, иԥсҭазаара далтцит.

Хыхь ишазгәасҭаз еиԥш, Аԥсҳа Константин Ахпатәи иҷкәын аиҳабы, аҭоурых аҿы Гьаргь Аҩбатәи ҳәа иаанхаз иан дақыртуан, Ҭао-Кларцьеҭ ахада Адарнес иԥҳа лакәын.

Аабатәи, ажәбатәи, ажәабатәи ашәышықәсҟәа рыҩнутцҟа Аԥсуа Ҳәынҭқарраҿы Аԥсҳацәас иҟаз зегьы дрылкааны аҭоурых аҿы иӡбахә аанхеит 929 шықәса инаркны 957 шықәсанӡа Аԥсҳас иҟаз Гьаргь Аҩбатәи. Рыцҳарас иҟалаз, иԥҳәыс дызустаз, дзакә милатыз уҳәа аҭоурых аҿы иаанымхаӡеит. Аҭоурых аҿы иаанхаз Гьаргь Аҩбатәи уи иԥҳәыси фҩы-ԥацәеи ԥҳаки шрымаз ауп. Абар даргьы: рԥа аиҳабы Константин ихьӡын. Аԥсҳа Гьаргь Аҩбатәи уи Қартли ахадас дҟаитцоит. Шықәсҟәак рышьҭахь, Қартли инхоз ақыртцәа (азнаурцәа) ааитцалан: «уара уоуп Аԥсҳара зықәнаго» ҳәа ижәҩа ааҭырҟьан, иаб Гьаргь Аҩбатәи диҿадыргылт. Аԥсҳа Гьаргь Аҩбатәи ари аниаҳа, иҷкәын Константин игәы иҿанӡамкәа днаиқәлан, дбаандаҩитәит. Иаб ачарҳәара ахьизиуз азы аԥхьа иблақәа тырхт, ашьҭахь уи дагьахыпсаait.

Константин ишьҭанеиуаз Леон Ахпатәи иакәын Мықә ауахәама (абаа-ныха) зыргылаз, иԥсҭазаара даналтцуаз иихәаз иуасиаҭ-ажәа инықәныҟәан уаҟа анышә иамардаз.

Гьаргь Аҩбатәи ипацәа рахьтә уи еиҳа иналукаашаз иакәын, иабгьы ипацәа зегьреиҳа игәра ахьигоз акәхап, Константин иаамышьҭахь Қартли ахадас дзыҟаитцаз.

Сара ари сыстатиаҿы тема хадас исымоу Аԥсуа Ҳәынҭқарраҿы рапхьатәи Аԥсҳас иҟалаз Леон инаиркны ақыртуа аҳрақәа рхадацәеи дареи шьала-дала ишеимадаз атәы ауп. Уарла-шәарла, ԥьара машәыршәа ак ҟалазар сыздыруам, ус аҭоурыхгьы иазнымхеит акәымзар, Аԥсҳацәа ԥҳәысс иааргоз ақыртуа аҳрақәа рхадацәа

рыԥхацәа ракәын. Уимоу, дара рыԥхацәагь зыртоз ақыртуа аҳрақәа рхадацәа ракәын. Убас Леон Ахԥатәи Аԥсҳара аниуаз ихьыз итрагедиатәу хтыск салацәажәоит тцаҟа.

Аԥсуа Ҳәынтқарра ажәабатәи ашәышықәсазы Қартли анапатцаҟа ианаанага ашьтахь, ииаанхаз Кахетиа акәын. Зныкымкәа-ҩынтәымкәа иабашьхьан, аха инагзаны, Қартли еиԥш Кахетиа рнапаҷы ирзаамгацызт. Уи азтцаатәы сыҙбоит ҳәа даҷын Аԥсҳа Константин Ахԥатәигьы. Уи ишьтахь – ипа Гьаргь Аҩбатәигьы. Атцыхәтәаны, ари азтцаатәы ааидгылт Леон Ахԥатәи. Ир иманы ддәықәлеит Кахетиаҟа. Кахетиа ахадагьы ир иманы диԥылт. Наҟ-ааҟ иааиҷагылт ҩ-рык. Рыбжьара адәкаршәра ду шьтан. Леон ахԥатәи Кахетиа ахада иахь ацҳаражәҳәаҩ дишьтит «ҳар зеибашьри, ашьа рҩашха изкаҳатәари, хатцатцас уареи сареи ҳаиԥылап. Уара усиаир – Кахетиа аиааит ҳәа иаҳшьап, сара саиааир – аԥсуаа аиааиит ҳәа иаҳшьап» ҳәа адтца итаны. Кахетиа ахада дақәшаҳатхеит. Еиԥылеит аԥсуаа рҳәынтқари Кахетиа ахадеи. Наҟ-ааҟ рыр шьхынҵсылан ирзыԥшын.

Еицәажәартә еиԥш ианааизааигәаха, Леон Ахԥатәи ҷааитит: «Ҳар реибашьра аанаҳкылт. Уареи сареи ҳаибашьрагь анкылара ҳалшоит, сара исҳәо удукылар. Исҳәогь уи ауп: уара атаацәара уаламлацт, сара хылтцс исымоу сыпхазатцә лоуп. Ашьа акатәара атцкьыс ҳаиуацәахап» ҳәа.

Ари аниаҳа Кахетиа аҳәынтқар дыҩеыжәпан Аԥсҳа Леон Ахԥатәи иҷапхьа дшьамхнышгылазаап. Леонгьы дыҩеыжәтцын, имаҳәхараны иҟаз Кахетиа ахада дааигәыдиҳәҳәалазаап. Ар азныказ ишанхеит, нас «ура» ҳәа иҳәҳәазаап.

Ари иаҳҳәаз аагоуп «Қартәыла атоурых ахроника» ҳәа Вахтанг Ҷелиҙеи итижьыз ишәҟәы аҟнытә.

Зыҙбахә сҳәаз ахтыс ахҟьа-пҟьа аганахь иааныжьны, иара ицәырызгаз ахата сазаатгылоит.

Аԥсҳацәа ақыртуа аҳцәа рыԥҳацәа шааргоз еиԥш, аҳәынҭқарреи ажәлари рус азы, атцыхәтәаны, Аԥсуа Ҳәынҭқарра ахоура-ҵоура арҭбааразы адипломатиара ахархәара аҳасабала рыԥҳацәа ақыртуа аҳцәа ирыртон.

Ус акәзами дышныҟәаз Аԥсҳа Гьаргь Аҩбатәи, иԥҳа Гәырандыхәт Ҭао-Қларԥьеҭ аҳ Гәыргьен даниитоз. Мшәан, егьа иҳарԥшзарц ҳҽеазаҳкыргьы, уи лԥа Баграт Ахԥатәи, Аԥсуа Ҳәынҭқарра иахагылаз, Аԥсҳа ҳәа шизаҳҳәогьы, иара иҟны ауми Аԥсҳацәа рдинастиа ахьыԥҵәаз...

Уи зыхҟьазгьы Аԥсҳацәа ақыртуа аҳрақәа рхадацәа рыԥҳацәа ахьааргози дара рыԥҳацәа ақыртуа аҳцәа иахьрыртози ауп.

«Ҟазауҭ» ҳәа иҳәҳәаны аԥсуаа анжәылоз

«Феодосиа Аѡбатәи иԥсҭазаара далҭҵт хылҭ димаӡамкәа. Иара ишьҭахь Аԥсуа Ҳәынҭқарра Аԥсҳас дҟарҵеит уи иашьа аитҵбы Дмитри Аѡбатәи... Феодосиа диҷыԥшны, Дмитригьы имч-илшара, иполитикатә хыҟәкы Аԥсуа Ҳәынҭқарра арҭбаара акәын изызкыз. Ахәҭакахьала, 853 шыҟәсазы Қарҭли знапаҷы иҟаз арабцәа рҭагылазаашьа дацхраарацы, ир има ииаз арабцәа рыр рԥыза Буга-Аҭырқәа диҷагылан диабашьит» ҳәа иѡуеит Зураб Анчабаӡе Аԥсҳа Дмитри Аѡбатәи изкны.

861 шыҟәсазы Дмитри Аѡбатәи иԥсҭазаара далҭцит. Уи ѡыцьа аԥацәа шимазгьы, Аԥсҳас иҟарҵаз урҭ ракәӡам, иашьа аитҵбы Гьаргь Актәи иакәын – Леони Гәырандыхәти рыцкәын аитҵбы.

Араҟа даҽеа-зҵаатәык ҳазаатымгылар ҟалом.

Леон иԥсҭазаара далҭцт 791 шыҟәсазы, 53 шыҟәса аԥсҳара аниба ашьҭахь. Ус анакәха, иԥа аитҵбы Гьаргь усҟан дзыҟны дгаран ҳәа аҳәара уадаѡуп. Иаб Леон иԥсҭазаара даналҭ аахыс 70 шыҟәса аатҵуаны ауп Гьаргь Актәи Аԥсҳас даныҟалаз. Ажәакала, усҟан Гьаргь Актәи зыҟәра акырӡа иныҟәсхьаз уаѡын, дҭаҳмадахахьан.

Ҳара ҳҭәала, Гьаргь Актәи итаҳмадара иахҟьеит Аԥсуа Ҳәынҭқарраҷы ѡажәа шыҟәса рыѡнутҟа Аԥсҳацәа рдинастиа ахьыԥсаххазгьы.

Уажәазы Гьаргь Актәи Аԥсҳак иаҳасабала быжьшыҟәса рыѡнутҟа илиршаз ҳазаатгылоит. Зегь раԥхьа иазгәаҭатәу, иашьцәа Аԥсҳацәа реиԥш, иаргьы Аԥсуа Ҳәынҭқарра арҭбаара даҷын. Даҷын-моу, зназы Қарҭлигь инапаҷы иааигеит.

Уиазы «Матиани Қартлиси» абас ануп: «Дмитри иашьа, Леон ипа Гьаргь Актәи Қартли ахадас дқаитцеит иашьа Дмитри ипа» (ихьз антцамтаҽы иарбазам). Ҳгәанала, «Матиани Қартлиси» аҽы зызбахә рымоу Дмитри ипа аиҳабы иакәын.

Гьаргь Актәи Апсҳас дыҟан 861 шықәса инаркны 868 шықәсазынза.

Ипстазаара даналтц, Апсуа Ҳәынтқаррақы хыла-гәыла еилашынтит. Еимаркуаз Апсҳара акәын. Аха иара Гьаргь Актәи ихата, ҳара ҳтәала хылтц дызлаимамыз ала, Қартли ахадас иҟаитцаз иашьа Дмитри ипа (иара усгьы Апсҳа Дмитри ипстазаара даналтц Апсҳас аҟалара зыхәтаз) иара ишьтахь Апсҳас дқалоит ҳәа иуасиат ажәа нижьхьан, ихьз иҳәахьан. Ихьз иҳәахьан, иуасиат ажәа нижьхьан азоуп Гьаргь Актәи ипҳәыс, Апсны аҳкәажә дпапашькны уи дзиҽагылаз. Аҽагыларақгьы даанымҽаскәа «цәгьахәыцралагь дталырхеит»... Хыхь иазгәаҳтахьеит, Гьаргь Апсҳас данықартцоз дыштҳмадахахьаз. Арахь иашьа аиҳабы Феодосиа иеипш, уигь хылтц димамызт. Ҳгәанала, Апсҳас данықала ашьтахь ауп қыртуа аҳак ипҳа (иауеит дшәаныуазтгьы, мамзаргьы дагыруазтгьы) данааига. Апсҳа Гьаргь дшытаҳмадазгьы ицымцарыз дарбаныз? Аха иажәымтыеха иабеитахыз атаацәара?

Ҳгәааанагарақәа рҳәара ҳаналага – инаҳагзап.

Ари, зықәра зфахьоу атаҳмада инитцрызеи ҳәа ихәыцны, ахара ицоз рполитика анагзаразы, ақыртцәа еиларҟәаҟәаз усзаргьы ауеит. Ишакәхалакгьы, зыжәлеи зыхьзи нымхаз, зхылтцшьтра ҳзымдыруа дааганы «Апсны аҳкәажә» ҳәа аҳтынра дышонеитцеит. Амала, атаҳмада ҳәа изхәапшуаз Апсҳа Гьаргь Актәи иара иҟынза Апсҳацәас иҟаз иашьцәа аиҳабацәа Феодосиа Ашбатәи Дмитри Ашбатәи ирылымшаз, раб Леон ихықәкы иара иоуп анагзара зылшаз. Ҳазҽу – Қартли Апсуа Ҳәынтқарра адтцара ауп.

Уи амца днаркит ақыртцәа. Зегь реиҳа амца лкит «Аҧсны аҳкәажә» ҳәа Гьаргь Актәи иаҳтынра иҩнеитцаз иҧҳәыс.

Абас ҳҳәартә тоурыхтә документ ҳәа акры аанханы иҟоума?

Ааи, иҟоуп,

Абар иаргьы.

«После смерти Георгия в Абхазском царстве началась династическая борьба за престол. Наследниками бездетного Георгия были его племянники (сыновья Дмитрия) – эристав Картли и малолетний Баграт.

Однако жена Георгия Первого организовала заговор, в результате которого старший сын Дмитрия, эристав Картли был убит, но Баграта спасли его приверженцы и отправили в Константинополь».

Ақыртуа тоурыхтә хытцхыртак иану арт ацәаҳәақәа еилыкка ирымҳәаҙои Гьаргь Актәи чарҳәара шизуз. Изызузгьы иҧҳәыс шлакәу. Иҟалап хәшәык итаны лара лхата иҧстазаара далылхызаргьы.

Уи акәҙами иҳарҳәо «Матиани Қартлиси» аҟнытә иаа-го арт ацәаҳәақәа:

«После этого абхазским престолом сумел завладеть мтавар Шавлиани Иоанн. Чтобы закрепить свое положение, Иоанн женил своего сына Адарнасе на дочери правителя Тао-Кларджети Гурама. После смерти Иоанна Адарнасе воцарился в Абхазии.

Иоанн и Адарнасе явились представителями так называемой Шавлианской династии, которая правила в Абхазском царстве около двадцати лет».

Иоанн Шавлиани, ҳара ҳгәаанагарала, Аҧсҳа Гьаргь Актәи иҧҳәыс лаб иоуп, мамзаргьы – лашьа иоуп. Мап анакәха, уи илыҷцаауаз хатцоуп… Иҟалап атцыхәтәантәи иаҳа ииашазар… Дарбан ҧҳәысзаалак иахьа уажәраанҙа атоурых аҷы дцәырымтцзацт, лаби лашьеи аҳәынтқарра

иахасыргылоит ҳәа лылацәакәа еихамырҟәысҙакәа ауаҩы ишьра зылзыршахьоу.

Ҳара иаҳҳәахьеит ҳгәааанагара: лхатҵа Аҧсҳа Гьаргь Актәи ахәшә итҵаны дылшьызар ауеит ҳәа. Ус ҳзырҳәаз – Аҧсҳа Гьаргь Актәи иашьа Дмитри иҧа, Қартли ахадас иҟаз ишьра ахьлылшаз ауп… Аҧхәыс ҟадыць, илыҷцааура ахатҵа изы ианатахха ихышхытцәан илеиуа азиасгьы дҭалоит… амца ақәтцәиаша абылра иаҷу аҩнгьы дыҩналоит…

Ажәакала, Аҧсуа Ҳәынтқарра ашьатаркҩы Леон иаҳтынра, зыхьзи зыжәлеитцәкьа аҭоурых иазаанымхаз хсак лхы итарҧаны дыҩнан. Уи амацара акәындаз, Леон иҧацәеи иматацәеи рныртцәара далагеит… Аҧсҳацәа рдинастиа далгарц.

Ҳара агәра аагоит Аҧсҳацәа ркьарз ҳәа зәыр дыҟазар еизаны иҟаҳҵарызеи ҳәа ишкахәыцуаз. Атцыхәтәаны, урҵ роуп Дмитри иҧа аитцбы Баграт хәыҷы Византиа аимператор иахь ддәыкәызтцаз. Иара убриалагь деиқәдырхеит.

Аҧсҳацәа рхылтшьтра, ахацәарпар рганахьала иаанханы иҟаз, зегьы рыблақәа траа, ргәыграқәа наидҳәаланы ҩажәа шықәса иззыҧшыз Баграт иакәын.

Баграт ҩажәа шықәса инарзынаҧшуа Византиа аимператор иҷы ихигеит. Изааҙарызеи, ашьҭахьтәи ахтысқәа еилыкка иаҳдырбеит, уаҟа аамҭа баша ишихимгоз. Ҳара ҳтәала, хатала аимператор идцала, Баграт дазыҟартцон Аҧсныҟа ахынҳәра, Аҧсуа Ҳәынтқаррацәы Аҧсҳацәа рдинастиа еиҭа ҷыц ашьақәыргәгәаразы.

Афбатәи ашәышықәсазы – аҧхьа абазгааи византиааи, ашьҭахь – мсымааи византиааи рыбжьара аиҷагыларақәа иҟалаз роуп акәымзар, Византиа аимператор иахҵынрацәы аҧсуаа, егьырҵ Кавказ ажәларқәа иаарылкааны ҳаҭыр рыцәырцон. Уиазоуп, уажәрааҙагьы ишазгәаҳҭахьоу еиҧш, Константинополь аҧсуаа рхәычқәа атцара ахьыддыртцоз ашкол ҷыда зырзаадыртызгьы… хатала аимператор дзыхьчоз абазгаа зракәызгьы…

Ажәакала, Византиа аимператор Баграт лымкаала ахшыҩзышьтра изуны, ихатәы ҷкәынк еиԥш дихыла-ԥшны ауп дшиаазоз. Ус акәмызтгьы, Баграт ианизҳа ар иҭаны «уца Аԥсныҟа, Аԥсҳацәа рдинастиа шьақәыргыл» ҳәа дныҳәа-ныԥхьаны амҩа дыҟәитцарымызт.

Зураб Анчабазе уи аҭоурыхтә факт дахцәажәеит абас:

«В конце 80-х годов в Абхазию возвратился Баграт Дмитриевич, и с помощью византийских войск отвоевал Абхазский престол».

Абри ахҭыс иазкны «Маҭианеи Қартлиси» абас анырцеит: «...Баграт, сын абхазского царя Дмитрия, находился в Греции, в Константинополе; царь греков дал ему войско и отправил морем на кораблях в Абхазию. При прибытии туда Баграт убил Адарнасе (сын Иоанна Шавилиани. - *Б. Т.*) и овладел Абхазией»...

Абасала, ҩажәа шықәса рышьтахь Аԥсуа Ҳәынтқарраҽы Аԥсҳацәа рдинастиа еиҭа ишьақәырҕәҕәан.

Баграт Актәи Аԥсҳас дҟалеит иҷкәын Константин Ахпатәи. Аԥсҳа Константин зегь раԥхьа иргылан иаб иашьа чарҳәра изуны дҭадырхаанза хадас дызмаз Қартли, еиҭа инапаҽы иааигеит.

Аԥсҳацәа рдинастиа аиҭашьақәыргылара зынзаскгьы дамыргәырҕьазеит Ермантәыла аҳәынтқар Сумбат. Избанзар, уигь Аԥсҳацәа реиԥш, Кавказ зегь Ермантәыла анапатцаҟахьы аиагараҽы, зегь реиҳа иара индатлоз ҳәа дызхәаԥшқәаз Аԥсҳацәа ракәын. Уи иахҟьаны наҟ-ааҟ иааиҽагылангьы еибашьит.

Аԥсҳа Константин Ҭао-Қларцьеҭ аҳәынтқар Адарнасе иԥҳа диман, даҽеакала иаххәозар, Константин иԥҳәыс Аԥсны аҳкәажә лакәын. Аԥагьы дроухьан – Гьаргь ихьзын.

Аԥсуа Ҳәынтқарреи Ермантәылеи реиҽагылараҽы, уимоу, реибашьраҽы Ҭао-Қларцьеҭ аҳәынтқар Адарнасе иааникылоз аҭып акырза атцанакуан. Избанзар, Аԥсуа Ҳәынтқарра аамышьтахь амч-алшара аганахьалагьы, ртерриториа аҭбаатыцәралагьы, ауаапсыра рхыԥхьазара

аганахьалагьы дара егьырҭ зегьы иреиҳан. Убриазоуп, Аҧсуа Ҳәынтқарреи Ҭао-Қларцьеҭи раҳҭынрақәа уа-ҭахыла, шьала-дала изеиларсыз.

Егьырҭ зегь ракәым, Аҧсуа Ҳәынтқарра шьаҭазыркыз Леон иҧа аиҳабы, иара иаамышьҭахь Аҧсҳас иҟалаз Феодосиа, ҧҳәысс изааргаз Ҭао-Қларцьеҭ ахада Ашоҭ Куропалат иҧҳа лакәын. Ус иҟан, еизааигәан, еиуацәан азоуп, Қарҭли еимакны Ашоҭ Куропалати Кахетиа ахадеи еиҷагыланы ианеибашьуаз, Аҧсҳа Феодосиа иабхәа Ашоҭ Куропалат дызидгылаз…

Ус ҟаитцеит усҟан Аҧсҳа Феодосиа…

Аха ус ҟаимтцеит Ҭао-Қларцьеҭ аҳәынтқар Адарнасе, имаҳә – Аҧсҳа Константини Ермантәыла аҳәынтқар Сумбати реибашьраан. Имаҳә – Аҧсҳаи, иҧҳа – Аҧсны аҳкәажәи, имаҭа – урҭ рҧа Гьаргьи дрыдымгылакәа, Ермантәыла аҳәынтқар Сумбат дидгыланы, аҧсуаа драбашьит. Еиҭаххәоит, дзабашьыз имаҳәи, иҧҳаи, имаҭеи роуп.

Ус дызныҟәеи ҳәа азтцаара ицәыртцыз аҭак ҟаҳҭоит ҳәа ҳҷеаназаҳк – ҳахькылнагаз зынӡаск даҷеа гәааанагарак ахь ауп.

* * *

Хазы-хазы иҟаз ақыртуа ҳәынтқаррақәеи аҳрақәеи зегьы рапхьаӡа Аҧсуа Ҳәынтқарра амч-алша ахьыҟаз амца днаркуан… ишьаҟәаҟәан акәын уи ргәы атцаҷы ишытцәахыз… ишьыцуан…

Леон иҧа аитцбы Гьаргь Актәи иҧҳәыс лтәы зынӡа алацәажәара аҭахым. Хыхь ишаҳҳәахьоу еиҧш, иара Гьаргь ихаҭа чарҳәара изуны иҧстазаара далызхыз лара лакәзар ауеит…

Ус ҟалтцеит ҳәа ҳгәы изаанаго:

Акы. Қарҭли Аҧсуа ҳәынтқарра иахьадитцаз.

Ꙋба. Уаагь даанымҷаскәа Гьаргь Актәи иҟынӡа Аҧсҳас иҟаз Дмитри Аѡбатәи иҧа аиҳабы Қарҭли ахадас дахьыҟаитцаз.

Хпа. Иара Гьаргь Актәи иаамышьтахь Қартли ахадас иҟаитцаз иашьа ипа Апсны изаанижьырц иҽахьазикыз… Иҟалоит иуасиатажәаны ус иахьаанижьыз иахҟьазаргьы…

Абартқәа зегьы рышьтахь ауп лхатца Гьаргь Актәигьы ипстазаара аниҧсах… уи иашьа ипа – Қартли ахадас инижьыз чарҳәарыла данталырхазгьы…

Ҳара ҳтәала, уи лхалазатцәык абартқәа зегьы рыҟатцара лылшомызт – Апсҳацәа рдинастиа ҩажәа шықәса еипырҟьаны, Апсуа Ҳәынтқарра иахагылаз абиапеи – Иоанни Адарнасе Шавлианааи урт ирыдгылаз егьырт ақыртуа аҳрақәа рхадацәеи еиҧкааны ирымаз рчарҳәараҧы рхы дадырхәазаргьы ауеит…

Убриазоуп Апсуа Ҳәынтқарра ишьтнахыз Қартли имихырц Апсҳа Константин сиабашьуеит ҳәа зҽазызкыз Ермантәыла аҳәынтқар Сумбат дызидгылаз Тао-Қларцьет ахада Адарнасе. Апсҳа Константин датцахеит. Ихатагьы дытҟәаны Ермантәыла аҳәынтқар Сумбат иаҳтынрахьы дыргеит. Ус анакәха, данатцаха, данырытҟәа – дтаркыр акәын. Аха Сумбат зынза даҽакала дныҟәеит – Апсҳа Константин сас дахьны дитаазшәа, ҳатыр иқәтцаны, длеи-ҩеиуа иаҳтынра дыҩнеитцеит…

Ермантәыла акатоликос, атоурыхҩыы Иоанн излаиҩыз ала «Апсҳа Константин Сумбат иаҳтынраҧы дыҟан акыр аамта, аха ашьтахь Апсуа Ҳәынтқарра анапхгараҧы иҩәгәоу Апсҳа ҧыц иалхразы ацәажәарақәа цоит ҳәа аниаҳа – Апсҳа Константини иареи атынчратә еиқәышаҳатра рыбжьартцеит. Уи аиқәышаҳатра излаҳәоз ала, Қартли Апсҳа Константин иахь ииаст. Убри анаҩсангьы, Сумбат ачара уны ипҳа Константин диитеит…».

Аха, мшәан, Тао-Қларцьет аҳәынтқар Адарнасе ипҳа Апсҳа Константин димамзи… Уи акыр лыхьма, мамзаргьы лаб Адарнасе Сумбат дидгыланы Апсны данақәла, Апсҳа Константин лыҩныҟа, лаб иахь диргьежьу?!

Абарҭ ицәыраагаз азҭаарақәа зегьы рҭак ҟатҵазам, аҭоурых аҿы уаҳа акгьы нымхеит.

Ус анакәха, уажәрааназа ишыҟаҳҭалоз еиԥш, урҭ аҭоурыхтә хҭысқәа рзы ҳгәаанагара ҳҳәап. Аԥсуааи аерманцәеи анеибашьхьаз ҳәа аҭоурых иаздырҙом, хҭысзатцәык ада. Иара уигь аԥсуааи аерманцәеи ракәзам еибашьыз – Аԥсни Византиеи роуп.

Афбатәи ашәышықәсазы, Византиа Иустиниан Актәи данахагылаз, абазгаа рхәыҷқәа рзы Константинополь ашкол аартны ианимаз, иаҳҭынраҿы егьырҭ амилатқәа рхатарнакцәа иаарылкааны, рыгәра ганы абазгаа даныррыхьчоз, Ефрат ҳәа зыхьзыз абазгк иара изааигәаҙаз даныруазәкыз – ихәы-ижьы қақаҙа изыргылаз, амца изыркыз, аԥсзы иаԥызаз ажәабжь хлымҙаах неит иара иҟынҙа – абазгаа византиаа ирҿагыланы иқәгылт Аԥсны ахьыԥшымра аиурц азы ҳәа.

Аахытц-Кавказ иҟаз ир рхада Бес адтца иитеит – аԥсуаа рықәгылара ихәаҽырц. Бес иакәзар, Аԥснықа идәықәитцеит ҩ-рык, ҩыцьа ар рԥызацәа – Иоанни Улигати хадацәас инарытаны. Иоанн – дерманын, Улигат –дберзенын.

Ари ҟалеит 550 шықәсазы.

Хыхь ишаҳҳәахьоу еиԥш, Иоанн ҳәа византиаа рыр рԥызаҩ дерманын акәымзар, еитаҳҳәахуеит – аԥсуааи аерманцәеи еиҿагыланы еибашьхьан ҳәа аҭоурых иаздырҙомызт. Ақыртуа ҳәынтқаррақәеи аҳрақәеи, даҽеа-шьоукы атцәы рылатцаразы, асал рыбжьартцаразы иҟарымтцарыз арбану – аиҳараҙак зегь реиҳа изыцәшәоз Аԥсуа Ҳәынтқарра шьапҿаршә азуразы.

Агәра аагоит Ҭао-Қларцьеҭ аҳәынтқар ҳәа зхы иахьзызтцаз Адарнасе имч-илша, инырра зегьы надтцаны, Сумбат ихы дынтапан, диманы Қартли Аԥсуа Ҳәынтқарра иаҟәыскьоит ҳәа дшалагаз… Амала, Ермантәыла аҳәынтқар ус иара ишитахыз инацәахы дизахмыркәшеит акәымзар…

Аԥсҳа Константини Ермантәыла аҳәынҭқар Сумбати еиԥыланы, хаҭала ианеицәажәа ашьҭахь… Аԥсҳа Константин днаиԥхьеит иаҳҭынрахьы, асас дахь еиԥшгьы дидикылт. «Аибашьраҽы Аԥсҳа Константин даҭахеит», «Уи дытҟәаны дыргеит» ҳәа ақыртуа ҭоурыхѡѡцәа иаанрыжьыз, иҟалап, иара абраҟагь Вахушти «ириашаз», «ирҽеизз», «ихаирҭәааз» ракәзар…

Ус акәымзар, Қартли Аԥсуа Ҳәынтқарра ишатәыз иаанхозма… Мамзаргьы, Ермантәыла аҳәынҭқар ачара уны иԥҳа Аԥсҳа Константин диитозма… Ус акәмызҭгьы, Қартли зиҭоз иара ивагылан ицеибашьуаз Ҭао-Қларџьеҭ аҳәынҭқар Адарнасе иакәхар акәымзи… Аҭоурых аҽы иаабо – Ермантәыла аҳәынҭқар Сумбати уи имаҳә Аԥсҳа Константини ҭаацәаркны – еизааигәаҙоу, еибаҭаху ҭынхацәаны ишыҟалаз ауп. Ашьҭахь Ермантәыла арабцәа анақәла, ианышьтырх, Сумбат иҭаацәа иманы имаҳә, Аԥсҳа, дзиҭааз диқәгәыҷуан азоуп. Иԥстазаара дахьалтцызгьы Аԥсны ауп, имаҳә иҟны.

Иџьоушьаратә ауп ишыҟалаз, Ҭао-Қларџьеҭ аҳәынҭқар Адарнасегьы, Сумбат еиԥштцәкьа Аԥсҳа Константин дизыҟан, уигь Константин иабхәа иакәын… амала – имаҳә Аԥсҳа чарҳәара изиуит акәымзар…

Зураб Анчабаҙе иакәзар, Сумбат Аԥсҳа Константин ҳаҭыр иқәҭаны, иара диаҟаратәны, аҳҭас дахьидикылаз, ақыртцәа ргәы иахәап ҳәа амзызқәа рзиԥшаауан. Абар уи ишиѡуа: «Такая уступчивость Сумбата объясняется осложнившимися к тому времени его отношениями с арабами. Как сообщает армянский историк Асохик, в 907г. по приказу халифа, против Сумбата выступил «с большим войском» арабский наместник Абу Садж, которого поддерживали некоторые армянские правители. Узнав об этом, Тао-Кларджетский царь Адарнасе поддержал противников Сумбата, (т.е. арабов – *Б. Т.*) потому, надо полагать, что Сумбат находился в союзе с абхазским царем Константином.»

* * *

922 шықәсазы Аԥсҳа Константин иԥстазаара далтцит. Аԥсуа Ҳәынҭқарраҿы акыр шықәса еилаԓынтран. Аԥсҳара еимаркуан Константин иԥацәа ԓыцьа. Аиҳабы, Ҭао-Қларцьеҭ аҳәынҭқар Адарнасе иԥҳа илхылтцыз Гьаргь иакәын, егьи – Ермантәыла аҳәынҭқар Сумбат иԥҳа илхылтцыз Баграт иакәын. Наƙ-ааƙ ирыдгылақәозгьы рҿеиԓыршеит.

Аҭоурых аҿы иаахтны иҳәаҙам Гьаргь иабду Ҭао-Қларцьеҭ аҳәынҭқар имаҭа дидгылоу-дидымгылоу. Амала еилкааун, имаҳә Константин дибаны дышнымхоз. Ус ҳҳәеит ҳәа, хаҭала имаҳә Аԥсҳа Константин иакәҙамызт уи изымчҳауаз, Аԥсуа Ҳәынҭқарра акәын. Ус иҟан Қартли, Кахеҭи уҳәа егьырҭ ақыртуа аҳрақәа рхадацәагьы.

Ҭао-Қларцьеҭ ҳәынҭқарроуп ҳәа азырҳәон акәымзар, ргәылацәа уи ҳәынҭқарроуп ҳәа иршьаҙомызт. Иагьзаршьарыз, Ҭао-Қларцьеҭ адгьыл аԥшәымас иамаз Византиа аимператор иакәызҭгьы.

Даҿеа ҭагылазаашьак аман Аԥсны.

Аԥсҳа Леон, Византиа зынҙаскгьы дацәымшәаҙакәа, адунеи ирылеиҳәеит – Аԥсуа Ҳәынҭқарра хазы иҟоу ҳәынҭқарроуп ҳәа.

Агәаанагара ыҟоуп, Аԥсҳа Леон ус дызныкәаз Византиа аимериа аҳкәажәс иҟаз иан лаҳәшьеиҳаб илыхҟьаны ауп ҳәа.

Иҟалаз уи ауп: изыхҟьа-зынԥаз шеилкаамгьы, Византиа аимператор иан лыҷкәын чарҳәара изуны, дышьны, иҭып лара иаанылкылеит. Ари аԓыза ауаԓымра иаалырԥшыз иахырҟьаны аҳазарцәа рхаканс (рхәынҭқарс) иҟаз лашьеи лаҳәшьапа Аԥсҳа Леони уи илҿагылеит. Убри иахҟьаны мацара Византиеи Ҳазартәылеи аибашьра иалагеит.

Аԥсҳа Леон иакәзар, Аԥсуа Ҳәынҭқарра Византиа иалхны, хазы иҟоу ҳәынҭқарроуп ҳәа адунеи ирылаиҳәеит.

* * *

Иара убастцәҟьа Аҧсуа Уахәамагьы Византиа Ауахәама иаҧыртцны, хазы иҟоу уахәамоуп ҳәа ишьақәырҕәҕәан.

Зынза диашазам Зураб Анчабазе Аҧсуа Уахәама аасҭа Ақыртуа уахәама ԥышә шықәса рыла еиҳабуп ҳәа ахьиԥуа.

Аҧсуа қьырсиан динхатцара хазы ҳазаатгылараны ҳазлаҟоу ала, уажәазы, Аҧсуа уахәама азбахә абраҟа иаанаҳкылап. Амала, инатцшьны иазгәаҳтарц иаҳтаху, Аҧсуа Ҳәынтқарра хазы ицазар митә ҟалама ҳәа Византиа, мамзаргьы Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа тынч имтәазеит…

Абас, хатәгәаҧхарала Византиа анапатцаҟа иахьыҟаз аҟнытә мап ацәкны, Аҧсны хазы иҟоу ҳәынтқарроуп ҳәа Леон иахьрылеиҳәаз напеинҟьарала иаҧымлазеит. Ус шакәу Зураб Анчабазегь иԥуеит. Уи излеиҳәо ала, византиаа Аҧсуа Ҳәынтқарра ԥынтә иақәлеит, аха акгьы рылымшеит. Иналкааны иазаатгылатәуп Аҧсҳа Дмитри Актәи ихаантәи византиаа ржәылара. Еиҳа еиҕьуп аҭоурыхтә хытцхыртаҧы иану афакт. Уи аагоит цаҟа:

«Византия направила в Абхазию морем многочисленное войско под командованием Феохристома. Еще до высадки на побережье Абхазии византийский флот был сильно потрепан бурей, а достигшие берега войска потерпели поражение. Как свидетельствует тот же источник, потери составили до 40 тысяч человек» («Георгика» стр. 328-329).

Уи нахыс, мчыла, Аҧсуа Ҳәынтқарра рнапаҧы иааргарц уаҳа ргазырымкит. Мчыла ирылымшоша анырба, адипломатиатә бызшәахь ииасит, рыҽдраҧсышәеит. Кавказ иҟаз егьырт аҳәынтқаррақәа зегьы, уимоу, Киевтәи Урыстәылагьы убрахь иналатцаны, рхәынтқарцәа «аҳәынтқар» ҳәа ирышьтамызт, «архонт» ҳәа акәын ишырзырҳәоз. Аҧсуа ҳәынтқаргьы «аҳәынтқар» ҳәа изырҳәазомызт, аха «архонт» ҳәагьы ишьтамызт. Егьырт

зегьы дрылкааны «аексиусиант» ҳәа иарҳәон. Византиаа ррангқәа ртабель аҽы уи «архонт» (аначальник) аасҭа акырҙа еиҳан, Апсуа ҳәынҭқарра зтәу ҳәа аанагон.

«…Қырҭтәыла аҭоурых аочеркқәа» аҩбатәи атом аҽы, «Қырҭтәыла IV-X ашәышықәсақәа рзтәи аҭоурыхтә географиа» ҳәа зыхьӡу аабатәи ахы излаҳәо ала, ақыртуа тҵарауаа ишырҟазшьоу еиԥш ртәыла аҳәаақәа «рцәеилагеит». Афбатәи ашәышықәсазы Прокопи Кьесариатәи «Фазис (Рион – *Б. Ҭ.*) аӡиас Европа иахьатцанакуа амраҭашәарахьтәи ахықә аҽы апсилаа нхоит» ҳәа «Аготтцәа рабашьра» ҳәа зыхьӡу ишәҟәы ианитцаз аҭоурыхтә факт ыҟаҙамшәа, рыблақәа хҩаны иаҩст.

Прокопи Кесариатәи иифыз мацара акәым, дара ақырҭуа ҭоурыхҩҩцәақәакгьы, имхәыцӡакәа зны-зынла ишыҟатцәкьақәаз рамхаҳәақәахьеит. Убас зыхьқәаз дреиуоуп, ажәаатәи ашәышықәсазы Москва амтцан ақыртцәа рколониаҽы, Апсҳацәа ртоурых нарҳәы-аарҳәны, адунеи аҟны иҟамыз-ианымыз «Еидтцоу Қырҭтәыла» аҭоурых апызтцоз Вахуштигьы.

«При Леоне же началось и массовое проникновение картов в юго-западную часть Эгриси, которая в течение долгого времени была мало заселена. Еще Прокопий в VI в. свидетельствовал, что по левобережью Фазиса (Рион) почти не было лазских поселений.» «После того, как воцарился Леон Абхазский, они (гурийцы) не пожелали подчиняться эриставам… отложились от них и присоединились к Леону». «После этого гурийские владения расположились между Чорохи (Апсаара - *Б. Т.*) и Риони» (Фазис - *Б. Т.*).

Аиаша ахы цәырнагалоит зны-зынла…

«Амшмыхәла…»

Лацәҟәысымҭак иадамхаргьы еиԥхьбарак ыҟамкәа, мчыбжьык аахыс ажәѡан ахьтә амҟәыл леиуан.

Цәыць-мцала, ҭәаҳә-цәматәала икәыкәы-цыкәуа иаарыхуа анхаѡы изы, аҭармақьа еиԥш еиқәаҭәа-самсалха, адгьыл иахаҳаз, идыд-мацәысны аҭыкь-аҭыкьҳәа ишытҟәацуазгьы, ҷьара машәыршәагь имҟәацеит.

Агантә ԥшак анаатыслак, анхацәа рыблақәа ҭырхаха уахь ишыԥшуазгьы, абарбал иатахымзаргьы аҙы анаслак иааргьежьуеит ҳәа ирҳәогьы мчыдахеит.

Анцәа ду игәаԥхар илымшо иҟоузеи ҳәа хәҷи-дуи шимҭаматанеиуазгьы, уажәы иҟыт-ԥсыт бжьы гомызт.

Хәыртлаҕьҭас зцәа иҭало-иҭытуа аԥьныш-аѡыс-ҭаа итәы иакит акәымзар, ари аѡыза амшмыхәла збахьадаз ҳәа еидашшылон Анаҟәаԥиа ахә ақәцә иқәгылан еицәажәоз, иҙыш-ҙышҙа ишлахьаз абыргцәа. Аҳаракырантә рбжьы Аԥсны иахыѡыр ҳәа ишәоз-шәа, зны-зынла аҳәса ишыҟартцало еиԥш, рарҕьа напсыргәытцақәа рқьышәқәа ирԥыраркуан.

Зыбз иафоз абыргцәа руаҙәк – Аҭлагьыҟәа ҳәа зыхьҙыз, зылахь еимарԥахә, амамиқәара зхаԥаз иѡызцәа аласырҷыхоит ҳәа акәхап, ҷааиҭит:

– Омак шыҟалоз сара мчыбжьык анаѡсгьы издырхьан…

– Цәык ҳалоутцарц уҙбеит акәымзар, уи уара дыршьас иумаз? – Аҭлагьыҟәа иқьышә днықәцашәа, икылкааны дихәаԥшуа дҭааит Дадын-иԥа Марытхәа.

– Дауаԥшьҭас ҳаблақәа ҭраа сҭаацәеи сареи ҳазхәаԥшуаз, – дмыццакзакәа, иажәақәа ԥкаа-ԥкааua дцәажәон Аҭлагьыҟәа, – ҳашҭа агәҭа зымҽхакны, зҽеиужь игылаз ҳахьаца еилысхуеит ҳәа, дымҭаа-дымԥшаа сыҷкәын газа-ду дѡыҟәлан, излаҽырбоз махәҭазаҭәык иадамхаргьы иазынмыжькәа, ҳаԥьма-гды еиԥшха икаҷаны данылбаа нахыс, акы ҳшақәшәоз сцәа иалашәахьан.

– Алафҳәара иааиҭоума, абзиара ззыҟалаша Аҭлагьыҟәа, – Анаҟәаԥиеи Ԥсырзхеи зажәа ԥхылнадоз, ацәгьеи абзиеи рҷы унеишь-уааишь ҳәа инарыԥхьоз Нар Баҭаҟәа ҷааиҭит, – сышбажәхьоугьы избоит Анцәа игәы иамыхәо ак шҳампытцкьаз, – ҳәа ажәа мыцхә мҳәакәа иҽеааникылт.

– Абзиара шәзыҟалааит, – иҳәеит аҳ иаршьын еиԥш дхаккала, злабашьа зҽеантца игылаз абырг Мсоуст, – даара слымҳа кыдтца сышәзызырѡит, аха сара стәала иҟалаз зынзаск даҽеакуп. Амш еилгашьа амазам азы иагаз дамырхаанза.

– Саԥхьа рахә уоуеит. Саргьы убас сҳәоит ҳәа сгәы иҭан, – даацәажәт еиҭах Аҭлагьыҟәа.

– Ахаҳә рѡаны азы алаххуеит ҳәа шәаҷуп акәымзар, иҟалаз зынзаск даҽеакуп, – ҳәа ибжьы аагеит рцәажәара иахҭыгәлаз, даҽеа быргк.

– Иҟалаз ҳаумҳәои нас, акрыудыруазар, – уи ишҟа зегьы нхьаҳәт.

– Ажәѡан ахьтә акәзам ахлымзаахра ахьҳазкылсыз, – дналагеит ацәажәара, аха Аҭлагьыҟәа еиҭах уи даапхьижәан, дтцаит:

– Ажәѡан ахьтә акәымзар, нас иабантә.

– Иахьа ашьыжь Аҟәа дызбеит хатцак. Уи излеиҳәаз ала абар уажәшьта мчыбжьык аахыс Апсҳа Гьаргь Қәтешь иҷы акны дыкәзаап…

– Ҳаи, дад, абри аѡыза смаҳакәа сыпсыр акәын, – дааuазырт Нарт Баҭаҟәа.

– Аԥсны каамеҭ азааит уҳәар смаҳаи, – инаицирҵызт Мсоуҫгьы.

– Ажәѡан икыду ҳаиатцәахә кыдшәарц иаҷуп уҳәарц угәы иҭоума уара? – Аҭлагьыӄәатцәӄьа иаҳаз ажәабжь игәы аҵанҙа ишнеиз ихы-иҷы ианыԥшуа, луанытә даақәыԥсычҳаит.

– Аԥсны ҟьаӄьа-ду ахы-аҵыхәа зегьыԥьара ҳгәыҵраҟәа здаҳҳәало Аԥсҳа Гьаргь абас имыхькәа сара аҵлаҳәыҫтажә анышә еиѡыжаан самазар акәымзи, – иҳәеит Дадын-ипа Марытхәагьы.

– Излазбо ала, аԥсуаа ҳгәыҵраҟәа цыгәҵыхәахазаап, – ихы еимлагәа икны ҷааиҭыхт Аҭлагьыӄәатцәӄьа.

– Аԥша, ҵьым, зны аѡада иасуеит, аха даҷеа-зынгьы аладагь иасуеит. Зегьы зхьышьаргәыҵа ҳакәыхшо Анцәа Ду инапаҷы ҳаҟоуп, – ргәқәа рҵәҵәо даацәажәеит Нар Баҭаӄәа.

Нар Баҭаӄәа абарҭ иажәақәа ирзыԥшызшәа Анаӄәаԥиа акьышәкьышәра иқәгылаз ауахәама аӄнытә, зны ухәыужьы қақаҙа иргыло, нас угәы аҵа инҭаланы инҭыԥсаауанҭыԥсааура асаркьал бжьы геит.

Анаӄәаԥиатәи асаркьал бжьы иазыԥшызшәа – амраҭашәарахь ала аки-аки еишьҭала-еишьҭала Амзарантә, Гечрыԥшьынтә, Цандрыԥшьынтә, Лыхнытә асаркьал бжьқәа рҷаархеит…

Иара убастцәкьаа амрагалырахьгьы – Аӄәа, Дранда, Цабал, Мыкә, Бедиа, Елыр уҳәа рӄнытә ауахәамақәа рсаркьал бжьқәа, аԥсҙы гошәа еихьымҙа-еиԥымҙо, ажәѡан иалууаа рҷаархеит…

Жьи-напхыци узеилыхра аиҳа Аԥснгьы ацәгьеи абзиеи реиӄәыҭхара ауам… азқьышықәсҟәа иргәылсны иааура ҳажәлар хәҷи-дуи, хатцеи-ԥҳәыси, бырги ҷари еиашьҭала ауахәамақәа рахь инеиуан, иӄаларызеишь ҳәа уажәыуажәы амрагыларахь – Аԥсаа рзиас ду ихықәгылоу – Қәҭешьӄа иԥшуа…

* * *

Қәтешьаа ракәзар, митә ҟалама хьҭак ааилалазар, иахьамзар-уатцәы дѡагылап ҳәа Апсҳа Гьаргь ишизыпҵшыз, иара еиҳа-еиҳа деиҭашәо, арыҭәа жьакца даҽашәазшәа, ҵсман еиқәатцәа дҭанаргылт. Дышнеишнеиуаз, аҕа иааҽеҳәыргаз аихаҙа еипш дҟапшьҙа амца шоура ѡаижәлан абылра далагеит.

Ѡада рҳәеит, лада рҳәеит, зны ажәѡашәаҟьапшѡы дааргеит… Нас аҟәыдырпаѡ аҟәыд ықәлыпсеит… Ашьҭахаь ашьа-цәгьа илалт–илхтәуп ҳәа атцарбел даддыркит… Ишәара иааиуаз ацәа-цәашь кыдтцан ирблит…

Аха изхәарҭои, акгьы имыхәеит. Есааира деицәамхозар – деиҧьхомызт.

Атцыхәтәаны Константинополькәа ирыцҳан аимператор дкылкьа иааишьҭыз аҳақьымгьы, акгьы илымшеит.

Нас, Апсуа Уахәама Акатоликос Апсҳа Гьаргь инарцәымѡа дықәитцарц ауаѡы дизырышьтын – дааргеит.

Башаҙа рхы ржьон. Апсҳа Гьаргь илацәа еиқәыпсан акәымзар, ихы аҭыпаҽ иҟан, игәы аҟәышра иман. Уимоу, мчыбжьык аахыс еиҭынеиҭныпсахло, уахгьы ҽынгьы ихагьежьуа ихагылаз иаарҿытцшәоз зегь иаҳауан.

Амала, рзыҙырѡра зынҙа иҭахҙамзаарын.

Даҽеа-мчык дышьҭпаа даманы, иара дызхаанмыз, хаҭала иимбацыз, зыпшра-зсахьаҭәкьа изымдыруаз – иаб, иабду, уи иаб зҳәаз реипш рҭоурых ахытцхырҭахь дама ицон.

…Абар, Анаҟәапиа абааш аѡнутҟа Апсуа Ҳәынтқарра Рапхьатәаи Апсҳа Леон асас дахьцәа ахьидикылоз, ҽырѡырҭак иаҟараз асасааирҭаҽы, иѡнапык ихы иатцаргәа, аишәа еиуыжь ихалазатцә дахьахатәоу. Адунеи ршәарзыҙо иаацәыртцыз, арабцәа рыр рґьырак знапы иантцаз Мурван Адагәа – Ермантәылеи Қартли хьаада-баада ишьтыхны, Қартли аҳ Арчил дыпхарс дишьҭаланы, Апсаа рзиас ду дырны, Қәтешь зыхьчоз апсилаагь рыгәхьаа мкыкәа, асанытцәа рыцалақь Санакьгьы инапаҽы иаа-

ганы, Жәанаа рқыҭа – Жәыргьыҭ далсны, Егры дырны Анаҟәаԥиа амҭан дахьааиз, игәы иҽанҙамкәа Рԥахьатәи Аԥсҳа Леон дааиҽагылан, дыцҟьа-шәҟьа дықәиҭеит… Уаҟагь даанымҽаскәа, дыпхарс дима иҽылеихан, Аԥсаа рҙиас ду дырцаны, Аԥсуа Ҳәынҭқарра амрагыларахьтәи аҳәааҽы Аԥсны аҳҭнықалақьҽыц Қәҭешь иргылт. Уаҟа ауп ипсҭазаара даналҭ, ипсыбаѽ анышә иахьамардазгьы…

Аԥсҳа Гьаргь изцәыртцыз ари азҭаара аҭак ҟазҭаз аишәа иахатәаз Леон иоуп.

– Сузыԥшуижьҭеи акыр ҭуеит… – жәытә-натә аахыс иидыруаз аҙәы диҭаазшәа ихы ѽышьҭыхны данынеиҽапш ҽааиҭит Леон, дызхатәаз ар реишәа ду егьи аганахь иадгылаз аҟәардә ирбо.

Аԥсҳа Гьаргь еиҽамск шиакәызгьы, дахьааѽналаз дадырсызшәа дгылан ҽымҭ-ԥсымшь.

– Аа, еилыскааит, уара уззыԥшу – уанааѽнала зегь раԥхьа ухаҽы иааиз азҭаара аҭак акәхап. Араҟа иԥьоушьаша акгьы ҟамлаҙеит. Жәытә-натә аахыс зыпсҭазаара иалҭхьоу Аԥсҳацәа зегьы абра Анаҟәаԥиа имааикәа рынарцәымѽахь, ԥьанаҭҟа ашә рзаатҙом. Ҳанцәа Ду иоуп зегьы здыруа, ҳапхьаҟа иҟалашагь убрахь иналатцаны. Зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу аԥаимбар Ноии ила исыдитцеит абра Анаҟәаԥиа суԥыларц.

Анцәа адгьыл шаны ауаа анықәитца аахыс, Аԥсны ихатәы дгьылк еиԥш дахылаԥшуеит. Сара исыздыруам ԥьанаҭҟа ашә узааиртуоу иузааимыртуоу… Издыруа, аԥсреи абзареи рҳәааҽы уареи сареи ҳшеиқәиршәаз ауп. Ус анакәха, зылпха-згәыпха ҳауша Анцәа Ду игәаԥхаз наҳагҙароуп. Адгьыл аҽы шәара ишәшьо ақәра аганахьала смаҭа-шьмаҭа шуакәугьы, сахьуҽаԥшуа узлазбо ала, уареи сареи ҳаиқәлацәоуп, егьырахь – ѽышә шықәса шҳабжьоугьы…

Раԥхьатәи Аԥсҳа Леон иажәа ѽбамтәкәа иирбаз аҟәардә аҽы днеин днатәеит Аԥсҳа Гьаргь.

– Уажәшьҭа ажәа уара иуҭоит. Ԥышә шықәса рнаԥсан Кавказ зегьы ирылыҳәҳәоз, ишыҟатцәыҟьаз иаҳҳәозар, изырхыц-хыцуаз Аԥсуа Ҳәынҭқарра шәзынсыжьт. Сышьҭахь иахагылаз аҵәаҵәала ишәылшаз-ишәылымшаз, ажәак-ԥажәак рыла акәзаргьы исоуҳәарц сҭахуп…

Аԥсҳа Гьаргь идунеихаан иԥхыҵгьы иаламшәацызт Раԥхьатәи Аԥсҳа Леон иҿаԥхьа абас аҭакҟатцара иқәшәоит ҳәа. Аха аԥсуаа роуми изҳәоу «уаниашьа ухатцашьоуп» ҳәа.

Раԥхьатәи Аԥсҳа Леон днеиҿаԥшын, злеишәа цәгьоу артцаԥы иҿаԥхьа дарбан тцаԥызаалак ацәажәара шицәыхьанҭоу еиԥш, ибжьы изҭымкааува азтцаара иитаз аҭак аҟатцара дналагеит.

– Анцәа Ду ибзоурала Анаҟәаԥиа ҳшеиқәшәазгьы, имҵакәа исҳәоит макьанагь ма аԥхыз салоуп, мамзаргьы – сшьара сықәкъеит ҳәа сгәы ишаанаго.

– Мап, мап, ушьара уқәымкъаҵеит, – даацәажәеит Леон, насгьы абас нацитцеит: – ушьара уқәкъазшәа узырбо, – макьаназы адгьыл иқәу ауаатәыԥса зегь шхәыцуа ухәыцуеит азоуп. – Нас Леон дааиԥхьхәыцаан, – сатамзааит, суԥырхагахеит, уажәа нагҵа, – иҳәеит.

– Азтцаара исуҭаз ус аламала аҭак аҟатцарагьы мариам, – дналагеит ацәажәара Аԥсҳа Гьаргь. – Арахь нарцәы ҳәа ҳзышьҭоу шыҟоу сыздыруам, амала, ҳара ҳҿы Аԥсны жәа-шықәсала, шәы-шықәсала амра каххаа иԥхон ҳәа уасҳәар узжьеит…

– Сара схаангьы зегьынцьара ашша ықәшьны иҟамызт, аха аԥсуаа ҳхықәкы аадыруан.

– Уи аганахь ала, зны-зынла ҳгәы ҳеанҵамкәа ҳаԥстазаара штагәтаслогьы, уара иаҳурбаз амԥа ҳанын, уажәшьҭагьы ҳанытцып ҳәа ҳгәы иаанагом.

– Уҿы изҳәаз хьыла иҭәыхгьы… амала, уи знапы иаку уаргьы уакәҵам, аԥсуаагь ракәҵам.

– Аԥсни аԥсуа жәлари рразҟы знапы иаку сареи аԥсуааи ҳакәымкәа, нас дызустада?

– Уареи сареи ҳаибабеижьҭеи уи иҙбахә изныкымкәаиԥынтәымкәа исҳәахьеит.

– Узҕу дызуҭада?

– Зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу Анцәа Ду иоуп. Уи иоуп издыруа уатцәы иҟалаша, Аԥснгьы аԥсуаагьы уатцәтәи рразҟы зчаԥо иара иоуп. Сара сызуазтцаауа, еиҭасҳәахуеит, ԥышә шыкәса рыԥнутцҟа иҟашәтцеи ижәуи ҳәа ауп.

– Уара уаамышьҭахь Аԥсуа Ҳәынтқарра дахагылт уԥа аиҳабы Феодосиа. Аԥсҳара иуит 825 шыкәсазынҙа. Дҭаацәаран, Ҭао-Кларџьеҭ ахадас иҟаз Ашот-Куропалат иԥҳа диман. Ихылтц ҳәа аҙәгьы дызлаҟамыз ала, иԥстазаара даналтц Аԥсҳас дҟалеит уԥа агәыбжьанытә, Дмитри. Уи Аԥсуа Ҳәынтқарра дахагылан 861 шыкәсазынҙа. Ԥыцьа аԥацәа иман.

Аха иԥстазаара даналтц, изыхҟьа-зынԥаз еилкаам, иԥа аиҳабы иакәҙамкәа Аԥсҳара ааникылт Гьаргь – уара уԥа аитцбы. Усҟан азы уи иқәрагь акыр иныкәсхьан. Быжьшыкәса ракәын Аԥсуа Ҳәынтқарра дахьахагылаз. Аха убри аамҭа иалагҙаны аус дуҙҙа, иаҳҳәар ҳиашахоит, аҭоурых иазаанхаз ахҭыс ду аҟатцара илиршеит ҳәа – Қартли шьҭихт, Аԥсны иадитцеит.

Уи анаԥсангьы, иара иҟынҙа Аԥсҳара зуаз иашьа аиҳабы Дмитри ичкәын еиҳабы Чихаа рхадас дҟаитцеит, уагь даанымҷаскәа, иԥстазаара даналтцуаз иихәаз иуасиаҭ ажәа инақәыршәаны, иара ишьҭахь, Аԥсҳас дҟалон иашьа Дмитри иԥа.

Уи амца лнаркит Гьаргь иԥҳәыс. Ачарҳәара уны Дмитри иԥа аиҳабы дҭалырхоит. Аԥсуа Ҳәынтқарра ахадарахьы Шавлианаа ҳәа зхы-зтцыхәа аԥсуаа рганахь иҟаҙамыз атәым милаҭ рхаҭарнакцәак неит. Иҟалап Гьаргь иԥҳәыс лашьцәа ракәызтгьы.

Дмитри аԥбатәи иԥа Баграт усҟан дқәыпшын. Аԥсуаа маҙала дыргеит Византиа аимператор иахь, деиқәирхарц. Византиа аимператор иԥа гәакьа иеиԥш дихылаԥшны диаазеит. Ԥажәа шыкәса рышьҭахь ар иҭаны диргьежьит Аԥснықа, абҭынхала иаауаз иабацәа

рдинастиа – Аԥсуа Ҳәынҭқарра рнапахьы еиҭа иааигарц. Рыцхәарас иҟалаз, Баграт хәы-шықәсазаҭәык ракәын Аԥсҳас данықаз. Иԥстазаара далҵит 893 шықәсазы.

Уи ашьҭахь Аԥсҳас дҟалеит иԥа Константин – сара саб. Уи Ҭао-Кларҷьеҭ аҳәынҭқар Адарнас иԥха, сара сан, дааигеит. Сабду Адарнас аԥсуаа ҳаибаны дынхомызт. Сан лыҩзаны Аԥсҳа дахьиццаз ланаимыжьт, лыԥсы ҭанаҵгьы димбеит. Уимоу, Ермантәыла аҳәынҭқар Смбат джьаны, иара иахь диаиган, Аԥсны иақәлеит Қартли ҳамырхырц.

Изласгәалашәо ала, ҩышә шықәса рыҩнутҟа Аԥсҳацәа зхааныз аибашьрақәа зегь рҽы знызаҭәык ауп ианаҵахаз. Саб уи аибашьраҽы дрытҟәеит. Сабду Адарнас ддаҕьхеит, дмаҭхеит... Ермантәыла аҳәынҭқар Смбат дивагьежьт, диҳәеит-дичеит Аԥсҳа Константин иара диитарц, «сымаҳә иоуп, ҭаацәашәала сиацәажәарц сҭахуп» ҳәа ииҳәазгьы амыхәеит. Иамыхәеит, избанзар Смбат Адарнас игәрагара ицәыӡхьан.

Ииашангьы дныҟәеит Смбат.

Усҟан сан, Адарнас иԥха, лыԥстазаара далҵхьан... Саб шә-ԥсык изҭазаргьы Адарнас акызаҭәык иадамхаргьы изынижьуамызт...

Аибашьра – еибашьроуп. Аибашьра адәаҽы иҟамло акгьы ыҟаҵам. Аха аибашьра ашьҭахь, иаиааиз-еиҵеиз рыбжьара ауаҩра аныҟамла – уинахыс аԥстазаарагь зыҟалом.

Абриаҟара зысҳәо, Ермантәыла аҳәынҭқар иитҟәаз Аԥсҳа ҳатыр ду иқәҵаны иаҳҭынрахьы днеиԥхьеит.

Аԥсҳа Константин дышхаҵеибаз анеиликаа, ачара уны иԥха диитеит. Уаҟагь даанымҽаст: аибашьраан ицәигаз Қартлигь итаны, Аԥсныҟа диргьежьт.

Ари амца ицранаҵеит сабду Адарнас. Саб иԥстазаара даналҵ Аԥсҳас сара сҟалеит. Сыцкәын еиҳабы Константин, саамышьҭахь Аԥсҳас дҟалоит ҳәа сызхәаԥшуаз, ажәлар рнапхгара аус аҽы аԥышәа иоуп ҳәа, Қартли инапы иантаны, уахь дахьысышьҭыз, сабду Адарнас дынкылсны ихы дынҭаирпан, агәырцьқәа иманы дысҷаиргылт...

– Усҟан Аԥсҳа ишиқәнагаз унықәеит, – ҽааиҭит Леон, нас абасгьы нациҵеит, – аарцә, ара, иҟало уи аҩыза ахҭыс хлымӡаахқәа, ныркә иаразнак инаҩуеит. Сматашьмата злауакәу ала, даара сгәы иалст, аха даҽеакалагьы узнықәомызт. Аԥсҳатцас унықәеит ҳәа зысҳәаз – Аԥсни, Аԥсадгьыли, аԥсуа жәлари зыԥсахыз – Анцәа идгьыл ҳәа ззырҳәо Аԥсынтәыла ақәзаара азин имам. Зхьышьаргәытца ҳакәыхшо Анцәа Ду уи азы игәаанагара зеиԥшроу шысзымдыруагьы – усҟан ииашан унықәеит. Даҽеакгьы иацыстцо – араҟа, аарцәы зыԥсадгьыл убас иачарҳәаҩцәахахьоу – нарцәы иахьнеиуагь дара рзы ԥьанаҭ ашә ытцарҟаца иаркуп, урҭ – Анцәа Ду ирзалихыз Ԥьаҳанымтра ауп.

Абарҭ иихәаз иажәақәа рышьтахь дмацәысеимҟьараха Леон аҳауа дналаӡ дцеит.

* * *

…Аԥсҳа Гьаргь ацәа далазшәа аҭҳарцәҳәа иблақәа аахитит.

Анцәа ишәҟәы кны иҳаԥхьоз Аԥсуа Католикос днеиҧаԥшын, ибжьы изҭымкааув аарла ҽааиҭит:

– Леон дабаҟоу?

Аԥсуа Католикос зназы ииуа-иихәо дақәымшәо, дшанхашәа даанхеит, нас иҩнапыкгьы ҩышьҭихын, итыкка иҟаз аҭуан ахь ихы дҩахан, ибжьы нҭыган дааматанеит:

– Зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу Анцәа Ду, Аԥсҳа Гьаргь инарцәымҩахь днаскьаагоит ҳәа ҳаҧын. Аха уара уаҟара издыруада нарцәыҟа идәықәтцатәуи, арахь иргьежьтәуи…

Аԥсҳа Гьаргь Аԥсуа Католикос еиҭа ихы наиқәикын ҽааиҭит:

– Леон дабаҟоу?

Аԥсуа Католикос даҽазныкгьы Аԥсҳа Гьаргь иихәаз имаҳаӡазшәа Анцәа иҧаԥхьа дызҧыз аматанеира наигӡарц ажәҩан ахь ихы данҩаха, Аԥсҳа Гьаргь мцак ҩаихкьан, анкьа зегьы рӡыӡо аҕьеҩ ҳәа ибжьы шгоз еиԥш ҽааиҭит:

– Леон дабаҟоу?

Убасҟан ауп Аԥсуа Католикосгьы данҭрысыз, икәшан игылазгьы анхырхәаз…

– Ара сыҟоуми, саб! – иҳәан Аԥсҳа иԥа Леон иаб иаԥхьаҟа дааскьеит.

Аԥсҳа Гьаргь ихы ѡышьҭыхны иҷкәын днеиҷаԥшын, дааԥышәырччашәа иун, инацитцеит:

– Сара Раԥхьатәи Аԥсҳа Леон иоуп сызҷу.

Аԥсуа Католикосгьы, Гьаргь иԥацәа Леонгьы, Дмитригьы, иԥҳа Гәырандыхәтгьы ирҳәо рҷамшәо инеиҷаԥшы-ааиҷаԥшит…

Ашьа ахала аҽеадыруеит

Ари сҭоурыхтә ҩымҭа иагәылхны ара ианыстцо ацыԥтцәаха зызку,– 929 шықәса инаркны 957 шықәсанҙа Аԥсны Аҳәынтқарра Аԥсҳас иҟаз Гьаргь Аҩбатәи ипа аиҳабы Константин иаб чарҳәара изуны Аԥсҳара иара иааникыларц дахьалагаз азы мацара акәҙам, иара уигь Аԥсны аҭоурых аҧы иатцанакуа шмаҷымгьы.

Аԥсны аҭоурыхҩы Зураб Анчабаҙе аабатәи ажәабатәи ашәышықәсҟәа рзы иҟаз аԥсҳацәа (убрахь Аԥсуа Ҳәынтқарра шьаҭазыркыз ҳәа иипхьаҙо Леонгьы днарылатцаны) зегь реиҳа зылшаз ҳәа Гьаргь Аҩбатәи ихьӡ ахьиҳәаз ауп. Уи Аԥсуа Ҳәынтқарра аргәгәараҧы ипа аиҳабы Константин ичарҳәара ианеимыжьт. Аԥсҳа Гьаргь Аҩбатәи идтцала аԥхьа Константин иблақәа тырхит, ашьтахь уи дагьахыпсаait.

Аԥсҳа Гьаргь Аҩбатәи ипа аиҳабы Константин Қарҭли ахадас дҟатцеижьтеи дук шымтцуазгьы, убри аамҭа аҩнутцҟа, Константин знызатцәык иадымхаргьы иҩныҟа – Аԥсуа Ҳәынтқарра аҳҭнықалақь Қәтешьҟа, аҳҭынрахьы дымҩахымцыцызт.

Иҟалеи, ихьи? Иаби иани рыгәхьаа имкызаргьы, ма иаҳәшьазатцә Гәырандыхәт дигәаламшәеитеи, иашьцәа Леони, Дмитрии, Чалеи (Феодосиа Алашә иакәхап ус изышьҭаз) ртәы ҳамҳәаҙаргьы?!

Аԥсҳа Гьаргь Аҩбатәи ипа Константин Қарҭли ахадас дзыҟаитцаз ила даԥыригарц акәҙамызт, ажәлар анапхгара рыҭашьа аԥышәа иоурц акәын.

Аха Константин иуа-ишәаԥь ыҟамкәа шашәаз дызызшәа ихабар аныҟамлаза, заанатԥ дыррак амҭазакәа дзыхьчоз ахьырԥар иман ҽенак диҭааит.

Константин иаб диеигәырғьан диԥылт. Қартли унеишь-ууаишь ҳәа ззырҳәоз идгалан ачара иуит…

Аԥсҳа иҷкәын хаха-хымш диҭан.

Гьаргь Аԥсныҟа – аҳҭынрахьы данығьежьуаз, иҷкәын Константин Аԥсни Қартли рҳәаа аҟынза иаб дааскьеигеит. Ианеиԥыртцуаз иҷкәын дааигәыдиҳәҳәалан «уара узыстаху Қартли азы акәым, ара аамҭала ауп ушыҟоу – сара саамышьтахь Аԥсуа Ҳәынтқарра Аԥсҳас иҟалоу уара уоуп, егьа аамҭа бжьаларгьы, егьа хынҭа-ҩынтара ҟаларгьы – уԥсадгьыли уани ухоумырштроуп» ҳәа иеиҳәеит. Константин хәычцас илабжышқәа аахыддылт.

Аԥсҳа Гьаргь Қәтешь дахьааизгьы, тынч дызтәомызт, игәатца хәаҷак нҭалан, маҷ-маҷ иҭаҳаҳан иафозшәа, хьаа-цәгьак ааизкылҟьан, иҟаитцара-ииура изымдыруа, дшаҟь-шаҟьо аҳҭынра дааҩнахеит. Уаҟагьы дыпсылмыткны иԥсы ҩнамзошәа аниба, адәахьы ддәылтцны, ашта иахьазеиԥшу агәтан игылаз ахьаца ду амҵан иҽаҳәаз иҽы-нырҳа днақәтәан, ишьхәа нарбаны, ахы иоужьны ашта дынтҟьеит. Аԥсҳа ихьчаҩцәа хыма-ԥсыма рыҽқәа инарқәтәан, еихьымза-еиԥымзо инаишьталт. Ақалақь-уаа ирзымбатәбараха, цәгьароума-бзиароума, иҟалазеи ҳәа иаатгылан, Аԥсҳаи уи ихьчаҩцәеи ирзыԥшуан…

Қәтешь далсны, адәкаршәра дахысны, абнаршәыра дахыкәшаны, ианааилашәшәуаз аҳҭынра агәарԥ даатԥалан дааҽыжәтын, аҳҭынра дшыҩхалаз аҳкәажәи иԥҳа Гәырандыхәти дрыԥхьеит.

– Уаха иалагзаны шәееибышәта, – иҳәеит иԥҳәыс Аԥсны аҳкәажәи иԥҳа Гәырандыхәти анааҩнала, – ҳаҷкәын иахь, Қартлиаҟа уатцәы ашьыжь амҩа шәыкәлоит.

Аҳҭынраҿы, аҳкәыжәгьы аԥхьа днаргылан, Аԥсҳа ииҳәоз-ииуаз аҙәгьы даҿаԥомызт. Ииҳәаз – ҳәан, изакәанын зегьы рзы. Аха Аԥсны аҳкәажә машәыршәа

акәу здырхуада «иҟалеи, иацы ауп уахьтә уаныханҳә», ҳәа налыҷҟьеит.

Гәырандыхәт лан уамак зуз леиԥш иԥьашьаны днал҃аԥшит.

– Акагьы ҟамлеит, аха ҳаҷкәын днаган атәымуаа дрыларшәны ҳааит, – иҳәеит днақәыҷәҷәан Аԥсҳа.

– Тәымуаҩыс иҟада… уаҟа инхогьы ҳара ҳтәқәа роуп?! – лҳәеит Аԥсны аҳкәажә, ус аҳәара ахьылгәаҷьыз дацәшәазшәа, лабжьы қыць-қыцьуа.

– Ианбыкәыз агәырԥьқәа ҳара ианаҳтәыз… рмаршә кшәа саауеит акәымзар, рыгәра ганы ацҳатҵәры узыкәларым… – Аԥсҳа илакытцақәа аалышьцан, лара лахь дынхьаԥшын, днақәыҷәҷәаны ҷ҃ааитит, абасгьы нацтцаны, – тәымԥьараҙам шәахьысышьтуа, ҳаҷкәын иахь ауп, шәааилаԥхьа. Шәгәы ҷ҃ыҷъырым ҳәа сыҟоуп… агәырԥьқәа раҟара макьаназ ишырацәамгьы, уа ҳара ҳтәқәагьы маҷҩым.

– Сан, изыбҭахыми, Кәастагь ҳазхара дҳамбои, – Гәырандыхәт даағьатцәы-ғьатцәит.

– Иаалырҟьаны иахьыҟалаз ауп акәымзар… сара мап шԥаскуеи, баала уажәнатә а҃еырхиара ҳалагап, ҳамҩагьы ара акәым, ана акәым… – лҳәеит Аԥсны аҳкәажәгьы.

* * *

Аԥсуа Ҳәынтқарра иатцанакуа азтцаатәқәа рылацәажәараан, Аԥсҳа Гьаргь аҩбатәи иаԥшьгарала атәылаҷ҃ы зажәа ԥхылнадоз, зыхьӡ-зыԥша ыҟаз абиԥарақәа рхадацәа ажәа рынтцаны, ҩадеи ладеи Аԥсны ҟьаҟьа дуззаа акәакьқәа зегь рҟынтә аҳтынрахьы иаапхьаны, аҙәаҙәала дрызтцаауан. Ауаа рнацәкьарақәа шеиҟарам еиԥш, даргьы еиҟарам, ргәаанагарақәагь еиԥшым. Аԥсҳа иханытә ишьапаҟынӡа аԥырқьхәа амца ицразтцоз анырхәозгьы, ачҳара аарԥшны, и҃еҟажаны, и҃ераҟаратәны дырзыӡырҩуан, аныӡбара мацарала бзиарак ахь ушызкылымсуа дырны. «Ауаа ҟыдыць, аҙәы даԥшьхоит, аҙә

деиқәарахоит, аҙә дауып, аҙә дкьаҷуп, аҙә гәыр-цынҭала ирмацәысуеит, даҽеаҙәы – ԥсард-шьхәала ирдыдуеит… аҙә ҽиҭуам, ҽеаҙә длақмаруп… Ауарбажә ажәѡан ҭаула иалоуп, ацаблыкь ахьаанахәо аҙбарраҷы ауп» – Аԥсҳа Гьаргь Аѡбатәи ҽымҭ ихы кыдҭа дахьырзыҙырѡуаз, иаб лассы-лассы иеиҳәалоз арҭ ажәақәа анааигәалашәоз – дырҟажон.

Иацтәи амш ҳзырхынҳәуам, уатцәтәи амш маанц. Амши аҵхи рыбжьара иалхтәу аҳәоеиқәшәара еиҳау акгьы шыҟам дырны ичҳауан.

«Аҕа изаауеи, игәырпса ҳнапала ианыҟаҳҭа» – зҳәаз Ҭмутараҟанаа раҳ Абас иакәан.

«Ҭәыць мцала – цәымзаш шала имырҳа-мырза ҳнеилароуп», – зҳәаз аедыгагьақәа раҳ Инал иакәын.

«…Знык афѡы зхылаз акәац аԥьыказырҙ егьа иақәуԥсаргьы ибааугит» – иҳәеит ашәуаа раҳ Лоу.

Аԥсҳа Гьаргь дзыԥхьаз иреиуан: Гьечрыԥшьааи Цандрыԥшьааи Рхада Геч Мсоуст, абазгаа раҳ – Ач Қәыцьма, Мага, Маанаа, Заԥшьаа, Маршьанаа рхадацәа, Аԥсуа Ҳәынтқарра Аладеи Мрагылареи акәакьқәа рхадацәа Ачабеҭааи Мачабелааи уҳәа егьыртгьы.

…Ҭынч еиқәышьшьы зегь штәаз Аԥсҳа Гьаргьи, Амзара аепископи, Аԥсҳа иԥацәа Леони Дмитрии анааѡнала, ахәычқәа реиԥш зегьы ахьышәҭ-сышәҭҳәа иѡатцҟьеит. Аԥсҳа азал аханы игылаз аҟәардә анааникыла, днарылаԥшын «шәтәақәа» иҳәеит.

Аԥсҳа дтәеит зегь араԥхьа, нас Аепископи Аԥсҳа иԥацәа Леони Дмитрии ишьҭахь рҭыԥқәа ааныркылт. Аԥсҳа изышьҭымхыз еидара хьамҭак иҟәаҟәа иқәжьызшәа ихы икәаҽ дтәан.

Бзиарак иазҳәамыз уск аҵыхәала дышрыԥхьаз рдырт. Иаарцәымҵхеит.

Аҭынчра ааилеигеит Аԥсҳа Гьаргь Аѡбатәи. Ихы ѡышҭыхны даарылаԥшын ҽааитит:

– Ҳ-Апсуа Ҳәынтқарра цашәзыркыз Леон машәыршақә акәзам амрагьыларахь дызхьаԥшыз, – дааҭгылт, амҭ цыруазар амҭыжәҩа-шьҭабжь уаҳартә иҭынчран, – уи ҳарҭ зегь ҳҳьаирԥшит ашәышықәсақәеи азқьшықәсақәеи рнаҩсан ҳабдуцәа, урҭ рабдуцәа рымца хәажжаза иахьакыз рхәыштаарақәа рахь. Уиазоуп, ара, апсилаа амрагыларахьтәи ркәакь аҿы, Фазис ҳәа хьзыс абырзенцәа изырҭаз апсилаа «ҳзиас хәашь ду» ҳәа изышьҭоу ахықә аҿы Апсуа Ҳәынтқарра аҳтнықалақь Кәтешь зиргылазгьы. Гьаргь Аҩбатәи еиҭа ихы ҩышьҭхны днарылаԥшит, аха рыблақәа ҭхаха ишихәаԥшыц ихәаԥшуан, агәыԥра наскьоуп, аԥьал ааигәоуп ҳәа ажәлар ирҳәаз иқәнаҟәошәа, дызлалагаз иажәа ахы абакылигои ҳәа изыԥшны.

– Анаҟәаԥиа ааныжьна Кәтешь Апсуа Ҳәынтқарра иаҳтнықалақьны изыҟаитцаз, араҟа ҳлабашьақәа ларсны ҳаагылап ҳәа акәзам. Аагылашьа ҳамазам Кавказ аҩадеи амрагылареи инхо ҳашьцәеи ҳареи ҳәееимаҳдаанза. Аха уажәы шәзеизызгаз, хаҭала изҭазкуа сара соуп. Уи алацәажәара сцәуадаҩуп… Сыҧкәын Константин инапы иаыстцаз Қартли еилаҩынтроуп. Уантәи ари ажәабжь сзаазгаз Иоанн Амаршьан суҳәоит иацымтцакәа – иагмырхақәа, иҟоу-шыҟатәкьоу Апсуа Ҳәынтқарра арызкы азбараз иахьа араҟа еизызгаз ироуҳәарц, – ҳәа ҿааиҭит Апсҳа Гьаргь Аҩбатәи ихы-иҿы цәышза, иқьышә шьакәармак ықәымкәа, ихы ицәкаҳар ҳәа дшәозшәа инапы атцыргәа, еимлагәа икны дахьтәаз.

Апсни Нхытци еимыздоз Апсуаа Рымҩа, мамзаргьы Абырфын мҩа ҳәа ажәытәза аахыс иззырҳәоз – Мсымаа Рымҩа иахылаԥшуаз, иара убриалагь Апсуа Ҳәынтқарра аҩадахьтәи аган «аихатә гәашәқәа» аҿоуп ҳәа ззырҳәалоз, Мсымаа рышьҭра ахадас иҟаз Иоанн Маршьан, Апсуа Хәынтқарра Апсҳас Гьаргь Аҩбатәи данықала Қартлиҟа дааигеит, адгьыл рацәеи ауаапсыреи иҭаны. Ихалагь иакәым, убастцәкьа Қартли иааганы инирхеит абазга-

аи, ашәуааи, адыгааи, ахҵыԥсааи уҳәа рҟынтәи еиҳа дзыҚәгәыҕуаз ауаа нагаҚәеи урҭ рышькылкыѡцәеи. Ус зыҟаитԥоз, Қартли ахадас инааишьтыз иҵкәын Константин ибҕа ҕәгәахарц, идгыларц акәын.

Константин Қартли дахьнеиз, зегь раԥхьа урҭ роуп иарҕьажәѡаны изыҟалаз. Урҭ дрыҚәгәыҕны иаб Аԥсҳа димазҭааҙакәа «Қартлиаа рыр» ҳәа хьзыс изауз ар аԥитԥеит. Гьаргь Аѡбатәи иаииаҳа – иааицәымҭхеит, аха ашьҭахь, хыхь зызбахә ххәаз рхьырпар шракәыз аниарҳәа, игәы ирҭынчит. Қартлиҟа нхара ҳәа иаииасуаз ирыцааз, аҙи амцеи ирылсхьаз, аибашьра аԥышәа ду змаз рхьырпар ракәын. Қартли Аԥсуа Ҳәынтқарра иахәтакны излаҟалаз ала, «Аԥсҳа ианыстаххо, иааины иаасывагылоит» ҳәа еиҳагьы деигәырҕьазшәа иуит. Зегь дара роуп, гәынҷыхак игәатԥаҿ иаанхеит.

* * *

Константини Иоанни – Анцәеи ажәѡани реиԥш еизаигәахеит. Аҙәы Аԥсҳа диԥаны «Қартли аҳәынтқар» ҳәа ахьизырҳәозгьы рԥырхагамхеит. Иоанн аԥхьа Аԥсҳа иԥа ныха-ԥшьатԥас дышимтԥаныҳәоз, Қартли ахада асҟак иҽанизааигәаитә, иаргьы ихы дубеи ибо аҟынҙа днеит зназы, аха ус шакәызгьы, «хамыжә уҽдыр» ҳәа уажәыуажәы иҽааникылон.

Убас егьа иҟазаргьы, зҳәоу еиқәшәоу атәым нацәа рылакьакьом.

…Ҽнак, шьыбжьышьтахь, Константин игәы иҽанҙамкәа аҕьҕа-агәгәа рыхҟьа иашҭа иааталеит гәыԥѡык аҽцәа. Аҳтны-уаа нарԥыххалан, рышькылқәа аанкылан, асасцәа ааҽыжәырхын, аҕәрахарпартақәа рахь рыҽқәа рыма рҽынархеит.

Асасцәа реиҳабы, зықәра акыр инаскьахьаз ауаѡ нырҳа, илакытцақәа цыршәаа «бзиала шәаабеит!» ҳәа ирԥылаз ақьаҳиа ибжьы имаҳаҙазшәа ҽырдагәа ҟатцаны, игәы намзо даақрым-ҽрымын, ганха дынхьаԥшшәа иун

«шәара аԥсуаа шәҩы ишаԥу сыздыруам, аха ҳара ҳҩы агәыла тәыла аҳәынҭқар данымѡахытуа, «бзиала уааб-еит» ҳәа иԥыло аматуѡы иакәзам, аҳәынҭқар иоуп» – иҳәеит иԥылаз иқьышә дныкәтцаны.

Ақьаҳиагьы ус аламала ишабалак датәамбакәа узлацәажәо дышреиуамызгьы, аԥсзы еиԥш илымҳа итаѡыз «аҳәынҭқарра» дааиханагәан «сатамыз аҳәынҭқар ухатцкы» иҳәан даахырхәеит.

Цьара баска тҷәымгк наламтцазакәа итцларкыз аҳтынра ашә аартны абартца еиужь даақәгылоит Константин.

– Бзиала шәаабеит, шәхал арахь! – иҳәеит.

– Ҳара, Ҭао-Қларԥьетаа ҳҩы, амата асоф дыкәгыланы, атахызаргьы Қартли аҳәынҭқар иакәзааит, арахь ухал ҳәа иабду иеиҳәазом, – ҳәа асасцәа раԥхьа игылаз абырг ихы ѡышьтихны ҿааитит.

Константин зназы ииҳәо иҩамшәо, дшанханы даанхеит, нас хәычцас дыѡны амардуан дналбаан, ицәажәоз абырг иахь иҩынаихеит. Ѡба-хпа шьаҽа данизааигәаха, даатгылан днеиҩаԥшит... Абырг иакәзар, ишьыгрын еимсақәа ишьаргәацэ иадырҟацала, ҷкәынтцас дахьгылаз, ихы ѡышьтыхны, ччаԥшьк ааиҩыкәлан, иблақәа ырҳалалны ҿааитит:

– Баша исҳәеит абду ҳәа, сара сзабдуу уара уаб Аԥсҳа Гьаргь Аѡбатәи иоуп. Уара, Константин, сара усмата-шьмаҭоуп...

Гьаргь Аѡбатәи ласы-лассы иҷәкәынцәа иреиҳәалоз ажәақәа Константин илымҳа иаатаѡт: «Сабду, Ҭао-Қларԥьеҭ аҳәынҭқар Адарнас ачарҳәара ҳзуны, ҳаҕацәа дрыдгылан дҳабашьуан, шәгәы шәҽеаныз, игәра шәымган» ҳәа. Константин зназы дыхшәааит, аха абырсаатк иааихыпсаан, иануд лаб иҽынеигәыдижьылт.

Адарнас имата-шьмата дааигәыдиҳәҳәалан, ихы днагәзит.

– Аԥсуааи ҳарҭ агәырцьқәеи зжьы ужәыр зтәан еилам-гало ҳәа ззырҳәо уааун. Аха, зыхрат бзиахаша сыпҳа

илымуит. Сыгәхьаа мкҙакәа дымҭаа-дымпшаа уабду диццеит. Сзыкәшәаз сеансрааларц, исычҳарц иакәскит, иансылымша, спсы ҭанаҭы аҩныҟа дшаасмышьҭуа ҳәа сыбгеит. Уиижьҭеи шаҟа аамҭа бжьысхьоузеи… Сымаҳәгьы сыпҳагьы рдунеи рыпсаххьеит…. Уаб, Апсҳа Гьаргь Аҩбатәи, ауаа иныстцеит ҳаибабап ҳәа, аха имуит… саргьы шәара апсуаа шәҿы ишырҳәо еипш, кәрыжәаа срыкәламхозар акәхап, иансзымчҳаҙа, сымҩахытцит Қартли аҳәынҭқар – сматә-шьматә уахь.. Анцәа ила уажә-шьҭа сгәы рҭынчны сынарцәымҩа сыкәлар сылшоит, – иҳәеит дигәыдырҕәҕәала дахьикыз инапкәа қыцьқыцьуа.

– Анцәа улахь ианитцаз узахыпом рҳәоит апсуаа ҳҿы, – иҳәан, Константин ианду лаб имахәар ааникылан аҳҭынрахьы днеипхьеит.

– Сҳәынҭқаруп ҳәа баша исҳәоит акәымзар, сбажәхеит, дад, сбажәха. Шьапцыкәла унасыгәтасыр схәаш-хәаша сцоит,– ҳәа ацәажәара дналагеит Адарнас.

– Иуҳәо закәызеи, макьана абахәаҧшь уаҩызоуп, – иҳәеит Константин, ҧсыуа ҭасла абырг амҩа иҭауа.

– Латцәкәысымҭак иадамхаргьы апсцәаҳа ицәгоу аамҭа зыпсоузеи, – иматә-шьматә иахь даахьаҧшшәа иуан, ҿааиҭит.

– Ахьы иапсоуп, ахьы.

– Иабаҟоу уи ахьы?

– Ҳарҭ апсуаа ҳҿы «Аҟәагь ахьы ҭоуп» рҳәоит, – ҳәа наиаҭеикит Константин.

– Аҟәа ахьы ҭазар, уа иныжьны арахь шәзааи?

Иакәым шиҿытцкьаз идырт Адарнас. Ажәа ахәымпал иаҩызоуп, знык иануҿытцкьа иагьа уургьы узахьҙаҙом.

– Апсуа Ҳәынҭқарра ҧашәзыркыз Апсҳа Леон «ажәытәза ҳабдуцәеи урҭ рабдуцәеи ара инхон, рыпсы-баҩқәагь ари адгьыл иамадоуп» ҳәа иуасиат ажәа ҳзаанижьт.

– Нас ишәзыпшаама апсуаа шәабдуцәа рпсыбаҩқәа? – еиҭа атцәы налатцашәа дтцааит Адарнас.

– Рԥсыбаҩқәа ҳзымԥшаац, аха рхәышҭаарақәа рҽы амца хәажжаҙа иаҳаркит, – иҳәеит Консатантингьы иапхьа игылаз ибырграгь агәхьаа мкыкәа.

– Усоуп, дад, усоуп… амч змоу иҽапхьа – амч змам илуршозеи…

– Аԥсуаа ҳҽы ишырҳәо – амч змоу иаанда уалаишшуеит ҳәа ауп.

– Ари адунеиажә ус ишоуп, дад, аԥсабараҽ ашьыжь амра шгылои ахәылбыҷеха ишҭашәои еиԥш ауп Анцәа ишаны ари адгьыл иқәиҭаз ауаагьы шыҟоу – зны аҙәы дхалоит, даҷеа зны егьи дылбааueит…

– Уажәазы уаргьы саргьы ҳхалт саҳтынрахьы, бзиала уаабеит, – иҳәан, Константин Адарнас дима уахь дныҩналт…

«Зжьы ужәыр – зтәан еиламгыло» ҳәа Адарнас аԥсуааи агәырԥьқәеи рзы ишиҳәазгьы, иагьа умҳәан «уанду лаб соуп» ҳәа Константин иапхьа данаагыла, иаб Аԥсҳа Гьаргь Аҩбатәи «уи игәра гатәым» ҳәа акырынтә ишиеиҳәахьазгьы, Константин мцабзк ҩаихҟьеит. «Иара дгәырԥьуп, аха санду лаб иоуп. Ус анакәха, ауа иуа кьантыжә маҟа ҳәа шырҳәо еиԥш, истахы-истахым агәырԥь-шьа цәыкәбарк иадамхаргьы саргьы исылоуп. Ашьа ахала аҷеадыруазаап…» – гәаныла даацәажәат Константин.

– Зыхрат бзиахаша сыпҳа, уара уанду, лцәа ухыскааueит, – ҷааиҭит Адарнас ианынатәа.

– Ааи, ааи, – Константингьы уи иихәаз дақәшаҳатхеит, – сабгьы дансыцәгәаалоз, уара агәырԥьқәа роуп узеиԥшу ҳәа сеиҳәалон.

– Уабду, сара сымаҳә, ухьзыла агәырԥьқәа ҳаицәымҭын. Уаб, Аԥсҳа Гьаргь Аҩбатәигьы ус дыҟоума?

– Мап, мап, агәырԥьқәа ицәымҭзар, қарҭаа рымҩа имкуаз?!

– Аԥсҳацәа агәыр атца шәкылԥшны ашьха ҳаракы акьышә-кьышәра иқәу шәбоит. Уи азоуп агәырԥьқәа

рымҩа Аԥснықа изаашәыртызгьы. Ибзианы исгәалашәоит, Қәтешь аԥсилаа ирымҽехакны ианынхоз, уажәы агәырԥықәа рыла итәуп.

– Ааи, урт рыбжеиҳараҩык қартаа роуп. Уаҟа арабцәа иқәырцеит. Акахцәеи шәареи ианшәыдшәымкыла, Аԥснықа, Қәтешьҟа еихеит, нас, ишԥыкәу ишҳадҳамкылоз… иуаами?

– Аԥсуаа атәымуаа убриаҟара ирыцҳашәшьоит ҳәа сыҟамызт.

– Аибашьраан аҕа дрыцҳаушьар – дуиаауеит.

– Аибашьраҽы аԥсуаа шәышқәыцьмақәоу ҳарт агәырԥықәа ҳаҟара издыруада.

– Шәарт агәырԥықәа шәшьа шәытцибажәаауеит. Ус акәымзар, ҭао-қларԥьетааи, қартааи, кахааи азә шәоуми?

– Сара истәу, дад, сара истәуп. Ишԥыкәу уи даҽеаҙәы ишисҵо.

– Ладагьы-ҩадагьы иҟоу шәара милатк шәатәуп. Еимашәкуа амал аума?

– Иарбан, нас амал акәымзар?

– Адгьыл ауп.

– Адгьыл амалқәа зегьы ирмалуп.

– Ааи, аха бызшәакала ицәажәо агәырԥықәа шәыпсадгьылгьы акы ауп.

– Иуҳәашьоузеи, дад, сара сыпсадгьыл Ҭао-Қларԥьет ауп. Акахцәа рыпсадгьыл – Кахетиа ауп, урт ҳара ҳаасҭа аԥьамцәа роуп иззааигәо. Қартаагь – иара убас…

– Аха шәарт зегьы шәгәырԥықәаҙами?

– Ҳгәырԥықәамкәа, ҳазуст҃цәада нас?

– Нас?

– Аа, издырт иуҳәарц иуҭаху. Шәарт аԥсилаа, абазгаа, асанытцәа, амсымқәа уҳәа ҳаԥсыуааруп ҳәа шәыҽшеидышәкылаз еиԥш, ҳарт агәырҕықәагь ҳ҃еидаҳкыларц ауми?

– Ааи.

– Уи хжьароуп. Баша шәхы шәжьоит…

– Избан?

– Избанзар, абазгаа шәиааины шәеиларцалт. Иахьынҙаздыруа, адыгаагьы шәыцын, уажәы избаҙом, шәзаанрыжьи?

– Адыгааи аԥсуааи еимаҳкуа ҳәа акгьы ҳамаҙам.

– Аимактә, дад, аби ԥеи рыбжьарагь иҟоуп.

– Ус ауп, аха…

– Ус ауп, ус. Адыгаа абазгаа рхәура ҳазҭалом ҳәа ауп изышәԥыртцыз. Уара уоуми изҳәаз «иуиааиуа иаанда уалеишшуеит» ҳәа.

– Мчы змоу иҷаԥхьа имчыдоу ҳәа ауп ишысҳәаз.

– Урҭ аҩбагьы аныки абыки ирыхшаз реиԥш еиԥшуп. Шәарҭ аԥсуаа шәымч аҷаԥхьа агәырцьқәа рыбжеиҳараҩҙак акгьы рылымшошәа анырба, ҳаргьы ҳаԥсуааупҳәа аҳәара иалагахьеит. Уимоу, рыпсадгьыл ахьҙ рхаршҭны – Аԥсны ахьҙуп ҳәа дшәырҳәахьеит.

– Лаци лабаци ԥибаҷуеит ҳәа, ҳаибабара самеигәыргьазшәа ҳаицәажәара иахьакәым ахы архазшәа збоит. Аԥшәма соуп изхароу, ус смыхьыр акәын, – ҷааитит Константин, нас исас днаизыԥшын, – уԥсы ааитак, сара ақьаҳиа дцақәак истоит, – иҳәан, исас даанықьны дындәылтцит.

Қарҭли аҳәынтқар асас дахь дитаait ҳәа заҳаз, ашҭа агәҭа зҷеиуыжь игылаз атцла амҭан еизахьан ааигәасигәа инхоз қарҭлиаа. Урҭ зегьы зхьыԥшыз агәырцьқәа «аҳәынтқар ухатцкы, ҳахьуҭаху уаҳмеигҙан, абырсаатк зегь ҟаҳтцоит» ҳәа Константин иҷаԥхьа даахырхәан, ҷааитит.

«Арҭ агәырцьқәа убла қәацаанҙа иуҭаху рдыруеит, рхы сгәадырԥхарц исывагьежьуеит… иуаа цәгьамзаргьы ҟалап», ҳәа ааигәахәт Константин.

– Саҳ ухатцкы, ацә ҳшьхьеит, аҳәса ачыс-мыс зҳәаз еиԥш ахәыҟатцара иаҷуп, кәытҷарҳасымҭак иалагҙаны зегь хиахоит, – иҳәеит ақьаҳиа.

– Санду лаб, Ҭао-Қларцьеҭ аҳәынтқар Адарнас дысҭаait. Цәык иушьыз ала ҳзеилгом, насгьы ѳымш-хымш даанхоит, – иҳәеит Константин. Ақьаҳиа уи аҭак ҟастцоит

ҳәа иҿы еихихааҥа днаиапыѡлан, агәырԥьқәа рԥыза ҽааиҭит:

– Аҳәынҭқар ухатцкы! Апсуаа шәысасдкылара аҵбахә Константинопольҥа инаҵахьеит, адунеи иахытцәахьеит. Ҳарҭ қарҭлиаа ххәынҭқар данапсыуаха, уи иаанаго – ҳаргьы ҳапсацәоуп ҳәа ауп, ҳуҳәоит ҳара азин ҳауҭарц – апсуаа ҳчеиԥьыка закә чеиԥьыкоу, закә гьамоу иамоу усас дахь иҳарбарацы. Аҳҭныуаа реиларгьежьра аҭахым, уи зусу ҳара агәырԥьқәа ҳауп. Ҳагәра га, улахь ада ԥаҳҭәом.

Константин ииҳәо иҿамшәо иқьаҳиа иахь дынхьаҳәт. Ақьаҳиагьы ус аламала ак иаҿаркуаз дреиуамызт.

– Аҳәынҭқар ухатцкы, арҭ уара ужәлар роуп. Ужәлар умаҵ аауеит рҳәазар – мап ктәым. Мап укыр – ргәы цәуҟьеит ауп иаанаго, – иҳәан агәырԥьқәа рхада иахь дынхьаҳәт.

– Ааи, ааи, усоуп, ус… Азин ҳаҭ аҳәынҭқар ухатцкы, – иҳәан инапы игәы инадкылан иҿапхьа деиҭаахырхәеит.

– Ибзиоуп, нас, шәара ишышәтаху, – иҳәан Константин даагьежьын, амардуан днаҿалан исас дахь иахь дыѡхалт.

Ашә аартны азал данааѡнала, исас-дахь дпышәырччо, иара иахь дынхьаҳәын ҽааиҭит:

– Уҽурдагәар «амшаԥ умбаҵакәа иниаҟьан ицоит» рҳәоит ҳара ҳҿы. Уи зхысҳәааува уаҳҭынрахьы иааиз агәырԥьқәа роуп. Урҭ умаҵ аауеит рҳәазар – угәра ргеит, ххәынҭқар уоуп ҳәа уршьеит.

– Қарҭлиаа рҳәынҭқар сакәымкәа, сызусҭада нас?

– Қарҭли шәара апсуаа ианышьтышәх нахыс рҳәынҭқар уоуп. Уи мап ацәызкуада? Сара исҳәарц истаху, иахьанҵа умчра аҿапхьа ихырхәоззтгьы… иахьа уара уаххәынҭқаруп ҳәа уҿапхьа ишхырхәаз збеит. Ус анакәха, урҭ еилыркаахьеит цәыкәбарк иадамхаргьы ршьа аиуа шулоу.

– Ашьа ахала аҽадыруеит рҳәоит ҳара апсуаа ҳҿы.

– Нас сара исҳәогь убри ауми…

– Ааи, аха аҳәынҭқаргьы аматцуѡгьы ршьа еиԥшызар, еиѡдыраашьас ирымои?

– Ҳара агәырцьқәа цәыкәбарк иадамхаргьы ҳшьа злоу даадыруеит… Уара уакәзами, «ашьа ахала аҽеадыруеит» ҳәа уажәрааназа изхәаз.

– Ааи, аха…

– Аха ҳәа иуҳәаз сақәшаҳатым. Сааижьтеи, шәара шәҿы ишырҳәо еиԥш, кәытҿарҳасымтак ауп аамта ицахьоу… амала абри аамта аѡнытқәкала жәытә-натә аахыс ҳаибадыруашәа ҳаизааигәахеит. Ус иҟазтцаз ҳарт агәырцьқәа ҳшьа цәыкәбар иулоу ауп.

– Иҟалап ус акәзаргьы…

– Иҟалап ус акәзаргьы ҳәа иуҳәаз акәым аха, ус акәтцәкьоуп. Ус иҟоуп азоуп уаҳтынра агәарԥ аҿы еизаз агәырцьқәагь аазгаз…

Константин ибз аҟәаҟәа ԥтцәазшәа иаԥхьа итәаз Ҭао-Қларцьет аҳәынтқар диҿаԥшуан, «уанду лаб соуп» ҳәа итаази аԥсуааи агеи ашьхеи реиԥш еицәыхароуп. Аха арахь, агәырцьқәа ршьа цәыкәбар илоу аԥсы ҭалазшәа мцак ицран… Арии сареи шьала-дала ҳаиларсуп. Хәырҭлаҕьтцас зцәа итало-итытцуа сакәымзар, санду лаб сышпеигәытцасуеи» – гәаныла даацәажәт.

Адарнас иакәзар ицәажәара даҽеацьара ахы ирхеит:

– Анцәа адунеи зегьы сара иситазшәа збон. Исылымшара иҟоузеи ҳәа сгәы иаанагон. Сыгага сахьзаны саҕрапалоит ҳәа сшаҿыз, слеимгәажә сцеит. Схамаԥагьара ауп акәымзар – иахьанзагь ҳаибабахьазаарын. Ауа-иуа кьантыжә маҟа ҳәа ирҳәо иашоуп. Уиала ауп адунеи шеибарку. Уи ус иҟазтцо «ашьа ахала аҽеадыруеит» ҳәа иуҳәаз ауп.

Адарнас аҽехырцәажәаразы иутозеи, иажәа уԥан узахыԥом. Иблахәыцтцәкьа тцысуамызт.

Константин иакәзар, иажәа иҿабазшәа тынч дтәан. Ганкахьала, иануд лаб ҽырхыкәымтца ҟатцаны, бга быззшәала дышцәажәоз ибон, даҽеа-ганкахьала, Адарнас хышла дкәабазшәа дҟәашкакараза иаԥхьа даагылт.

Адарнас иихәоз Константин аҭак ахьизыкамтцоз ихы гәыбҕан аҭо дахьтәаз даакрымҿрымшәа иуит.

Апсҳацәа рҭоурых. Урҭ зустцәадаз?

Мурван Кру, мамзаргьы Мурван Адагәа уажәраанӡа ҳшизаатгылахьоугьы, изныкымкәа-иҩынтәымкәа Кавказ шьҭырхырц зҽазызкхьаз арабцәа рыр-рпызаҩцәа рахьтә зегь реиҳа игәымбылцьбараз дреиуан ҳәа ауп аҭоурых аҿы дшаанхаз. Инапаҿы иааигоз иарбан тәылазаалак аҟны аӡхытцра ҟалазшәа, уарлашәарла ауп акәымзар, аӡәы иҧсы ҭаны даанижьуамызт.

Нас иҟартцарыз Қартли аҳцәа Арчили Мири, Мурван Адагәа Ермантәыла цҟьа-шәҟьа иқәцаны дара рахь иҿанааиха. Рҭаацәа рыманы ршьамхы рҽадыргеит. Ирылшон Аҳазарцәа рҳәынтқаррахь рхы дырхар, мамзаргьы – аланаа рахь…

Аха дара иалырхт Апсуа Ҳәынтқарра.

Избан?

Избанзар, даргьы динхатцарала излақьырсианцәаз ала, Кавказ атәылақәа зегь раасҭа ақьырсиан динхатцара ауасхыр ҭәҭәа ахьышьҭатцаз, Апсуа Ҳәынтқарраҿы ауп.

Иисус Христос иҧстазаара даналтц, иҧсы ҭаланы ажәфан ахь данхала, уи изааигәаӡаз иҩызцәа-иапостолцәа ирышьҭалт. Урҭ рыпсы еиқәдырхарц ақьырсиан динхатцара еиҳа аҧашә ахьаҳахьаз атәылақәа рышҟа еихеит.

Убасала ауп, ҳазну аамҭа актәи ашәышықәса раҧхьатәи азыбжазы Апсны ишаанагаз апостолцәа Андреи Аҧхьанаҧхьеи Симон Кананити. Урҭ рхалагь ракәӡам, Олег Бҭажәбеи Станислав Лакобеи итрыжьыз «Апсны аҭоурых» аҿы изларыфуа ала, жәафафык апостолцәа рахьтә Апсны хәфык аахьан. Иара абри аҭоурыхтә

факт мацара иаанарԥшуеит, Кавказ зегьраԥхьаҙа ақьырсиан динхатцара ахьцәырцыз Аԥсны, ахәтакахьала, Анаҟәаԥиеи Пицундеи шракәу. Убриазы акәзар ауеит, ҳҟьырсианцәоуп ҳәа зхы зшьоз Қартли аҳцәа рхы ахьчараз Аԥсуа Ҳәынтқаррахь изеихаз.

Даҽеа-ганкахьала ари азцаатәы ҭаҳцаауеит ҳәа ҳҽеазаҳкыр, (уи мҳәакәангьы ҳзавсуам) усҟантәи аамҭазы Аԥсны аҟара Византиа иадҳәалаз Кавказ даҽеа тәылак узыԥшааузамызт. Ҳара ҳгәанала, ус иҟалеит Византиеи Аԥсни рыбжьара 550 шықәсазы имѡаԥысыз Трахеиатәи аибашьра ашьҭахь. Иара уи аибашьрагьы зыхҟьаз – абазгааи аԥсилааи рҽеидкылан хазы ҳцоит, ихьыԥшым Аԥсуа Ҳәынтқарра ҟаҳцоит ҳәа рҽеахьазыркыз ауп. Мамзар, ууанҙа Византиа аимператор Иустиниан Актәи иаҳҭынраҽы, хатала иара дзыхьчоз абазгаа ракәын. Абазгаа рхәычқәа атцара ахьырцоз ашколгьы аартны иман. Аибашьраан ир ажәылара ианнеиуаз арҕьарахьтәи рган аанызкылозгьы абазгаа-аибашьцәа ракәын…

Хыхь ишаҳҳәахьоу еиԥш, абазгааи аԥсилааи рҽеидкылан – Аԥсны зхы иақәиҭу ҳәынтқарран иҟаҳцоит ҳәа ианалага – Византиа аимператор Иустиниан Актәи драбашьт акәымзар, аԥсуаа раҟара Византиа иазааигәаз даҽеа жәларык ыҟамызт.

Уиазы акәзаргьы ауеит, Арчили Мири Аԥсуа Ҳәынтқаррахь рхы рыхьчарц изеихаз.

Ҳара иҳазцәыртцт даҽеа-гәаанагаракгьы. Уи ара имҳәакәангьы иаҳзааныжьуам. Изыдҳәалоугьы, ашьҭахь Аԥсҳа Леон пҳәысс иигаз Мир иԥҳа Гәырандыхәт лоуп.

Егьа инаҳарҳәы-ааҳарҳәыргьы – Гәырандыхәт ԥсыуа хьзуп. Ҳара ҳтәала, Аԥсырҭ ахьз раԥхьатәи Аԥсҳацәа ишрыхьзырцоз еиԥш, Аԥсны раԥхьатәи аҳкәажәцәагьы Гәырандыхәт акәзар ҟалап хьзыс ирымаз.

Избан, уи аѡыза агәаанагара зсоуи?

Аԥсырҭ ахьз аҭоурых аҽы зегьраԥхьаҙа иахьаабо – аргонавтаа ирызку рлегендаҽы ауп.

Уаҟа ишҳәо ала, Иазон дызҭааз Аколхцәа рҳәынҭқар Аеҭ (иара абри ахьӡгьы абызшәаҭцаашцәа излашьақәдыргәгәахьоу ала аԥсуааи аедыгьааи роуп изтәу) иԥҳа Медеиеи иареи еигәаԥхеибашьеит. Аеҭ уи дамыргәыргьеит азоуп иакымкәа-иашбамкәа азҭаатәқәа ӡбатәыс Иазон иҷаԥхьа изыкәиргылаз. Медеиа излаитцалҳәоз ала Иазонгьы урҭ ртакқәа ҟаитцон. Аха азҭаарақәа цыхәаԥтцәарак рымамшәа анырба, насгьы акы атцкьыс егьи еиҳа иуадашны Аеҭ иқәиргыло даналага, Иазони Медеиеи рыҽӡаны, ибналаны Бырзентәылаҟа еихеит.

Иазони Медеиеи шыбналаз заҳаз Аеҭ дпапашькт. Иҵкәын Аԥсырҭ дрышьҭеитцеит. Аԥсырҭ иаҳәшьа Медеиеи Иазони данрыхьӡа, чарҳәара изуны дыршьит. Анышәгьы дамардеит, уажәы Батым ҳәа изышьтоу Ачара ахҭныкалакь атып аҷы. Ашьтахь уа идыргылеит «Аԥсырҭ» ҳәа хьӡыс изауз акалакь.

Ари зыӡбахә ххәаз ахҭыс аныҟалаз ашьтахь зкьи хәышә шыкәса аатцуаны – ҳазну аамта афбатәи ашәышыкәсазы Трахеиатәи аибашьраҷгьы аԥсуаа Аԥсҳас ирымаз Аԥсырҭ ихьӡын…

Еитаххәоит, арҭ атоурых иазынхаз ашыцьа Аԥсҳацәа Аԥсырҭ рыхьӡын.

Ажәытәзатәи Аԥсны аҳкәажәцәа ирыхьӡқәаз ҳәа атоурых акгьы ҳзааннамыжьт. Аха, ҳара ҳгәанала, аҳкәажәцәа рыхьӡқәа рышнутцка, ҳәарада иналкаау атып ааннакылон Гәырандыхәт. Фантазиоуп ҳәа зҳәогь дкалашт. Икалоит ифантазиазаргьы, амала, атоурыхтә факт унапы ианакым – ари аиаша иазааигәоу фантазиоуп ҳәа уҳәар ауеит.

Ус анакәха, ҳтоурыхтә фантазиа иацаҳцоит.

Аԥсҳа Леон инаиркны, Аԥсуа Ҳәынҭқарраҷы аҳкәажәцәас иказ зегьы қыртцәан, азәызатцәык даарылхны. Уи 893 шыкәса инаркны 922 шыкәсазынза Аԥсҳас иказ Константин ашбатәи иԥҳәыс лакәын.

Аԥсҳа раԥхьатәи иԥҳәыс Тао-Кларцьеттәи аҳәынҭқар Адарнас диԥҳан. Уи лахьтә диман апа – ашьтахь 929

шықәса инаркны 957 шықәсазынӡа Аԥсҳас иҟаз Гьаргь Аѳбатәи. Константин аѳбатәи иԥҳәыс – Ермантәыла аҳәынҭқар Сумбат иԥҳа лакәын. Ҳара иҳаздыруам Аԥсҳа Константин раԥхьатәи иԥҳәыс илыхьыз, мамзаргьы уи деибга-дызѳыда дшыҟаз Ермантәыла аҳәынҭқар Сумбат иԥҳа дааиго.

Иаадыруа, уи инадҳәаланы аҭоурых иазынхаз ахҭыс ауп.

Ажәбатәи ашәышықәса антцәамҭеи ажәабатәи ашәышықәса алагамҭеи рзы Аԥсҳас иҟаз Константин Ахԥатәи ууанӡатәи Аԥсҳацәа реиԥш Аԥсуа Ҳәынҭқарра арҭбаара даҽын. «Маҭиани Қартлиси» излаҳәо ала: «Аԥсҳа Константин Ахԥатәи Қартли инапаҽы иааигеит, аха уи игәамԥхеит Ермантәыла аҳәынҭқар Сумбат. Уи дидгылт Константин иабхәа – Ҭао-Қларцьеҭтәи аҳәынҭқар Адарнас... Уигьы цьашьатәӡам, избанзар, имаҳә Аԥсҳа Қартли Аԥсны ианадитца имч ҭәҭәахон. Ауара, аҭынхара аӡәгьы агәхьаа икымызт, зегь зыцәшәоз Аԥсуа Ҳәынҭқарра аҭәҭәахара акәын. Убри азоуп Аԥсҳа Константин Ахԥатәи иабхәа Ҭао-Қларцьеҭ аҳәынҭқар Ермантәыла аҳәынҭқар дидгылан имаҳә дызиабашьыз. Датцахеит Аԥсҳа. Ермантәыла аҳәынҭқар Сумбат дытҟәаны дигеит, аха «дитҟәеит» ҳәа ҳәоуп акәымзар, «ҳаҭыр ду иқәтцаны Сумбат иаҳҭынра дыѳнан».

Зураб Анчабаӡе излаиѳуа ала, «аԥсуаа ихьмыӡгыршьеит Аԥсҳа дытҟәаны Ермантәылаҟа дахьыргаз, уи дыпсыҽуп, Аԥсҳара изныҟәымгеит, иаԥсоу, иҭәҭәоу Аԥсҳас дҟарцарц ргәы иҭоуп ҳәа Сумбат ианиаҳа, Аԥсҳа Константин Ахԥатәи Сумбат иԥҳа диҭаны, Қартлигьы изырхынҳәны, хьыӡла-ԥшала диргьежьт Аԥсныҟа».

Ақырҭуа аҳцәа рыԥҳацәа рнаѳсан, Ермантәыла аҳәынҭқар Сумбат иԥҳазатцә лакәын Аԥсуа Ҳәынҭқарра аҳкәажәс иҟалахьаз.

Абри аҭоурыхтә фактгьы машәыршақә иаасымгаӡеит.

* * *

Ҳара ҳтәала, Аԥсҳа Леон ипҳәыс, ақыртуа аҳ Мир ипҳа, Аԥсны аҳкәажә Гәырандыхәт лыхцәажәара мариам. Имариам, избанзар, лыԥстазаарагьы мариамызт.

Аԥсҳа Леон – усҟаназ Кавказ атәылақәа рҳәынтқарцәа зегьы ирылыркаауаз, – арабцәа рыр рԥызацәа иреиҕьыз ҳәа иршьоз Мурван Адагәа дԥыххааса дықәызтцаз ҳәа адунеи аҿы иџьашьаны зыӡбахә иалацәажәоз хатца диццеит Гәырандыхәт. Хыхь ҳара иаҳҳәеит Анаҟәаԥиа ианеибаба игәаԥхеибашьеит ҳәа. Ус ҳазҳәаз ақыртцәа ртоурыхтә хытцхырта «Матиани Қартлиси» ауп. Аԥсҳа Леон дзылгәампҳарыз – иабду аҳазарцәа рхаканс (аҳәынтқарс) дыҟазтгьы, иан лаҳәшьа аиҳабы – Византиа аимператор ипҳәыс лакәызтгьы, уи лычкәын «Леон -Ҳазар» – ашьтахь Византиа аимператорс дҟалазар.

Ҳара агәра аагоит Гәырандыхәт Леон дахьигәаԥхаз Қартли аҳ Арчили уи иашьа Мири (Гәырандыхәт лаб) шеигәырҕьаз. Еигәырҕьеит, избанзар, ртәыла аиқәырхараҿы, рыжәлар рыхьчараҿы ргәыҕрақәа здырхәалашаз амаҳә дроуит. Иаҳа ииашахоит рыԥхыӡ иалашәар ирызхамтцоз Аԥсҳа Леон дыбҕаны Анцәа жәԫанахьтә дырзылбааишьтит ҳҳәар.

Адунеи злеибарку ауа-иуа кьынтыжә-маҟа ҳәа жьрацәарала ауп. Аҳәынтқаррақәа рыбжьара уи атцакы еиҳагьы еиҳан. Аҳәынтқарцәагь – уааупп. Урт рыԫнутцҟагьы бзиарамзар цәгьа зымхәыцуа, зегьы рзы згәы аарту шыҟоу еиԥш, зхы укыр зҿы узымкуа, абна илоу қәыцьматцас зыблақәа ашьа рхылан аҟаҿы-ҟыҿыхәа ицҳауа иреиԥшугьы ҟалалоит.

Убас иҟоу иааигәа-сигәа агылара аҙәгьы ишитахым еиԥш ауп, имԥынгьы ишықәымло. Имԥын иқәлом, аха уи игәра ганы тынч изтәару? Убриазоуп, аиҳараҙак, егьырт аҳәынқарцәа рыҕезеидыркыло, аиқәышаҳатрақәа зрыбжьартцо, жьра-цәарала рыҕезеибадыркуа.

Нас хаҭала зҳәынҭқарра ахоура-ҵоура ҭбаа-ҭыцәыз, зымч-зылша ғәғәаз, зеибаркыра ыҟаз Аԥсҳа Леон Қарҭли аҳцәа ршьа-рда иалҵыз Гәырандыхәт ихы данадикыла – Арчили Мири жәҩангәашәԥхьара рзаатит. Мир ԥа димамызт, ԥҳацәан имаз. «Иԥсы шҭаз урҭ зегьы хазы-хазы рԥсҭазаара ирманшәалт...» ҳәа аҳәоит «Маҭиани Қарҭлиси». Амала, урҭ иԥҳацәа рахьтә зыхьӡ ҳәоу Гәырандыхәт заҵәык лоуп. Егьырҭ изыццазгьы даргьы рыхьӡқәа ҳәаӡам. Уигь еилкааун, аҭоурыхтә хытҳыртақәа рҿы зыхьӡқәа аанхаз, рыжәлар рыхьӡ рҳәаратәы ҵьара ак ҟазҵаз, акы зуз роуп.

Ус аҭоурых иазаанхаз Қарҭли аҳцәа рымаҳә Аԥсҳа Леони уи ихы иадикылаз, ашьҭахь Аԥсуа Ҳәынҭарра зегьраԥхьаӡатәи аҳкәажә лакәны иаацәыртцыз Гәырандыхәти роуп.

Хыхь ишаҳҳәахьоу еиԥш, Леони Гәырандыхәти ииашаҵәҟьаны игәаԥхеибашьоу, Арчили Мири рыбзоурала акәу здыруада, аха ус егьа иҟазаргьы, Гәырандыхәт Аԥсуа Ҳәынҭқарра раԥхьатәи аҳкәажә ҳәа лзырҳәеит.

Аԥсуа Ҳәынҭқарра раԥхьатәи аҳкәажә – Гәырандыхәт лыхьӡ ҳаиҭазыгьежьуеит. Хыхь инаҵшьны излазгәаҳтахьоу ала, уи ԥсыуа хьӡуп.

Қарҭли аҳ иԥҳа аԥсуа хьӡы лыхьӡызҵада?

Ари азҵаарагь машәыршақә иаҳҷамшәаӡеит. Амала, еиҭаҳҳәоит, ҿа-жәларык, ҿа-милаҭк ирытҵанакуа аԥҳәыс лыхьӡгьы, ахаҵа ихьӡгьы дара ирышьашәалам, ус уҳәар ауазар, ирцәам-иржьым рахь ажәытәан, уарла-шәарлоуп акәымзар неишьа амаӡамызт, ҵаҵгәык ыҟаӡамкәа. Аҵаҵгәы ҳәа ззаҳҳәо – аҭоурыхтә факт ауп. Уи аѽыза афакт ҳнапы ианакым, иаҳзаанхаз ҳгәаанагара ауп.

Ус анакәха, еиҭа ҳаиасып ҳгәаанагарахь.

Гәырандыхәт абшьҭрала ақыртуа аҳ Мир диԥҳан. Уи аганахьала ҵьара ҿарԥак узыԥшаауам, дақыртуашьҭроуп. Лан, ланду уҳәа рышҟа ҳаиасыр – урҭ зустцәаз, изхылҵшьҭраз ҳәа акгьы ҳаздырӡом, аҭоурых акгьы ҳзааннамыжьӡеит. Азҵаара абас иқәҳаргылар:

Гәырандыхәт ланду, мамзаргьы лан Аԥсҳацәа дырхылтцшьтразтгьы? Анду, ма ан лыхьз наган илыхьзыртцазар? Ажәакала, Аԥсҳацәа дыркьарзызтгьы? Ма Арчили Мири арабцәа ирыцәшәаны, ртаацәарақәа рыманы, рхы еиқәдырхарц Аԥсныҟа, Аԥсҳа Леон иахь раара ржьра-цәара иадҳәалазтгьы?

Арт азтцаарақәа хытҳәаауп, ииашазам ҳәа рыгәтасра мариоуп, ииашоу-ииашаму реилкаара ааста.

Ус акәымзар, аԥсуа хьзы Гәырандыхәт Қартли аҳ иаҳтынра иԥназтцарыз? Уахь неишьас иаиузеи? Иаҳҳәап, Аԥсҳацәа рхқәа шьтыхны изларкыз ала урт рыԥҳа, мамзаргьы раҳәшьа Қартли аҳ диртомызт, дратәаршьомызт… Аха аԥсуаа ирытцаркуаз абшьтракәа, иаагозар аԥсилаа, мсымаа, абазгаа, асаныгцәа уҳәа рхадак иԥҳа лакәзар?

Адунеи аҿы, хыхь иқәтәоу Анцәа ианигәаԥха, иҟамлауа акрыҟоума?!

Ажәакала, ҳарт ҳгәааанагарақәа мзазакәа иаартны иаҳҳәеит. Ажәытә аамта иаҳцәалазыз, иаҳзымызбо азтцаатәқәа ҳарт атоурых знапы алаку апублицистцәа атоурыхԥԥцәа ишрықәҳажьуа еиԥш, арт азтцаатәқәагьы дара ирзынҳажьып…

Ус ҳҳәа, егьыс ҳҳәа, аԥсуа хьзы шлымаз еиԥш, аԥсуа шьагьы лылан ҳҳәаргьы, Аԥсуа Ҳәынтқарра рапхьазатәи аҳкәажә Гәырандыхәт абшьтрала дақыртуан. Кавказ ажәларқәеи амилатқәеи зегьы еизакны Аԥсуа Ҳәынтқарра ду аптцара хықәкы хадас измаз Аԥсҳа Леон иполитика дадгылозу Аԥсны аҳкәажә Гәырандыхәт? Уи азтцаатәы аԥстазаараҿы анагзараҟны лхатца даргьажәԥан дивагылазу? Ҳара ҳгәанала, Аԥсҳа Леон даргьажәԥан дивагылан Аԥсны аҳкәажә Гәырандыхәт.

Ус акәын ҳәа ҳзырҳәо аҿырԥштәқәа рацәоуп.

Егьырт зегь ракәым, Леон иаамышьтахь еиуеиԥшым ашықәсқәа рзы Аԥсҳацәас иҟаз лпацәа – Феодосиа, Дмитри, Гьаргь ртаацәарақәа рылалара, ҳара ҳтәала, еиҿызкааз Гәырандыхәт лоуп.

Урт хазы-хазы ҳарзаатгылап тцаҟа.

* * *

Аҭоурыхтә хытцхырҭақәа рҽы Леон Апсҳас данықазтәи аамҭа еиуеиԥшымкәа ауп ишаарԥшу. Убас, иаагозар ҽырԥштәыс, С. Џьанашьиа «Апсуа Ҳәынҭқарра анцәырҭызтәи аамҭеи усҟантәи аҭагылазаашьеи» ҳәа зыхьӡу иусумҭаҽы иазгәеиҭоит, уи цәырҭит ҳәа аабатәи ашәышықәса антцәамҭазы. Ҳара ҳтәала, С.Џьанашьиа дзырҟьалаз Вахушти иоуп, «786 шықәсазы Леон Апсҳас дҟалеит» ҳәа шьақәзырҩәҩәози, насгьы ақыртуа ҭоурыхтә хытцхырҭа «Маҭиани Қартлиси» аҽы ажәеизатәи ашәышықәсазы Леонаа ѡыцьа ықазшәа иантцаны, Апсны аҭоурых хыла-гәыла еилазырѡынтзи. Вахушти иқәшаҳаҭуп Броссегьы, атцыхәтәаны Џьавахишвилигьы.

Убарҭ рышьтахь дықәгылеит, Баграт Ахԥатәи ипстазаара даналтцшаз аламҭалазы хаҭала Апсҳацәа рдиван (рсиа) ѡны иаанижьыз зыԥшааз, ицәырызгаз Е. Ҭаҟаишвили, уигь дақыртуа царауаѡуп. Ҳарҭ апсуаа уи ақыртуа царауаѡ игәалашәара аҽаԥхьа ҳҳырхәозароуп – Баграт Ахԥатәи ииѡыз «ҳарҭ иахьа уажәраанӡагь ишахәҭоу еиԥш иҳазтымцаац «Апсҳацәа рдиван» ахьцәыригаз мацаразы.

Е. Ҭаҟаишвили иара Баграт Ахԥатәи Апсҳас данықаз ашықәсқәа инадыркны, егьырҭ Апсҳацәа анахагылазтәи ашықәсқәа шьақәирҩәҩеит. Леон Апсҳас дыҟан иҳәеит 746 шықәса инаркны 791 шықәсазынӡа.

Араҟа иазгәаҭатәуп, Леон «Аѡбатәи» ҳәа дара ицәырыргаз Е. Ҭаҟаишвилигь дшадгылоу. Убри азтцаара затцәык аҟны ауп Е. Ҭаҟаишвили ҳахьиқәшаҳаҭым.

Арҭ ацәаҳәақәа равтор агәра ганы сықоуп Апсҳа Леон ҳәа иҟаз азә шиакәу.

Абасала, уи Апсҳас дҟалеит 738 шықәсазы имѡапысыз Анаҟәаԥиатәи аибашьра аламҭалазы. Ус анаххәа, Леон Апсҳас дыҟан, хыхь ишазгәаҳтахьоу еиԥш, 738 шықәса инаркны 791 шықәсазынӡа. 791 шықәсазы Леон

иԥсҭазаара даналтҵ ашьҭахь Аԥсҳас дҟалеит уи иԥа аиҳабы Феодосиа Аҩбатәи.

Леон иԥсы шҭаз иԥацәа аҭаацәарақәа ирылалоу, уи иԥсҭазаара даналтҵ ашьҭахь Аԥсны аҳкәажә Гәырандыхәт лакәу ус ҟазҵаз ҳаздыруам, аха урҭ ахҩыкгьы иааргаз рыҳәса – ашьҭахь Аԥсны иаҳкәажәцәахаз, қыртцәан.

Мшәан, Аԥсҳа Леон ихыԥәкы хада Кавказ иҟаз аҳрақәа зегьы Аԥсуа Ҳәынтқарра анапатцаҟа аагара акәымзи. Убри азтцаатәы анагҙараҽы Леон иԥҳәыс, Аԥсуа Ҳәынтқарра раԥхьатәи аҳкәажә Гәырандыхәт, ҳара ҳтәала, зегьы рганахьала лхатца дивагылан – амч аиааира ахьагоз иалыргон, иахьамгоз – адипломатиара аалырԥшуан.

Адипломатиара иаалырԥшуаз акәзами ирытцаркуаз лыҷкәынцәа ахҩыкгьы ақыртуа аҳцәа рыԥҳацәа ахьааргаз. Иаагозар, Леон иаамышьҭахь Аԥсҳас иҟалаз уи иҷкәын еиҳабы Феодосиа Аҩбатәи, иан Гәырандыхәт илыбзоуроуп, Ҭао-Қларԥьеҭ знапаҽы иҟаз Ашот Куропалат иԥҳа дахьааигаз.

Усҟан иҟаз ақыртуа аҳрақәа аԥхьагылара еимакны, рхы-рыԥсы иамеигҙа, рыхәцәқәа еибакны ишнибартәоз ибзианы иҩит И. Цьавахишвили, «Ақыртуа жәлар рҭоурых» ҳәа зыхьзу иусумҭаҽы. «Урҭ аҳрақәа ирхагылаз аҳцәа ирылшоз зегьы ҟартцон, игәыла идгьыл, имал имхны иара иаҳра ирҭбаарц. Убас маҷ-маҷ егьырҭ зегьы дыриааирц. Дарбанзаалак дзызхәыцуаз иара феидак злалигашаз акәын... Зны-зынла маҙала, нас иаартны, аргама еиҽагылан еибашьуан».

Зураб Анчабаҙе иакәзар, Леон иаамышьҭахь Аԥсҳас иҟалаз Феодосиа ақыртцәа реимак зегьраԥхьаҙа ихы злаирхәыз далацәажәоит абас: «Кахеҭиа ахада Григол Қартли шьҭихт. Егьырҭ ақыртуа аҳрақәа рхадацәа уи ргәамԥхеит. Зегь раԥхьа Григол диҽагылт Ҭао-Қларԥьеҭ ахада, Аԥсҳа Феодосиа иабхәа Ашот Куропалат. Уи дидгылт имаҳә Аԥсҳа Феодосиа».

Анаҩс иацитцоит: «Феодосиа иабхәа дицәнымхон акәзам дызидгылаз, Қартли иара ихаҭагьы дазышәа_

рыцон, аха макьаназы иаахтны Қарҭли азы аибашьра дзалагомызт, имч-илшара иҵегьгьы ирҕәҕәар акәын. Уи азоуп иабхәа дызидгылаз. Насгьы иабхәа уиаҟара дицәшәомызт, Кахеҭиа ахада Григол еиԥш. Ари аибашьра Қарҭли агаразы Аԥсҳацәа наҟ-наҟ имҩаԥыргараны иҟаз аибашьрақәа ирхацыркын…»

Аамҭақәа ус иҟан. Адунеи ду агьаргьаласа ианын…

Аԥсҳа иԥа ичарҳәара

Қәҭешь инхоз аԥсаа ргәалашәараҽы излаанхаз ала, уи аҩыза аҭых баапс жәытә-натә аахысгьы Аԥсны иҟамлацызт. Анцәа ихы иадкылан имаз идгьыл зиҭаз аԥсаа дрыцәгәышызшәа, аԥш зымҭәаз аҳлагара алуқәа реиԥш ажәҩан еибафон. Адгьыл иахаҳаз аԥҭа еиқәаҭәа самсалқәагь азмырхакәа, идыд-мацәысны аҭықь-аҭықь ҳәа Аԥсаа рҳиас ду ахы ахьытҵнахуаз Амарантәи ашьхара аиҩхаақәа ирҭадыдуан.

Ахагара азаазшәа аԥша иаакылҟьаз, аууы ахга, аккара еиларгьежьуа-еилархынҳәуа Қәҭешь аладахьтәи акәакь зымҽехакыз аԥьра иажәлеит, рымчқәа ԥибашәарц аҭахызшәа.

Ацгәы-ԥсы дәылган адәахьы иузкаршәуам ҳәа ззырҳәо ҵхы баапсын. Зыҩнқәа рышәқәеи рԥенџьырқәеи ытҵарҟаца иаркны, зыблақәа ҭааҙа иҟаз рцәа цәашьқәа кны, қәҭешьаа рылахь-рыџьымшь ҙатәуа хәычи-дуи Анцәа имҵаныҳәон.

Ауаа ҟадыць, аԥстазаара ду ашьац иаҕрамгылаҙакәа иахыстҽаҟьахьоугьы, Анцәа иҽаԥхьа гәыбҕан рхы иаҭо «ҳаҭоумҵан, ҳаҭоумҵан, ҳамдырра иахҟьаны ԥьара акы ҳампытҟьахьазар» ҳәа ишьамхнышгылан, зны ажәҩан ахь рнапқәа шьҭыхны иҟыжә-быжәуан, нас Анцәа исахьа иагәзуан. Анцәа исахьа иагәҙан анаҳҳәа, араҟа иџьоушьаша акгьы ыҟаҙам. Иаста Криста аџьар дадырҟацала иԥстазаара даналырх ашьтахь иԥсы ҭалан, ажәҩан ахь данхала, ақьырсиан динхаҵара ара адгьыл аҽы адунеи иалазырҵәоз иапостолцәа жәаҩаҩык рахьтә ҩыџьа Андреи Апхьанаԥхьеи Симон Кананити

арахь Аԥснықа, хатала, Ԥсырҙхаҟа раарагьы зынҙа машәыршақә иҟамлаҙеит. Урт ааит ақьырсиан динхатцара гәыла-ԥсыла издызкылахьаз абазгааи аԥсилааи рахь. Кавказаа ақьырсиан динхатцара рылартцәара, ақыртуа тоурыхѡѡцәа уи зегьы надырҳәы-аадырҳәырц ишалагазгьы, иара уажәгьы ишаҿугьы, кавказаа рылартцәара иахьалагаз Аԥснынтә ауп, ахәтакахьала, Ԥсырҙхантә. Ус анакәха, аԥсуаа ахәбатәи ашәышықәсазы алазцәа ирылагәан ақьырсиан динхатцара рыдыркылазшәа ақыртцәа иапыртцаз ртеориа ԥаршеигьы тцакы амаҙам, 325 шықәсазы имѡаԥгаз ақьырсиан динхатцара аусзуѡцәа Никеиатәи реизара ду Пицунда аепсикоп Стратофил дызлалахәыз ала.

Хыхь ҳазлацәажәоз атцых хьамта қәтешьаа зегьы даарылкааны зыхәда иқәҳаз Аԥсҳа Гьаргь иакәын. Қәтешь иаҳтынраҿы ацәа цәашьқәа кахаа иаркын. Адыд бжьгьы иаҳауамызт... амацәысгьы ибомызт... Деишәараеитцараха аишәа еиужь дахатәан, мыцхәы ихьамтахаз ихы-мыжда ааникыларц итахызшәа, ауардын иатцадыргыло асаԥыцьқәа реиԥш, иѡнапык ихацламҳә иатцарғәгәа икны. Зны-зынла дѡагылан, аҿырѡырта аиԥш зхоура-тоура еитцҳәаз, Аԥсуа Ҳәынтқарра иатцанакуа азтцаатәқәа данрылацәажәо, еиҳа зажәа иазыҙырѡуа, иара иҳәашьа «мышәкәыш иҟәышуп» ҳәа зумта-зҳәамта ыҟоу, Анаԥа-Нагеи Ԥсыжи Аԥсаа рзиас дуи рыбжьара ажәлар рҿы унеишь-уааишь ҳәа зарҳәо, Ерцахә асы аныкәнаулак ишыҟало еиԥш, иҟәаш-ҟәашҙа ишлахьоу, еизаны аизара ду ахьымѡаԥиго ауада уажәы дазкуамызт, итшәахеит... Ахи атцыхәеи шәынтә дахыскхьан. Аха, зегь дара ракәын – тынч дызтәомызт... тынч дызныкәомызт... ажәакала, Аԥсҳа Гьаргь иаҳтынра дазкуамызт. «Адунеиаҿ цәгьарас иҟастцахьаз? Иакәым ззызухьадаз? Зымѡа саԥгылада? Сзыгәтасда?» – абарт зтак изыҟамтцоз азтцаатәқәа еишьтала-еишьтала, ихы атагьежьра ианаҟәымтцлак, дѡатцкьан иуада еиужь ахы-

атцыхәа шьаҽала ишәозшәа дахысуан. Аха зегь дара ракәын, урт азтаарақәа даннықәозгьы, дантәаз еиԥш, ихы итагьежьуа итан. Атцыхәтәаны Аԥсҳа ихәыцрақәа ииасит Аԥсҳацәа рабшьтрахьы, хатала дырзаатгылеит иаб Константин, иашьа Баграт, иԥхәыс – Адарнас иԥха, иԥацәа Константин, Леон, Дмитри, Феодосиа, Чала, Баграт…

Ажәакала, Аԥсҳа Гьаргь ихәыцрақәа зегьы хазы-хазы араҟа рзаатгылара ҳалымшаргьы, еиха ихадақәоуп ҳәа ҳгәы иззаанаго акык-ѡбак ҳарзаатгылоит.

Аԥсҳа Гьаргь иабду Баграт атаацәара дахьалалаз Константинополь аимператор иахтынраҽы ауп.

Гьаргь Актәи – Раԥхьатәи Леон иԥа аитцбы иакәын. Уи Аԥсҳас дыҟан быжь-шықәса. Аха убри аамта иалагҙаны Қартли Аԥсны адтцара илшеит. Аха, даҽа-ганкахьала иԥхәыс длагахеит, агәырцьқәа – лара лашьцәа – ишакәым урызныҟәеит ҳәа ҽытцгас иҟатцаны. Гьаргь Актәи зықәра нықәсхьаз хатцан. Иашьеиҳаб Дмитри иԥстазаара даналтц, иҷкәын аиҳабы иаб итып ааникыларан иҟан, аха иара мап икит. Мап икит избанзар Раԥахьатәи Аԥсҳа Леон иԥацәа ахѡыкгьы иара ишьтахь инеитынеитакуа акәзаргьы Аԥсҳацәас иҟамлакәа урт рыхшара рахь имиасааит ҳәа иуасиат ажәа нханы иҟан рҳәеит. Аха ус акә, егьыс акә Аԥсуа Ҳәынтқарра Раԥхьатәи Аԥсҳа Леон иԥацәа ахѡыкгьы пҳацәахеит.

Рыцҳарас иҟалаз, Гьаргь Актәи иԥстазаара даналтц, иԥхәыс лчарҳәарала иҽахтцәеит аԥсуаа рыпсҳара адинастиагь. Уи ииаст Шавлианаа рахь.

Ѡажәа шықәса иахагылаз Шавлианаа лахҳәаны, Константинопольнтә ихынҳәыз Баграт иргьежьт Аԥсҳацәа рдинастиа. Уи, хыхь ишазгәаҳтахьоу еиԥш, Константинополь атаацәара далалахьан. Иҷкәын Константин Ахԥатәи даргьажәѡан дивагыланы ауп рыпсадгьыл ахь ишыгьежьыз. Иаб Баграт иԥстазаара даналтц, Аԥсҳас дҟалеит Константин Ахԥатәи. Константин Ахԥатәи

иԥсҭазаара даналтц Аԥсҳас дҟалеит дытҙѡаншьапны итцагылаз иԥа, аҭоурых аҽы Аԥсҳа Гьаргь Аѡбатәи ҳәа иаанхаз.

* * *

…Аԥсҳа Гьаргь иацы акәызшәа уи ахҭыс аныҟалаз иԥа аиҳабы дениз амш игәалашәеит. Усҟангьы уахеиԥш идыдуан, имацәысуан. Аԥсаа рзиас ду иааҭҟьаз аурҭ – зны иҳәҳәон, нас итцәаа-тцәаауан. Ашарԥазы уи аурҭ иналѡит асаби итцәаабжь. Гьаргь ԥа диоуит.

Зегь реиҳа игәыргьаз ҽыц адунеи иқәлаз асаби иабду Константин иоуп. Ѡыла итәыз аԥаҭхь ааган ианидыркы, ҽыц ииз имаҭа дныҳәаны, иажәа хиркәшеит абас:

– Уажәшьҭа сгәы рҭынчны сынарцәыѡа сыҟәлоит, агәра згеит, зхьышьаргәытца ҳакәхшоу Анцәа ибзоурала – Аԥсуа Ҳәынҭқарра Аԥсҳацәа агхараны ишыҟамлоу…

Аԥсҳа Константин иқәра акыр ишныкәсхьазгьы, дхьиҭҟәыҭуа уаѡы димбацызт. Игәы-ишьамхы еицнеиуа дшыҟазгьы, иԥаҭхь иикыз иҽахьы иѳеигаанҙа игәы акы нытцалан, иԥаҭхьгьы импытцыѡрт, иаргьы дынхьашьшьит. Даашьҭпаа днаган дахьныкәыртцаз, аҙы иҽархәхәо ишихагьежьуаз иԥсы ихытцт…

* * *

Амаҭа иира…

Аԥсҳа иԥсра…

Гьаргь Аԥсҳа ҳәа агәыргьын ихатцара – абарҭ зегь еиқәшәеит.

Ажәабжь хлымҙаах ахытцәеит Аԥсынра.

Мчыбжьык дыкҽан Аԥсҳа Константин. Ладанатә, ѡадантә, лбаантә зҳәаз еиԥш Аԥсуа Ҳәынҭқарра акәакьқәа зегь рҟнытә аԥьар аԥсрахьы амѡа иқәын. Аԥсны-моу Нхытц-Кавказ, Аахытц-Кавказ атәылақәа зегьы рҟнытә – иаагозар, аҳазарцәа, ауаԥсаа, аҟарачқәа,

абалкарцәа, ачеченцәа, даҕьстанаа уҳәа цыхәапҵәара рымамызт аԥсрахьы амҩа иқәыз ауаа.

Аԥсыжра аҽны Аԥсуа Ҳәынҭқарра аҳҭынраҿы акәым, Қәҭешь ахи-аҵыхәеи уаала итәын. Аҳҭныкалақь ауахәама хадаҿы анышә днамаданы ианаақәгьежь иҟалеит даҽеа хҭыс дук.

Иара убри аҽны Аԥсны Акатоликос Гьаргь агәыргьын анихеитца, Гьаргь, макьана амышәкәан илаҳәаз иԥа днеихагылан, ҿааиҵит:

– Уабду мчыбжьык анаҩсан укьаасуа уахьықәыз днаухагылан аԥаҵхь ала уныҳәаҿа ааникылт. Уи иара изы цыхәтәантәи ныҳәаҿан, цыхәтәантәи ажәақәан. Уара уиреи уабду иԥстазаара иалтцреи еиқәшәеит. Ус игәаԥхеит ҳазшаз Анцәа. Ус анакәха, уабду ихьз ухьзааит, иматара уаԥсахааит, Аԥсҳара ныҟәугартә Анцәа илԥха-игәыԥха уцзааит…

Ашьҭахь шьоукы «д-Аԥсҳауп, Аԥсҳа ииҳәогьы, ииуагьы, иҟаитцогьы бзиоуп, аха ус аныҟәара аԥсыуарамзар ҟалап» ҳәа зҳәақәаз ҟалеит.

* * *

Аԥсҳа Гьаргь ииашаҵәҟьан Анцәа илԥха-игәыԥха иоуит – 929 шықәса инаркны 957 шықәса рзынза д-Аԥсҳан. Уи аамҭа аҩнутҵкала Аԥсуа Ҳәынҭқарра еизҳа-зыҵьеит. Акахцәагь уи иҿаԥхьы рхы ладырҟәит.

Аԥсны аабатәи ажәабатәи ашәышықәсҟәа ирытцаркуа аҵоурых салацәажәоит ҳәа иалаго, иаԥхьа иаагылоит ақыртуа ҭоурыхҩцәа еиларҟәаҟәаз, идырхәанчаз. Аԥсуа Ҳәынҭқарра Аԥсҳацәа, урҭ аҵоурыхҩцәа ртәала, уахгьы-еынгьы изызхәыцуаз Қырҭтәыла «шеидыртцаша» азцаатәы акәзаап…

Кавказ мацара акәым, адунеи аҵоурых злеибаркыз, ус аҳәара даара ишуадаҩугьы – еибашьрала акәын. Еснагь иҟан зыԥсадгьыл ахьчара зхы ақәызцоз, зхы иамеигзоз

амилатҭ. Иҟан иара убас аибашьра, афырхатҵара иазшамыз амилатҭгьы.

Уажәшьҭа ибзианы еилкааупаԥсуаа амрагыларахь рхы дырхаанҳа иаԥыртцахьаз рҳәынтқарра – Абазгцәа Рҳәынтқарра амраҭашәарахьтәи аҳәаа Ҟәбина аҳиас аҟынҳа ишыназоз. Аҭоурых иаздырҳом аԥсуаа еибашьрала уанҳа инаҳеит ҳәа. Аԥсуаа, ачерқьезцәа, адыгаа, аҟабардақәа машәыршақәгьы ианеибашьхьоу ҳәа аҭоурых аанымхеит. Урҭ еизааигәаз, еишьцәаз жәларын. Уара утәы, сара стәы ҳәа еилых рымазамкәа иаку жәларны ауп амрагыларахь рхы шдырхазгьы.

Еиҭасҳәахуеит, Амрагыларахь рхы дырхаанҳа Абазгаа Рҳәынтқарра амраҭашәарахьтәи аҳәаа Ҟәбина аҳиас аҟынҳа ишыназоз аҵыхәтәантәи ашықәсқәа рзы ирбаз афбатәи ашәышықәса иатцанакуа Визанатиа Аимпериа ахсаала ҽыц иаҳәеит. Ишьақәыргәгәоуп иара убас, аабатәи ажәабатәи ашәышықәсқәа рзтәи Аԥсуа Ҳәынтқарра Аԥсҳацәа зегьы дышрылкаау Гьаргь Аҩбатәи. Аԥсуа Ҳәынтқарра артбаа-тыцәра аганахьалагьы, амчхара арҕәҕәара аганахьалагьы Кавказ иҟамызт усҟан уи иашьашәалаз даҽеа ҳәынтқаррак.

* * *

Анцәа изылԥхаз Аԥсҳан азоуп Гьаргь Аҩбатәи иҭаацәарагьы еихых-еиҭых изрызҳаз: Константин, Леон (аҭоурых аҽы ахпатәи ҳәа ззырҳәо), Дмитри (уигь ахпатәи ҳәа изырҳәеит), Феодосиа (аҭоурых аҽы «Феодосиа Алашә» ҳәа даанхеит), Баграт, Чала – ажәакала, фҩык апацәа рышьтахь диоуит аԥҳа – Гәырандыхәт ҳәа зыхьзыртцаз. Аԥсҳа Гьаргь ипа аиҳабы Константин, егьырҭ зегь раастаиналкааны диқәгәыҕуан. Иireи иаб иԥсреи ахьеидҳәалаз акәу, иаб иԥстазаараҽы аҵыхәтәантәи иажәақәа имата иапсҳара иахьазикыз акәу здырхуада – иҽы иаирҳәомызт, аха ииуаз-иҟаитцоз зегьы уахь ухьанарԥшуан.

Ипа аиҳабы Апсҳас иҟалараҽы иԥырхагамхарц, иара убриалагь Апсуа Ҳәынтқарра иҩәгәа-ҟацаҙа ишыҟоу иаанхарц ауп зегьраԥхьаҙагьы ипацәа ѡыцьа – Феодосиеи Баграти Византиаҟа, Константинопольҟа атцара дсыртцоит ҳәа ҽеызгас иҟатцаны издәықәитцаз, Леони Дмитрии ракәзаргьы – аҙәы Апсны Акатоликосс, егьи – епископс иҟастцоит ҳәа игәы изтазгьы…

Ажәакала, Гьаргь ипа аиҳабы Константин иара иаамышьтахь Апсны Апсҳас иҟатцаразы имѡа каххаа иааиртхьан. Уи акәын, зегьраԥхьаҙагьы хыкәкыс иамаз Константин Қартли ахадас идәыкәтцарагьы.

Уара иуҳәо Анцәагьы иуциҳәозароуп акәымзар, иҟоутцара узымдыруа иааумпытцахоит.

Ус ихьит Апсҳа Гьаргьгьы.

Уи иҟәышреи ихәыцреи цыгәтцыхәеитәит иабду (иан лаб) Тао-Қларцьеҭ ахада Адарнас. Константин Қартли ахадас дахьыҟаз «уанду слабуп» ҳәа Адарнас неиртас-ааиртас, тәартас-гылартас ишьтихт. Маҙа-аргама, маҷ-маҷ ихы дынтапан деилеигеит. «Уара Қартли аҳәынтқар ҳәа ауп агәырцьқәа шушьтоу, ус анакәха, Апсуа Ҳәынтқарра Апсҳарагьы, уатцәы-уатцәашьтахь ҳәа ажәѡан ахь урпшны, инахыга-аахыго аамта агара акәымкәа, иахьа ауп ианукәнаго. Иахьынҙаздыруа Апсуа Ҳәынтқаррақәы иудгылоу рацәаѡуп, Қартли инхо агәырцьқәа уара узы рхы-рыпсы иеигҙом, ианатахха – аҙгьы италоит, амцагьы иазнеиуеит, урт рхалагь ракәым – сара стәқәагьы уара иудгылоит»… – абас мшкы акәымкәа, ѡымш ракәымкәа, икәа дталан, имагра дтысуа ихы антиҟьа, Константин иануд лаб диқәшаҳатхеит.

Амала, Апсҳа Гьаргь – Гьаргь Аѡбатәи ҳәа атоурых аҿы даанхомызт, инапатцаҟа иҟаз атәыла ахы-атцыхәа иахьынҙаназаазо иҟало ахтысқәа, атцыстцәкьа ҷит ҳәа абжьы гаргьы имаҳауазтгьы. Даҽеакуп ипа аиҳабы Константини уи иабду Адарнаси реипылара, реицәажәара хрыѡ ахьазиуз… Ашьтахь ипстазаара атцыхәтәантәи ашыкәсқәа рҟынҙа ихы иавибон.

Адарнаси Константини реицәажәара анымҩаԥысуаз хәылбыҿехан, адырҩаҿены ашьыжь аԥсуаа рыр Константин иаҳҭынра иакәшахьан…

Уажәраанӡа агәырԥьқәа зегьы уара иудгылоит ҳәа Адарнас ииҳәоз башахеит. Дара агәырԥьқәа роуп Константин днаган аԥсуаа дрызҭаз. Константин дырбаандаҩны, деиқәпах дҽаҳәаны, Аԥснықа, Қәҭешьқа дааргеит…

Уара ухазы иалухуа анцәагьы дуцалихыр акәзаап…

Изхыбгалазеи аԥсҳацәа рҳәынтқарра?

Леон Ашбатәи иԥстазаара далтцит 791 шықәсазы. Иаанхеит иԥацәа хшык: Феодосиеи, Дмитрии, Гьаргьи.

Зураб Анчабаҙе излеиҳәоз ала, уи Аԥсҳас дҟалеит 746 шықәсазы. Ус анакәха, Аԥсҳас дыҟан шынашажәи жәохә шықәса. Шышә шықәса рышнутқа Аԥсҳацәас жәеизашык ыҟан, урт рахьтә зегь реиҳа Аԥсҳас иҟаз Леон Ашбатәи иакәын. Ҳара ҳтәала, иԥстазаара даналтцуаз иқәра акырҙа иныкәсхьан. Иԥа аиҳабы Феодосиа иуашыбжара еишишахьан Аԥсуа Ҳәынтқарра данахагылаз. Аԥсҳара иуан 825 шықәса рзынҙа, мамзаргьы – шажәижәиԥшь шықәса. Излаабо ала, иара убригьы иқәра ыкәсхьан иԥстазаара даналтцуаз. Ишьтахь Аԥсуа Ҳәынтқарра иахагылаз иашьа Дмитри иакәзаргьы, усҟан шынажәи жәаба шықәса дыртысхьан. Уахь иацаҳцар Аԥсҳас данықазтәи шажәи жәаф шықәса – ҳара иаабоит Дмитригь иԥстазаара даналтцуаз дышбыргхахьаз. Аха зегь реиҳа иԥьоушьаратә иҟоу, Дмитри шыцьа апацәа шимазгьы, Аԥсҳара зауз хынажәи жәаба шықәса инартысхьаз иашьеитцбы Гьаргь иоуп. Абасала, ажәбатәи ашәышықәса абжеиҳарак Аԥсҳацәас иҟаз Леон Ашбатәи иԥацәа роуп, насгьы урт рыуашыбжара итысхьан ауп Аԥсуа Ҳәынтқарра ишахагылоз.

Шбаҟа ажәа рыла акәзаргьы, ажәбатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа Аԥсҳацәас иҟалаз Гьаргь Ашбатәи иԥацәа (уртгьы хшык ыҟан) рышҟа ҳаиасаанҙа Аԥсҳацәас иҟаз еиқәаҳаԥхьаҙоит.

Леон Ашбатәи иԥа аитцбы Гьаргь Актәи ишьтахь, уажәраанҙа ишазгәаҳтахьоу еиԥш, шажәа шықәса Аԥсуа

Ҳәынҭқарра иахагылаз Шавлианаа роуп. Урҭ қыртцәан. (Еиҳа ииашахоит – ашәанцәан ххәар). Хыхь иаххәахьеит, иара уажәгьы еиҭаххәоит: ҳара ҳгәанала, Гьаргь Актәи ипҳәыс лашьа иакәын, мамзаргьы, лхатца данԥсы дылхалыртәеит.

Гьаргь Актәи иашьа Дмитри ипа аитцбы Баграт, ѡажәа шықәса рышьтахь Византиантә дгьежьуеит, Шавлианаа аххәаны, Аԥсуа Ҳәынҭқарра дахагылоит. Уи Леон Аѡбатәи имаҭа иакәын.

Багарт ишьтахь Аԥсҳас дҟалеит иара ипа Константин, нас уи ипа Гьаргь Аѡбатәи.

Аԥсҳа Гьаргь Аѡбатәи иналкааны изаатгылатәуп. Иаахтны иаххәозар, Аԥсуа Ҳәынҭқарра иахагылаз жәеизаѡык рахьтә зегьы даарылукаартә ихы ааирԥшит. Аԥсҳас дыҟан 922 шықәса инаркны 957 шықәса рзынӡа.

Уи ихаан ауп Қартли даҽеаӡәы дзаламцәажәо Аԥсуа Ҳәынҭқарра анапатцаҟахь ианнеиз.

Уи иоуп Византиа апатриарх Николаи Мистик «аланаа ақьырсиан динхатцара рылартцәараҿы иулуршаз азы ҭабуп» ҳәа ашәҟәы ззиѡыз.

Атцыхәтәаны, уи ихаан ауп Аԥсуа Ҳәынҭқарра Кавказ егьырҭ аҳәынҭқаррақәа зегьы ирылыҳәҳәо иаиҟалаз – аҳәынҭқарра хоура-тцоуралагьы, ҭбаа-ҭыцәралагьы, амч-алшаралагьы.

Урыстәылан Иван Грозныии Пиотр Актәии рҳәынҭқарра ашьақәыргәгәараҿы имѡаԥыргоз рполитика иахьачарҳәаѡцәахаз азы рпацәа ирмеигӡеит, икнаҳан иршьит ҳәа артцаѡратә тцараиурҭаҿы атоурых артцаѡыс иҳамаз Татиана Еснаҭ-иԥха Қонцьариа абри анҳалҳәа, амца ҳнаркит – зԥацәа ирмеигӡаз закә ҳәынҭқарцәаз ҳәа.

Усҟан ҳарҭ астудентцәа ҳакәым, ҳартцаѡгьы илзымдыруазар ҟаларын, хәышә-фышә шықәса урҭ раԥхьа Аԥсҳа Гьаргь Аѡбатәигь ус дышнықәахьаз.

Иҟалаз-шыҟалаз ҳазаатгылоит.

Гьаргь Аҩбатәи Қартли инапаҷы ианааига, уаҟа ҳәынтқарс дахаиргылт ипа аиҳабы Константин. Иахьагьы еилкаам, Қартли Апсуа Ҳәынтқарра иаламырзҩакәа (ус рзырухьан ууанза Гыртәыла, Гәыриа, Имеретиа) ахьыз-шахьзыз изаанрыжьыз... Амала, Қартли, ахьз ишалакьысмызгьы, уимоу Қартли Константин дшахагылазгьы, Апсуа Ҳәынтқарра анапатцаҟа иҟан.

Ус акәмызтгьы, Константин иаб чарҳәара изуны хазы дцарц, уимоу иаб – Гьаргь Аҩбатәи дахҳәаны Апсуа Ҳәынтқаррагьы згоит ҳәа иҷеаназик (ус изырҟатцоз ақыртцәа шракәызгьы), Апсуа Ҳәынтқар Гьаргь Аҩбатәи ипа Константин дбаандаҩтәны, иара идтцала иблақәа тырхт, ашьтахь уи дагьахыпсаит.

Гьаргь Аҩбатәи Апсуа Ҳәынтқарра амчхара артбаараҷы, иҩәгәаҟацаза ашьақәырҩәгәараҷы иҷагылоз, ипырхагаз диеигзомызт, димеигзеит ипагьы.

Қартли иҷкәын Леон (Апсҳас данықала Леон Ахпатәи ҳәа атоурых иазаанхаз) инапы ианитцоит, аха ашьтахь, ҳара ҳтәала, идунеи аниҧсахшаз аламталаз ипҳа Гәырандыхәт (Тао-Қларцьет ахадас иҟаз Гәыргьен Багратиуни ипҳәыс) илитеит.

Уажәшьта ҳаиасып Гьаргь Аҩбатәи ипацәа рышҟа.

Уажәрааназа ишазгәастахьоу еипш, Гьаргь Аҩбатәи иман хәҩык апацәа: Константин, Леон, Дмитри, Феодосиа, Баграт (уи Чала ҳәагь ишьтан, иҟалоит дахьуаҩчалаз акәзаргьы).

957 шықәсазы Гьаргь Аҩбатәи ипстазара даналтц, Апсҳас дҟалеит Леон Ахпатәи, иаб иеипштцәкьа Апсны аҳәаақәа рыртбаареи амч-алшара арҩәгәареи рҷы акыр зылзыршаз. Ақыртуа тоурыхҩсы Вахтанг Челизе «Қыртгәыла Атоурых ахроника» зыхьзу ишәкәаҷы Леон Ахпатәи «Қыртгәыла аидтараҷы» акыр илиршеит ҳәа дихцәажәоит.

«Қыртгәыла аидтараҷы» илиршаз ҳаздыруам, аха Апсуа Ҳәынтқарра артбааразы дтцәатәы шьаҟаны ауп дышгылаз.

Хыхь зыҙбахә ҳҳәаз Вахтанг Ҷелиҙе излаиԝуа ала, Леон Ахпатәи Апсҳас данықала, ир драпызан Кахеҭи шьҭихырц ддәықәлеит. Уи заҳаз Кахеҭи ахадагьы иҿазыҟатцаны, ир еизганы диппылт. «Адә-каршәра еиужь аҿы наҟ-ааҟ ԝ-рык ааиҿагылт, – ҳәа иԝуеит В.Ҷелиҙе. – Леон Ахпатәи, Кахеҭи ахада ауаԝы динитцеит: «Ҳар еижәцаны ашьа каҳаршыр ааста, адәы агәҭаҿы уареи сареи ҳаипылап, хатцатцасгьы ҳаибашьып, усиааир – Кахеҭиа аиааит ҳәа иаҳшьап, ус акәымкәа – сара аиаара згар – Апсуа Ҳәынтқарра аиааит ҳәа ауп иаанаго». Кахеҭи ахада дақәшаҳатхеит.

Наҟ-ааҟ ԝ-рык шьхынпсыланы ирзыпшуан, адәы агәҭан еиҳа-еиҳа еизааигәахоз ԝ-ҳәынтқаррак рхадацәа, ус иаалырҟьан рыҕәа рыҕәрақәа нарҿадырххын, иаатгылт... нас Кахеҭиа ахада дыԝеыжәпан, Апсҳа иҿапхьа ишьамхы аирсзаап...

«Иҟалаз уи ауп, ҳәа иажәа иацитцоит В. Ҷелиҙе, – Леон Ахпатәи Апсҳара анаԝсангьы ахшыԝ змаз дипломатзаарын, ианааиҿагыла ус иҳәазаап: «Уара уҳәынтқаруп, саргьы сҳәынтқаруп, ҳаибашьыр – ашьа катәоит, ус ианыҟала, ҳҳәынтқаррақәа ашьа рыбжьалоит, уи аастә аиуара ҳабжьаҳцар еиҳа еиҕьуп... Уара аҭаацәара уаламлацт, сара – апҳа дсымоуп...». Леон Ахпатәи абарҭ иажәақәа рышьтахь акәзаап, Кахеҭиа аҳәынтқар дҿыжәпаны Апсҳа иҿапхьа ишьамхы анаирсыз...

Уажәымзар-уажәы ишынеижәылара игылаз ар, аибашьра ахаҭыпан «ура» ҳәа иҳәҳәазаап. Уи ашьтахь ачара уны, Апсҳа Леон Ахпатәи ипҳазатцә Кахеҭи аҳәынтқар диитазаап...

Аха ари адунеиажә аҿы бзиараназа ҟамлозаап...

Кахеҭиа аҳәынтқар иццаз Апсуа Ҳәынтқар ипҳа дахьнаргаз аҳтынраҿы, ахәшә лытаны дыршьызаап. Апсзы Апснынза иааԝит.

«Сара исцәыуадаԝуп уи ашьтахь иҟалаз алацәажәара, – иԝуеит анаԝсан В.Ҷелиҙе. – Апсҳа Леон Кахеҭиа дажә-

леит. Акахеҭцәа рҭоурых аҽы изқәымшәацыз, ирымбацыз арбану… аха Аԥсҳа Леон уи атәыла дшахысыз еиԥш, уааҧа аҳәгьы дахымсыцызт…»

Аԥсҳа Леон Ахԥатәи – Леонидаа рхылтцшьтра егьырҭ Аԥсҳацәа дызларылукаашагьы ыҟоуп, иахьатәи Ҳаԥсадгьыл Аԥсны ашҟа дызлахьаԥшуаз ала. Иара идтцала ауп ишдыргылаз Мықәтәи ауахәама, мамзаргьы – абаа-ныха. Иԥстазаара даналтц, иуасиаҭ ажәа нагҳауа, Мықәтәи ауахәамаҽы анышә дамардеит. Аԥсҳа-цқьацәа ҳәа аҭоурыхаҽы иаҳшьо Леонидаа рхылтцшьтра рахьынтә иараҳәзаҭцәык иоуп аԥсуа дгьыл зыбаѡқәа амадоу.

Леон Ахԥатәи иԥстазаара далтцит 968 шықәсазы. Аԥа димазу-димамзу аҭоурых иаздырҳом, иадыруа иашьеитцбы Дмитри Аԥсҳас дшыҟалаз ауп.

Гьаргь Аѡбатәи иԥацәа ѡыцьа – Феодосиеи Баграти атцаразы Византиа аҳҭнықалақь Константинопольҟа ишьтын. Баграт иҳбахә аҭоурых иазнымхаҳеит, аха Феодосиа (ақыртцәа рганахьала амца ацразтцоз ҟалазар акәхап) «аҳәынҭқарра зықәнагаз сара сакәын» иҳәан дгьежьит. Дгьежьит, аха Аԥснықа акәҳам дахьааз, аԥхьа – Ҭао-Қлардцьеҭ ахада Давид Куропиалат иахь дымѡахытцт, Қартли Кахеҭиеи рышҟа днеит. Хыхь баша иҳамҳәаҳеит, ақыртцәа атцәы илартцаз иахҟьаны даазар ҟалап ҳәа. Ус иагьыҟалеит акәымзар, дышиашаз Аԥсҳа Дмитри (иашьа гәакьа) иахь дымѡахымтцуаз. Аха уи дымѡахытцит, атцәы илатцаны, амца ицратцаны даазгаз рышҟа. Ақыртцәа гәыҕуан, аишьцәа Аԥсҳара еимакны еиҿагылар, еибашьыр, Аԥсны аѡнутҟала еиҟәыҵхахап, Аԥсуа Ҳәынҭқарра тцшәаахап ҳәа. Рыгәтакқәа башахеит, Аԥсҳа Дмитри хшыѡла (агьангьашра атцазаргьы) дыриааит. Феодосиа идгылоз, амч змаз кахьеҭиааи қартлиааи, иара Давид Куропалатгьы уахь днарылатцаны, агәра диргеит иашьа Феодосиеи иареи Аԥсуа Ҳәынҭқарра ишеицахагылоз. Абартқәа рышьтахь Феодосиа дгьежьуеит Қәтешьҟа, Аԥсуа Ҳәынҭқарра аҳҭнықалақь ашҟа.

Цытраамҭакгьы аишьцәа аҩыцьагьы аԥсуа ҳәынҭқарцәа ҳәа ирышьҭан. Убас егьа иҟазаргьы, аҭоурых аҿы иҟамлазацт аҳәынҭқарра ҩыцьа еицахагылан. Усҟан, егьа исырԥшзап ҳәа уалагаргьы, ажәлар ракзаара еиҟәкьоит.

Убас ҟалошәа ибазар акәхап, Аԥсҳа Дмитри идҵала иашьа Феодосиа дбаандаҩыртәуеит, уаҟагь даанымҿаскәа иблақәагь ҭырхт. Уиазы ауп аҭоурых аҿы Феодосиа Алашә ҳәа дзаанхазгьы. Шьоукы-шьоук изларҳәо ала, аԥсуаа Дмитри ианармыжьт иашьа изиуз, уи азоуп иԥсазаара даналҵ ашьҭахь, иԥа аҳәынҭқарра дзахадмыргылаз, Феодосиа Алашә Аԥсҳас дзыҟарҵаз.

Ҳара ҳтәала, ари аҩыза агәаанагара иашам. Уажәраанӡа ишазгәаҳтахьоу еиԥш, Леонидаа рхылҵшьтраҿы итрадицианы излаабо ала, ажәбатәигьы ажәабатәигьы ашәышықәсақәа рзы аҳәынҭқарра ахада данԥслак, уи иҭып ааныскылоз иԥа иакәзамызт, иашьа иакәын.

Ус иҟалазаргьы ауеит.

Давид Куропалатгьы, кахеҭиаагьы, қартлиаагьы Феодосиа Алашә иахаргылара иацхраазаргьы ауеит.

Ус акәымзар, хышықәса рышьҭахь Феодосиа Алашә иахҳәараҿы Давид Куропалатгьы дзаабарыз?.. Дзаабарыз Қартли ахадас иҟаз Марушисҙегьы?...

Иара Феодосиа Алашә ила инҵәеит Аԥсҳа-цқьақәа Леонидаа ртцыхәтәа.

978 шықәсазы Аԥсҳара ааникылт, ажәабатәи ашәышықәса аҩбатәи азыбжазы аԥсҳацәас иҟаз аишьцәа – Леон Ахԥатәи, Дмитри Аҩбатәи, Феодоси Алашәи раҳәшьа Гәырандыхәт лыҷкәын Баграт Ахԥатәи, абшьҭрала иқыртуаз. Баграт Ахԥатәи иоуп Аԥсҳацәа рсиа ҳзаанзыжьыз. Иара ихаҭа «Аԥсуа ҳәынҭқар» ҳәа акәын ихы ишазиҳәоз, ҩыцьаразаҵәык – «Аԥсни Қартли рҳәынҭқар» ҳәа анитцеит умҳәозар. Хышә шықәса рҟынӡа иара ишьҭахь, ҳаԥсуа ҵарауаҩ Алықьса Папасқьыр излашьақәиргәгәаз ала, аҳәынҭқарра иахагылоз, убарҭ рхыԥхьазараҿы Давид Аргылаҩгьы аҳәынҭқар-ԥҳәыс

Ҭамарагьы налатцаны, ртитулқәа ахьеиқәырыпхьаҙоз, зегьрапхьаҙа инатцшьны иазгәартоз «Апсуа ҳәынтқар» ҳәа акәын.

Убриазоуп атоурыхѡѡы Броссе урт «Апсуа-Багратидаа» ҳәа зырзиҳәазгьы.

* * *

Апсуа Ҳәынтқарра аилабгара мзызс иатцаз аилкаара ауп изызку стоурыхтә очерк.

Ҳтарауаѡцәақәак урзыҙырѡыр, Апсҳа Леон амрагыларахь ихы анирхоз, усҟантәи апсуаа ирызгәамтеит акәымзар, ҳамра атыѡ иакын ҳәа уарҳәоит. Ус зырҳәо, ақыртцәа ирылаҙѡеит ҳәа агәааанагара ахьрымоу ауп. Ус изхәыцуеи ҳәа злоуҳәари, асовет аамта аѡнутқа ашкол аҿы, иреиҳау атараиуртаҿы, анаукатцааратә усҳәарта-қәа рҿы усҟан апсуаа ақыртцәа раастa рхыпхьаҙара акырҙа еитцан ҳәа акәызтгьы ираҳауаз. Аха, ҳара ҳтәала, ус иҟамызт.

Аабатәи ашәышықәсазы, амрагыларахь рхы дырхаанҙа, Апсуа Ҳәынтқарра иатцанакуаз атерриториа Қыртәыла атцкьыс акырҙа еиҳан, еиҳан хыпхьаҙаралагьы. Усҟан Апсны амраташәарахьтәи аҳәаа Тамантәи адгьылбжьахала аҟынҙа инаҙон. Киевтәи Урыстәыла Тамантәи адгьылбжьахалаҿы апсуаа ирабашьны, ириааины рнапаҿы ианаарга ашьтахь ауп уаҟа Тмутаракантәи аҳра анапыртцаз ҳәа Марр ишиѡхьазгьы цәыригеит, хыхь зыҙбахә сҳәаз, А. Папасқьыр. Ус анакәха, апсуаа ууанҙа уахь инеихьан… Мшәан, Анапа ҳәа хьҙыс изауз абаа-хырғәғәарта зыргылаз Апсҳа Гьаргь Аѡбатәи иоуп ҳәа ақыртуа тоурыхтә хытцхыртақәа рҿоуми иахьцәыртцыз. «Сҳәынтқарра амраташәарахьтәи аҳәаа наҙоит снапы ахьынҙаназо» аҟынҙа ҳәа Апсҳа иахьиҳәаз ауп абаа-хырғәғәарта «Анапа» ҳәа ахьҙ захыртцазгьы ҳәа ажәлар рҳәамтаҿы машәыршақә ииаанымхаҙеит.

2005 шықәсазы Шәача – Маиҟәаԥ итытцыз В. И. Ворошилов ишәҟәы «Амшынеиқәа аҽықәаҽтәи Урыстәыла атопонимқәа» ҳәа зыхьзу аҟны хрыԥхьоит абарҭ ацәаҳәақәа:

«Кавказ Аҩадеи Мраҭашәареи иуԥыло агеографиатә тыԥ хьызқәа инеиԥынкыланы аедыгьқәеи, аԥсуааи, ашәуааи роуп изыдҳәалоу».

Иаҳҳәарц иаҳҭаху, абазгааи, аԥсилааи, асаныгцәеи, мсымааи еилатцәаны, жәларкны ианықала ашьҭахь, мрагыларахь идәықәлаанза, бызшәала еиҳа ирзааигәаз амраҭашәарахь инхоз рашьцәа аублаа, ашаԥсыҕцәа, аедыгьцәа рахь рхы дырхеит. Ааи, абжьбатәи ашәышықәса инаркны аԥсуаа аԥхьа дара рҽеидкылан, ашьҭахь, хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиԥш, аедыгьқәеи, ашаԥсыҕцәеи, аублааи аԥсуааи рҽанеидыркыла ауп амрагыларахь рхы андырха. Урҭ реидкылараҽы усҟан аԥсуаа, ахәҭакахьала абазгаа хадара зларуаз ала, аԥхьа игылан. Убриазоуп еидыркылоз рҳәынҭқаррагьы – Аԥсуа Ҳәынҭқарра ҳәа хьзыс изаиуз. Амрагыларахь рхы андырха – урҭ ирҽагылоз мчык зцәырымҭит. Уи ауп Қырҭтәылагь хьаада-баада рнапаҽы изааргаз.

Аԥсҳа Леон Аԥсуа Ҳәынҭқарра аа-областкны ишазшәа, Аԥсны ахаҭа х-областк алихызшәа: «Абазгиа» – Ԥсоуи Гәымсҭеи атцанакызшәа; «Цхум» – Гәымсҭа инаркны Аалзганза атцанакызшәа, наҟ Бедиатәи аҳра ҳәа иҟазшәа цәырызгаз Вахушҭи иоуп, урҭ «арҽеирақәа» аҭоурых ианалеигалазгьы ажәааатәи ашәышықәса алагамҭазы ауп. Изыҟаитцозгьы, Аԥсуа Ҳәынҭқарра амраҭашәарахь ала Тамани Анапеи рҟынза ишыназоз аҭоурых ианихырц акәын. Егьырҭ зегь ракәым, «Цхум» ҳәа аԥсуаа ҳҽы иҟазамызт. Уигь Вахушҭи ихы итиҳәааит. Амраҭашәарахь акәым, иара амрагыларахь ҳхьаҳәыргьы, абыжьбатәи аабатәи ашәышықәсақәа рзы Фазис (Риони) аҙиас ныркәҟа, Азиа иахьатцанакуаз агырцәа, алазцәа, ақыртцәа нхон. Ус шакәыз Прокопи Кесариатәи афбатәи

ашәышықәсазы «Аготтцәа рабашьра» ҳәа зыхьӡыз ишәҟәаҽы иҩхьан: «Фазис аӡиас Азиа иахьатцанакуа инхоит ибераа; Европа иахьатцанакуа – аԥсилаа».

Ус акәмызтгьы, Аԥсҳа Леон Аԥсуа Ҳәынтқарра ахтнықалақьс иҟаитцаз Қәтешь – атәым милат рыҩнутҟа иргыларымызт…

Еитаххәоит, усҟан Аԥсны территориалагь уаапсыралагь ақыртцәа иреиҳан азоуп изыриааизгьы.

Изыхҟьа-зынԥа ҳаздыруам, аха ажәбатәи ашәышықәса антәамтеи ажәабатәи ашәышықәса алагамтеи рзы, ҳара ҳгәанала, аедыгьцәа аԥсуаа ааныжьны ицеит. Дук мыртцыкәа урт ирышьталт ашәуаагьы. Ус иҟамлазтгьы, ақыртцәа Аԥсуа Ҳәынтқарра иаҿаӷыуа иалагарымызт… Атцыхәтәаны, Леонидаа рдинастиа ахҳәаны, ақыртцәа рдинастиа Аԥсуа Ҳәынтқарра ирзахаргыларымызт, урт «Аԥсуа-Багратидаа» ҳәа атоурыхѽы Броссе ишырзиҳәазгьы…

Аԥсуа Ҳәынтқарра аилабгара зыхҟьаз актәи амзыз ауп ари.

Аѽбатәи амзызс иҟалаз ҳәа, ҳара ҳгәанала иаҳшьо, адунеи зегь аҿы ишыҟаз – аҳәынтқар идунеи аниԥсахлак итып ипа дшахадыргылоз еиԥш аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы Аԥсуа Ҳәынтқарраҿы иаабаӡом. Аԥсҳас иҟалоз – зыпстазаара иалтцыз аҳәынтқар ипа иакәзамызт, абжеиҳараӡак – иашьцәа ракәын, насгьы инеиԥынкылан ианбыргцәахоз акәын Аԥсҳацәас ианыҟалоз. Ус анакәха, Аԥсуа Ҳәынтқарра – абыргцәа ирҳәынтқарран, дара шажәыз еиԥш, напхгара ззыруаз аҳәынтқаррагь рцәажәит.

Уигь рхы иадырхәеит ақыртцәа.

Атцеи данилак аԥсуаа уи – иетцәахә кыдлеит рҳәон, иаԥхьаҟа ажәлар рзы дтцәатәы шьаҟаны дгылап ҳәа.

Дтцәатәы-шьаҟаны ижәлар рзы дцәыртцит рҳәон зымчзылша ҷәҷәаз Аԥсҳа Аԥсуа Ҳәынтқарра данахагылоз.

Инеишьҭаргыланы хынҩажәижәаба шықәса ирҭысхьаз абыргцәа Аҧсҳацәас рыҟалара – ажәлар рзы итҷәатәы шьаҟаны изыҟаломызт. Уи ауп рҳәынҭқаррагь зрымпытҷьаз…

Џьума Аҳәба: «Баграт Ахԥатәи дапсуан…»

«Ҳапсадгьыл хьзык амазароуп. Уи – Апсны ауп», – ҳәа агазет «Апсны» ианыз астатиа рыбжьы ақәдыргеит азәырҧы. Иаагозар ҽырԥштәыс, убарт иреиуоуп: иналукааша ҳашәҟәыҧҧцәа, ҳцарауаа Руслан Қапба, Борис Гәыргәлиа, Анатоли Лагәлаа, Гьаргь Гәыблиа, Џьума Аҳәба уҳәа убас егьыртгьы. Урт зегьы акаҽы рҳәоу еиқәшәеит: «Апсуаа ҳ-Апсадгьыл «Апсны» ахьз ашәышықәсақәа, азықьшықәсақәа иргәылсны иаауеит. Аха уи ҳара ҳҽы иаанхеит. Апсны анҭытҵ адунеи аҟны ишырдыруа «Абхазиа» ҳәа ауп. Уи ахьз апсуаа иаҳтәзам, изтәу – шьоукы аерманцәа ишрыдырҳәалогьы, ақыртцәа роуп… ишцәажәогьы қыртбызшәалоуп. Урт рахьтә ауп аурысцәа рахь ишнеиз, атцыхәтәантәиқәа рҟнытә адунеи иахытцәеит.

Цыԥх ауп Урыстәыла ҳаназханатца. Убри аҟнытә «Абхазиа» ахьз аанҳажьуазаргьы, «Апсны» ахьз уеизгьыуеизгьы уи иацтатәуп. Мшәан, ауапсцәа рыпсадгьыл «Осетиа» ҳәа шаанрыжьызгьы, инаганы, иахәтатцәкьаны «Аланиа» напыршьит. Уиазы дызустзаалакгьы ихгьыигәгьы имыхьт. Нас, иҟалеи, «Апсны – Абхазиа» ҳәа ххәар, ианамузах «Абхазиа – Апсны» ҳәа.

Ҳара уажәы абри ҳзалацәажәаз, аимак-аиҽак ицо абриала ихҳаркәшоит ҳәа акәзам. «Ҳапсадгьыл хьзык амазароуп. Уи – Апсны ауп» иахцәажәахьоу рахьтә атцыхәтәаны иқәгылаз Џьума Аҳәба ҳ-Апсадгьыл «Апсны» ахьз зынзаск иадҳәалазамкәа, иашьашәалазамкәа дзыцрасыз даҽеа – зтцаарак, иналкааны азаатгылара ахәтоуп ҳәа иаҳшьоит.

Ус заҳҳәо, уи ҳҭоурых аҿы иахьа уажәраанӡа изкьысым ҿыц ажәоуп. Аа, иицуа:

«Иаҳҳәап, агәра ҳдыргеит, Аԥсни Қырҭтәылеи еидҵаны аҳас дыҟан ҳәа аԥсуаа раҳәшьаԥа, Гәырандыхәт лыҷкәын Баграт Ахпатәи.

Ҳәарада, иашатҵәкьаны Баграт иан даԥсуан, Гәырандыхәт лыхьӡын, лара аԥсҳацәа раҳәшьа лакәын.

Ажәакала, Гәырандыхәт лхатҵа Гәыргьен ихьӡын, Ҭао аҳ иакәын. Аҳкәажә аҳ диццеит…

Уи еилкааup.

Ишԥеилкаатәу даҽеакы.

Ҭао аҳ иҷкәын, аҳ Баграт иан Гәырандыхәт анышә дамадоуп Бедиа ауахәама аҟны. Лганаҿ анышә дамадоуп иара, Баграт Ахпатәи ихаҵагьы.

Азҵаара цәыртцуеит, Баграт иаб Гәыргьен дабаҟоу?

Еилытҳьазма хатҵеи ԥҳәыси?

Иаҳҳәап, хатҵеи ԥҳәыси еилытҳьан, хазы-хазы анышә иамардеит. Азҵаара хада – иара Баграт ихаҵа ипсҭазаара даналтц, иаб, иабацәа рыдгьыл аҿы акәымкәа, Аԥсны даа-ганы иан лганаҿы анышә дзамардеи? Аби апеи абасҟак еицәыхараны анышә изамадои?

Схы аныжьо, иаҳагьы исзеиҧуп. Аԥсҭазаара иаҳагьы иласхоит.

Изхысҳәааua, сара агәра ганы сыҟоуп Баграт Ахпатәи иан Гәырандыхәт лыдагьы, иабҵәкьагьы даԥсыуан ҳәа. Аԥхьатәи лхатҵа данԥсы, аҳкәажә Гәырандыхәт хатҵа дцеит, дигеит аҳ Гәыргьен.

Баграт дшысабииз, иабҵәкьа ипсҭазаара далтцит. Гәыргьен Баграт иабпса иакәын.

Иан данԥсы, дааганы иабҵәкьа иганаҿы анышә дамеидеит. Иаргьы ипсҭазаара даналтц, дааганы аҳҭнықалақьаҿы акәымкәа, Бедиа аныхабаа аҟны, иан Гәырандыхәти иабҵәкьеи рганаҿы анышә дамадоуп…»

Ҳартгьы Аԥсны аҳкәажә Гәырандыхәт ҳлызхәы-цуеижьҭеи акраатцуеит.

Аҭоурых аҟны излаабо ала, уи Леон инаиркны Аԥсҳацәа ҳәа иаадыруа рахьтә зегьы иаарылукаартә иҟаз Гьаргь Аѳбатәи диԥхан.

Гьаргь Аѳбатәи Аԥсҳас дыҟан 922 шықәса инаркны 957 шықәсазынза. Фѳык аԥацәа иман: Константин, Леон, Дмитри, Феодосиа Алашә, Баграт, Чала. Чала ҳәа изышьҭаз Феодосиа иакәзар ҳәа агәаанагарагь ыҟоуп. Ус анакәха, ахьз «Чала» хьызшьароуп – аԥсуа ажәа ауаѳычала аҟнытә иаауеит. Феодосиа длашәхаанзагьы иашьа аиҳабы Дмитри Аԥсҳас даныҟала, аҭара рҭарц азы Византиаҟа, Константинопольҟа иареи иашьа Баграти шьҭны иахьыҟаз аҟнытә дхынҳәуеит, аха Аԥсҳа ишҟа дымнеизакәа, аԥсуаа рахьгьы дықәымлазакәа ақыртцәа ахьынхоз Ҭао-Қларҷьеҭ аҳ, акуропалат Давид Багратион иахь ауп дахьымѳахытцыз, устәи нас – Кахеҭиеи Қартли рышҟа днеит, ажәакала, Аԥсуа Ҳәынтқарра збаны инымхоз, маза аргама иҭаҳшәаауеит ҳәа иаҽыз рахь… Ажәакала, ҳара ҳтәала, Феодосиа дуаѳы маншәаламызт. Ашьҭахь, Аԥсҳа Дмитри Ахԥатәи «сашьа Феодосиеи сареи аҳәынтқарра «еицаабоит» ҳәа урҭ зегьы еиқәжьа данырцәига, «Аԥсуа Ҳәынтқарра ачарҳәара азууит» ҳәа иблақәа ҭихт. Феодосиа длашәхеит.

«Қырҭтәыла аҭоурых аочеркқәа» ҳәа зыхьзу Ҷелизе ишәҟәы аҽы иѳуеит: «Аԥсҳа Дмитри адунеи хифааузаз цьишьон, аха хышықәсагь изнамгакәа ахьҭа ааилалан, иԥстазаара далтцт, арахь хылтц димазамызт, зыблақәа ҭыхыз иашьа Феодосиа Аԥсҳас дҟартцеит».

Феодосиа, хыхь ишаҳҳәахьоу еиԥш, дуаѳы маншәаламызт. Уи адагьы аҳәынтқар-лашә иххәыцуадаз. Иихәоз, ииуаз еиқәымшәо ианалага акәхап, «Чала» ҳәа ахьзшьара аниоузгьы…

Иҟалап, арҭ еидаҳкылақәаз иашамзаргьы, ҳара иаҳгәаанагарақәазаргьы. Избанзар, даҽа-ҭоурыхтә хытцхырҭақәак изларҳәо ала, Аԥсҳа Гьаргь Аѳбатәи Византиа аҳтнықалақь Константинопольҟа аҭара рҭарц иԥацәа ѳыцьа ишьҭит – азәы Феодосиа иакәын, егьи – Баграт

ихьӡын. Аха, рыцхарас иҟалаз, Баграт зыхьӡыз ихабарк ыҟаҳамкәа дыбжьаҳт…

Феодосиа Алашә хы-шыҟәса роуп Аԥсҳас данықаз. Зегь раԥхьа иргылан Қартли ахылаԥшœыс Аԥсҳа ихата иҟаитцаз Иоан Марушисӡе ҳәа аҳәы ибзоурала, Феодосиа Аԥсҳас дахьықаз даамхны Тао-Қларԥьетҟа, Давид Куропалат иахь дыргеит.

Аԥсҳас Гәырандыхәт лычкәын Баграт Ахпатәи днаганы днахадыргылт.

Ақыртуа тоурыхœцәа изларҳәо ала, абартқәа зегьы инацәахы иахыкәыршаны иҟазтцаз Давид Куропалат иоуп.

* * *

Уажәшьта ҳаиасып Ціьума Аҳәба ицәыригаз азтцаатәы ашҟа.

Арт ацәаҳәақәа равтор стоурыхтә статиақәа рҽы изныкымкәа-иœынтәымкәа инатцшьны иазгәастахьан, азтцаара ыҟәсыргылахьан Гәырандыхәт лыпстазаара даналтц, лхатца Гәыргьен ивараҽы акәымкәа, лычкәын Баграт Ахпатәи Аԥснықа, Бедиаҟа дааганы анышә дзамеидазеи ҳәа. Уимоу, иара Баграт Ахпатәи ихатагьы иуасиат ажәа иныҟәныҟәан иԥстазаара даналтц иан лывараҽы анышә дамардеит. Убас изныҟәаз Тао аҳ Гәыргьен зыхьӡзыпша ыҟаз аҳә ахьиакәмыз, уимоу атоурых аҽы ихыччаны, дуаœы-маџьананы дахьаарԥшу акәзар ҟалап ҳәа ҳгәы иаанагон. Тао аҳ ҳәа ишьтан, аха инапатцаҟа иҟаз хпаԥшьба раион ракәын. Иԥҳәыс Гәырандыхәт лаб Аԥсҳа Гьаргь Аœбатәи данеихреитцоз Қартли литеит. Қартли ҳәынтқарран. Қартлии Гәыргьен Тао имаз ираионқәеи ашьхеи агеи реиԥш зынӡаск иузеидкыломызт.

Азтцаара ыҟәымгыларц залшом: «Аԥсҳа Гьаргь Аœбатәи иԥҳа Гәырандыхәт иара зегьы рганахьала ишьашәаламыз Гәыргьен дызиитеи?»

Иаҳҳәап, Цьума ишиҳәаз еиԥш, Гәырандыхәт хатца дцахьан, лхатца иԥстазаара аниԥсах, лыҷкәын Баграт хәҷи лареи рхала иаанхеит, ажәакала, дыԥхәысеибахеит. Ус акәзаргьы, усҟан Аахытҵ-Кавказ зегьы зырхыц-хыцуаз Аԥсҳа Гьаргь Аҩбатәи иԥҳазатцә Гәырандыхәт дыԥхәысеибан ҳәа даанхарымызт, лыҷкәын-затцә Баграт иакәым, жәаҩык ахәыҷқәа лымазаргьы, зхы дадзым-кыларыдаз. Арахь лаб данеихреитцоз Қартли атәылагь литахьан. Лара илтәын. Уи мап ацәызкуадаз? Мап, араҟа иахьа уажәрааҥа иаҳзеилымкаац даҽа маҳак ыҟазар ауеит…

Даҽа-зтцаарақәак ҳәа шәахьхьаҳырԥшуагьы ыҟоуп, урҭ тцаҟа ҳарзаатгыларцгьы ҳтахуп.

Аԥсҳа Гьаргь Аҩбатәи, хыхь ишазгәаҳтахьоу еиԥш, Қартли атәыла иԥҳа илитеит, аха уи ахылаԥшра ҳәа имаҳә Гәыргьен иакәзам знапы ианитцаз, Иоан Марушисҵе ҳәа зымч-зылша ыҟаз уаҩ-нагак инапы ианитцеит. Уи ауаҩ ақыртуа-ҭоурыхҩыраҽы «абазасҵе» ҳәагь изырҳәахьан. Уи ииаанаго «абаза-ипа» ҳәа ауп. Ажәакала – даԥсыуан. Насгьы, амал змаз, «ауааԥсыра рацәа знапатцаҟа иҟаз азә иакәын» ҳәа иҩуеит Ҷелиҵе. Ижәла Марушисҵе ҳәа ҟартцеит, аха уи ҳәарада д-Маршьанын.

Абриаҟара ҳзизаатгылаз, уи ауаҩ Гәырандыхәт лпа Баграт Ахпатәи Аԥсҳа ҳәа Аԥсуа Ҳәынтқарра днахаир-гылаанҵа тынч дымтәеит. Убри аус аҽы иҩәгәазаны ихы даирхәеит Ҭао-Қларцьеҭ аҳәынтқарс иҟаз Давид Куропалат (Багратион).

Ақыртуа ҭоурыхҩцәа, убарҭ рхыԥхьаҙараҽы Зураб Анчабаҙегь днарылатцаны, усҟан азы иҟамыз-ианымыз «Еидцоу Қыртәыла» аҳәынтқарра аптцаразы Давид Куропалат днаиваргыланы Иоан Марушисҵе имч-илшара зегьы уи акәын изызкыз ҳәа ирҳәо агәра агара уадаҩуп.

Иоан Марушисҵе (Маршьан) инаиҙатцәкьоз Аԥсҳа Гьаргь Аҩбатәи инапы ианитцаз акәын.

Ус акәмызҭгьы, Қырҭтәыла аҭоурых аԥҵаразы ақырҭцәа иҳәо-ичо Европантәи иааргаз Броссе абас иԥырымызт: «Абхазские цари вступили в династию Багратидов и затмили ее».

Ус акәымзар, ажәахатәи ашәышықәсаҙа аҳәынҭқарцәа зегьы «ҳара аԥсуаа ҳарҳәынҭқаруп» ҳәа егьырҭ ажәларқәа зегь раԥхьа иргылан рхы иазырҳәарымызт…

Ус акәмызҭгьы, Давид Аргылаԥ иҭижьыз араҙны параҽырпы «Сара – аԥсуаа рҳәынҭқар соуп» ҳәа анитҵарымызт.

Ус акәмызҭгьы, аҳәынҭқар-ԥҳәыс Ҭамара лԥа Гьаргь – аԥбатәи ахьҙ «Лаша» ҳәа ацыртҵарымызт.

«Баграт Ахԥатәи даԥсыуан» ҳәа машәыршәа иҽамшәазар ҟалап Џьума Аҳәба. Уи ихалагь иакәым, арҭ ацәаҳәақәа равторгьы, изныкымкәа-иԥынтәымкәа арҭ азҵаатәқәа сырзаатгылахьеит.

Хыхь ишаҳҳәахьоу еиԥш, Леон раԥхьа днаргылан Аԥсҳацәа зегьы иаарылукаартәы иҟаз Гьаргь Аԥбатәи ихаан ауп Аԥсуа Ҳәынҭқарра амраҭашәарахьтәи аҳәаа Ҟәбина аҙиас аҟынҙа ианынаҙоз, амрагыларахь акәзар, Қарҭлигьы, Кахетиагьы инапаҽы иааигахьан. Уиазоуп, Византиа апатриарх Николаи Мистик иааишьҭуаз ишәҟәқәа рҽы «уара уаҳаракыра-аексиусиат» ҳәа зизиҳәоз. Аексусиат, бырзен бызшәала «зегьы иреиҳау аранг» ҳәа ауп иаанаго. Ус византиаа иззырҳәаз Аԥсҳа-заҵәык иакәын.

Николаи Мистик арҭ иажәақәа иҳазцәырыргеит даҽа гәаанагаракгьы.

Ҳара ибзианы иаадыруеит аабатәи ажәабатәи ашәышықәсқәа рзы Аԥсуа Католикосцәа шыҟаз. Аха иахьа уажәраанҙагьы аҙәызаҵәык идамхаргьы дцәыргам, дцәыргам, избанзар, иҳаздыруам рыхьҙ-рыжәла, аҭоурых аҽы инымхеит. Аҭоурых аҽы ианхаз – ажәиԥшьтәи ашәышықәса инаркны азежәтәи ашәышықәса аҟынҙа иҟаз Аԥсуа Католикосцәа роуп. Абар даргьы: Малахиа Актәи, Евдемон Аԥбатәи, Евфрим, Малахиа Аԥбатәи,

Максим Актәи, Григори Актәи, Захариа, Симон, Евдомон Ахԥатәи, Давид, Николаи, Григори Аҩбатәи, Герман, Иосиф уҳәа егьырҭгьы.

Нас, аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы иҟаз акотоликосцәа абагеи? «Аԥсуа ҳәынҭқарцәа ирызку ашәҟәы ыҟоуп» ҳәа аҩыра аанханы, иара ашәҟәы шырблыз, ишыбжьадырӡыз алахьынтца рлахьынтцахоу, мамзаргьы, усҟан, аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы Аԥсуа Католикосцәа ҳәа хазы иҟаҳамзу? Ас азтцаара зықәҳаргылоу, аабатәи ашәышықәса ԥшьынҩажәатәи ашықәсҟәа рзы аԥсылман динхатцара ааныжьны ақьырсиан динхатцарахь ииасыз Або Қарҭтәи (Ҭбилели) Аԥсҳа иҟны дахьаанагаз, И. Сабонисҵе ишиҩуа ала: «иибаз зегьы қьырсианцәан, иқьырсианмыз ҳәа Аԥсуа Ҳәынҭқаррацәы уаҩы дыҟамызт. Аԥсҳа иаҳҭынрацәы дызбеит Аԥсны аепископ…»

Аԥхьаҩ ухшыҩ азушьтыр ҳҭахуп – И. Сабонисҵе Аԥсуа Католикос дызбеит ҳәа шимҳәаз, ииҳәаз «аԥсуа епископ дызбеит» ҳәа ауп. Иҟалеи, Аԥсҳа иҟны Аԥсуа Католикос дзыҟамыз?

Ҳара ҳтәала, Аԥсуа Ҳәынҭқаррацәы, егьырҭ ақьырсиан тәылақәа иаарылкааны Аԥсҳареи ақьырсиан динхатцара ахада – Аԥсуа Католикосреи аҵәы инапацәы акәын иахьыҟаз. Уиазоуп ажәабатәи ашәышықәсазы Византиа Апатриарх Николаи Мистик Аԥсуа Католикос иахь акәымкәа, Аԥсҳа Гьаргь Аҩбатәи иахь ашәҟәқәа зииҩуаз. Ус анакәха, излашьақәҳарҷәгәо аҭоурыхтә факт шҳамамгьы, ҳгәы излаанаго ала, аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы Аԥсҳа иакәын аԥсуа қьырсиан динхатцара иахагылазгьы.

Ус анакәха, зынӡа машәыршақә иҟамлаҳазаап Мықәтәии Бедиатәии ауахәамақәа андыргыла, уаҟа аепископцәа ркафедраҟәа ахьаадыртызгьы.

Ари аҩыза алкаа аҟатцарахь ҳназгаз, аабатәи ажәабатәи ашәышықәсҟәа рзы Византиа иадтцыз аԥсуа қьырсиан

динхатцара ахала аҟазаараан машәыршақәгьы Апсуа Католикоск ихьӡ цьаргьы иҳәамкәа иахьаанхаз ауп.

Византиа Апатриарх Николаи Мистик Апсҳа Гьаргь Аҩбатәи изааишьтыз ишәҟәаҷы ицәажәашьалагьы, аланаа ақьырсиан динхатцара рыдкылараҷы илиршаз алагьы апсуа қьырсиан динхатцара иахагылаз иара Апсҳа иоуп.

Ҳара ҳтәала, Апсуа Католикос ҳәа ажәиԥшьтәи ашәышықәса инаркны хазы ишыҟаз еиԥш, аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзгьы иҟазтгьы, Византиа Апатриарх Апсҳа Гьаргь Аҩбатәи иахь ашәҟәы зииҩрыз, уи ишьашәало, Апсуа қьырсиан динхатцара ахада – Апсуа Католикос иахь акәмыз иахьиҩышаз…

Аха ус иагьыҟаитцеите, избанзар, Апсҳа иакәын Апсуа Католикоссгьы иҟаз.

Иаагап даҷеа ҷырԥштәқәакгьы. Филип, Генрих уҳәа абжьаратәи ашәышықәсҟәа рзы аҭоурых аҷы зыӡбахә аанхаз Франциатәи акралцәа ртәылаҷы акардиналцәа ҳәа хазы ишыҟазгьы, ақьырсиан динхатцара знапаҷы иҟаз дара ракәын.

Аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы Апсҳацәа ртәыла ауахәама дуқәа рҷы аепископцәа ркафедрақәа апҵаны, урҵқәа зегьы еидызкылоз Акатоликос ҳәа аӡәгьы далымхӡакәа, ақьырсиан динхатцара Апсҳацәа рнапатцаҟа иаанрыжьт.

Ари астатиа автор, аҭоурыхтә фактқәа иахьазы иаадыруа, иҳамоу анеидыскыла – хыхь исҳәаз агәаанагарахь скылыргеит. Уи ииашам гәаанагароуп ҳәа ӡәыр дцәыртцуазар, аиҳараӡак аҭоурыхҩцәа рганахьала, агазеҭ «Апсны» узыԥшуп, уи азтцаара ушазнеилакгьы ируҳәалакгьы ажәак мҵсахкәа иаҳкьыԥхьуеит.

Ас заххәо, ҳара ҳтәала Апсни апсуа жәлари ҳҭоурых иатцанакуа иарбан зтцааразаалакгьы, аимак-аиҷеак ҟатцаны акәзаргьы, ҳара ҳалацәажәароуп, ҳара иҳаӡбароуп. Ҳҭоурых иатцанакуа азтцаатәқәа ҳарҭ ҳрыламцәажәаӡакәа

ианаанхалак, атәымуаа иаашьҭхны дара ишрыхәашала иалацәажәоит. Ус ауми иахьа уажәраанҙагьы ақырҭуа ҭоурыхҩҩцәа ишыҟарҵо. Ақырҭцәа рҭоурыхҩҩ дус иршьоу Нодар Ломаури иакәзар, агазеҭ «Свободная Грузияҿы» иихәаац еиҭаҳәо деиҭаақәгылеит «аҧсуаа рхы рымжьааит, аҭоурыхтә традициақәа рымаҙам» ҳәа.

Уи убас изырҳәо, иаахтны еибаҳҳәап, ҳаҧсуа ҭоурыхҩҩцәа рҿымтра ауп. Иахьа, Урыстәыла дуҙҙа ҳаназханатца, абҕа анҳарҭа, имшәа-имырҳа аҧсуа ҭоурых знапы алаку рыбжьы гозароуп.

* * *

Уажәшьҭа ҳаиҭаиасуеит Ҷьума Аҳәба истатиаҿы иқәиргылаз азҵаатә ду ашҟа. Уи дацрасит аҧсуаа абжьаратәи ашәышықәсақәа рзтәи ҳҭоурых аҿы зегьреиҳа ҳаззыгәдуугьы, зегь реиҳа ҳгәы ҳзырхьызгьы – ажәабатәи ашәышықәса.

Избан, уи ашәышықәса зегьреиҳа ҳзазыгәдуу?

Избан акәзар, Ҷьума Аҳәба зыҙбахә цәыригаз Гәырандыхәт лаб, Аҧсҳа Гьаргь Аҩбатәи ихаан ауп Қарҭлигьы Кахеҭиагьы Аҧсуа Ҳәынҭқарра анапаҵаҡахь ианнеиз. Уи ишьҭахь аҧсҳацәас иҟаз иҧацәа, Гәырандыхәт лашьцәа Леон Ахпатәии Дмитри Ахпатәии рхаан акәзаргьы, Аҧсуа Ҳәынҭқарра иацымлазар, иагымхеит.

Уи ашәышықәса ҳалахьгьы еиқәнаҵеит ҳәа заххәаз, Аҧсҳацәа рдинастиа ажәабатәи ашәышықәса анҵәамҭазы, ахәҭакахьала, 978 шықәсазы, Гәырандыхәт лпа Баграт Аҩбатәи ила (Ахпатәи ҳәа еиҭазкыз ақырҭуа ҭоурыхҩҩцәа роуп, Багратионаа рабшьтра дадырҳәаларц) иҧсаххеит, Багратионаа рдинастиа ала.

Амала, Ҷьума Аҳәба иихәаз аҭоурыхтә фактқәа уахь ухьадырҧшуеит.

Ус анакәха, еиҭаххәахуеит, азҵаатә ду шьҭыхуп. Аус злоу уи азҵаатәы аҵҵаара ҳаҧсуа ҭоурыхҩҩцәа шәшазнеиуа ауп.

Аԥсҳацәа рҭоурых.
Макьаназ иҩым адаҟьа

«Ари атәыла наунагӡа абшьҭрала исызҭаз акесар (Византиа аимператор) иоуп. Уажәшьҭарнахыс ари сара стәыла ауп… Уи аҩадахьтәи аҳәаа наӡоит аҳазарцәа рӡиас маҷ (Ҟәбина – *Б.Т.*) аҟынӡа».

Абас ҩны иаанзыжьыз Аԥсуа ҳәынҭқарра ашьаҭаркҩы ҳәа аҭоурых иазаанхаз Леон иоуп. Арҭ хыхь иааго иажәақәа знугьы «Қырҭтәыла аԥсҭазаара ауп».

Леон данизгьы ҳаздыруам, иҳаздыруам уи Аԥсҳас данықалазгьы. Амала иаадыруеит, 737 шықәсазы арабцәа Анаҟәаԥиа амҭан ианаҭаха ашьҭахь шакәу Амрагыларахьтәи Римтәи аимператор Леон Исавр (717–741) Аԥсны абшьҭрала уи ишииҭаз.

Леон иаб Феодор ахара иԥшуаз политик дуун. Убриазы ауп ахазарцәа рҳәынҭқар (усҟан азы адунеи аҷы зегьы реиҳа зымчхара ҭәҭәаз Византиеи Џьамтәылеи иаарываҟәалоз) иԥҳа дзиҳәаз. Аԥсуа ҳәынҭқарра наҟ-наҟ аизҳазыгьараҷы уи ибзоурахаз рацәоуп. Избанзар, ахазарцәа рҳәынҭқар иԥҳацәа руаӡәк аԥсуа ҳәынҭқар дигеит, егьи – Византиа аимператор. Иара убриалагьы, Аԥсуа ҳәынҭқарра иахагылаз Аԥсҳацәа рдинастиеи усҟантәи аамҭазтәи ҩ-ҳәынҭқарра дук – ахазарцәа рҳәынҭқарреи Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериеи рҳәынҭқарцәа рдинастиеи ҭынхатынҭцыла еизааигәахеит, еимадахеит. Даҽеа ганкахьала ҳазхәыцыргьы, Аԥсуа ҳәынҭқарра ахаҭа амҽхак ҭбаамызҭгьы, ахоура-ҭоура ыҟамызҭгьы, аҳазарцәа

рҳәынтқар иԥҳа, мамзаргьы Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа аҳәынтқар ианхәыԥҳа Аԥсҳа дирҭарымызт…

Ҳара ҳҭәала, Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа аҳкәажәи уи лаҳәшьа – Аԥсны аҳкәажәи бзиа еибабоз, еизааигәаз еиҳәшьцәан. Машәыршақә акәхарым рыцкәынцәа рыхьӡқәа зеиԥшызгьы. Ашьҭахь урҭ аҩеиҳәшьцәа рыцкәынцәа ҳәынтқарцәахеит: аӡәы – Византиа, егьи – Аԥсны.

* * *

Ҳҭоурыхттцааҩ З.Анчабаӡе излаиҩуа ала, Леон Аҩбатәи Аԥсҳас дыҟан 746 шықәса инаркны 791 шықәсазынӡа. Уи иман хҩык аԥацәа: Феодосиа, Дмитри, Гьаргь. Леон ишьҭахь Аԥсҳас дҟалеит уи иԥа аиҳабы Феодосиа – 791 шықәса инаркны 825 шықәсазынӡа. Уи ус зиҩуаз Леонаа ҩыцьа ыҟазшәа Аԥсҳацәа рҭоурых еилазырҩынтыз ақырҭуа ҭоурыхҩцәа дахьрыдгылоз ауп.

825 шықәсазы Феодосиа иԥстазаара даналтц Аԥсҳара дахагылт уи ишьҭанеиуаз иашьа Дмитри Актәи.

Дмитрии Актәи Аԥсҳас дыҟан 825 шықәса инаркны 861 шықәсазынӡа. Дмитри иԥа Баграт атцаразы Константинопольҟа ддәықәтцан…

Дмитри Актәи иԥстазаара даналтц Аԥсҳас дҟалеит уи иашьеитцбы Гьаргь Актәи, 861 шықәса инаркны 868 шықәсазынӡа.

Уи ашьҭахь акыр аамҭа аԥсҳацәа рдинастиа рыцәган, аҳра зуазгьы Шавлианаа рдинастиа ауп.

Константинопольҟа атцаразы идәықәтцаз Дмитри иԥа Баграт дгьежьуеит, Шавлианаа лаххәангьы аԥсҳацәа рдинастиа еиҭашьақәиргылоит.

Баграт Аԥсҳас данықаз ауп Аԥсуа уахәама аурымцәа руахәама ианаԥыртцызгьы, аԥсуа қьырсиантә динхатцара хазы ианықалазгьы.

Уи ишьҭахь Аԥсҳас дҟалеит Константин (Баграт иашьа

иакәу, иԥа иакәу еилкааҙам), 893 шықәса инаркны 922 шықәсазынҙа.

922 шықәса инаркны 957 шықәсазынҙа Аԥсҳас иҟаз Константин иҧкәын Гьаргь Ашбатәи иоуп.

Аҭоурых аҿы излеилкааy ала, уи аԥсҳацәа зегьы даарылкааны ихьӡ геит. Уи ибзоурала ауп аланаа (ауаԥсқәа) ақьырсиан динхаҵара зларыдыркылазгьы.

Гьаргь Ашбатәи иман хәшы-пацәа: Константин, Леон Ахпатәи, Дмитри Ашбатәи, Феодосиа, Баграт.

Иԥа аиҳабы Константин Қартли ахадас дҟаиҵеит. Аха ашьҭахь иаб чарҳәара изуны даниҿагыла, Гьаргь Ашбатәи ар иман длаижәлан, дырбаандашҭәны Қәҭешьҟа аҳҭынрахьы дигеит. Уи азмырхакәа Аԥсҳа Гьаргь Ашбатәи идҵала иҧкәын аиҳабы иблақәа ҭырхит, дагьахыԥсаait…

Гьаргь Ашбатәи иԥсҭазаара даналҵ Аԥсҳас дҟалеит уи иԥа Леон Ахпатәи – 957 шықәса инаркны 968 шықәсазынҙа. (Леон Ахпатәи иоуп Мықә аныхабаа зыргылазгьы).

Леон Ахпатәи ҵеи дахьимамыз аҟнытә иԥсҭазаара даналҵ Аԥсҳас дҟалеит иара иашьа Дмитрии Ашбатәи – 968 шықәса инаркны 975 шықәсазынҙа.

Аха, «Аԥсҳара зықәнагаз сара сакәын» ҳәа дықәгылт Феодосиа. Акыр шықәса ҭынчрамызт. Аҵыхәтәаны, аишьцәа еинаалт. Аха Дмитри чарҳәара уны, имчра ихы иархәаны, идҵала иашьа Феодосиа иблақәа ҭырхт.

Арахь иара ихаҵа ҵеи димамызт. Дук мырҵыкәагьы иԥсҭазаара далҵҵт.

Аԥсҳацәа рдинастиаҿы иаанхан иҟаз Феодосиа Алашә иакәын (рашьа аитбы Баграт аҵаразы Константинопольҟа идәықәҵаз, дахьагаз ҳәа аҭоурых иаздырҙом).

Аҵыхәтәаны, Аԥсҳас днаган Феодосиа Алашә дныкәдыртәеит. Аԥсҳа иаҳәшьа, Гьаргь Ашбатәи иԥха, ақыртуа ҳәынҵқар Гәргьен иԥхәыс Гәырандыхәт лашьа алашә Феодосиа днахҳәаны 975 шықәсазы Аԥсҳас дҟалҵеит лпа Баграт Ахпатәи.

Абриала ихыркәшахеит аԥсҳацәа рдинастиа. Уи нахыс, раԥхьа «аԥсуа ҳәынтқар» ҳәа ишиѡуазгьы, ашьҭахь «аԥсуааи ақыртцәеи рҳәынтқар» ҳәа ихы иазиҳәо далагеит Баграт Ахпатәи. Иара ишьҭахьгьы даҽеа ѡышә шықәса Қыртҭәыла аҳәынтқарцәа ртитул аҽы «аԥсуа» ажәа аԥхьа ишдыргылозгьы, аԥсуаа дара рхатә ҳәынтқарра анрымазтәи рыхьз-рыԥша ииасны ицеит…

* * *

Ажәак-ѡажәак рыла акәзаргьы, хыхь иаармариазаны ҳзыхцәажәаз ѡышә-шықәсатәи аԥсҳацәа рдинастиазы иаҳҭахуп лкаақәак ҟаҳҭарц.

Зегь раԥхьа иргыланы иазгәаҭатәу:

Акы. Мариам Лордқипаниҙеи уи лѡызцәа егьырт ақыртуа ҭоурыхѡѡцәеи Аԥсуа ҳәынтқарра ахала иҟалазшәа, амч ахархәара аҭамызшәа иаадырԥшуа тцатцгәы амазам. Усҟан акәым, иахьатәҟьагьы аҳәынтқаррақәа рыбжьара зҭаарак анцәыртлак уи азбараҽы амч ауп аԥхьа игылоу, аԥыжәара змоу.

Аԥсҳацәа амч рызҭоз ажәлар ыҟан, иҟан атәыла. Амч иман азоуп Леон изааишьҭыз ашәҟәаҽы Византиа аимператор «умч Қыртҭәылеи уи ажәлари ирԥырхагахартә иҟамлааит» ҳәа зиѡызгьы.

Ѡба. Аԥсҳацәа рдинастиаҽы иҵьоушьаша хҭыск ыҟан. Егьырт аҳәынтқаррақәа рҽы аҳ данԥслак ҳәынтқарс иҟалоз ипа иакәзар, Аԥсуа Ҳәынтқарраҽы уи заҙоз реиҳараҙак аиашьцәа роуп. Ус иаабоит ажәбатәи ашәышықәсазгьы (аԥсҳацәа-аишьцәа Феодосиа, Дмитри, Гьаргь Актәи) ажәабатәи ашәышықәсазгьы (аԥсҳацәа-аишьцәа Леон Ахпатәи, Дмитри Ахпатәи, Феодосиа Алашәи).

Зыԥстазаара иалтцуаз Аԥсҳа апа дахьимамыз акәызтгьы изыхҟьоз?

Аха мшәан, ѡышә шықәса аԥсҳацәа рыбжеиҳараѡзак

хылҭ дрымаʒамкәа изыҟаларымызт. Аԥсҳа аҳәынҭқарра иахаргылараан аԥсуаа ҳҽы аиҳабы-аиҭбы ҳәа аҳаҭырқәҭара иахьа уажәраанʒагьы иаанханы иҳамоу акәызҭгьы аԥыжәара змаз?

Ҳара ҳҭәала, уи ҳаԥхьаҟа ҳҭоурыхѡѡцәа ззааҭгылаша, иҭыртдааша зҭаароуп.

Хпа. Аԥсҳацәа рыԥсҭазааратәы зхәо аѡымҭа аԥҭоуп ҳәа «Қырҭтәыла аԥсҭазаараҽы» иарбо инашьҭаланы иԥшаатәуп, мамзаргьы еилкаатәуп уи иалахьынтахаз.

Пшьба. Аԥсҳацәа аҳәынҭқарратә усқәа шынарыгʒоз азы рыдҭаҟатцарақәа, ус уҳәар ауазар, иаԥыртцоз рзакәанқәа, рыцәҭарақәа зҳәаз еиԥш (аҭахызар бырзен бызшәала акәзааит, аҭахызаргьы қырҭшәала акәзааит изларыѡуаз) иԥшаатәуп ицәыргатәуп, икьыԥхьтәуп, ауаа зегьы ирбаратәы иҟатцатәуп.

Хәба. Ҳара ҳҭәала, уажәшьҭа иаамҭоуп ҳҭоурыхѡѡцәа рхатәгәаԥхарала иҟартцо аҟны аанҽасра ақәымкәа, хымпада инармыгʒар ада ԥсыхәа змам азтцаатәқәа нарыдтцаны, Аԥсуа Ҳәынҭқарреи аԥсҳацәеи ирытцаркуа аѡымҭа зегьы рганахьала иҵтцааны аѡра .

Аԥсны – зегьраԥхьаҙатәи ақьырсиан тәылақәа ируакуп

«Кавказ ақьырсианра алартцәара аҭоурых аҿы аԥсуаа иналкаау аҭыԥ ааныркылоит. Аԥсуа жәлар, урҭ ираԥхьагылаз, аҳцәас ирымаз акыраамҭа, шәышықәсала ргәыларатәи атәылақәа рыжәларқәа рахь ақьырсиан динхатцара рызнаргон. Амрагыларахьтәи ақьырсиан тәылақәа ракәзар – аԥсуаа рыла уахь инеиуан Бырзентәылатәи ақьырсиан культура…

Кавказ адунеи ахь Византиа ақьырсианра рызнагараҿы аԥсуа жәлар иианыркылоз аҭыԥ ҳара ԥыхьа ииашамкәан ақыртуа жәлар ираҳҭон».

Н. И. Марр.

2006-тәи ашықәс, декабр 26 азы ақыртуа ҳәынтқарратә газеҭ «Свободная Грузия» ианын «Қыртҭәыла ақырсианра аамҭа иашатцәкьа» ҳәа захьӡыз Мераб Цьанелиӡе истатиа. Арҭ рԥызцәа астатиақәа рҿы «Қыртҭәыла ажәытәҙатәи ақьырсиан тәылақәа ишыруаку» атәы ҳәа ирҳәац акәхап сҳәан аганахь иныкәыстцеит. Мчыбжьык, ԥымчыбжьа рышьҭахь еиҭашьҭысхит уи агазеҭ, саԥхьеит уи астатиа. Сагьазкылсит, сара стәала, ихадароу зтцаарак. Зыӡбахә сымоу астатиа излаҳәо ала, ақыртуа жәлар ақьырсиан динхатцара анрыдыркылаз иахьа уажәраанҙагьы ишьақәыргәгәаны ирымаҙам.

«Ажәытәҙатәи ақыртуа литературатә хытцхыртақәа ахьыӡыз аҟнытә Қыртҭәыла аҭоурыхтә хҭысқәа рыхцәажәараҿы еиуеиԥшым агәаанагарақәа цәыртцуеит. Убарҭ ируакуп ақырсиан динхатцара Қыртҭәылан ашьақәыргәгәарагьы. Артцага шәҟәқәа рыбжеиҳарак излархәо

ала, Қырҭтәыла аҳ Мириан 337 шықәсазы Мцхьеҭа азааигәара абнараҽы дшышәарыцоз, иаалырҟьан амра атыѡ иакызаап, убла аҭаы ҭакызар иумбо илашьцазаап. Аҳ ажәѡан днатцаҧшын аматанеира далагазаап. Аха акгьы имыхәоушәа аниба, ақьырсианцәа рынцәа дигәалашәан, ихьӡ ҳәаны усыцхраа ҳәа дыҳәҳәазаап… Ажәѡангьы лашазаап. Убри ашьҭахь акәзаап Қарҭли аҳ ақьырсиан динхаҭара анидикылаз… Аха 319, 348 шықәсқәа рзгьы амра атыѡ иакхьазаарын. Урҭ авариантқәагьы ыҟазаап».

Ажәакала, ауҳәан-сҳәанқәеи алегендақәеи ракәзаап Қырҭтәыла ақьырсианра рыдкылара шьаҭас иамоу.

Даҽеа-шьоукых излашьақәдырҕәҕәо ала, Қырҭтәылаҟа ииаз Нино лоуп изыбзоуроу ақыртцәа ақьырсиан динхаҭара рыдкылара.

Иара убригь цқьа иҭҵаазар, алегенда еиҳа иазааигәоуп.

Абри ауп астатиа аҵакы.

Нас ари алацәажәара абаҭаххеи?

Қырҭтәыла аҳәынҭқарратә газеҭ хада «Свободная Грузия» адаҟьақәа рҽы машәыршәа ҷьара акы рымпытцымкьозар, абас иаахтны ирымҳәацызт рҭоурых ҭоурыхтә фактла акәҙамкәа – легендала, уҳәан-сҳәанла ишышьақәырҕәҕәо. Ныхак иаҽазза иакызшәа ауп ишыматанеиуаз. Урҭ ртәы еилкааун, ргәырҽанҙамкәа уажәы ҷьара акы рҽытҟьазаргьы, уаҵәы еиҵа хьаҳәуеит, рмилаҭтә ҟазшьа ашҟа имиасыр ҟалаҙом.

Аус злоу, ҳара аҧсуаа ҳҟьырсиан динхаҵара аҭоурых шцәырааго ауп. Уи аганахьала ҳҭоурыхтә фактқәа дара ирымазҭгьы, уаѡ ддырцәажәаҙомызт.

Урҭ рахьтә еиҳа ихадарақәоуп ҳәа иаҳшьо акык-ѡбак ҵаҟа ҳарзаатгылоит.

Иисус Христос данҭадырха ашьҭахь еиҵа иҧсы ҭалан ажәѡан ахь данхала иапостолцәа, итцаѡцәа (урҭ жәаѡаѡык ыҟан) ирышьҭашәарыцо ирышьҭалт. Убарҭ рахьтә ѡыцьа – Симон Кананити Андреи Аҧхьанаҧхьеи ҳара ҳаамҭа

актәи ашәышықәса актәи азыбжазы рхы еиқәдырхарц Аԥснықа иааит.

Дарбанзаалак иҿаԥхьа азтцаара ықәгылоит абас: «Избан, урҭ Аԥсны залырхи?».

Симон Кананити Андреи Аԥхьанаԥхьеи рыԥсеиқәырхаразы иалырхит, адунеи ажәларқәа ирыладыртцәарц изҿыз рқьырсиан динхатцара еиҳа аԥашә ахьаҳахьаз. Дара гәык-ԥсыкала иахьрыдыркылоз Аԥсны акәын, издызкылозгьы аԥсуаа ракәын. Ус акәымкәа ақьырсианра Қырҭтәыла еиҳа иалатцәахьазҭгьы, Аԥснықа акәымкәа уахь имцоз.

Ақьырсиан динхатцара Аԥсны алартцәараҿы Ԥицунда аԥхьа иахьҳаргылоугьы иашазам. Ус иҟазҭгьы, Симон Кананити Андреи Аԥхьанаԥхьеи ахьымѳахытцуаз Ԥицундаҟа акәхон. Аха урҭ мѳахытцит Ԥсырзхаҟа. Машәыршақә акәзам ус изныкәаз.

Ҳара иаадыруеит Анаҟәаԥиа жәытәза аахыс Аԥсны иаҳҭнықалақьны ишыҟаз. Ус анакәха, ақьырсиан динхатцарагьы Аԥсны зегьраԥхьаза ашьата ахьаҳаз уаҟа ауп. Уи азоуп зызбахә ҳамоу апостолцәагь Ԥсырзха залырхыз.

Ари – акы.

Зураб Анчабазе «аԥсуа жәлар рҿаԥыцтә ҳәамтаҿы ишырҳәо ала, Анаҟәаԥиа аргылара аҳәынҭқар-ԥҳәыс Тамара лыхьз иадҳәалоуп» ҳәа иимѳызгьы иашазам. Излаиашахари, аԥсуа жәлар рҿаԥыцтә ҳәамтаҿы уи аѳыза ыҟамзар. Насгьы, хыхь ишазгәаҳтахьоу еиԥш, жәытә-натә аахыс Аԥсны иаҳҭнықалақьыз Анаҟәаԥиа ҳазну аамта ажәаѳатәи ашәышықәсазы ҳәынҭқарԥҳәысс иҟаз Тамара лыхьз адҳәалара, Аԥсны Қырҭтәыла адҳәалара акәын иаанагоз. Лара Тамара дызхагылаз Аԥсуа Ҳәанҭқарра шакәызгьы.

Ҳара ибзианы иаадыруеит ақьырсиан динхатцара зегьраԥхьазатәи Адунеизегьтәи аизара ду шымѳаԥысыз 325 шықәсазы Никеиа. Уи аизара ду далахәын Ԥицун-

датәи аепископ Стратофил, ус анакәха, Аԥсны дахатәарнакын, Аԥсны ақьырсиан динхатәара ахьҙала акәын уа дшыҟазгьы. Ари – ѡба.

Ҳарҭ араҟа ѡ-факт затәык роуп иааҳгаз. Аха урҭ уҳәан-сҳәанқәаҙам, иагьлегендақәаҙам, ҭоурыхтә фактқәоуп. Аԥсуа уахәама азхарҭахьан азоуп Стратофил Адунеизегьтәи актәи Никеиатәи аизара ду дзалахәыз. Аԥсуа уахәама азхатәара иаанагоз – Аԥсны ақьырсиан динхатәара рыдыркылахьан ҳәа ауп. Ус акәмызҭгьы, аизара ду иаднакылаз адокументқәа зегьы рҽы Стратофил иҙбахә зырҳәарыз…

Уажәы аабыкьа ҳҭоурыхыѡѡцәа О. Х. Бҕажәбеи С. З. Лакобеи ажәабатәи ажәеизатәи аклассқәа рҽы итәоу атәаѡцәа рзы итрыжьыз арҭага шәҟәы «Аԥсны аҭоурых» аҽы ҳапхьоит:

«Ахпатәи ашәышықәса алгамҭеи аԥшьбатәи ашәышықәса алагамҭеи рзы Питиунт еиҽкаан Кавказ зегьрапхьаҙатәи ажәытәҙатәи ақьырсиантә обшьчина. 325 шықәсазы Питиунттәи аепископ Стратофил (изларҳәо ала, уи иҟынҙа епископс дыҟан Софрони, шьҭрала и-Каппадокиатәыз) далахәын Актәи Адунеизегьтәи ақьырсианцәа Никеатәи реизара ду. Ауахәаматә документқәа ирыдыркылаз зегьы рҽы Стратофил иҙбахә ҳәан, урҭ ѡын ф-бызшәак рыла: абырзентә, алатынтә, асириатә, акопттә, арабтә, аермантә бызшәақәа рыла».

Қырҭтәыла ауахәама ахатәарнак Никеиатәи Адунеизегьтәи ақьырсианцәа реизара ду зынҙаскгьы далахәымызт. Далахәымызт, избанзар, усҟан ақьырсианра Қырҭтәыла ампҭангьы иқәымлацызт.

Абри аѡыза атәагылазаашьа иахьа уажәраанҙагьы ҳара ҳҳы ишаҳархәаша ҳзымыҙбацт. Убри ахатыпан ақырҭуа ҭоурыхѡѡцәа ирѡыз ҳамҭасны иаҳкит. Иаагозар ҽырпшыгас, алазцәа ақьырсиан динхатәара анрыдыркылаз 523-тәи ашықәс азы аԥсилаагьы ирыдыркылт, абазгаа ианрыдыркылаз уи ашьҭахь ауп ҳәа иҳадыргалаз,

ус ауп ҳәа иаҳшьеит. Уи мацарагьы акәындаз, «Аҧсны аҭоурых» аҟынгьы ус аҳарбеит.

Аҧсуаа ибзианы иаадруеит ақыртуа ҭоурыхѡѡцәа, ҷьара аҙәык-ѡыцьак ракәымзар, ҳара иҳаҵанакуа аганахьала ирыѡуа акгьы агәра шгатәым. Зегь раҧхьа дыргыланы Вахушти. Уи иоуп ажәааташ ашәышықәса алагамҭазы Москва амҭан «ақыртцәа рколониа» ҳәа зыхьҙыз аҿы ақыртуа ҭарауаа еизганы «Қыртҭәыла аҧстазаара» инаркны ажәытәҙатәи аҭоурых ѡыратә нҵамҭақәа «зырҽеиз», «ирыцызтцаз», «ирыгзырхаз». Усҟан ауп иаыбжьаҙыз «Аҧсҳацәа рҭоурыхгьы». Уи аѡыза шыҟаз «Қыртҭәыла аҧстазараҿы» ирцәанхалт.

Сара еиҭасҳәоит, Аҧсни аҧсуа жәлари ҳҭоурых иатцанакуа аганахьала ақыртцәа рҵарауаа, ирыѡуа уарлашәарлоуп акәымзар, агәра шгатәым.

Диашоуп Н. А. Берҙенешвили «Амраҭашәара – Қыртҭәылатәи ауахәамақәа реидҵара мѡаҧысуан Аҧсны автокьефальтә архиепископ ихадарала» ҳәа ахьиѡуа, амала, «Амраҭашәара-Қыртҭәылатәи ауахәамақәа» ҳәа акгьы ыҟаҙамызт, иҟаз Аҧсуа уахәама акәын. «Автокефаль» ажәа иатцанакуа, хазы иҟаз, зхатә хьыпшымра змаз ауахәама ҳәа ауп. Насгьы «архиепископ» ҳәа акәҙамызт Аҧсуа уахәама ахада ишихьҙыз, «Аҧсны Акатоликос» ҳәа ауп. Ақыртуа ҭоурыхыѡцәа ус зырҳәоз, Мцхьеҭатәи архиепископ еиҳа ахадара никылон ҳәа рҳәарц ауп. Иарбаныз уи хадарас иникылоз, аҳәынҭқар-ҧхәыс Ҭамара агәыргьын лхазҵаз Аҧсуа Католикос иакәзар?

«Ажәытәтәи аурыстә литератураҿы аобезаа шаарҧшуи Аҧсны аҭоурых азҵаатәқәеи» ҳәа зыхьҙу ҳаҧсуа ҵарауаѡ Алықьса Папасқьыр ишәҟәаҿы ҳаҧхьоит:

«Не случайно и то, что даже в конце XII в., по сообщению летописца, право на возложение короны при вступлении на царский престол предоставлялось исключительно архиепископу Кутаисскому, а не мцхетскому или, так называемому, столичному тбилисскому. «Возвели

Тамару на отцовский престол… пригласили архиепископа Кутаисского… так как по чину возложение короны при венчании на царство предоставлено Залихской Империи» (ус акәын Қырҭтәыла аҭоурыхѡѡцәа Аԥсуа Ҳәынҭқарра ишазырҳәоз. – *Б.Ҭ.*), писал историк царицы Тамары в конце XII в.» (История «Восхваление Венценосцев». Перевод К. С. Кекелидзе. Тбилиси. 1954. С. 34).

Абраҟа иацҵатәуп даҽеакгьы, Қәҭешь ауахәама Аԥсны Акатоликос инапаҭаҟа ишыҟаз, аамҭаказгьы Аԥсны Акатоликос уаҟа тәарҭас ишимаз.

Абарҭқәа зегь рышьҭахь К.С.Кекелизе абас иифуаз ҵатцгәыс иамоуп: «Аԥснытәи Мцхьеҭатәи акатоликосцәа зинла еиҟаран, аха азеиԥш ус алацәажәарахь ианнеиуаз – аԥхьагылара зтәыз Мцхьеҭатәи Акатоликос иакәын». Аха ус аԥхьагылара Мцхьеҭатәи имазҭгьы, аҳәынҭқар-ԥҳәыс Ҭамара агәыргьын лхазҵоз иара иакәымхоз…

…Сара ақьырсиан динхаҵара Аԥсны ианрыдыркылаз арыцхә аҭоурых аҿы ииашамкәа иаарԥшуп ҳәа ишьҭыс-хыз азҵаара аҳәаақәа сшырҭытцызгьы, ажәак-ѡажәак рыла акәзаргьы, имҳәакәа сзаѡсуам, Аԥсуа Ҳәынҭқарра – Аахытҵ-Кавказ усҟан иҟаз егьырҭ атәылақәа зегь раԥхьа Византиа аҟнытә ихьыԥшым ҳәынҭқарраны ишыҟалаз, убри инашьҭархны Аԥсуа уахәамагьы Византиатәи ауахәама иадҵны, хазы иавтокефальтәу (ихьыԥшым, зхы иаҟәиҭу) уахәаманы ишыҟалаз.

Абра иаазгарц стахуп Зураб Анчабаҙе Аԥсуа уахәамеи Мцхьеҭатәи ауахәамеи еиҿырԥшны дахьцәажәо иҟаиҵаз алкаа:

«Мцхьеҭатәи акатоликос хадара ззиуаз ауахәама Амраҭашәарахьтәи Қырҭтәыла ауахәама (дызҿу Аԥсуа уахәама ауп. - *Б.Ҭ.*) аасҭа ѡышә шықәса раԥхьа ицәыртцхьан».

Ари алкаа иҟаиҵаз дазымхәыцҙакәа анаѡыс иааигаз афактқәеи еиҿагылоит.

Ҳара ибзианы еилаҳкаауеит Зураб Анчабаҙе иихәарц иитаху – ақыртуа уахәама автокефальра апсуа уахәама апхьа ҩышә шыкәса рапхьа иаиухьан ҳәа шакәу. Аха хыхь иаххәеит, иара ихата ииааиго афактқәа шеиҿагыло.

«Амраташәара Қырттәылатәи (ус акәын, хыхь ишазгәастахьоу еипш, Зураб Анчабаҙе Апсуа уахәама ишазиҳәоз) ауахәама Византиа ауахәама иапыртцны хазы иҟоу уахәаманы (автокефальны) иҟалеит Апсуа ҳәынтқар Баграт Актәи (861-873) ихаан». Амала, иазгәаҳтоит Зураб Анчабаҙе ахыцқәа иртеикыз ашықәсқәагь шиашам. 861 шықәсазы ҳәынтқарс иҟалаз Леон ипа аитцбы Гьаргь Актәи иакәын. Апсҳас дыҟан 868 шықәсанҙа. Нас ҩажәа шықәса Апсуа Ҳәынтқарра иахагылан Шавлианаа ҳәа шьоукы. Ҩажәа шықәса рышьтахь, Константинопольнтә дгьежьуеит Баграт, Византиа аимператор иитаз ар иманы, Шавлианаа ахҳәаны Апсҳара ааникылт. Ҳара ҳтәала ари ҟалеит 293 шықәсазынҙа. Усҟан ауп Апсуа Уахәама автокефальра анаиуозгьы.

Усҟан Ақыртуа уахәама ахы иақәитны иҟамлазацызт. Ус иҟалахьазтгьы, анаҩсан абас анитцарымызт:

«XI ашәышықәса актәи азыбжазы Гиорги Мтатминдели ақыртуа уахәама автокефальра аиурц азы Византиа апатриарх диҳәеит...»

Ус анакәха, иара Зураб Анчабаҙе ихата излеиҳәо ала, Апсуа уахәама акәзаап ақыртуа уахәама ааста ҩышә шыкәса рапхьа автокефальра заухьаз.

Убас иҟан ажәабатәи ашәышықәса хыркәшахаанҙа. Цоуп, Алықьса Папасқьыр излеиҳәо ала, ажәахатәи ашәышықәсанҙагь Апсуа Ҳәынтқарра ишапсуа ҳәынтқарраз иаанхеит, адинастиа шыпсаххазгьы. Машәыршақә акәхарым ақыртцәа иҟартцаз аапхьарала Қырттәыла атоурых зыҩуаз Броссе абас зиҳәаз: «Абхазские цари вступили в династию Багратидов и затмили ее».

Убас шакәугьы, Апсны аҳәынтқар Гьаргь Аҩбатәи ипҳа Гәырандыхәт лычкәын Баграт Ахпатәи ҳәа атоурых аҟны иаанхаз, Апсҳас данықала, аиҳараҙак уи ихылтцшьтра

рахь аԥсҳара аниас, урҭ Византиа иамҭахырхәо иалагеит, Византиа аимператорцәа ирыҳәон «акураполат» ҳәа ахьыӡ рхыртҵаларц.

Леонидаа рхылҭшьҭра (аԥсуаа цқьақәа) уи аѡыза рхы иаҭәаршьомызт, Византиа аимператор иҿаԥхьа рыхқәа ладырҟәуамызт. «Акуропалатра» абарҭахыз, рымчи рылшареи ахьыҕәҕәаз аҟнытә «аексусиат» ҳәа византиаа ирзырҳәазар. Кавказ атәылақәа рҳәынҭқарцәа рахьтә ус ззырҳәоз дараӡәзаҵәык ракәын. Иаанагозгьы, Аԥсуа Ҳәынҭқарра иаҵанакуаз адгьылқәа зегьы изхатәу аҳәынҭқар ҳәа акәын. Уиазоуп Византиа апатриарх Николаи Мистик аԥсуа ҳәынҭқарцәа, аԥхьа – Константин, ашьҭахь – уи иԥа Гьаргь Аѡбатәи ирзааишьҭуаз ашәҟәқәа рҿы ҳатырқәҵара дула дызрацәажәоз.

…Сыстатиа аҵакы, сара стәала, Аԥсны Аҳәынҭқарра азхаҵаразы имѡаԥысуа ақәԥараҿы аганахь иаанмыжькәа ианаамҭаз ишьҭыхызҭгьы – Иерусалим, Италиа (Рим), Бырзентәыла, Византиа аҳҭнықалақь Константинополь (Стампыл) аԥсуа қьырсиан динхаҵара ацәыртцра, ашьақәырҕәҕәара ирыдҳәалоу азҵаатәқәа амузеиқәа, архивқәа рҟынӡа инеины иԥшааздгьы, сара агәра зго-ит иахьа ҿыҕәҕәала, ҳамшәа-ҳмырҳа, ҳабжьы ҭганы, Аԥсуа қьырсиантә уахәама автокефальра ҳалацәажәартә иҟалон.

«Апсы, Апсырҭ, Апсны, Апсадгьыл…»

«Иҟаитцо закәызеи ари ауаҩ, Апсны ахыцкәа рҭакра шпаигәаҕьи?» «Издыруада ашыкәс ҽыц азтәи қьачақьрак иадҳәалазар?» «Ус анакәмха, ижәҩа ҭкьеит…» – абас згәы иаанаго шәҟамларц залшом, шәҽы иашәмырҳәаргьы.

Ишәцәызҙом, саазқәылаз ииашатцәҟьаны зыжәҩа ҭкьаз сиеиԥшзар ҟалап.

«Аҩстаа узаҩыстаахеи» ҳәа ианиазтцаа «избоз исаҳауаз зегьы сҳәо саналага, уара уаҩыстауп ҳәа иаасысны сыркит» ҳәа аҭак ҟаитцазаап. Ари шанашәа ишоу ҳдунеи аҽгьы иубо-иуаҳауа, иҟоу-шыҟатцәҟьоу исҳәоит ҳәа уалагар ма уаҩыстауп ҳәа иухыхәмарырц ргеазыркуеит, мамзаргьы «цьым, ҳколлектив уаԥырхагоуп, ашьшьыҳәа уҳалтцны уца» ҳәа уарҳәоит. Ҳарҭ ҳахшыҩ, ҳамчҳалша, ҳбаҩхатәра зегьы еилатцаны, ҳапсуа литература ашьаҭаркҩы иажәақәа рыла иуҳәозар, ԥхьаҟа «еапарак апара» ацынхәрас ашьшьыҳәа ҳшыҟоу ҳаҟаз, ишшац ишалааит, ишыхәлац ихәлалааит, аҟәышгьы – ихазы дҟәышзааит, ауаҩы агагьы – дшагоу дыҟазааит, иамур уи ҳаихьыԥшызар еиҳа еиҕьуп, уи иҽы ишаҳҭаху ҳҟалоит» ҳәа ихәыцуа рацәаҩхеит иахьа. Ганкахьала урызхәыцыр – дара ртәала ииашоуп, уи аҩыза афилософиа – зыжәлар рзы напхыцк иаҟароу ззыҟамтцо рыхныҟәгара иафилософиоуп.

Абриаҟара ҳзырҳәаз ҳастатиа ахы ахыцкәа иахьыртаҳкыз ауп. Ус зыҟаҳтцаз ашыкәс ҽыц ҳанылеижьҭеи ҳгазеҭ урҭ ажәақәа руак хьҙыс иахьаҳҭаз мацарагьы акәым, уи иатцанакуа шмаҷымгьы. «Аҟаԥшь», «ашкәакәа» уҳәа егьыртгьы Апсны иадырҳәало ажәақәа аамҭа иаана-

геит, аамҭа иагоит. Ииаанхо – Аԥсны ауп. Ус анакәха, аус ахьыӷоу – урҭ ажәакәа зхы иазырхәо рҽоуп…

Амала, иара абри азгьы акәзам ари астатиа ахы ахыцкәа изырҭаскыз. Сгәы иаанагом адунеи аҽы даҽа милаҭк ыӷоуп ҳәа аԥсуаа ҳҿеиԥш, ауаҩы зда ԥсыхәа имам иԥсы – иԥсадгьылгьы итәыла ахьзгьы ирыдҳәаланы иахьыӷоу.

Абиблиаҽы ҳаԥхьоит абас: «Зегьраԥхьа Анцәа ажәҩани адгьыли ишеит. Нас Анцәа иҳәеит: «Иҟалааит алашара». Адунеи лашеит. Анцәа ибеит алашара шыбзиаз, убриазы уи алашьцара иаҟәиҭхеит. Анцәа алашара иахьзитцеит амш ҳәа, алашьцара – аҭх ҳәа. Абасала, иҟалеит аҭыхгьы, иҟалеит амшгьы.

Аҩбатәи амш азы Анцәа ажәҩани азы еиҟәиҭхеит…

Ахпатәи амш азы Анцәа иҳәеит абас: «Ажәҩан аҭаҟа ҭыԥк аҽы азы еизакхаait. Уи аҭыԥгьы – адгьыл акәхаait». Ус иагьыҟалеит. Абасала, азқәа ирыхьзитцеит амшынқәа ҳәа, адгьыл – Адгьыл ҳәа. Адгьыл аҽы еиуеиԥшым аҭиаақәа гылт, аиаҭәара ахашьшьит.

Аԥшьбатәи амш азы Анцәа ажәҩан икыдитцеит аетҙәақәа, Амра, Амза.

Ахәбатәи амш азы Анцәа азқәеи амшынқәеи ԥсызла ирҭәит, ажәҩан иалеитцеит аԥсаатә.

Афбатәи амш азы Адгьыл иқәитцеит аԥстәқәеи, ашәарахқәеи, агыгшәыгқәеи, аҳәазақәеи… Убартқәа зегьы инарылкааны – адунеи ашара афбатәи амш азы Анцәа адгьыл дықәитцеит иара иԥшра-исахьа змаз Ауаҩы. Адгьыл уи инапы ианитцеит:

Абжьбатәи амш – ԥсшьара мшны иҟаитцеит».

Абиблиаҽы ҳаԥхьоит: Анами Адами ирыхшеит Каини Авели ҳәа. Амала, абринахыс Абиблиа аганахь инықәтцаны, уаҟа иҳамбо, аха уеизгьы-уеизгьы, ииашаҭәкьаны уа иаҳәо иашазар, Анцәа иакәзар адунеи зшаз, Анами Адами раԥхьа ирыхшаз Каин ҳәа акәзамызт хьзыс ирҭоз – Аԥсырҭ акәын.

Избан?

Избанзар, Анами Адами рыбзоурала ауп адгьыл аҽы апсҭазаара ахы шакыз, аҽиара ишалагазгьы. Ус анакәха апсҭазаара ажәа иахылҭыз ахьӡ Апсырҭ акәхон – уи акәхон рапхьаӡатәи рыхшара хьӡыс ирҭозгьы.

«Узлацәажәо фантазиоуп, адунеи ашара – уи апсҭазаара аҭара, афантазиа адҳәалара зхьышьаргәыҭца ҳакәхшо Анцәа игәапхарым, гәнаҳароуп… Ҳазнылаз ашықәс ҽыц азы Анцәа игәампхо ҳзалацәажәом» ҳәа саҽепнызкылогьы шәҟалар ауеит.

Ус ҟашәҭаргьы ишәҽасырхьуам. Агәнаҳа аҭалара зҭахыда. Убри аҟынтәи сиасыр сҭахуп даҽеа легендак ахь.

Ирҳәоит: Анцәа адунеи зегьы шаны даналга, Анами Адами рхылҭшьҭра аныраҷәаха, Адгьыл аҽы аимак-аиҽак, аҕьал-пал анрыбжьала, урҭ реиқәкразы досу рылахь даҧшны Адгьыл рзишарц иҙбеит ҳәа. Ҽнак зны шьыжьы инаркны адгьыл рызшара далагеит. Зегьы ирыхәҭаз рыстеит, уажәшьҭа саргьы сыпсы ааиҭаскып ҳәа иҽанызикуаз аламҭалазы, жәҩангәашә аартны ашәхымс даалагылазаап аҙәы.

– Узустада уара? – дҭааит Анцәа.

– Суаҩуп, – ҳәа аҭак нықаитҷеит иааиз.

– Слашәу ҷьушьома, ушуаҩу сымбакәа… амала милаҭла узеиуада? – дҭаахзаап Анцәа.

– Сапсыуоуп, ухатқы, – аҭак ҟаитҷеит иааиз.

– Ауаа шаны адунеи ианықәсҭоз, апсҭазаара анрыстоз, апсҭазаара ажәа аҳаҭыр азы мацара апсуа ҳәа хьӡыс изыстаз шуакәу ара сықьҭапаҽгьы иаҳәоит. Нас зегь раҧхьа исшаз – зегь рышьҭахь узааи?

– Уажәраанӡа ишаатәызгьы здыруан, аха сасык дыстаан, апсуара нықәзгоит, ҳаҭыр иқәсҭоит ҳәа сшаҽыз исымбаӡакәа аамҭа сыцәцеит злыпха-згәыпха ҳаура Анцәа ду, – иҳәеит иааиз.

Ари ицәажәара Анцәа илахь акаҷыра еизнартҷәазаап, акыргьы дархәцзаап. Нас ҽааиҭит.

– Сара ауаа шаны адунеи ианықәстцоз аԥсуара ныҟәжәгалароуп ҳәа расымҳәаҙеит. Уара ус ҟатцатәуп ҳәа утцазҳәада?

– Сыламыс исытцанаҳәеит зхьышьаргәытца сакәхшоу Анцәа ду.

«Ауаа анысшоз аламыс аҙәгьы исымҭаҙеит, ари аԥсуа иабацәытциԥшааи», – гәаныла даацәажәазаап Анцәа, нас ибжьы нҭыганы инацитцеит абас:

– Адгьыл зегьы шаны уаԥхьа иааиз ирыстахьеит, аха аламыс змоу – ламысла сузымныҟәар ҳақым. Убри аҟнытә ԥсадгьылс иустоит схазы иианыскылаз – дааразак ишдумгьы ахьы хәчуп, аха акыр иаԥсоуп ҳәа шырҳәо еиԥш, ишьам дгьылуп. Иазытрысуа, иумазкуа рацәаѽхоит… Зны-зынла ухы-угәы умагәхьааua аҟынҙа унаргоит, аха агәра згоит уи шухьчо, мчыла ада ԥсыхәа ҟамларгьы – ушхьамтцуа здыруеит. Аха зегьреиҳа уи злаухьчо даҽеа мчуп, уи уара иумоуп. Сара сызҿу аламыс ауп. Уи – акы. Ѽбагьы, аԥстазаареи аԥсуареи ламысла иныҟәзго Ауаѽы иустo уԥсадгьылгьы хьҙыс иаиуааит Аԥсны ҳәа. Аԥсны изыԥсадгьылны раԥхьаҙа зшьапы ықәзыргыло уаргьы иахьарнахыс Аԥсырҭ ҳәа ухьҙзааит.

Анцәа иҳәеит – ус иагьыҟалеит.

* * *

Хыхь ишазгәастаз еиԥш, еиуеиԥшым алегендақәа рҿы ауп ари аѽыза ахьуаҳауа, аха мшәан, алегендақәагьы аԥстазаараҿы иҟалахьоу ахтысқәа роуми изхылҿиааua.

Нас алегендақәа рҿы акәымкәа аҭоурых аҿы Аԥсны аҙбахә анбарҳәеи? Ииашангьы Аԥсырҭ ҳәа захьҙыз аҙәыр дыҟазма?

Аҭоурых аҿы зегьраԥхьаҙа ацивилизациа, даҽеакала иуҳәозар, аблахтра ахьцәыртцыз – Ааигәатәи Мрагылара, ахәтакахьала – Тигри Евфраҭи аҙиасқәа рыбжьара – Аҙбжьара ҳәа хьҙыс изауз аҭыԥ аҟны ауп. Изыдҳәалоугьы

– шумераа роуп. Уи ҟалеит ҳара ҳашықәсԥхьаҙара ааиааиҙа хә-нызқь, ф-нызқь шықәса рнаҩсан. Иахьа уажәраанҙагьы милатла издыркылара шеилкаамгьы, урҭи урҭ ирыдҳәалоу, рышьҭахь ицәыртцыз ажәларқәеи рынцәахәқәа рыхьҙқәеи уаадыршанхоит. Убас иаагозар, раԥхьатәи анцәақәа хҩык ируаҙәкыз – Ан ҳәа акәын ишишьҭаз, мамзаргьы ишлышьҭаз; адыди амацәыси рынцәахәы Адад ахьҙын. Шәгәы ишԥаанагои – «Улԥха ҳатҭ» ҳәа аԥсуаа иззырҳәо «анцәа» – ажәа ан аҟнытә акәҙами иахьаауа «цәа» ҳәа «Ан» иацлаз ахыԥхьаҙара рацәа акәҙами иатҵанакуа? Ииашангьы, аԥсуаа Анцәа ҳәа уажәы ишаҳҳәо еиԥш, аҙә иакәзу иззырҳәоз, ирацәаҩызу, аҙәы ианизкыз – Ан ҳәа акәхарын ишырҳәоз, ианырацәаха – «цәа» ацлазар акәхап.

* * *

Аҭоурых ҳҽаналаагала, ицәыргатәуп аргонавтаа рлегенда иадҳәалоу, аха иҭоурыхтәу ахҭысқәа.

Ҳара араҟа Аргонавтаа ирызку ажәабжь аиҭаҳәара ҳалагарц зынҙаск ҳгәы иҭаҙам, аҭоурых аҽы иҟаз шыҟатцәкьаз акәзамкәа инарҳә-аарҳәны, ахи-атцыхәеи ахьыҟоу узымдыруа, ақыртуа ҭоурыхҩҩцәа ишеиладырҩынтхьоугьы. Ус ҳҳәаратәы ҳҟазтцаз, шықәсқәак рнаҩсан «Аргонавтаа рымҩала» ҳәа Аргонавтаа арахь излааз анышьа иеиԥшыз ҟатцаны, уи инҭаланы арахь ииаз еицырдыруа англыз ныҟәаҩ хадас дызмаз агәыԥ роуп.

Аргонавтаа рыхьҙ иадҳәалаз уажәтәи Аҟәа аҭып аҽы иҟаз Диоскуриа – усҟан зынҙаскгьы аҙбахә ҳәаҙамызт. Аҟәа ақалақь аҽы еиҽкааз (уи ҳтәылаҽы иахьеиҽкааз абра мацара акәын, еиҽызкаазгьы, напхгара азызуазгьы еицырдыруа атцарауаҩ Вианор Пачлиа иакәын) Аргонавтаа рклуб акәзаргьы иргәаладмыршәаҙеит.

Избан? Избанзар, Аргонавтаа рыхьҙ Аԥсни аԥсуааи шадҳәалоу ааԥшуан, усҟан «Ахьтәы уасцәазы» ихыҵҳәааy

зегьы цыххааса ицон. Нас Аԥсни аԥсуааи Аргонавтаа рҽы цьаракыр иаабома, рызбахә ҳәоума?

Ҳара ари азтцаара атак ҟаҳцоит «ааи» ҳәа. Ус акәымзар мышла, мчыбжьыла имҩаԥысуаз Аргонавтаа ирызкыз агәыргьарақәа раан иргәаладмыршәаз аҙәгьы дыҟам, аҙәызатцәык ихьз ада... Ҳазҽу Иасони Медеиеи аныбнала, урт ирышьталаз Медеиа лашьа иоуп, данрыхьза дыршьит. Уи ихьз Аԥсырт акәын. Иԥсыбаҩ ахьамадаз атып аҽы ашьтахь ақалақь дыргылт. Уигьы иара ихьз Аԥсырт ақалақь ихьзыртцеит. Атоурых аҽгьы убас иаанхеит.

Аԥсырт ихьз цәыргазтгьы Аргонавтаа арахь раара иазкыз еиддыргәагәалаз ахытҳәаақәа зегьы хыла-гәыла еиланатцон. Нас даҽа жәларык ирытцанакуа атоурых маза-аргама ирымыкәкәааны дара иртәушәа ҟаҳцоит ҳәа иаҽу рхы рцәымгызма, иахьагьы ирцәымгума Аԥсырт дыргәаладыршәартә? Аԥсырт ихалагьы иакәым, уи иаб Аетгьы (ҳара ҳазҽу ахьз Ает ауп) цқьа итцаазар, ҳгәанала, иахьала уи иахьынҳалоу зынзаскгьы дыртәзам.

«Убас егьа иҟазаргьы, макьаназы уара, цьым, узлацәажәо легендақәоуп»... – ҳәа згәы иаанаго аҙәыр уҟалозар (ҟамлашьасгьы иамоузеи ари аҩыза азтцаара уаналацәажәо) атак утатәуп. Атак утатәуп хытҳәаала акәымкәан тоурыхтә фактла. Уи аҩыза атоурыхтә фактгьы ыҟоуп.

* * *

Афбатәи ашәышықәсазы аԥсуаа рабшьтрақәа аԥсилаа, абазгаа, асанытцәа, мсымаа еидтцаны, иаку аԥсуа жәлари, иаку Аԥсны Аҳәынтқарреи аптцаны атоурых аҽы зегьраԥхьазатәи Аԥсҳа ҳәа иаақәгылаз ихьзын Аԥсырт.

Шәгәы ишԥаанагои, аԥсуа абшьтрақәа еидкыланы иаку аԥсуа жәлар раптцареи, Аԥсны ацәыртцреи, раԥхьазатәи Аԥсҳа Аԥсырт ҳәа ахьз ахьиоузи машәыршәа иҟалаз акы акәхару? Доуҳа мчык иахылымтзар ас еиқәшәашьас иамаз?

Ҳара ҳтәала, 555 шықәсазы Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа, мамзаргьы Византиа ҳәа изышьҭаз аҳәынҭқарра аимператор Иустиниан Актәи иналукааша ир рҧызаѡцәа ѡыцьа – Иоани Улигати хадас измаз аркәа ѡба Анаѣәаҧиа амҵан изеибашьыз Аҧсырҭ, ҳгәанала, макьаназы иҭҵааны иҳамам ҳҳәытә ҳәынҭқарра аҵыхәтәантәи Аҧсҳа иоуп.

Ус ѣалашьас иамоузеи аҧсҳацәа ҳәа иаадыруа аабатәи ажәабатәи ашәышықәсқәа рзы акәзҭгьы аҭоурых аҽы иананаабо?

Ус акәхоит, азҵаара аҭҵаара ганкахьала мацара ҳазнеир. Аха даҽеа ганкахьала ҳазнеир, иаабо зынӡаск даҽеакуп. Аабатәи ажәабатәи ашәышықәсқәа рзы Аҧсҳацәа ҳәа аҭоурых аҽы зыӡбахә ану: Леон, Константин, Дмитри, Георги уҳәа егьырҭгьы хьыӡқәас ирымаз бырзен хьыӡқәан. Аҧсуа хьӡы зманы аҭоурых иазаанхаз урҭ рѣынӡа – афбатәи ашәышықәсазы иѣаз Аҧсырҭ иоуп. Ус анакәха, аҧсуаа аӡәгьы идҳәалаӡамкәа, даҽеа ҳәынҭқаррак зынӡаск иахьыпшӡамкәа ианыѣаз Аҧсҳацәа Аҧсырҭ иеиҧшыз аҧсуа хьӡы цқьакәа рыман, мамзаргьы Аҧсырҭ хьӡымызт, аха Аҧсны Аҧсҳас иахагылаз ирҭоз атитул акәын…

Убас иаауазар ауан Аргонавтаа раахысгьы.

«Ус акәызҭгьы, цьара ҭоурыхтә ѡырак аҽгьы иаанхарын» ҳәа агәааанагара цәыртцыргьы ауеит. Аха мшәан, аҭоурых аҽы ибзианы иаадыруеит афбатәи ашәышықәсазы ақьырсиан динхаҵара иахадацәаз Аҧсуа Католикосцәа шыѣаз, амала, аӡәызаҵәык идамхаргьы ихьӡ аанымхеит, иҳаздырӡом. Ус ирлахьынтцан зхатәѡыра змамыз ажәларқәа зегьы.

* * *

Иналкааны ҳазаатгыларц ахәҭазар ѣалап ажәа «аҧсы». Ҳарҭ аҧсуаа ус уҳәар ауазар, ҳбызшәа азѣазшьагәаҵараҽы ишьагәыҵны иѣоу ажәоуп ари. Ус акәымзар, аҧсуарагьы,

аԥсҭазаарагьы, Аԥсадгьылгьы, Аԥсынгьы уҳәа уи ажәа шьагәыҵс ироурымызт. Амала уи ахцәажәара зуалу абызшәаҭтаацәа ракәхап, апублицист иааста. Апублицистика ҳаналацәажәа, уи аганахьала иҳәазарц ахәҭоуп ажәа «аԥсы» ҳара аԥсуаа ҳнаҩсангьы абырзенцәа рбызшәаҽғьы ишуԥыло атәы, аԥсуа бызшәаҽы аҟара адацқәа аушьҭны иҟамзаргьы.

Абраҟа иҳазцәыртцит абри аҩыза азҵаара. Нас изтәыда уи ажәа, аԥсуаа ҳакәу абырзенцәа ракәу?

Адунеи зегьы аҽы ажәларқәа ркультура, рҟазара зҳәаз еиԥш, рыҽиараҽы ажәытәзатәи Бырзентәыла иааннакыло атцакы ззымдыруада. Убас шакәугьы, ҽырԥштәы заҵәык аагар ҳтахуп – аҭоурыхҩцәа аҙәырҩы излашьақәдырҕәҕәо ала ажәа «мама» хаттаа рҟнытә ауп Бырзентәылаҟа ишнеиз, уантәи адунеи зегьы иахыцәеит. Нас иҟамлазои ажәа «аԥсы» иара убасҭәкьа абрантәи ажәытәтәи Еллада ахь инеизар? Еиҭаҳҳәахуеит, публицистк иаҳасабала ҳалацәажәоит акәмзар, ари аҩыза агәаанагара ииашоу-ииашаму аилкаара зуалу абызшәаҭтаацәа роуп.

* * *

Ажәакала, ҳҽаԥхьа иқәгылоуп цыхәаԥҵәара змам, зҭакҟаҵаразы макьана иуадаҩу азҵаарақәа… Урҭ азҵаарақәа аҭоурыхҩцәеи абызшәаҭтаацәеи иаарызныжьны ҳаиасып ҳастатиа ахыркәшарахь, иара абри ҳастатиагьы ххәаркәшар ҳтахуп абри аҩыза азҵаарала:

– Угәы ишпаанагои аԥхьаҩ, аԥсуа жәлари Ҳаԥсадгьыл Аԥсни рыхьзқәа машәыршақә ирыдҳәалоума абарҭ рҩызцәа ажәақәа: «аԥсы», «аԥсҭазаара», «Аԥсны», аҵыхәтәаны Аԥсырҭ ихьзгьы?

АШӘЫШЫҚӘСАҚӘА РЫБЖЬАРА

«Уҵьынҵь хымҧада иудыруазароуп…»

Аҭыжьырҭа «Алашара» аҟны иҭытҵхьоу, Аҧсны аҭоурых аҭҵаара иазку аусумҭақәа зегьы иаарылкааны зыӡбахә уҳәаша акоуп шықәсқәак рнаѳсан иҭытҵыз аҭоурыхтә наукаҟәа ркандидат М. Гәынба «Аҧсны аҭоурых аочеркқәа» ҳәа захьӡу ишәҟәы.

Ашәҟәы ишьҭнахуа азҵаатәқәа хазы-хазы инҭкааны рыхцәажәара хымҧада ишахәҭоугьы, ҳастатиаҿы ҳаззаатгыларц иаҳҭаху, автор иѳымҭа ахьеихишьало дызлалаго абыжьбатәи апункт «аҧсуаа ирымпытцакын Егры инаркны Ҟәбанынӡа, XIX ашәышықәсанӡа урҭ зхыҵхьаӡара рацәаз милатын» ҳәа ииѳуа ауп.

Ииашаны иҳәоума арҭ ажәакәа?

Византиа, мамзаргьы Амрагылараҳьтәи Римтәи аимпериа аҳҭныҟалаҟь Константинополь, ишдыру еиҧш, аҭырқәцәа рнапаҿы инаргеит 1453 шықәсазы. Константинополь ашьҭыхрала ақьырсиантә дунеи ааха ҭәҭәа аҭан. Константинополь анышьҭырх, адырѳашықәсанытцәҟьа – 1454 шықәсазы аҭырқәцәа рфлот ду Себастополь (Аҟәа) иақәлеит, иагьышьҭырхит.

Избан, Константинополь анышьҭырх адырѳашықәсаны Аҧсны изақәлаз? Насгьы «аҭырқә флот ду» заҭаххеи?

Ҳара ҳҭәанала, Кавказ рнапаҿы инаргарц азы Аҧсны, хаҭала Аҟәа, астратегиатә ҵакы аман иҟан. Аҟәа, Кавказ амшын аҿықәахьала иагәашәын – уи ганкахьала; даҿаганкахьала, Аҧсны аабатәи ажәабатәи ашәышықәсқәа

рзы аиԥш, ишыҭбаамызгьы, ишыҕәҕәамызгьы, ақьырсиантә динхаҵара араҟа адацқәа ҳан иҕәҕәаны. Аԥсны мацара акәымкәан, Амраҭашәаратәи Қырҭтәылаҿгьы ақьырсиантә динхаҵараҿы ахадаратә роль змаз Пицунда иҟаз Аԥсуа католикос иакәын. «Кавказ ақьырсианра ажәытәтәи абаҟақәа рҿы» ҳәа зыхьӡу Д. Бакразе иусумҭаҿы иԝуан: «Пицунда ахьӡ аиҳараҙак иангаз XIV ашәышықәса анҵәамҭазы, ахәҭакахьала, 1390 шықәса рынахыс ауп: убри нахыс уаҟа дыҟан акатоликос, мамзаргьы апатриарх, адинхаҵаратә мчра Амраҭашәаратәи Қырҭтәыла зегьы – Имереҭиа, Гыртәыла, Гәыриа, Шәантәыла, иара убас Аԥсынгьы налаҵаны изымҽеханакуаз. Имереҭиеи Қартлии рҟны мацара Пицунда ауахәама иатәыз анхацәа рынхарҭақәа 629 ыҟан, даҽеа – дырраҭарақәак излархәо ала, урҭ рхыԥхьаҙара 800 рҟынӡа иназон».

Еиҭа азҵаара ықәмгыларц залшом, Аԥсни Амраҭашәарахьтәи Қырҭтәылеи рдинхаҵара Аԥсуа католикос инапаҵаҟа излаҟалеи? Ари азҵаара аҭак М.Гәынба ишәҟәаҿы иҟаҵоуп абас:

«Аԥсуаа абжьаратәи ашәышықәсақәа рзы зхыԥхьаҙара рацәаз жәларын. XVI ашәышықәсазы иҟаз анемец ныҟәаԝ Герберштеин ишиҳәо ала, аԥсуаа («афгазы») нхон аҙиас Ҟәбина аҟынӡа. XVII ашәышықәсазтәи Италиатәи аныҟәаԝ Цьовани Лукка (уи дызлацәажәо адгьылқәа иблала ибахьан) ишиҳәо ала, аԥсуаа нхон адгьылбжьаха Кодошнӡа, уи анаԝсахь инхон адыгаа. Ари иҳәамҭа шьақәирҕәҕәоит уи иаамҭазтәи аҭырқә ныҟәаԝы Евлиа Челеби. Уи ишиҳәо ала, адыгьааи аԥсуааи рҳәаа Кодош акәша-мыкәша иҟан. Аԥсуаа шжәлары рацәаз атәы иҳәоит антихитәи апатриарх Макари. Уи Қырҭтәыла дыҟан XVII ашәышықәсазы. Иара ишиҳәо ала, усҟан аԥсуа жәлар дуун.

XVIII ашәышықәсазтәи автор, афранцыз Пенсонель, Амраҭашәарахьтәи Кавказ ибзиаҙаны издыруаз, аԥсуаа

рынхарҭа адгьыл иахҳәааны иԥуан: «Урҭ инхоит аҭыԥ Суԥьук (иахьатәи Новороссиск ааигәара) инаркны Гыртәыланҳа».

Ишаабо еиԥш, ажәытә авторцәа еицҿакны ирҳәоит аԥсуаа XIX ашәышықәсанҳа ишрымпытцакыз адгьыл ҭбаа, дара шмилаҭ рацәаз атәы.

Автор абарҭ иажәақәа шьақәзырҧәҧәо даҽеа ҭоурыхтә фактқәак аагар ҳҭахуп.

Аҭырқәцәа Аҟәа анышьҭырх, хыхь ишаҳҳәахьоу еиԥш, 1454 шықәсазы ауп. Уи ашьҭыхразы «афлот ду» нарышьҭит. Абри ахҭыс ашьҭахь хәы-шықәса аатцуаны, 1459 шықәсазы Қырҭтәыла аҳ Георги VIII Франциаҟа Бургәндиатәи агерцог Филипп иахь иишьҭыз ашәҟәаҷы абас ануп:

«Сара, Георги, Қырҭтәыла аҳәынтқар, ишәзынасыцҳауеит Константинополь иҟоу ақьырсианцәа ирҷеагыло аҭырқәцәа рақәпаразы амрагыларахьтәи аҳцәа-ақьырсианцәа ҳаҽешеидаҳкылаз. Ҳара иҳаиуоу дарбанзаалак ар ықәиргылоит. Сара хаҭала 40 000-ԥык ықәсыргалоит; Трапезунд аимператор Давид – 20 нызқьԥык зҭоу 30 ҧба; аҳ Горгора (Самцхетәи) – 20 нызқьԥык аҽцәа наишьҭуеит. Аԥсны аҳ Рабиа ҳиргәыцит иашьцәеи, ивассалцәеи, ири иманы дшықәгыло азы. Ермантәыла анапхгаԥы Бердебег 20 нызқьԥык ар азирхиоит...»

Аԥсны аҳ шаҟаԥ ар ықәиргылаз ҳәаҳам, аха уи атәы ҳәоуп Трапезунд аимператор Давид иишьҭыз ишәҟәаҷы: «Рабиа, Аԥсны аҳ, уи иашьцәеи, ибаронцәеи иқәдыргылоит 30 нызқьԥык ар».

Аԥсынра ҭбаамызҭгьы, идумызҭгьы, аԥсуа жәлар рацәамызҭгьы, 40 нызқьԥык ар ықәзыргылаз Қырҭтәыла аҳәынтқар Георги VIII иаамышьҭахь Аԥсны аҳ Рабиа зегьы дреиҳаны, 30 нызқьԥык ар злақәиргыларыз? Мшәан, Трапезунд аимператори Ермантәыла ахадеи иара иатцкьыс еитцаны, ԥажәа-ԥажәа нызқьԥык роуми иқәдыргылаз? Даҽеакгьы, Қырҭтәыла аҳәынтқар Георги

VIII Аԥсны аҳ Рабиа «идсҭеит» ҳәа акәзамкәа, «агәыҩра сиҭеит» ҳәоуп ишиԥуа. Избан? Избанзар, акы, уи инапаҵаҟа дыҟамызт; ԥбагьы, Аԥсны аҳ имч убриаҟынӡа иҩәҩаан, насгьы, Аԥсны аҳ итерриториа убриаҟара иҭбаан, хазы-хазы аҭыԥан уи хаҵала иара иххәцуаз, инапаҵаҟа иҟаз «авассалцәа», «абаронцәа» иман. Убарҭ рыла ауп Аԥсны, Егры инаркны Ҟәбинанӡа зымҽхазкуаз, анапхгара шеиҭозгьы.

Машәыршақә акәхарым, ажәабатәи ашәышықәсазтәи аерман ҭоурыхԥы Ухнатес ишәҟәы «Ермантәыла аҭоурых» аҟны «аԥсуаа зхыԥхьаӡара рацәоу жәларуп» ҳәа занитцазгьы.

Ашәҟәаҽы иаагоу даҽа документк атцакы абраҟа еиҭаххәарц хҭахуп. Уаҟа Аԥсҳацәа рыӡбахә абасала иҳәоуп:

«Аԥсны аԥхьаӡатәи аҳ ихьӡын Анос; аԥбатәи, уи иԥа – Гозар; ахԥатәи, уи иԥа – Иствине; аԥшьбатәи уи иԥа – Финиктиос; ахәбатәи уи иԥа – Бакәр; афбатәи, уи иԥа Деметре; абжьбатәи, уи иԥа – Теодоси; аабатәи, уи иԥа – Константин; ажәбатәи, уи иԥа – Теодоре; ажәабатәи, уи иԥа – Константин; ажәеизатәи, уи иашьа – Леон, аҳраҽ ԥынԥажәи хәба шықәса иҟаз; ажәаԥатәи, уи иԥа – Теодоси, аҳра ԥажәибжьба шықәса измаз; ажәахатәи, уи иашьа – Деметре, аҳра иман ԥажәи жәаф шықәса; ажәиԥшьтәи, урҭ рашьа – Гьаргь, дгьылс Аҕтцуп змаз, убри аҟнытә Гьаргь Аҕтцуптәи ихьӡын, бжьы-шықәса аҳра иман; ажәохәтәи, Деметре-иԥа – Баграт, аҳра иман жәаԥа шықәса; ажәафтәи, уи иԥа – Константин, аҳра иман ԥажәи зежә шықәса; ажәаатәи, уи иԥа – Леон, аҳра иман жәа-шықәса; азежәтәи, уи иашьа – Деметре, аҳра иман аа-шықәса; ажәаатәи, уи иашьа – Теодоси Алаҭыблаа, аҳра иман хы-шықәса».

Аха аҭоурых иазынхаз аԥыратә хытцхырҭақәак реиҽырԥшрала, зынӡа даҽа сиак цәырҭуеит, зынӡа даҽакала ауп ишҳәоу.

Е. Ҭаҟаишвили излашьақәирҕәҕәаз ала, насгьы ашьҭахь И. Џьавахишвилигьы уи дызлаиқәшаҳаҭхаз ала, раԥхьатәи Аԥсҳа ҳәа Леон Актәи иоуп зыхьз ҳәоу.

Ус анакәха, Аԥсны еиуеиԥшым аамҭақәа рзы аҳцәас иҟаз, абра хыхь зыҙбахә ҳәоу аҙәырҽы иахьа уажәраанҙагьы изуҫҭцәоу еилыргаҙам. Аҭоурыхҭтаацәа рҿаԥхьа иқәгылоу азҵаатәқәа ируакуп ари.

М.Гәынба ишәҟәаҿы Прокопи абас иҽуан ҳәа иаагоу цәаҳәақәак ҳарзаатгыларц ҳҭахуп. Абар даргьы:

«Абри ашьха ашьапаҿы ажәытәан абазгаа идыргылеит даараҙа иҕәҕәаз, ақырҙагьы идуз абаа».

Аԥсны иҟоу аҭоурыхтә баҟақәа – ахырҕәҕәарҭа баақәа, ауахәамақәа, аҭҙамцқәа аҵарауаа анрыхцәажәо инеиԥынкыланы урҭ рыргылара Аԥсны анҭытҵтәиқәа ирыдырҳәалоит. Ҳара ҳгәанала абри изхәаԥштәу концепциоуп. Афбатәи ашәышықәсазтәи аҭоурыхҽҽы Прокопи абаа «абазгаа идыргылт» ҳәа ауп ишиҳәо, ирыздыргылт ҳәа акәҙамкәа. Уи идыррын абаа зыргылаз зуҫцәаз, византиаа ракәызтгьы, дацәыԥхашьарымызт, рыхьз иҳәарын. Мшәан, усҟантәи аҭоурыхҽҽцәа зыматц руаз аҳәынтқарра иадрымцәылоз. Убри аганахьала Прокопигьы зыматц иуаз Византиа акәын. Аха византиаа идыргылеит ҳәа акәҙамкәа, абазгаа идыргылеит ҳәа зиҽуа, уи ус шакәҵәкьаз ибзианы идыруан азоуп. Ҳҭоурыхҽҽцәа, ҳгәанала, ари иранаҳәо рацәоуп.

М.Гәынба ишәҟәы «Аԥсны аҭоурых аочеркқәа» иҳазцәырыргаз азҵаатәқәа рацәоуп. Аха, ҳастатиа ҳазлалагаз, автор иҩымҭа злеихишьало абжьбатәи апункт ахь ҳаиҭахынҳәуеит. Иаагар ҳҭахуп зхыԥхьаҙара рацәоу афактқәа зегь рахьынтәи ҩ-ҿырԥштәык:

Актәи. Аабатәи ашәышықәсазы, усҟантәи аамҭазы адунеи зырхыцхыцуаз, еимазкуаз Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериеи Џьамтәылеи иаарывагылеит Ахазарцәа ркогонат (аҳәынтқарра). Уи амч убри аҟынҙа иҕәҕәан, Амрагыларахьтәи Римтәи аимператор аиҩызара

рыбжьартцарц дашьтамлар амуит. Дук мыртцыкәагь ахазарцәа рҳәынтқар иԥха еиҳабы ԥхәысс дигоит.

Абриаҟара зымчхара ҭәҭәаз ахазарцәа рҳәынтқар иԥха еитцбы Аԥсҳа Леон Актәи иашьа диитоит. Аҭоурыхттцааѡцәа араҟа рҽаԥхьа абарҭ рѡызцәа азтцаатәқәа ықәымгыларц залшом. Аԥсны атерриториа ҭбаамызтгьы, аԥсуаа рхыԥхьаҙара рацәамызтгьы, рымчрылшара ҭәҭәамызтгьы, ганкахьала – ахазарцәа рҳәынтқар иԥха, даҽа-ганкахьала – Амрагыларатәи Римтәи аимператор ианхәыԥха, Аԥсҳа иашьа дирҭарызма? Насгьы Аԥсҳа ихаҭа иакәымкәа – уи иашьа?

Аѡбатәи, М. Гәынба излашьақәирҭәгәо ала, абжьаратәи ашәышықәсқәа рзы Аԥсуа Ҳәынтқарра ахьҙ гаратәы излаҟалаз зегьраԥхьаҙагьы – дара аԥсуаа ртерриториа ахьытбааз, рхыԥхьаҙара ахьырацәаз ауп. Аха, мшәан, уааншә иабаҟаз? Ҳара ҳгәанала, азцаара абас итцарны иқәгыларатәы иҟазтцаз, ҳторыхттцааѡцәа уи хырѡа ахьазыруа ауп, ажәытәзатәи антикатәи атцарауаа рѡымтақәа рҽы иаҳԥыло – синдаа, меоҭаа, киммериаа, уҳәа егьыртгьы зустцәаз рытҭаара иахьа уажәраанзагьы напы ахьалакым ауп. Арахь ацентртә кьыԥхь аҽы, еицырдыруа асовет тцарауаа русумтақәа рҽы урҭ азцаатәқәа лассы-лассы ицәырҭуа иалагеит. Убас, иаагозар ҽырԥштәыс 1984 шықәсазы, аҭыжьырҭа «Наука» аҟны итытцыз Н.Членова лусумта «Абынҽацә хаҳәқәа – ҭоурыхтә хытцхырҭақәак раҳасабала» ҳәа зыхьзу аҽы ҳара ҳаамта ааиааншә акыр шәышықәсақәа рнаѡсан Меоҭантәи уажәтәи Азовтәи амшын акәша-мыкәшеи Кавкази ирхысны, Ааигәатәи Мрагылара аҳәынтқаррақәа еилазыргьежьыз киммериаа – аԥсуааи аедыгьқәеи рхылтцшьтрақәа иреиуоуп ҳәа ишьақәлырҭәгәоит.

Ажәытәрахь, азкьышықәсақәа рахь ҳхьаԥшуазар – зтак аҭоурыхттцааѡцәа иҟарымтцар ада ԥсыхәа ыҟам абарҭ рѡызцәа азтцаатәқәа цәыртцуеит: Изустцәадаз хаттаа? Кавказ ахьҙ каскасаа рҟынтәи аума иахьааua?

Аристотель зыҙбахә имаз амшынрҳәыѡцәа гениохаа ҭцааума? Аҵыхәтәаны, Ааигәатәи Мрагылара, Амшын Еиқәа аҽыкә, Нхыҵ-Кавказ – ҳара ҳаамҭа ааиааиҙа акыр шәышықәсақәа рнаѡсан еимадан, «аԥсуа-аедыгь-ахатт» бызшәа ыкәѡуан ҳәа иреиҳау аҵараиурҭақәа рҽтәи аҭоурыхтә факультетқәа рыцхыраагҙак аҳасабала шықәсқәак рнаѡсан Москва иҭытцыз Феодоров иусумҭаҽы ицәыргоу ииашоу-ииашаму?

Аԥхьаѡ абарҭ азҵаарақәа ахьизцәырнаго мацара М. Гәынба ишәҟәы иалнаршаз рацәоуп, ахәшьара уадаѡуп. Автор, Аԥсны аҭоурых аҭцаара ууанҙа ишазнеиуаз еиԥш акәымкәа, даҽеа мѡак азылхны дазнеит.

Евлиа Челеби:
«Аныҟәарақәа рышәҟәы»

Аԥхьаҩ идаагалоит 1640 шықәсазы Баҭымнтәи Амшын Еиқәа агаҽа иаваршәны хаҭала абраҟа ииасыз аҭырқә тцарауаҩ, аныҟәаҩ Евлиа Челеби иантцамҭақәа аазыркьаҽны. Уи ишәҟәы тыжьын 1983 шықәсазы Москва аҭыжьырҭа «Наука» аҟны, СССР анаукақәа Ракадемиа Амрагыараҭтцаара аинститут анапхгарала.

Антцамҭақәа рҽы иаарԥшуп ари атәылаҽы иибаз ауаа милатс изеиуаз. Евлиа Челеби излеиҳәо ала аԥсуаа ртәыла шьҭоуп Амшын Еиқәа амрагылареи аҩадеи иахьрытцанакуа аҭыԥ аҽы. Иалагоит Фаша ҳәа изышьҭоу аӡиас аҟны (Фаша ҳәа араҟа зыӡбахә ҳәоу ажәытәӡа зны Фазис ҳәа изышьҭаз Риони аӡиас ауп, аха атцарауаа шьоукы изларҳәо ала, Евлиа Челеби Риони Егри аӡиасқәа ицәеилагеит. Егры ауп Фаша ҳәа дзышьҭоу), атәыла аҩадахьтәи уи акәакь наӡоит Анапанӡа, мамзаргьы Тамантәи адгьылбжьахала азааигәараҟынӡа.

Цаҟа иааигоит аԥсуаа ртәыла еиднакыло абшьҭрақәа. Дагьалагоит Чачаа рабшьҭрала.

* * *

Аӡиас нырцә, аргьарахь ишьҭоуп Гыртәыла. Армарахьтәи аганахь – Аԥсны. Хыхь ишаҳҳәахьоу еиԥш, уа инхоит Чачаа рабшьҭра (Чачаа ҳәа дзышьҭоу абшьҭра, иҟалап урҭ хадара рзызуаз Ачачбақәа ирыдкыланы, рнапаҭаҟа иҟаҟәаз зегьы ртәы далацәажәозар. Убас акәхап егьырҭ абшьҭрақәагьы ртәы шҳәо). Урҭ

рхыԥхьаҙара рацәоуп, абԥьар знапы иаку мацара жәа-нызқьҩык рҟынҙа ыҟоуп.

Уи атәылаҷы ирацәоуп аратԥлакәа, арасара… Абԥьарс ирымоу, арабцәа реиԥш, аиҳараҙак ахыци ахәымпали, ахҷеи роуп. Аҽецәа-аибашьцәа рхыԥхьаҙара еиҳа имаԥуп, еибашьцәас иҟоу аршьаҟауаа роуп. Амала, урҭ даара игәымшәакәоуп. Рысқьала Лакба ҳәа иашьҭоуп. Хыхь зыҙбахә ххәаз аҙиас инаркны рысқьалаҟынҙа ҩаха-ҩымш ныҟәа бжьоуп, иахьыҟоу – амраҭашәарахьтәи аганахь ауп. Рысқьала – сқьала дууп. Амала, аҙынразы аҕбақәа уаҟа изаатгылом, аладеи амрагыларахьынтәи иасуа аԥша цәгьақәа ирыхҟьаны. Убрантәи амраҭашәарахь, амшын агаҷа иаваршәны уҷыноухар, унеиуеит Ҳифал ҳәа изышьҭоу ақыҭан. Уи ақыҭа Арланаа рабшьтра роуп изтәу.

* * *

Арланаа ҳәа изышьҭоу абшьтра акәзаргьы, хыхь зыҙбахә ҳәоу реиԥш, зымҽхак ҭбаау, зхыԥхьаҙара рацәоу абшьтроуп. Уаҟагьы абԥьар знапы иаку ахацәа рхыԥхьаҙара жәа-нызқьҩык рҟынҙа ыҟоуп. Рыдгьылқәа ракәзар – ичашәдгьылқәоуп.

Арланаагьы ирымоуп дара рхатәы сқьалақәа. Абаҕәаза хада ҳәа ирымоу хьҙыс иамоу Лачыга ауп. Уахь зынгьы-ԥхынгьы аҕбақәа неиуеит.

Абрантәи еиҭа амраҭашәарахь, агаҷа иаваршәны уҷыноухар, унеиуеит Чандаа ҳәа изышьҭоу абшьтра аҟынҙа. (Чанда ҳәа аҭыркә ныҟәаҩ зыҙбахә иҳәо аԥсуа ҭоурых аҷы еицырдыруа абшьтра Цанаа роуп).

* * *

Цанаа рабшьтра – ахацәа ҕәгәакәа ҳәа ирышьҭоуп. Рхыԥхьаҙарагьы мачҙам – 15 нызқьҩык рҟынҙа ыҟоуп. Изларҳәо ала, аԥсуа гәтылсақәа ҳәа ззырҳәо дара роуп. Рысқьалагьы Гагра ҳәа ахьҙуп. Ашьхара иаԥну

рқыҭа Хофа захәатралеи баҳчалеи иҭәуп. Убарҭ дук инарцәыхарамкәан иҟоуп дара рыхьзтцәкьа змоу, амала – Цанаа дуқәа ҳәа изышьҭоу абшьҭра. Урҭгьы зхыпхьаҙара рацәоу абшьҭроуп ҳәа ирыпхьаҙоит. Ирытцакны ирымоуп 25 қыҭа рҟынҙа. Абцьар зку аибашьцәа жәохә нызқьҽык рымоуп. Рысқьалагьы – дара рабшьҭра хьзыс иамоу ауп хьзыс иамоугьы.

* * *

Агаҽа иаваршәны амраҭашәарахь ҳҳы нарханы ҳҽынаҳҳеит. ҲагьнеитҚьечааҳәаизышьҭоуабшьҭраҟынҙа. Цьанатра ҳнеизшәа аабеит. 70 қыҭа знапаҽы иҟоу ари абшьҭра рыдгьылқәа – чашәра дгьылқәоуп. Уахьынапшаапшлакгьы – баҳчароуп, захәарҭоуп. Ашьха зыхьқәа рацәоуп, ргьамагьы уамашәоуп ишыҟоу. Абраҟа ииасуа аҙиас ду, Липо ҳәа изышьҭоу, Амшын Еиқәа иалало аҕбақәаҭцәкьа ҭалалоит. Аҙиас нырцәгьы-аарцәгьы бнароуп. Абри зыҙбахә ҳамоу абшьҭра аҟны жәанызқьҽык рҟынҙа аибашьцәа ыҟоуп. Рыбжеиҳараҽык ҿыуааул. Абшьҭра дууп, инхо ауаа беиоуп.

Ҳафка ҳәа хьзыс измаз ақытан Жамшыхә ҳәа аҙәы ҳаиҭан. Асасцәа ҳаниҭаа, пату ҳақәҭаразы жәа-уасак ишьит, ажәлар ҳадгаланы ҳаҭыр ҳақәитцеит. Абраҟа иаабеит асаҙбал ҳәа захьзыз агьама, иҳамҭан абыста, акәац.

* * *

Убарҭ ааныжьны амраҭашәарахь ҳҳы рханы ҳҽынаҳҳеит. Ҳагьнеит Арҭаа рабшьҭраҟны. Арҭаа – Қьечаа ратцкыс рхыпхьаҙара еиҳауп. Амала, урҭ раҟара ифырхацәам. Арҭаа рыбжеиҳараҽык рнапы злаку ахәҳахәҭра ауп. Убри анаҽсан, ишәарыцацәа бзиақәоуп. Рыҽнқәа рҟны аҳәақәа рацәаны ирзануп. Уаа-цқьақәоуп, уаа-иашақәоуп. Рхыпхьаҙара 30-нызқьҽык рҟынҙа ыҟоуп. Рхада 50-ҽык рҟынҙа бцьарла еиқәныхи иҟаз аамыстацәа ицны даҳтаait. Ҳамҭас иҳаиҭеит ауасақәа

ҩажәа, абынҽацәқәа хпа. «Бзиала шәаабеит» ҳәа ҳаҭыр ҳақәтцаны даҳпылеит. Уи ихахәы изқәа иныкәсуа иоужьын, икын ахыци ахәымпали, аҳәа иҟәнын. Уахьихәапшуаз – зегьы рганахьала дуаҩы фырхатцан. Аишәа ҳахьахатәаз – ҳаматц руан амреипш илашоз, рхада иеипш зхахәы зҟәаҟәа иныкәсуаз, арпарцәа пшзацәа.

Атцх ахьаҳхаагаз Аракла ҳәа иашьтан. Даҽеа-баҕәазакгьы ыҟоуп уаҟа. Лыш ҳәа изышьтоу. Урт иҩархыкны ашьхарахь ишьтоуп асазқәа рабшьтра.

* * *

Асазқәа ахәҳахәтрагьы рнапы алакуп. Урт апсшәеипш аедыгь бызшәагьы рҳәоит. Бжь-нызқьҩык рҟынза абцьар зкыу ахацәарпар рымоуп. Уаа-фырхацәакәоуп.

* * *

…Абрантәи ҳара ҳашцац амраташәарахь ххы рханы ҳҷынаххеит, ҳагьнеит Қамшьаа ҳәа изышьтаз абшьтраҟынза. Уи абшьтраҷы жәанызқьҩык абцьар зкыз ахацәарпар ыҟан. Еибашьцәа фырхацәакәоуп уртгьы. Уаҟа излеилаҳкааз ала, ақәылара зҽалазмырхәуаз ахатца – арыцха ҳәа дрыпхьазоит. Абна шәарахла ибеиоуп. Рқытақәа еиҳаразак агаҷа иапнуп.

* * *

Убарт рнаҩсан ауп ҳара иахьаабаз Шәачаа ҳәа изышьтаз абшьтра. Уртгьы жәанызқьҩык рҟынза аршьаҟауаа рыман, амала, аҽцәа маҷын. Араҟа, Хавдака ҳәа изышьтаз ақытан, уахык ҳапхьеит. Убри ауха уаҟа ачара руазаарын. Ҳнарыпхьеит ачарахь. Аишәа ҳахьахатәаз еиуеипшым ачыс ххқәа шәкы рҟынза ҳазнаргеит. Уаҟа иҟан ауасажьы, ацхазҩа, уҳәа убас ирацәаны. Ачараҷы шәҩык рҟынза арпарцәа ҳаматц руан.

* * *

Ари абшьтра ааныжьны ҳҽахьынаҳҳаз, зегьраԥхьа ҳназыдгылаз абшьтра Ԥьамбаа роуп. Урҭгьы ѡнызқьѡык рҟынӡа аршьаҟауаа рымоуп. Хаха-хымш ҳаҟан дара рҽы.

* * *

Анаѡстәи абшьтра – Баӡыққаа ҳәа ирышьтан. Рхыԥхьаӡарагьы жәанызқьѡык рҟынӡа инаӡон. Урҭ рнаѡстәи абшьтра Усвышаа ҳәа рзырҳәон. Араҟагь ҳара асасцәа дахьқәа реиԥш ҳрыдыркылеит.

* * *

Урҭ ааныжьны амраҭашәарахь ҳҽынаҳхеит. Ҩымшныҟәа рышьтахь ҳназеит Ашәагылаа ҳәа изышьтаз абшьтраҟынӡа. Урҭ рхыԥхьаӡара дук ирацәам, ѡ-нызқьѡык рҟынӡа ыҟан. Ууанӡатәиқәа раасҭа еиҳа иҩарны инхон. Амала, рхыԥхьаӡара шмаҷугьы, рыхьзрыԥша гахьеит афырхацәа ҳәа.

* * *

Уантәи ҳнеит Аҭмаа рахь. Аҭмаагьы ууанӡа зыӡбахә ҳҳәаз абшьтра ирытҵанакуеит. Ҩымш рышьтахь урҭ ааныжьны ҳцеит Сауксаа рахь. Уи абшьтра ирымоуп х-нызқьѡык рҟынӡа аибашьцәа. Уаҟа згәы ҭбаау ауаа беиақәа маҷѡымызт.

* * *

Атцыхәтәаны ҳнеит Қәҭасаа ҳәа изышьтаз абшьтраҽы. Урҭ реибашьцәа рхыԥхьаӡара бжь-нызқьѡык ыҟан. Уантәи Тамантәи адгьылбжьахала аҟынӡа дук бжьам, еиҭанеи-ааиуеит. Ҟрымтәи ахәҳахәҭцәа арахь иаауеит.

Қәҭасаа – уаа ҭынчқәоуп, адгьыл иқәаарыхуеит, ача ларҵоит. Рыѡнқәа ҟауарла ихыбуп.

Абраҟа иалгоит Апсуаа ртәыла.

* * *

Аԥсуаа ртәыла иатҵанакуа абшьҭрақәа зегьы Амшын Еиқәа ахықәан ауп иахьынхо. Убри атәыла ашьхарантәи амшын иалало азиасқәа рхыԥхьазара 40 рҟынза ыҟоуп. Ашьхақәа ракәзаргьы – 70 рҟынза. Изларҳәо ала ашьхара иаԥну абшьҭрақәа рацәоуп, ақытақәагьы рхыԥхьазара ҩ-нызқь инарыцуп. Аҳаза ҳәа акгьы ршәазом.

Шәара зқәм, ифырхацәоу аԥсуа жәлар рхыԥхьазара шәнызқьҩыла ауп ишырацәоу.

Ашьхара иаԥну абшьҭрақәа иреиуоуп: Кушерхаа, Ахҷыпсаа, Баслаа, Меклысаа, Багрысаа, Алакуреишьаа, Чимакураа, Мачараа, Аихаршаа уҳәа убас егьыртгьы. Абраҟа ихҳаркәшоит аԥсуа жәлар рабшьҭрақәа ҩажәихәба рҟынза рызбахә ахцәажәара…

Абаскаа зустцәада?
Урҭ зкьарзу апсуаа ракәу ақыртцәа ракәу?

Арҭ азтцаарақәа рҭак аҟатцара зыхәтоу апублицист иакәзам, зегьраԥхьа иргыланы дҭоурыхҭтцаашызароуп, мамзар, акгьы змамыз иарбагь цәаҕәара игон ҳәа ззырҳәо ҳиеиԥшхар ауеит. Аха ишԥаури, ҳколлегацәа (сара сызҕу Қарҭ итытцуа агазеҭқәа русзушцәа роуп) иналаршә-ааларшәшәа акәзаргьы, ргазеҭқәа рдаҟьақәа рҿы абри азтцаатәы аацәырыргалоит, нас еснагь ишыҟартцалац еиԥш, ииашоу-ииашаму ҳәа агәхьаа мкзакәа, ирҳәац еиҭарҳәоит.

Абар уажәгьы, ҳазну амза ианалага аахыс раҳҭныкалакь аҿы ишеилагьежьуагьы, уажәы-уашьҭан иҟаларызеишь ҳәа ишынеилартцара наҟ-ааҟ ишеиҿагылоугьы, «Зых иақәиту Қырҭтәылаҿы» сентиабр 21 азы «Шәызустцәада шәарҭ, абаскаа?» ҳәа астатиа наганы инанырцеит. (Уи аԥыза азтцаара иахьазы зегьраԥхьаза иқәзыргылаша, насгьы абаскаа рахь ихьаԥшны акәымкәа, аҭакгьы ҟазтцарц зыхәтоу дара шракәымгьы).

Аламатцуарқәа абгахәыцы нарцон, иара акьамашәышә иазхәыцуан ҳәа шырҳәо еиԥш, абаскаа рҟны иҟоума уажәы, аха…

Астатиаҿы иџьоушьаша, абаскааи ақыртцәеи хылтцшьтрак ишеиуоу азы аҳәааныркәынтәи атцарауаа рырцәажәара иахьалагаз ауп. Уажәы ицәытцрыԥшааз дполиакуп – Варшаватәи ауниверситет амрагыларатцаара аинститут адоцент Иан Браун иоуп.

Абаскаа зустцәада ҳәа иқәҳаргылаз азтцаара атак ћаҳтцаанза, Иан Браун дызустоу ҳәатәуп, иара убриала мацара нас еилкаахо рацәахоит.

Иан Браун Қарттәи аҳәынтқарратә университет далгеит, уигь азмырхакәа уаћа аспирантура дталоит, ақыртуа тцарауаа Акаки Шанизеи Арнольд Чикобавеи рнапхгарала акандидаттә диссертациа ихьчоит, Қырттәыла иадҳәалоу азтцаатәқәа «наукала рытцаара имћәытцаманшәалахошәа» аниба (мамзаргьы ићалап ус итцарҳәазаргьы) ашьтахь иҽазикит абаскцәеи иберия-кавказтәи абызшәақәеи ахьынзеизааигәоу аилкаара. (Араћа аполиак тцарауаѡ аганахь дааныжьны, иберия-кавказтәи абызшәақәа ҳарзаатгылозар, иазгәататәуп, атцыхәтәантәи аамтазы иаҽагыло шцәыртцыз, уимоу ихытҳәааау теориоуп ҳәа азызҳәо шыћоугьы). Атцыхә-тәаны Иан Браун идоктортә диссертациагьы ззи-кыз атоурых аҽырпштәқәа рыла абаскцәа рбызшәеи ақыртцәа рбызшәеи реизааигәара азтцаатәы ауп.

«Шәызустцәада шәарт, абаскаа?» ҳәа захьзу астатиаҽы ҳапҳьоит:

«Иан Браун иусумтақәа рҽы инеишьтаргыланы ититцаауеит, иагьшьақәиргәгәоит абаскцәеи ақыртцәеи рбызшәақәа шеизааигәоу, атцарауаѡ игәаанагарала, урт рбызшәақәа рыла ицәажәо абшьтрақәа, анкьа, ҽырпштәыс иаагозар, ҳара ҳашықәспхьазара ааиааназа ахәбатәии апшьбатәии азқьышықәсқәа рзы Кавказ атерриториаҽы еицынхон, ашьтахь (аѡнутћатәи аево-лиуциа абзоурала) хазы-хазы диалектқәаны ићалеит. Атцыхәтәаны урт адиалектқәа хазы ићоу бызшәақәахеит. Иахьа уажәрааназа изыхћьаз шаҳзымдыруагьы абаскцәа рбызшәала ацәажәара иалагаз Кавказ ааныжьны Пиринеића ицеит. Абасала зыпсадгьыл иаћәытхахаз, иара иацәамыз-иажьымыз атәым бызшәақәа ирылаҳаз абаскцәа рдиалект акырза аҽешеитанакызгьы, уи егьырт

абызшәакәа изрылазԥамхеит, хазы иҟоу бызшәаны ишьақәгылт, амала, шьала-дала иззааигәаз, ахара иаанхаз ишреиԥшымхазгьы, даараҙа ишырҟәытхахазгьы. Убас шакәугьы, генетикала ирымаз аимадара аанхеит, афонетикатә структураҽы еиԥш, ахьыҙҟақәеи аҟатцарбақәеи рсистемаҽгьы.»

Абызшәатҭаара иатцанакуа дара абызшәатҭаацәа иаарызныжьны (амала убри аганахьалагьы ԥбаҟа ажәа уашьтаншәа иаҳҳәар ҳтахуп), атоурыхтә фактқәа ҳарзаатгылап. Зегь раԥхьа иргыланы даҳгәалаҳаршәап шықәсқәак рышьтахь Кавказ иазкыз аусумта Москва иҭзыжьыз, зыԥстазаара иалтцхьоу атцарауаԥ Феодоров. Уи археологиатә ԥшаамтақәеи, атоурыхтә фактқәеи, анаука аусзуԥцәа раԥтцамтақәеи ранализ ҟатцаны иааирԥшуеит ажәытәҙа, азқьышықәсқәа рнаԥсан иахьатәи Қырттәыла атерриториа, иаҳараҙак уи амраҭашәарахьтәи акәакь аҟны инхоз аԥсуааи аедыгьқәеи рабшьтрақәа шракәыз. Уи излеиҳәо ала, раԥхьатәи Колхида (ажәытәҙатәи Колхида) зтәыз аԥсуаа рхала ракәын. Усҟан аедыгьцәа ари атып ныжьны Нхытц-Кавказҟа ицахьан. Инықәырԥшшәа аамтас ҳәа иазикуагьы ҳашықәсԥхьаҙара ааиааиҙа ажәаԥатәии аабатәии ашәышықәсақәа роуп. Ашьтахьтәи Колхида, ҳаамта ааиааиҙа ахәбатәии аԥшьбатәии ашәышықәсақәа рзы иҟаз, аԥсуааи ақыртцәеи ирзеилан ҳәа азгәеитеит. Иара убриалагьы ишьақәиргәгәоит ақыртцәа уи адгьыл иашьагәытны ишықам, аҽеаԥьарантә иааз ишреиуоу. «Ажәытәҙатәи адунеи атоурых» ҳәа х-томкны шықәсқәак рнаԥсан Москва итытцыз аусумтақәа рҽгьы иҳәоуп, ақыртцәа уажәы иахьынхо адгьыл ахь амрагыларахьынтәи ишааз…

Арт аԥтцамтақәа реиԥш ус зҳәо аусумтақәа, тоурыхлагьы ишьақәзыргәгәо маҷым. Ҳарт арт атоурыхтә фактқәа араҟа изаагаз, ҳаамта ааиааиҙа хәнызқь-ԥшьнызқь шықәса рзы ақыртцәеи абаскцәеи

злеиԥыртцрыз, дара ақыртцәа рхатақәа усҟан (хыхь зыʒбахә ххәаз атцарауаа излашьақәдырҕәҕәо ала) Кавказ иаанамгацыстгьы.

Абаскаа рбызшәеи ақыртцәа рбызшәеи ахьынʒеизааигәоу атәы зҳәо атцарауаа рыламыс иабааит, атоурых аҽы ус иҟам-ианым ыҟоушәа анапы ат, ашьапы ат азәырԝы иҳәҳәо-иҟарауа ицәыртцқәахьеит... аха нас рышьтыбжьык ыҟаʒамкәа иниаʒаауеит. Ус шаҟантә ақыртцәа ртцарауаацәақәакгьы ирыхьхьоузеи. Иаагозар ҽырԥштәыс, шықәсҟәак рнаԝсан абаскцәеи дареи «ажәытәзатәи ралфавит цәырызгаз» анԥьныр, уажәы ихабар ыҟаʒам, иҟалеи? Иʒбахә изаламцәажәои? Иʒбахә иалацәажәом избанзар, уи аԝыза ҳәа анаукаҽы аартра ыҟамызт.

Хыхь ишазгәаҳтахьоу еиԥш, урт рыламыси дареи ааизныжьны, ҳаиасып ҳара иҳатцанакуа азтцаатәқәа рышҟа. Арт ацәаҳәақәа зыԝуа абаскаа ирызкны акьыԥхь аҟны изныкымкәа-иԝынтәымкәа сықәгылахьеит. Зны абаскцәа ирызкыз «Акатцәара ахытцра» ҳәа захьʒыз афильм сахцәажәеит, даҽеазных, абаскцәа рбызшәаҭцаара знапы алакыз ақыртуа тцарауаԝ Қартынтә Аԥсны дааны дзыԥхьаз ллекциақәеи, насгьы аредакциаҽ лареи ҳареи ҳаиԥылареи ирызкын сықәгылеит. Урт аԝ-статиак рҽы публицистк иаҳасабала ицәырзгаз афактқәа, хыхьхыхьлашәа акәзаргьы, еита сырзаатгылоит. Сырзаатгылоит, избанзар, урт кьыԥхьуижьтеи ицаз аамта шмаҷымгьы, аԥсуааи абаскцәеи реимадара азтцаатәы шьтыхны аус адызуло тцарауаԝык ҳара ҳҽы иахьа уажәраанʒагьы дцәырымтцзацт, дҳамам. Убри аҟнытә наукала итцаау, изыхцәажәо даҽеакы ахьҳамам аҟнытә ҳаитарыхцәажәоит уажәраанʒагьы изныкымкәа ишәыдаагалахьоу афактқәа. Зегьраԥхьаʒагьы еита азбахә ххәар ҳтахуп адунеи аҽы еицырдыруаз атцарауаԝ, абызшәатцаԝ ду Н. Марр аԝажәатәи ашықәсқәа рзы Испаниантә данытьежь ҳаԥсуа литература ашьатаркԝы

Дырмит Гәлиа изиԥыз ишәҟәы аҟнытә ицәаҳәаԛәак ртәы: «Абаскцәа ртәылаҷы сгәы сеанҙамкәа, схы-сгәы уааиҙа иҭамыз, уааиҙа зынҙаск сыззымхәыцуаз алкаа ҟастцеит. Сара уа избеит ажәытәҙатәи аԥсуа-абасхаа-абасгаа (ус акәын аԥсуаа ажәытәҙа ишрышьҭаз) рхылтцшьҭра…»

Абызшәаҭцааԥ ду абас изырҳәеи? Аԥсуаа ргәы иахәо ҟастцап ҳәа акәхарым. Арҭ рԥызцәа аҭоурыхтә тцакы змоу азтцаатәқәа ианрылацәажәо, гәык-ԥсыкала анаукаҷы аматц зуеит ҳәа иаҷу атцарауаа (Марр ус иҟоу дышреиуаз аҙәгьы дзаҷагылом) хыԛәкыс ирымоу акызатцәык ауп – аиаша аарԥшра, аиаша аҳәара.

Шәазыҙырԥы зыҙбахә ҳамоу ашәҟәаҷы анаԥс ииԥуа: «Абаскцәа ртәылаҷы избаз абаскаа, излеилыскааз ала, рымԥа Кавказынтәи – Аԥснынтәи уахь инеит. Шаҟа рҳәозеи арҭ ажәаԛәа: «абаскаа» (дызҷу Пиринеи инхо роуп) «абасгаа» (зыҙбахә имоу аԥсуаа роуп), арҭ аԥбагьы ажәак иашьагәытуп…»

Уажәрааиҙа сызлацәажәахьаз даҷеа ҷырԥштәыкгьы еиҭа абраҟа аҙбахә сҳәарц стахуп. Аԛырҭуа тцарауаԥ аԛырҭуа бызшәеи абаскцәа рбызшәеи рҟны ирзеиԥшу ажәаԛәа ахьцәыригоз, машәыршәа иамхаԥит аԥсуааи абаскцәеи ирзеиԥшу ажәакгьы. «Ашьапы» абаскцәа рбызшәалагьы «шьапы» ҳәа акәзаап ишашьҭоу… Ари ажәазатцәык акәхарушь аԥсуааи абаскцәеи наҟ-ааҟ иаҳзеиԥшны иҳамоу?

Аиҷырԥшра аганахьала, атцыхәтәаны салацәажәар стахуп даҷеакгьы. Хыхь ишазгәаҳтахьоу еиԥш, абаскаа рбызшәаҭцаара знапы алаку Қарҭтәи атцарауаԥ аре-дакциаа данаҳҭаз, абра хыхь зыҙбахә ҳҳәаз аҭоурыхтә фактԛәа зегьы анцәырзга, илзымбатәбараха, иԥьашьаны дҳахәаԥшуан. Нас иҳалҳәеит, абаскцәа рбызшәа адиалектԛәа акырҙа ирацәаны ишамоу, аԛырҭцәа зыҭцаара иаҷу дара рбызшәа иаҳа иазааигәошәа ирбаз диалект затцәык шакәу. «Шәара шәтцарауаа зҷузеи… иҭыртцааит егьырҭ адиалектԛәа… Иҟалап шәара аԥсуаа

шәакәзар иаҳа иззааигәоугьы...» ҳәа лҳәеит илгәаԥха-илгәамԥха атцыхәтәаны. Уи аиҳараҙак деиханаршәит аԥсуаа анкьаҙа зны «абаскаа» ҳәа шырзырҳәоз, насгьы Аԥсны амраҭашәарахьтәи акәакь аҿтәи аҙиасҟәа руак «Абаск» ҳәа ишашьҭаз анлаххәа.

Абаскцәеи ақыртцәеи «шеизааигәоу», «шьаҭак шрымоу» атәы иалацәажәоижьтеи шьҭа маҷ тҙом. Зны – анс рҳәеит, даҽазных – ас рҳәеит, азеиԥш ажәақәа еиддыргәагәалеит, уимоу, ажәытәҙатәи рзеиԥш алфавит ҳәагьы акы иахьынҳалеит, атәым тәылақәа рҿтәи атцарауаа аҙәырԝгьы (араҟа зыҙбахә ххәаз аполиак тцарауаԝ Иан Браун дналатцаны) уи иазыркит, аха иахьа уажәраанҙагьы ҽыҷәҷәала изырцәажәаша акгьы рызцәырымгацт. Егьа «рныҟәашәа дырццакызаргьы», «ҳатцҟьаны ҳаԝуеит» ҳәа иалагазаргьы – иахьыҟац иҟоуп, уи азтцаатәы аганахьала рҭып изахымтцыцт.

Убри азоуп есышықәса иакымкәа-иԝбамкәа рнаукатә делегациақәа еишьҭала, ицо-иаауа ишыбжьоугьы «Шәызустцәада шәарҭ абаскаа?» ҳәа рыстатиа ахаҿы абри аԝыза азтцаара ыкәдмыргылар ада ԥсыхәа рымамкәа изыҟоу. Уи азтцаара ҳара ҳтәала, атак рзыҟатцарангьы иҟаҙам, ҳаԥсуа тцарауаа рҽазыркааншәа...

Нас иззыԥшуи ҳбызшәаҭцааԝцәа (ҳара ибзианы еилаҳкаауеит ԥыхьа-ԥыхьақәа раан рымԝақәа зегьы шкыз, Испаниаҟа, Пиринеиҟа ицоз анаукатә делегациақәа рҿы аҙәызатцәык идамхаргьы ԥсыуа тцарауаԝык дшаларымтцоз), аԥсуааи абаскааи реизыҟазаашьа атәы аҭцаара напы анбаларкуеи?

Ҳарҭгьы абри азтцаарала ҳастатиа ххаркәшоит.

«Аԥсны инхоз ҭауади аамыстеи аԥсыуаан»

Аԥсуаа хҭоурых даара ҳахзыҙаауеит. Ус ҳахьыќоу цьашьатәҙам, шәышықәсала Ҳаԥсадгьыл ҳамыркәкәаарц ишаҷызи, Аԥсны – Қырҭтәыла жәытә-натә аахыс иакәакьызшәа, аԥсуаагьы – жәларык раҳасабала қыртуа хылтцшьтразшәа ишьақәдыргәгәарц иаҷыз рхыԥхьаҙара зларацәази рыла. Урҭ иахьагьы иќоуп. Нас абри злахьынтцахаз ажәлар ртоурых иахымзыҙаар ќалома. Убриазоуп, ажәытә ѡыратә хытцхыртақәа рҷы ажәазатцәык иадамхаргьы ҳазбахә зҳәо анаабалак ҳзамтцасуагьы.

Амала, хҭоурых ахьыќоу анапылаѡыратә хытцхыртақәа рќны мацара акәзам. Уи ыќоуп – анапылаѡыратә хытцхыртақәа рбылреи, рытцәахреи, реитакреи иаҷу рымч зқәымхаз, егьа ќартцазаргьы, анышә еиѡыжааны ирызхәытцамтцаз – ҳаԥсуа бызшәаҷегьы.

Иаагозар, иахьа уажәраанҙагьы ҳажәлар рцәажәараҷы лассы-лассы иуаҳауеит – «уи ахҭас дныќәеит…», «дуаѡы-аамысташәоуп» ҳәа шырхәало.

Хынѡажәижәаба шықәса рыѡнутцка еитцагылаз ҳабиԥара ах, атауад, аамыста – ҳажәлар ираҕацәазшәа, ҳмилат рзы цәгьарамзар бзиарак ќарымтцозшәа акәын ххы иштаргалоз. Ус иагьыќатцәкьоуп ҳәа агәра ганы ҳаќан, избанзар, хтәылаҷ аҳра зуаз аофициалтә идеологиа ус аҳәон. Убри ауп изыхќьаз ҳаԥсуа сахьаркыратә литература аҷытцәкьа ҳатауадцәеи ҳаамыстацәеи ишыќатцәкьаз (уимоу анхаѡы-ҷкәын цәкьарас дкатцаны иеихсуазшәатцәкьагьы ѡымтак аҷы ҳаԥхьоит) акәымкәа ирхәанчан изаарԥшхаз.

Нас Аԥсны аҭоурых аҿы, ҳаԥсуа жәлар рлахьынтқаҿы тыԥс иааныркылоз Аԥсҳацәеи, аҭауадцәеи, аамыстцәеи?

Ари азтцаара – зтцаара дууп. Ус унадыххыланы зтак ѣаутцо акы акәым. Ҳаԥсуа тцарауаѽ ду Шьалуа Инал-Иԥа иажәақәа рыла иуҳәозар – ҳтцарауаа, ҳнаука аусзуѽцәа ҳаԥхьаѣа аус здырулаша усуп.

Убас егьа иѣазаргьы, ақыртуа жәлар рытауадцәа рхаҭарнакцәақәак Қартынтәи Аԥсны иааны, шьтрала анкьа иаԥсуа ҭауадцәаз, аха иахьазы заԥсуара зцәыӡыз, зыжәлар ирѣәытхахьоу шьоуки дареи Аѣәа еизаны, анхацәа, ахархьуаа «черн» ҳәа ҿтыӡәӡаала ирыхцәажәо, ахара ицо рполитика иазхәыцны аизара амѽаԥгара анрылша, уимоу «ҭауади аамстеи ргәып» ҳәа зыхьӡыртцаз аорганизациа аиҿкаара напы анадыркы аамҭазы ҳарт апублицистцәа уи азы ҳгәаанагара мҳәакәа, ҳажәлар рлымҳа аѣынӡа инамгакәа ҭынч атәара азин ҳамам.

Убри аѣнытә, хыхь-хыхьла акәзаргьы ҳ-Аԥсҳацәеи, ҳаҭауадцәеи, ҳаамыстацәеи зеиԥшраз, Ҳаԥсадгьыли ҳаԥсуа жәлари рҭоурых аҿы иааныркылоз аҭыԥи ртәы ҳалацәажәарц ҳҿазаҳкуеит.

«Егьырт амилатқәа, ажәларқәа рҿы ҭауади аамыстеи роуп зыжәлар рыбла хызтуаз, акультурахь иназгоз, ахатәы бызшәала аѽреи аԥхьареи аԥшьызгоз, ирыхьи абарт аԥсуаа ҳаҭауадцәеи ҳаамыстацәеи…» ҳәа ишрыхцәажәалоз изныкымкәа исаҳахьан, уимоу, арт ацәаҳәақәа зыѽуа схаҭагьы уиазы акырынтә срықәгәамтцны сцәажәахьан. Уи аганахьала иахьагьы агәынамӡара шҳамац иҳамоуп. Избан? Иаазгарц стахуп ҿырԥштәы заҭәык.

Азеижәтәи ашәышықәса актәи азыбжазы Петербург атцара ду далганы, афицар чын иманы Аԥснықа ихынҳәыз Соломон Ажәанба аҭоурых аҿы уи инаѽстәи аамҭа иатцанакуа Аԥсни аԥсуааи ирызкны ѽырак нзыжьыз ҳәа даҽеа псыуак дҳамаӡам. Усѣантәи ҳаԥсуа абшьтрақәа ртцасқәа, рқьабзқәа ртәы ииѽыз мацара зыԥсоузеи. Аха избан иаракәзатәык зиакәу?

* * *

Аҭоурых аҽы ҭауади аамыстеи рцәыртцра шыҟалаз салацәажәоит ҳәа уеаназук, раԥхьа Аԥсҳацәа рҟнытә ахы ктәуп. Урҭ цәырымтцызтгьы аԥсуа ҭауади аамыстеи ҳәа зызбахә ххәарц ҳаҽугьы ҟаломызт.

Аԥсҳацәа рызбахә акәзаргьы, аҭоурых аҽы иахьа уажәраанзагьы ус ишышьақәыргәгәамгьы, афбатәи ашәышықәсазы аԥсуа абшьтрақәа – аԥсилааи абазгааи еидкыланы иаку Аԥсны аҳра аԥыстцоит ҳәа зеазызкыз Аԥсырҭ иҟнытә ҳалагароуп, (ақыртуа ҭарауаа рыбзоурала иаарԥшу Аԥсҳацәа рсиаҽы Анос ҳәа иахьа уажәраанзагьы иаҳзымдыруа азә избахә шҳәоугьы). Цоуп, афбатәи ашәышықәсазы Аԥсырҭ игәтакы изынамыгзеит. Аха убас егьа иҟазаргьы, ҳара ҳтәала, Аԥсырҭ афбатәи ашәышықәсазы аԥсуаа рабшьтрақәа еидкыланы иаку Аԥсны аҳра аԥцара иеазимкызтгьы, Леон Актәи аабатәи ашәышықәсазы Аԥсуа Ҳәынтқарра изаԥцомызт.

Аабатәии ажәабатәии ашәышықәсақәа рыбжьара Аԥсҳацәа ҳәа аҭоурых иадыруа: Леон Аѡбатәи, Константин Актәи, Константин Аѡбатәи, Дмитри Актәи, Дмитри Аѡбатәи, Гьаргь Актәи, Гьаргь Аѡбатәи, Леон Ахԥатәи, Феодосиа Алашә уҳәа азәазәала хыԥәкыс ирымаз Аԥсуа Ҳәынтқарра ахоура-цоура артбаара, аизырҳара, аԥсуаа рыхьз-рыпша ашьтыхра акәын. Аԥсуа Ҳәынтқарра усҟан Кавказ егьырҭ аҳәынтқаррақәа иахьаарылхәҳәозгьы, уи аҳтнықалақь – аԥхьа Анаҟәаԥиа ишыҟаз, ашьтахь Қәтешьҟа аиагарагьы машәыршақә иҟамлазеит. Абраҟа ҳара ишьтаххыр ҳтахуп иахьа уажәраанза ҳтоурыхѡѡцәа зламкьысыц зцаатәык. Аԥсҳа Аԥсуа Ҳәынтқарра аҳтнықалақь Қәтешьҟа иианы, ихата уахь даниасуаз, ихалазатцә дцарымызт, ҳәарада иццоз (иеибашьцәа аламтцакәан), Аԥсҳа еиҳа изааигәаз ҭауади аамыстеи ракәхон. Агәааанагара ыҟоуп Аԥсҳацәа рхатақәагьы –

Ачаа ракәын ҳәа. Ажәлар рҽы баша иаанымхазар ҟалап «Ачба умҳәакәа Чачба узҳәом» ҳәа.

Ажәабатәи ашәышықәса аҩбатәи азыбжазы, 975 шықәсазы, Аԥсҳа Феодосиа Алашә дахҳәаны, итыԥан уи иаҳәшьаԥа Баграт Ахԥатәи ҳәынтқарс иҟатцара, «Қыртәыла аԥстазаара» излаҳәо ала, Қарт иахылаԥшуаз Марушис-зе ибзоуроуп. Дызустадаз уи? Зызбахә ҳамоу «Қыртәыла аԥстазаара» излану ала, цьара – Абазас-зе ҳәа ишьтоуп. Уи иаанаго – «аԥсуа-ипа» ҳәа ауп. Ус анакәха, сҩымтақәа руак аҽы ишазгәастахьоу еиԥш, Марушизе даԥсыуан, д-Маршьанын, Аԥсҳа ицны Қәтешьҟа ицаз Маршьанаа рхылтцшьтра деиуан…

Аԥсны иҟоу, аԥсуа жәлар дац-ԥашәла ирылар-сыз, ара Аԥсны жәлар рҽы иаанхаз тауади аамыстеи ртәы акәымкәа, иқыртцәахаз, змилат мап ацәызкыз ҳазрылацәажәои, рызбахә зҳәатәуи, ирылаҳхузеи ҳәа азтцаара ыкәзыргылогьы дҟалашт.

Аԥсуаа «ауаҩы ианиашьа ихатцашьоуп» ҳәа лассы-лассы ирҳәоит, мамзаргьы «ар ирнымиаз дхатца ғәгәоуп» ҳәа. Аԥсҳа ицны Қәтешьҟа ицаз рхы-ргәы итаз – Аԥсны еихаххауеит, аԥсуаа рыхьз-рыԥша таагоит ҳәа акәын.

Ус акәмызтгьы рҳәынтқарра ду – Аԥсуа Ҳәынтқарра ҳәа ахьзны атоурых аҽы изаанхомызт, дара рхатақәагьы – аԥсуаа ҳәа рхы иазырҳәомызт.

Ус акәмызтгьы, Константинопольтәи апатриарх Николаи Мистик Аԥсҳацәа Константини Гьаргь Аҩбатәии ирзааишьтуаз исалам шәҟәқәа рҽы «Аԥсуа ҳәынтқарцәа» ҳәа рзиҳәарымызт. Киевтәи Урыстәыла аҳ – анцәа иҟнытә аҳра аиура даԥсахеит ҳәа ашьақәрғәгәаразы Вавилони-аҟа иишьтыз ақьырсиан динхатцара ахьыгәгәахаз атәылақәа рҽтәи ажәларқәа рхатарнакцәа абырзени, аурыси, рнаҩсан аԥсуагьы избахә рҳәарымызт.

Абриала исҳәарц истаху – ҳаԥсуа тауадцәеи ҳаԥсуа аамыстацәеи инеизакны ртоурых аттцаара мацара акәзам иахьа зтцаара дуны ҳтцарауаа рҽаԥхьа иқәгылоу, аабатәи

ажәабатәи ашәышықәсақәа рыԥнутцқала Аԥсҳацәа ирыцны Қәтешьқа, Қырттәылақа иагаз, иахьа зыжәлақәа еиҭакны иқоу зустцәоугьы аадыруазароуп, еилаҳкаароуп. Ус ишықоу дара ақыртуа ҭоурыхԥԥцәақәа ирамхаҳәалоит. Иаагозар, еицырдыруа ақыртуа ҭоурыхԥԥы Цьанашьиа излатитцааз ала, ақыртуа ҭауад жәла Бараҭашвили адац-ԥашә аԥсыуоуп. Ас шақа жәла ҭцаамкәа иаанханы иқоузеи?

Хыхь иазгәаҳҭахьеит, Аԥсҳацәа Ачаа ракәзар ҟаларын ҳәа. Нас Чачаа анбацәыртци?

975 шықәсазы Аԥсуа ҳәынтқарра абшьҭрала иақыртуаз Баграт Ахԥатәи данахагыла Аԥсны еилаԥынтит (ара аҭоурых аҿы зыҙбахә рымоу хаҭала аԥсуаа роуп), ажәлар гәныхәтцыстала ирдырт Баграт Ахԥатәи аԥсуа ҳәынтқар иаҳәшьаԥа шиакәызгьы, «Аԥсуа ҳәынтқар» ҳәа ихы ишазиҳәазгьы – аԥсуаа ирыхәоз шықаимтцоз, ус иагьықалеит. Баграт Ахԥатәии уи иан Гәырандыхәти Аԥснықа иааит «ирҿагылоз ахьдырхәит, ирыдгылоз рыгәшәа-мшәа рҳәеит, аматцурақәагьы рыртеит» ҳәа аҳәоит «Қырттәыла аԥстазаара». Убарт рышьтахьтәи аҭоурыхтә нтцамтақәа рҿы иаабоит хаҭала Аԥсны Ачачба инапы ишаныртцаз, Доҭагоҭ ҳәа зыхьҙыз аҙәы… Убри аахыс ауп ари ажәла аҭоурых аҿы иалацәажәо ианалага. Ашьтахь уи иадырхәалаз Шервашиҙе атәы алацәажәара зынҙаскгьы иахәтам, ақыртуа тцарауаа уи иахьынԥашалан, иларха-ԥархо акаҿы икылаагоит ҳәа ишаҿугьы. Ҳара ҳтәала уи зегьраԥхьаҙагьы хьыҙшьаран. Ҳаԥсуа тцарауаԥ ду Зураб Анчабаҙе Ширван-шах аҟнытә иаауазар ҟалап ҳәа авариант шимазгьы, 1956 шықәсазы Аҟәатәи артцаԥратә институт аҭоурыхтә факультет иҭаз ҳарт астудентцәа «Аԥсны аҭоурых» даҳзаԥхьо даналага, илекциақәа рҿы изныкымкәа даатгыланы инатцшьны иазгәеиҭахьан «убас егьа иқазаргьы, Чачаа рыжәла Ачаа рҟнытә иаауеит» ҳәа.

Ҭауади аамыстеи рҭоурых аабатәии ажәабатәии ашәышықәсақәа рнаҩсан иҟаҳамызшәа абриаҟара уи аамҭа ҳзазаатгылаз, ҳара ҳтәала, иатцанакуа рацәоуп азоуп. Апсуа Ҳәынтқарра аан Апсҳа икәша-мыкәаша ҭауади аамыстеи иааныркылоз аҭыпи, инарыгӡоз аускәеи, нас хаҭала (Апсуа Ҳәынтқарра иатцанакуаз адгьылқәа дара ишаны изларымаз ала) иахьынхози, ирытцаркуази, ашьҭахь урҭ рыжәлақәа рыҩешеиҭаркызи еилкаамкәа, итҵаамкәа ҳапсуа ҭауадцәеи аамыстцәеи рыӡбахә алацәажәара хыбжа-ҩыбжахоит.

Уи – ганкахьала. Даҽеа ганкахьала уахәапшуазар, Апсуа Ҳәынтқарра анышьақәгылаз, Апсҳацәа рхаан ҭауади аамыстеи иааныркылоз ароли, уи аахыс азежәтәи ашышықәса аҩбатәи азыбжазынӡа, амҳаҵьырраҟынӡа, атцыхәтәаны – амҳаҵьырра инаркны Асовет мчра шьақәгылаанӡатәи аамҭеи еидкыланы урыхәапшуазар – зынӡа еидкылашьа рымаӡам, ихаз-хазқәоуп.

Актәи аамҭазы, Апсҳацәа рхаан, урҭ зҽыз инарыгӡоз, рхықәкы – Апсуа Ҳәынтқарра арҭбаара, апсуаа жәларык, милатк раҳасабала рыхьӡ-рыпшаа атгара акәын. Егьырҭ, уинахыстәи аамҭақәа иҟаз ирыдкыланы уахәапшуазар, Апсҳацәа рхаан ҭауади аамыстеи (апсуаа зегьы реипш) реизҳара иаамҭан, иҟалап ашьҭахьтәи аамҭақәа рзы аасҭа ирзымариаз аамҭазҭгьы (Апсуа Ҳәынтқарра апҵареи, уи арҭбаареи, ахьчареи ишус-мариамызгьы).

Нас Апсҳацәеи ҭауади-аамыстеи Кавказ ырхыц-хыцуа ианыркыз ирыхьи, рхатә ҩырак апҵара зрылымшазеи? Уи рылмшазаргьы, рҳәынтқарратә ускәа зламҩапыргоз аурым бызшәала, аурымцәа рҩырала Апсуа Ҳәынтқарреи апсуааи усҟан рнапы злакыз, изҽыз ҩны изааныр мыжьи?

Арҭ азҵаарақәа – мыцхә ҳгәы итцхо, ҳгәы ҳзырхьуа зҵаарақәоуп, аха ҭауади аамыстеи аҽеԥныҳәақәа рытара ҳахымыццакып. Ҳаиҭагьежьып «Қырҭтәыла апстазаара» ашҟа. «Апсҳацәа рпстазааратәы зҳәо хазы иапҵоуп» ҳәа уаҟа машәыршәа ианхалаз, машәырны

ирцәанымлазар ҟалап. Иҵьашьатәуп уи аҩыза аҩыра уаҟа излаанхаҙазгьы.

Ус анакәха, Аҧсҳацәа ирызкыз (аҧсуаа иҳазкыз) аҩымҭа аҧҭазаарын (закәытә бызшәала иаҧҭаз атәы шаҳзымдыруагьы). Иахьи, иабаҟоу, иалахьынҵахеи нас уи аҩымҭа?

Аҭоурыхтә наукақәа ркандидат Г. Ҵулаиа излаиҩуа ала, ажәаатәи ашәышықәса анҵәамҭазы Москва амҭан иаҧҭаз ақыртцәа рколониаҽы Вахтанг Афбатәи атцара змаз ақыртцәа ааидкыланы, ажәытәзатәи аҭоурых ҩымҭақәа (Қыртҭәыла иазкыз, иадҳәалаз) шьҭыхны «аус еиҭа ишрыдырулаз, акырҙа ишеиҕьыртәыз…» иҳәоит.

Иарбан ҭоурыхтә ҩымҭазаалак – иара ахәшьарас иамоу иахьжәытәтәу, иахьҭоурыхтәу ауп. Уи атцакы анамоу – ишыҟоу ианаанхо ауп акәымзар, иаҳәо «еиҕьыстәуеит» ҳәа иануҧсах нахыс, аҭоурыхтә ҵакы ацәыҙуеит. Ажәытәтәи аҭоурыхтә ҩымҭақәа аус рыдзулауа, егьа аобиективра злоу ууазаргьы, аҩымҭа еиҕьаҳтәуеит ҳәа рҽазырымкыроуп. Уи аҩыза ахьуаҳауа аҭоурых еилазырҩынтырц иаҽу рҟнытә акәымзар, адунеи ахиатцыхәеи даҽеаҵьара уи аҩыза упылаҙом. Иупылаҙаргьы урҭ ишрышьҭоу «аҭоурых афальсификациа азызуа» ҳәа ауп.

Уажәшьта ақыртцәа ҵарауаа робиективра ҳазаатгылап.Лабахшьыла урҭ зегьы фальсификаторцәоуп ҳәа шаҳзымҳәогьы (ЦЬавахишьвилии ЦЬанашьиеи зҳәаз реиҧш иҟаз алаҳамҵозар), рыбжеиҳараҩык рыгәра агара ҳцәыуадаҩхартә рхы аадырпшит. Рыгәрас иаагои, аҭоурых аҽы «Аҧсны», мамзаргьы «аҧсуаа» ҳәа ахьаҳәо – ишеилкаатәу «Қыртҭәылеи» «ақыртцәеи» ҳәа ауп зҳәо?

Абартқәа зегьы ааидкыланы ҳанрызхәыц абри аҩыза алкаа ҳазкылст: Москва амҭан ақыртцәа рколониаҽы Вахтанг Афбатәи иеиҿикааз «акомиссиа», ҳара ҳтәала, иалшоз зегьы ҟанатцеит Аҧсни, Аҧсҳацәеи, аҧсуааи ртәы зҳәоз аҭоурыхтә ҧтцамҭақәа рыцәхразы. Урҭ анықәырх,

ҳәара аҭахума «еиҭакны», «еиҕьны» аус адырулеит, дара ишырҳәоз ала. Ус акәымзар, иабабжьаӡи Аԥсҳацәа рԥсҭазаара атәы зҳәоз аԥҭамҭа?

Абас «аԥхӡы нкаҭәаны» аус аныру ашьҭахь, машәыршәа ирцәаанхаз, рнапы ахьымнаӡоз иҟаз аҩымҭақәа рҿы Аԥсни аԥсуааи ртәы анаацәыртц, урҭ «Аԥсни» «аԥсуааи» ҳәа иаҳәо башоуп, ишеилкаатәу, хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиԥш, «Қырҭтәылеи» «ақыртцәеи» ҳәа ауп ҳәа иаақәгылт...

* * *

Аҩбатәи аамҭа иатҵанакуеит ажәабатәи ашәышықәса антҵәамҭа инаркны азеижәтәи ашәышықәса аҩбатәи азыбжазынӡа.

Амала, иара абри аҩбатәи аамҭа ахаҭагьы, ҳара ҳтәала хҧаны ишоит, ажәабатәи ашәышықәса антҵәамҭа инаркны ажәохәтәи ашәышықәсазынӡа, ажәохәтәи ашәышықәса инаркны азеижәтәи ашәышықәса алагамҭа азынӡа (Аԥсны Ҭырқәтәыла анапатҵаҟа иаиҟаз), 1810 шықәса инаркны аԥсуаа амҳаҵыырра ицаанӡа. Аԥсни аԥсуааи рҭоурых аҿы ари аамҭа – даара ихьамҭоу, еилаҩынту, иуадаҩу аамҭоуп. Аԥсуа ҭауадцәеи аԥсуа аамыстацәеи, жьи напхыци узеилыхра аиҳа рыжәлари дареи шьала-дала еилысны излаҟаз ала, насгьы рыжәлар рапхьа излагылаз ала – урҭ аилаҩынтрақәеи, ауадаҩрақәеи, ахьамҭарақәеи зегьы реиҳа зыхәда иқәжьыз дара ракәын. Шәазхәыц нас ртагылазаашьа зеиԥшраз: ганкахьала Аԥсуа ҳәынтқарра ахьӡ шыҟаз иаанхеит, зны-зынла «Аԥсацәеи ақыртцәеи рҳәынтқарра» ҳәа иашьтазгьы, аԥсуаа аԥхьа иргыланы акәын еснагь рыӡбахә шырҳәоз. Аҳәынтқарцәа рхатақәагьы, аиҳараҙак «Аԥсуа ҳәынтқарцәа» ҳәа акәын рхы ишазырҳәоз.

Абас иҟан ажәахатәи ашәышықәсазынӡа. Ус иҟамызтгьы аҳәынтқар-ԥхәыс Ҭамара лԥа Георги Аҩбатәи

ихьӡ аԥсуа хьӡы «Лаша» ҳәа ацыртцарымызт. Аха даҽеа-ганкахьала, Қырттәылатәи ҭауади аамыстеи ақьырсиантә динхаҭара аусузѡцәеи ирылшоз зегьы ҟартцон аԥсуаа рроль аларҟәразы. Ҳара ҳтәала, зегь раԥхьаӡа ааха зауз Аԥсуа Католикосцәа роуп. Урҭ ажәахатәи ашәышықәсазынӡа иалырхӡомызт. Дара «Аԥсуа ҳәынтқарцәа» ҳәа ахьӡ змаз, абшьҭрала иақыртцәахахьазгьы, аԥсуаа зырҭахыз аиҳараӡак аибашьрақәа имѡаԥыргоз рзы акәын. Аԥсуаа рҭахындаз, хаҭала Аԥсны ашҟа ихьаԥшрын, аха уи аҭыпан ҳара излаҳбо ала, Қырттәыла иакәакьны, иапровинциан аҟаҭара акәын изҿыз. Аԥсны ҭауади аамыстеи уи иаҿагылан, ирымчыз умҳәозар. Убас шакәу ҳнарбоит, аҳәынтқарԥҳәыс Ҭамара лхаҭа Иури Боголиубски ақыртуа ҭауади аамыстеи данықәырца, аԥсуа ҭауади аамыстеи уи идгыланы дрыхьчарц излақәгылаз ала, иаҭахеит акәымзар... Машәыршақә иҟамлазар акәхап, Иури Боголиубски «аурысцәеи аԥсуааи рҳәынтқар» ҳәа ахьизырҳәазгьы. Уи ҳәарада ҭатцгәык аман. Ашьҭахь, Қырттәыла аҭаҭарцәа анақәла, уи аҭагылазаашьа рхы иархәаны Аԥсны хазы ицеит, ахьыԥшымрагь рылархәеит. Уи иаанагоз, аԥсуа қьырсиан динхаҭара еиҭа ашьақәыргылара акәын...

Аԥсны ахақәиҭразы ажәлар рықәгылара аԥсуа ҭауади аамыстеи раԥхьагыларала акәын ишымѡаԥысуаз.

Ажәахатәи ашәышықәса инаркны, Аԥсны егьа еиҭасра ҟалазаргьы, зны-зынла дара ҭауади аамыстеи рхәоу шеиқәмшәалозгьы, уимоу, ашьакатәараҷыӡа ишнеибагалозгьы, 1810 шықәсазы Аԥсны Урыстәыла иадыртцаанӡа, ианадыртцагьы – 1864 шықәсазынӡа иҟаз ишыҟатцәкьаз иаххәозар – Аԥсны зхала иҟаз ҳәынтқарран, аҭахызаргьы, шьоукы-шьоук уи аҳра ҳәа ишашьҭазгьы, рыцхарас иҟалаз, абри абас шакәу ҳара иахьа уажәраанӡагь ашьақәргәгәара ахьҳалымшац ауп... Араҟа иазгәаҭазарц ахәтоуп даҽеакгьы – Аԥсны

аҭырқәцәа рнапаҷы инаргаанза (1455 шықәса), аԥсҳаи ҭауади аамыстеи рыбжьара еимак шыҟамыз. Аԥсҳа иажәа – Аԥсны ахи-аҭыхәеи зехьыныҵьара изакәанын, уи аԥстазааразҷы иназыгзозгьы ҭауади аамыстеи ракәын. Иара убастцәкьа акәын, дара ҭауади аамыстеи рыѽнутцҟагь еимак шыҟамыз. Уи ус шакәу аабоит Қырҭтәыла аҳәынтқар Георги Аабатәи Франциатәи агерцог иахь иишьҭыз ишәҟәы аҷы иану абарҭ ацәаҳәақәа рыла: «Аԥсҳа Рабиа дақәшаҳатхеит, ивассалцәеи иареи ѽажәижәаба нызқьѽык ар рыманы ишықәгыло азы». Ивассалцәа ҳәа ара зызбахә ҳәоу, ҳәарада, аԥсуа ҭауадцәа роуп.

Амала, ҳара ҳтәала Аԥсны аҭырқәцәа ианышьҭырх нахыс – аԥсуа ҭауади аамыстеи рыѽнутцҟа иҟаз акзаара ҭәҭәа кәадахеит. Араҟа адинхатцарагьы иаратәы ҟанатцеит. Уаанза зегьы қьырсианцәазтгьы, уинахыс ҭауади аамыстеи еиѽшахеит – рыбжаѽык шқьырсианцәаз иаанхеит, егьырҭ ԥсылманцәахеит.

1810 шықәсазы Аԥсны Урыстәыла ишадлазгьы, адинхатцара аганахьала аԥсуа ҭауади аамыстеи рыѽнутцҟа иҟалаз аиҟәыҳхара еиҳа-еиҳа иацымлозар иагымхеит. Уи аабоит Аԥсны аҳ Қьалышьбеи иаҳҭынраҷгьы: аҳ раԥхьатәи иԥҳәыс – аҳкәажә Заԥшь-ԥҳа илыхшаз Асланбеи дыԥсылманын; Қьалышьбеи ашьҭахьтәи иԥҳәыс дынхаѽтыԥҳан, Леи-ԥҳан – уи лыхшара қьырсианцәан, убарҭ рхыԥхьазараҷы дыҟан Қьалышьбеи данҭаха аҳра аанызкылоз Сафарбеигьы. (Уи иоуп хатала Аԥсны Урыстәыла адтцара азтцаатәы азбара зылшазгьы).

Азеижәтәи ашәышықәса актәи азыбжа инаркны анхацәа доусы изыдҳәалаз ҭауади аамыстеи ирхьыԥшны амҳацьырра – Ҭырқәтәылаҟа идәықәлеит. (Агәаанагара ҟамлааит, аԥсуаа амҳацьырра рахгара зыхҟьаз рҳәоуеиқәмшәара мацара ауп ҳәа, зегь раԥхьа иргыланы изыхҟьаз аурыс ҳәынтқар иколониатә политика ауп. Аха убри аполитика амѽаԥгара, аԥсуаа жәларык раҳасабала

инеизакны рахцара ҕәҕәала иацхрааит ҭауади аамыстеи рҳәоуеиқәымшәара).

* * *

Ахпатәи аамҭа – апсуа ҭауади аамыстеи рзы (апсуа жәлар зегьы рзеиԥш) иаамҭа цәгьан. Егьа ашәарҭа иҭагылахьазаргьы, егьа еибашьра рхыргахьазаргьы, абырзенцәа, аԥьамцәа, аҭырқәцәа зҳәаз реиԥш егьаҩ рыцәлахьазаргьы, аамҭала ауп акәымзар, ууанҳа имшәаимырҳа атәымуаа апсуа дгьыл аҿы анхара-анҵыра азин рырҵомызт. Егьырҵзегьракәым, азежәтәи ашәышықәсазы амҳаԥьырра ихырҵааиҳа, Апсны Урыстәыла ишадлахьазгьы, ҳтәыла аҩадахьтәи акәакь алаҳамҵозар (ҳазҿу Шәача, Тҟәапс, Анапа роуп) амрагыларахьтәи акәакьахь ала Егры аҳәгьы дыррыжьуамызт. Убриазоуп, апсуаа амҳаԥьырра иахыргааиҳа Апсны етникала иакыз ажәлар – апсуа жәлар рхала инхон ҳәа ишьақәзырҕәҕәо, абаҩхатәра змоу атҵарауаҩы, аҭоурыхтә наукақәа ркандидат Станислав Лакоба ҳазиқәшаҳаҭугьы. Убриазоуп ажәибжьтәи, ажәаатәи, иара азеижәтәи ашәышықәса актәи азыбжа налаҵаны аҳәааныρцәнтәи Апсны иаанагахьаз аныҟәаҩцәа, атҵарауаа ара апсуаа рнаҩсан даҽа жәларык рхаҭарнакцәа аабеит ҳәа машәыршақәгьы цьара аҳәы изиҿытҵамшәаз.

Уи аҩыза аҭагылазаашьа зыбзоураз, ҳәара аҭахума зегьраԥхьаҳагьы ҭауади аамыстеи ракәын. Избанзар, апсуа дгьыл аԥшәымацәас иамаз дара ракәын, дара рзин ала акәын анхацәа злақәаарыхуазгьы, уи аҩыза азин змазгьы апсуа нхацәа ракәын.

Аха абри аҭагылазаашьа шьаҭанкыла аҽеиҭанакит амҳаԥьырра ашьҭахь. Аҭоурыхҭцаҩцәа излашьақәдырҕәҕәо ала апсуаа рыбжеиҳараҩзак Апсны иахцан. (Ус шакәу арҭ ацәаҳәақәа равтор сыбла иабеит иаҳҳысыз ашықәс цәыббра азы Ҭырқәтәылаҟа идәықәтцаз аделегациа санрылаз. Адаԥазар, Диузча, Стампыл зҳәаз

реиԥш ҳахьнеилакгьы иаҳԥылоз, иаабоз аԥсуаа ракәын. Уи ҳагьаргәырҧьон, ҳагьархәыцуан: ҳашьцәа-аԥсуаа абриаҟара ирацәаѡны иахьаабоз ҳаргәырҧьон знызы, аха нас ранаԥьалбеит зегьы Аԥсны ныжьны абрахь имаар ада ԥсыхәа рымамкәа иҭазыргылаз закә хлымӡаахрази ҳәа ҳархәыцуан, ҳалахь еиқәнаҵон. Урҭ иаҳԥылоз рыѡнутҟа иҟан ҭауади аамыстеи рхылҵшьҭрагьы. Уи еиҭашьақәнарҧәҧәон анхацәа урҭ ирхьыԥшны рԥсадгьыл ааныржьыр ада ԥсыхәа шырмоуз.)

Аԥсны иҭацәыз адгьылқәа аурыс ҳәынҭқар имѡаԥигоз иколониатә политикаҿы зхы аазырԥшыз, изааигәаз ишаны ириҭон.

«Аԥсуа жәлар абри иԥьашьахәу аԥьанаҭ ҭып ааныржьт. Ус ирлахьынҵазҵгьы акәхап. Даҿеа-шьоукы ирлахьынҵахеит аурыс ҳәынҭқар иеиҳабыра рахьтә ҳамҭас амшын аҿыкә аҿтәи абарҭ адгьылқәа риура. Аха урҭ адгьылқәа ишрыкәаарыхшаз ҳәа зынӡаск акгьы рыздырӡомызт» – ҳәа иѡуан 1894 шыкәсазы Г. Рыбинск. Убас, «Дал аиѡхааҿы Сараԥьиев иоуит зыкь десҭын адгьыл. Урыстәылатәи апомешьчикцәа 23-ѡык хазхазы 300 инадыркны 500 десҭын рҟынӡа ҳамҭас аԥсуа дгьылқәа рытан. Ҭабал аа-нызыкь десҭын иоуит аграф Бобрински» ҳәа ануп ари аѡымҭаҿ.

Убас акәын аурыс ҳәынҭқар Аԥсны шишоз. Аха араҟа Г. Рыбинск иѡымҭаҿы акырӡа зҵазкуа даҿеа зҵаарак цәыртуеит. Аурыс помешьчикцәа ироуз аԥсуа дгьылқәа (аратәи аԥсабара, аҳауа зеиԥшраз зларзымдыруаз ала) рыкәаарыхшьа иакәшәомызт. Ари збаз агырцәа Гыртәылантәи ихытцны рҿаархеит. «Гыртәылантәи Аԥснытәа ииаз агырқәа аурыс помешьчикцәа ироуз адгьылқәа арендала ирымхны иқәаарыхуа иалагеит. Дук мыртцыкәа урҭ ԥхамшьаӡакәа иааԥәгылт адгьыл зтәу уи зымпытцазхалаз, иқәаарыхуа иоуп ҳәа. Шықәсҩак рыѡнутҟала иреиҕьыз аԥсуа дгьылқәа 70 нызкь десҭын инарыцны агырқәа ирымпытцархалт. Урҭ даҿеаҵьарантә иааз колонистцәан. Амҳаҵьырра ҟалеижьҭеи ицаз 15 шықәса рыла уааӡа

ара иҭырҭааны инхоз аԥсуаа зегьы рахьтә иаанхеит 65 нызқьҩык. Жәохә шықәса рыҩнутҟала иҭацәыз аԥсуа дгьылқәа ааныркылт аашәҩык аурысцәа, 587-ҩык аестонцәа, 288-ҩык анемеццәа, 2192-ҩык абырзенцәа, 688-ҩык аерманцәа, 1472-ҩык агырцәа. Аха зегьреиҳа ишәарҭоу аҭыхәтәантәиқәа роуп» ҳәа Г. Рыбинск изныкымкәа инатцшьны иазгәеиҭон иҩымҭаҷы.

Абас, аԥсуа дгьылқәа қьаԥҭаханы изабалак еимыртцәо аҟалара зыхҟьаз ууанҳа урҭ адгьылқәа аԥшәымацәас ирымаз ҭауади аамыстеи (рыжәлар ирыцны) рыбжеиҳараҩзак амҳацьырра рагароуп, насгьы араҟа иаанхаз аҳәык-ҩыцьак зинк рымаҳамкәа иахьаанхаз ауп. Убарҭ рзиндара рхы иархәаны зықьҩыла, жәанызқьҩыла Аԥснытәа еихеит Гыртәылантәи.

Убри аҩыза аҭагылазаашьа ыҟан азоуп Аԥсны ареволиуциатә ҭысра хыԥхьаҳара рацәала ҭауади аамыстеи залахәыз, уимоу ахадараҷы шьҭрала иаамыстаз Ефрем Ешба дызгылаз. Егьырҭ зегь ракәым, Асовет мчра иаҷагылаз Аԥсны Жәлар Рсовет еиднакылоз ҭауади аамыстеиҭәкьагьы ҭәымгҭас ргәы иалакьакьоз рыԥсадгьыл Қырҭтәыла иампытцанахаларц иахьаҷыз ауп. Рыԥсадгьыл рыхьчарцоуп Ашьхаруаа Рреспубликахь изеихазгьы...

* * *

Хыхь ҳазлацәажәоз еихаҳшьаларц ҳтахуп. Зегь раԥхьа иргыланы иаабо – аԥсуа ҭауади аамыстеи аԥсуа жәлари еиҟәытхашьа ахьрымам ауп. Даҽеа милатк, даҽеа жәларык рҭоурых аҷы уи аҩыза аизааигәара ыҟаҳамызт. Леила Николаи-иԥҳа Ачба ҳаԥсуа телехәаԥшрала дықәгыланы данцәажәоз, ҷырԥштәыс иаалгеит – ҭауадаа рыхшара ааҳара анхацәа ишрырҭоз. Ари шаҟа аҭанакуа – иахьа уажәраанҳагь иттцааҳам. Ауаҩы – дуаҩны адунеи дыкәлеижьтеи (аҭахызаргьы дҭауадыз, даамыстаз, дынхаҩыз) иԥсабара мчны игәи-иԥси, ицәеи-ижьи изла-

рылаз ала – адунеи аҽы зегьы реиҳа иҧсы ҽызкааура, ихы зыхҭнитҵо, ихшара роуп. Аҧсуа ҭауадаа рыхшара аазатәыс анхацәа рыҭара, ҳара ҳҭәала, зхыҧара ҟамлоз ѡ-ҵакык аман: акы – уиала рыжәлари дареи жьи-напхыци узеилыхра аиҳа, еилыхшьа рымамкәа еилатцәон, рыцәгьеи рыбзиеи акхон; ѡбагьы – анхаѡ иҭаацәараҽы зра-ҧсра ақәмызт, иахьагьы иақәым аҧсуара, аҧсуа ҵасҟәа. Ҭауади аамыстеигьы уи ршьа-рда иахьалалоз анхацәа ртаацәарақәа рҽы ироуаз аазараҽы акәын.

Абас еилатцәан иахьыҟаз ауп – амҳацьырра иқәымтцыр ада ҧсыхәа рымамкәа ианымйкала – изеиццаз…

Абраҟа ѡажәак рыла акәзаргьы, иҙбахә сҳәарц стахуп Таташь Амаршьан.

Машәыршақә иҟамлазар ҟалап, 1918 шықәсазы Аҧсны ашәарҭа иҭагылеит, ихьчатәуп ҳәа Ҭырқәтәылантәи амҳацьырқәа раара уи ихьз иахьадҳәалогьы.

Машыршақә иҟамлазар ҟалап, ақыртуа меншевикцәа рыр Цьгьарда иѡеины иѡны ахьырблызгьы. Изларҳәо ала аҧсҳацәа рҭоурых, Чачаа рҭоурых уҳәа ртәы зҳәоз адокументқәа Таташь Цьгьарда иѡны итцәахны иман рҳәоит. Убас шакәыз здыруаз ракәзами хыцәкыла Цьгьардаҟа аменшевикцәа рыр ѡазышьтыз, аѡнгьы зыблыз.

Уажәшьҭа ма агәыѡбара зауа ҧсыуак дыҟоуп ҳәа ҳгәы иаанагом Аҧсҳацәеи Аҧсуа Ҳәынтқарреи хатала Аҧсни, аҧсуа ҭауади аамыстеи, аҧсуа жәлари ҳҭоурых адунеи аныхра хыцәкыла иашьҭоу жәытә-натә аахыс ишыҟаз. Иахьагьы ишыҟо.

* * *

Ҳѡымҭа хыс иаҳҭеит «Аҧсны инхоз ҭауади аамыстеи аҧсыуаан…» ҳәа. Арҭ ажәақәа зтәу – Аҧсны жәлар рфорум ахантәаѡы ихатыҧуаѡ Зураб Ачба иоуп, Қартынтәи иааз, анкьа зны иаҧсыууаз, аха иахьа иқыртцәахахьоу,

дара цьара ирыхәарц ианырҭаху «ҳарҭ ажәытәзатәи аԥсуа жәлақәа змоу» ҳәа иқәгылало, амала, заԥсуара ҽааҳәыра амамкәа изцәыӡхьоу, аԥсуа ҭауадцәа ргәыԥ аиҽкааразы (убрыгь ақыртцәа ирыхәарц, урҭ рмаќахы ҳадҽаҳәалахарц) иахьазы Аԥсны иқәнагалаз, ара инхаз ақыртуа ҭауад жәлақәа змоу алархәны, еиҽкааз аизараҽы дықәгылан данцәажәоз иреиҳәаз ажәақәа роуп.

Абри ҳѡымҭа ахыркәшараҽы акызаҵәык ацаҳҵарц ҳҭахуп: аԥсуа дгьылқәа знапаҽы иќаз аԥсуа ҭауади аамыстеи ракәын. Ус анакәха, иаамҭазами Аԥсны ахсаала ѡышьҭыхны аԥсуа ҭауади аамыстеи ирытҵаркуаз адгьылқәа азгәаҭазарц, уи аѡыза ахсаала ќаҵахар еилкаахон аԥсуа дгьыл аԥшәымацәас иамаз аԥсуа ҭауади аамыстеи шракәыз... Иара убриалагьы, «ҳаргьы аԥсуаа реиԥш ара ҳанхон, ҳаборигенцәоуп» ҳәа иқәгылоу иахьынхоз ҳәа дгьыл ҽаҵакгьы рнацәа рзақәкуамызт, ирызцәыргомызт. Ирызцәыргомызт, избанзар ииашаҵәќьаны Аԥсны инхоз ҭауади аамыстеи аԥсыуаан, аӡәызаҵәык идамхаргьы, даҽеа-милаҭк иеиуаз ҭауадк ма аамыстак ара дынхон ҳәа аԥсуа дгьыл иаздырӡом. Насгьы уеизгьы-уеизгьы Аԥсны ҭауади аамыстеи ргәыԥ еиҽкаатәызар, зегь раԥхьа иргыланы уи еиҽызкааша, хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиԥш зыжәлар дацла-ԥашәла ирыларсу, рразќы-зразќу аԥсуа ҭауади аамыстеи рхылҵшьҭрақәа роуп. Аԥсуа жәлар зықәшаҳаҭугьы урҭ роуп.

Аҧсуааи арнауҭааи, мамзаргьы албанаа

Еидҭоу Америкатәи Аштатқәа рпрезидент Џьорџь Буш албан жәлар ихы нарықәкны Косово иаарласҙаны ихьыпҵшым, зхы иақәиҭу ҳәынҭқарроуп ҳәа иазхатҵахоит иҳәеит.

Косово инхо албанаа рхы ишазырҳәо Арнауҭаа ҳәа ауп. Буш Косово азҵаатәи Аҧсны азҵаатәи еидкылан дрыхәаҧшырц зынҙаскгьы игәы иҭаҙам. Ус зыҟаиҵо Косово бзиа ибоит, Аҧсны ицәымҭуп азы акәҙам. Дзызхәыцуа – итәыла адунеи иаҧшәман ишыҟоу иаанхарц ауп.

Абри аус аҽы зегь реиҳа иҧырхагоуп Путин и-Урыстәыла. Ельцин и-Урыстәыла – иҭарыз, имчымхаз, зекономика ҧсыҿеыз, зегь реиҳа ирыцхаз адунеи атәылақәа ирхыпхьаҙалаз – игәаҧхон. Аха аҵыхәтәантәи ашықәсқәа рыѡнутҟа зекономика шьҭытцыз, адунеи егьырҭ атәылақәа зегь реиҳа зымч-зылшара еиҳа-еиҳа иҭәҭәахо, зны-зынлагьы Путин игхақәа иҿаҽы изҳәо Путин и-Урыстәыла игәаҧхом.

Аҧсны Урыстәыла изладҳәало ала азхатҵара иҭахым, мап ацәикуеит.

Аха иара иазхеитцо Косовотәи албан жәлари аҧсуа жәлари еимактәы рымаҙам. Уимоу, албан жәлар рлегендак излаҳәо ала, ажәытәза зны урҭ рдац-ҵашә акы акәзаарын.

Алегенда ахьынҙаиашоу – даҽеа зҵаароуп. Амала, абри аѡыза алегенда албан жәлар иахьа уажәраанҙагь азыкь-шыкәсқәа ирмыларззакәа иахьаарго ҵьашьатәуп, ҳагьархәыцуеит.

Араҟа ҳарзаатгылоит ҭоурыхтә фактқәаки уи алегендеи. Азежәтәи ашәышықәса аҩбатәи азыбжазынза (еиҳа ҳиашахоит – атцыхәтәантәи амҳацьырраҟынза ххәар) Апсни апсуа жәлари ртоурых, уарла-шәарлоуп акәымзар, аҳәгьы атцәы алеитцомызт, ақыртцәагь убрахь иналатцаны (ажәааташәи ашәышықәса алагамтаз Москва амтцан еиҷкааз ақыртуа колониаҷы Вахушти «Қыртташьыла апстазаара», аабатәи ажәахатәи ашәышықәсақәа рзтәи Апсуа Ҳәынтқарра аҳбахә ахьҳәаз, иара ишиҭахыз «ацтцарақәеи» «алагаларақәеи» иҟаитцаз ртәы алаҳамтцозар). Атцыхәтәантәи 1877-1878 рзтәи амҳацьырра ашьҭахь иаахтны иаххәозар, Апсны иашьагәыҭу апсуаа ыкәцаны, атәым милаҭ арахь иандәыкәла, аиҳараҳак Амраҭашәарахьтәи Қыртташьылантәи шәҩыла-зыкьҩыла, маҳа-аргама ихыртцәаны раагара иаиалага, рус хәымгақәа ҭоурыхла ишьақәдыргәгәарц рҿазыркит. Аха ҭоурыхла излашьақәдыргәгәоз афакт анырымба, итцәитцәиуа, иҟамыз-ианымыз ахыҵхәаакәа цәырыргеит. Амц шаҟа убжьы рдуны иуҳәо аҟара, аҭоурых хыхь-хыхьла акәымзар, иззымдыруа ауаа «ииашазар ҟалап» ҳәа ирыдыркыло иалагоит.

Апсуаа ҳаҩнутцҟа акәзар, унеишь-ууаишь ҳәа зарҳәоз амҳацьырра иагеит, иаанхаз, аиҳараҳак ашьхара иапныз ақыҭақәа рҿы инхоз хыц-ҩыцқәак ашәҟәы, агазеҭ роуҙомызт, ироургьы изапхьаҙомызт. Арахь «ахарара зду ажәлар» ҳәа иҧхьаҙаны, агаҿахь илбааны анхара азин рымамызт. Изааҙарызеи, азин рыртаргьы, урҭ атцыхәтәантәи амҳацьырраан ирхыргаз атрагедиа ашьҭахь, ҿымҭ-псымшьҭ цьара аҙәы ҳаимбандаз ҳәа акәын рхы шымҩапыргоз.

Уи аҩыза аҭагылазаашьа зегь раҧхьаҙа зхы иазырхәаз ақыртцәа роуп. Усҟан ауп «Апсны – Қыртташьылоуп, апсуаа – ақыртцәа №1 роуп» ҳәа аурыс кьыпхь аҿы Қыртташьыла атарауааи ақьырсиан динхатцара аусзуҩцәеи аныкәгылаз. Аҭак рыҭара иаҭаххеит ҩажәа-ҩажәижәаба

шықәса. Цоуп, аурыс интеллигенциа рахьтә аҙәык-ѡыцьак ақыртцәа шиашамыз рҳәеит. Амала еитаххәоит, ус ақәгылара зылшаз аҙәык-ѡыцьак шракәыз. Ақыртцәа ржәылара рзаанымкылазаргьы, ааха ғәғәа азтаз, иуҳәар ауазар, урт зустцәатцәкьаз аарпшны, зегьы ирбартә-ираҳартә иҟазтцаз, 1907 шықәсазы Москватәи ауниверситет хазы шәкәны итнажьыз «Апсны Қыртәыла акәзам» ҳәа зыхьзыз анаукатә усумта ауп.

Уажәы аабыкьа ҳгазет ианын «Патретк атоурых» ҳәа зыхьзыз астатиа.

Ухы иазууа – уаға иузиуам ҳәа шырҳәо еипш, 1918 шықәсазы ѡынѡажәа мшы асовет мчра Апсны ишьақәзыргылаз абольшевикцәа «рыцәцараҽы шәҳацхраа» ҳәа маҙала Қарт ашәкәы наганы иқәыртцеит ууанза Апсны Жәлар Рсовет иахагылаз гәыпѡык. Амат̆уразы зыпсадгьыли зыжәлари зтиз урт ауаа иреигәырғьан ауп Қыртәыла аменшевикцәа реиҳабыра ишрыдыркылаз. Рыдкылара – моу, иагьырхатцгылт – рыр Псоунза иааҙан, 1918 шықәса маи 26 азы, Апсынгьы ртерриториа акәызшәа адунеи зегьы еиқәжьа, Қыртәыла ихьыпшым ҳәынтқарооуп ҳәа рылархәеит.

Асовет мчра ара ианышьақәгыла – апхьа Ефрем Ешба, ашьтахь – Нестор Лакоба урт ишырҽагылазгьы, ѡажәижәабатәи ашықәсқәа рынтәамтеи ѡынѡажәатәи ашықәсқәа рылагамтеи рзы рхы итырҳәааз еиуеипшым атеориақәа цәырган Апсны рымпытцархалеит. Убарт атеориақәа зегьы иреицәоуп, иахьагьы уажәы-уажәы зышҟа ихьаҳәуа, Пауле Ингороҟва итеориа. Ихьз аартны ишырымҳәазгьы, артцага шәкәы «Апсны атоурых» анттыц Мариам Лордқьипанизеи Цьамал Гамахариеи «ақыртуа культура, ацивилизациа ахы ахьакыз, ауасхыр ахьышьтартцаз Апсны ауп» ҳәа ирҳәо иаанагогьы уи ауми.

Ақыртцәа ртәы еилкааупп. Амала, апсуаа ажәытәза иахьыҟаз, иахьцәыртцыз, иахьынтәааз ҳәа иахьа

уажәраанҙагьы аҭоурыхтә фактқәа шыҟоу еиԥш, иҟоуп алегендақәагь маҷымкәа.

Аԥхьа инықәырԥшшәа акәзаргьы, ҭоурыхтә фактк ҳазаатгылап. Аҙәгьы дызҿагылар амуа, ишьақәдыргәгәахьоу ҭоурыхтә фактуп: «Ааигәатәи Мрагылареи, Амшын Еиқәа Кавказтәи аҿыцәи, Нхыҵ-Кавкази ҳазну аамҭа ааиааиҙа ѡба-хԥа нызықь шыцәса рышьҭахь аԥсуа-адыга-ахат бызшәа ыцәыѡуан» ҳәа адунеи атцарауаа дуқәа ишьақәдыргәгәаз.

Аҭоурых ааныжьны алегенда ашҟа ҳаиасыргьы – уахь иупыло авариантқәагьы маҷзам. Урҵқәа зегьы аганахь инышьҭатцаны, Еидҵоу Американтәи Аштатқәа рпрезидент Ціьорць Буш «Косово ахьыԥшымра иаарласны иазхатцахоит» ҳәа ииҳәаз инадкыланы (Косово инхо аиҳараҙак албанаа роуп) абраҟа ицәыраагарц ҳҭахуп хыхь зыҙбахә ҳҳәаз албан жәлар ажәытәзатәи рлегенда. Уи аагоит 1976 шықәсазы иҭытцыз «Аԥсуаа ретно-культура аҭоурых азтцаатәқәа» ҳәа зыхьзу ҳаԥсуа тцарауаѡ ду Ш. Д. Инал-Ипа ишәҟәы аҟнытә.

* * *

«Евфраҭ аҙиас аладахьтәи акәакь аҿы, дук еицәыхарамкәа, жәытә-натә аахыс инхон ѡыцьа аишьцәа рҭаацәарақәа. Даара ибеиан. Аԥшаҳәа иаваз руахьад, рмахеқәа тцѡа рымамызт. Урҭ ирхылаԥшуан шәѡыла атәцәа.

Изыхҟьа-изынԥа рзымдырҙо хыхь ажәѡан аҿы иҟаз Анцәа Ду дрыцәгәаазшәа, амш еиҭасын – иаарѡарахеит. Евфраҭ аԥшаҳәа иаваршәны ишьҭаз рыдгьыл еиуыжьрақәа, ацәмаҭәала иахысызшәа, еиҟәыжәжәеит… иеитцәкаҟараҙа иҟаз аԥсабара аѡеижьцәа ахылт, ашәаԥыцьаԥ цәыѡѡаҙа игылан. Евфраҭ аҙиастцәкьа маҷмаҷ итцыкәкәо – раԥхьа икәарахеит, нас изытҟәахеит. Аишьцәа рырахә-рышәахә антцәара иалагеит. Амлакра иаганы ауаагьы ԥсуан…

Ргәырҽанҙамкәа амитә ззыҡалаз аишьцәа ааидтәалан ирыҙбеит, руааи зыпсы ҭаны ирзаанхаз рырахәи рыма рҭып аанрыжьырц. Аха иабацои? Алада, арҵьарахь, мамзаргьы армарахь идәықәлар еиҳагьы еицәан. Уахь – ԥслымҙра-сакаран. Ирзаанхаз мҩа-заҭәык акәын – аҩада. Ус егьыҡартцеит.

Мышкы акәым, мчыбжьык акәым – мызла амҩа иқәын. Аҭыхәтәаны мшынк иазкылст, аха уаҡагь иаанымҿаскәа, аԥшаҳәа иаваршәны рҿыҩархеит. Ишҩеиуаз – иԥьашьахәыз аԥсабара рҿаԥхьа иаацәыртцт: амшын ацәқәырпақәа рҿеикәапса, ацәа иалазшәа изаза-мазон. Агаҿа, адәы еиужьқәа зеиуа-хкы уҭаху шәҭыла иҭалаҳан. Ахьхьа-хьхьаҳәа илеиуаз акәарақәа, аҙиасҟәа ԥсыҙла иҭәын. Ашьхара иаԥныз абнараҿы убчараҳуазар – меигҙарахда ашәарах ылан. Анаҩс, ашьха цыҩ-цыҩқәа, ахҭарпа шкәакәақәа рхадыршәызшәа аԥхынразгьы асы рыцәын…

– Ара ԥьанаҭроуп, – иҳәеит аиашьа аиҳабы, – аҙиасҟәа шаҡаҡоу убома? Ҳарахә иҭәы-иԥха иахьҳәыша-иахьчаша аҳәыста еиужьқәа шьҭоуп. Ааргара зыхьзу ари аԥсабара иаздырҙом. Ари еиҧьу даҿеа ҭыпк ҳзыԥшааҙом, ара ҳаанҿасроуп, – иҳәеит аиашьа аиҳабы. Уи хьзыс иман – Аԥсуа ҳәа. Аха уи иашьеитцбы – Науҭ ҳәа зыхьзыз – иашьа аиҳабы диқәшаҳаҭымхеит, араҡа даанымҿаскәа ирахә-ишәахә, иуаа зҳәаз еиԥш иманы, амшын иаваршәны, амраҭашәарахь ддәықәлеит.

Науҭ амшын дахыкәшан, Балкан адгьылбжьаха-ла дахысын, иашьа аиҳабы Аԥсуа дахьаанҿасыз иибаз ашьхақәа рҩызцәа днарыдгылт. Алада даахьаԥшзар – абнарақәа, аҙиасҟәа, адә-каршәрақәагь уатәи аҭыпқәа зынҙа иреиԥшын.

– Абраҡа саанҿасуеит, ари аԥсабарагь сареи, сԥацәеи, урҭ рыхшареи ирԥьыԥьхоит уашьҭарнахыс, – иҳәеит Науҭ. Уажәы Ельбассан ҳәа зыхьзу ақалақь аҿы иаирсит раԥхьатәи итҽҩаншьап.

Иашьеиҳаб ихылтԥшьҭра аԥсуаа – албанаа рашьцәа гәакьаҟәа – Кавказ зегь реиҳа игәымшәаҟәоу жәларуп ҳәа рзырҳәоит.

Науҭ ихылтԥшьҭра – Арнауҭаа, мамзаргьы албанаа – адунеи аҿы зегь реиҳа ҭынч иузеиԥәымкуа жәларуп ҳәа рзырҳәоит…»

Аԥсуааи албанааи злеиԥшу ҳәа иахьа акгьы ыҟаҵам. Убас шакәугьы, ҳҭарауаѳ Ц. Н. Бжьаниа, Нхыҵ, Ԥсыж аул аҿы инхо ҳашьцәа ашәуаа рҟны иаҳаз, ианитԥаз аҳәамҭа излаҳәо ала, анкьаҵа зны ашәуааи арнауҭааи еицынхон. Арнауҭаа рыжәла зыжәло иара иахьагьы Аԥсны иуԥылоит, ахәҭакахьала, Лыхны ақыҭан. Иара убас Нхыҵ-Кавказ инхо ҳашьцәа рҽгьы иҟоуп.

* * *

Абриаҟара албан жәлар рлегенда ҳзазаатгылаз, ѳ-миллионѳык инарыцны дара албанаа ахьынхо Косово – Сербиа иаҟәыҵханы, «хазы иҟоу, ихьыԥшым, иазхатԥоу ҳәынҵқарраны иҟалоит» ҳәа Еидтԥоу Америкатәи Аштатқәа рпрезидент Џьорџь Буш уажәы аабыкьа уа даныҟаз иахьиҳәаз ауп.

Алегенда – легендоуп, аха аҭоурыхтә хҭыс ԥакыс иамазар ауеит. Нас албан жәлар рлегенда, уи аѳыза џьара ҭоурыхтә хҭыск ыҟаҵамкәа аԥсуаа абаланагаларыз?

Мап, уи аѳыза ҭоурыхтә хҭыск ыҟаҵамызт ҳәа аҳәара мариоуп, ашьақәыргәгәара аасҭа. Ԥсыуа ҭоурыхѳѳык, ԥарауаѳык дашьҭаланы дара албанаа рҟынҵа дцахьоума? Мап. Ус анакәха, урҭ рлегендагь ҳзагәыԥасуам.

Шықәсқәак рышьҭахь ақырҭуа ҭоурыхѳѳцәа, абызшәа аҭԥааѳцәа еиԥхеибатԥа Испаниаҟа, абаскцәа ирызцон. Акьыԥхь аҿы, ателехәаԥшраҿы иқәгыланы «абаскцәа зегьреиҳа иззааигәо ақырҭцәа ҳауп» ҳәа иҳәҳәон.

Убас, уахь ицоз-иаауаз қырҭуа ԥарауаѳ-ԥхәыск, иаххысыз ашәышықәса ԥшьынѳажәатәи ашықәсқәа рзы, абаскцәеи ақырҭцәеи реизааигәара иазкыз алекциақәа дрыԥхьо Аԥсны дахысит. Даҳҭан агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь»

аредакциаҽгьы. Алекциа данаҳзапхьа ашьҭахь, абасеиԥш азҵаара лаҳҭеит: «Абаскцәа Кавказнтәи уахь ицеит ҳәа ишәшьозар, ақыртцәа еиҳа изларзааигәахари, дара рыхьзҵәкьа анкьа изыхьзыз аԥсуаа ракәызҭгьы? Иаагозар, аԥсуаа иахьа уажәраанзагьы абаза ҳәа рзызҳәо шыкоу еиԥш, анкьаза-зны «абасаа» ҳәа шырзырҳәозгьы аҵоурых аҽы иаанхеит. Уимоу, Аԥсны амраҭашәарахь иҟоу хзиасҟәа руак (Мзымҭа акәу, Ԥсоу акәу еилкаам), анкьаза Абаск азиас ҳәа иашьҭан. Уиаҽгьы ҳаанҽасрым, абаскцәа рцәажәараҽы аԥсуа жәақәа зуԥылои? Иаагозар, аԥсуа ажәа «ашьапы» – абаскаа рбызшәалагь уи ауп иахьзу. Абри зегь шпеилкаатәу?»

Ақыртуа тцарауаҩ, «абасколог» илгәамԥхеит ҳазҵаара, аҭакгьы ҟастцоит ҳәа лҽазылымкзеит. «Нас шәҵарауаа зымцои? Изҭырымтцаауеи?» ҳәа ҳара иҳақәлыжьырц далагеит. «Излацои, қарҭаа шәанцо шәделегациа иалашәырхәуам. Арахь ус ада даҽа-мҩак рымам ҳцарауаа», – анаҳҳәа, «сара сусс иалои» лҳәарашәа, лқьышә ҳақәтцаны, наҟ дхьаҳәт.

…Абри ахҭыс зысгәалашәаз, усҟан қарҭаа рыла ҳамҩа кын. Аха иахьа иаҳԥырхагада, хыхь алегенда ҳзызкыз, «ҳашьцәа шәоуп» зҳәаз албанаа рҟынза ҳзымнеиуа, абаскцәа Испаниа иҟоуп, ихароуп ххәап, аха?..

Аԥсны ақьырсианра, мамзаргьы гәдоуҭатәи ахҭысқәа иҳазцәырыргаз гәааанагарақәак

Аԥсуаа милатк раҳасабала аганахь угылан урыхәаԥшуазар, иԥьоушьаша жәларуп. Уеизгьы-уеизгьы динк иахьынҳаланы рҿеларԥс ишыркымгьы, анцәахаҭара рылоуп. Ус акәмзар «анцәа ухьышьаргәытца ҳакәхшоуп» ҳәа ражәа иалартцарымызт, мамзаргьы «аллаҳ илԥха-игәыԥха шәымазааит» ҳәа рҳәаларымызт. Иахьагьы «уқьырсианҵами уара» ҳәа шырҳәо уаҳауеит, ииаанагогьы «ауаҩра улаҵами уара» ҳәа ауп. Қьырсагьы, мшаԥгьы, хьачхәамагьы – иарбан динхаҭароу урҭ аныҳәақәа зтәу ҳәа иазымтцааҵакәа иазгәарҭоит.

Избан, абас изыҟалеи?

Ари азҭаара аҭак ҟаҳҭаанҵа, ҳазааҭгылап адунеи аҿы иҟоу адинхаҭарақәа иахьатәи рҭагылазаашьа. Баша ҳаржьон акәымзар еиҕьу-еицәоу ҳәа еилухша дук ыҟамзаап. Иарбан динзаалакгьы (аҭахызар ақьырсианраҿы акәзааит, мамзаргьы аԥсылманраҿы акәзааит) хыцәкы хадас аҿаԥхьа иқәгылоу, ус уҳәар ауазар, рахәц ҟаԥшьны иагәылсуа – зегьраԥхьа иргыланы ауаа ауаҩра рыланы рааҵара акәзаап. Ус анакәха, аԥсылманцәагьы ақьырсианцәагьы рзеиԥш хыцәкы – ииашоу хыцәкызаап.

Абри абас шакәу гәыла-ԥсыла еилызкааз аԥсуаа роуп. Убриазоуп ақьырсианрагьы аԥсылманрагьы ауаҩра аганахьала ирылаз зегьы аарылхны, дара рхатәы хьҵы (шәҭахызаргьы рхатә динхаҭара ҳәа азышәҳәа) «аԥсуара» ҳәа нахьыҵтцаны изыцәныҟәо.

Аха убас егьа иҟазаргьы, иахьа сызлацәажәарц сгәы иҭоу даҽеакуп: аԥсуааи ақьырсиан динхаҵареи ирзеилоу аилкаара ауп. Убри азҵаара шьҭысымхыр ада ԥсыхәа сымамкәа сҟазҵазгьы амитрополит Давиди уажәы ааигәа иҟалаз Гәдоуҭатәи ахҭысқәеи роуп.

Қырҭтәылатәи ателехәаԥшрала Гәдоуҭа иҟалаз ахҭыс амитрополит Давид даналацәажәоз аԥсуа жәлар ихы нарыҟәкны иҳәеит абас: «Они не имеют ни морального, ни исторического права».

Абас зиҳәаз, Аԥсны – Қырҭтәыла иакәакьуп, ақыртуа дгьыл ауп ҳәа азоуп.

«Абхазия такая же часть Грузии как Мегрелиа, Гуриа, Кахетиа» – ҳәа днақәыҷәҷәаны, инатцшьны иазгәеиҭеит.

Амала абарҭ зегьы ашьҭахь акьыԥхь ахь инарымгазеит, иамырхит.

Убас шакәугьы, ҳарҭ ҭынч хрывсны ҳазцом.

Аԥсны Қырҭтәыла акәакь шакәым, уи Қырҭтәыла аиԥш хазы ахатә ҭоурых ду шамоу, егьаҩ ҳәҳәаргьы, адунеи иахытцәахьеит, иадыруеит. Аҭоурыхҩҩцәа рыҩнутҟа хьаҳәа-ԥаҳәа амамкәа иҭыртцаахьоу, еилыркаахьоу зҵаароуп, аҕба амазгәыҭ знапқәа акәыршаны «сцом» ҳәа иҳәҳәоз иреиԥшқәоу қыртуа ҭоурыхҩҩцәақәак ртәы алаҳамҵозар.

Аха абар аҧьашьатәы, урҭ аҭоурыхҩҩцәа ақьырсиан динхаҵара амитрополитгьы даарывагылт. Рывагыларамоу, ихәда иахоу Иасҭа Қырыста исахьа зну аҧьар ду амилаҭ еилыхны рыхцәажәара азин шинамҵогьы, аркьыкьраҵәкьа далагеит.

«Аԥсны» амитрополит (сара машәыршақә аԥхьатәи ажәа ахыцқәа ирҭасымкҙеит, ус зыҟасҵаз уашьҭан исҳәоит) еиҭасҳәахуеит, ақьырсиан динхаҵара милаҭла аилыхра азин шинамҵогьы, абас дызныҟәоз, ҳара ҳҭәала, ҩ-мзызк аҵоуп: акы, Пауле Ингороқва инаиркны ақыртуа ҭоурыхҩҩцәақәак Аԥсны азы мцыла еибарку рыҵҵааракәа рымч кәадахо иалагеит, ацхыраара рыҭатәхеит; мамзаргьы, аҩбатәи, аԥсуаа

қьырсианцәақәак раҳасабала атцәаҕәа рыхьшьуп, аҧсуаа рқьырсиантә динхатцара, руахәама аҭоурых ианыхуп, уи аганахь ала уажәшьҭа рхы иԥахартә иҟам ҳәа ахьишьаз ауп.

Ус анакәха, актәи азтцаара ҳҭоурыхԥцәа иаарызныжьны, аԥбатәи азтцаара ҳазаатгылоит тцаҟа.

Қырҭтәыла ақьырсианра рыдыркылт аҧшьбатәи ашәышықәсазы. Уи Нина лыхьз иадҳәалоуп.

Аҧсны ианбарыдыркылеи? Шьоукы ирҳәоит аҧшьбатәи ашәышықәсазы, даҽеа шьоукы – афбатәи ашәышықәсазы ҳәа. Абас изынеивҟьа-ааивҟьо – аҧсуаа рԥыратә хытцхырҭақәа ахьыҟамыз, мамзаргьы – иахьыбжьарзу ауп. Даҽеа ганкахьала, ақьырсиан динхатцара иацентрны иҟаз Бырзентәылаҷтәи архивқәа рахь иахьа уажәраанзагьы аҧсуа тцарауаа ахьырмышьтуа ауп. Ҳара агәра аагоит уаҟа ицәырҭуа шырацәахо.

Уажәазы иҳамоу фактқәак ҳарзаатгылоит. «Аҧсуа уахәама аҭоурых иаазыркьаҷу аочерк» ҳәа зыхьзны 1917 шықәсазы икьыԥхьыз М. Тарнаа иусумта аҧхьажәаҷы иԥуан абас:

«Настоящее переходное историческое время, переживаемое Российским государством, со своими лозунгами о национальном самоопределении, самоуправлении и т. д. выдвинуло массу вопросов, требующих немедленного переустройства и переопределения общественной и политической жизни народов нашего государства вообще и в частности. Из всех этих вопросов, всплывавших на поверхность, прежде всех других, в абхазской жизни возник вопрос о необходимости определения положения абхазской церкви среди других церквей свободного Российского государства».

Изаҭаххеи убасҟан аҧсуа уахәама азтцаатәы ашьтыхра? Убасҟангьы, иахьатәи ҳаамтазы аиԥш, еилаԥынтран. Аилаԥынтра рхы иархәаны, ишдыру еиԥш, Аҧсны Қырҭтәыла иаладырзԥарц иаҷын.

Аҭоурых аамҭа еиҭасраҟәа раан зегь реиҳа ишәарҭоу зхыԥхьаӡара рацәам амилатҟәа роуп.

Убриазоуп убасҟангьы аԥсуаа рқьырсианра азтцаатәы зышьҭыхыз.

Адунеи аҭоурых аҷеы ибзианы иҵҵаауп, еилкааун ақьырсианра ахьҭысыз Палестина шакәу, уи ашьаҭаркѡы – Иасҭа Қырысҭеи ивагылаз ипостолцәа жәаѡаѡыки шракәыз. Ариҟалеит ҳаамҭа ашықәсԥхьаӡара алагамҭазы.

Иасҭа Қырысҭа (ақьырсиан динхаҭара излаҳәо ала) нарцәынтәи дгьежьны ажәѡан ахь данхала, ипостолцәа жәаѡаѡык иҟаз рыҷешаны адунеи еиуеиԥшым акәакьқәа рахь ицеит, ақьырсиан динхаҭара аладыртцәарц. Ицьоушьартә ауп ишыҟоу, аха ѡыцьа апостолцәа (ҳара ҳазҷу – Андреи Аԥхьанаԥхьеи Симон Кананити роуп) Аԥсны иаанагеит.

Зегьраԥхьа иргыланы урҭ Палестина заанрыжьыз ахеиқәырхаразы акәын. Ус анакәха, ақьырсиан динхаҭара еиҳа адацқәа ахьоунашьҭхьаз, еиҳа иахьалатцәахьаз атәылақәа рахь еихазар акәхап. Ус иҟаз тәылазар акәхарын Аԥснгьы, уи ауп арҭ аѡыцьа арахь изаазгьы. Симон Кананит ара даанхеит, Севаст (Аҟәа) ақалақь акәша-мыкәша инхоз ақьырсианра рылаиртцәон. Андреи Аԥхьанаԥхьа иакәзар, аԥсуаа шьҭрала ирзааигәаз ҷьигьеҭаа (аедыгьқәа) рахь дцеит. Симон Кананит ҳаамҭа ашықәсԥхьаӡара инаркны 55 шықәсазы Анаҟәаԥиа аҳ Адерк дбаандаѡитәын, Ԥсырҙха аҙиас ахықәан дҭаирхеит. Убри дахьыршьыз аҭыпан ақьырсианцәа аԥшьбатәи ашәышықәсазы идыргылт ауахәама.

Актәи ашәышықәса инаркны афбатәи ашәышықәсаҙа напылаѡыратә хытцхырҭак ҳамаҙам Аԥсны ақьырсианра шаладыртцәоз азы. Аха иҟоуп ҭәахышьа змам ҭоурыхтә факт дук. 325 шықәсазы ақьырсиан динхаҭара аусзуѡцәа адунеизегьтәи зегьраԥхьаӡатәи реизара ду мѡаԥысит Никеиа. Уи далахәын Амзаратәи (Пицундатәи) аепископ Стратофил. Шьоукы-шьоук ари аѡыза аҭоурыхтә факт

рнапы иакызар аҳәгьы ддырцәажәаҳомызт. Убриаҟара аҳәоит. Афбатәи ашәышықәсазы, Иустиниан Актәи ихаан, Амзара мацара акәҳам, аепископцәа ахьаабо, урҭ ыҟоуп иара убас Севаста (Аҟәа), Никопсиа (Анаҟәаԥиа).

«До времени Византийского императора Иустиниана Великого, все эти епископии зависели от главы, т. е. патриарха Иверского, но с половины VI века они вступили в ведение сперва Антиохийского, а затем Византийско-Константинопольского патриархов, образуя особое автокефальство. В это время в Абхазии уже появляется свой католикос, резиденцией которого становится Пицунда. В то время, как Грузинская церковь сохранила исчисление своих католикосов с IV века в Абхазской, к сожалению, летописный ряд ее католикосов утратился. Поэтому, из первых абхазских католикосов известен только Евдемон I, который упоминается в духовном заведении Абхазо-Имеретинского царя Давида-Возобновителя (1089-1130). Следовательно, исчисление Абхазских католикосов начинается только с XII века (1130), тогда как оно должно было вестись с момента получения Абхазской церковью автокефального управления, т. е. с половины VI века. Вследствие этого мы не знаем имен Абхазских католикосов до Евдемона. Тем не менее, историей не отрицается факт существования систематического ряда Абхазских католикосов, разве только по временам, в смутные эпохи Абхазская кафедра оставалась без пастыря. Абхазская церковь как автокефальная была представлена на Никейском Вселенском соборе в VIII в. (787) в лице Пицундского епископа католикоса Абхазского».

Араҟа иазгәаҭатәуп даҽеакы. Аабатәи ажәабатәи ашәышықәсҟәа рзы Кавказ зегьы аҟны иаарылукаартә зымчхара ҕәгәаны ѡадеи ладеи, мрагылареи мраҭашәареи зтәыла аҳәаақәа ҭбаахаз, зхоура-тцоура еитцыххаз Аԥсуа Ҳәынтқарра убас изыҟаларызу ихьыԥшым Аԥсуа католикос дыҟамкәан?

Ҳара ҳтәала Аҧсуа Ҳәынҭқарра ду аҧцараҿы иналкаау аҭып ааннакылт ақьырсиан динхаҵара. Аҧсуа Ҳәынҭқарра ахьыҧшымра аиуааҧа, уи злаз Византиа аполтика ҳгәалаҳаршәап: иакыу адинхаҵара, иакыу ажәлар, иакыу атәыла. Нас ари аполтика аҧсуа ҳәынҭқарцәагьы рхы иадмырхәарц залшомызт. Аҧсны Акатоликос зхадараҿы дгылаз аҧсуа уахәамагьы – аҳәынҭқарра аҧцара аиҧш, уи арҭбаараҿы, ашьақәрҭәараҿы идеологиара ауан.

Аҧсуа Ҳәынҭқарцәа ақьырсиан динхаҵара иалартцәаҩцәан ишыҟаз удырбоит Константинопольтәи апатриарх Николаи Мистик ажәабатәи ашәышықәса актәи азыбжазы иааишьҭыз ишәҟәқәа.

Раҧхьатәи ашәҟәы 902 шықәсазы Аҧсуа ҳәынҭқар Константин ахпатәи изааишьҭыз аҿы иҩуан: «Светлейшему владетелю Абазгии. Твоя набожность, безупречность поведения, возбудили любовь к тебе, и вот первый раз, обращаясь к тебе письмом и как бы находясь рядом, обнимаю и по-отцовски преклоняясь целую.

Показателями твоей набожности являются твои милосердные стремления, которые ты проявил и проявляешь для спасения аланской народности в посвящении их истине. У тебя большие заслуги по богослужению, и что ты просветил правителя аланов и тех, кто удостоился святого крещения. Какие же более веские доказательства могут служить безупречности и благотворительности?

Достаточно твоего гостеприимства, заботы и прочего беспокойства, которые ты проявил искренне в отношении нашего сына, к архиепископу, любимому Богом. Поэтому мы просим Всемогущего во много крат возместить наградой в этом бренном мире и в будущем, взамен своей богатой сердечности, пусть умножит милость, да сохранит тебя от всяких бед и от всяких недостойных дел человеческих, а в будущем пусть зачислит тебя к своим любимым и близким в числе тех, кто является его служителями. Пока ты можешь, самый любимый богом сын,

и архиепископ примет мужественное утешение твое, сын наш, вообще прими божье благословение во много крат».

Абшьҭрала иқырҭуаз Баграт Ахпатәи аҳәынҭқарра данахагыла нахыс, аҳәынҭқарраҽы апсуаа иааныркылоз аҭыц еиҳа-еиҳа итцыкәкәо иалагеит. Имч кәадахо далагеит Апсуа Католикосгьы. Аиҳараҙак, апсуа қьырсиан динхатцара ахьыпшымра ацәыҙуа иалагеит ажәабатәи ашәышықәса алагамҭазы, Давид Аргылаҩ ихаан. Уинахыс Апсуа католикосцәа ралхра иаҟәыхын.

Аха, ашьҭахь, амонгол-татарцәа Қырҭтәыла ианақәла, ауадаҩра иҟалаз рхы иархәаны Апсны еиҵа ихьыпшым тәылан иҟалеит, 1390 шықәсазы Апсуа Католикосгьы далырхт. Абар М. Тарнаа ииҩуа:

«Абхазы только в XIV в. (1390) вновь избрали себе католикоса Арсения, который жил в Пицунде.

Спустя некоторое время, около 1472 года, был избран католикосом Иаким, а за ним следует непрерывный ряд католикосов, имена коих известны из дарственных грамот, их 16, а именно:

1. Малахия I – около 1533 г.
2. Евдемон II – около 1582 г.
3. Евфимий
4. Малахия II – 1628 г.
5. Максим I
6. Григорий I – 1631 г.
7. Захария – 1658 г.
8. Симеон – ум. 1666 г.
9. Евдемон III – с 1667 г.
10. Давид – с 1680 г.
11. Николай – с 1710 г.
12. Григорий – с 1731 г.
13. Герман – с 1742 г.
14. Николай (вторично).
15. Иосиф – с 1779 г.
16. Максим II. Ум. в 1795 году в Киево-Печерской Лавре.

...Почти все католикосы, как и предшественники их до XII в., жили в Пицунде, разве только по временам, в смутные эпохи, покидали ее на время. Благодаря тому, что Пицунда исстари служила местопребыванием Абхазских католикосов, она считалась центром православной жизни в Абхазии. Особенную известность и уважение, богатство и славу она приобретает с XIV в. (1390), так как с этого времени исключительно она становится местопребыванием Абхазских католикосов, которые имели большой престиж в стране. Как главная резиденция католикосов Пицунда пользовалась привилегиями, здесь происходило освещение мира, в епископы и другие торжественные церемонии».

Ашьҭахь, ҩышә-хышә шықәса Аԥсны Ҭырқәтәыла анапаҵаҟа аҟазаара ақьырсиан динхаҵара ааха ҭәҭәа анаҭеит. 1810 шықәсазы Аԥсны Урыстәыла адларалагьы уи азҵаатәы иаразнак ҙбашьа амоут. 1851 шықәсазы ауп Аԥсны зхы иақәиҭу аепископтә кафедра анышьақәырҭәҭәаха. Уи Кавказтәи аекзархат ала Урыстәылатәи Синод иалан.

Аха Аԥсны ақьырсиан динхаҵара шәышықәсала иаҭаз ааха, шықәсҟәак рыла арҽеира алымшеит аепископтә кафедра. Арахь аԥсуаа рыԥсадгьыл ааныжьны иқәымҵыр ада ԥсыхәа рымамкәа иҟазҵаз амҳацьырра хазы иаацәыртцит.

Уажәшьҭа ҳизҵаар ҳҭахуп амитрополит Давид: ианбыкәыз ақыртуа уахәама ара ԥшәымара анауаз?

Уи аҩыза аамҭа ыҟаҙамызт.

Аԥсны иҭацәыз адгьылқәа Амраҭашәарахьтәи Қыртҭәылантәи иианы ианааныркыла ашьҭахь, азежәтәи ашәышықәса антҽаамҭазы аепископ Кириони архимандрит Амвросии, апрофессор Хаханови, «Қыртҭәылеи ақыртцәа №1 ҳәа иҟоуи Аԥсни аԥсуааи роуп» ҳәа захьҙыз ашәҟәы автори, амҳацьырра иамгакәа ара ииаанхаз аԥсуаа ртцарадара рхы иархәаны, аԥсуаа – қыртуа шьҭроуп,

иахьынхогьы ақыртуа дгьыл аҽы ауп ҳәа Урыстәыла акьыпхь аҽы иқәгылт.

Абас ауп ақыртуа қьырсиан динхатцара аусзуѡцәа апсуа уахәамеи апсуа жәлари «шырыхьчоз».

Апсуа қьырсиан динхатцара Қырттәыла иадҳәалазтгьы 1917 шықәсазы имѡапысыз Апсны ақьырсиан динхатцара ауаапсыра рхатарнакцәа злахәыз аизара ду аҽы Апсуа уахәама хазы аиташьақәыргылара азтцаатәы ықәдыргыларымызт.

Уи аизара ду аҽы ирыдыркылаз арезолиуциа аагоит тцаҟа: «Мы, представители Абхазских приходов в лице абхазского духовенства и выборных мирян, сочли за благо абхазского народа и его религии образовать отдельную, независимую и вполне самостоятельную Абхазскую церковь с пребыванием выборного от абхазского народа епископа, с предоставлением ему всех прав главы независимой национальной Абхазской церкви со всеми необходимыми для сего учреждениями в г. Сухуме.

О таком постановлении телеграфно сообщить Святейшему Синоду и Временному Правительству; также особо телеграфировать бывшему Сухумскому, ныне Уфимскому Епископу Андрею; послать приветственную телеграмму временному Грузинскому Католикосату.

Телеграмма Святейшему Синоду и Временному Правительству следующего содержания: «Многострадальная Абхазская церковь, претерпевшая ужасы на своем терновом историческом крестном пути, образовала отдельную независимую, вполне самостоятельную Абхазскую епархию с пребыванием выборного от абхазского народа епископа, с предоставлением ему всех прав главы независимой национальной Абхазской церкви со всеми необходимыми для сего учреждениями в г. Сухуме».

Телеграмма Епископу Андрею: «Представители абхазских приходов в лице абхазского духовенства и

выборных мирян всей Абхазии молитвенно вспоминают Вас, Владыко, как своего бывшего епископа и как истинного пастыря веры Христовой. Исстрадавшая Абхазская церковь сообщает, что она признала своим религиозным правом объявить себя независимой, вполне самостоятельной епархией, с пребыванием выборного от абхазского народа епископа, с предоставлением ему всех прав главы независимой национальной Абхазской церкви со всеми необходимыми для сего учреждения в г. Сухуме. Сообщая об этом, абхазский народ просит Вашего содействия в разрешении перед Святейшим Синодом прав Абхазской национальной церкви».

Телеграмма Временному Грузинскому Католикосату: «Представители абхазских приходов в лице абхазского духовенства и выборных мирян всей Абхазии приветствуют многострадальную Грузинскую церковь и восстановленную ею автокефалию. Святая Грузинская Церковь в муках родила эту независимость и по историческому праву она достойна автокефалии. Судьба одинаково была безжалостна, как к церкви Грузинской, так и к Абхазской, и потому Абхазская церковь надеется, что Грузинская автокефальная Церковь окажет ей свою обычную любовь восстановленной независимой, вполне самостоятельной Абхазской церкви, с пребыванием выборного епископа о предоставлении ему всех прав главы независимой национальной Абхазской церкви, со всеми необходимыми для сего учреждениями в г. Сухуме.

Для выяснения и разработки технических условий, необходимых для скорейшего осуществления постановления съезда выбрана комиссия. Выбран также Епархиальный Комитет для принятия дел Епархии и участия в управлении ею.

На основании исторических данных настоящий съезд признал за собою права автокефальной церкви, но обычная скромность исстрадавшегося абхазского народа не

позволила требовать полной реставрации Абхазской церкви».

Убри ашьҭахь, еиҳараҙак 1918 шықәсазы Аҧсны ѡынѡажәа мшы рыѡнутҵқа Асовет мчра анышьақәгыла, ақьырсиан динхаҭара ахьыҧшымра аиур ари ҳкәакь наунагҙа ирцәыҙыр ҳәа ишәан ақыртуа меншевикцәа рыр шьаарҭәырала иахыст. Нас 1921 шықәсазынҙа Қырҭтәыла анапаҭаҟа излаҟалаз ала Аҧсуа уахәама аҙбахә бжьарҙын. Асовет мчра анышьақәгыла, адинхаҭара конституциала аҳәынҭқарра излаҟәыҵхаз ала, уи азҵаатәы уаҳа ицәыргамызт. Аха Аҧсны маҙаараама знапаҷы иназгарц иаҷыз аус шыруц ируан. Иаагозар, ақьырсиан динхаҭара аматҵ азыҙуаз, ҵарадыррала иазыҟаҵаз аҧсуаа рыѡнутҵқа аҙәызаҵәык идамхаргьы иҧсы изеиқәмырхеит. Арахь Аҧсны ақьырсианра хадара азыҙуаз, уажәы Қырҭтәыла апатриархс иҟоу иакәзааит, мамзаргьы амитрополит Давид иакәзааит ауахәама аматҵ зуша ҧсыуазаҵәыкгьы дазыҟарымҵеит, уи аганахь ала Академиа иҵаларц иаҷу ирҧышькласуеит акәмзар…

Ус анакәха, иахьа ақьырсиан динхаҭара ҳәа Аҧсны ҳазхәаҧшуа, ҳаҧсуа қьырсиан динхаҭара хәаҽены ақыртцәа рнапаҷы иааргаз акәзаап. Уиазы акәзаап, «Аҧсны» амитрополит ҳәа хьҙыс измоу Давид – аҧсуа уахәамеи Аҧсуа католикосцәеи ыҟаҙамызшәа зынҙа изигәалаимыршәауа, аҵоурых изанихуа.

Уиазы акәзаап, Аҧсни аҧсуааи рыпсадгьыл, мцитабырги еиқәрҽаҽеаны ирымҳкәкәаауеит ҳәа иаҷу ақыртуа екстремистцәа рмитингқәа дызрылахәу. Убас еиҷкааз амитинг аҷы дықәгылан дахьцәажәоз «иақыртцәаны иапсыуахаз аныха иасҵоит» ҳәа иҳәазшәа жәабжьы иҳалоугьы абарҭқәа рышьҭахь агәра зумгари. Нас шәгәы ишҧаанагои, «ара қырҭуа дгьылуп. Иара аганахь ала аҧсуаа аморальтәи аҵоурыхтәи зин рымаҙам» ҳәа зҳәаз ауаѡы даҽеакала дныҟәарызма…

* * *

Гәдоуҭа иҟалаз ахҭыс зегь реиҳа згәы иалоу ҳарҭ аҧсуаа ҳауп. Аха мшәан, уахь ицатәым ҳәа ргәы рҽанҵамзи, изцеи нас, еиҭа аҧсуаа апровакациа рзырурц акәмзар…

Еиҭах, Гәдоуҭатәи ахҭысқәа дахьрылацәажәоз «ҳаҧстазаара ашәарҭа иҭагылан» ҳәа иҳәоит амитрополит Давид. Иҟаз шыҟалаҵәкьаз хаҭала уаҟа иҟаз Аҧсны аѡнутҵкатәи аусҷәа рминистр ихаҭыҧуаѡ телехәаҧшрала иқәгылараан иҳәеит – «апатриарх дызҭатәаз амашьынеи уи ицыз зҭатәаз амашьынақәеи еизаз ажәлар ирмышьтырц ртахызтгьы ирышьҭуамызт, аха урҭ ирҧырхагамхазакәа иаурыжьит…» ҳәа.

Даҽеакгьы ацитцеит амитрополит Давид. Уи излеиҳәаз ала, апатриарх ихьчара иалахәыз роуп иааныркылаз, ирыпҟаз, ахәшәтәыртахь иргаз.

Аҧсуа телехәаҧшра акорреспондент даниазҵаа, Аҧсны аѡнутҵкатәи аусҷәа рминистр Г. Ломинаҙе ари даҽеагылт. Апатриарх ихьчаѡцәа аҙәгьы дрыламкьысҙеит иҳәеит.

Абраҟа ицәыргатәуп даҽеа зҵаатә дук.

«Аҧсны» амитрополит ҳәа ахьҙ нықәызго ауаѡы, аҧсуа жәлар рыматц зуа уаѡызар, урҭ зегьреиҳа ргәы итцхо азҵаатәы – иаҳҳысыз ашәышықәса аѡбатәи азыбжазы мчыла зыпсадгьыл иқәцаны Ҭырқәтәылаҟа иагаз ҳашьцәа (уажәы ара иҟоу раасҭа хынтә-ҧшьынтә рыла зхыпхьаҙара еиҳау) рыпсадгьыл Аҧснықа иргьежьтәуп ҳәа ибжьы имыргоз. Ииашаҵәкьаны, гәык-ҧсыкала анцәа иматц иуазар убри иҧшьоу аус, ҳажәлар рзы итрагедиани иҟоу аус риашатәуп, анцәагь уи ауп иитаху ҳәа дықәмгылоз.

Аха ус злаҟаитцарыз, ихықәкы – урҭ инрыжьыз рыпсадгьыл – қыртуа дгьылуп, Қырттәыла иакәакьуп ҳәа дықәгылазар, зыматц иуагьы – урҭ инрыжьыз рыдгьылқәа ааныскылаз Амраҭашәарахьтәи Қырттәылантәи иааргаз ракәзар.

* * *

Арҭ ацәаҳәақәа равтор, сыстатиа ахыркәшарахь санеи, даара исцәыуадаԥхеит. Уи зыхкьазгьы абри ауп.

Шықәсқәак рнаԥсан, сымԥашьозар 1987 шықәсазы ауп, «Аԥсны» амитрополит Давид сиҭан. Акыр аамҭа ҳаидтәалан ҳаицәажәон. Имҳакәа ишәасҳәоит дышсгәаԥхаз. Аԥсуаа рҟьырсианра ажәытәҳа аахыс ишаауа, ақьырсиан динхаҵара Кавказ ажәларқәа рылартәаара аҭоурых аҿы Аԥсны иналкаау аҭыԥ шааннакыло уҳәа абарҭ зегьы цәырганы гәаартыла, гәтыгьгьала далацәажәон… (уи ҳаицәажәара атәы инеиҵыхны усҟан ҳгазеҭ иаҧыстцеит).

Ҳанеиԥыртцуаз ҳамҭас анцәа ишәҟәы сиҭеит.

Абар саԥхьа иахьықәу, иахьа уажәраанҳа схатә библиотекаҿы зегьы инарылкааны сызхәаԥшуаз, аха уажәы схәы-сжьы зыргыло, амца сыцразцо ари ашәҟәы. Нас иҟалеи? Уи ашәҟәы сызҭаз сыжәлар драҕаны дзыҟалеи?

Арҭ азҵаарақәа рҭак аҟаҵара сцәыуадаԥуп.

Аҵыхәтәантәи аамҭазы ихымԥаԥгашьеи Қырҭтәыла ателехәаԥшрала иқәгылареи неидкыланы санрызхәыц, еилыкка избеит уи амитрополит Аԥснгьы дшатәым, аԥсуаагьы дшаҳтәым. Уиазоуп абри сыстатиаҿы «Аԥсны» амитрополит ахьысҳәо аԥхьатәи ажәа ахыцқәа изырҭаскуа.

Аԥсны иахьазы иара амаҵ зуа амитрополит дамаҳам, убри аҟнытә, абшьҭрала жәытә-натә аахыс ақьырсианцәа сызлареиуоу ала, сызланаҭу ала азин сымоуп абас аҳәара: амитрополит Давид ititул аҿы «Аԥсны» ажәа иацу амхтәуп, ус анакәха, иаанхо Цхәм ауп – Цхәм амитрополит ҳәа аԥсуа қьырсианцәа изаҳҳәалар еиҳа ииашоуп. Иара Цхәм ҳәа захьӡу аԥсуаа рыԥсадгьыл аҿы дгьыл ҿаҵакгьы ыҟаҳам. Ақыртцәа рхы итырҳәааз хьӡуп. Ус анакәха, ихытҳәаау ахьӡ ныҟәигозар – иныҟәигааит, уи ҳара мап заҵәаҳкри. Сгәы излаанаго ала, аԥсуа

қьырсианцәа зегьы ари азҵаатәы аҽы ҳажәа еиқәшәоит. Убри анаҩсан, даҽеа жәалагалакгьы сымоуп: уажәшьҭа иаамҭазами Аҧсны акатоликосцәа ртәарҭа – Пицунда аҧсуа ақьырсианцәа ҳааизаны ҳхатәы – аҧсуа қьырсиан динхаҵара азы аматҵ зуша Аҧсны акатоликос далххарцы. Уажәы ҳаҧсҭазааратҽы зымҽехак ырҭбааны имҩаҧысуа адемократиа – ус аҟаҵара азин ҳнаҭоит.

Абриала ихҳаркәшоит Гәдоуҭатәи ахҭыс иҳазцәырнагаз ҳгәаанагарақәа.

Қьалышь Ачачба

Аԥсҳацәа рахьтә зегьы раԥхьа Урыстәылаҟа ихьаԥшыз Қьалышь Ачачба иоуп. Уи Аԥсни аԥсуа жәлари рҭоурых аҿы иааникылаз ароль уашьҭан инарҭбааны сазаатгыларц сгәы излаҭоу ала, араҟа акәаԥ наргыланы, аԥсуааи аурысцәеи абжьаратәи ашәышықәсқәа рзтәи реизыҟазаашьеи реимадареи ирыдҳәалоу азҵаатәқәа рахь сиасуеит.

Зегь раԥхьа иргылан иазгәаҭатәуп аҭоурыхтә ҭҵаарадыррақәа рдоктор ҳәа иаҳҳысыз ашықәс азы қәҿиарала адиссертациа зыхьчаз, иналукааша ҳаԥсуа ҭоурыхѡоы Алықьса Луман-иԥа Папасқьыр «Обезаа ажәытәтәи аурыстә литератураҿи Аԥсны аҭоурых азҵаатәқәеи» ҳәа зыхьзу иусумҭа аҭытҵра шаҟа аҵанакуа. Уи аҵакы ус аламала азнеира ауам. Зҵаара заҵәык: «Обезаа аԥсацәамызт, иқыртцәан» ҳәа ақыртуа ҭоурыхѡоцәа ртеориа ԥыххааса ақәҵарала ҳара уи ииашаны, иахәҭаны дидаҳкылоит аѡажәатәи ашәышықәса ѡынѡажәижәабати ашықәсқәа рынтәамҭазы «аԥсуаа қыртуа хылтцшьтракәоуп» ҳәа иқәгылаз ақыртуа ҭоурыхѡоы Пауле Ингороҟва усҟан дымшәа-дмырҳа иҿагылаз, дҟәыбасагь дықәызҵаз Зураб Анчабазе. Рыцҳарас иҟалаз, ижәлари иԥсадгьыли рзы абри аѡыза зылзыршаз, ашьҭахь аԥсуаа ҳҭоурых инагзаны дахьзадымгылаз ауп.

Алықьса Папасқьыр излаиѡуа ала, насгьы ииашаҵәкьаны ус излаҟаз ала, Тмутаракан Киевтәи аҳ ианышьҭих, насгьы уаҟа Тмутаракантәи аурысцәа раҳра анаԥҵаха – аурысцәеи аԥсуааи роуп еимадахаз,

аурысцәеи ақыртцәеи ракәмызт аха… Аԥсны иалымсыкәа аурысцәа ақыртцәа рахь изнеиуамызт, ақыртцәагьы иара убастцәҟьа Аԥсны иалымскәа аурысцәа рахь изнеиуамызт. Убас еиԥш аԥсуааи аурысцәеи реимадара иабзоураны аҳәымкәа-ѡыцьамкәа – хѡык аԥсуаа раҳцәа рыҳгабцәа Киевтәи аҳцәа ирҳәахьан, иргахьан.

Араб ҭоурыхѡѡык излаиѡуала, Киевтәи аҳ Тмутаракан зцәигаз аԥсуаа ракәын. Ҳәарада еибашьит, аурысцәа аиааит. Уиазоуп Тмутаракан дара рнапатцәкахь изиасызгьы. Тмутаракан иазку жәлар рҳәамҭакгьы аанханы иҟоуп.

Киевтәи Урыстәыла ари аԥсуа ари Тмутаракан наҟ-ааҟ ианааиҿагыла, ҳар еибаршьны ашьа рѡаш зкаҳаршри, аҳцәа ҳаиқәпап, иаиааиз Тмутаракан игоит, иатцахаз – дызлатцахаз ала ир иманы дхьатцуеит ишьтахьҟа ҳәа еицәажәазаап. Еиқәышаҳатхеит. Аурысцәа рыри аԥсуаа рыри рыбжьара ишьтаз адәкаршәараҿы аиқәпара иалагазаап аҳцәа, аха аурысцәа раҳ даара иҩэгәаз хатцазаарын, аԥсуаа раҳ еиҳа дуаѡ тцаҳазаарын. Убри аҟнытә аԥсуааи адыгааи рыр ахьгылаз раҳ игәы дырҳәҳәарц ихьӡ ҳәаны «Уа Радеда!» «Уа Радеда!» ҳәа аҳәҳәара иалагазаап. Убриазы акәзаап аԥсуааи адыгааи ржәытә ашәа амелодиаҿы «Уа Радеда», «Уа Радеда!» ҳәа изаанхазгьы ҳәа шьақәдырҳәҳәоит даҽа-шьоукы.

Аҭоурых аҟны аԥсуааи аурысцәеи реимадараҿы иҟалахьоу даҽа-ҭоурыхтә факткгьы. Уи зыдҳәалоу ауахәама аргылара ауп.

Мықәтәи ауахәама иргылеит Аԥсҳа Леон Ахпатәи. Уи Аԥсҳас дыҟан 957 шықәса инаркны 968 шықәса рзынӡа. Иԥстазаара даналтцуаз иуасиат ажәа ииаанижьыз ала, даааганы Мықә ауахәамаҿы дыржит. Амала уажәазы ҳазлацәажәарц ҳазҿу иара иакәзам – Мықәтәи ауахәама зыргылаз роуп.

Мықә ауахәама андыргыла ашьтахь ауп Киев иҟоу Софиатәи ауахәама аргылара напы анадыркыз.

Аҭоурых аҽы излашьақәырҕәҕәо ала, уахь инарыԥхьаз абырзенцәеи аԥсуааи ракәзаап Софиатәи ауахәама зыргылазгьы. Ауахәамақәа рыргылара иазҟазоу излазгәарҭо ала, Киев иҟоу Софиатәи ауахәама Мықәтәи ауахәама ахсаалала иҟаҵоуп. Убриаҟара еиԥшызаап. Уи зыргылаз аԥсуа ҟазацәа шьҭахьҟа Аԥсныҟа изымгьежьҙеит. Уаҟа иааанхеит. Софиатәи ауахәамаҽы иԥшьоу ауаа ҳәа ишьаны, рыԥсыбаѡқәагьы амадазаап.

* * *

Ҭырқәтәылаҟа иахганы иҟаз, зыԥсы ҭаны игьежьыз Зураб Ачачба инапхгарала 1771 шықәсазы аԥсуаа аҭырқәцәа ирҽагылан иқәгылт, уимоу Аҟәатәи абаахырҕәҕәарҭагьы рнапаҽы ииаргеит. Аҭырқәцәа уи абаахырҕәҕәарҭа еиҭа иргазаап, аха уи шырзаанымкылоз анырба, рхала иааныжьт.

Чачаа аишьцәа ааидтәалан Аԥсны ршеит: Бзыԥ – Зураб Ачачба иазеит; Анаҟәаԥиа инаркны Кәыдырҭанҙа – Ҭырқәтәылаҟа иахганы аҭырқәцәа иргаз, ибжьаҙыз, Аԥсны аҳ Манча Ачачба иԥа Қьалышь аҳас даиут; Кәыдры инаркны Аалҙганҙа – иоуит Бакирбеи Ачачба; Аалҙга инаркны Егрынҙа, мамзаргьы – Самырзаҟан иазеит Леуан Ачачба.

Ҳара уажәазы, ара зыҙбахә ххәаз Чачаа зегьы ҳрышьҭам – хазы иналкааны ҳзыхцәажәарц иаҳҭаху Қьалышь Ачачба иоуп.

…Шықәсқәак рыѡнутҟала Чачаагьы, егьырҭ ҭауади аамыстеигьы, анхацәагьы – ажәакала Аԥсны жәлар зегь ааидкылан Аԥсуа Ҳәынтқарра дахагылт, Аԥсҳас дҟалеит Қьалышь Ачачба.

Аԥсҳацәа аныҟаз аабатәи ажәбатәи ашәышықәсқәа рзы ауп ҳәа сҽазкуагьы шыҟалоу здыруеит. Урҭ рҭак ҟастоит абас:

Аԥсҳацәа иааныркылоз ртерриториа, даҽакала иазгәаҳҭозар, – Баҭым инаркны Анапанҙа аҙәгьы изеи-

дымкылацызт, ус аҟатцара зылшаз Қьалышь Ачачба иоуп. Убриазы мацара ҳара ҽыҕәҕәала аҳәара азин ҳамоуп – Қьалышь Ачачба Аԥсны д-Аԥсҳан ҳәа.

Аабатәи ажәабатәи ашәышықәсқәа рзы иҟаз Аԥсҳацәа реиԥш Аԥсуа Ҳәынтқарраҽы Аԥсни аԥсуа жәлари ирыцхрааузаз, ирыхәоз, изыхьчоз аполитика мҩаԥигон. Уи амҩаԥгаразы уахгьы ҽынгьы ихианы игылан хәышәҩык бџьарла еиқәныхъ иҟаз ахьырпар. Ус акәымкәа ианатаххоз – саатқәак ирылагҙан ҩажәихәба нызқьҩык рҟынҙа бџьарла еибытаз ар аацәырцуан. Аҟәатәи абаахырҕәҕәартаҽы акәзар, иаакәыршаны абзарбзанқәа ықәгылан.

Амшын ахь ҳхьаҳәуазар, Батәыми Анапеи рыбжьара Аԥсуа Ҳәынтқарра иатәыз фышә ҕба хын. Аԥсуаа зықәтәаз аҕбақәа – дара рнапала иҟартцаз ҕбақәан. Ус шакәу Қьалышь Ачачба ихьз зыдҳәалоу атоурыхтә хтысгьы аанхеит.

Қьалышь Ачачба, ус ҳҳәар ауазар, хыхь ишазгәаҳтахьоу еиԥш, атоурыхтә аамта хьамтазы ауп Батым инаркны Анапанҙа зтерриториа наҙоз Аԥсуа Ҳәынтқарра данахагылаз. Уи иҳәынтқарра аладахьы, амшын нырцә иҟан, усҟантәи аамтазы акырҙа зымчхара ҕәҕәаз аҳәынтқарра ду – Тырқәтәыла. Аԥсны усҟан азы изхьыԥшыз уи атәыла акәын.

Аԥсуа Ҳәынтқарра аҩадахьтәи акәакь, Нхытц-Кавказ анаҩсан – Тырқәтәыла атцкьыс еиҳаз, зымч-зылшара адунеи аҳәынтқарра дуқәа ацәшәоз – Урыстәыла ыҟан. Абарт аҩ-ҳәынтқаррак рыбжьара Аԥсны рыбжьамкьацырц Қьалышь Ачачба аԥхьа дхьаҳәт Тырқәтәыла ашҟа. Тырқәтәыла асултан дхихырц хынҩажәижәаба бзарбзан зықәгылаз аҕба ду Аԥсны иҟатцаны ҳамтас иитеит.

Баша иааҳамгазеит ари афакт – усҟан Аԥсуа Ҳәынтқарраҽы абри аҩыза аҕба дуқәа рыҟатцара рылшон.

Аха ашьтахь Тырқәтәылеи Урыстәылеи рымч-рылшарақәа анеидикыла, даназхәыц, ианыкәих-ианыкәитца,

ибеит Аԥсни аԥсуа жәлари ари адунеи еилаҩынтра иаламырӡкәа ралгаразы Урыстәылаҟа дымхьаҳәыр ада ԥсыхәа шыҟамыз. Арахь Қырҭтәыла, Гыртәыла, Ермантәыла Урыстәыла иадлахьан. Егьырҭ зегь ракәым, Гыртәыла аҳ Григори Дадиани иҷкәын шасык иаҳасабала Қьалышь иаҳҭынраҽы дышимаз, Гыртәыла Урыстәыла ианадла, Аԥсны аҭагылазаашьа хьамҭахеит. Ихьамҭахеит, избанзар, Урыстәыла Гыртәыла ахьчон. Гыртәыла аҳкәажә Нина Дадиани лхаҵа ахәшә иҭаны данылшь, Гыртәыла ахадас иҷкәын Леван дҟарҵарц Урыстәыла аҳәынҭқар иҙбеит. Аха иара убри аамҭазы дшасны Қьалышь иаҳҭынраҽы дыҟан. Қьалышь уи данимыргьежь, Гыртәыла игылаз аурыс ҳәынҭқар ир Гал иҟаз Қьалышь ибаа-хырԓәԓәарҭа илажәлан иргеит.

Аԥсны аиқәырхаразы Урыстәыла ишабашьтәымыз ибзианы еиликаауан Қьалышь, уиазоуп аиҽцәажәарахь дзиасыз. Аурысцәа абаа-хырԓәԓәарҭа анаанрыжь, иаргьы Леван диргьежьит.

Қьалышь Ачачба дызҭагылаз аамҭа шаҟа ихьамҭаз аилкааразоуп арҭ аҭоурыхтә фактқәа ҳазрылацәажәогьы.

Ҳара хыхь иаҳҳәахьеит Аԥсны иахагылаз рахьтә зегь раԥхьаӡа Урыстәылаҟа ихьаҳәыз, Аԥсны Урыстәыла исзалаҵа ҳәа аурыс ҳәынҭқар зегь раԥхьа иазҳәаз Қьалышь Ачачба шиакәыз. Ари ҟалеит 1803 шықәсазы.

Ҳгәанала Қьалышь Ачачба даара дархәыцт игәхьаа мкӡакәа Галтәи ибаа-хырԓәԓәарҭа аурысцәа лажәлан ианырга. Иара хы-шықәса раахыс изныкымкәаиҩынтәымкәа аурыс ҳәынҭқар ихьӡала ииҩуаз ишәҟәқәа, Нина Дадиани лныррала рҵакы нарҳәы-аарҳәны акәын аҳәынҭқар ишизнаргоз.

Асеиԥш Ҭырқәтәылаҟа дызхьамҳәуа, Урыстәылантәигь игәы зырԓәԓәашаз ишәҟәқәа рҵак анықамла, усҟан Европа рӡызо иҩагылаз Франциа аимператор Напалеон адәныҟатәи аусқәа рминистрс имаз Талеиран иҽеимеидеит. Ари ажәабжь Урыстәыла еиланаргьежьт…

Ажәакала, Қьалышь Ачачба Урыстәылаҟа данхьаҳә нахыс, Ҭырқәтәыла асулҭан диаҕа духеит. Арахь Нина Дадиани илыхҟьаны, инагӡаӡаны Урыстәыла анапхгара дырзааигәахартә, дрыдыркылартә, еидтәалан еицәажәартә иҧсы ҭанаҭы изыҟамлеит. Егьырҭ зегь ракәым, Қьалышь данҭахашаз аламҭалазы, Кавказ иҟаз аинрал Гудевич Қьалышь акритика изуа акьыпхь аҿы дықәгылт.

Аинрал Гудевичгьы амца ицразҵоз, Гыртәыла иҟаз аурысцәа рыр акоманда рызҵоз аинрал Рыкгоф иакәын. Уих ҭынч дызмыртәоз, амца ицразҵоз Нина Дадиани лакәын.

1808 шықәса маи 2 рзы Қьалышь Ачачба Аҟәа ибаахырҕәҕәарҭаҿы дҭадырхеит.

Иҵьоушьаша, мызкы ашьтахь «Қьалышь Ачачба игәра агара уадаҩуп» ҳәа иқәгылаз Гәдевич дааҳәны, «Урыстәыла гәык-ҧсыкала иазыҟаз Аҧсны аҳ Қьалышь Ачачба цәгьахәыцрала дҭадырхеит» ҳәа акьыпхь аҿы ибзарӡы ҳәо деиҭақәгылт.

Уи ашьтахь ҩышықәса рыла Аҧсны Урыстәыла ишадлаз ала Алеқсандр Актәи Аманифест инапы атҵаиҩит

Ари ҟалеит 1810 шықәса февраль 17 азы.

Ҵоуп, усҟан Аҧсны Урыстәыла адҵара зыхьӡ адҳәалаз Қьалышь Ачачба иҧа, Нина Дадиани лымаҳә Сафарбеи иакәын.

* * *

Арҭ ацәаҳәақәа равтор 1950 шықәсазы Аҟәа аконцерттә зал ҳәа изышьҭаз, уажәы асасааирҭа «Ритца» иатҵанакуа ахыбраҿы ашәкәыҩоы Гьаргь Гәлиа иҭоурыхтә повест «Асасцәа еиқәаҵәақәа» аилыргара иазкыз аизара сақәшәеит. Уи ауыха уаҟа имҩапысуаз атәы ҩбаҟа шықәса рнаҩсан агазеҭ «Аҧсны» инарҭбааны ианыстцеит. Уажәы уи аиҭаҳәара салагарц зынӡаскгьы сгәы иҭаӡам. Амала сыззаатгыло, уи ауыха ақыртуа ҭоурыхҩҩцәа,

рҭарауаа Гьаргь Гәлиа иҭоурыхтә повест «Асасцәа еиқәатҭәақәа» акритика азуа иаақәгылоз, зегь реиҳа зцәа ԥырҽырц иалагоз Қьалышь Ачачба иакәын. Избанзар, Қьалышь Ачачба деибга-дызԥыда Аԥсҳас данықаз, хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиԥш, имч ҕәҕәан, саатқәак ирылагҙан ԥажәихәба нызқьԥык рҟынҙа бԥьарла еиқәных иҟаз ар ықәиргылон, Баҭыми Пуҭи абаа-хырҕәҕәарҭақәа рҽы иашьа иԥацәа рхаргылан иман, Амшын Еиқәа аԥадахьтәи акәакь Анапанҙа иара инапаҭаҟа иҟан. Гыртәылеи Имереҭиеи еидгыланы иара иҽагыларц рҽеназырк, днарыжәлан, ицҟьа-шәҟьа игеит, Гыртәыла аҳ Григори Дадиани иҷкәын Леван димхны, хыхь ишазгәаҳҭахьоу ала, шасыс Аԥснықа дааигеит.

Абас дықан азоуп ақыртцәа ицәа зихырхуазгьы.

Ҳгәы излаанаго ала, Қьалышь Ачачба ицәа зихырхтцәкьоз Аԥсҳацәа зегь рахьтә иара Урыстәылаҟа дахьхьаҳәыз, Аԥсны Урыстәыла адҭара азтцаатәы ахьцәыригаз, насгьы иахьықәиргылаз ауп. Аԥсни Урыстәылеи еизааигәахар ҳәа ишәаны амца ркуан, ибылуан.

Иаҳҳысыз ашәышықәса ԥынԥажәатәи ашықәсҟәа рынтәамҭазы Қьалышь Ачачба иаҳҭынра ахьыҟаз Аҟәатәи абаа-хырҕәҕәарҭа ҟәыбаса иқәырҭеит. Қьалышь иԥсыбаԥқәа ахьамадаз, «Диоскуриа» ҳәа зыхьзыз аресторан аҽапхьа, уажәы 1924 шықәсазы иҭахаз акомҽарааа рбаҟа ахьгылоу иҟаз Қьалышь инышәынтра рбганы иԥсыбаԥқәа ытцырхырц ргәы иҭоуп ҳәа Аҟәа ианаалаԥ, хҭоурыхттцааԥ Вианор Цачлиа маҙала иԥсыбаԥқәа ытцхны, иганы итцәахит. Ашьҭахь, уажәы Аԥсны ажурналистцәа Реидгыла аклуб ахьыҟоу, еиҽкааны имаз «Аргонавтаа Зегьеидгылоутәи рклуб» ҳәа зыхьзыз аҟны схаҭа сыԥнагалан исирбахьан Қьалышь Ачачба иԥсыбаԥқәа зҭаз аатцәа.

Иахьынҙаздыруа, иахьазы Аԥсҳа Қьалышь Ачачба иԥсыбаԥқәа ахьагаз ҳәа еилкаа ықам. Аԥсҳа Қьалышь Ачачба иҭахашьа иахьа уажәраанҙагь ишьақәыргылам.

Ҳәара аҭахума, Ҭырқәтәыла асулҭан ианаижьуамызт, иара ицәыбналаз аԥашьа дахьихьчаз, Урыстәылаҟа дахьишьҭыз. Амала, зегь реиҳа ианаимыжьуаз, Қьалышь Ачачба ихаҭа Ҭырқәтәыла мап ахьаҵәикыз, Урыстәыла Аҳәынҭқар Алеқсандр Актәи иахь Аԥсны Урыстәыла исзалаҵа ҳәа аҳәара ахьыҟаитҵаз ауп.

«Қьалышь Ачачба дызшьыз иҧкәын Асланбеи иоуп» рҳәеит. Амала, аԥсуа жәлар рыбжеиҳараҿӡак заб дызшьыз идгыларызу? Аԥсуа жәлар гәынхәтцыстала акәзаргьы деилыркаауан, заб дызшьыз идгыломызт. Аха урҭ зыдгылаз Асланбеи иоуп. Сафарбеи имԥынгьы иқәымлеит. Цқьа ухәыцыр, Гыртәыла ииашаҵәҟьаны аԥшәымас иамаз Нина Дадиани лоуп зегь еилазҟәаҟәаз. Уи лхаҵа, Гыртәыла аҳ Григори ахәшә иҵаны ишьра лгәаҕьызар, илылшоны даныҟала, лыҷкәын Леван шасыс дызгаз Аԥсҳа Қьалышь диеигӡозма…

Даҽеа-ганкахьала, уи аԥҳәыс ԥшӡа аурыс ҳәынҭқар иаҳҭынраҿы аԥшәма ԥҳәыстцас дыҿнан, зегьы лхы иҵалырԥахьан. Ус акәымзар, Қьалышь Ачачба аурыс ҳәынҭқар иахь Аԥсны Урыстәыла иадитцарц 1803 шықәсазы ииҿыз ашәҟәы ыргәагәо, ааигьы мҳәо, мапгьы мҳәо хәы-шықәса изааникыларыз?! Қьалышь Ачачба дыштахаҵәҟьаз, Нина Дадиани лымаҳә Сафарбеи Аԥсны аҳ ҳәа дзышьаҟәирҧәҧәеи?

Иԥьоушьартә иҟоу даҽеа хҭыск.

Сафарбеи Аԥсны аҳ ҳәа дшьаҟәырҧәҧәаны Алеқсандр Актәи инапы зҵеиҿыз ашәҟәы Қәҭешь агубернатор иҿы Сафарбеи днаган ирҭарц ианалага мап икит, имгеит. Избанзар, уи Аԥсныҟа дзыгьежьуамызт, аԥсуаа днарышьҭуамызт. Агубернатор диҳәеит, аԥхьа аурысцәа рыр нашьҭны, Аҟәа рнапаҿы иааргарц. Ус иагьыҟалеит. Аурысцәа рыр еибашьны Аҟәа рнапаҿы ианаарга ашьҭахь ауп Сафарбеи агырцәа дыргәҭылак Аҟәа данаалалаз. Зегь дара роуп, иԥсы ҭанаҵы длеи-ҿеиуа Аԥсны дзалаломызт.

Ҳара арҭ азҵаатәқәа еиҭах изцәыраагаз аҭоурых азоуп.

Убас шакәызгьы, 1810 шықәса февраль 17 азы Урыстәыла аимператор Алеқсандр Актәи инапы зҵеиҩыз Аманифест ганкахьала, Аҧсни Урыстәылеи реизааигәатәразы, даҽеа-ганкахьала, аҧсуа жәлари аурыс жәлари реиҩызара арҕәҕәаразы аҵак ду аман.

Ҵоуп даҽеа ҩышә шықәса иҧштәхеит Аҧсны хазы иҟоу ҳәынҭқаррак аҳасабала азхаҵаразы. Иара убри ашьаҿа ҟазҵазгьы Урыстәыла ауп.

Абри аҭоурыхтә ҵак ду змоу ахҭыс азгәаҭараан ихадоу акы акәны иаҳгәалаҳаршәаша – Урыстәыла ашҟа зегь рапхьаҙа рапхьатәи ашьаҿа ҟазҵаз Аҧсҳа Қьалышь Ачачба шиакәыз ауп. Уи ихьӡ акамыршәразы инышәынтра ахьыҟаз ҳапхьаҟа ибаҟа шыргылахо азы ахаҳә шьҭаҵазар ахәҭоуп ҳәа ҳгәы иаанагоит. Ицәгьамызт ҳахҭнықалақь Аҟәа – ҩажәихәба нызқьҩык аҧсуаа еизганы аҭырқәцәа дымшәа-дмырҳа дахьырҿагылаз, хаҭала иара иихьчаз ҳахҭнықалақь Аҟәа амҩа дуқәа руак Аҧсҳа Қьалышь Ачачба ихьӡ ахҵазаргьы.

Адокументқәа, еиҭах адокументқәа…

1803 шықәса июн 30 азы Қырҭтәыла анапхгаҩ хадас иҟаз П.Д. Цицианов Гыртәыла ахада Григори Дадиани изишьҭыз ашәҟәы абас аҳәоит:

«Аҧснытәи аамсҵәа гәыпҩык адырра исырҵаз ала, Келеш-беи Шервашиҙе, Аҧсны аҳ, иҭахуп наунагҙа Урыстәыла адлара, иара инапаҵаҟа иҟоу ауааҧсыреи атерриториеи иманы. Келеш-беи излеиҳәо ала, уи ианакәзаалак Ҭырқәтәыла анапаҵаҟа дыҟан ҳәа ишьомызт. Убри аҟынтә сара сахь аҳәара ҟаиҵоит, Урыстәыла аҳәынҭқар иахь бжьаҟазаҩык иаҳасабала сизықәгыларц. Абри ииашаҵәкьаны абас иҟазар, хаҭала ииҭаху зегьы нанҵаны ашәҟәы сзиҩыртә усызиацәажәа. Амала, убраҟа иаирбоит Пуҭгьы Баҭымгьы иманы Урыстәыла дшалало,

урҭ Ҭырқәтәыла ишатәым, иара итерриториа ишаҵанакуа натҵшьны...». Ари раԥхьаҙатәи адырраҭарала, ҳара иаабоит, адокументгьы ишьақәнарҕәҕәоит, усҟан Қьалышь Ачачба инапаҵаҟа ишыҟаз Пуҭгьы Батымгьы. Ус анакәха, Аԥсуа Ҳәынҭқарра атерриториа аладахьтәи аҳәаа аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы Аԥсҳацәа рхаан ишыҟаз еиԥш, Баҭым анаѳсан илеиуа аҙиас Аԥсаранҙа ишыназоз.

* * *

Аѳбатәи адокументгьы П. Д. Цицианов Урыстәыла адәныҟатәи аусҟәа рминистр А.Р. Воронцов иахь 1803 шықәса сентиабр 27 азы иисѳыз ашәҟәы аҟынтәи иаагоит. Ахәҭакахьала уаҟа абас ануп:

«Амшын еиқәа агаҷа – Пуҭ инаркны Анапаҙа зтерриториа наҙоу Аԥсны аҳ Келеш-беи Урыстәыла ар раара дазыԥшуп. Убас шакәугьы, уи иҟаитцо аҳәара аҭак сызиҭом, Иара Иаҳаракыра иҟынтә адҵа сауааҙа.»

Араҟа заанатҵ ҳнаԥыѳлан иаҳҳәоит, Қьалышь Ачачба иԥсы ҭанатцы Аурыс ҳәынҭқар диԥылартә еиԥш аҭагылазаашьақәа ҟамлеит.

* * *

Ахԥатәи документс зыҙбахә ҳамоу Урыстәыла адәныҟатәи аусҟәа рминистр А. Р. Воронцов 1803 шықәса декабр 23 азы П. Д. Цицианов изааишьҭыз ашәҟәы аҟынтә иаагоит. Абар иаргьы:

«Аԥсны аҳ Келеш-беи итәылеи ижәлари Урыстәыла адҵаразы ишьҭыху азҵаатәы иахыццактәым. Ҳааԥшып, аамҭа иаҳнарбап. Ҳгәы иаанагоит уи аамҭагьы ааип ҳәа. Иаахтны Келеш-беи мап ицәкра аҭахым. Аха уи азҵаатәы азы Ҭырқәтәалагьы агәтынчымра азцәыртцыртә иҟаҵатәым...»

Ҳара ҳтәаала, Урыстәыла адәныҟатәи аусҟәа рминистр адипломатиара аҵаҵаны иисѳыз ари ашәҟәы иаҳәо рацәоуп. Ганкахьала, уи автор аурыс ҳәынҭқар еиҳа

дызлаизааигәаз ала, уи иполитика акәын имҩаԥигоз. Ус анакәха, Урыстәыла аҳәынҭқар даҽеа мчык изыҟанатцоз аныррала дахыццакуамызт Аԥсны аҳ иқәиргылаз азтцаара ашьҭыхра. Уи амч ҳәа ҳазҽу Нина Дадиани лоуп. Даҽеа ганкахьала, Урыстәылеи Ҭырқәтәылеи еибархханы иҟаз реизыҟазаашьа, макьаназы цқьа ирзымдыруаз, ирзеилымкаацыз Аԥсны азы еицәахар рҭахымызт.

* * *

Аԥшьабатәи ашәҟәы зҩыз Қьалышь Ачачба иоуп. 1805 шықәсазы. Трапезунд ахада Таир-ԥашьа, Ҭырқәтәыла асултан дицәыбналан, «сыԥсы еиқәырха, сыхьча» ҳәа Қьалышь иҭааз изы диҳәоон Урыстәылаҟа, Петербургҟа дрыдыркыларц. Ашәҟәы аҿы иҩуеит абас:

«Трапезунд ахада Таир-ԥашьа Ҭырқәтәыла асултан гәык-ԥсыкала дизыҟан, иматц иуан. Уи згәамԥхаз ракәу здырхуада, асултан иҟны инеин ицәгьа рҳәеит. Асултан урҭ рыгәра иган, адтца ҟаитцеит Таир-ԥашьа ихы хтцәаны изнаргарц. Ари ажәабжь хлымʒаах заҳаз Таир-ԥашьа дыбналан сара дыстааит, дагьысыхьчеит.

Таир-ԥашьа иаб, иахьынʒаздыруа Урыстәыла аҳәынҭқар дизааигәан, гәык-ԥсыкала дизыҟан. Убри аҟынтә аҳәара ҟастцоит Таир-ԥашьа дшәыдышәкыларц, дшәыхьчарц. Асултан Таир-ԥашьа дыргьыжьны дистарц адтца иҟаитцазгьы насмыгʒеит. Уи сара дсысасуп, сара дсыхьчоит. Амала, Урыстәылаҟа аҳәара ҟастцоит Асултан дҳақәларц далагар ацхыраара ҳашәтарц.»

* * *

Ахәбатәи ашәҟәы авторс иамоу Трапезунднтәи дыбналан, Аԥснықа – Қьалышь Ачачба иахь ииаз Таир-ԥашьа, ашьтахь Аԥсны аҳ иҟаитцаз аҳәарала Петербургҟа иргаз, аурыс ҳәынҭқар иаҳҭынраҿы ирыдыркылаз, 1805 ш. рзы Цицианов иахь иааишьтыз ашәҟәы ацыԥтцәаха аагоит тцаҟа:

«...Тырқәтәыла асултан схы хтцәаны изнаргарц адтца анықаитца, сара схы еиқәсырхарц Апснықа, Қьалышь Ачачба иахь сааит. Қьалышь Ачачбеи егьырт апсуаа абекцәа аҙәырфи сахьрацәажәоз еилыскааит, урт Апсны Урыстәыла иадыртцарц шыртаху, насгьы исарҳәеит Урыстәыла гәык-цсыкала ишазықоу, амат аура ишазхиоу...»

* * *

Афбатәи ашәкәы зфыз Новороссииск аинрал-губернатор Е. О. де Ришелие иоуп, иззифуагьы Урыстәыла адәныкатәи аускәа рминистр А. И. Будберг иоуп.

Уи арапорт изишьтит 1806 январ 18 рзы. Ацыптцәахак аагоит тцака.

«Апсны ах Қьалышь Ачачба Урыстәылака дахьхьаҳәыз иатцанакуа даара ирацәоуп. Апсны мацара акәым, уи ихьыпшуп Анапанҙа инхо ажәларқәа. Сара сгәанала, Қьалышь Ачачба Урыстәыла амакахы иадҽаҳәаларазы ипацәа руаҙәк Петербург ахтынрахьы днапхьатәуп.

Қьалышь Ачачба ҳара ҳахь ииасра Ҟәбантәи ххәаа ахьчаразы атцак ду амоуп»...

* * *

Абыжьбатәи ашәкәы зфыз Қьалышь Ачачба иоуп, 1806 ш. апрель азы. Уи ашәкәы изишьтит аинрал Глазенап.

Тцака иаагоит ацыптцәаха:

«Шәара шәҽапхьа Апсны азы иакәым зҳәо ауаа шыкоу здыруеит. Убарт дыруаҙәкуп Гыртәыла аҳкәажә Дадиани. Сшәыҳәоит нак-аак атцәы ҳалазтцарц иаҽу рыгәра шәымгарц.»

* * *

Убас Апсҳа Қьалышь Ачачба маҙа-аргама ацәгьаҳәарақәа икартцоз аныпшит Урыстәыла адәныкатәи аускәа рминистр 1806 шықәса июн 6 рзы аинрал Глазе-

нап изиҩыз ашәҟәгьы. Ахәҭакахьала уаҟа иануп абарҭ рҩызцәа ацәаҳәақәа:

«Цқьа еилкаатәуп Аҧсны аҳ Қьалышь Ачачба гәыкҧсыкала даҳзыҟоу-даҳзыҟаму. Ҳара иаадыруеит, уи Ҭырқәтәыла анапаҵаҟа дшыҟаз. Ҭырқәтәыла акәзар, Аҧсны дара иртәуп ҳәа ауп ишыршьо. Убас шакәугьы, Қьалышь Ачачба игәытҵастәым, игәшәа-мшәа ҳәалатәуп, дыргәыбзыԥлатәуп...»

* * *

Абарҭқәа инарыдҳәаланы, Гыртәыла иҟоу Урыстәыла ар ркомандаҟатҵаҩ аинрал И. И. Рыкгоф 1806 шықәса ииуль 27 азы аинрал П. Д. Несветаев изишьҭыз арапортаҷы ииҩуа ԥьоушьартә иҟоуп. Избанзар, уи аинрал ууанӡа Нина Дадиани лхы дҭарҧаны дызлалымаз ала, Қьалышь Ачачба изы цәгьамзар бзиа иҳәомызт:

«Иара иаҳаракыра ҳҳәынҭқар иахьа уажәрааӡа Қьалышь Ачачба уи ишҟа аҳәарақәа иҟаитҵо ақәҷеиҭуам. Арахь Ҭырқәтәыла асултан Аҧсны аҳ дахьирхәырц игәы иҭоуп».

* * *

Аинрал И. И. Рыкгоф аҭагылазаашьа иаарласҙаны аҷеаҧсахуашәа аниба, актәи ирапорт инашьҭархх, 1806 шықәса ииуль 30 азы аҩбатәи ирапортгьы ишьҭуеит. Уаҟа иҩуеит:

«Ҭырқәтәыла аибашьыгатә ҕбақәа хҧеи ажәҩаҵшьыгатә ҕбақәа аабеи амшын агаҷа иаваршәны Аҟәаҟа ицеит.

Қьалышь Ачачба ҩажәихәба нызқьҩык ар еизганы урҭ дырҷагылт».

* * *

Убас егьа иҟазаргьы, Қьалышь Ачачба ир абџьарла еиқәных, Ҭырқәтәылантәи ар зҭаз аҕбақәа жәеиза

данырҷагыла, шьҭахьҟа ианиргьежь, усҟантәи Урыстәыла анапхгара даҽа-блала ихәаԥшуа иалагеит.

Ҭаҟа иаагоит Урыстәыла аҳәынҭқар Алеқсандр Актәи Аԥсны азҭаатәы дшазыҟоу зныԥшыз, 1806 шықәса ноиабр 9 рзы Урыстәыла адәныҟатәи аусҷәа рминистр А. И. Будберг Новороссииск аинрал-губернатор Е.О. де-Ришелие иахь иааишьҭыз ашәҟәы ацыԥҭәахақәак:

«Қьалышь Ачачба иҩыза ауаҩы ҳара ҳахь ииасра атҵак ду амоуп Кавказтәи ҳҳәаақәа рырҷәҷәаразы. Уи азҭаара аҙбара шәара еснагь шәадгылон. Убри аҟынтә шәнапы ианаҳҭоит аамҭа мгақәа Қьалышь Ачачбеи шәареи аиҷҷәажәарахь шәнеирц. Уимоу, иара иахьтә иаҳзаашәышьҭыз, заанатҭәи актк аҳасабала шәнапқәа атҵажәҩыргьы ҟалоит.

Аурыс ҳәынҭқар Қьалышь Ачачба аурыс ар реинрал-леитенант ичын иитоит, иуалафахәы ҳәа жәа-нызқь пиастр ацҭаны, насгьы Аԥсны аҳ ҳәа дшыҟоу наунагҙа даанхоит. Қьалышь Ачачба иԥа аиҳабы иоуеит аполковник ичын, уи иақәнагоу ауалафахәгьы нацҭаны. Убас Қьалышь Ачачба азин имоуп иԥа аитҵбы Петербургҟа инашьҭраз, уи итҵареи, иааҙареи, ихныҟәгареи аимпериа ахахьы иаагоит.

Қьалышь Ачачба идыруазароуп ари аурыс ҳәынҭқар хаҭала иара ишҟа иҟаитҵаз ахшыҩзышьҭра ишабзоуроу»…

* * *

Иԥьоушьаратә иҟоуп 1806 шықәсазы Урыстәыла адәныҟатәи аусҷәа рминистр Қьалышь Ачачба изааишьҭыз ишәҟәқәа руак ианитҵаз абарҭ ажәақәа:

«Қьалышь Ачачба иԥылара атҵак ду зламоу ала иналкаау ахшыҩзышьҭра ашәҭ. Абри аан адәныҟала ишәмырҳауҳауцәан, Қьалышь Ачачба игәылацәа Гыртәыла аҳцәа атҵамшьыцырц».

* * *

Гыртәыла Аԥсны иахьатцашьыцуаз усмызт, зегь иреицәаз – иахьацәшәоз ауп. Зегь реиҳа ирцәымҭызгьы, аабатәи ажәабатәи ашәышықәсҟәа рзтәи Аԥсҳацәа ртерриториа шьақәзыргылаз, дара раҳ Григори Дадиани ипа Леван шасыс дызмаз Қьалышь Ачачба иоуп.

Нина Дадиани лхатца ахәшә иҵаны дылшьит, Гыртәыла ииашатцәҟьан аԥшәмас иамаз лара лоуп. Аха Аԥсны лымч ақәхомызт. Арахь Урыстәыла аҳәынҭқар Қьалышь Ачачба иахь дышхьаҳәыз анылба, амца лкит.

Қьалышь Ачачба 1808 шықәса маи 2 рзы иҵахара иазку еиуеиԥшым агәаанагарақәа шыҟоугьы, ҳара ҳтәала, зегь реиҳа уи зыхьз адҳәалоу Нина Дадиани лакәзар ҟалап…

Хыхь ииаго адокументқәагьы уахь ухьадырԥшуеит.

АԥСНЫ –ҭЫРҚӘТӘЫЛА

Ҭырқәтәылаҟа. Ҳашьцәа аԥсуаа рахь

Аԥсны аҭоурых, аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа аламҭакәан сахцәажәоит ҳәа уалагар ухәы-ужьы қақаҵа игылоит, амца аԥырқьхәа иукуеит. Ҳазну аамҭа ашықәсԥхьаҵара, ууанҵатәигьы налатцаны, ҭынч гәата-бҕата ажәлар нхо-интцуа ианыҟаз аԥшаара уадаѡуп. Ҳашықәсԥхьаҵара ааиааанҵагьы ахпатәи, аѡбатәи, актәи азқьышықәсақәа рзы аԥсуааи архнышьна ҳацеиҟәзтцәаз ҳашьцәа гәакьақәа аедыгьқәеи зхылтцыз ҳәа ишьақәырҕәҕәоу абшьтрақәа, иаагозар, хаттаа, абешлаа, кас-касаа, кашогаа Ааигәатәи Мрагылара, даҽеакала иуҳәозар, иахьатәи Ҭырқәтәыла атерриториеи уи акәшамыкәшеи роуп иааныркылоз. Убраҟа ауп иахьагьы атцарауаа, аҭоурыхѡѡцәа зыҭцаара иаҷу ркультуратә баҟақәа, рнапылаѡыратә цтцамҭақәа ахьцәырцызгьы. Аха ахпатәи азқьышықәса анҭәамҭеи аѡбатәи азқьышықәсаалагамҭеирзыурҭирыжәлеитдаҽеажәларык. Ртәыла иахцаны дара иааныркылеит. Ирыжәлаз ажәлар хьыҵ рымамызт аҟнытә ахаттқәа рыхьҵ рыхьҵыртәит – хеттаа ҳәа аҭоурых иазаанхаз ахьыҵ. Уигьы азмырхакәан ркультурагьы ртәыртәит. Иахьа аҭоурыхѡѡцәа, ҳара ҳцьыныцьтәиқәа реипш аҳәааныркцәтәиқәагьы аҵәырѡы иатцшьны ауп ишазгәарҭо, ҳазлацәажәо аамҭазы, Ааигәатәи Мрагылареи, Кавказ Амшын Еиқәа аҷықәи, Нхытц-Кавкази еимадан, иакны иҟан ҳәа. Убриазоуп урҭ инақәырҕәҕәаны изырҳәо абарҭ зыҵбахә ххәаз атерриториақәа ирықәѡуан ҳәа аԥсуа-аедыгь-ахатт

бызшәа ҳәа. Ашьҭахь хәыҷы-хәыҷла аҩада, иахьатәи Аахыҵ-Кавказ ашҟа имҩеир ада ԥсыхәа рмоуит.

Араҟа инатԥшьны иазгәаҭатәу даҽеа зҵааракгьы цәыртԥуеит. Ҳара ҳазҽу аҭоурых иазаанхаз Колхида азҵаатәы ауп. Колхидақәа ҩба ыҟан. Актәи Колхида – излархәо ала Аргонавтаа рхааназтәи Колхида ауп. Аҭоурыхҩԥцәа аҙәырҩы ишьақәдыргәгәоит раԥхьатәи Колхида аԥызҵаз аԥсуааи аедыгьқәеи роуп ҳәа. Аԥхьатәи Колхида ҳәа ҳара ҳазҽу, хыхь ишаҳҳәахьоу еиԥш Аргонавтаа раара, Медеиа лымҵарсра, Медеиа лашьа Аԥсырҵ ишьра ирыдҳәалоуп. Аԥсырҵ анаҳҳәа, ҳнаԥыҩланы иазгәаҳҭозаргьы, уи даныршь ашьҭахь анышә дамардеит ҳәа ахьырхәо иахьатәи Баҭым ақалақь, мамзаргьы уи азааигәара ауп. Убри ақалақь иахҵан Аԥсырҵ ихьӡ. Ус шакәу аҳәоит «Аготтцәа рабашьра» ҳәа зыхьӡу Пракопи Кесариатәи иҭоурыхтә ҩымҭаҽы. Уи афбатәи ашәышықәсазы ауп ианиҩыз. Машәыршақә акәхарым абри ақалақь Аԥсырҵ ҳәа захьӡызгьы, уи ааигәара ииасуаз аҙиас ду, иахьа Чорохи ҳәа изышьҭоу, Аԥсараҳәа захьӡызгьы усҟан.

Аҭоурых амыҟәмабарақәа ртәы аилыргара уадаҩуп, аха аԥсуааи аедыгьааи Аахыҵ-Кавказ иааныркылоз аҭып аҽы иахьауажәраанӡагьы зеилкаара уадаҩу ахҭысқәа ирыхҟьаны, аедыгьқәа Нхыҵ-Кавказҟа ицеит. Абарҵқәа зегьы ҳара ҳашықәсԥхьаҙара ааиааӡатәи иҟалаз роуп.

Ҳашықәсԥхьаҙара ҳананыла, актәи ашәышықәсазы абырзен ҭоурыхҩԥцәа иаахтны рыӡбахә рхәеит аԥсилаа, аҩбатәи ашәышықәсазы – абазгаа. Уи ашьҭахь иҟалаз ахҭысқәа ртәы реилкаара уадаҩуп, амала афбатәи ашәышықәсазы Аԥсны усҟан иҟаз абшьтрақәа саныгаа, абазгаа, мсымаа, аԥсилаа еидкыланы аԥсуа ҳәынҵқарра аԥыстцоит ҳәа иалагаз Аԥсырҵ иҽагыланы еибашьит Византиа.

Ирымуит уи аҩыза аҳәынҵқарра аԥцара. Аха убасҟан зшьапы кыз ҟамлар ада ԥсыхәа амоуит.

Аабатәи ашәышықәса инаркны ажәабатәи ашәышықәсанҙа иаԥтан Аԥсуа ҳәынтқарра – Аахытә-Кавказ моу, анҭытцгьы ибзианы ирдыруаз аҳәынтқарра ду. Уинахыс еиҵа амыкәмабарақәа, еиҵа арыцҳарақәа инарылагылт. Ажәохәтәи ашәышықәсазы аҭырқәцәа Византиа аҳҭныкалакь Константинополь анышьтырх адырԥашықәсаны реибашьыга ҕбақәа Аԥснынҙа иааҙеит. Убри нахыс хышә шықәса рыԥнутцқа Ҭырқәтәыла анапатцаҟа иҟалеит Аԥсны.

Абриаҟара заҳҳәаз, аҭоурых аҿы Аԥсны ҭынч ианыҟаз аамҭа аԥшаара уадаԥуп, аха зегьреиҳа итрагедиан азежәтәи ашәышықәсазы аԥсуаа ирзыҟалаз амҳаԥьырра ауп.

Ҳаазқәлаз аиҭанеиааира ҟалеит акәымзар, Ҭырқәтәылаҟа иагаз аԥсуааи Аԥсны иаанхаз аԥсуааи еимадамызт. Убриазоуп ҳазну ашықәс маи мзазы Ҭырқәтәылантәи аԥсуаа злаз аделегациа, Аҟәа ақалакьи Адаԥазар ақалакьи аешьара рыбжьартцарц азы Аԥсны раара ажәабжь Псоуи Егри иахьрыбжьанакыз иаразнак изахытцәаз. Убри азыҳәан ауп уажәы атак аҟатцара аҳасаб ала, Аҟәа ақалакь аделегациа Ҭырқәтәылаҟа, хатала Адаԥазарҟа, рцара аԥсуаа зегьы зазҿлымҳаз.

Иахьа напы аҳаркуеит Аҟәа ақалакь аделегациа Ҭырқәтәылан жәамш рыҟазаара атәы зҳәо ажәабжь ҳгазеҭ анҭара…

* * *

Ҭырқәтәылаҟа ицо аделегациа уалоуп ҳәа ансарҳәа сагьеигәырҕеит, сагьархәыцит. Сеигәырҕеит, избанзар – уатәи аԥсуаа (амҳаԥьырцәа рхылтцшьтра) атәым дгьыл аҿы, атәымуаа рыԥнутцқа, атәым жәԥан атцаҟа рынхашьарынтцышьа, рыпсҭазаашьа салаԥшырц, сыблала избарц сҭахыижьҭеи акраатцуан, арманшәалашьа сакәшәомызт акәымзар. Ҳаазқәылаз лассы-лассы аиҭанеиааира ҳшалагазгьы, уахьтә иаҳҭаалоз «бзиа ҳаҟоуп», «уаҟа

ҳаҭыр ҳақәуп» ҳәа шырҳәозгьы, «бла иабо хы иапсоуп» ҳәа ажәлар ражәапҟа баша иапҵам, хаҭала, сыблала избарц, гәыла-псыла еилыскаарц ҭахын. Убриазоуп сзеигәырғьаз. Аха убри сгәырғьара инаваргыланы сагьархәыцит. Сархәыцит, избанзар, хынҳажәижәаба шықәса рыҳнутҟа исаҳауаз «Ҭырқәтәыла шышьтахо», «ажәлар рҽиара аҭоурых аҽы афеодалтә шьақәгылашьа ишалымтцыц», «ажәлар даара иҭарны ишынхо» ртәы акәын. Уажәы иаабо-иҳаҳауа зегьы ртәы аҳәара азин анҳау, шьоукы-шьоук «пасагьы ҳапропаганда иаҳәоз агәра аагомызт» ҳәа иқәгылоуп. Урҵ ирҳәои-ируеи рыламыс иабааит, аха сара усҟан исаҳауаз ииашаҵәкьоуп ҳәа агәра згон. Амала, зны-зынла сыпсадгьыл – Апсни, сыжәлар – апсуааи атцыхәтәантәи амҳаҵьырра (1877–1878 шықәсҟәа) аахыс ицахьоу аамҵа аҳнутҟала мыкәмабарас ирхыргахьоу иадкыланы санахәаҧшлоз, гәрамгарак сызцәыртцлон… Мшәан, анс ҳҳәаргьы, ас ҳҳәаргьы хышә шықәса Апсны Ҭырқәтәыла анапаҵаҟа иҟан. Хышә шықәса аҭоурых иадкылангьы имачу аамҵазам. Нас изеиҧшраз усҟан Апсны?

Ари азҵаара аҭак аҟаҵаразы аҭоурых иазаанхаз аҳыратә нҵамҭақәа рахь ииастәуп. Изныкымкәаиҳынтәымкәа акыр ишсырххахьоугьы, еиҵа ишьтысымхыр ауам 1640 шықәсазы Амшын Еиқәа аҽықәала Ҭырқәтәылантәи Апсны иалсны Азовтәи амшын аҟынҵа ҕбала иҳеиз аҭырқә ҵарауаҳ-аныҟәаҳ Евлиа Челеби иантцамҭақәа. Ишьтысымхыр ауам, избанзар, уи аамҵа иаҵанакуа иахьазы даҽеа-ҭоурых ҳыратә пҵамҭак ҳамазам.

Ари – акы.

Убри анаҳсан, иахьа уажәрааиҵагьы, уи иапҵамҵа (жәаҳа даҟьа заҭәык роуп иҟоу) ҳҵоурыхҳҳцәа, ҳҵарауаа ажәа-ажәала еиҽыршәшәаны, уи ицәыригаз, дызлацәажәаз, ҳабшьтрақәа зустцәаз реилкаара рылымшацт, иахьынҵаадыруа, ааигәа уи аус анагҵарагьы уаҳы инапы алакым. (Ари ала ҳҵоурыхҵтцааҳцәа ҽеныхәак

рыстандаз ҳәа сгәы иҭазам, иахьынӡаздыруа – акы иаҷым аӡәгьы дыќазам, аха сара стәала, аԥхьа ишьтыхтәу, ашьтахь ишьтыхтәу ҳәа ҳҳәозар, ари ҳазлацәажәо – зегь раԥхьа иҭцаатәқәоу ируакуп).

Ари – ѡба.

Сналас-аалсшәа акәзаргьы, сара Евлиа Челеби иаԥтамта сеиҭазаатгыларц стахуп. (Цоуп, иара ишьтра сықәланы Аԥсны сахымсит, аха Тырқәтәылаќа ҳанцоз уажәы-уажә дысгәалашәон – Аԥсныќа дызлааз амѡала уажәы сара Тырқәтәылаќа сцон).

«Фаша аӡиас (дызҷу Риони ауп, ажәытәан Фазис ҳәа изышьтаз) Гыртәылеи Абаза-тәылеи еиќәнашоит. Амрагыларахьтәи ахыҷә аҷы инеиԥынкыланы иубо агырцәа рқытақәа роуп. Амраташәарахьтәи ахыҷә – абазақәа ртәыла ауп, Чачаа рабшьтра нхоит…», «Абазақәа ртәыла алагоит аӡиас Фаша аќны, иагьынаӡоит Тамантәи адгьылбжьахала азааигәара иќоу Анапа абаҕәазанӡа», «Чачаа рабшьтра ирымоуп жәа-нызқьѡык абԥьарла еиқәных иќоу аршьаќауаа», «Урт рнаѡсан инхо Арланаа рабшьтрагьы жәа-нызқьѡык ар рымоуп», «Чандаа (Цанаа ракәхап дызҷу) рабшьтра ѡбаны ишоуп. Жәохә нызқьѡык рыр ыќоуп»,

«Қьечаа – ѡ-нызқьѡык бԥьарла еиқәных игылоуп», «Арҭаа ракәзар – ѡажәижәаба нызқьѡык рхыԥхьаӡара наӡоит», «Асаӡқәа – быжь-нызқьѡык аибашьцәа рымоуп», «Камышьаа – жәа-нызқьѡык…», «Шәачаа – жәа-нызқьѡык рќынӡа…», «Ԥьамбаа – ѡ-нызқьѡык рыр ыќоуп…», «Бузудықәаа – жәа-нызқьѡык абԥьар ркуп…», «Усувышаа – х-нызқьѡык…», «Ашәагаа – ѡ-нызқьѡык…», «Соуксаа – х-нызқьѡык…», «Кәтасаа – бжь-нызқьѡык…». Евлиа Челеби иѡымҭа хиркәшеит абарт ажәақәа рыла: «Аӡәы иҷаԥхьа зхы лазмырќәуа, шәара зқәым, ифырхацәоу абаза жәлар рхыԥхьаӡара шә-нызқьѡыла ирацәоуп…».

Хышә шықәсқәа рнаѡсан Ҳаԥсадгьыл абриаќара иҭбаан, ҳажәларгьы – рхыԥхьаӡара абасҟак ирацәан.

Хышә шықәса аԥшәымара зуаз аҭырқәцәа иазыруи цәгьарас Аԥсны? Ари аѡыза азҵаара ықәмгыларц залшом. Машәыршәа цьара ҳаблак умбозар, Аԥсны ахи аҵыхәеи урҭ рхаан қытазааит, ҙиасзааит, баґәазазааит ак ахьҙ рымԥсахт, аԥсуаа ртәылагьы «Ҭырқәтәыла иакәакьуп, адгьылгьы – аҭырқәа идгьыл ауп» ҳәа иқәмгылт… Ҳажәлар рхыԥхьаҙара ахьынҙаҙозгьы хыхь шәара ижәбеит.

Иаҳҭахы-иаҳҭахым уажәшьҭа еидаҳамкылар ауам: хышә шықәса Ҭырқәтәыла анапаҵаҟа Аԥсны аныҟази аҵыхәтәантәи ҳшәышықәсеи.

Иахьа инагҙаны иҵҵааны иҳамаҙам (Гьаргь Зиҙариа уи аганахьала илиршахьаз шыраҷәоугьы) амҳаԥьырра иаҵанакуа аамҭа. Сара стәала – уи азежәтәи ашәышықәса иҵазыгҙауа агха ҭәґәа рымоуп. Иара убриалагьы Аԥсны ҭоурыхла иамаз аҳәаақәа еитҵартәуеит, аԥсуаа рабшьтрақәа шә-нызқьѡыла, иахьатәи Аԥсны аҳәаақәа рынҵытҵ инхоз, иаԥсуааҙамызшәа, ҳажәлар рыхәҭак ракәзамызшәа иҟалоит… Иҟалап убри акәзаргьы изыхҟьо Евлиа Челеби иаҳзаанижьыз жәаѡа даҟьа аҵҵаара напы ахьаҳмыркуагьы.

Заанаҵы снаԥыѡланы исҳәоит, аха арҭ ацәаҳәақәа зыѡуа Ҭырқәтәыла дсықәшәеит, акыр саатгьы сиҷцәажәон, иахьа уажәраанҙа иаҳзымдыруа, зыҙбахә ҳмаҳац аԥсуа абшьтра рхаҭарнак. Урҭ ахьынхозгьы иахьатәи Аԥсны атерриториаҷы акәзамызт. Аха уажәазы урҭ рыҙбахә уаҳа салацәажәом, наҟ-наҟ хазы сыззаатгылауа зҵаароуп.

Ари ицәырзгаз азҵаатәы аҷы инаҵшьны иазгәасҭарц исҭаху, еиҷесырԥшуа: Аԥсны хышә шықәса Ҭырқәтәыла анапаҵаҟа аҟазаара иазаанагази шәышықәса Қырҭтәыла анапаҵаҟа аҟазаара иазаанагази роуп.

Даҽеаҙәы инапы анԥшылара – ианакәзаалакгьы, дызусҭзаалакгьы бзиара изаламызт. Ас зхысҳәааua аҭырқәцәа рхы сапын-шәахла исҷышуашәа агәааанагара

ҟамлааит. Амала, ари анцәа иишаз адунеи иқәу ауаа шеиԥшым (аҳәы игәы аартуп, дҳалалуп, дразуп, икәша-мыкәша, иааигәа-сигәа иҟоу рзы жәԥангәашәпхьара рза-артра илымшаргьы, имч-илшара ахьынзаназоу бзиарак рзыҟастцандаз, сыбзиарак рыдыстцандаз ҳәа дашьтоуп, даҽеаҳәы – изааҳарызеи, игәы цқьам, ихәапсоуп, дтца-шьыцуеит, дыцәгьахәыцуеит, цәгьарамзар бзиарак дашьтам) еиԥш атәылақәагьы еиԥшым.

Абриаҟара зхысҳәааз – Апсны, Апсны шакәыз, апсуаагьы – апсуаа шракәыз иаанхеит. Знызатцәык иадам-харгьы рмилатцәа, рмилатхаҷы, рмилатхьзы ашәарта итамгылеит. Уи иаанагазом, Тырқәтәыла анапатцаҟа аҟазаара зынзаскгьы иаҳпырхагамхеит ҳәа. Апсни Нхытц-Кавкази Тырқәтәыла анапатцаҟа иҟамызтгьы, аурыс ҳәынтқар дпапашькны джәыларымызт. Ҳажәларқәа рыҟазаареи рыҟамзаареи рызтцаатәы усҟак итцарны иқәгыларымызт. Уи ижәылара ԥадантә излааузс ала, Таман азаааигәара инхоз, Евлиа Челеби зыҙбахә имаз апсуаа рабшьтрақәа (азежәтәи ашәышықәсазы акәзам) ажәибжьтәи ашәышықәса инаркны хазы-хазы иқәтцны, рыпсадгьыл ааныжьны Тырқәтәылаҟа ицон. Нас уи мҳаџьырраҳамзи?

Иахьа уажәшьта ибзианы излаадыруала, иара убранзагьы Тырқәтәылан апсуаа нанагахьан. Ус иҳәоит Евлиа Челеби иԥымтаҷгьы. Ҳаитарзыхынҳәып, нас урт. Абар Камышьаа ҳәа изышьтоу абшьтра дахьрыхцәажәо, иихәо:

«Стампыл иҟоу Топхана аҳаблаҷы апсуаа рацәаԥны инхоит. Урт рхәычқәа рыпсадгьыл ахь ирышьтуеит, рыжәлар рқьабз, ртцас рылараазарц. Ианарпысхалак идыргьежьуеит Стампылҟа. Убарт рахьтә аҳәырԥы ашьтахь асултан иматцураҷы атып дуқәа ааныркылеит. Даагозар, Мелик Аҳмат-цашьа дапсуоуп (Мелик Аҳмед-цашьа Евлиа Челеби ианшьа иакәын. *Б.Т.*). Диит Стампыл 1585 шықәсазы. Иаби иани апсыуа цқьақәан, рхәычы ааҳараҳәа рыпсадгьыл ахь дрышьтит. Жәаф

шықәса анихытц, ддырхынҳәит, днаргеит асултан Аҳмед Актәи иаҳтынрахьы аматцуразы (ус аҟатцара зылшозгьы асултан изааигәаз ракәын – *Б.Т.*). Апхьа асултан исилихтарс (асултан иаҳтынраҽтәи матцзуроуп) дыҟан, ашьтахь – Халеба авалис (анапхгаҩыс). Дыҟан Диарбакыр амирмиранс (ари ажәа иаанагогьы анапхгара ауп), 1640 шықәса инаркны – Багдад амирмиранс. Пҳәысс дигеит асултан Маҳмед Апшьбатәи иԥха, Кала-султан ҳәа изышьтаз. 1650-1651-тәи ашықәсқәа рзы асултан Маҳмед Апшьбатәи ивизир дуззаа иматцзура наигзон. Уи ашьтахь Силистриа амирмиранс дҟалеит. 1652 шықәсазы – Румыниа амирмиранс, 1653 шықәсазы Стампылҟа ддыргьежьит, акуббе-визир иматцзура дахаргылан, 1655 шықәсазы – Вана авалис дҟатцан, ашьтахь – еитә зны Силистриаҟа, 1660 шықәсазы – Румыниаҟа ддәықәтцан. Ипстазаара далтцит Стампыл 1662 шықәсазы.

Абар даҽеазәгьы. Сиавум-пашьа ҳәа изышьтазгьы дапсыуан. Урт зегьы Топхана аҳаблаҽтәи апсуаа ирылтцыз роуп. Уи аҳаблаҽнтәи ааҙараҳәа Апснықа ирышьтқәаз рахьтә азәырҩы Тыркәтәылаҟа имгьежьзеит, рыпсадгьыл аҽы иаанхеит наунагза…».

Арт хыхь иаазгаз ацәаҳәақәа изларҳәо ала, Стампылтәи аҳабла Топхана апсуаа нхон, аха урт уахь иназгаз иахьа уажәраанзагьы еилкаам. Араҟа ҳара хтәала еиҽагылақәо рацәоуп, иаххәап, аурыс ҳәынтқар ижәылара иахкьаны ицаз ракәзар, рхәычқәа ааҙараҳәа дара зыцәшәаны иаанрыжьыз атып ахь иаарышьтуазма? Ус анакәха, урт уахь амхацьырра иамгазеит. Амхацьырра анцәыртц уи ашьтахь акәхап… Ажәакала, иахьуртцәилакгьы, уахьхьаҳәлакгьы – арт зегьы иахьа уажәраанза итцаамкәа иаанханы иҟоу зцаатәқәоуп.

Сара иахьазы араҟа иқәсыргыло ҽа-зцаароуп: хышә шықәса аҳра зуаз атырқәцәа Апсни апсуааи, ишырзыкази атцыхәтәантәи ашәышықәсазы Қырттәыла шазыкоуи еидкыланы реиҽырпшра ауп.

Еиҭа инатцшьны иазгәасҭарц сҭахуп – аҭырқәцәа аԥсуаа рыԥсадгьыл рымарымкит, рмилаҭ хаҷсахьагьы ҳархәанчоит ҳәа рҿазырымкит. Қырҭтәыла акәзар, аҭыхәтәантәи амҳаԥьырра (1877-1878-тәи) ашықәсқәа рышьҭахь иккаҙа иҭацәыз Аԥсны ашҟа рыжәлар рхы дырхеит. Егьа иаҳшәаҳауеит, иҳаԥьгәоит ҳәа иаҷызаргьы, аҭоурыхтә фактқәа ирҳәо абас иҟоуп.

«Август 20 азы (1877) аҭырқәцәа Аҟәа аанрыжьит... зегьы кажьны ицон... Аиҳараҙак урҭ ирыжәлоз аҳ Нижараҙе хадара ззиуаз архәҭа акәын...», «Абарҭ аибашьрақәа рҷы рҿалыркааит актәи аҩбатәи Қәтешьтәи аршьаҟауаа ротриадқәеи Қәтешьтәи ҿылатәи ар рполки. Аԥсны иеибашьуаз ар рахьтә ақыртцәа ирытцаркуан еиҳараҩык» ҳәа ҳаԥхьоит «Аҭырқәцәа рҟнытә Болгариа ахақәитра» ҳәа зыхьзу ашәҟәаҷы.

Азежәтәи ашәышықәсазтәи иналукааша ақыртуа публицист ҳәа иршьоз Георги Цереҭели иакәзар, ақыртуа полкқәа аҭырқәцәа Аԥсны ишықәырцо дахыҿхәаны дцәажәоит, аԥсуаа рыкәзаареи Аԥсны шҭацәуази ила иамырбаҙакәа. Машәыршақәгьы ажәак иадамхаргьы иҷаиршәуам «ақыртцәа рполкқәа аԥсуаа шырхьчоз» азы. Иабаиҷаиршәрыз уи зынҙаск хықәкыс ирымамызҭгьы, хықәкыс ирымаз даҿеакын... даара ибзиангьы инарыгҙон... Ус анакәха, егьа изҙоит ҳәа уалагаргьы, знымзарзны аиаша ҳәатәуп: аԥсуаа Аԥсны рыкәцара, рыԥсадгьыл рахцара, амҳаԥьырра рдәыкәҵара аурыс ҳәынҭқар инапаҵаҟа иҟаз ақыртцәа ротриадқәеи рполкқәеи рыла ауп аиҳараҙак изланагҙаз.

Иахьа усҟантәи аҭагылазаашьа анализ азыууа уҷыноухар, еилыкка иубоит – аҳра зуаз Қырҭтәыла агәԥқәа аурыс ҳәынҭқар ивагыланы, Нхыҵ-Кавказ ажәларқәа, убраҭ рхыԥхьаҙараҷы – аԥсуа жәларгьы нарылаҵаны, рыԥсадгьыл рыкәцара ишазыкәгылаз, ауаҩра зламыз рхатәы интересқәа ирызхәыцны. Егьа иашазаргьы – абри ауп аиаша. Убриазы ауп, аԥсуаа анахырца – алақәа уыууа,

ацыгәқәа кьыууа, ажәқәа еибарҟааua изқәыз ақьапҭақәа рышҟа алыцәхақәа реиԥш Егры ирны шәԥыла, зқьԥыла изазыԥыз… Ауаԥра зынʒаск изцәымʒыз, ауаԥы игәы ззаанханы изыстоу, атцыхәтәаны, адәныҟала акәзаргьы, ауаԥ иԥшра ззаанханы иҟаз илшарызу убри аԥыза?

Абарҭқәа зегь рышьҭахь, ҳгәы ҟажаны, ҳаблақәа хԥаны, «шәареи ҳареи жәытә-натә аахыс ҳаигәылацәан, ҳаиԥызцәан» ҳәа анаҳҳәалак, дара еырдагәа ҟатцаны «мап ҳаигәылацәаʒамызт, ҳаицынхон ҳзеиԥш дгьыл аҽы» ҳәа рыблақәа ааихмырҟәысʒакәа ишырҳәац ирҳәоит.

Изырҳәогьы еилкаауп, ҳашьцәа амҳаԥьырқәа ықәцаны ирымпытцархалаз рыдгьылқәа жәытәʒа аахыс дара иртәызшәа, рԥьынць дгьыл акәушәа изакәаныртәырц рҭахуп. Ианамуʒахгьы – акьыпхь, ара-дио, ателахәаԥшраҽы еиҳа рылшарақәа златбааy ала, еиҳа аҽҟьарҭа зларымоу ала адунеи зегьы рымц рзахырҭәар, уажәы Ермантәылеи Азербаиԥьани рыбжьара Ҟарабах зтәу аилкаара уадаԥны ишаақәгылаз еиԥш, Аԥснгьы еимырххатәыс иҟарҭарц ауп. Знык ианеимырххаха – уи иаанаго аиларԥынтра ауп…

Аиларԥынтреи аʒыхәашьреи урҭ цәгьа изла-зыманшәалоу ала, излашьцылахьоу ала уеизгьы-уеизгьы акы алрымгар ауʒом. Иаагап аҽырԥштәқәа:

Акы, аԥсуа жәлар рзы итрагедиахаз амҳаԥьырра дара рхы иархәаны Самырзаҟан ҳәа анкьа изышьҭаз Аԥсны амрагыларахьтәи акәакьи, Гәлрыԥшьи Аҟәеи ррaионқәа ааныркылеит;

Ԥба, Октиабртәи ареволиуциа ашьҭахь атәыла зегьы злаҳаз ауаԥытәыԥсатә еибашьра иалырге-ит, иагьрыларҳәеит Қырҭтәылатәи Адемократиатә Республика, уи ҳхы иқәаҳкрын, рыр Аԥсны аннексиа азуны, Асовет мчра аххәаны, Қырҭтәыла аҳәаақәа Бзып аʒиас аҟынʒа иназоит ҳәа рыларымҳәаздгьы;

Хԥа, Сталин ихатәымчра ашьақәыргәгәаразы нбан еиқәатцәала атоурых ианылаз 1937-1938-тәи ашықәс

хьанҭақәа рхы иархәаны, Бериа ицхыраарала ҳбызшәа ҳҷыхра иалагеит, напгьы аркын ҳанбан – ақырҭуа нбан ахь аиагарала, атрест «Абхазпереселенстрои» аиҷкаарала, зықьԥыла, аиҳараҙак агырцәа, хыртцәаны раагарала, ҳаԥсуа школқәа раркрала, атопонимика аԥсахрала…

Ԥшьба, ҳтәыла аиҭакра амԥа иананыла атцыхәтәантәи ашықәсқәа рзы иаахтны аргама, ԥхашьарак рнумбаазо, Аԥсны – Қырҭтәыла ауп, аԥсуаа – ԥышә-хышә шықәса рнаԥсан ауп арахь ианааз ҳәа рықәгыларала. Ас шаҟа!

Аԥсуаа азтцаара ҳазцәырымтцырц алшом: ҳаԥхьаҟа еиҭа ҷыцс ицәырыргои арҭ ҳара ҳзы?

Абарҭқәа зегьы рышьтахь Ҭырқәтәыла хышә шықәса аҳра анауази Қырҭтәылатәи ашәышықәсеи еидкылашьа рымоума…

Ҭырқәтәылаҟа, ҳашьцәа аԥсуаа рахь амԥа ҳаныкәлоз исызцәыртцыз абарҭ ахәыцрақәеи сызтцаарақәеи рыла ихсыркәшарц ст̆ахуп раԥхьатәи сықәгылара. Абриаҟарагьы сҷеалазгаломызт амԥа исыцқәлоз сԥызцәа рыбжеиҳараԥык дара абарҭ рԥызцәатцәкьа ахәыцрақәа иртагаланы ирымамызҭгьы, рхы-рҷкәа ирнызымбаалозҭгьы… Ус анакәха, арҭ, аԥсуаа зегьы ҷынла ҭынч ҳазмыртәо-ҳазмыргыло, уахынла акәзар – ҭынч ҳазмырцәо, шәи ԥажәа шықәса раахыс абшьҭрак ахьтә егьи абшьҭрахь ииасуа, зҭак ҳзыҟамтцауа, зыҙбара макьаназы иамуа зтцаарақәоуп. Аха, ажәлар ражәаԥҟа ишалоу еиԥш, «ишыдыдуа – қәа ауам», анцәа ила гәыҕрак ацәаара ҳназыԥшит, издыруада ма уажәшьҭа зегьы рҭак ҟаҳтцартә, бжьы ҭгала ҳцәажәартә аамҭак ҳзааир…

Имгәҕкәа иԥсхьада…

Уажәазы ԥынԥажәи ԥыцьаԥык (уеизгьы-уеизгьы зегьы ҳҳәыцшьа шеиԥшымызгьы) амԥа ҳақәлт Ҭырқәтәылаҟа, аԥсуаа – ҳашьцәа рахь.

«Аԥсны ҟаԥшь», 1996 цәыббра 10

Аԥсара инаркны Адаԥазарнӡа…

Аԥсны аҳҭнықалақь Аҟәа аделегациа Ҭырқәтәылаҟа амҩа ишыҟәлаз атәы раԥхьатәи астатиаҿы исҳәеит, амала, урҭ азәаӡәала изусҭцәаз, рнапы злаку, насгьы убри агана-хьала уахь рцара хәарҭарас иалаз уҳәа срыламцәажәацт. Урҭ зегьы ртәы – Ҭырқәтәылан ҳделегациа рыҟазаара, уаҟа имҩаԥыргаз аусура, аиԥылараҟәа рылтцшәақәа атцыхәтәантәи реихшьала аныҟаҳтцо ҳалацәажәап. Ус заҳҳәо, ара акәым, ана акәым – амшын нырцә иҟоу ҳашьцәа аԥсуаа рахь шәи ҩажәа шыҟәса рыҩнутҟала ашәгәашә ытцарҟаца изларкыз ала, насгьы уажәы ҳтәылаҿы имҩаԥысуа ареволиуциатә еиҭакраҟәеи, адемократиеи, алабҿабареи амҩа рытара рыбзоурала наҟ-ааҟ лассы-лассы ҳаиҭанеиааиуа ишыҟалазгьы, ари зегьраԥхьаӡатәи официалтә делегациан. Ус анакәха, аҭакԥхыҟәрагьы убас иҳаракын. Жәлар рдепутатцәа Аҟәатәи рыҟалақьтә Совет анагӡком ахантәаҩы Ць. Гәбаз хадара ззиуаз аделегациа аилазаараҿы иҟан: А. М. Горки ихьӡ зху Аԥснытәи аҳәынҭқарратә университет апроректор О. Дамениа, атрест «Аԥсныргылара» аиҳабы Е.Аршба, Аԥсны агроааглыхра Аҳәынҭқарратә комитет ахантәаҩы ихаҭыԥуаҩ О. Шамба, Аԥснытәи АССР ахәҳахәҭра аминистр лхаҭыԥуаҩ Н. Ҷьалаҕониа, Аԥсны атеатртә гәып ахантәаҩы Е. Коҕониа, ашәҟәтыжьырҭа «Алашара» адиректор Т. Ҷаниа, Аԥсны асахьаҭыхҩцәа Реидгыла ахантәаҩы С. Габелиа, еицырдыруа аԥсуа композитор Р. Гәымба, Аҟәатәи аҭаҭын комбинат адиректор хада Г. Ҟәрашвили, Аҟәатәи ахимиатә зауад адиректор

Џь. Гогиа, А. М. Горки ихьӡ зху Аԥснытәи аҳәынҭқарратә университет аусзуѡ, афилологиатә наукаҟәа ркандидат, апоет Б. Гәыргәлиа, жәлар рдепутатцәа Аҟәатәи рыҷалаҟьтә Совет анагӡком ахәҳахәтра аҟәша аиҳабы Л. Гадлиа, ВАО Аҟәатәи «Интурист» аиҳабы В.Лолуа, атуризми аекскурсиаҟәеи рзы Аԥснытәи аобласттә Совет ахантәаѡы Б. Ҭарба, Д. И. Гәлиа ихьӡ зху абызшәеи, алитературеи, аҭоурыхи Аԥснытәи ринститут аҟәша аиҳабы, аҭоурыхтә наукаҟәа ркандидат И. Аргәын, асасааирҭа «Ритџа» адиректор Р. Агрба уҳәа убас егьырҭгьы.

Абарҭ зыӡбахә ҳҳәаз зегьы дара хаҭала рнапы злакҟәаз аусҟәа рганахьала аимадара иатцанакуа азҭаатәҟәа рылацәажәара, рыӡбара акән хыҟәкыс ирымаз…

Аԥсадгьыл ажәа иадыркыло даҽеа ажәак рымаӡам аԥсуаа. Инхара-инҭыра, иѡны-игәара зҳәаз реиԥш дрылхәыдоутәыр, даарак ишымариамгьы ичҳауеит – деибга-дызѡыда адгьыл ишьапы ыҟәгылазар, имахашьаха кьыс амамзар, аусура, аԥхӡаша акаҭәара уажә имбеит, урҭ зегьы дыриаауеит, асас иѡныҟа дымѡахытцыргьы, уеизгьы-уеизгьы, деихбааланы дыҟамзаргьы, ҿы-ҭәҭәала «бзиала уаабеит» ҳәа дахьиԥылаша, хаҳә-цәаҳәк неилышьны акәзаргьы, даҽеа-нхарак ҟаитцоит.

Исҳәарц истаху, уиала аԥсуа ибҕа узыԥцәом, шьоукы-шьоук реиԥш иҽерыцҳатәынгьы, ауаа инапы нарымтцакуа дгылом, ишьамхышыргылара атәы зынӡаск изалацәажәатәуи… Аԥстазаараҿы иҟамло егьыҟам, ацәгьеи абзиеи рышьхәа еивтцоуп рҳәоит. Аԥсуаа шаҟантә ргәы рҽеанӡамкәа аԥшатлакә рызцысхьаз, шаҟа зѡа-цәгьа рылагьежьхьаз – ҭаацәала, ҳаблала, қыҭала иқәнагахьаз, аха убригьы рхы атцамырхакәа – зыԥсы ҭаны иаанхоз рҽеибарк еиҭагылон.

Мшәан, ирызҭоз ҳабацәа убриаҟара агәамч?

Ирызҭоз Аԥсадгьыл акәын.

Рыԥсадгьыл рхы аҟәыртцон азоуп, афбатәи ашәышықәса аҽеанааиѡнашоз агара игараз аӡыкцәа

аагархны, ранацәа ишырбоз ҩада жәҩанахь иршәны аԥса иахазыԥсоз византиаа рааста шәынтә рыла рхыԥхьаҙара шеитцазгьы, ргәы камыжькәа, имшәа-имырҳа алымкәа реиԥш урт израбашьуаз цабалаа.

Ус акәҙами ишныћәоз 737 шыкәсазы ҩ-нызкъҩык абазгаа ҩажәижәохә нызкъҩык арабцәа ржәылара Анаћәаԥиа амцан иананаыркылоз (рааикылара-моу шьтахьћагьы ихьарцеит). Урт рҩызцәа аҽырԥштәкәа раагаразы ахара ицатәҙам, Анаћәаԥиа мацараҽгьы акәҙам иахьаабо, уи аабоит Аԥсны акәакьқәа зегьы рћны. Урт рҩызцәа ахтысқәа ћалахьан Егры ахыкә аҽы… Аалзга ахыкә аҽы… Кәдры ахыкә аҽы…

Цоуп атцыхәтәантәи хынҩажәижәаба шыкәса рыҩнутцћала ажәа «Аԥсадгьыл» – ҩ-цакык аанахәаны ићан: ахатәы дгьыли Асовет Еидгылеи. Уажәы ҳаазқәылаз, аитакра аамтазы ицәыртцыз аилаҩынтракәа рхы иархәаны – ҳзеиԥш ԥсадгьыл ҳәа иаххәоз атцакы дырхәашьырц шьоукы шаҽугьы, сара стәала, Асовет мчра иаҳзаанагаз абзиарақәа (дааразакгьы имаҷым) ҳаблакәа хҩаны ус рыгәтасра ћалом.

Абриаћара зхысҳәааua, Аҷара ҳналсны, аԥхьатәи сыстатиаҽы ишазгәастаз еиԥш, анкьа Аԥсара ҳәа изышьтаз (уажәтәи Чорох) азиас ҳнырны ҳтәылеи Тырқәтәылеи рҳәаа ҳаннадгыла иаасцәымыҭхеит. Ега уҳәаргьы, Тырқәтәыла ҳара ҳзыҳәа – даҽа тәылоуп, ҳазну амҩа даара сшазгәашьуагьы…

Аћәа иаркны Батымынҙа ԥшьба-хәба саат рыла ҳнеит. Уажәазы Аԥсни Аҷареи хазы-хаз иќоу автономтә республикақәаны ишыћоугьы, агеографиатә тагылазаашьа аганахьала, аԥсабара аганахьала арт аҩбагьы реиҩдыраара уадаҩуп – аныки-абыки ирыхшаз аишьцәа гәакьақәа реиԥш еиԥшуп. Аҷара ҳалсны ҳахьнеиуаз зны-зынла Аԥсны агаҽа савазшәа сгәы иабон. Машәыршақә акәхарым Аԥсырт ҳәа захьҙыз ақалақь араћа изыћазгьы, Чорох азиас Аԥсара ҳәа изашьтазгьы.

Азқьышықәсқәа рнаѡсан акәым иара ҳазну аамҭазгьы цьара уарла-шәарла аҳәык-ѡыцьак ракәымзар, амилаҭ рҿырпсаҟьаҙом (аиҳараҙак Кавкази Ааигәатәи Мрагылареи ирытҵаркуа), урҭ ҧсадгьылс иааныркыло аҭыпқәа ега еицәыхаразаргьы – еиҧшуп.

Абриаҟара сзырҳәо, «аҧсуа-аедыгь-ахатт бызшәа зқәыѡуаз Нхытҵ-Кавказааи, Амшын Еиқәа амрагыларахьтәи аҿықәи, Ааигәатәи Мрагылареи» еиҧшымхарц залшомызт.

Иҟалап абри акәзаргьы аҳәааҿы сара сзыргәаҭеиз. Иҟалап Асовет Еидгылеи Ҭырқәтәылеи сахьрыбжьагылаз акәзҭгьы. Уажәнатә снаҧыѡланы исҳәоит: Ҭырқәтәыла ҳахьынҙаҟаз, ҳазлысны иаабоз аҧсуаа ахьынхо аҭыпқәа, аиҳараҙак Адаҧазар акәша-мыкәшатәи ақытақәа – уажәраанҙа зыҙбахә сымаз аҭыпқәа даара ирзааигәоуп, даара иреиҧшуп.

Асҟак аҧсабара аиҧшра атәы анаххәа, аҳәаа ҳнахысны ҳҿанынаххаа – Сарпи, Хопа, Ризе, Трабзон, Гиресун, Урду, Уние, ажәакала Самсунынҙа амшын агаҿа иаҿықәз арҭ аҭыпқәагьы – ҳагаҿа аҭыпқәа излареиҧшымыз егьыҟамызт. Аха урҭ уашҭан ҳарзаатгылап…

Уажәазы аҳәаа ҳшынахысыз «Бзиала шәаабеит» ҳәа аҙәаҙәала ҳаимданы ҳгәыдкыла-хыдкыло аҧсшәа ҳарҳәеит Адаҧазар ақалақь амер Иунал Озан ихаҭыпуаѡ Енгин Ҭаскәаҷ-иҧеи, амер ицхыраа Ѡазгаѡыр Аргәыни. Адаҧазари аҳәааи 1300 верс рыбжьоуп. Убригьы иннамкылеит…

Ҭырқәтәыла инхо ҳашьцәа аҧсуаа ргәыблра атәы ус аламала аиҭаҳәара уадаѡуп. Ҳѡызцәақәак «атцыхәтәантәи ашықәсқәа рзоуп ас ргәыблра анцәыртцыз» ҳәа зҳәо иашам. Сара стәала урҭ рыҧсадгьыл Аҧсны агәыбылра рабдуцәеи урҭ рабдуцәеи рҟнытә ршьа-рда иалаланы иаауа акоуп. Аҧсуаа ражәаҿы иаанханы иҟоуп ашьажә баауам, иҧсуам ҳәа. Ииашоуп, уи даҿа ҵакуп иамоу. Амала исҳәарц истаху аамҭа цәгьа адунеи еиуеиҧшым акәакьқәа рахь аешьцәа иага иаҧсаҟьазаргьы, бызшәала

изеилибамкаауа, рҽы еибамкуа иҟанатцазаргьы зегь дара роуп иалымшо ыҟоуп, иахьымчыдоу ыҟоуп – ршьа акы акәны ишыҟоу иаанхоит (амедицина аусзуѡцәа изларҳәо ала бжь-абипарак рҟынӡа).

Ауаѡы ишьа аҽаԥхьа аԥсабаратцәкьа мчыдазаап.

Ашьа ахала аҽадыруеит ҳәа баша ирҳәом.

Абриаҟара зысҳәо, Тырқәтәыла аҳәаа ҳанынахыс инаркны иааҳпылоз дарбан аԥсуазаалакгьы «сапсуоуп» ҳәа иҽы иаирҳәааншӡа ҳара даадыруан. Сара ҽы-ғәгәала абас сҳәар сиашоуп ҳәа сгәы иаанагоит (схалагьы сакәым, ҳделегациа иалаз аԥсуаа зегьы ус ауп ишырҳәо), Тырқәтәыла иаабаз аԥсуааи Аԥсны иҟоу аԥсуааи аныки-абыки ирыхшазшәа еипшуп. Ҽырпштәы затцәык ааз-гарц стахуп – Адапазар ҳнеит, шәѡыла, зықьѡыла ажәлар ҳпылт. Урт ирылзбаауан – ҷлоуаа, аҷандараа, лхаа, ԥьгьардаа, пақәашьаа…

Ус аҟатцара шахәтамызгьы аӡәы имахәар ааныскылан, «Уара у-Гындиаӡами?» ҳәа сиазтцаait. «Ааи, с-Гындиоуп, аха уара излоудыри?» – иҳәеит иԥьшьаны. «Ҳредакциаҽы аус зуа Агындиа иашьа гәакьа уакәушәа шәеипшуп», – сҳәеит. «Иашьа гәакьа сакәымкәа, нас сызустада, амҳаԥьырра ҳәа акы ҳазцәыртцын агеи ашьхеи ҳабжьалеит акәымзар», – иҳәеит илабжышқәа аахаддылан.

* * *

Аԥхьаѡцәа шәҽаԥхьа атамзаара шьтасцоит, избанзар Тырқәтәылан ҳааижьтеи мчыбжьык аҟара шцахьоугьы, араҟа избаз-исаҳаз уажәраанӡагьы исзеилмыргац. Акы аҟнытә даҽеакахьы сиасуа, иҳаҳац ажәабжьк еипш аитаҳәара сцәуадаѡуп. Иҟалап, исцәалаӡуазеи ҳәа зыгәхьаа скым, сгәы иацрамсуа, аредакциа исыднатцаз акы насыгӡап ҳәа саҽызар – еиҳа исзымариазтгьы. Дарбанызаалак ихәыцрақәа анырацәахалак, дызлацәажәо иара ихата амца аницранатцо – ицәуадаѡхоит иалкаатәу. Абыржәгьы убри аѡыза атагылазаашьа сымо-

уп. Апҳьа зыҙбахә сҳәара сыздыруам: аҳәаа ҳнахысны ҳашнеиуаз ҳгәы ҳеанҙамкәа ҳаанызкылаз иакәу… аухантәарак амҩа ҳаныҟәзтәи схәыцраҟәа ртәы акәу… адырҩаҽены шьыбжьышьҭахьынҙа ашьхацәҳәыра агәы еиҩаҳшоз атәы акәу…

Ус егьа иҟазаргьы, салагап апҳьатәи ала. «Бзиала шәаабеит» ҳәа иаҳпылаз ртәы сҳәахьеит, урҭ ракәымкәа – даҧсуа цкьаны зегь раҧхьа Ҭырқәтәыла иаҳпылаз ила…

Сгәанала, уи ахҭыс ахьыҟалаз Сарпи ауп ҳәа сыҟоуп, ҳавтобус ааныркылан акрыфарҭахь ҳамҩахыргеит апшәмацәа.

Какал анаҳк ашьҭахь амҩа аҟәлара ҳеыназаҳкуан, «уажәытцәкьа снеиуеит, ишәмышьҭын» ҳәа авилает (ҳара ҳтәала аобласт иадукылар ауеит) ажандармериа аиҳабы аҭел даст ҳәа Енгин Ҭаскәаҷ-иҧа дааҳадгылт. «Дабаҳҭаху ажандармериа аиҳабы» анаҳҳәа, «уи даҧсуоуп, д-Агрбоуп» иҳәеит.

Саатқи бжаки, ҩ-сатқи рҟынҙа ҧштәыс иҳауит (убриаҟара идузаап, иҭбаазаап авилаиет, ашьҭахь излеилаҳкааз ала ҳҳәаа иаду аҭыпҟәа зегьы иара иатцанакуазаап). Ус еишьҭаланы «амерседесҟәа» аакылҟьеит. Ихала иакәым, иҧҳәысгьы дицааит. Уи иматцура ҳара ҳтәала уахцәажәозар – Апсны аҩнутҟатәи аусҟәа рминистр идукылар алшоит. Деинралуп. (Иара иҩызцәа Ҭырқәтәылан 52-ҩык роуп иҟоу. Авилаетқәа рхыпхьаҙара 70 рҟынҙа инаҙоит, аха 52 еиҳа идуу, иҭбаа-ҭыцәу вилаетқәоуп, урҭ ирхыпхьаҙалоуп зыҙбахә ҳамоугьы). Авилает ҳавтобус алсааныа имашьына ҳапхьа игыланы ицон. Уинахысгьы, Адапазар ҳнаҙааныа адырра злариҭаз ала, ажандармериа рҽынеиҭыпсахло ҳаргон.

* * *

Хыхь ишаҳҳәахьоу еиҧш, ҳавтобус аухантәарак амҩа иқәын. Даараҙак ишыманшәаламызгьы, шьыжьаахыс амҩа иашәаз сҩызцәа ацәа риаait.

Сара сакәзар, алашьцара салыԥшны адәныҟа акгьы злазымбоз ала, схәыцраԛәа саашьҭырпаан ажәытәуа зны ари адгьыл зыԥсадгьылыз ахаттқәа, кас-касаа, абешлаа рахь еиҭа срыма ицеит.

Ҳаԥсуа ҭарауаѡ, ҳҭоурыхѡѡы ду Шьалуа Инал-Ипа «Аԥсуаа ретно-культуреи, рҭоурыхи рызҭаарақәа» ҳәа захьӡу ишәҟәаҷы абас иѡуеит: «Ҳара ҳзыхцәажәо ажәытәуатәи азиамаҵтәи еизааигәаз ажәларқәа – хаттаа (ассириаа ртәала – «хатти», урартаа ртәала – «хатте»), каска, мамзаргьы каскаа (кашкаа), абешла, мамзаргьы абешлаа роуп. Ҳара ҳашықәсԥхьаӡара аҟынӡа XVII-XIII ашәышықәсқәа рзы хеттәи адокументқәа изларҳәо ала (урҭ рбеит Богазкеитәи архив аҷы) Кавказ ахьӡ азҭаз роуп ҳәа иршьоит. Ҳашықәсԥхьаӡаранӡа XV ашәышықәса аѡбатәи азыбжазы афараон Аменхотеп Ахпатәи исалам шәҟәаҷы «Гага» ҳәа зыӡбахә имоу атәыла, хеттаа, «кас-кас» ҳәа изҷыз ракәзар ҟалап…»

Аҭоурых аҷы хаттааи, кас-касааи, абешлааи ирызку адокументқәа, еиҳараӡак ажәытәуатәи аамҭа иатҵанакуа, аинтерес ду рытцоуп. Иаагозар ҷырԥштәыс, ҳаамҭазынӡатәи XII-XI ашәышықәсқәа реихысырҭаан Ассириа ҳәынҭқарс иҟаз Тиглатпаласар Актәи (1115-1077-тәи ашықәсқәа) еиуеиԥшым атәылақәа инапатҵаҟа иааигарацы аибашьрақәа акыр мѡаԥигеит. Уи иигаз ииааирақәа ртәы ахаҳә аҷы иҭыҟҟааны ианырҭон. Убас, иаагозар ҷырԥштәыс, ҳашықәсԥхьаӡараҟынӡатәи 1112 шықәсазы «Аѡадахьтәи амшан аҷтәи атәылақәа 23 сыриааит» ҳәа аѡыра ааниҩьит. Абарҭ имѡаԥигоз иқәыларақәа раан кас-кассааи абешлааи иҷаҳахьан… драбашьхьан… «Урҭ аѡадахьтәи аӡиас (Аԥсара) аҟынӡа инасцеит» ҳәа иҳәоит ҵьара.

Иара убасҵәҟьа акәын хаттаа ртәыла ааныӡкылаз хеттаагьы, кас-касааи абешлааи ирҷагыланы ишықәпоз… Хеттаа рантҵамҭақәа изларҳәо ала каскаа адгьыл иқәаарыхуаз жәларын, ирыман ақалақьқәеи

абаа хырҕәҕәарҭакәеи. Даҽеаҵьара «урҭ ҳәахьшьцәан». Аси аԥшыци ирҿатәаны «исуан» ҳәа рзырҳәоит. Иҟалап, рцәа ԥаҳҿуеит ҳәа акәызтгьы ус зырҳәоз. Иҟалап, ииашаҭәкьаны урҭ анаптәракәа рнапы рылакызтгьы.

Ҳара зыҙбахә ҳамоу аамҭеи Евлиа Челеби ииаамҭеи х-нызкь шыкәса рыбжьоуп. Аха аҵыхәтәантәи иантцамҭакәа рҿы арҭаа рыҙбахә дахьалацәажәо «аҳәааҙара рнапы алакуп» ҳәа рзиҳәеит.

Ашьҭахь хышә шыкәса урҭ аҭырқәцәа рнапаҭаҟа ианыҟала, аԥсылман динхаҵара анрыдыркыла, ҳәара аҭахума, аҳәааҙара иаҟәытцит. Аха ҳара зыҙбахә ҳамоу азкьышыкәсҟәа рнаҩстәи ахтыси, аԥсылман динхаҵарахь ииасаанҙатәи аамҭеи роуп. Ус анакәха, ҳазлахәаԥшуала, араҟа еидуҳәалаша, еидукылаша рацәоуп.

Даҽеаҵьарагьы иааигоит – уажәы зыҙбахә ҳамоу ҳашыкәспхьаҙара аҟынҙа 712 шыкәса ртәы. Ассириатәи антцамҭакәа изларҳәо ала, Саргон Аҩбатәи иҳәынтқарра аҳәаакәа Каскаа ртәылаҷынҙа инаҙон. Амшын иаԥныз абаагәарақәа руакгьы «Арыпса» ҳәа ахьзын.

Еицырдыруа ачех ҵарауаҩ В. Грозныи, анемец ҵарауаҩ Е. Шиуллер, иара убас асовет ҵарауаагьы нарыцҵаны, убарҭ рхыпхьаҙараҷы ақыртуа ҭоурыхҩцәақәакгьы налатцаны ишьақәдырҕәҕәоит – хаттаа аԥсуааи аедыгьааи ишырзааигәоу, ишрыдҳәалоу. Насгьы, хаттаа рыбзоурала адунеитәи ацивилизациа иаиуз шырацәоу. Убас, иаагозар ҷырԥштәыс, иахьа адунеи зегьы аҟны ан – мама ҳәа лзырҳәоит, ахатт бызшәаҷгьы ан ишлышьҭаз «мамма» ҳәа акәын. Ирҳәоит уи ахаттқәа рҟнытә хеттаа рахь ииасит, урҭ рҟнытә абырзенцәа рахь. Аҵыхәтәантәиқәа рыла ауп Европа излахыҩыз ҳәа.

* * *

…Ҳавтобус ыкәха Ҭырқәтәыла агаҷа иаваршәны ицон. Сара сахьтәаз азкьышыкәсҟәа рнаҩсан ари адгьыл

зыԥсадгьылыз ара инхоз-интԥуаз, игәырҧьоз, итԥәыуоз, ииуаз-иԥсуаз, зтәыла, зыжәлар рыхьчараҽы афырхатԥара аазырԥшуаз срызхәыцуан. Срызхәыцуан, избанзар атоурых излашьакәнарҕәгәо ала урҭ ршьа ауп ҳара иҳалоу, урҭ ҳаркьарзуп.

Изакәызеи абри ауаҩ дызҿу... Амҳаԥьырра иагаз аԥсуаа уажәы иахьынхо ҳара аԥсуааи аедыгьқәеи ҳазхылтцыз нхон ҳәа ашьақәрыҕәгәара иаанагои? Ари аҩыза азтԥаара аԥхьаҩцәа ишәызцәыртцыр ауеит. Убри азы иааркьаҿзаны акәзаргьы, иара Ҭырқәтәыла атоурыхгьы ҳәатәуп.

Атырқәцәа Ҭырқәтәыла иқәнагалеижьҭеи зқьышықәса затԥәык роуп итԥуа. Абжьаразиантәи уахь инеит. Абырзенцәа ахцаны иааныркылт уи атып. Абырзенцәагьы ирыԥсадгьылзамызт... Уаанзә атоурых излахәо ала, рапхьаза изыԥсадгьылыз хаттаа роуп, аԥсуааи аедыгьқәеи зхылтцыз ҳәа иршьо. Ус анакәха аԥсуаа амҳаԥьырра рцара машәыршәа иҟамлазеит, ажәытәзатәи рыԥсадгьыл ахь ихынҳәит ҳәа ххәар ауама? Мап, ус аҳәара ауам. Атоурых аҿы ажәларқәа ртыпқәа ааныжьны даҽеа тыпқәак рахь, даҽеа дгьылқәак рахь рцара изныкымкәа иҟалахьан. Уажәы убарҭ зегьы анкьаза иахьыҟаз рыдгьылқәа рыԥсадгьыл ауп ҳәа аҳәара ауам, иагьиашахом.

Амала, сара стәала, аԥсуаа Ҭырқәтәыла иахьнанагаз изықәшәаз, ирхыргаз (урҭқәа ртәы уашьтан иаххәоит) атәы тынч аҳәара уадаҩуп, аха иаламзит, ажәытәзатәи хаттаа рыдгьыл аҳақ акәу, дара рҳақ акәу здыруада, амала Анцәа дырзылбаапшын илыпха роуит, еиқәхеит. Уимоу иахьа уареигәырҕьаратәы еитцагылангьы иҟоуп.

Ҳарҭгьы, уахынлатцәкьа ҳаатымгылазакәа ҳавтобус ахы ахьхоу дара рахь ауп.

* * *

Адырԥаҽены (сентиабр 10), ҳавтобус ашьхацәҳәыра иагәылгаз, итбаа-ҭыцәҙа, ишшәырҙа цьара машәыршақәгьы ҭаҟәа-ҭасырҭак змамыз амԥа ианыршәланы ицон. Ҳахьынаԥш-ааԥшлакгьы, ҳарҕьарахьгьы ҳармарахьгьы ҳазқәыԥшуаз – зны ицәаԥшьҙа, даҽеазных еиқәатцәа-самсалха еиҟәыжәжәа ишьҭаз асакара акәын. Цьара-цьара Египеттәи апирамидақәа реиԥш х-ганк, ԥшь-ганк змаз адәагәҭа иаагәылҳәҳәоз аҳәыгәрақәа цәырҭуан. Излаабоз ала уи ашьхацәҳәырагьы ус баша иаанрыжьырц ргәы итаҙам Ҭырқәтәыла. Ана-ара иаабон аҭаҭынрҭақәа, азараҟьала ирҭәыз амхырҭақәа, дара убарҭгьы ублаҷы иааиртә иҟамызт: аҭаҭынрҭақәа ракәзар – ивтциааҙа адгьыл рхы ахьаатдырҳәҳәаз ус иагьаанхеит ихача-хачаҙа, азараҟьақәагьы урҭ шышәтызгьы, дара ишырҟазшьоу еиԥш, амрахьы ишхьаҳәызгьы уи ирыцханамшьеит. Абыржәы мцабзк нарыхҟьазшәа ихыблаа-хыблааны игылан. Цоуп, инеиԥынкыланы цаметла итачаԥаз аҙықәтцарҭақәа аабон, амала амра цеира аԥшәымара ахьауа ари асакара рызхара аҙы рҭамлозар акәхап урҭ…Уи ауп ҳгәы зырхәанчаз, уимоу, анаҷьалбеит абарҭ рѳызцәа аҭыпқәа рҷы аума аԥсуаа ахьынхо ҳәа еибаҳамҳәаз азтцаара аҙәаҙәала ҳҳаҷқәа ирныԥшуан. Ахәтакахьала, сара Ҭырқәтәыла ҳалалеижьҭеи сзызхәцуаз уи акәакь ажәытәтәи аҭоурых насымпытцаба ицеит. Уи ацынхәрас сҷаԥхьа иаацәыртцит амҳаҷьырра иадҳәаланы ҳажәлар рҷы иаанхаз, угәы ҭызшьаауа, ҳхәыҳжьы зыргыло, амца узыркуа, ажәабжь хлымҙаахқәа, алегендақәа…

Баша ирымҳәозаарын ҳабдуцәа, рабдуцәа рыла итәыз аҭыркә ҕбақәа Аԥсны агаҷа ааныжьны амшын ианынхылоз, зхы ззымҟажоз – ркьарахәқәа рлымҳа ашьаҭа инадкыланы, рыблақәа ҭраа рыԥсадгьыл ашьхақәа шеиԥхьыршьшьаауаз ари адунеи аанрыжьуан ҳәа… Мамзаргьы ари аѳыза амԥа хьамҭа иашьцыламыз,

иазыҟатԥамыз ажәлар шабо ианалага, амшын-зы ажәра ишалагаз, убри иахҟьаны амгәа-хьаа ҽкны ишрылалаз. Ишыннарԥәаз. Аҳҟы дызцәыпсыз ан – лыпшқа иԥсы ҭазшәа амышәкәан дылаԥаны, дылгәыдырҕәҕәала, длаҕырҳышо ауаз-гарашәа шылхәоз, аха ианлытцырдыраа длымжәаны амшын далазыжьыз аҭырқәа димтцасны, длыма ларгьы амшын аԥахь дышцаз. Аԥыхәтәаны, Ҭырқәтәыла – Самсунынза, Трабзонынза инеиз аҕбақәа ианырҭытцуаз – ранацәа, раҳәшьцәа, рхәычқәа ирымкәкәааны, ахацәа хазы иналхны ашәақьқәа надыркны аибашьрахь ишдәықәрҭцоз. Иаанхаз рыбжеиҳарашык Ҭырқәтәыла агаҽа ишавантцәаз. Нас егьырҭ еиханы ашьхарахь ишдәықәлаз. Амшан ацәҳәыра, адәы-сакара иахымсрада ԥсыхәа шыҟамлаз, иҙышны мацара заҟаш рыпстазаара иалтцзеи…

Схәыцрақәа исызцәырыргаз абри асахьа Ҭырқәтәыла ашьха-цәҳәыра ҳахысны ҳахьнеиуаз сыбла ихгылан.

Иҟалап 120 шықәса рнашсан уажәы втобусла ҳазнысуаз амша акәызтгьы усҟан урҭ знысыз.

Мызкы анашсан Ҭырқәтәылантәи Аԥснықа иҳазнеиз Саадатин Акәаҙба, Аҟәа агаҽа акаҳуажәырҭа аԥхьа ҳанеицәажәоз «Аурыс ҳәынҭқар Аԥсны ҭарцәны, Аԥсны адгьыл иҭахын, аҭырқә султан аибашьцәа иҭахын – убри ауп амҳаԥьыррагьы зыхҟьаз» ҳәа иихәахьаз иажәақәа уажәы слымҳақәа ирташуеит.

Ҭырқәтәыла ҳагәылсны ҳцон аԥсуаа еиҳа рҽеидкыланы иҟоуп ҳәа ззырхәоз аҭыпқәа руак ахь – Адаԥазарҟа. «Имгәыҷкәа иԥсхьада», абри ашызатцәкьа уаҟа ишпаабари ҳәа ҳгәыҷны…

«Аԥь-тԥла зцәажәозҭгьы егьа аҳәарын»...

Адаԥазар аԥсуаа рацәаны ишынхогьы, уимоу, ашьҭахь излеилаҳкааз ала – Сҭампыл иҟоу рхыԥхьаҙара ишеитԥамгьы, сара стәала аԥсуаа жәларык, милатк раҳсабала Аԥсны аиԥш Ҭырқәтәылагьы еиқәырханы измоу ақыҭа ауп. Цоуп, ақалақь иацуп культурала аизҳара, малла-шьалла зҳәаз еиԥш аҽеибыҭара. Уи иалтцшәоу шырацәоугьы, иамоуп агхақәагьы маԥымкәа. Убарҭ зегьы иаарылкааны иазгәаҭатәу, иарбан милатзаалак азы ихадараны иҟоу абызшәа – ақалақь аҿы амч ахәкәадахо ауп. Аиҳараҙак уи зцәыҙуа ахәыҷқәа, аҿар роуп.

Мшәан, ус ауми ишыҟоу ҳара ҳҽегьы...

Ус анакәха, араҟа Аԥсны ҳаԥсуа бызшәа аиқәрхараҿы ақыҭа иааннакыло аҭып аҩызаҵәкьа еиԥшуп, Ҭырқәтәылан аԥсуа бызшәа аиқәрхараҿы уатәи аԥсуа қыҭақәа иааныркыло аҭыԥгьы.

Убриазоуп Адаԥазар ҳаннеи адырҩаҽенытцәкьа гәԥҩык аҩызцәа ишьақәргәгәаз, ҳазқәымныҟәар ҟамлоз апрограмма агәхьаа мкыкәа, ақалақь акалтқәа рҿы ишьҭоу аԥсуа қыҭақәа рахь ҳаздәыцқәлаз...

Зегь раԥхьа ҳназыдгылазгьы Каилар ҳәа изышьҭоу ақыҭа ауп. Аԥсны иҟоу аԥсуа қыҭақәа ирыдукылозар, зегьы реиҳа изеиԥшу Кәтол ауп. Кәтол еиԥштцәкьа Каилар ақыҭа ахьышьҭоугьы каршәроуп. Каилар ахалагь акәым, ҩба-хԥа саат рыҩнутцқа (аамҭагьы уаҳа ҳамамызт) ҳазлысыз егьырҭ ақыҭақәагь ахьышьҭоу каршәроуп.

Каилар агәаҿы еизаны иҟаз ақыҭауаа ҳрыхҭыгәлеит. Ақыҭа ахы (ақыҭа аиҳабы ус ауп ишизырҳәаз) Ниҳат Пасаниа инапхгарала уаха-саха ҳәа аусура иаҿын.

Аԥхьа санынарылаԥш «аколнхара еиҽкааны ирымоума» аасгәахәт. Избанзар, уаҟа, Ҭырқәтәылан – ақалақь аҽы акәзааит, ақыҭан акәзааит зегьы дара рхатә усқәа рымоуп, рхатә усқәа ирҽуп. Иаагозар, ақыҭан дгьыл ҽаҵакгьы убом аҳә иитәым. Аха ари аҽены, еиҭасҳәахуеит – аҽаргьы, зыкәра ныкәсхьаз абыргцәагьы ақыҭа агәы аҽы еизаны аус еицыруан. Ашьтахь излеилаҳкааз ала, урҭ цьарак, ҭыпк аҽы еизаны уск рнапы ахьалакыз – мзызс иамаз ҳара ҳакәзаарын. Аԥснынтәи инеиз иаҳпылараны иахьыҟаз рқыҭа агәаҽы ҳахьрыдыркылашаз атып дырхион. (Снаԥыԫлан исҳәоит – адырхаҽены уа ҳаннеи иаабеит – уи адәы ииаҵәҟаҟараҳа шьаҵ-ҽыцла ишыхҟьаз, аган аҽы – ашьапа ргылан, уи аԥхьа ныркә – ақыҭауаа рзы астадион аҽы еиԥш атәарҭақәа ҟатцан. Аха уи зегьы адырхаҽены акәын).

Ажәлар ҳакәшеит…

Азҵаарақәа… азҵаарақәа… еиҭа азҵаарақәа…

Ҟаилар шәи ԫажәа ҭзы нхоит. Абар даргьы: Ебжьноуаа, ЦәԪаа, Қапаа, Ҷанаа, Габниаа, Дарымбаа, Аҭеибаа, Ацәеибаа, Ажьиаа, Барцыцаа, Гәмсыҭәаа, Тәанаа, Нахьариаа, Ҭаскәачаа, Папаа, Ҳагәшьаа, Еныкьаа, Ҭраа, Қыцәаа, Кәпалаа, Амҷаа, Гамсаниаа, Палаа, Башныхәаа, Ҟаитанаа, Чқәниаа, Кәарҷиаа, Гәмаа, Лакәиаа.

Каилар дук иацәыхарам Ахбалықь, Ԥсырҙха, Кәзмықә ақыҭақәа. Уаҟа инхоит: Аграа, Мықәаа, Ачаа, Еқәсаа, Ҭыршаа, Палаа, Қапаа, Папаа, Калцаа, Гечаа, Абашьаа, Инаԥҳаа уҳәа егьыртгьы.

ԪБа-хԥа саат рыла арҭ еиқәаҳаԥхьаҙаз ақыҭақәа еихатә уардынла (ус ауп амашьына ишазырҳәо уатәи ҳашьцәа аԥсуаа, иагьиашоуп сара стәала, избанзар, ауардын, уарла-шәарлоуп акәымзар, ақыҭангьы ахархәара иаҟәцхьеит: ус анакәха, уи ахьҙ хәыҷы-хәыҷла ҳбызшәа иагәылаҙамызшәа инаҳампыҵаба иҙуеит, ус шаҟа ҳцәыҳхьоугьы здыруада) ҳрылсит. Ҳрылсит ауп акәымзар, ҳаатгылан хазы-хазы аԥсуа қыҭақәа хыхь-хыхьла акәзаргьы иҭаҳҵаартә, еилаҳкаартә ҳзыҟамлеит. Амш

иалаҳҳызгьы ҳақәымҷиеит – уи аҽены хәҳахәҭра мшызаарын, зегьы Адаԥазарҟа ицеит. Ажәакала, дара уахь инеит, ҳара – арахь ҳааит... Џьара-џьара хыц-ꙋыцқәак иаабоз, дара урҭгьы аԥсшәа ааибыҳәан, хыма-ԥсыма зҭаарақәак нараҳҭон. Уажәгьы слымҳа итаꙋеит: «Ҳара ҳашшәзыԥшыз ҳаблақәа кьаҳәит... ишәааишьозеи... ишәцашьоузеи... уаха сҭаацәа анааилак ирасҳәозеи?...» ҳәа дгьызы-ғызуа (сымꙋашьозар, Абалықь ақытан ауп) Минсур Шьаҳир-иԥҳа Агрба лыбжьы. Ус сҳәеит ҳәа, уажәы схәыцуа салагар, ꙋба-хԥа саат рыла маҷгьы ҳалҳмыршаҙеит. Егьырҭ зегь ракәым Цхинара ақытан аџьаама аҭаларагь ҳалшеит...

Аџьаама атәы анцәырзга, иахьа уажәраанҙагьы ҳара уиазы иҳамоу агәаанагара зынҙаскгьы ииашам. Ауахәама ханҭало, адинхатцара иацәыхаратцәкьогьы иџьашьаны ауп ақьырсиан культура ҳшахәаԥшуа: уа иꙋныꙋуа амелодиа ҳшыхнахуа еиԥш ауп асахьатыхымтақәа икыдугьы ҳаблақәа шхыркуа. Ус ƀамлашьа амаҙам ажәлар ркультура еихаҳауа шәышықәсала, зқьышықәсала иахьааua.

Убастцәкьа ахатә культура ду амоуп аԥсылман динхатцарагьы, убри ахыԥхьаҙараҷы – аџьаамагьы.

Ҳара иаадыруазароуп – иарбан динхатцаразаалак – ауаа рбзиабара, реилибакаара, рыҳалалра арҕәҕәара акәымзар, рҕыцкра, рцәылеибахра ишазкым. Уи аганахьала хынꙋажәижәаба шықәса рыꙋнутцкала цәгьарамзар бзиара алаамгеит.

Адунеи аҷы иќоу адинхатцарақәа рааста зыкәра маҷу акоуп аԥсылманра. Уи адинхатцара аматцзуꙋцәа излаҳарҳәаз ала, анцәа ҳәа иршьо – адунеи иқәу ауаатәыꙋса зегьы дырзеиԥшуп. Ус анакәха, атаацәара егьа идузаргьы – аби ани рыхшара шырзеилымхуа, еиԥшны ишырбо еиԥш ауп адинхатцарақәагьы шеиԥшу – убриазоуп рхықәкы – ауаꙋы иꙋнутцкатәи дунеи аизҳара изазку.

Аԥсылман динхатцара абриаќара ҳзазаатгылаз – Тырқәтәылан инхо ҳашьцәа – аԥсуаа уи даара ирылаҷены

иахьыҟоу, аматҵгьы ахьыруа ауп. Изларҳәо ала, ҷьара-ҷьара атырқәцәа рааста аҧсуаа аҧсылманра ҏеаларпс иркуп. Ибзиоу, ицәгьоу ус иахьыҟоу? Азтҵаара ас ақәыргылара – ииашам. Зегь реиҳа еицәоу, зегь реиҳа ишәарҭоу – акгьы агәра амгароуп. Уи ҳара хынҩажәижәаба шықәса рыҩнутҵқа ҳаҧстазаара аҧышәала иаабахьеит…

«Аҧсны аҧьаама ҷьаракыр игылоума?» – ари аҩыза азтҵаара изныкымкәа-иҩынтәымкәа иҳаҳаит.

Ижәбома закә мчу иамоу адинхатцара.

Ус сҳәеит ҳәа «аҧсылман-гәтылса ҳәа ззырҳәоз аҧсуаа анкьаҙа иқьырсианцәан, ашьтахь ауп ианҧсылманцәахаз. Ажәакала, урт аҩ-динхатцаракгьы ирхысит. Амала, сара стәала, арт адинқәа иреиҳау даҽеак ҳамоуп ҳара – сара сызҿу иахьа уажәраанҙагьы наукала цқьа итҭаам, адунеи ажәларқәагьы ирбартә-ираҳартә аҟынҙа иҳазхамгалац – «ҳаҧсуара» ауп», ҳәа ицәажәозгьы дсыниеит Тырқәтәылан. Изызҙарызеи, иара сара схатагьы уи иихәаз сақәшаҳатуп. Амала еитасҳәоит, уатәи ҳашьцәа рыпсылманра ҳқьышә иқәтцаны ацәажәара шҟәыҷарам. Ус аҟатцара амдырра иатцанакуа анаҩсангьы, ҳажәлари ҳаҧсадгьыли реиқәхараҽы иҧырхагоуп. Ус анакәха, уеизгьы-уеизгьы ҳаҧсадгьыл ахь ҳамгьежьыр ҟалом ҳәа иқәгылоу ҳашьцәа ианыртахха, аҧьаамагьы рзыргылатәуп.

…Ҳашьцәа рылабжышқәа хаддыла, рыблақәа траа иззыпшу рыпсадгьыл ахь игьежьыроуп… қыта-цыпхьаҙа аҧьаамақәа ргылатәыс иҳаургьы – иагьыргылатәуп, ианатаххагьы – урт рышҟагьы инеитәуп…

Еитасҳәахуеит, ҳаҧсадгьыли ҳажәлари реиқәрхара аус иахәоны иҟоу иарбанзаалак атцәгьы алатцатәым, аганахьалагьы иаҩстәым…

Псырҙха ақытан Аҧсны ахсаала зсыркыз аҙгаб қәыпш, Амлан Пап-пха «абри сыпсадгьыл аума» - лҳәан, лнацәкьарақәа тыс-тысуа, лнапсыргәтцала ахсаала лшьышьуан.

Амлан илдыруеит адунеи аҽы лара лзы зегь реиҳа ихадараны иҟоу Аҧсадгьыл шакәу… Уи ус шакәу аадыруазароуп ҳаргьы….

Сара Ҭырқәтәылан дызбеит ахшара змамыз аҧхәыс. «Аҧснгьы имаҷзам ус иҟоу, уаҟа азәы дубазар митә ҟалама?» ҳәа сашәҳәаргьы ауеит, шәагьиашоуп. Амала сара исдырбаз, лықәра акыр ишнеихьоугьы, ажәлар рҽы ишырҳәо еиҧш, иахьагьы амреи амзеи реиҧш длашоит, убриаҟара убла зыдхало ҧхәыс ҧшзоуп. Аҧхьа даарыцҳасшьеит, аха иҟаз-шыҟатәҟьаз ансарҳәа – дцьасшьеит.

Уи аҧхәыс лхатца дтырқәоуп, ус лахьынтцас илыман. Ахшароура мап ацәылкт. Уи иахҟьаны лхатцеи лареи аилытцра аҟынзагьы инеибагеит, аха иҧхәыс бзиа дибозаарын, лныжьра илымшеит. Ларгьы лхатца бзиа дылбозаап, аха «сыҧсуа жәлар ирыцымло, сыҧсадгьыл Аҧсны атцеира иаҧсамхо, уи ахьчара злымшо сыгра дышпатиаауеи» ҳәа мап лкызаап.

Ари исаҳаз зназы ицьасшьеит, илакәысшьеит, аха ашьтахь сылахь акаҷыра еизнартцәеит, сархәыцит. Сыхәтаахьала – уи аҧхәыс лҷаҧхьа сшьамхы ларсны, схы ласырҟәуеит…

Абри инадҳәаланы еита цәырызгар стахуп даҽа зтцаарак. Уажәадагь салацәажәахьеит акьыпхь аҷы, уи ауп еита ицәырызгарц стахуп ҳәа зысҳәазгьы. Сызҷу – ачечен жәлар рҷырпшы ауп: ѡажәижәаба шыкәса иртысыз аҧхәызба, хатца имцаз, ма атәым хәычы дааганы длааҙароуп, мамзаргьы ахшара длоуроуп… Ахатца дышлымамгьы уи хьымзгым, уимоу, Аҧсадгьыл аҷаҧхьа, лыжәлар рҷаҧхьа луал-ҧшьа налыгзеит ҳәа рҳәозаап, зегьыңцьарагьы ҳатыр лыкәтцаны ицәажәозаап.

Сара стәала, зегьы рхыччара ааста, ҳаҧсадгьыли ҳажәлари реиқәрхараз зегьы иҳахәаша аус азхәыцрахь ҳаиасыр ахәтоижьтеи акраатцуеит.

* * *

Псҳәы амала ицаны ииааз ҳәа шырҳәо еипш, Тырқәтәыланза ҳнеины Ҷлоу ақыта ҳналампшзакәа Апсныҟа ахынҳәра хьымзг дук еипш иаҳшьеит Аҟәатәи аҩныматәаҟатцарта афабрика адиректор Кәаста Ҷолокәуеи сареи. «Кәаста Ҷлоу ибарц зитаху еилкаауп – иаргьы д-Ҷлоутәуп, аха уара узустада?» ҳәа зны-зынла азтцаара схы инасталон. Абшьтрала акәзар – с-Мыкәтәуп, с-Цьалтәуп, амала схәычрашыкәсҟәа зыдҳәалоу – саншьцәа рқыта Ҷлоу ауп. Иара абыржәы сыкәра акыр ишнеихьоугьы, зны-зынла схәычра иадҳәаланы избо сыпхызқәа Ҷлоуҟа ауп срыма иахьцо. Ус акәхап, ауаҩы ихәычра, иқәыпшра зыдҳәало атып ипстазааратәы амч чыда аанахәозар акәхап.

Ажәакала, Кәаста Ҷолокәуеи сареи ҳҩызцәа ҳатерыцәзаны, Цьамал Адлеиба (ари ауаҩы уажәы Адапазар дынхоит, Гиолцьык ақалакь аҟнытә ииаз иашьа аиҳабы Ниҳати иареи асасааиртатәы иахтааит, урт ажәытәан Ҷлоу инхон) ҳиманы ддәыкәлеит Ҷлоуҟа. Атырқәцәа уи ақыта ишашьтоу Карапинар ҳәа ауп.

Алымҩанык Цьамал Ҷлоу иазкыз ажәабжьқәа ҳаиҳәон. Ҳамҩагь нахаран – Адапазарнтәи Ҷлоунза ҩынҩажәижәаба километр раҟара бжьоуп. Ақарцьа ақытан шәи ҩажәа шықәса рнаҩсан Апснынтәи уахь инеиз Амаршьан иргылаз аҩны ҳирбеит... Усҟан азы уи акалт иатцанакуаз зегьы псыуа қытақәан, аха ашьтахь хәычы-хәычла, аиҳаразак атцыхәтәантәи ажәашықәсҟәа рзы атырқәцәа ааны ирыланхо рҽаархан, апсуаа урт ирылазҩеит...

Ҷлоу ҳназааназа ҳапхьа иаацәыртцит Ахьацара ақыта: аргьарахь – Ачаа ирынхартан, армарахь – Адлеиаа рҩнқәа гылан... Зынза ҩажәижәаба тзы рҟынза ыҟан... Урт ргәылара иҟаз Бақәраа рынхартагьы надкыланы, уажәазы псыуа тзык иадамхаргьы иианханы иҟам.

Ҳаихатә уардын аанҷаст Ҷлоу ақыҭа агәаҷы. Џьамал днаҳаԥызан – акрыфарҭа ҳныѡнеигалт. Ателевизор акын. Ҷкәынцәаҟаак адтәалан. Аха урҭ рахь дымнеикәа, ҳахьыныѡнашылатцәкьаз астол иахатәаз ѡыцьа абыргцәа аԥсшәа нареиҳәан, «арҭ Аԥснытәқәоуп”» ҳәа ҳадирдырт.

…Џьамал ҳаԥхьа днагылан Ҷлоу ақыҭа ҳалсны иаабеит. Излеилаҳкааз ала, анкьа иаԥсыуа қыҭа цқьан. Аха уажәазы иаанхаз хынѡажәаҟа ҭзы роуп. Дара урҭ анхарҭақәа рыбжеиҳарак рҷы иубогьы быргцәоуп, аҷар – ақалақьқәа рахь ицеит.

Џьамал ҳиманы Адлеиаа рхәы ҳәа изышьҭоу ахь ҳхалт. Уантәи ақыҭа унапсыргәытца иқәушәа уалаԥшуеит. Аѡада – ииашаны Аԥсны иҟоу Ҷлоу иахчну Панаѡ уаҷаԥшуазшәа ашьхарԥқәа убоит; алада аиѡхаақәа урыбжьыԥшны амшын агәы ухыԥшылоит.

Зегь реиҳа иахьыҳараку ахә қәацәраҷы – хышәԥшьышә шықәса зхытцуа аџь џар-џаруа игылоуп. Иаакәыршаны нышәынтрақәоуп. Амала, аџь инацәыхараны иҟоу анышәынтрақәа аѡырақәа зну абаҟақәа рхагылоуп, аџь ааигәа-сигәа, насгьы уи амҭан зыԥсыбаѡ анышә иамадоу хыц-ѡыцқәак рҷы ахьатә масарқәа рхарсуп, аџь-ҭла амҭанытцәкьа иҟоу анышәынтрақәа рҷы ахаҳә башатцәкьагь шьҭам.

– Арҭ Аԥснытәи мҳаџьырра арахь иаанагаз рнышәынтрақәа роуп, – ҳацәажәара даҷын Џьамал, – арыцҳақәа, ирхадырсшаз амасарҭцәкьа злаԥырҟашаз аихатцәкьа рымамызт. Урҭ зықәшәаз, арахь иаазгаз, амыҟәмабарақәа ирхыргаз издыруа ҳәа иԥсы ҭаны аҙәгьы даанымхеит.

– Аԥсуаа ирхыргаз агәаҟрақәа зегьы збаз, издыруа абри аџь-ҭла ауп, изцәажәом акәмзар, – иҳәеит, луанытә даақәыпсычҳан, Кәасҭа Ҷолокәуа.

Сара Адем Маҳариа рабдуцәа рзы иихәаз сгәалашәеит:

«…Аҳәса ахшара данроулак, аҙкы ичапан злахыртцәозтцәкьа рымамызт. Ақыҭауаа злахандеиуаз рмагана

заҭәы ҽыҙәҙәааны иалахыртҷәон…». Нас зыпсҭазаара иалҭуаз рнышәынтрақәа ирхадырсуаз амасар злалырхрыз? Убас уи аҵь-ҭла ашьапаҽы зыпсыбаѽқәа амадоу иреиуоуп: Ҷолокәуаа, Абыхәаа, Аҵьаа, Адлеиаа…

Даара ҳзырхәыцыз даҽеа-ажәабжьқгьы ҳаиҳәеит Ҵьамал:

– Абанҭ ижәбо амжәақәа – ҳабдуцәа Апсныҟтәи иаргаз мжәақәоуп. Ҳарҭ – амҳаҵьырра иаанагаз рҧацәа, рматацәа урҭ амжәақәа иҧшьоу атлақәа реиҧш ауп ишаабо. Ҷлоу ақытан раҧхьа иаанагаз аҭырқәа иааихәаз анхарҭаҽы игылаз амжәа апҟара далагеит ҽенак. Али-ҧси рыбжьара ақыҭа иахыѽит уи ажәабжь. Хәычи-дуи зшьамхы инанагоз еишьҭеибатца ианааи – амжәа абаҟахыз, иҧҟаны икаижьхьан. Ҳаззеизаз анидыр – цәгьарак зуз иеиҧш ицәымыцхеит, илахь еиқәнатцеит. Изхысҳәаауа, уиижьҭеи аҭырқәцәагьы ҳамжәақәа ирылакьысҙом.

Ҳара ҳамѽахытцит Ҷлоу ақытан зегьы иреиҳабу Фаҳри Ҷолокәуа иахь. Иашҭа агәта игылаз атла ашәшьыраҽы ҳтәаны аицәажәара ҳаҽын. Кәасҭа альбом «Абхазиа» ҳамҭас ириҭеит. Агәыла-азла еизаз альбом абгьыцқәа еихыршәшәо Апсны ақыҭа, ақалақь зҳәаз еиҧш, еиуеиҧшым акәакь ссирқәа ртәы узырбоз асахьақәа рыблақәа траа ирыхәаҧшуан. Ус Фаҳри дааҳҽаҧшын, ҽааиҭит:

– Ҳқыҭа ҧшҙами?

– Даара қыҭа-бзиоуп, қыҭа-ҧшҙоуп, – сҳәеит сара, аха убраҟагьы сҽысзаанымкылазт инацыстеит, – шәабдуцәа ииаанрыжьыз Апсны иҟоу Ҷлоу Лаганиахә ҳәа захьҙу хә-ҳаракык амоуп. Уа унықәгылан ақыҭа уаналаҧшлак, улышьамхышгылан «анцәа ухьышьаргәтца сакәыхшоуп, адгьыл аҽы абри аѽыза акәакь ахьапутцаз» ҳәа уматанеиуеит апхьа, нас уанааиҧхьхәыцаалак «ҳабдуцәа тахозтгьы – абра иҭахандаз, абри аѽыза ашьам тып шпаанрыжьуаз» ҳәа ауаз умҳәарц залшом – сҳәеит.

Ишызбоз, ԥшьынѡажәи акы шықәса зхытцуа Фаҳри иқьышәқәа аақәац-қәацан: «Ус ауп, дад, ааи ус ауп. Ҷлоу, Ҷлоу ҳәа уажәы-уажәы баша игәалаимыршәозаарын сабгьы… ех, сабиц, сшьамхқәа сыххәыцуам, сажәгәшьеит акәымзар…» – иҳәеит.

«Акәымзар…» иацитцарц иитахыз? Ари аѡыза аамта сзырбаз, мышкы иадамхаргьы сымԥшыкәа шьапыла акәзаргьы сдәықәлон ҳәа аума ииҳәарц иитахыз?

Ѡбаҟа ажәа Ҷлоу ақыта ахьӡ ахьынтәааузы. Тырқәтәылан, Ҷлоу ақытан инхо Ҷолокәуаа ргәаанагарала – дара рыжәла аҟнытә ауп иахьааауа. Ақыта ахьӡи дара рыжәлеи ахьеихаршало анаѡсангьы, ус рҳәартә излаҟоу исаҳаз тоурыхтә жәабжьқәак тцаҟа сырзаатгылоит.

* * *

Стампыл асултанцәа рмузеи аҿы иубоит ицәыргақәтцо аҳәа дуқәа ԥшьба. Урт зтәыз – хатала асултан дзыхьчоз аҟарулцәа реиҳабы Шьаҳан Ҷолокәуа иакәын. Уи иашьа аурыс ҳәынтқар изааигәаз, иматц зуаз афицарын. Шьтрала аҳәынтқар изааигәаз адуель аҿы дишьит. Убри аҟнытә аишьцәа аѡыцьагьы Петербург ааныжьны, ибналаны Тырқәтәылаҟа ицеит. Уаҟа ауп Шьаҳан дахьтаацәарахаз, асултан иҟарулцәа реиҳабы итып аҟынӡагьы матцурала иахьизҳаз. Ѡыцьа ахшара иман: иԥа Хусини иԥҳа Лукиеи. Иԥҳа Лукиа ашьтахь асултан иҳәсақәа дыруазәкхеит. Шьаҳан иаҳәақәа рнаѡсан, амузеи аҿы иара убас ицәыргақәтцоуп уи исаат, иҟама, насгьы иԥҳа Лукиа лыѡнымтәа. Излархәо ала, Апснынтәи Тырқәтәылаҟа Ҷолокәуаа згаз, насгьы ашьхара ашьапаҿы атып алхны Ҷлоу ахьӡызтцазгьы иара иоуп. Иуасиат ажәа нагӡаны – иԥстазаара даналтц Ҷлоу дганы анышә дамардеит, иқьашанагьы уаҟа ауп иахьыҟоу.

* * *

Ҷлоу ныжьны Адаԥазарҟа ҳгьежьит Кәастеи сареи. Алымҩанык зыҙбахә ҳамаз инҳажьыз ақыҭа акәын, Ҭырқәтәылан инхо ҷлоуаа рыҙбахә акәын….Уаҟа рдацԥашә ҭәҳәаҟацаҙа ишыҟоугьы, ахәычы инаиркны иҟәашҙа ишлахьоу абырг иҟынҙа рыԥсадгьыл Аԥсны аҙбахә анырҳәо рхы-рҿкәа цәышхоит, рбыжьқәа ҭыстцысуеит, мцак рыцраланы ишабылуа рнубаалоит.

Абри аԥшьбатәи сыстатиагьы хсыркәшар сҭахуп, шьҭрала и-Ҷлоутәу, уажәы Адаԥазар инхо Ҷьиҳан Адлеиба иситаз иажәеинраала ала. Ажәеинраала иагуиабзоу ҳәа поетк иҩызшәа иазнеитәым, араҟа изааззгазгьы уи Аԥсадгьыл абзиабара, агәыблра, агәхьаагара ахьагәылжжуазы ауп. Абар уи ииҳәо:

Снышә-ԥшҙа, сыдгьыл-ԥшҙа, сҙы-хаа,
Сыдгьыл-ԥшҙа, сгәы, сыԥшҙа, сыхаа.
Уара уахь сықәԥшуеит, усымбозаргьы,
Снапы узысҟьоит, иумбозаргьы.
Ҽынла амра сахәаԥшуеит сылақәа ҭраа,
Уахынла амза сахәаԥшуеит сгәы ҭыууа.
Амреи амзеи ушырбауа здыруеит,
Урҭ санрыхәаԥшлакь узбошәа сҟалауеит.
Сгәы иалоуп бзиарак ахьудсымҭаз,
Ҳаицәыхараны ҳаишеит анцәа ҳазшаз.
Рыԥсы иамеигҙо урыхьчеит уа аԥсуаа.
Д-лашаран ҳаԥхьа дгылоуп Дырмит Гәлиа.

Сгәыргьоит ҳхатәы дгьылк ахьҳамоу,
Ҳмахәҿа, ҳгәы ҭәҳәоуп Аԥсны уахьҳамоу.
Уара уанҳамам аҽны ҳарҭ ҳзыԥсоузеи?
Уара узыҳәан итымҭуазар ҳаԥсы зҭоузеи…

Ҳабаҩ, ҳжьы, ҳнышә, ҳаԥсы уоуп уара,
Уара уанҳамоу аҽны ҳаԥсыуааупҳара.

Уҳахьчауеит аԥсуаа ҳажәԝахырқәа еидҭаны,
Уҳаргылауеит абас ҭацак леиԥш уԥшʒаны.

Жәеинраалак, шәак ҳаԝуазар – уа улыоуп,
Ҳаʻехәауазар, ҳаччауазар – уа уылоуп.
Уԥшʒара змаҳаз адунеиаʻҿ днымхеит.
Иаҳдыруа ахәҷала адунеи удҳардыруеит.

Инагʒаны ирзыԝʒом уԥшʒара зыԝқәаз,
Анцәа еиԥш ихәцуада, анцәа иоуп узырԥшʒаз.
Амшын ушьапқәа аʒәʒәауеит, ақәа акәзар – ухы…
Даʻеа ԥшʒарак рымоуп ушәырқәа, умхы.

Ас харантәи узхәыцра акәʒам сара исҭаху,
Ари аԥхынра исфарц сҭахуп сбыҫтахәы.
Сабду Шамиль, иаб Мкыд иҭаацәа Ҷлоу иҟоуп,
Сан д-Акаԥҳауп, Абыхәаа, Қапба, Жьиаа сзыҟоуп.
Сысаламқәа сызраҳә Аԥсны иҟоу аԥсуаа,
Рнапқәа сыргәыʒуеит, игәдыскылоит сыуаа.
Рылақәа срыгәʒуеит сеиҭбацәа, аҷкәынцәа.
Ухаҳә, унышә сагәʒуеит, уихьчааит ҳазшаз анцәа.

Ҭырқәтәыла аԥсуаа анбананагеи?

Ҭырқәтәылан ҳаҟазаара аԥшьбатәи амш азы Адаԥазарынтәи Сҭампылҟа амҩа ҳақәлеит.

Еидҵоу Америкатәи Аштатқәа раҳҭнықалақь Вашингтон шакәугьы, Ниу-Иорк иналкаау аҭып шаанакыло еиԥш, Ҭырқәтәылагьы, Анкара аҳҭнықалақьны ишыҟоугьы, атәыла агәеисратцәкьа Сҭампыл ауп иахьыҟоу. Жәа-миллионҩык инарыцны уаҟа ауааԥсыра ахьынхо азы мацараз акәзам ус изыршьо, мамзаргьы, Европеи Азиеи ирзеиԥшу қалақьны иахьыҟоугьы акәзам. Арҭ зызбахә ххәаз хазы-хазы урыхцәажәозар, игәоуҭозар, Сҭампыл ахьӡ-аԥша ашьҭыхраҽы иааныркыло аҵакы шмаҷымгьы, сара стәала ус аҟараҽы аҵыхәтәажәа ззаанхаз аҭоурых ауп.

Нас ҳаиасып уи аҭоурых ашҟа.

Сҭампыл аҭырқәцәа ианышьҭырхыз 1453 шықәсазы ауп, уааназа уи Амрагылараҳьтәи Римтәи аимпериа, мамзаргьы Византиа ҳәа аҭоурых иазаанхаз атәыла ду иаҳҭнықалақьын, Константинополь ҳәа акәын ишашьҭазгьы.

Сҭампыл ҳнеира…

Европеи Азиеи еимаздо – анаукеи атехникеи рыбзоурала ауаҩы ихшыҩи инапқәеи иҟартцаз ҳаамҭазтәи уаҩы ибла хызкуа иссиру ацҳа-ҭакнаҳа ақәсра…

Жәохә километра зоура наӡоу Босфор анышьала ҳахыкәшара…

Адунеи зегьы зыӡбахә ахыҩхьоу, ихҩоу Сҭампылтәи абазар алаԥшра…

Аҵыхәтәаны, Сҭампыл амер иҟаитцаз адкылара…

Ас шаҟа рыʒбахə уҳəарызеи?

Урҭ зегьы хазы-хазы иззаатгылатəу, иныҭкааны излацəажəатəу зҭаарақəаны ишыҟоугьы аганахь снарыхоит. Сазаатгылоит асулҭанцəа рмузеи иадҳəалоу зҭаатəы затцəык. Абраҟагьы шəгəы иаанамгааит амузеи аҷы саатк, мамзаргьы ҩ-саатк рыҩнутҟа зны-зынла уршанхо, даҽа-зных ухəы-ужьы ргыло иаҳдырбоз, иҳарҳəоз асулҭанцəа раҳҭынра иадҳəалоу ажəабжьқəа (урҭ аинтерес ғəгəа шрыҭазгьы) реиҭаҳəара салагоит ҳəа сгəы иҭаʒам.

Мап, уи акəʒам схыҟакы – уи зынʒаск даҽеакʒоуп.

* * *

Ҭыркəтəыла ҳаҟазаара иадҳəаланы искьыпхьхьоу сҩымҭақəа руак аҷы сазаатгылеит ажəибжьтəи ашəышықəса актəи азыбжа антцəамҭазы аҭырқə ҭарауаҩ - аныҟəаҩ Евлиа Челеби апсуаа рабшьтрақəа дахьрылацəажəоз урҭ руакы рхаҭарнакцəа Стампыл, Ҭопҳана ҳəа изышьҭоу аҳаблаҷы ишынхоз. Уаҟа излеиҳəоз ала, урҭ уахь инанагеижьтеи акраатцуан, уиазоуп рхəычқəа ааʒара ҳəа Апсныҟа изыршьтуазгьы.

Нас Ҭопҳана аҳабла зымпытцакны инхоз апсуаа анбаанагеи Стампыл? Стампыл ҳəа уи ақалақь хьʒыс ианаиоу акəу (уи хыхь ишазгəаҳтахьоу еиԥш аҭырқəцəа ианышьтырх – 1453 шықəсазы ауп), ууанʒа – Амрагылараҳьтəи Римтəи аимпериа, мамзаргьы Византиа аҳтныҡалақьс ианыҟаз – Константинополь ҳəа ианашьҭаз акəу?

Абжьаратəи ашəышықəса алагамҭазтəи аҭоурыхҩцəа излархəо ала, ахəҭакахьалагьы, афбатəи ашəышықəсазы Византиа аимператор Иустиниан Актəи иаҳтынраҷы иҡаз аҭоурыхҩы Прокопи Кесариатəи «Аготцəа рабашьра» ҳəа захьʒу ишəҟəы аабатəи ахы (абазгаа ирызку) аҷы апсуаа рзы акырʒа зҭазкуа азҭаатəқəа дрылацəажəоит. Ҳналс-аалсшəа акəзаргьы цыԥтəахақəак аагоит:

«Фазис аҳиас (Риони ауп дызҿу) Ексинтәи Понт (дызҿу Амшын Еиқәа ауп – *Б.Ҭ.*) иалалоит амзаҧеиԥш амшын иахьахыкәшо атцыхәахьшәа. Азиа иатцанакуа уи аҳиас ахыҷкәа аҧы иҟоуп Петра ҳәа изышьтоу ақалақь; аҳиас егьи ахыҷкәа – Европа иахьатцанакуа аԥсилаа нхоит…»

Абри иаагаз ацыԥтцәаха атоурыхѡѡцәа ирҟатцымытцуа (аиҳараҳак ақыртуа тоурыхѡѡцәа) дара ишыргәапхо иалацәажәарц ртахуп. Урт шьоукы-шьоук Прокопи амзаҧа ҳәа зыҳбахә имоу Елыр аҧы акәушәа рҳәарцгьы иаҧуп. Аха зыҳбахә ҳамоу атоурыхѡѡы иара ихаан (афбатәи ашәышықәсазы) адунеи аҧы еицырдыруаз тоурыхѡѡы дуун. Ивадыргылоз даҧеа тоурыхѡѡык дыҟамызт, аиҳараҳак Аԥсны иазку антцамтақәа рганахьала, Агафи иакәмзар… Иара Агафигьы Прокопи ивагылара илшомызт. Нас абас еиԥш иҟаз атцарауаѡ иузеидымкылаша аҳиасҟәа – Риони Аалҳгеи ицәеилаѡашьарымызт. Иахьатәи аамтазы изларыхәаша иазхәыцны (ус ҟазтцо уажәы иара усгьы ирацәаѡуп) ҳцәажәоит ҳәа иаҧу ракәмзар.

Прокопи Кесариатәи Риони амраташәарахьтәи ахыҷкәа аҧы аԥсилаа ибазар изцьашьатәуи, иахьатәи археологцәа, антропологцәа, атоурыхѡѡцәа аҳәырѡы Амраташәарахьтәи Қырттәыла атып хьҳқәа аԥсуааи аедыгьқәеи ртопонимика аҟнытә иаауеит ҳәа иқәгылахьазар. Егьырт зегьы ракәым, уажәы аабыкьа атопонимика зыриашаз, еиташьақәзыргылаз Санакь ахьҳ саныгаа рҟынтә иаауеит ҳәа зҳәо ыҟазар…

Ҳара асултанцәа рмузеи иҳазцәырнагаз ахәыцрақәа – Прокопи Кесариатәи иахь ҳаиагара анаѡсангьы, уи ихаантәи егьи атоурыхѡѡы (ҳазҧу Агафи иоуп) Аԥсны иазкны ииҳәаз, иаагозар ахәтакахьала, мсымаа дшырзаатгылаз, «Бухлоон ақалақь», «Мсымаа рымѳа…», «Согбис ахыргәгәарта…» уҳәа дыззаатгылақәаз, иара убриалагьы «Аԥсуаа Ршәантәыла» ҳәа ззырҳәо, Дали Цабали иѳархыкны Аԥсны ашьха-

ра зегьы зымҽехакны инхоз аԥсуаа рабшьҭра мсымаа шракәыз, иаҳҳысыз ашәышықәса аҩбатәи азыбжазы аҙәы даанымхакәа амҳаԥьырра ишагаз, иҭацәыз урҭ рҭыԥқәа рахь Шәантәылантәи ашәанцәа шааз уҳәа рахь ҳаианагеит. Атцарауаҩ ҳәа зхы зыԥхьаҙо Мебчуани «ҭоурыхла» жәытәҙа аахыс ашәанцәа ара инхозшәа шьақәирҷәҷәарц ихы иҭиҳәааз аҭып хьҙқәа рышьҭыбжьқәатцәкьа ииашамкәа ихы иархәаны, дара рхаҭақәа мап зцәыркыз ашәан-бызшәала ицәажәозшәа дызҽеу уҳәа араҟа рзаатгылара иаԥсаны иҳаԥхьаҙом. Уи акәҙам асулҭанцәа рмузеи иснаҭаз ахәыцрақәа зыдҳәалоугьы.

* * *

Ҳаиасып абри асулҭанцәа раҳҭынра – дара рҟынҙатәи аимператорцәа ираҳҭынраны ианыҟаз, уажәы амузеи ҳәа изышьҭоу абри иџьашьахәу, иблахкыгоу ахыбра ду аҿы иҟаз (иҟалоит абраҟатәи ауадақәа руак итәыззгьы) хаҭала иибоз, дызхааныз ахҭысқәа ирылацәажәоз Прокопи Кесариатәи Аԥсны иазкны ииҩыз иантцамҭақәа рышҟа.

«Евксинтәи Понт (Амшын Еиқәа) ахықә аҿы инхоит зехьаа (иахьагьы Ҭырқәтәылан аедыгьқәа ишрышьҭоу азыхәқәа ҳәа ауп. *Б.Ҭ.*). Урҭ иаарытцакны асаныгцәа нхоит; амшын аҿықә – жәытә-натә аахыс иааныркылоит. Ҩ-хырҷәҷәарҭак – Севастополи (иахьатәи Аҟәа) Питиунти (Пицунда) дара рнапаҿы иҟоуп, рыргьы уаҟа игылоуп. Убас шакәугьы, ара инхо ауаа римтәи аимператор, мамзаргьы алазцәа рҳәынтқар рнапатцаҟа иҟаҙам. Урҭ ахьқьырсианцәоу мацаразы Лазыстантәи аепископцәа арахь иаарышьҭуеит адинхатцара аматцзуразы.»

* * *

Прокопи Кесариатәи Аԥсни аԥсуааи ирзикыз зегьы иаарылкаатәуп аимператор Иустиниан Актәи изааигәаз,

иаҳтынра иԥназ, шьҭрала и-Аԥснытәыз, иаԥсыуаз, Ефраҭ ҳәа захьӡыз арыҟәа (евнух) идҳәалоу ажәабжь. Абар аҭоурыхԥԥы уи дшалацәажәо:

«Аԥсуаа ԥыцьа аҳәынҭқарцәа рыман: руаӡәы аҳра иуан амрагыларахьтәи акәакь аҷы, егьи – амраҭашәарахьтәи акәакь аҷы. Амала, урҭ аҳәынҭқарцәа рхы мацара акәын изышьҭаз, рхы мацара акәын изызхәыцуаз. Убри иахҟьаны аԥсуа абшьҭрақәа оуман ирхыргоз. Иҟаз уи ауп: зыӡбахә ҳамоу аҳәынҭқарцәа ауқәын ԥшӡа данырбалак, иани иаби даарымкәкәааны, ихаҵара далхәдатәны (евнухк иаҳасабала дҟаҵаны) римтәи амалуаа дыддырхәҳауан... аԥарагь рацәаны ироуан. Ауқәын иҭынхацәа шьоуцәаны имгыларацы, дара рыдҵала иршьуан. Ажәакала, урҭ аҳәынҭқарцәа зыгәра рымгоз иԥсы ҭаны рнапаҵаҟа даанымхар акәын. Абасала, ауқәын ԥшӡа дахьиуаз аԥнаҭа агәыргьара ацынхәрас ашәы ршәылон, рыцкәынцәа рыԥшӡара – дара рзы иҭархагаз ԥшӡаран. Убри аҟнытә ауп Рим атәылаҷы иҟоу арыҟәацәа рыбжеиҳараԥык заԥсыуааy, аиҳараӡак аимператор иаҳҭынраҷы иҟоу арыҟәацәа.

Уажәы аимператор Иустиниан абри даҷагылт. Иара ибзоурала инеиԥынкыланы аԥсуаа зегьы ақьырсиан динхаҵара рыдыркылт. Аимператор урҭ дырзишьҭит иаҳҭынраҷы иҟаз, изааигәаз, шьҭрала иаԥсыуаз Ефраҭ ҳәа захьӡыз арыҟәа. Уи Аԥсуа ҳәынҭқарцәа рнапаҵаҟа иҟоу ус рзура азин рымихт. Аԥсуаа ари аԥыза аимператор иҟаиҵаз априказ еигәыргьаны иаԥылт. Уимоу, рҳәынҭқарцәа иԥарҷагылан, иахырхәеит...»

***

Хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиԥш, Прокопи Кесариатәи Аԥсни аԥсуааи ирызкны аҭоурых иазаанижьыз иԥымҭақәа аҵак ду рымоуп. Уи аԥсуа абшьҭрақәа абазгааи аԥсилааи инарываргыланы даатгыланы дрыхцәажәеит, ақыртуа ҭоурыхԥԥцәак урҭ абшьҭрала

изтәыз аԥсуаа ракәмызт, аха ҳара ҳауп ҳәа изҿу мсымаа. Абар Прокопи урҭ рзы ииҳәо:

«Алазцәа рҳәынтқар Гәбаз (Аԥсны аҳәынтқар Аԥсырҭ иашьа ипа – *Б.Ҭ.*) изааигәаз, иарԥажәѡан идгылаз Ҭердеҭ ҳәа аҙәы аҳәынтқар чарҳәара изиун, дыбналаны Ҵабал дѡеит. Аԥьамцәа дрыдгылан, аԥсилаа рхырԥәԥәарҭа абаа урҭ ириҭарц иҙбеит. Ус иагьыӷаитҵеит. Аха ашьҭахь, чарҳәара уны, абаа-хырԥәԥәарҭа аиҳабы (шьҭрала иаԥсилыз) ипҳәыс ԥшҙа лцәа анԥиҿ, аԥсилаа ѡаижәлан дԥыххааса дыкәртцеит».

* * *

Аслуҭанцәа рмузеи аӷны абарҭқәа зегьы зысгәалашәаз – зегь раԥхьа иргыланы Византиа аимператор иаҳҭынрагьы (иахьа зыҙбахә зынҙаскгьы ирымҳәаҙо) абраӷа иахьыӷази Аԥсни аԥсуааи ирыдҳәалаз ахҭысқәа зегьы рхытҳырҭа абра ахьакәызи азы ауп. Мшәан, Иустиниан Актәи аҳра аниуаз – 527 шыкәса инаркны 565 шыкәса рзынҙатәи аамҭа аѡнутҟала уи аԥсуаа рхәыҷқәа рзы ашколгьы ааиртит абраӷа, Константинополь (уажәтәи Ст̣ампыл) ақалақь аҿы, иҟалап уи ашкол аартызҭгьы аимператор иаҳҭынра (ашьҭахь асулҭанцәа ираҳҭынраны иҟалаз, уажәы асулҭанцәа рмузеи ҳәа изышьҭоу) аӷны. Насгьы «аԥсуаа рхәыҷқәа рзы ашкол ааиртит» анаҳҳәа азҵаара цәырымҵырц залшом: аҵара зирҵоз ахәыҷқәа Аԥснынтәи иааигозу ари ақалақь аҿы инхоз рхәыҷқәа ракәзу? Ари аѡыза азҵаара ус ааныжьра ауам, аҭакгьы ӷатцатәуп. (Ҳара ҳтәала, иахьа уажәраанҙа акгьы ҭцааны излаҳамам ала уаӷа Константинополь ақалақь аҿы инхоз рхәыҷқәа ракәын ҳәа ххәарц ҳтахуп, ус акәмызҭгьы, Прокопи Кесариатәи Ефраҭ иҙбахә дахьалацәажәо «шьҭрала иабазгыз» зиҳәарыз, Аԥснытәи итҟәаны иаргаз, аҳҭынраҿы маҵуѡыс иаарҳәаз ҳәа дихымцәажәоз. Убартқәа рышьҭахь Константинополь аԥсуаа нхомызт ҳәа злоуҳәарызеи? Иаагозар ҿырпштәыс, урҭ нхозар ауан

Ҭоԥҳана аҳаблаҽы. Мшәан, Евлиа Челеби ажәибжьтәи ашәышықәсазы иантҷамҭақәа рҽы «Ҭоԥҳана аԥсуаа жәытә-натә аахысгьы инхон» ҳәа баша иҳәарымызт…

Ажәакала, Сҭампылтәи асулҭанцәа рмузеи исызцәырнагаз ҳҭоурых иадҳәало арҭ ахәыцрақәа зҵаара шәкы узцәырыргоит. Избанзар, иахьа уажәрааҳзагьы урҭ ҭҵааҳам, итыстдаауеит ҳәагьы хаҭала сара иахьыҳзаздыруа ҭарауаѳык дашьҭаҳам. Арахь акыиаки еидҳәалоуп; аԥхьа ак ҭымҵаакәа – анаѳстәи ашҟа узкәацаҳом. Ус зысҳәо (аԥхьатәи сѳымҭақәа руак аҽы сазаатгылахьеит) ажәибжьтәи ашәышықәсазы Евлиа Челеби ҳара аԥсуаа ҳзы иимызт ҭаҳҵаауеит ҳәа ҳалагазҭгьы, иаҳҭахы-иаҳҭахым Прокопи Кесариатәи ихаантәи – афбатәи ашәышықәсахьы ҳмиасыр ауҳомызт. Ҭоԥҳана аҳабла азҵаатәы злацәыртцуаз амацаралагьы. Ҳара зыҳзаск даҽеакала ауп ҳашныҟәо – уигьы ҳалакьысуам, егьигь ҳалацәажәом, акгьы ыҟаҳамшәа, акгьы ҟамлаҳазшәа ҭынч ҳҭәоуп. Арахь ашәышықәсақәа, азқьышықәсақәа ирытҵахаз ҳажәлар рҭоурых ҿааҿаауеит. Ҽырдагәа ҟазҵаз, зыблақәа хызѳаз – уи аабаҳом, иҳаҳаҳом. Ҳара анақәҿаҳамҭлак «урҭ аԥсуаа ҳәа баша ирзырҳәон, ишыҟатҷәкьаз шәҭахызар – иқыртцәан, ақыртцәа ҳҭоурых ауп» ҳәа Қырҭтәыла аҭоурыхѳѳцәа аақәгылоит. Нас ауп анапҟьара-ашьапҟьара ҳаналаго… Аха мшәан, абасала аума ҳҭоурых шҭҵаалатәу?

* * *

Афбатәи ашәышықәсазтәи Византиа аимператор Иустиниан Актәи иакәзааит, уи иаҳҭынраҿтәи аҭоурыхѳѳы Прокопи Кесариатәи иакәзааит «аԥсуаа шәхатцкы, шәыԥсатцкы ҳцааит» ҳәа рнапқәа ыргьежьуа ирызҳатәуашәа самхаҳәазар ҟалап. Ус аԥхьаѳ агәаанагара имоурц залшом ҭоурыхтә фактқәак ыҟаҳамызшәа зыҳзаск рызбахә анумҳәалак. Убри аҟнытә Иустиниан Актәи аԥсуаа рзы иҟаитцаз абзиара инавар-

гыланы, атәымтәылатә мпытцахалаѡцәа зегьы реиԥш, уи 550 шықәсазы Аԥсны иазиузгьы ҳҳәароуп. Цоуп, Аԥснықа Ефрат дааишьтит, аха иара игәы ишатахыз акәымкәа, араќа ахтысқәа даҽа хырхартак роуит. Аԥсуаа ржәытә абшьтра дуқәа, ахәтакахьала, асаныгцәеи, абазгааи, аԥсилааи, мсымааи еидцаны иаку ажәлари иаку Аԥсуа аҳәынтқарреи аԥыстоит ҳәа иҽазикит Аԥсырт. Уи аимператор игәамԥхеит. Аԥсуаа рыгәшәа-мшәа зиҳәозгьы, рхәычқәа атцара зыдиртцозгьы – иара иимпериа аихаҳараҷы, арыгәгәараҷы гәык-ԥсыкала иматц руа иќаларц азы акәын, урт рхатәы ҳәынтқарра аԥыртцарц акәмызт... Убриазоуп иацы «аԥсуаа шәхатқы сцеит» ҳәа зҳәоз Иустиниан, ари аѡыза ажәабжь анизнарга амца зикыз, Аԥсны ақәхразы, аԥсуаа рыхәаҽразы иреиґьыз ир рԥызаѡцәа ѡыцьа – Улигати Иоанни зхадараҷы игылаз ѡ-рык Аԥсны иажәларц адтца зритәзгьы.

Атоурыхѡѡы Прокопи Кесариатәи Трахеиа (уажәтәи Афон Ҽыц, мамзаргьы Анаќәаԥиа) имѡаԥысыз аибашьраҷы дырхыҽхәаны, ифырхацәаны ауп ишааирԥшуа аимператор иеибашьцәа. Аԥсуаа ракәзар ишәаны шьтахьќа иѡзаап...

Ишәаны шьтахьќа иахьыѡуаз аума ѡ-рык аимператор изрыжәитцаз? Аха иаҽеԥнукылои? Уи дтоурыхѡѡын, зегьы раԥхьа аимператор иакәын дызтәыз, уи ииааирақәа атоурых иазынижьырц ауп ахтынраҷы дызимазгьы. Ус анакәха, ҳәара атахыума, знапы даныԥшылоз игәы иахәоз иѡуан...

Амала, араќа даҽеакы ауп сзыхәцуа: атәымтәылатә мпытцахалаѡцәа аамта егьа ирыбжьаларгьы – еиԥшуп.

* * *

Стампыл ҳаќазаара иадҳәалоу ахтысқәа рацәоуп. Урт зегьы хазы-хазы рзаатгылара уадаѡуп. Аха даҽеа хтыск атәы мҳәакәан сзаѡсуам.

Сҭампыл ҳахьаангылаз асасааирҭаҿы ахәлбыҩеха еизеит уаҟа инхо, аус зуа аԥсуаа. Уажәы исцәуадаѳуп аҳәаҳәала зегьы рыҳбахә аҳәара. Ажәакала ара иҟан абарҭ рѳызцәа ажәлақәа рхаҭарнакцәа: Абашьаа, Азагәаа, Қәачаа, Жьиаа, Мшәадаа, Ачаа, Баҕаа, Аиқәсаа. Урҭ хазы-хазы наптәрак-наптәрак рнапы алакын. Убас иаагозар, Абашь Олгән – деконоМиступ, ашәҭатәқәа рыҳахырҭа фабрикак деиҳабуп; Ашамба Ѳынтас – дархитекторуп, аѳнқәа иргылоит…

– Аԥсуаа ахьынхо аҭыԥхьҙқәа ҳәа ижәдыруеи? – ҳәа санразҭаа, аттаҳәа реиқәыԥхьаҙара иалагеит, аѳраҭәҟьа сахьҙомыз. Сзыхьҙаз акык-ѳбак ҵаҟа ианысҭоит: Кансере, Узуиааила, Самсун, Марашь, Геоксун, Мула, Қьеѳцьенс, Хабза, Чорум, Адама, Синоп, Карс, Ҳасандари, Мезиҭ, Мычмаз, Антариа, Узундара, Хансара…

* * *

Уажәшьҭа сазаатгылоит, аԥхьатәи сѳымҭақәа руак аҿы ицәырызгаз, аха инагҙаны ишәасымҳәаз жәабжьк.

…Абраҟа дсықәшәеит ѳынѳажәа шықәса раҟара зхытҵуа, иаазгыз хаҵа аукы.

– Ҳара ҳабдуцәа амҳацьырра ƙалааиҙа Ҭырқәтәылаҟа иаахьан, – иҳәеит Гаази Пыс-ипа, – Ҳаԥсадгьылгьы, сара иахьынҙеилыскааз, уажәы Аԥсны ҳәа ахьышәхәо акәзамызт иахьыҟаз – Шәача иѳахыкны ишьҭан… Ҳабшьҭра – Цәыцьаа ҳәа ауп ишрышьҭоу.

– Ҵәыцьба ҳәа аԥсуа жәла ыҟоуп, издыруада урҭ еидҳәалазар? – ҳәа саниазҭаа, дааиԥхьхәцаан аҭак абас иҟаитҵеит:

– Ҵәыцьаа Ҭырқәтәылагьы инхоит, аха ҳаидҳәалам ҳәоуп ишаадыруа. Ус сҳәеит ҳәа итызҵаахьада, иашьҭада. Ҳара ҳабшьҭра еиҭасҳәахуеит – Цәыцьаа роуп, инхоит Ҵабал аганахь, х-қытак Қьыунчаз, Ҳасандара, Ельма-бахча рҟны. Иара убас инхоит Сҭампыли Белецьиқьи ақалақьқәа рҽгьы, хышә ҭзы инарыцуп.

– Жәлақәас уаҳа иҟоузеи? – ҳәа сантҵаа, абарҭ еиқәиԥхьаҙеит: – Ашәыҟәтақәа, Иагҙаа, Мыскаа, Аԥысбақәа…

– Ҵабалааи шәареи шәеизааигәазар, шәызлеиԥшугьы рацәазар акәхап? – ҳәа сантҵаа, даапышәырччан ус иҳәеит:

– Ҵәыцьаа ҳрадедеи ҳзари ҵабалаа ррадедеи рзари иреиԥшҙам – еиҳа иԥшқоуп, еиҳа игәытшьаагоуп. Насгьы ҵабалаа раасҭа еиҳа рлеишәа баапсуп, зхәыжәла цәгьоу уаауп ҳәа иршьоит. Аԥсышәала ҳцәажәараҽгьы ҳахьеиԥшым ыҟоуп. Иаагозар, ажь азы ҳара амжәа ххәоит, амжәазы – амаркәҵа, аԥш азы – алиҭа, ауацьаҟ – ауанцьаҟ, иуаҳауама ацынхәрас – иуаама, умааиҙо ацынхәрас – уагьымааума ҳәа ххәоит…

Зегьы реиҳа иаҳцәымыцхаз – Ҵабалаа Ҭырқәтәыла ианнанага Цәыцьааи дареи аидыслара, аиқәылара, аимҵәара рыбжьалазаап. Урҭ ирызку жәлар рҳәамҭақәагьы аанханы иҟазаап…

* * *

Абарҭ азҵаатәқәа анцәыртҵ, араҟа имҳәакәа сазсуам аҽеакгьы, уаҵәы Сҭампылҟа амша ҳақәлараны аиԥш, уи ауыха Аԥснынтәи инеиз гәыпшык ҳшаҭааз Адапазар ақалақь агәаҽы иҟоу, уа инхо аԥсуааи, ачерқьезцәеи, аҟабардақәеи рдарнақь (рклуб). Уи аиҳабыс иамоу Қәҭарбоуп, Аҳмеҭ ихьзуп, ԥыхьа дыртцашын.

Дареи ҳареи ҳаиԥылара ааиртит Ҭырқәтәыла иҟоу аԥсуаа рыԥсадгьыл ахь Аԥсныҟа рхы дырхартә, рабдуцәеи рабацәеи рахьтә шьала-дала дара рахь ииасыз, ргәаҵаҽы иҭаҵәахыз Аԥсадгьыл абзиабара имцаны ирыцралартә аҟынҙа рнагара зылшаз, иаахтны иаххәозар, аҳәааныpцәан иҟоу аԥсуаа рмилаҭхақәитратә қәпараҽы зегьы иаарылукааша ауашы – Уарҳан Ашамба. Уи иажәа мроуцәакәан далацәажәеит Ҭырқәтәылан аԥсуаа рҭагылазаашьа, дырзааҭгылеит иахьазы еиҳа итцарны рҽаԥхьа иқәгылоу азҵаатәқәа,

дарбанзаалакгьы мчысгьы, гәысгьы, бҕасгьы, уасхырсгьы иԥсҭазаараҽы Аԥсадгьыл шимоу иҳәеит. Инапы наҳаԛәикын, ҳара ҳахьҙала – Аԥсны иҟоу аԥсуа жәлар зегьы «ҳаԥсадгьылхьчаѡцәа шәоуп» ҳәа ҳзиҳәеит.

Ҳара ҳахьтә уи аиԥылараҽы зегьы раԥхьаҙа ажәа зауз Аԥснытәи аҳәынҭқарратә университет апроректор Олег Дамениа иоуп. Иара убас уи аиԥылараҽы иԛәгылеит: Аҳмет Қәтәрба, Саллатин Акәаҙба, Ражьден Гәымба, Раԥьаԥ Андырбуа, Геч Гиундус, Лахә-иԥа Шевки, Кәасҭа Чолокәуа, Терент Ҷаниа, Ифрар Ачкотуа, Сергеи Габелиа, убарҭ рхыԥхьаҙараҽы – арҭ ацәаҳәаԛәа равторгьы.

Ҳара ҳгәып аҟнытәи иԛәгылаз зегьы хазы-хазы дара рзаноатала, рнаптәрала ирытҷанакуаз азҵаатәԛәа ирзаатгылеит. Убри аҟнытә, ус уҳәар ауазар, дареи ҳареи ҳаиԥылареи, уи анаѡсангьы Аԥсны аделегациа уахь рнеиреи рхыԛәкы хада – аамҭа еиԛәатҵәа еиѡнашаз, Амшын Еиԛәа нырцәи аарцәи рҽыԛәԛәа рҟны иаанхаз аԥсуа жәлар – жәларык раҳасабла реиԛәрхаразы, уажәы имѡаԥысуа аилаѡынтра иаламырҙкәа ишалгатәу, насгьы уи азы иҟаҵатәу уҳәа роуп.

* * *

«Сҭампыл аԥсуаа анбананагеи?» – ари сыстатиа ахаҽы исыргылаз азҵаара аҭак аҟаҵара ус имариам. Уи аҭак ҟасҵеит ҳәа зхы зшьауагьы среиуаҙам. Нас ас азҵаара хыс изаҭатәыз ҳәа саҽеԥнышәкыларгьы ауеит, шәагьиашоуп. Ус зыҟасҵаз – ҳҵарауаа, аиҳараҙакгьы ҳҭоурыхҭҵааѡцәа абри азҵаатәы иазхьасырԥшырц ауп. Уи наукала иҭызҵаауа сышреиуамгьы, сара стәала, аҭоурых сызлазҽлымхау ала – раѡсра ҟалом ҳәа сгәы иззаанагаз зҵаатәԛәак срыцраст. Сиашоуп ҳәа исшьоит, избанзар, аԥсуаа Сҭампыл рнеира азҵаатәы ҳара амҳаԥьырра мацара ауп издаххәало. Хыхь исҳәаз, ицәырызгаз аҭоурыхтә фактҟәа злацәажәо ала

шәышықәсала, уимоу зқьышықәсала уи аԥхьа уаҟа инанагахьан.

Ҭырқәтәылан инхо аԥсуаа исарҳәеит – Ҭоԥҳана аҳабла҆ҿы уажәы ԥсыуа дынхом ҳәа. Аха уи сара агәра згом. Нас изгеи аҳабла зымҽехакыз урҭ зегьы? Иҟалап аҭырқәцәа «ирылаҙыҭызар», иаҭырқәцәахазар. Убас акәзаргьы урҭ зуҫцәоу еилкаатәуп. Убри ашьҭахь ауп, Ҭырқәтәылан аԥсуаа шаҟаѽ ыҟоу аилкаара ҳанашьҭалашагьы.

Ақырҭуа кьыԥхь а҆ҿы «аԥсуаа Ҭырқәтәылан миллионѽык ыҟоуп» ҳәа ирѽызгьы машәыршәа ирымпытцҟьаз акы акәымзар ҟалап...

«Аҙы ахьышьҭрахь игьежьуеит»

Босфор абаҕәазаҷы ҳазҭаз ҳаҕба анаакыдгыла, ҳахьнеиуаз зегьыԥьара аиԥш, араҟагьы аԥсуаа еизаны иаҳзыԥшын. Убарҭ даарылҵын ҳашҟа иҷааихеит, зхахәы ҟәашҙа ишлахьаз, хынҳажәаҟа шықәса зуҭашаз хатҵак. Иашьцәа гәакьақәа дырԥылоушәа аҙәаҙәала ҳааигәыдыҳәҳәала ҳгәыдикылон. Ҳарҭгьы урҭ амшқәа рыҳнутҵҟа ус иаҳԥылоз зларацәаз ала, аԥсшәа анеибаҳҳәа, ҳнаиаҳсын егьырҭ рышҟа ҳҷынаҳхеит. Ашьҭахь, абаҕәаза аресторан аҷы ҳнеины ҳанынатәа Уарҳан дҳазҵааит:

– Излазбо ала, Феҳми дышәзымдырит?

– Феҳми ҳәа узҷу дызусҭада?

– Аҕба шәанаатытҵ зегьраԥхьа ишәԥылаз Феҳми Агрба иоуп,– иҳәеит.

Ихьҙи ижәлеи акгьы шҳарымҳәаз анаҳнибаа, ари жәбахьоума иҳәан шәҟәык ааҳиркит. Уи ашәҟәы (аполиграфиа аганахьала ҵьара акала узаваломызт) «Аԥсуа–аҭырқә бызшәа ажәар» ҳәа аԥсышәала ианын. Аԥсни Ҭырқәтәылеи иахьатәи ҳаамҭазтәи рҭагылазаашьаҷы зыхәшьара уадаҳу ари аусумҭа аԥызҵаз Феҳми Агрба иоуп.

Нас ауп Феҳми ишҟа ҳанеиха. Уажәраанҙа асҟьалаҷы аԥсшәа заҳәаны ҳзаҳсыз иакәзамкәа, ҷыцбарах даабазшәа акәын ҳшиҷаԥшуаз. Ҭырқәтәыла иаҳԥылоз дарбанԥсыуазаалакгьы,уимоузны-зынлаҳзеиԥырымҵуа аҟынҙа ҳшеидхалалозгьы – ари ауаҳ иаразнак даҷеа ҭыпк ааникылт. Ус ауп ишыҟоу, зхы-зыԥсы, змал-зшьал зҳәаз реиԥш дырмеигҙакәа, зыжәлар рзы анацәкьыс иаҟароу акәзаргьы ак зылзыршаз, ижәлар иаразнак дгәарымҭарц

залшом. Иаҭахны ианыҟала, иаргьы данаҧсаха, иаҧхьа ахырхәарагьы иалагоит.

Зхы аӡыргара иашьҭам ауаа иахьыҟазаалакгьы еиҧшуп. Аишәа ҳахьахатәазгьы дыҧхашьа-ҧхатҧо, ишьтыбжь газомызт. «Ужәлар рзы аусумҭа ду аҧутҧеит» ҳәа ацәажәара ҳаналага, иара ҽымҭ дахьтәаз иблакәа ирхызбаалон иимҳәаз ажәакәа: «Митә сылшазшәа, ишәҳәо закәзеи, иабаҭаху...». Ашәҟәы инапы атцаҩны иансиҭоз ииҳәазгьы «сашьа, сыпхӡаша хәычы ҳамҭас иудкыл» ҳәа ауп.

Нас дызусҭада Феҳми Агрба?

Ари азҭаара аҭак, сара стәала Уарҳан Ашамба иеиҧьны уаҩпсы изыҟатцом, ашәҟәы аҧхьажәа иара излеиҩыз ала. Ус анакәха, еиҳа еиҧуп уи аҧхьажәа шәыдаагалар. Ҷьара ажәак-ҩажәак ракәымзар ишыҟоу ианаҳтцоит тцаҟа.

«Агәеицҳара змоу ауаҩы илшауа, иуаажәлар рзы хеиҧьашьа ҟамтцакәа илиршароуп. Алшарҟәа иреиҳауп Агрба Феҳми инеиҧзаразы иҽезазикыз аусҧшьа.

Ари ииҩыз ажәар, ҳәарада, Ҭырқәтәыла иқәнхауа аҧсуаа рымацара ракәым, ҳаҧсадгьыл Аҧсны аҽы иҟоу аҧсуа жәлар рзынгьы маҭәар бзианы иҟалап ҳәа сақәгәыҧуеит. Ииашоуп уи ажәар гха амаӡамкәа иауҟаху, аха убла анахугалак еилукаауеит ҧхӡашак ишалиааз. Иахьа ухәыцуазар, академиа, мамзаргьы афилологиа аганахьала тцара змам, иамыпхьаз аӡәы ариаҟара иҧшьыркцоу, ариаҟара ихьанҭоу, ариаҟарагьы ҽхәаҧхьыӡ злоу уск иҽанышәаланы агәҭа дызҭаларымызт, Агрба Феҳми иеиҧш иҟоу аӡәы иакәымзар.

Агрба Феҳми (абхьӡыла – Лыпашь-иҧа) Ҭырқәтәыла, Сақариа ақалақь иадҳәалоу Ақиазы араион, Месудие зыхьӡу қытак аҟны 1926 шықәсазы диит. Аҧсны иқәтцыз асаӡ-ҧсыуа жәлар иреиуоу амҳаҵьырцәа дрытцкаруп. Ҭырқәтәыла ииз иани-иаби рхәыштаараҽы изҳаит. Ашкол ахь ицара аамта анааи (ақытаҽы ашкол ахьыҟамыз азы) Ақәпурчеқ араион аҽы аитцбыраҙатәи ашкол

дҭалеит, дагьалгеит. Уи аамҭазы атҵара зҭауа нацәахыла иубаратәы имаҷын, аҷкәын иарԥхьара уадаҩын, амазаара аҭахын. Аха Агрба Феҳми иаб, иҷкәын ирҭаҩцәа: «Ари уҷкәын ихшыҩ ҭаруп, дузарԥхьар – даԥхьауеит» ҳәа аниарҳәа, имаз акгьы дамеигӡакәа ақалақь ду Сҭампыл атҵара дҭеиҵан, атехникум далгеит. Уи аамҭаз ауниверситет аҿы аԥхьара Агрба Феҳми иеиԥш қыҭа ҷкәынак изы ԥсыхәа змаз акы акәмызт. Итҵара жәеиза шықәсала илхиркәшан, аҳәынҭқарраҿы аус далалт. Аҳәынҭқарра аматҵураҿы даара инумшьауа аус бзиақәа иуит. Аус ахьиуазаалак иҿыргәаирԥхеит. Иҳәынҭқар ус абжьараҿы қалақь хәыҷык аҟынгьы мерс далырхит. 1960 шықәса рзы Ҭырқәтәылан иҟалаз ареволиуциа аан, алхрала аус зуаз зегьы реиԥш, Агрба Феҳмигьы иус далырцеит. Ҩышықәса рышьҭахь иусҟәа рҿы гхак ахьырымбаз азы, еиҭа ҳәынҭқарратә уск аҿы аусура даладыргеит.

Усҟантәи иус Анкара акәын иахьыҟаз. Уи иара изы гәыргьарахеит. Избан акәзар, уа иҟан уахынлатәи атҵара. Ҽынла аус уны, уахынла атҵарахь ацара такәаамҭа дзынхьаауаз акы акәын. Иус зызкыз анцьныррa акәын, иаргьы абжьаратәи анцьныр уахынлатәи ашкол дҭалан, уи ашколгьы далгеит.

Ҩажәифба шықәса аҳәынҭқар усҟәа рҿы аус уны, ашьҭахь атәанчарахьы диасит. 26 шықәса раахыс дзыҟәшаз иуаажәлар еснагь игәы иҭахәхәа иҭан, абасгьы дхәыцуан: «Сара мышкы зны атәанчарахьы сиасыр, суаажәлар рҿы сцаны стәауеит». Иара убасгьы ҟаиҵеит. Адаԥазар ақалақь аҿы даан дтәеит. 26 шықәса раахыс дахьацәтәымхаз, дзыҟәшаз иуаажәларра рыԥшаара далагеит. Аԥсуаа реизарҭақәа иԥшааит. Анкьа иаб ихәыштаараҿы иан илҿиҵааз, уажәы дзыцәтәымхаз аԥсшәа дазгәыҳәуан, аԥсышәала иацәажәауаз дырзааигәаны дтәауа далагеит. Усҟан ҳара аԥсуаа гәыԥк, кавказаа ҳдернеқ ҳәа иаҳҳатәны иҳамаз аклуб аҟны акәын тәарҭас иахьҳамаз.

Агрба Феҳмии сареи уаҟа ауп ҳахьеибадыр. Иара убри ҳаизарҭа даҽцаауа даналага ашьҭахь ауп ҳәа сыҟоуп апсышәала аѳра, апхьара уҳәа апсуа литература шыҟазгьы анеиликаа. Аҭырқәцәа «атәыѳа алымҳа иапасуеит» ҳәа жәапҟак рымоуп. Иахьа ѳажәа нызқь ажәа иазааигәахеит ижәар. Рапхьа ҳанеиқәшәа, ҳаидтәаланы апсышәала ҳаицәажәауа ҳаналагалак, ихылтцыс диалект ала: «уи ажәа закәи, уи ажәа иатцанакуеи» ҳәа дтцаауан. Есымша иѳыгеи иқьаади икын, абасгьы ахәыцра даҽын:

«Сара ѳажәижәаба шықәса схы-сыхшара рыда акгьы мхәыцкәа, аҳәынтқар иусқәа рҽы аус зуит; мгәартәрада акы иазымхәыцуа шьоук реипш, суаажәлар маҷзак иадамхаргьы рыдсымтцакәа, ҳаскьынтцас сниаҙааны сцарыма?». Ус иҟаитцара дшазхәцуаз, мышкы илымҳа бжьык аатаѳит: «Зыпсадгьыл зцәыҙыз – шьарда ицәыҙит, зхатәы бызшәа зцәыҙыз – наҙаҙа дыҙит». Иаҳаз арҭ аҟәыш ажәақәа Агрба Феҳми ахәыцра далартцеит, абасгьы дхәыцит: «Ус анакәха, иахьа амҳацьырра амшала зыпсадгьыл иахнаганы Ҭырқәтәыла иқәынхауа апсуаа, саргьы снарылатцаны, ҳхатәы бызшәа есааира иаҳцәыҙуа ҳаамтақәа цауеит. Нас Ҭырқәтәылаҽы аҭырқәцәа ҳанрылахәашаны ҳцарыма? Ак ҟатцатәуп». Ас дышхәыцуаз, абырзен хшыѳ ду Архимед аҕбақәа зырҙсауаз атеориа иҽахьикәабауаз ианиба «избеит, избеит» ҳәа дҟааны аҽыкәабарҭа дшыҭҟьаз еипш, иахьа саргьы абриаҟара сзыхцәажәауа ажәар аѳра дазхәыцит, деигәыргьаны ашьаҭа икит. Рапхьаҙа еиҽикааз ажәар хәыҷы апсуаа реицәажәарақәа рҟнытә хәыц-хәыц еидикылаз ажәақәа рыла еиҽикааз ауп. Зыҙбахә сҳәаз ажәар хәыҷы саргьы ак ситеит. Знык-ѳынтә сыбла нахызган, ашьҭахь ҳанеиқәшәа дсазтцаait изѳыз ажәар шпоубеи ҳәа. Сара абас иасҳәеит: «Зынҙа исгәампхеит, избан акәзар, ариаҟара жәытә бызшәаны зыҙбахә ыҟоу апсшәа ус аламшәа ѳымз-хымз рыла узылго жәарҙам. Уҽаназукх ух хәыҷык аҧьабаа аурбар акәын».Уи ажәар хәыҷы рапхьа

сазгәамҭзаргьы, иахьа ииҩыз ажәар ду анахылиаа – уи сеигәырҕьар акәхеит.

Иахьатәи ажәар арҽиара шьаҭас иамоу даара интерес змоу акакәны уалацәажәароуп. Уи ажәар аҽиараҽы ҩ-шьаҭа дук Агрба Феҳми ихы иаирхәеит:

Актәи, 1978 шықәсазы Аҧснынтәи Диана Ашам-ԥха сыԥха Зеррин илзаалышьҭыз аурыс-аҧсуатә жәар ауп;

Аҩбатәи, Ҭырқәтәыла Искендорун аԥыр-аиха афабрикаҽы акрызуа аныԥырцәа ирыцхрааура аҭырқә еиҭагацәа рхы иадырхәо аурыс-аҭырқәатә жәар ауп, ари ажәар Агрба Феҳми имаҳә иҩызцәахаз аиҭагацәа ирымихзаап.

Зыҙбахә сҳәаз ажәарқәа анимԥыхьашәа ашьҭахь ауп инапы еилҳәаны ԥымкрада хәы-шықәса раахыс хәҭахәҭала иҭыжьуа, ихарԥьқәа ақәырҙуа, сзыхцәажәаз ажәар ширеиаз.

Ариаҟара ԥхҙаша зқәиҭәаз ари ажәар азы ирҳаракны иҭабуп ҳәа иаҳәара ахәҭаны иҟоуп Агрба Феҳми.

Сара уи сазхәыцуеит абас: Агрба Феҳми ари иԥхҙаша – мариала адгьыл иалабауа ԥхҙашам, избан акәзар, аҧсуаа аҩбатәи ԥсадгьылс ирзыҟалаз Ҭырқәтәыла иқәынхауа рашьцәа аҭырқәцәеи дареи еилышьны иҟоуп, иԥҳәыс (ҳҭаца) дтырқәоуп. Хәы-шықәса раахыс ажәар ииҩуаз аҽы дарҕьажәҩаны дидгылоуп, убри ҳҭацагьы даара иҭабуп ҳәа лаххәарц ахәҭоуп.

Сажәа, сҩыра, абас ихсыркәшар стахуп: «Ҳаԥсадгьыл иаҟәшаны Ҭырқәтәыла иқәынхауа аҧсуаа, рхатәы бызшәа (аҧсуа бызшәа) рхамыштразы цхыраара рызҭауа ари ажәар пату ақәтцаны рхатәы бызшәа рхадмыршҭааит. Ажәабжьқәа, ашәаҳәарақәа, акәашарақәа, ажәеинраалақәа, ажәакала исахьаркырауааны иҽиааит».

* * *

Ҭырқәтәыла инанагаз ԥсыуа мҳаԥьыр ҭаацәарак ихәычқәа ирфо-иржәуа рымамкәа иҟыу-ҭәыууа аҩны ианыҩнаха, иҟама анаҩсан бԥьар шимамзгьы, сыб-

назоит ҳәа ашьхара даҽалт. Акыр ԥсҭеи гәаѡеи, бнатоуреи дрылсит, аха дманшәаламхакәа дхынҳәны дшаауаз мышә ҭыѡрак днадгылт. Лаба аук ааиԥшаан, амшә иалакшо, ҭынч ианимыртәа, ихәаа-заан, иҟрымҽрымуа асаса еихҳәа, аҭыѡра инҭыбган иара изытрысит. Уи абназаѡ Аԥсны данықазгьы шәарыцаѡ дузаарын, амшә аҽы аихырԥара атцәтырԥа ҭатцаны, бгартцахьы даатцагьежьит. Даара акыр еибарххеит, аха иаргьы уамак иакәын, шьапҽаршә лыҟеитцан, иаарҳәны илкаижьын, иҟама аатиԥаан агәы атца илатцакны иагрысшьуеит ҳәа иеыназикуаны, амшәҳәарақәа аҭыѡра иааҭибаҳәан, ахәыҷқәа реиԥш ихьу-сууа иааихьынҳалт…

Убасҟан ибла ихгылеит аѡны иаанижьыз ихәыҷқәа…

Ибла ихгылт Аԥсны иаанхаз иашьцәеи иаҳәшьцәеи.

«Моу, узҽеузеи уанаԥьалбеит, рыцхарас, гәаҟрас иҟоу зегьы шухугахьоугьы, амшәҳәарақәа ран шԥоушьуеи, еиҭымкәаны иаанужьуама шәарҭ амҳаԥьырцәа шәеиԥш», – абас илымҳа иҭаѡит доуҳа бжьык. Иҟама атра инҭеитцан, амшә аҽы аихырԥара итеитцаз атцәтарԥа даханы иааҭигеит. Иԥьоушьаша, амшә уаҳа ашәарыцаѡ изымтрысʒеит, амшәҳәарақәа аманы ишдәықәлазгьы уажәы-уажәы ихьаԥшны аблақәа ҭраа, «ҭабуп» ҳәа аҳәарашәа инеизыԥшлозаарын…

Ари ажәабжь сазҳәаз, сымѡашьозар Абганба Ченгиз иоуп.

Амшын ныркә цәгьарамзар бзиа зымбаз амҳаԥьырқәа агыгшәыгқәатцәкьа рыцхаршьо аҟынʒа инеит.

Даҽеакала уазхәыцыргьы, иара Аԥсыngьы аԥсуааи аԥсабареи узеиҟәымҭхо акәын ишеидҳәалаз. Аԥсабара, абнара ԥьа-мбаʒакәа крахьырҽанатԥо «иаашьацәахеит» ҳәа зҳәо иааигәаны ихәыцуа роуп. Милаҭтә ҟазшьала ишыҟатцәкьаз уҳәозар, ҭәа-збаз ҭәа иҳәҳәеит ҳәа иаханы иргаʒомызт. Рымгәа азага рдыруан – аԥсабара иацәыргозгьы рымгәахә акәын. Убри азоуп нхарантцырала анхацәа ракәым, дара ҭауади-аамстеитцәкьагьы анхацәа дараʒак ирылукааратәы изыҟамыз.

Амала ари зынҙа даҽеа зҵааароуп, даҽеа темоуп. Ариала исҳәарц иҵаху аԥсуа дахьугалакгьы дшаԥсуоу даанхоит.

Уи ауп иҳанаҳәо Ченгиз иажәабжьгьы.

* * *

Адлеиба Џьамал дышцәажәоз «аҽырхәара ԥынҵаркьара» ҳәа иажәа иналеиҵеит. Иаангои ҳәа саниазҵаа, «иакәым ḱазҵо, зыҽзырхәо иԥынҵа дырḱьоит ҳәа ауп иаанаго» иҳәеит.

«Ҭырқәтәыла иаанагаз аԥсуаа шәыѡнутḱа урҭ рѡызцәа ыḱоума?» ҳәа сиазҵааит.

– Хәахәак дызлам ҭаацәара ыḱам, ажәлар ракәым, – иҳәеит аҭакс, нас дааиԥхьхәыцаан инаҵитҵеит, – аҭаацәара бзиа рҽы рыхәахәа рышәшьыра дыҵакны, егьырҭ дыдмырбаҙакәа дыргоит. Аха иҽеим аҭаацәара рҽы ахәахәа дḱьантазҙа дааԥшуеит. Абриаḱара сзырҳәо тәым тәыла ҳаанагеит ҳәа ҳарҭ зегьы ҳауԥшәылцәоуп ҳәа шәгәы иаанамгааит…

Џьамал диашоуп. Ҳарҭ еилаҳкаait Ҭырқәтәылан иḱоу аԥсуаа зегьытҵәḱьа Омар Беигәеи Уарҳан Ашамбеи ишрыдгылам, ишырмыцхрааyа, уимоу аҙәык-ѡыцьак ирԥырхагоу шыḱоугьы.

«Ҳара уажә абра ҳаѡны-ҳгәара, ҳанхара-ҳантҵыра кажьны уахь ҳдәыцәлеит ҳәа шәгәы шәамжьааит…» – изааҙарызеи иаҳԥылаз рыѡнутḱа абас зҳәазгьы дрылан. Иџьоушьаша, уи ашьҭахь абас зҳәазгьы уа ҳаḱанатҵ дыѡуа дҳашьҭан, уимоу ҳанеиԥыртҵуаз илаҕырҙқәа иҙамѡа иаҽибаҳәа илеиуан.

Сара агәра згоит игәи иԥси зегьы иԥсадгьыл ахь ишыḱоу, аха малк ирҳан, уа иааныжьны арахь аатәыс иоур ҳәа дахьшәо азы шакәу ус зиҳәогьы. Ус акәымкәа, арахь Аԥсныḱа дааир, зегьрыла дшыманшәалахо идыруазар, усгьы иҳәомызт, мышкгьы дыԥшуамызт…

Убри ауаѡ иҙбахә анысҳәа, насгьы иара инаѡсангьы икәанызануа рзы абас рлымҳа аḱынҙа иназгар ахәҭоуп ҳәа сгәы иаанагоит.

Адунеи аҟны ииашатцәҟьаны ареволиуциа иадукылаша ахҭыс дуззаа иамҽеханакит – иахьынхозаалакгьы, ишынхозаалакгьы амилаҭқәа зегьы рхаҭарнакцәа еихеит рыпсадгьыл ахь. Уи апроцесс цоит ҳара ҳтәылаҽгьы, уаҟа Ҭырқәтәылангьы. Избан? Избанзар, ус ҟарымтцар – егьа ругьы, егьа рҳәаргьы, егьа рыҽедырххаргьы – рбызшәагьы рцәыҙуеит, рмилаҭ хаҽсахьагьы рцәыҙуеит. Хәыҷык иџьбарацәаны исҳәозаргьы, Аҧсныҟа, зыпсадгьыл ахь зхы змырхаз Ҭырқәтәылан иаанхо аҧсуаа убас шәмыхьыр ауам. Аҽырпшазы ахара изцатәузеи. 1640 шықәсазы Сҭампыл Ҭопҳана аҳабла ҭыртәааны инхоз аҧсуаа рахьтә азәызатцәык идамхаргьы дшаҧсуоу даанханы дыҟоума? Мап, мап, еиҭа мап…

Егьа ихьамҭазаргьы, иагьа иуадаҩзаргьы абри ауп аиаша, абри ауп атәым тәылаҽы иаанхо аҧсуаа рлахьынтца.

* * *

Жәамш рыҩнутцҟала Ҭырқәтәылан иаабаз иҳаҳаз зегьы ирзаатгыланы, хазы-хазы инҭкааны рыхцәажәара мариам. Агәра згоит, даара сыҽшазысшәазгьы, еиҳа атцакы змак акык-ҩбак зҳәаз еипш шысцәыбжьахаз. Иаагозар Сҭампылынтәи Адаҧазарҟа ҳанаауаз, Измиҭ ҳахьнаҩсыз ҳаблак ҳнадгылт. Ҳара аҳабла ҳәа ҳазхәаҧшуаз, 50 нызқьҩык зланхауаз Ерымцьа ақалақь акәзаарын. Уи амҩала ҳшиасуаз заҳаз ақалақь амер Авми Шьерын (дшаҧсыҕын) даҳзыҧшын. Излеиҳәаз ала, иқалақь аҽы аҧсуаа, аедыгьқәа, ашаҧсыҕқәа 150 ҭзы рҟынза нхозаап.

Даҽеа хҭыск ҳазаатгылап. Адаҧазарынтәи абзиала ҳәа ааибыҳәаны, Аҧсныҟа амҩа ҳақәлеит. Анкара ҳалсны ҳшаауазгьы, Адаҧазар ҳазҭаз аҧсуаа излаҳарҳәаз ала, ҳазнысраны иҟаз амҩаҽы уаҳа аҧсуа зхылаҳәоу даабараны ҳаҟамызт…

Пшьбаҟа-хәбаҟа саат рышьҭахь ҳаблак аҽы ҳаихатә уардын ааныркылт. Аҧсара ҳәа захьӡу ақыҭа акәзаарын. Уа ҳшиасуаз анраҳа аҧсуаа рчеиџьыка рнапы иқәтцаны

амҩан иаҳзыԥшын. Ара иҟан Аԥсара ақыҭан инхо: Мамыҭаа, Пыҭаа, Лацәышаа, Лаԥшьаа, Шәамаҕьаа, Кәаҙаа, Грынаа, Акалсбақәа, Ҳәатышьаа, Кьацәаа, Массаа, Ашәаа, Ахаа, Қапаа, Аикбақәа, Цәымҭаа, Зыхәаа…

Мамзаргьы Анкара ҳахьынкылсыз иаҳԥылаз ртәы уҳәару: уаҟа иаҳԥылаз рыҩнуҭҟа иҟан – аԥсуаа, абазақәа, аедыгьқәа, шаԥсыҕаа… Аха урҭ зегьы милаҭк иатәызшәа акәын рыблақәа ҭхаха ишҳахәаԥшуаз. Уазхәыцҭәкьар, анкьаҙа зны хәышҭаара мцак ззеиқәыз ҳакәымзи. Цаҟа иаагоит изусҭцәақәаз: Бзагәара Маҳир, Орҳан Тышьу, Лира Едиԥ, Нахәа Бахри, Кам Фаати, Анраа Мутли, Чаҭау Месуҭ, Килар Баилар, Болеҭ Ҳашьым, Кьараф Албуз, Кәакәараа Ҭамер, Феқьрыҭ Цьумкәур…

Убарҭ зегьы даарылкааны лыҙбахә сҳәар сҭахуп зҕабк. Уи д-Нарҭ-тыԥҳан, Нежьан лыхьҙын. Анкара ауниверситет далгеит, ддукатуп, лыԥшра-лсахьала Нарҭаа раҳәшьа Гәында длыдукыларын.

Ҳара иҳацыз ҷкәынак «ахатцара абаҟоу акәымзар дымтцарсны Аԥсныҟа даагар акәын» ҳәа ииҳәаз анлаҳа, «шәарҭ зегьы сашьцәа Нарҭаа шәоуп, Нарҭаа дуқәа раҳәшьа данымтцадырсыз ҳәа атәымуаа рҽы ахьмыҙг шәхы иашәмырган. Сзымтцашәырсуазеи, баала шәҳәар шьапыла ицатәхаргьы сшәыцымцои сыԥсадгьыл ԥшҙа Аԥсныҟа» лҳәеит дԥышәыррчо, нас дааиԥхьхәцаан инацылтцеит «аиашазгьы атәым жәҩан атцаҟа ҳанбанҙаҟоу?» ҳәа.

* * *

Ҩбаҟа ажәа ирыдамхаргьы ҳделегациа аилазаара иазктәуп. Исҳәарц исҭаху ари зегьраԥхьаҙатәи официалтә делегациан. Ус анакәха, ҳҽаԥхьа иқәгылоу азтцаатә ду анагҙаразы, уи иалахәу дарбанызаалакгьы Ҭырқәтәылан инхо ҳашьцәа ирытцанакуа зтцаатәык иадамхаргьы ашьҭыхра илшозар акәын. Анахьгьы еиуам, арахьгьы еиуам, дҭынхазаргьы, дҩызазаргьы, ари аҩыза

ҳажәлар зегьы ирытцанакуа аус ду зыцрамсуа аганахь дааныжьтәын.

Абриаҟара зысҳәо ҳаԥхьаҟа иагараан Ҭырқәтәылаҟа ицо аделегациақәа еиҷкаатәыс иҳаушт. (Уимоу ҳара ҳашьҭахь иныбжьаршәны ҳансамбльгьы цаны иааит). Урҭ аделегациақәа ирыламшәароуп зхатә ускәа мацара ирышьҭоу. Ҭәак шә-ҭәак арбаауеит ҳәа баша ирҳәом, убригь аадыруазароуп.

* * *

«Аӡы ахьышьҭрахь игьежьуеит» ҳәа ари сыстатиа баша хыс иасымҭеит. Ииашангьы, аҟәыҷара ҳзаарԥшыр ус иагьыҟалоит. Омар Беигәаа абарҭ ицәаҳәақәагьы ирҳәо убри ауп:

Умаиааикәа узгәырҷьауам,
Умыкәпакәа узаиааиуам,
Баѽла ақәпара шәҭанархап,
Хшыѽла ақәпара шәӡырнагап…

Нырцәгьы-аарцәгьы «хшыѽла» ақәпара ҳалшар, 120 шықәса рнаѽсан аԥсадгьыл аҟнытә атәым тәылахь амѽа еиқәатцәа ианылаз, амра ашәахәа аныԥхало уажә рымѽа Аԥсныҟа ахы хоит.

Ус иҟалоит ҳара ҳазҽеихар…

Уарҳан Ашамба

Жәытәԥа аахыс аԥсуаа ҳҽы ихьԥи ижәлеи еидкыланы ирҳәоит ҳәа ззырҳәо ажәлар ирылатцәаз иоуп. Ас заҳҳәо, хатала дзымбац ауаа шмаҷымгьы, иахьа Аԥсны ахи атцыхәеи – Ԥсоуи Егри рыбжьара Уарҳан Ашамба иԥбахә змаҳац аҿәызатцәык идамхаргьы иԥшаара ахьуадаӡу ауп. «Уи зыбзоуроу зегь раԥхьаҿагьы инапы злаку аус ауп» ҳәа зҳәаша дҟаргьы ауеит. Ганкахьала мацара сахәаԥшуеит ҳәа уҽазукыр, ус акәушәа убоит. Аха мшәан мыцхә итагә-тасуа ҳдунеиаҧы жәлар рус азы зхы аԥьыкахыш ыкәызхырц зҽазызкхьоу маҷума. Аха араҟа ҳара ҳтәала, аус злоу даҽеакуп: «Малк алызгап», «матцурак алысԥаап», «сыхьз алатызгап» ҳәа дхәыцны (рыцҳарас иҟалаз, ажәытәәи ҳтоурых ҳзалалари, иахьатәи ҳаамтазытцәкьа ус иҟоу ауаа ахьҳало, даргьы бзианы ишаадыруагьы, ԥсыуа тцасла иԥшҭам ҳәа ҳахьырхатцгыло, аԥсшәа ахьраҳҳәо, уимоу, зны-зынлагьы «шәыххь аагеит» ҳәа аԥхьа инаганы иахьҳартәо ауп) амҩа иқәло иара итәала зегьы еиқәжьа иқәитцазшәа шибогьы, ауаа еразнак деилыркаауеит, нацәкьыслагьы деибадырбо иалагоит. Зегь зыхҟьо инапы злеикыз ауси иани иаби изтартцаз игәи ахьеимадам, иахьеивысуа, агеи ашьхеи ирыбжьоу аҟара ахьрыбжьоу ауп. Уи ауп шьоукы-шьоук ашьыжьтәи амра ашәаԥшь еиԥш иаацәырҟьо, иара убри ашәаԥшь иашьталаны амш-цәгьа иааиуа еиԥш, нарха зрымам.

Ажәакала, дарбанзаалакгьы инапы злаикыз аус ахгьы ахьцәыртцуа, атцыхәагьы ахьеиқәҳәало уи игәаҧы ауп. Гәыла иԥшьахаз аус – ажәлар рҧынза инаӡоит, уанза инаӡаз – дызҧу аус ажәлар ирусхоит. Ус анакәха, уи аус

згәаҽы ииз ауаҩгьы ижәлар ргәы ашҟа амҩа ылихит. Зыжәлар ргәы аҟынӡа изынаӡаз рнапы дыҚәыргыланы дышьҭырхуеит, ихьӡи ижәлеи еидкыланы ирҳәо иалагоит. Баша имҳәаӡеит ҳпоет ду Баграт Шьынқәбагьы: «Ажәлар рыбзиабара ҟьалан иааӡом, иалнахыз далнахит, иаԥсам дабаӡом».

Абриаҟара зхаҳҳәааua Уарҳан Ашамба иоуп.

* * *

Зхы-зыԥсы мацаразы адунеи иқәу изы Уарҳан иҷкәынразы илиршаз мацарагьы изхоит. Инеиԥынкыланы акыраамҭа, акыр шықәса аиқәпаразы Ҭырқәтәыла ачемпион ҳәа ахьӡ аиурагьы – имариоу усӡам. Уа инхо аԥсуаа рзгьы ихьӡын. Даҽеаӡәы иакәзар, убри ихьӡ иахьа уажәраанӡагьы датцаҽеырбозаарын. Амала, Уарҳан уи амҩа дзанылаз ихьӡ аҭгара мацаразы акәӡам, иара убриалагьы ижәлар рыхьӡ аҭгарагьы акәӡамызт уи зызкыз. Зԥсадгьыл ааныжьны, амшын ныркә – егьи ахықә ахь инанагаз ижәлар – рԥсадгьылгьы шыҟоу, даргьы жәларык раҳасабала здац-ԥашә ашәышықәсқәеи азқьышықәсақәеи иргәларсу, Кавказ ажәытәзатәи ажәларқәа ишыруаку, атәым жәҩан атцаҟахь ишнанагазгьы, ршьа ирылоу шаԥсыуа шьаз рхамыштырц акәын.

Уарҳан ибзоурала Ҭырқәтәыла аҳәынтқарра агимн анадырҳәоз, уи атәыла абираҟ анышьтырхуаз, ажәлар гыланы рнапы шизеинырҟьозгьы, иара ихаҭагьы игәырԥара ҳәаа шамамызгьы, иахьынтәизаауаз имбаӡакәа мцабзк иханытә ишьапаҟынӡа иҩаихҟьон, илахь апхӡы хьшәашәа алтцуан, игәы аҭыԥсаара иалагон. Изныкымкәа-иҩынтәымкәа абас ихьхьан.

Шаҟа даргәаҭеиз, ҭынч дамыртәаз, шаҟа дархәыцыз – урҭ зегьы ргәаларшәарагьы, рҳәарагьы ицәуадаҩуп.

Зегьы зхараз идақәа ирҭысуаз Шамаа ршьа акәзаап. «Ашьажә баауам иԥсуам» ҳәа аԥсуаа иззырҳәо, ҳара ҳгәы ишаанаго еиԥш, ашьоура мацаразы акәӡамзаап…

Иахьа Ҭырқәтәыла иҟоу аҧсуаа рабдуцәа рыҧсадгьыл – Аҧсны ааныжьны, рнышәнапқәа рчабрақәа иргәылаҳәа ирыман ианцоз, убри анышәнап анаѡсан рыҧсадгьыли дареи еимаздоз даҽеакы ыҟоуп ҳәа ргәы иаанагомызт. Убри ауп, рыҧсҭазаара ианалҭлак рнышәынҭра агәы рыҧсадгьыл аҟнытә инаргаз рнышәнап ықәрыҧсарацы руасиаҭ-ажәа изалазгьы. Нарцәыҟа наҙаҙа иахьцозгьы рыҧсадгьыли дареи убри ала еимадазарацы рҭахын.

Адунеи зшаз аҧсабара амч – мчы ҭәҭәоуп. Ауаатәыѡса рыбла иамбо, арахь зықь-рахәыцпала ҳаиҧшьызаап.

Абриаҟара захаҳҳәааua, аҭыхәтәантәи амҳаԥьырра ҟалеижьҭеи шәи ѡажәа шықәса штҵуагьы, арантәи, Аҧсны ныжьны ицаз ракәым, уаҟа ииз рхшарагьы, рматацәа аҙәырѡгьы рдунеи шырыҧсаххьоугьы, иахьа иҟоу атәым жәѡан атцаҟа, атәым дгьыл аҽы ишизгьы, уи моу заҧсуа бызшәаҭцәкьа зхашҭхьоугьы иузаҟәмҭхо иамадазаап рыҧсадгьыл, ирымадазаап рыжәлар…Арҭ ацәаҳәақәа зыѡуа Ҭырқәтәыла саныҟаз урҭ рѡызцәа маҷѡымкәа избеит.

«Зыҧсадгьыл зцәыӡыз – зегьы ицәыӡуеит» ҳәа рҳәоит ажәлар рҽы. Уи акала узавалом, ииашоуп. Амала, сақәшаҳаҭым акаҽы: «Зегьы ицәыӡуеит» ҳәа ихжәацәаны иҳәазар ҟалап. Избанзар, хаҭала сара Ҭырқәтәыла избаз ауаа (сызҽу – аҧсшәа зхашҭхьоу аҧсуаа роуп) рыҧсадгьыл шырцәыӡхьоугьы, атәым жәѡан атцаҟа ишыҟоугьы, атәым дгьыл ишықәаарыхуагьы, уимоу, рмилаҭ хьӡы шырхыхугьы, атәым жәлақәа шрымоугьы, Аҧснытәи иааит ҳәа анраҳа рылабжышқәа хаҟәҟәала иҳахәаҧшуан. Акгьы ззаанымхаҙакәа зегьы зцәыӡыз зыртцәуо закә мчуи? Урҭ зыртцәуоз, ҳабла иамбо, дара ирзаанхаз рыҧсадгьыл иадызҳәало амч ауп – ҳара ҳазҽу ршьа ирылоу ауп. Уи, амедицина знапы алаку атцарауаа изларҳәо ала, бжь-абиҧарак рҟынӡа ишаҧсыуа-шьоу иаанхозаап…

Ҭырқәтәылаҟа ҳныҟәара иазкны изыѡхьо сѡымҭақәа руак аҽы «ҳахьнеилакгьы иаҳҧылон ҷлоуаа, ԥьгьардаа,

лхаа» ҳәа сзырҳәазгьы убри ауп. Ииашатҙәҟьангьы, х-абиԥарак, ԥшь-абиԥарак зҳәаз еиԥш шыбжьалахьоугьы, абраҟагьы уаҟагьы ҕрак иҭиааз аишьцәа гәакьаҟәа реиԥш еиԥшыз аҙәырҩы аабеит.

Нас ари азы акәҙами изырҳәо ашьа баауам, иԥсуам ҳәа?

Нас абри ашьа акәҙами ажәлар гылан рнапы анизеинырҟьоз Уарҳан Ашамба игәы амца ацразтҙоз?

Сара усҟан Уарҳан игәы сҭатәамызт, аха амца изыркыз ашьа абарҭ рҩызцәа азтҙаарақәа изцәырнамгарц залшомызт: «Аиааира иугаз ужәлар изрыҟәгои?», «Абри абираҟ – Уԥсадгьыл абираҟ закәми?», «Аԥсынреи уареи амшын зшәыбжьалеи?»

Уарҳан идыруан ҭынч дызмыртәоз ишьа шрылаз, аԥшыжәлеиԥш иԥсаҟьаны Ҭырқәтәыла ахи-атцыхәеи иалаԥсаз аԥсуаа. Амала, шьоукы рҿы, уи ашьа ахы шыднардыруазгьы, хәычы-хәычла ахьшәашәара иаҿын.

Иабамыхьшәашәарыз рабдуцәа рыԥсадгьыл ааныжьны ианықәтҙ нахыс «Аԥсны ықәзааит аԥсуаа рзы» ҳәа есымша ираҳауазгьы…

Иабамыхьшәашәарыз, ԥсыуа зхылаҳәо аҙәызатҙәык идамхаргьы иԥсы ҭаны Аԥсны дыҟоуп ҳәа рымшьозтгьы…

«Ус акәым, Аԥсынгьы ыҟоуп, аԥсуаагьы рыԥсы ҭоуп» ҳәа уарла-шәарла, зны-зынла рлымҳа аҟынҙа иназгозгьы, рыгәра нагҙаны иргомызт. Ус иналаршә-ааларшәшәа аҙәык-ҩыцьак зҳәаз еиԥш Аԥсны иааны игьежьуаз ирҳәозгьы ргәы амца акны ишызыҙырҩуазгьы, дара убарҭгьы инагҙаны рыгәра ргомызт.

Аԥсадгьыл ахь, Аԥсныҟа ашә аарттәын… Абри имариам аус ду зхы иадызтцаз, иԥсҭазаараҿы хыцәкы хадас иҟазтцаз дреиуоуп Уарҳан Ашамбагьы.

* * *

Иуаҩыбжара дахысижьҭеи маҷ шымҭуагьы, анкьатәи еилкьа-еилгәцәра наунагзаа иаҩсны ицахьоу аамҭа ҟадыць ишазынижьхьоугьы, ҳалалрыла итәу ихаҷы мацарагьы акәымкәа – игылашьа-итәашьа, ицәажәашьа, илафҳәашьа, инаалашьа, ажәакала, мыцхә агәыкра зҭоу уи ауаҩ иуаҩра зегьы иҷкәынра агәы, иҷкәынра-цәа аныҧшуеит.

Хынҩажәа шыҟәса ирҭысхьоу ари ауаҩ уажәы санихәаҧшуа, саҧхьа даагылоит жәохә шыҟәса рнаҩсан зегь раҧхьаза Аҧсны ииаз ирылаз, усҟан шлацкгьы зхахәы иаламшәацыз «Аҧсны ыҟоуп, аҧсуаа шәыҟоуп. Ус анакәха, Ҳаҧсадгьыл ыҟоуп, ҳаргьы ҳаҟоуп, ҳаҧсгьы ҭоуп, уажәшьҭа иаҳурхьраны иҟоузеи» ҳәа злабжышқәа хаддыла уажәы-уажәы изҳәалоз…

Ус зҳәо маҷҩым, аус злоу аҳәара мацара акәым. Ус ара иааны ихынҳәхьаз ууанзагь иҟан. Иара убастцәкьа ара ианыҟаз игәжәажәон, илагырзышон, аха Ҭырқәтәылаҟа ианыхынҳәлак рхатә усқәа (ахатә ус ҟадыць змам ҳәа зәыр дыҟоума) иаарҳәынҷон. Урҭгьы гәыбган рыстоит ҳәа акәзам ара сызҷу. Ауаа зегьы еиҧшым. Зегьы ахапа рҳәозҭгьы, изыргызуазҳәа зәыр дҟалозма…

Ахапа аҳәара заза Уарҳан Ашамба иоуп. Ари ауаҩ данцәажәо игәы атцантәи иааua ибжьы зны-зынла итахәаҽшәа ишгогьы, убасҟан ицәыригаз ахапа иахьагьы иҳәоит.

«Уажәшьҭа сдунеи сыҧсахыргьы хьаа сымам. Убарҭ рҩызцәа ачкәынцәа гылт. Урҭ ҳхыҷәкы хада мҩабжара инрыжьуам, атцыхәанза инаргоит», ҳәа дцәажәон Уарҳан аҧсуа шәкәыҩҩ ду Иван Папасқьыр ихьз зху Ареспубликатә библиотекаҿы иаиҧылоз.

«Убарҭ рҩызцәа ачкәынцәа» ҳәа Уарҳан зызбахә имаз азәык-ҩыцьак Аҧсынгьы иаахьеит. Ҳара Ҭырқәтәыла ҳаныҟазгьы иаабеит. Абар даргьы: асоциал-демократиатә партиа Адаҧазар ақалақь аҿтәи аорганизациа аха-

да Ниҳан Мыҟәба, апартиа иаша Болу ақалақь аҿтәи аорганизациа ахада Аадем Махариа, Шьинааси Ахба, Џьиҳан Ҭаскәач-иԥа, Арсын Инаԥха…

Хыхь иазгәаҳтахьеит, атәым жәԝан атцаҟа, атәым дгьыл аҿы ишыҟоугьы, џьара аҙәык-ԝаџьак зҳәаз еиԥш ракәымзар, амал рымоуп, рыбга еитцыхуп. Амала, дара убартгьы еиԥшым. Иаагозар, Арыԝтаа – Адаԥазар аԝныматәа ҟатцарта афабрика имоуп, излеилаҳкааз ала, уи ифабрика афилиалқәа Стампылгьы Анкарагьы иҟоуп; Ааидын Абатхәариагьы Стампыл ихәҳахәтырта ыҟоуп, Фқьрат Аҟәысба, Иуқьсаль Ҷытанаа, Наазиф Ашәхәба, Енвер Ақапба рнаплакқәа акыр еитцыхуп. Ус шаҟаԝы…

Ҳартҭ машәыршақә иҳамҳәаҙеит абартҭ рыҙбахә, избанзар ргәы зыдҳәалоу Рыԥсадгьыл ауп. Рхы-рыԥсы иамеигъа рыԥсадгьыл иазыркуеит рымч-рылшарагьы. Абраҟа еитҳа иаҳгәалаҳаршәаларoуп абырг Шьаарафеҭ Мыҟәба иихәаз: «Шәара атцара шәтцеит, иара убриалагьы Аԥсны шәыхьчеит. Ҳабдуцәа Аԥснынтәи иргаз, рчабрақәа ирылаҳәаз рнышәнапқәа ракәын, аха иахьазы ҳара атәым дгьыл аҿы ҳшыҟоугьы, амал рҳаны иҳамоуп. Шәара Аԥсны ҳәынтқарроуп ҳәа рылашәҳәеит. Сара стәала, убри ирылашәҳәаз Аԥсны аҳәынтқарра ашьақәрҷәараз шәара шәтцареи ҳара ҳекономикеи еидтцатәуп…»

Ԥшьынԝажәи акы шықәса иртагылоу Шьаарафеҭ абас аниҳәа, амца зкны игылоу аҿар шыҟалаша шәара шәазхәыц… Абартқәа зегьы зыбзоуроу Уарҳан ицәыригаз ауп… илаитцаз ажәла ауп…

* * *

«Ҳжәытә ҭоурых ахь санхьаԥшуа ҳгәы тызгаша, уимоу ҳазхыҽхәаша шыҟоугьы, ҳгәы ҳзырхьуагьы рацәоуп. Иаагап 1866 шықәсазы Лыхны ақәгылара. Сабду иаб Осман Ашамба инеиԥынкыланы акыр саатҭ

уаҟа дыҟәгылан, ижәлар рҽахәы иҳәон ҳәа ансаҳауа сазгәдууп. Аха иара убастцәкьа сгәы снархьуеит аурыс ҳәынтқар иофицар Кониар илаигәыдтцаны дахьыршьыз азы аҧсуа жәлар Аҧсны нырмыжьыр ада ҧсыхәа рымамкәа иахьҭагылаз. Дзакәызаалакгьы, чынс имазаалакгьы аҙәы ихырҟьаны, аҙәы изы жәларык рыҟәҙаара – ари, сара стәала иҟәышрам. Уа, Ҭырқәтәыла иахьнеизгьы, ҳабдуцәеи ҳабацәеи зны-зынла абри аѡызатцәкьа агхақәа анрымпытцҟьалозгьы ыҟан. Урҭ агхақәа хҟьа-цҟьада иаанхомызт. Абриаҟара зысҳәо, ма уажәшьҭа убарҭ рѡызцәа агхақәа, аццакра ҳалаҳмырскәа, ҳус-цшьа иҧкаа-цкааua, ҟәыҷарыла анагҙашьа ҳхы ақәҳаршәалап…» - мызкы ахала-атцыхәала Уарҳан Аҧсны иҟазаараан арҭ ажәақәа лассы-лассы иҳәон. Иҳәон, избанзар, абриаҟара аџьа зыдбаланы, змаршә кны иааиго аус амаҷ ибжьнахыр ҳәа дшәоит.

Наҟ-ааҟ ҳаиҭанеиаааиреи ҳцареи ҳаареи лтцшәас ироуи ҳәа азтцаара ыҟәзыргыло дҟаларгьы ауеит.

Акы, Ҭырқәтәыла иҟоу, иара Уарҳан иажәақәа рыла «хыԥхьаҙарала хынтә, ԥшьынтә рыла» иҳаиҳау ҳашьцәа аҧсуаа рыԥсадгьыл – Аҧсны ашҟа ихьаҳәит. Уи зыԥсоу – иагьузшәом, иагьузыкапануам.

Ѡба, ахьаҧшра мацарагь акәым, еихахьеит. Макьаназ аҙәык-ѡыцьак ракәзааит, аха мшәан ариакәҙамзи шәи ѡажәа шыҟәса раахыс дарбанзаалакгьы аҧсуа хәцырҭас имаз.

Хпа ҳәа ари иацаҳцарц азы ҳашколқәа руак аҷы акәзаргьы (иаагозар, Аҟәатәи ашкол-интернат) Ҭырқәтәыла инхо аҧсуаа рхәычқәа рзы класск аартра ахәтоуп.

Ҳаҧсуа университет аҟны ҽааны гәԥѡык рыдкылара ҳҽазаҳшәароуп.

Аҟәеи Сҭампыли аҧба рыбжьатцара акыр ҳарманшәалон аиҭанеиааира аганахь ала.

Аха макьаназ иҟам-ианым изрылацәажәатәуи? Аԥхыҙ агәра зго ҳиеиԥшымхаҙои?

Маҧ, ари ԥхыӡӡам, ари – лабҽабоуп. Аҟәеи Адаԥазари ирыбжьартцаз аиқәшаҳатра абзоурала раԥхьа иӡбатәуп ҳәа ззаҳҳәаз зтцаарақәоуп.

* * *

Макьаназ гәыгроуп, аха имгәыгкәа иԥсхьада.

Аҩажәижәабатәи ашықәс еиқәатцәақәа раан иреиғьыз аԥсуа жәлар ртцеицәа кыдтцан ианыршьуазгьы, ҳаԥсуа тцара анаԥырырхуазгьы, ҳанбан ақыртуа нбан ахь иани-аргозгьы, Аԥсны аԥсуа тып хьыӡқәа еитакны ақыртуа тып хьыӡқәа анрыртозгьы, Нхытц-Кавказтәи ҳашьцәа ачеченцәеи аингәшцәеи реиԥш аԥсуаа ҳахгара азтцаара анықәгылазгьы ҳгәы каҳажьуамызт, ҳгәыгуан…1947, 1957, 1968, 1978, 1988-тәи ашықәсқәа раан аԥсуа жәлар иреиғьыз ртцеицәа рхы-рыԥсы иамеигӡа изықәгылозгьы агәыгра рыман азоуп.

Атцыхәтәаны иаҳҳысыз ашықәс (1989) – аҭоурых иазаанхаз итрагедиоу ашықәс еиқәатцәа шакәугьы, иара убастцәкьа ажәлар рфырхатцара атәы зҳәо ашықәс ҳәа азаҳҳәоит. Избанзар, кәыркәа мза аҽанааиҩнашоз ахәлбыеха, ҳахтныкалақь агәта адәышкәаҕьаз иқәгылаз (аиҳараӡак аҳәса, ахәычқәа, абыргцәа, иауашәаны машәыршәа абԥьаркгьы знапы иакымыз ажәлар арахь бԥьарла еиқәных шәҩыла, зыкәҩыла ишрыжәлозгьы) ргәы камҳаит, избанзар, агәыгра рыман. Аӡәы гәышԥыла шәҩык ааныскылоит ҳәа дзаҽызгьы – иԥсадгьыл Аԥсны дахьықәгылаз ауп. Иԥсадгьыл Аԥсны адоуҳамч ахьиланатцоз ауп.

Амала, убартҭ инарыргыланы иҳәатәуп даҽеакгьы. Усҟан, убра игылаз дарбанзаалакгьы шәигәалашәон шәара – амшын нырцә иаанхаз ҳашьцәа. Шәигәалашәон, избанзар, убри мацарагьы амч ҷыда иланатцон, агәыгра инатцон. Агәыгра инатцон иара ихьлакгьы, ианамузах, шәара шәыла иԥсадгьыл шмыӡуаз идыруан. Атцыхәтәаны ургәалашәон уара, Уарҳан Ашамба… Нас ишԥа, имгәыгкәа

иԥсхьада. Аха уара ухьҙ зыдҳәалоу ҳара ҳгәыгра аԥсҭазаарахь ауп ҳахьхьанарԥшуа. Уи иадҳәалоуп Аԥсны уатҵәтәи аҧеиԥш.

* * *

Ҭыркәтәыла ҳаннеи инаркны ҳахьцалакгьы ҳаԥхьа дгылан Уарҳан. Адаԥазар иҟоу адарныкь (аклуб) аҿы аиԥылараан иқәгылара уҳәару, мамзаргьы аԥсуа қытақәа рахь ҳаннарԥхьоз дышҳацәажәоз ҳгәалаҳаршәару, мамзаргьы, баша ҳаидтәаларақәа раан ицәыригоз азҵаатәқәа уҳәа шаҟа угәалауршәари. Шаҟагьы рытҵаркуазеи…

Ҭыркәтәыла, уажәраанҙа ишаҳҳәахьоу еиԥш, ҳахьнеилакгьы Ҭампыл акәу, Адаԥазар акәу, Анкара акәу, аԥсуаа анаҳԥылоз, Уарҳан дҳавагьежьуан, ҳаигәыдибаҳәҳәала ҳаилатҷаан ҳаицәажәошәа анибалак, ичабра ҭганы илабжышқәа ррыцқьара далагон. Илабжышқәа зaауаз, ѡажәижәаба шыкәса раахыс абриаҟара аԥьа здибалаз, дзыхҙыҙaауаз аус – аилибакаарақәа, ауадаѡрақәа, ахьамҭарақәа ирылсны, Амшын Еиқәа ныркә-аарцә иҟоу ижәлар зегьы ирусны иахьыҟалаз ауп.

Жәамш ҳамбаҙакәа иниаҟьеит.

Аԥсныҟа амѡа ҳанықәла, изымычҳазт мышкы ахала-аҵыхәала ишәҟәқәа ааиқәиршәан, дҳашьҭаланы иҿааихеит.

…Мызкы инацны ара даҳҭан. Уи амза аѡнутҵҟала Аԥсны иҟалаз ахҭысқәагьы маҷзам. Иаагозар, уи ибеит Аҟәа имѡаԥысыз Нхытҵ-Кавказ ажәларқәеи ҳареи ҳакәашаѡцәа еидызкыло ансамблькәа зегьы раԥхьаҙатәи рфестиваль, дыҟан аныҳәа «Лыхнашҭаҿы». Иабду иаб Осман Ашамба дахьынхоз Ешыра днеит, ажәытәан еиԥш иахьагьы, Аԥсны ажәѡан агәы шыкеи-кеиуа еиԥш ицқьоу Шамаа рзыхь агьама ибеит.…Дыҟан иара убас Ҷлоу, Ҭхьына уҳәа егьырҭ ақытақәа рыҿгьы.

* * *

Аҵыхәтәантәи амш… Рыцхарас иҟалаз, амшын нырцә иаанхаз ҳашьцәеи ҳареи ҳаиҭанеиааирақәа рҽеы макьаназы иҟоуп аԥхьатәи ҳаиԥылара амшгьы, аҵыхәтәантәи ҳаиԥылара амшгьы. Уаҳагь ҟалашьа амамзар акәхап, аус-ԥшьа ду иазку азҵаатәқәа рыҙбараҽеы раԥхьатәи ашьаҽақәа ракәзар иҟаҳҵахьоу. Ус иаармариацәангьы ҳаламцәажәап, избанзар, Колумб Америка шааиртыз еиԥш, ҳаргьы лахьынтцас иҳауит ҳашьцәа рахь игаз амҩа шә-барқәамкҽатцаны итцарҟаца иаркыз агәашә аарттәыс. Ҳаблақәа ҭраа амшын агәы казказра ҳхыԥшылон акәымзар, згәы иаанагодаз знымзар-зны ҳаиԥылоит, ҳаибабоит, ҳанаскьа-ааскьеибагара ҳалагоит ҳәа. Зегь зыбзоуроу аамҭа ауп. Араб жәлар ражәаԥҟа иалоуп «ауаа рабацәа рааста изну аамҭа еиҳа еиԥшуп» ҳәа. Иахьа адунеи зегьы аҽеы аиҭакра дуқәа анымҩаԥысуа аамҭазы, аиҭакра ҟалар акәын, хаҭала ҳахьыҟазаалакгьы, аԥсуаа ҳаҩнутцҟагьы.

Адунеи егьырҭ ажәларқәа рҽаԥхьаҵәҟьагьы иԥхашьароуп абри аамҭа анырра ҳнамҭар, ахархәашьа ҳақәмшәар.

Уарҳан ихаҭа лассы-лассы Омар Беигәаа абарҭ ицәаҳәақәа баша еиҭеиҳәомызт:

Ах, иаҳауеи, ԥсеивгарҭак,
Лашара ԥытк, наԥшырҭак!
Шьапҟьарҭа ҭыпк, гәыгырҭак!
Бжьы заҳауа ҩызцәақәак!

Алашарагь ҟалеит, анаԥшырҭагь цәырцит, ашьапҟьарҭагь ыҟоуп, агәыгырҭагь ҳамоуп, ҳабжьы заҳауа аҩызцәагьы нырцәгьы-аарцәгьы иҳакәаҕа игылоуп. Аҙы иагоз «анцәа, анцәа» ҳәа аматанеира даналага, «сахьугәалашәаз бзиоуп, аха зны уаргьы унапы ҟьа» ҳәа ажәҩанахьтә анцәа ибжьы газаап. Инапы аниҟьа, амахә имԥыхьашәеит рҳәоит.

Анцәа ила зегьы ҳамоуп, иаҳзаанхаз акызаҵәык ауп – анапы аҟьашьа ҳақәшәароуп. Амала, ари жәлар рус-ԥшьа ду аҽы аццакра шԥырхаго еиԥш, «уажәшьҭа аамҭа ҳара иаҳтәуп, иахьа иаҳзыҟамҵаргьы уаҵәы, уаҵәашьҭахь иҟаҳҵап» ҳәа агәзианра аарԥшрагьы ҟалом. Мышкы иахыԥо шәымш ицоит ҳәа ирҳәогьы ҳхамыштроуп.

Абриаҟара сзырҳәаз аҵыхәтәантәи амш ауп. Ашьыжьымҭан Уарҳан иԥылеит Аҟәа ақалақьтә Совет анагӡком аҽы. Уи ашьҭахь, «Аԥсны ҟаԥшь» аредакциаа даҳҭан, нас агаҽа, акаҳуажәырҭа аҽаԥхьа еизаз Аҟәаа изыԥшын. Убарҭ ирхаршәаланы Аԥсуа институт аҽгьы дынкыдгылт. Арахь уажәы-уажәы игәалаиршәон Аԥсны жәлар рпоет Баграт Шьынқәбеи иареи реиԥылара атәы, быжь-саатк имҩаԥысуаз реицәажәара атәы.

Амҩа дықәлар акәын, аха изыгәаҕуамызт, ицәыуадаҩын иԥсадгьыл Аԥсны аныжьра.

Илабжышқәа хаддыла «анцәа дышәзылԥхааит, анцәа шәихьчааит» иҳәеит иеихатәы уардын даманы аҽанынаха.

Сгәы иаанагоит, еизаны игылаз зегьы сара исзаиз аҩызцәа азҵаарақәа рзааит ҳәа усҟан: «Еиҵа Ҭырқәтәылаҟа?», «Еиҵа анаскьагара?», «Ианбанӡа?» «Ҳаԥсадгьыл аҽы ҳанбеизакхо?...»

Арҭ азҵаарақәа рҵак аҟатцара мариам. Амала, агәыҕра ыҟоуп. Агәыҕра ыҟоуп, избанзар амшын еиҟәнатҳаз аишьцәа Уарҳан Ашамба иҩызцәа цҳаны ианрыбжьала нахыс, урҭ шәарҭам.

Аԥсны. Кавказ. Тырқәтәыла

Сузыгәнқьуа ԥсык ала,
Сыузыҕызуа гәык ала,
Хышәнызқьҩы идырҕызуа,
Зыуарада сҳәао стәыла,
Хышәнызқьҩы аԥсуаа
Еицырҕызуа бжьык ала,
Схы иҵау, сгәы иҵау, Аԥсны!
Сеиҕрызблааула Аԥсны!
Аԥсабара уа уҷыда
Акы сашьҭам Аԥсны!
Ах, угәаҷы сыԥсында,
Сааугәҵаукрын Аԥсны!

Адаԥазарынтәи Ҟаиларҟа амҩа ҳанықәла Ақапба Саллаҭин (Қапаа рышьҭрак Цәымҵаа ҳәагьы ирышьҭоуп, Саллаҭингьы урҭ дыркьарзуп) сҩызаки сареи ҳмахәарқәа ааикын автобус ахь ҳнамышьҭкәа «амерседес» ҳанҵаиртәан, ақалақь агәаҷы иҟоу ахәҳахәҭырҵахь ҳаигеит. Дҳацын иара иҩыза – шьҭрала ахҷыԥсаа рабшьҭра еиуоу Аҕьантуаа Низаметтин, иабду иаб Иасыф иоуп Аԥсны ааизыжьыз, уи иԥҳәыс Ҟәбинатәи Тырш-пҳан, Аҭыршбақәа аԥхьа, Низаметтин излеиҳәо ала, Мысра инанагазаап, дара иреиуаз ҩыцьа Раатыпи Маҳмуҭи ар рматцураҷы ачын дуқәа роузаап, иԥашьацәахазаап. Уажәы Низаметтин иакәзар, Саллаҭин еиԥш акыр аамҵа аҳәааныркә, Голландиа аус иуан, акыр зырҳаз дреиуоуп. Ҳазну аамҵазы Адаԥазар зҧылаԥгала ыҟоу аԥсуаа дреиуоуп.

Хыхь ишысҳәаз еиԥш, Адаԥазар агәаҷы иҟоу аиха уардын иазку еиуеиԥшым агьежьқәа (абырбалқәа, апокрышкақәа) рыҭирҭа имоу аҷы ҳнеигеит Саллаҭин. Зыӡбахә сымоу ахәҳахәтырҭагьы ажәак-ѽажәак рыла алацәажәара уадаѽуп. Иуадаѽуп, избанзар, ҳара ҳтәылаҷы урт рѽызцәа ыҟаӡам – иарбан еихатәы уардынзаалакгьы, адунеи аҷы иахьазы иҟоу зегьы иреиҵоу инаркны зегь иреиҳау аҟынӡа ирытцадыргыло агьежьқәа, сара сыхәҭакахьала убас ҷьара еизакны срыламԥшыцызт.

Абриаҟара зхысҳәааууа, ҳара Каилар ҳагханы ҳнеит. Аԥснынтәи инеиз асасцәа ҳзы ашьапа еиужь ахьдыргылаз ақыҭа иахьазеиԥшу агәаҷы аҷьар қазықазуа еизахьаз, ҳнарылагылеит. Амала, зегьы шьхныԥсыланы изыӡырѽуан ажәеинраала ҷырҳәала изҳәоз, зыбжьы қыцьқыцьуаз, ԥшьынѽажәи жәаѽа шықәса инарҭысхьоу, аха макьана згәашьамх тҵару, зыбжьы мхәанчац Омар Беигәаа.

Сыхәҭакахьала мыцхәы сгәыргьеит. Сҭампыл ҳаныҟаз дҳақәымшәеит. Ҭырқәтәыла ҳнеины Омар дымбаӡакәа Аԥсныҟа агьежьра ҳцәуадаѽын. Ҳара ҳаиԥштцәкьа (иҟалап ҳатцкысгьы) амца ицралазаап, уи ауп иқәра акыр ишнықәсхьоугьы, агәхьаа мкыкәа Каилар ақыҭан еиҷкааз аиԥыларахь дзаазгьы.

Омар Беигәаа иажәеинраалақәа еизакны сынтәа ҳашәҟәтыжьырҭа «Алашараҟны» иҭытцит. «Быцкән сара, ччара зхашҭыз...» ҳәа хыс измоу уи ашәҟәы аԥхьажәа зѽыз Нелли Ҭарԥха араҟа иаалгоит ашәышықәсҟәеи азқьышықәсҟәеи ирытцкәрааны, иахьа уажәраанӡагьы зхы еиқәырханы иааиуа аԥсуа жәлар ирызкны Омар ииѽыз ажәақәа: «Аԥсуа анцәа дишаны адәы дзықәитцаз – дԥишәаларц ауп. Ҳашԥишәауа мацара ҳааиуеит».

Омар Беигәаа Аԥсны аиҳараӡак дызлардыруа иажәеинраалақәа рыла ауп, ишәҟәы иҭытцыз ала ауп. Зҷыгҳара оумак иҟам уи ашәҟәы ала мацарагьы Омар аԥсуа жәлар рҷы (еиҳараӡак Ҭырқәтәыла иҟоу) наунаг-

ҙа ихьҙ казмыршәуа абаҟа ширгылазгьы, уи ҳара иахьа уажәраанҙагьы дызлаҳзымдыруа рацәоуп – зегьрапҳьаҙагьы тцарауаѡык, ҭоурыхѡѡык иаҳасабала.

Борис Гәыргәлиеи сареи уи ауха акыраамта дҳацәажәон Омар. Игәы итцхо азтцаатәқәа рацәоуп. Зегьы ирхадоуп Апсны. Ашьтахь инапы атцаѡны ҳѡыцьагьы хазы-хазы иҳаиҭеит ѡ-томкны иҟоу Кавказ иазкны итижьыз иҭоурыхтә птцамтақәа.

* * *

…Адапазарҟа ҳаныгьежь, Омар иҭоурыхтә ѡымтақәа ирыпҳьахьоу, ибзианы издыруа Шьынаасин Тҩапшь даасыдтәалан, Апсны ажәытәҙа инаркны ишцәыртцыз, ишыҟаз, ишҽиауаз уҳәа ртәы акыр саат исзеиҭеиҳәон. (Омар Беигәаа иҭоурыхтә птцамтақәа тырқәшәала ауп ишкьыпҳьу). Инеизакны зқьы даҟьа рҟынҙа зтцазкуа урт аѡ-томк ирну шәзеиҭасҳәоит ҳәа салагаргьы исылшом. Уажәазы ҳара иаадыруа Кавказ аҭоурыхи иареи неидкыло, тынч иапҳьатәуп. (Аха узлапҳьои, еиҭагангьы ианҳамам).

Араҟа, хыхь ишазгәасҭаз еипш, Апсны иазку аҟәша (уигьы маҷым) сазаатгылоит.

Ҳарт апсуаа ҳзы аинтерес ду атцоуп «Аҭырқәа Кавказ закәу ҭоурыхла адырра шигу» ҳәа зыхьзу ахы. Аҳәааныркцаан инхо апсуа тцарауаѡ, уатәи архивқәа рахь анеира, ажәытәтәи аҭоурыхѡѡцәа, дара рхааназ ирбоз-ираҳауаз, иҟаз-шыҟатцәкьаз зыѡуаз рапҭцамтақәа рцәыргара, адунеи зегьы ирбартә-ираҳартә аҟатцара, Кавказ аҭоурых нарҳәы-аарҳәны ганкахьала мацара иҳарцәажәоит ҳәа ақыртуа ҭоурыхѡѡцәа анықәгыло аамтазы, оума атцанакуеит. Егьырт зегьы ракәым, араҟа еиҭа инатцшьны ҳазаатгыларц ҳтахуп (Омар Беигәагьы ахшыѡзышьтра ҩгәа злеиҭаз ала) Кавказ ахьҙ ахьынтәаауа, апсуааи аедыгьқәеи зхылтцыз абшьтрақәа ируакыз ҳәа иршьо кас-касаа рҟынтәи ауп иахьааауа

ҳәа адунеи атцарауаа дуқәа аҙәырԥы ишырҳәахьоугьы, уи ақыртуа ҭоурыхԥԥцәа ҽырдагәа ƙатцаны рлымҳақәа ираԥрыжьуеит.

Кавказ иашьагәыту – уи зыхьӡ аху роуп – Аахытц-Кавказ, Нхытц-Кавказ, иара убас Дағьстан инхо, иахьа акыр еицәыхараны иƙоушәа ҳбозаргьы ҭоурыхла, шьала-дала акырӡа еизааигәаз, иƙалап зны хәыштаарак змаз, уасхырк ззеицышьтаз ракәзар. Еизааигәоу, еишьцәоу роуп злахьынтца еиԥшхоугьы.

Машәыршақәиƙамлазарƙалап(ақыртцәеиаерманцәеи ирԥырхагамхаҙакәа), XIX ашәышықәса атрагедиа дуқәа ируаку амҳацьырра дара рхала иахьырзыƙалазгьы.

Машәыршақә иƙамлаҙеит, Урыстәыла Асовет мчра анышьақәгыла, дара урт рҽеидкыланы – Ашьхаруаа Рреспублика аиҿкаара напы ахьадыркызгьы.

Атцыхәтәаны, зынӡа машәыршақә иƙамлаҙеит, аҙиас ахьышьтрахь игьежьуеит ҳәа шырҳәо еиԥш, уажәы еита рҽеидкыланы – Кавказ ажәларқәа рфедерациа еиҿаҳкаауеит ҳәа азтцаара ҭәҭәаны иахьықәдыргылазгьы.

Абриаƙара ҳзырҳәаз, абриаƙара ҳгәалазыршәаз, «Атырқәа Кавказ закәу ҭоурыхла адырра шигу» ҳәа хыс изиҭаз аƙәша ауп. Амала, абраƙа инатцшьны иаҳҳәарц иаҳҭаху, атырқәа ихала иакәымкәа, адунеи зегьы Кавказ закәугьы, Апсны закәугьы адырра шрыгу ауп. Ҳәарада, абри аус аҿы атырқә бызшәа цхак еиԥш иƙаларгьы ауеит хшыԥла аус ҳзеиҿкаар, аус ҳазур…

Даҽеа-ƙәшакгьы, ԥбаƙа ажәа рыла акәзаргьы, сазаатгыларц стахуп. Сызҿу – «Апсуа бызшәа иунарбо ажәытәтәи анаукатцаарақәа» ҳәа захьӡу аƙәшоуп.

Апсни апсуааи ирыдҳәалоу, рыӡбахә зҳәо шаƙа зтцаатәы ақыртуа ҭоурыхԥԥцәа иларха-ԥархо, «абхазы» ажәа шеилкаатәу «ақыртуа» ҳәа ауп ҳәа иқәгылахьоузеи. Уи аиҳараӡак дара ртәала ахы анакыз Апсуа Ҳәынтқарра анышьақәгыла,Апсны ахтнықалақьс Қәтешь анықалазтәи аамта инаркны ауп. Апхьа, Апсуа Ҳәынтқарра зынӡаск-

гьы мап ацәыркит. Аха уи азы аԥсуа жәлар – жәларык раҳасабала реидгылараҽы уасхырны иҟаз абшьҭрақәа (аимышьҭрақәа) аԥсилаа, абазгаа, мсымаа, саныгаа – ԥсыуа абшьҭрақәамызт ҳәа ишьақәрыгәгәатәын.

Аҩынҩажәатәи ашықәсқәа рзы убри иҿазикит Пауле Ингороҟва. Уи ҷьара ԥхашьарак ааиламсҙакәа аԥсилаагьы, абазгаагьы, мсымаагьы, саныгаагьы – қыртуа абшьҭрақәан ҳәа даақәгылеит. Усҟан азы уи иихәоз иацзырԥызуаз аԥсуаа рыҩнутҟа аҙәы дцәыртцит. Ус ауп ишыҟоу ажәлар ртрагедиа акы алспаауеит ҳәа аҙәызатҷәык идамхаргьы аамҭа-аамҭала ицәыртлоит. Уажәы исгәалашәоит, усҟан аԥсышәала иҭытцуаз «Альманах» аҟны уи ауаҩ ианитцаз истатиа аҽтәи абарҭ ицәаҳәақәа: «Аԥсуаа зхылтцыз гениохаа ракәым, аха хеттаа-субараа роуп». Абарҭқәа зегь рышьтахь – аԥсуа школқәа рар-крагьы, амраҭашәарахьтәи Қырҭтәылантәи ихыртцәаны зықьҩыла Аԥсныҟа раагарагьы, аԥсуа ҭыԥхьыҙқәа ԥсахны, ақыртуа ҭыԥхьыҙқәа рыҭарагьы – ыртцабыргын. Мшәан, ҭоурыхла Аԥсны ажәытәҙа инхоз абшьҭрақәа – қыртуа абшьҭрақәазтгьы, адгьылгьы қыртуа дгьылхон, Қырҭтәылантәи ихыртцәаны арахь иааргазгьы – анкьатәи рыԥсадгьыл ахь игьежьуеит ҳәа акәын иаанагоз. Аԥсуаа ракәзар, ҩышә шықәса, хышә шықәса рнаҩсан Нхытц-Кавказынтәи арахь илбааз аедыгь шьҭрақәа ируакуп ҳәа ирҳәазгьы ҭабыргхон. Зегьраԥхьа иргыланы ихыҭҳәааз абри итеориа аҽаԥҿтәын. Аха уи аҟаҵара (Пауле Ингороҟва ҭарауаҩык иаҳасабала ихьз шьҭыхны изларкыз ала) имариаз усмызт. Уи зынагҙахозгьы сеидру – Сталин иԥстазаара далымтцызтгьы, Бериа ажәлар раға ҳәа дкыдцаны дрымшьызтгьы. Убарҭқәа рышьҭахьгьы уи иҽагылара зылшоз иԥшаара уадаҩхеит. Аԥсуаа усҟан ацарауаа рганахьала ҳҳы ҳахәаратәы ҳаҟамызт, иҟаз аҙәык-ҩыцьакгьы – уи азҵаатәы ацәыргара, насгьы Пауле Ингороҟва иаҽаԥера рылшартә аҟынҙа имҩеицызт. Ҩынҩажәижәабатәи ашықәсқәа рынтәамҭазы Зураб

Анчабаҙе даацәырымҭыззҭгьы, уи азҭаатәы ҙбамкәа акыраамҭа иаанхон. Зураб Анчабаҙе иоуп зегь рапхьа Ингороҟва ҭатҵгәы змамыз итеориа пыххааса иқәызҭазгьы. Уи аганхьала ҳҭарауаѡ ду усҟан иҟаитҵаз ахәшьара уадаѡуп. Аха зыжәлар рзы абри аѡыза аус ду аҟатара зылшаз, ҳара ҳтәала, гха имыхьыр акәын, аха «Апсны Аҳәынҭқарра ѡба-хпа ҭакы амоуп. Џьара-џьара уи Апсни апсуааи мацара ирытанакуеит. Даҽеаџьара – Апсни Амраҭашәарахьтәи Қырҭтәылеи, атыхәтәаны Қырҭтәыла зегьы атанакуеит» ҳәа иихәаз атыхәтәантәи аамҭазы ақыртуа ҭоурыхѡѡцәа намҭасын, ажәытә ѡырақәа рҽы (аиҳараҙак урысшәала иапхьо) «абхазы» ҳәа ахьҳәо «ақыртуа» ҳәоуп ишеилкаатәу ҳәа иааҟәгылт. Убри рхы иархәаны Киев иҟоу Софиатәи ауахәама аргылара «апсуа уаста ҟазацәа алахәын» ҳәа ҳара ҳҟынҙа иааиз аѡыра – «ақыртуа ҟазацәа» ҳәа еилкаатәуп ҳәа ишьақәдырҕәҕәарц иаҽуп. Уигьы азмырхакәа, Киевтәи аурыс ҳәынҭқарцәақәак, ҽырпштәыс даагозар, Изиаслав иԥшәмапҳәыс шьтрала «апсуа ҳәынҭқар иԥха лакәын» ҳәа ахьҳәоу «ақыртуа ҳәынҭқар иԥха» ҳәа ауп ишеилкаатәу рхәеит.

Иара убастцәкьа Киевтәи аҳәынҭқар – аҳәынҭқарра аиоура анцәа ила иԥшьоу усуп, уи ус шакәу ашьақәырҕәҕәаразы аҭоурых аҽы рапхьаҙа ацивилизациа ахьцәыртцыз, аҳәынҭқарра ахьеиҽкааз Вавилонҟа идәыцәтан х-жәларык рхатарнакцәа – «аурыс, абырзен, аобез» ҳәа алегенда иаанхазгьы, атыхәтәантәи «аобез» ҳәа ахьҳәоу ишеилкаатәу «ақыртуа» ҳәа ауп рхәеит.

Ас шаҟа… Абри аѡыза аҭагылазаашьа анҳамоу аамҭазы, «Апсуа бызшәа иунарбо ажәытәтәи анаукатҵаарақәа» ҳәа захьзу Омар Беигәа итоурыхтә ԥтамҭа сара стәала ицәырнагаша, иахьа уажәраанҙагьы иаҳзымдыруа рацәахоит. Арацәара мацара акәым, ақыртуа ҭоурыхѡѡцәеи ҳара ҳтарауааи наҟ-ааҟ еимдырххо азтцаатәқәа рызбараҽгьы ибга ҕәҕәаны иҟалоит.

Омар Беигәа ҩ-томк зҵазкуа иҭоурыхтә ԥҵамҭа аҟәшақәа хазы-хазы рзаатгылара аҭахымзар ҟалап. Шьынаасин Ҭраԥшь егьа ибзианы исзеиҭеиҳәазаргьы, ацәылашамҭазынӡа хшеидтәалазгьы, хатала уи ашәҟәы самыԥхьаӡакәа ахцәажәара уадаҩуп. Убри аҟнытә ҵаҟа еиқәысыԥхьаӡоит ашәҟәаҷы иалкааз ахқәа.

Актәи атом аҟны иҟоуп абарҭ ахқәа: «Апсуааи ашәуааи рҭарчеи»; «Агәалашәарақәа зегьы раԥхьатәи – Ра»; «Ишаны иҟоу зегьы зхылҵыз – Ра»; «Ра, насгьы Са...»; «Амшқәа ршара»; «Апсуа бызшәа иунарбо раԥхьатәи ашарақәа, насгьы убарҭ раамҭа»; «Ауаа адунеи ишықәлаз»; «Раԥхьатәи ауаҩы, уи иԥсадгьыл ахьыҟоу, убри иазку аамҭа (Дарвин идҳәаланы)»; «Адам – анцәа иишаз раԥхьатәи ауаҩ»; «Раԥхьатәи апсҭазаара, раԥхьатәи абызшәа, раԥхьатәи амца»; «Аҩнра, аҭаацәара шҵәыртҵыз»; «Ашәарыцара, адгьыл ақәаарыхра напы шаркыз»; «Аамҭа адырразы апсуаа раԥхьаӡа ицәырыргаз асаат»; «Апхьареи аҩреи шиз» уҳәа убас егьырҭгьы.

Ҳаиасып Омар Беигәа иҭоурыхтә ԥҵамҭа аҩбатәи атом ахь. Уаҟа иаабоит абарҭ рҩызцәа ахқәа: «Иахьатәи кавказаа»; «Кавказ – кас-касаа»; «Агәырԥьқәа ирызку атҵабыргқәа. Урҭ ахьынтәааз. Амшын бызшәа шрымам»; «Кура ахьӡ ахьынтәаауа»; «Агәырԥьқәа рҭоурых адаҟьақәа»; «Аерманцәа рҭоурых адаҟьақәа»; «Аԥьырсианра аерман бызшәа шцәырнагаз»; «Аерманцәа р-Багратидаа»; «Даҕьстанаа»; «Аингәшқәа, ауапсаа, аҟабардақәа»; «Абассқәа, қьеркьеҵаа»; «Аедыгь бызшәа»; «Колхаа»; «Бас, абас, касс, апсуаа, ашәуаа»; «Апсуаа рабшьтрақәа»; «1902 шықәсазы иҭытыз раԥхьатәи атырқә енциклопедиаҷы Апсны шаарԥшу»; «Чачба Мышьа иҟаитҵаз ахсаала»; «Апсуаа рыжәлақәа, рыхьӡқәа»; «Апсҳара», «Апсуааи Ҳазарааи»; «Ачеркезцәа рцәыртцра», «Ачачбақәа рцәыртцра»; «Апсуаа Апснықа рыгьежьра, урҭ Батым ишаанаыркылаз»; «Иахьатәи абызшәақәа рыҩнутқа апсуа бызшәа иааннакыло атып» уҳәа убас егьырҭгьы.

Еиҭасҳәахуеит ари – нырцәҳаҟа, аарцәҳаҟа аҧсуа жәлар зегь ҳзы атҵак ду змоу аҭоурыхтә ҩымҭа иахьынӡазалшо ирласны еиҭагатәуп аҧсшәахьгьы аурысшәахьгьы. Инарҭбаан аҧхьаҩцәагьы ирылатҵәароуп. Арҭ рҩызцәа аганахь иныкәтҵан даҽа зҵаарақәак рыҵҵаара (урҭгьы шаҳҭахугьы) рылацәажәара азин ҳамам.

Омар Беигәа изку ари аҩымҭа хсыркәшар сҭахуп сызлалагаз иара иажәеинраалала. Амала аҧхьатәи ажәеинраала Омар даҧхьеит ҳаиҧылара аартра аан, уажәы ара иаазго ажәеинраала даҧхьеит ҳанеиҧыртцуаз. Абар иаргьы:

Амшын Еиқәа сыҽеҧынгылоуп –
Есымша нырцә сыҧшуа.
Мыши ҵареи зегьы ыиасуеит –
Рыҧба ыҟам са сзынахьууа.

Сгәы сгәаҵәа нырцәҟа инхааит,
Сзыӡсаом, сызҧыруам.
Згәхәтәы иахьӡоу ргәрґьабжь ангаоу,
Сара сгәы хәуп, схьаа тәауам.

Мрагылантәи ԥшак аасысыр –
Рыҧсы алаушь ҳәа сахәауеит.
Мрагыла ицаоу ԥшак аасысыр –
«Сымшра рызга!» Ҳәа сҵәаауеит.

Амшын анырцәа иҽеҧынгылоу,
Сан, абааҧсы, бгәы камҳаait,
Сгәыдыбкыларц бнапы еитцыху
Бгәы каҳаны ихьамыҩрааит?

Быҷкәын сара, ччара зхашҭыз
Бгәҳәпы схы нкыдҵаны –
Атәуара зны сақәиҭхар –
Саагәыдыбкылап срыцәґәаны.

Сзымʒасао, сзымԥыруа,
Мшыни жәԝани саиааины,
Арсʒа ицарым, аамҭак ааип,
Саагәыдыбкылап сырҕәҕәаны.

Згәаҕь мԥысуа ирыцхыраաуп,
Аамҭаи гәаҕьи ҳахәаны,
Зны ҳаиндыриап иабацари,
Саагәыдыбкылап срыҕәҕәаны.
Быԛкән сара, ччара зхашҭыз
Бгәҳәԥы схы надҭаны,
Атԥыуара зны сақәиҭхар
Саагәыдыбкылап срыҕәҕәаны.

* * *

Афбатәи сыстатиаҽы иазгәасҭеит – аԥсуа жәлар рмилаҭтә-хақәитратә қәԥара аҳәааныpцәан, ахәҭака-хьала Ҭырқәтәыла иҟоу аҟәша еиҽызкаазгьы, хадас иамоугьы Уарҳан Ашамба иоуп ҳәа. Иарбан хақәитратә қәԥаразаалакгьы ахада дшамоу еиԥш, дамазароуп, ус уҳәар ауазар, аидеологгьы. Ус анакәха, Ҭырқәтәыла иҟоу аԥсуаа рыԥсадгьыл Аԥсны ашҟа рхьарԥшра, милаҭк раҳасабала рхы аԝахара аидеологс иамоу, азышәаҳәаԝыс иҟоу Омар Беигәа иоуп.

АҬОУРЫХЗЫБЛАРА

Абҕархыҟәтәи ахҭыси уи акәша-мыкәшеи…

«Ҳара Гәдоуҭа араион Абҕархыҟә ақытан инхауа, ақыртуа милаҭ иеиуоу уаҳа ԥсыхәа ҳамамкәа ҳаныҟала ҳазну ашыҟәс хәажәкыра 17 азы (арефернду анымѡаԥыргоз) ҳҟыҭа ааныжьны Гәылрыԥшь араион ахь ҳаиасит. Абас ҟаҳамҵар ада ԥсыхәа амамкәа ҳҭазыргылаз аҵыхәтәантәи ашыҟәсҟәа рзы ҳҟыҭеи, иара убас Гәдоуҭа араиони рҽы иҟалаз аҭагылазаашьа уадаѡ ауп. Инеиԥынкыланы, иааиԥмырҟьаҙакәа милаҭк раҳасабала ҳцәа ԥырҽуеит, ҳдыршәоит. Абас зыҟартцо ҳахьақыртцәоу мацаразы ауп.

Араион анапхгареи азинхьчаратә усбарҭақәеи рганахьала акгьы ианацәымшәа, аԥсуа милаҭ еиуоу иаахтны иҳарҳәо иалагеит: «Шәыҟәтц ҳадгьыл, Егры нырцәҟа шәца» ҳәа.

Абри аѳыза аҭагылазаашьа ҳҭагылт 1989 шыҟәса мшаԥы 9 азы Қарҭ ақалақь аҟны иҟалаз атрагедиатә хҭысҟәа рышьтахь. Аҵыхәтәантәи аамҭазы мацара аԥсуа националистцәа ақыртцәа иаҳзыруа акык-ѡбак рызбахә ххәоит.

1989 шыҟәса ԥхынгәы мза антцәамҭазы ҳара ҳҟыҭан инхауа Бзикаҙе Т. В. илыҟәлеит бџьарла еиқәных иҟаз, дагьырхәит. Адырѡашыҟәсаны Ҷьеԥьеиа Б. Л. дрыпҟеит. Ҳазну ашыҟәс хәажәкыра 17 азы (арефернду анымѡаԥыргоз амш аҽены) арефернду рхы ахьаладмырхәыз иахырҟьаны аишьцәа Ҭенгизи Давиди Бзикаҙеаа рыпҟеит.

Абас шаҟа.

Абартқәа рышьтахь апсуаа аинышәара рҽазыркуан, аха ашьтахь иҟартцац еитаҟартон.

1989 шықәса пхынгәы мзаз тәи ахтысқәа раахыс ҳартҭ абри араион аҽы ҳтагылазаашьа даараҙа иуадаѡны ауп ишыҟоу.

Абартҭ хыхь еиқәаҳапхьаҙаз рнаѡсан, иҳәатәуп араион аҽы қыртшәала итытцуа агазеҭ шыҟам, ақыртуа школ шарку, ақыртуа жәлар иааҟәмтцакәа рцәа шырхырхуа. Апсуа телехәапшреи акьыпхьи ракәзар, ақыртуа жәлар ирҽагыло апропаганда мацара амѡапгара иаҽуп.

Ҳара ҳачҳара хыжжит. Ареферендум аҽены апсуаа рхатарнакцәа изныкымкәа-иѡынтәымкәан ҳаѡнқәа рҟны инеит, ареферендум ҳхы алаҳархәырц ҳадыртцеит, абжьытирахь ҳанымнеи иакәым шаҳзыруаз ала иҳақәмақарт.

Ажәакала, ҳазну аамтазы Абҕархықә ақытан ҳара ҳанхара амуа иҟалеит...»

Абри ашшыпхьыз 35-ѡык рнапы атцаѡны идықәтцан СССР Апрезиденти Ареспублика Қыртәыла Иреиҳаҙоу Асовет Ахантәаѡи рышка. Иаҳзааргеит аредакциахьгьы агазеҭ ианаҳтцарц.

Гәдоуҭа араион Абҕархықә ақытан изыхкьазаалакгьы агәнибархара ҟалеит. Уажәазы згәы нибархаз милатла ақыртцәа рхатарнакцәеи апсуаа рхатарнакцәеи ракәхеит. Амала, абри агәнибархара ақәшәеит арефе-рендум анымѡапыргоз аҽены. Ус милатла еиуеипшым ахатарнакцәа рыѡнутцка еипш иара апсуаа рыѡнутцкагьы дара-дара шаҟаѡы рыгәқәа нибархахьада... Дара ақыртцәа рыѡнутцкагьы... агәнибархарақәа ракәым, апстбарақәагьы атып роухьеит. Ҳәара атахума, зегьы иреиҕьу уртқәа рапырҟәҟәааро уп. Аха, рыцхарас иҟалаз, ҳапстазааразы макьана атып рымоуп аиакәмкатцарақәа.

Абартқәа зегьы анеидаҳкыла ашәҟәы зѡыз ргәы шны иҟоуп, амца ркуп, мышқәак бжьалар, аамта акырҙа атцанакуеит, ажәлар рҽы ишырҳәо еипш, ихәшәоуп, згәы

нибархаз еизааибагап, аигәлацәа уи еиԥшқәа рыхьлоит, аха рыцәгьеи-рыбзиеи еилоуп, еиҭа рмахәарқәа аанибакылап ҳәа ҳазхәыцит, убри ауп иахьа уажәрааҥа уи ашәҟәы атцыхәала акьыԥхь аҿы ҳзықәымгылаз. Абзиа зуеит ҳәа ацәгьа зымпытцҟьаз ҳаиҧызахарц ҳҭахымызт. Згәы шны иҟаз ауаа рыгәқәа хьаԥссап ҳәа ҳаԥшын.

Аха ареферендум мҧаԥысижьҭеи ицаз амшқәа излаҳдырбо ала, Абҕархыкә ақытан иҟалаз ахҭыс хәычы амца нацраҵаны, ишырҳәо еиԥш абарбанцьиа алырхырц иаҿызаарын даҽеа шьоукы. Уи азы акәзаап шәылахьшәыцьымшь ыҟоуп ҳәа еибызымҳәацыз Абҕархыкә ақытан еиланхо аԥсуааи ақыртцәеи шьоукы рыбжьара хәажәкыра 17 азы иҟалаз ахҭыс хәычы арбыбкра изалагазгьы. Ҳара уажәы еилыкка иаабоит ҳазну аамҭа хьанҭазы аԥсуааи ақыртцәеи рмилаҭбжьаратә зцаатәқәа реибарххара даараҙа рхы ишадырхәо аҙы ырхәашьны аԥсыҙ зкырц иаҿу амчқәа.

Урҭ амчқәа шыҟоу аадыруеижьҭеи акраатцуеит. Урҭ амчқәа роуп арҭ ақыртцәа зны Абҕархыкә ақытангьы Амраҭашәарахьтәи Қырҭтәылантәи иааган инзырхаз. Ашьтахь ҳаԥсуа тыԥхьыҙқәа ԥсахны ақыртуа хьыҙқәа рызҭазгьы, ҳаԥсуа школқәа азыркуазгьы, аԥсуа алфавит ақыртуа алфавит ала изыԥсахызгьы.

Милаҭк раҳасабала аԥсуаа згәы ҭбаау уааип. «Жәытә-натә аахыс наҟ-ааҟ ҳаидгылан», «ҳаиашьара ашәышықәсҟәеи азқьышықәсҟәеи иргәлсны иаауеит», «ианакәзаалакгьы ҳацәгьеи ҳабзиеи еилан», «ҳзеиԥш-ға ҳаиҿагылан ҳаицеибашьуан...», «ҳазҭаху уааип, гәыкала иаҳзыҟоуп, иага умҳәан егьырҭ амилатқәак рхатарнакцәа раасҭа аиҧызараҿы ибзиоуп» ҳәа ҳагәқәа хьаԥссаны иаххәалон. Абриала ишьақәҳаргәгәарц ҳҭахҙам, инеиԥынкыланы ақыртуа жәлар зегьы хыла-гәыла ҳаилатцара иашьтоуп, ҳаԥсуа дгьыл рымпытцархаларц иаҿуп ҳәа. Аха, рыцҳарас иҟалаз, атцыхәтәантәи аамҭазы ус еиԥш иҟоу, иобиективу, здырра ыҟоу рыбжьы ахьымго ауп. Зыбжьы

го, зыбжьы иазхәыцуа – «Қырҭтәыла атерриториаҿы инхо иқырҭцәам хә-процент заҭәык аанхароуп, дара убарҭгьы ақырҭ бызшәа рҳәозароуп, ақырҭуа культура ашьҭыхра гәык-ԥсыкала иашьҭазароуп, егьырҭ зегьы тәымуаауп, ари ҳадгьылгьы аанрыжьроуп» ҳәа зҳәо роуп.

Урҭ роуп Аԥсны Асовет мчра анышьақәгыла иаиоуз астатус ахь ҳаиасроуп ҳәа рылазҳәаз Лыхнытәи аапхьара иаҿагылаз. Урҭ роуп 1990 шықәса нанҳәа 25 азы Аԥсны Иреиҳаҙоу Асовет асессиа иаднакылаз Адекларациа иаҿагылан иқәгылаз. Урҭ роуп атцыхәтәаны Зегьеидгылоутәиареферендум амҩапгара иаҿагылазгьы.

Избан, Асовет Еидгыла аиқәырхара иазкыз референдум изаҿагылеи? Избанзар, уи референдум ашьҭахь Аидгылатә еиқәшаҳатра анапаҵаҩрахь инеитәуп. Аидгылатә еиқәшаҳатра апроект ишаҳәо ала, ԥыхьатәи автономтә республикақәа ареспублика еидгылақәа ҳәа еилыхра ҟамҵакәа, зегьы исуверентәу республикақәаны иҟалоит. Ус анакәха, Аԥсны Қырҭтәыла еиԥш исуверентәу республиканы, иара Қырҭтәыла иаҟараны Асовет Еидгыла Афедерациа иалалоит. Ус ҟалар рҵахума мци-ҵабырги еидыргәагәаланы, Асовет Еидгыла ахи-атцыхәеи инхо ажәларқәа жьаны Аԥсны ҳәа егьыҟамшәа 70 шықәса рыҩнутҵа аҳәҳәара иаҿыз? Аԥсны зырҵаху дара рхазы ауп, дара рмилаҭ рзы ауп, иақырҭуа дгьылуп ҳәа рҳәарц азоуп.

Референдум мҩапысит. Референдум аҿы еилыкка иааԥшит Аԥсны иқәынхо ажәларқәа рыбжеиҳараҩзак Асовет Еидгыла акзааразы ишықәпо, Аԥсны исуверентәу республиканы аҟалара шырҵаху. Ари хазы еиҵа рхы еиланагахт. Рхы еиланагеит азоуп Абҕархыцәтәи ахҵыс апровокациа алырхырц изаҿу. Рхы еиланагеит азоуп, Амилатқәа Еидцоу Рорганизациа Амаҙанықәгаҩ хада Перес де Куелиар ишҟа абри аҩыза ашәҟәы зыршьтызгьы: «Аԥсны инхо ауааԥсыреи ауаажәларратә-политикатә организациақәеи рыбжеиҳараҩзак аҿагылоит хәажәкыра

17 азы имҩаԥысыз Зегьеидгылоутәи ареферендум ҳәа изышьҭоу. Уи референдуӡамызт, аҵыхәтәантәи 50-тәи ашықәсҟәа рыҩнутҵҟала иҟарҵахьо аполтикатә авантиураҟәа ируакуп. Уи ахықәкы – агрессиара злоу хықәкуп, алҵшәаҟәагьы роуп ҳәа иԥшуп Аԥсны асепаратистцәеи урҭ Москватәи рҩызцәеи. Абри иҟалаз зегьы режисиорра азызуаз СССР Апрезидент ихаҵа иоуп.

Ареферендум аламҭалазы Аԥсны еиҿыркааит аинтернационалтә фронт. Уи иалалт Москватәи ацентриссттә гәып зхы адызкылаз ауааӡәларратә организациаҟәа. Уажәшьҭа ирзаанхаз амилаҭтә хьчара акомитет аиҿкаара ауп, нас агенералитет ашҟа аҳәара ҟарҵашт адесантникцәа аарышьҭырц... Хәажәкыра 17 азы имҩаԥгаз ареферендум иаанаго ишьаартцәыран иҟалаз Қарҭ, Бақәа, Вильниус, Рига уҳәа егьырҭ атрагедиатә хҭысҟәа рыцҵара ауп.

Иҵьоушьаратәы иҟоу, Аԥсны ареферендум милаҭ-милаҵла еилыхны иахьымҩаԥгаз ауп. Ақырҵцәа зланхоз Гал араиони Очамчыра араион ақытақәаки рҿы ареферендум амҩаԥгара азин рырымҭеит...»

Ҳара ари ашәҟәы нагӡаны араҟа ианаҳҵаӡом, избанзар, наҟ ирҳәац ауп ирҳәо: аиқәаҵәа шкәакәартәуеит, ашкәакәа еиқәаҵәартәуеит.

Уи аҩыза аҟаҵара ишазҟазаҵәоу рыдаабалеижьҭеи иацакәым-жәацакәым. Дара рус, рхықәкы анагӡараҿы иҟам-иным зегьы еилагәагәаны ирҳәац рҳәоит, дара ртәала зегьы бзиоуп рхықәкы анагӡара иацхрааузар.

Амала, ус иагьа иҟазаргьы ҳара еснагь иаҳҳәон, уажәыгь иаҳҳәоит аҧхьа иргылатәуп аҵабырг, аиаша ҳәа. Мыцхәарыла мацара ахара узцом. Амцхәара акәӡами ианаго ақырҵцәа рхала иахьынхо Гал араион аҿы ареферендум амҩаԥгара азин рырымҭеит ҳәа ирҳәо. Иҟаз шыҟаҵәҟьаз иаҳҳәозар, хәажәкыра 17 азы имҩаԥысуаз ареферендум шәхы алашәмырхәын ҳәа Қырҭтәыла Иреиҳаӡоу Асовет ирыланаҳәеит Қырҭтәыла

атерриториаҽы инхо зегьы, убри инақәыршәаны ауп Аҧсны инхо ақырҭцәагьы абжьыҭара мап зацәыркыз. Абжьыҭара мап ацәыркит Гал араион аҽгьы. Абжьыҭара мышкы-ѡымш шагыз, еиҧхьхәыцзар акәхап, Аҧсны аиҳабыра рышҟа аҳәара ҟарҵеит азин рырҭарц. Аха алхырҭатә участкақәа еиҿкаамызт, ажәакала абжьыҭара иазхиамызт, убри аҟнытә ауп Гал араион иаланхо ауааҧсыра рыѡнутҵҟа абжьыҭара зымѡаҧгамызгьы. Амала, араҟа иазгәаҭатәуп даҽеакгьы, Гал араион аҽы инхо ауааҧсыра аҙәырѡы Очамчыреи Тҟәарчали иианы рыбжьқәа шырҭиз.

Иҟоу шыҟатцәкьоу ҳҳәозар, ареферендум мап ацәызкуаз ргәы иаанагомызт Аҧсны инхо ауааҧсыра рыбжеиҳараѡык Асовет Еидгыла акзаара иадгыланы иқәгылоит ҳәа. Урҭ ирҭахыз ареферендум мап ацәкра акәын, ианамуҙахгьы, Аҧсны инхо ауааҧсыра зегьы рахьынтәи процентла рыбжеиҳараѡык Асовет Еидгыла акзаара иаҽагыланы иқәгылоит ҳәа агәаанагара рыман. Хәажәкыра 17 азы имѡаҧгаз ареферендум иккаҙа иаанарҧшит Аҧсны инхо ажәларқәа, амилатқәа, ақырҭцәа аарылхны (дара убарҭгьы рыхәтак ареферендум аан рыбжьы ртиит, Асовет Еидгыла акзааразы иқәгылеит) ареферендум амѡаҧгарала еидгылеит. Машәыршақә акәҙам ареферендум амѡаҧгара аламҭалазы урҭ амилатқәа рхатарнакцәа еидызкылоз аблок зеиҿкаахазгьы, Аҟәа Ареспубликатә стадион аҟны Нхыц-Кавказтәи ажәларқәа рхатарнакцәа алахәны амитинг ду амѡаҧгара злалыршахазгьы.

Уажәшьта аргама иаҳҳәар ҳалшоит – Аҧсны иқәынхо ажәларқәа зегьы ракзаара аҧҵоуп ҳәа, аинтернационалтә фронт ҭәҭәа еиҿкаауп ҳәа.

Абасала, атцыхәтәантәи ашықәсҟәа рзтәи ахтысҟәа ааидкыланы урыхәаҧшуазар, аҧхьа автономиақәа раҧыхра иалагеит. Уи амуазшәа анырба – ари қыртуа дгьы-

луп, ақыртцәа рнаҩсан ара иианы инхаз зегь тәымуааупҵ убартҵ рхыпхьаҙараҽы апсуаагьы арахь ианықәнагалаз ҩышә шықәса рнаҩсан ауп, уртҵ Нхытц-Кавказынтәи арахь илбааит, араҟа инхоз ақыртуа абшьтра, ажәытәтәи атоурых аҽы «абхазы» ҳәа изышьтаз ассимилиациа рзуны, рыхьҙ дара ирхыртцазшәа, рыдгьылгьы рцәыргазшәа иқәгылеит. Уигьы шымцыз анаапш, иаақәгьежьаан Қыртҵәыла атерриториаҽы иаборигенцәаны иҟоу ақыртцәеи апсуааи роуп ҳәа иаақәгылахт – апсуаа аборигенцәас иахьыҟоу Апсны шакәу, ақыртцәа аборигенцәас иахьыҟоу Қыртҵәыла шакәу мҳәаҙакәа. Иахьа уажәраанҙа адунеи атоурых иамаҳаҙац, иаздырҙом кәакьк ҩ-жәларык, ҩ-милатк аборигенцәаны иаиоухьеит ҳәа. Артҵ «атеоретикцәа» изларҳәо ала, ҳаргьы ҳцәажәоит ҳәа ҳалагар, аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы Апсны аҳәынтқарра ахоура-атцоура акырҙа излатбааз ала, аҳтныкалақьгьы Қәтешь излаҟаз ала апсуаа Ҳапсадгьыл Қәтешьынҙа инаҙон ҳәа ҳақәгылар акәхоит. Аха атоурых ахәанчара акәымкәан, ишыҟатцәкьоу ала ҳазнеиуазар, ажәытәҙа иҟаз ҳара иҳаздыруам аха, ашьтахь апсуаа Қәтешь рнапаҽы ианааргоз, уи ақыртцәа рыдгьыл акәын, убри ауп апсуаагьы ус изықәымгыло. Амала, дара ақыртуа тоурыхҩцәақәаки политологцәақәаки Апсны – апсуаа роуп иаборигенцәоу ҳәа мҳәаҙакәан, Қыртҵәыла иаборигенцәоуп ҳәа зырҳәо, убриала ақыртцәагьы Апсны иаборигенцәоуп ҳәа шьақәдыргәгәарцоуп иахьазы. Абас апсуаа жьаны абри ирзақәыршаҳатыр, иара убриала уажәтәи аамтазтәи Қыртҵәыла атерриториа егьыртҵ амилатқәа рзалцар, шәнызқьҩык иреиҳам апсуааи ҳареи ҳхала ари атерриториаҽы ҳаанхар ҳус аҙбара мариахон ҳәа игәыҕуан.

Абраҟа инатцшьны иазгәатәтәу даҽеакгьы ыҟоуп. Ҳара ҳазҽу атцыхәтәантәи аамтазы Акаки Бакраҙе ицәыригаз, амилат зтцаатә аҙбара иадҳәалоу атеориа ауп,

аиҳараҙакгьы Аԥсны аҭагылазаашьа «арманшәаларазы» иихәаз ауп. Акаки Бакраҙе итәала, Аԥсны, аԥсуаа ахьынхо аҭыпқәа – Аԥсны аиҳабыра рнапаҵаҟа иҟалароуп; ақыртцәа ахьынхо аҭыпқәа – Қырҭтәыла аиҳабыра рнапаҵаҟа иҟалароуп. Ажәакала, уи Аԥсны серҭ-серҭ ишоит, иара убриалагьы Аԥсны хазы иҟоу республикоуп ҳәа ҳзықәгәыҷуа аԥихуеит. Ганкахьала уахәаԥшуазар, аԥсуаа «ириҭоит» азинқәа зегьы ркультура, рхалаҟазаара ирытҵаркуа азҵаарақәа дара ирыҙбаларацы, аха даҽеа-ганкахьала, Аԥсны иахьа Ливан атәыла зҭагыло аҭагылазаашьа азааигарц иҭахуп.

Ареспублика Қырҭтәыла Иреиҳаҙоу Асовет ахантәаҩы Звиад Гамсахәрдиа иакәзар, изныкымкәа-иҩынтәымкәа атцыхәтәантәи иқәгыларақәа рҿы иаахтны иҳәоит Асовет мчра Аԥсны атерриториа арҭбаазшәа, иара иатәымыз адгьылқәа анаҭазшәа. Ус ззиҳәогьы еилкааун. Акаки Бакраҙеи иареи ирҳәо еиԥшымшәа иҟоуп, аха цқьа уазхәыцыр хҭак еицҭадыршәуеит. Гамсахәырдиа «итеориа» хәычы-хәычла, иԥкаа-ԥкааua Аԥсны атерриториа аитцатәра ауп хыкәкыс иамоу. Раԥхьа иргылангьы жәытә-натә аахыс Аԥсны иахәҭакны, иаԥсуа дгьылны иҟаз, аԥсуаа ахьынхоз, Самырзаҟан ҳәа изышьҭаз, атцыхәтәантәи шәышыкәса аҩнутҟала уа инхоз аԥсуаа ассимлиациа рзуны, иахьа аиҳараҙак ақыртцәа рхыԥхьаҙара ахьеиҳартәыз араион – Гал араион Аԥсны аҟәыҵхара ауп. Нас Очамчыра араион ауп ирзаанхо, Гәылрыԥшьи Аҟәа араиони, ишдыру еиԥш, инхо ауааԥсыра аиҳараҙак қыртцәоуп.

Абри ахыкәкы анагҙароуп изызку Абҕархыкә иҟалаз ахҭыс ырбыбкны, уаҟа инхо ақыртцәа аԥсуаа иқәырцазшәа, ихыртцәаны Гәлрыԥшь араион ахь риагарагьы. Иахьа Абҕархыкә инхо ақыртцәа ааргоит, уатцәы Гәдоуҭа араион егьырҭ ақытақәа рҟнытә раагара иалагозар акәхап. Ус рзалыршар, азтцаатәы ыкәдыргылозар акәхап, урҭ иаанрыжьыз, иҭадырцәыз аҭыпқәа рышҟа

абжьыуаа рҽтәи аԥсуа қытақәа рҟынтәи ауаа наганы инырхатәуп ҳәа. Абас ала рхыԥәкы хадагьы – Аԥсны исуверентәу республикоуп ҳәа аҟатцара ацынхәрас, аԥсуаа милаҭтә раионк рҭагҙара алдыршарц иԥәԥоит.

Ус рзыҟатцар, шәышықәса рнаѡсан Ҭырқәтәылаҟа иԥәцаны икарцаз ҳашьцәа рхылтцшьҭрагьы рыԥсадгьыл ахь рымѡа кхоит. Макьаназы идраргамом акәымзар – изыцәшәатцәкьо урҭ раагара азтцаара цәыртцыр ҳәа ауп.

Абраҟа иҳамҳәар ауам атцыхәтәантәи амшқәа рзы иҟалаз даҽеа хҭыск аҙбахә. Уи Урыстәылатәи Афедерациеи Ареспублика Қырҭтәылеи Иреиҳаҙоу Рсоветқәа рхантәаѡцәа Ельцини Гамсахәырдиеи реиԥылара аҟны излацәажаз азтцаатәқәа роуп. Аиқәшаҳатра ирыбжьартцаз ала, Урыстәылеи Қырҭтәылеи аѡнутҟатәи русқәа рминистррақәа рҽеидтцаны Аахыҵ-Уаԥстәыла аҭагылазаашьа «аҭышәныртәалара» алдыршоит. Ҳара ибзианы еилаҳкаауеит ажәа «аҭышәныртәалара» ииаанаго. Ҳара ибзианы еилаҳкаауеит урҭ аѡыцьагьы хыкәкыс ирымоугьы – зегьрапхьа иргыланы Аидгылатә еиқәшаҳатра анапатцаѡра алдмыршарц ауп. Ус анырзыҟатца, иахьа исуверентә республикақәаны Аидгылатә еиқәшаҳатра анапатцаѡразы ихиоу цыхьатәи автономтә республикақәа жәаа уааҙа ишыҟаз аганахь иаанхоит.

Убри азы атцак ду амоуп иахьа Ҳапсадгьыл аҳҭныкалакь Москва иаатуа Урыстәылатәи Афедерациа жәлар рдепутатцәа реизара ду. Атцак ду амоуп акәым, иҟалап убраҟа автономтә республикақәа рразҟы збахаргьы.

Атцыхәтәаны, абри ҳастатиа ххаркәшар ҳҭахуп ҳазлалагаз Абҕархыкәтәи ахҭыс ала.

Иаахтны иҳәатәуп, зны-зынла ҳарҭ аԥсуаагьы аҕа иаҳзимуа ҳҳы ишазааua, ажәаҽы ишырҳәо еиԥш, ҳаҕацәа ргәырпса ҳнапала ишыҟаҳтцо. Шьаҽацыԥхьаза шьапҽаршә шыҟартцо, апровокациа шаҳзыруа ҳҳамыштроуп. Аҽынкылареи ачҳареи аиааира анырго шыҟоугьы аадыруазароуп…

«Адыд шьҭыбжьы»

Ҟабардатәи аҳәынҭқарратә драматә театр агастрольқәа

«Адыд шьҭыбжьы» автор ибиографиа аҟнытә:

«Сара сабду Закир Аԥьук-Гиреи дадыгын, шапсыҷаа иреиуаз черкьезын. Иаби иани иԥхеит рқыҭа анырхьчоз, уи ианақәлаз аурыс ҳәынҭқар исалдаҭцәа. Усҟан сара сабду жәаҩа шықәса ракәын ихыҵуаз, жәиԥшь шықәса зхыҵуаз иаб иаҳәшьа длыманы афасараҽы рҽыртәахт. Аурыс ҳәынҭқар исалдаҭцәа ақыҭа анышьҭырх, ахыбрақәа амца рыцраҭаны ициышәха ианышьҭарҭа ашьҭахь, алақәа ирбеит урҭ рҽеахьыртәахыз, реишрагь иалагеит. Асалдаҭцәа сабдугьы сабду иаб иаҳәшьагьы афасара илыргеит. Сабду апоручик имаҭ зуаз асолдаҭ Пригара Иван дигеит. Уи иаб иаҳәшьа – афицарцәа руазәк. Шықәсык аҟара сара сабду Иван дицхрааруан ахәыҟаҭараҽы. Убасҟан ауп аурыс бызшәа анитцазгьы. Иван Пригара сабду бзиа дибеит, ԥас дҟаитцарцгьы иақәикит. Тҟәаԥс ауахәамаҽы динаҭит, ахьӡ ҽыцгьы иитеит Захари ҳәа. Жәлас ишьҭихит дызнаҭыз аштаб-ротмистр Пиотр Давид-иԥа Лохвицки ижәла. Уи иԥа ҳәа ашәҟәгьы днаган дҭарҩит. Абасала, сара сабду Зақир Аԥьук-Гиреи дырнаҭын, Захари Пиотр-иԥа Лохвицки иакәхеит. Сара сҩымҭа аповест «Адыд шьҭыбжьы» аҟны Закир ҳәа ицәыргоу сабду иоуп. Сабду агимназиа даналга, амҩақәа реимадара анԥьнырцәа ахьазыҟарҭоз Петербургтәи аинститут дҭаланы далгеит. Тәанчара

данцоз (сгәы излаанаго ала 1930-тәи ашықәс азоуп) уи Аахытҵ-Кавказтәи аихамҩа аиҳабыс дыҟан.

Сара ибзианы дысгәалашәоит сабду дзааҙаз Ивангьы. Уи лассы-лассы ҳара ҳҽы дааиуан. Сабдугьы Иван даара бзиа дибон. Сара сабгьы Петербург амҩақәа реимадара аинститут аҽы атҵара итҵон. Уаҟоуп аҭаацәара дахьалалаз. Уаҟоуп саргьы сахьиз.

Сабду З. П. Лохвицки (Аԥьук-Гиреи) игәаларшәара иазкны ауп «Адыд шьҭыбжьы» зызҩызгьы. Уи епиграфс иасҵеит: «Иакыз ажәлар ыҟан, еиԥхьыттеит акәымзар...»

«Адыд шьҭыбжьы» – Михаил Лохвицки ари итоурыхтә повест аҽыгҳара уиаҟара ишыҟамгьы, атҵакала «Ацынҵәарах» иаваургылар ауеит. Урҭ аҩ-ҩымҭакгьы иргәылсуеит, шьҭрамҭала еицәыхарам, географиатә ҭагылазаашьалагьы зтәылақәа еиваз ҩ-жәларык ирзеиԥш лахьынтҵахаз, рҭоурых аҽгьы итрагедианы, ишәеиқәараны, иҽаасҭаны ирзыҟалаз – амҳаԥьырра. Иҟалап, ҳара аԥсуаа ҳаиԥш, даҽа жәларык зыҙбахә ҳамоу аҩымҭа ргәатҵаҽ инеины иҽнамкааргьы. Ииашоуп, жәларык рыкәҙааратәы зҳәо аҩымҭа ухәы-ржьы аргылоит, аха...

«Ҳара аԥсуаа ҳаиԥш» ҳәа зысҳәаз: акы, шьала-дала иаҳзааигәаҙаз, изныкымкәа-иҩынтәымкәа ацәгьараз-абзиараз, зыжәҩахырқәа еидҵаны игылахьаз, ишырҳәахьоу еиԥш, аҭахызаргьы азқьышықәсҟәа рнаҩсан акәзааит, архнышьна еиҟәызҵәаз ҳауп. Ус анакәха, урҭ шьацәхныслаанҙа – мцабзк ҳахҟьозароуп, ҳгәы амца ацралозароуп. Ус ҳагьыҟоуп. Ҩбагьы, амҳаԥьырра дара ишырхыргаз еиԥшҵәҟьа, аԥсуа жәларгьы ирхыргеит. Иара убраҟагьы ҳажәларқәа рлахьынтҵа акхеит.

Нас иԥьашьатәума «Адыд шьҭыбжьы» иалху, ҩ-қәгыларак змоу атрагедиала Ҟабардатәи аҳәынҭқарратә драматә театр агастролькәа ирылагоит ҳәа афишаҽы ҳанаԥхьа, ҳалахь аԥхҙы хьшәашәа ыҟәлазар?

Сара сыдраматургым, сагьтеатрдырԥым. Убри аҟнытә сызхәаԥшыз аҭоурыхтә спектакль аилыргара аасҭа, аҭоурыхтә ҵакы сазаатгыларц сҿазыскит. Сгәы иааанагоит «Адыд шьҭыбжьы» излаҭоурыхтә спектаклыу ала, иара ахаҭа ус аҟатцара азин снаҭоит ҳәа. Даҽаганкахьалагьы, Аԥсны иаҳҭаait аҟабардақәа. Иаҳҳәоит – урҭ ҳашьцәа роуп ҳәа. Гәныхәҵысҭалагь ус шакәу аадыруеит. Изустцәада аҟабардақәа? Ажәытәтәи рҭоурых зыдҳәалои? Рбызшәа зеиԥшрои? Арҭ азҵаарақәа ыҟәгылар, абызшәадырԥцәеи аҭоурыхдырԥцәеи ракәмзар, рҭак ҟазҵо маҷхар ҟалап.

Зегьраԥхьа иргыланы иҳәатәу, аурыс ҳәынҭқар имԥаԥигоз иколониалтә политика «хәҭа-хәҭала еиҟәшаны, хазы-хазы анапхгара рыҭала» ҳәа захьӡыз Кавказ иҵәарԥеыганы иаарԥшын. Убри иахҟьаны бызшәакала иҵәажәоз ажәларқәа еиҟәыҵхахеит. Аҿырԥштәы азы ахара изцатәуи – Нхытҵ-Кавказ зырхыц-хыцуаз, адыг бызшәала иҵәажәоз ажәлар шахеит хыцьараны – аедыгцәа, ачеркьезцәа, аҟабардақәа ҳәа. Арахь еиҭаҳҳәахуеит, хазы-хазы еиқәаҳаԥхьаӡақәаз зегьы бызшәак ауп ирымоу, бызшәак ауп излаҵәажәоу – аедыг бызшәа. Иахьа уажәраанӡагьы, агеографиа аганахьала иахьеиҟәҵахаз, ус иаанханы иҟоуп.

Ажәытәӡатәи адыгаа рҭоурых шьҭухыр – ачеркьезқәа рахь ухьаҳәыргьы, аҟабардаа рахь ухьаҳәыргьы уахькылсуа ҷьарак ауп, избанзар, жәларык зларакәыз ала ҭоурыхк ауп ирымоу.

Иныкәрԥшшәа акәзаргьы, нас уи аҭоурых ҳазаатгылап.

Аԥсуааи адыгақәеи зхылҵыз абшьтрақәа каскаа, мамзаргьы кас-касаа, кашогаа, абешлаа ҳәа изышьҭаз ҳара ҳашықәсԥхьаӡаранӡа акыр азқьышықәсҟәа рнаԥсан, аҭоурыхҵтцааԥцәа излашьақәдыргәгәахьоу ала, инхон Ааигәатәи Мрагылараҽы. Феодоров излеиҳәаз ала, усҟан Ааигәатәи Мрагылареи, Кавказ Амшын Еиқәа аҿыкәи, Нхытҵ-Кавкази еимадан, иқәыԥуан «аԥсуа-адыг-ахатт

бызшәа». Ахәҭакахьала, абешла – аԥсилаа ирыдыркылон, каскаа, кас-касаа, кашогаа здыркыло аедыгқәа роуп. Машәыршақә акәхарым, Кавказ ахьӡгьы кас-касаа рҟнытә иаауеит ҳәа зырҳәо аҭарауаагьы. Иара убастцәкьа ауп Амраҭашәарахьтәи Қырҭтәыла аҭыпхьӡқәа «аԥсуа-адыг топонимика (аиҳараӡак адыг топонимика) агәылжжуеит» ҳәа аҭоурыхѡѡцәа изырҳәо.

Ус акә, егьыс акә ҳара ҳашықәспхьаӡаранӡа зқьы шықәса рыѡнутцқа аедыгьқәа ахьаабо Амраҭашәарахьтәи Кавказ Амшын Еиқәа аҽықә аҟны, аԥсуааи абазааи ргәылара ауп; ашьҭахь – Нхытц-Кавказҟа ииасуеит. Ус шакәу, дара аедыг царауаагьы ирҳәоит.

Аҟабардақәа, Ш. Б. Ногмов излаиѡуаз ала, анкьа инхон Амшын Еиқәа аҽықәан.

«Аҟабарда бызшәеи (аиҳараӡак ажәытәтәи) уи иазааигәоу бесленеевтәи адиалекти даара ирзааигәоуп шаԥсыҷаа рдиалект, ҳәарада, аҟабардақәеи бесленееваи анкьа шаԥсыҷаа иргәылацәан, Ҟәбина аӡиас амшын иахьалало аҽықәан инхон. Дара аҟабардақәа ргәалашәараҽы иаанханы излаҟоу ала, еиҷҽакны излашьақәдырҷәҷәо ала, урҭ анкьа ирыпсадгьылын Тамантәи адгьылбжьахалеи Амшын Еиқәа аҽықәи». Анаѡс уи иазгәеиҭон, ҳазну ашықәспхьаӡара аѡбатәи азқьышықәса алагамҭазы аҟабардақәа рыпсадгьыл ааныжьны ишдәықәлаз. Ажәаѡатәи ашәышықәсазы Малки ҳәа изышьҭоу аӡиас аҟынӡа иҟоу ашьхарԥырақәа шааныркылаз, ажәахатәи ашәышықәса аѡбатәи азбжазы Терек ахықәахь ишиасыз. «Аҟабардақәа – ажәахатәи ашәышықәсазы Ҟәбинантәи уажәы иахьынхо ахь ииасыз адыгаа роуп» ҳәа ихиркәшеит.

Аҟабардақәа рабдуцәа анкьаӡа зны Амшын Еиқәа аҽықәан аԥсуаа рывараҽы ишынхоз шьақәзырҷәҷәо афактқәа ируакуп урҭ аѡ-жәларык рбызшәақәа реизааигәарагьы. Уи ус шакәу тыртцаахьеит М. А. Кумахов, Н.Ф.Иаковлев уҳәа абызшәаҭцааѡцәа. Ҳаԥсуа царауаѡ

ду Ш. Инал-Ипа «Аԥсуа-ҟабардатә-етнографиатә еиҿырԥшрақәа» ҳәа захьӡу истатиаҿы иԥуеит: «Аԥсуа-абазатәи аҟабардатәи ауааԥсыра реилазааразҿы ҳара иаабоит абшьтрақәа акыр рыхьӡқәа шеиԥшу... Иаагозар ҿырԥштәыс, Ажиеваа (Жьиба), Ашабоваа, мамзаргьы Ашбоваа (Ашәаа), Аӡеиԥш (Заԥшь-ипа), Бгажноков (Бԍажәба), Думанов (Думаа), Багов (Бганба), Узаа (Уазаа), Абитов (Быҭәба), Инароков, Уиароков (Инарба), Лафишева (Лацәышба), Тамбиева (Тамбиа), Мершен (Маршьан), Ешаноков (Ешба). Иара убас иаагоуп еиԥшу аҭыԥхьӡқәагьы. Иаҳҳәап: Кудепстовы (Кудепста), Чегем (Чагьам) уҳәа убас егьыртгьы.

Иналкаау аҵакы амоуп Инал-Ипа ажәлагьы. Аҟабардақәа рҿы уи Инал ҳәа ауп ииаанханы ишыҟоу. Амала Инал – аҟабардақәа раҳцәа рхыцхырҭаҿы игылаз иакәын. Абар Ш. Инал-Ипа ишиԥуа: «Ажәибжьтәи ашәышықәсазы еиқәршәаз аҟабардақәа раҳцәа рхылҵшьтраҿы зегьы рханы игылоу Инал иоуп – Ҭемрыҟәаа (Иван Грозныи иабхәа) рабду иаб иакәын: Ш.Б.Нормов излашьақәирԍәгәо ала Инал жәытә-натә аахыс ҟабарда дынхаӡомызт, уи Амшын Еиқәа аҿықә аҟынтәи (иҟалап Аԥснынтәи акәмзаргьы) уахьдԥеит. Даҿаԥьара, аиҳараӡак Ногмов излашьақәирԍәгәои абазаа рбыргцәа изларҳәои рыла, Инал иԥсыбаԥ анышә иамадоуп Аԥсны... Абазаа иара уажәгьы ирҳәоит Амшын Еиқәа аҿықәан, аԥсуааи абазааи рҳәааҿы иҟоуп Инал инышәынҭра, «Инал-куба» ҳәа изышьҭоу.

Аҟабардақәа рҿы (аԥсуаа рҟны аиԥш) урҭ рышьҭра ажәытәӡа азқьышықәсақәа рнаԥсан Аравиа аҟнытә иаауеит ҳәа рҳәоит. Ус шакәу аагоуп «Адыгаа ркультура аҭоурых аҟнытә» ҳәа захьӡу З.М. Налоев ишәҟәаҿгьы. В.В.Иванов иакәзар, урҭ азқьышықәсақәа иргәылсны иаауа аҳәамҭақәа рыхә ҳаракны ишьоит. Уи иԥуеит: «Урҭ аҳәамҭақәа ирныԥшуеит ахатт бызшәеи аԥсуа-адыг бызшәақәеи реиԥшра машәыршақә ишыҟамлаз»

ҳәа. Аҳәамҭақәа ирҳәо ф-нызқь шықәса рышьҭахьтәи ахҭысқәха ртәы ауп, хаттаа (аҭоурых аҟны уажәы излашьақәырҕәҕәо ала) ԥшьба, хәба нызқь шықәса рнаѳсан акәын ианыҟаз. Даҽеа ҳәамҭак аҟны излаарԥшу ала, ачерҟезцәа зхылҵыз аишьцәа Череи Кеси роуп, Амраҭашәарахьтәи Азиа аҟнытә Кавказ҆ка иахцаз. «Сара абарҭ аҳәамҭақәа рҵакы дуны исыԥхьаҙоит... Урҭ лассы-лассы аҭоурыхтә факт иашақәа ирықәшәоит» ҳәа ихиркәшоит В.В.Иванов.

* * *

Абасҟак, иааркьаҽны акәзаргьы, аҭоурых ҳалазгалаз Асовет мчра ашықәсқәа рыѳнутҟала зегьраԥхьаҙа акәны аԥсуаа иаҳҭааз ҳашьцәа аҟабардақәа рмилаҭтә ҳәынтқарратә драматә театр агастролькәа злаартыз, М.Лохвицки иповест «Адыд шьҭыбжьы» иалхны иқәдыргылаз аспектакль ауп.

Аповест аҟны аиԥш, аспектакль аҽгьы фырхаҵа хадас иҟоу Каисаров (уи ироль наигҙоит Ҟабардатәи АССР аҟны зҽаԥсазтәыз артист В. Балкизов) иоуп. Петербург ааҙара зауз афицар қәыԥш, аԥсҭазаараҽы зегь рганахьала зымѳа каххаа иаартыз, Кавказ дахьааиз, дара забашьуаз аедыгқәа хәыцы-хәыҷ акәзаргьы, ишиашоу, рыѳны-ргәара, рҭаацәара, рхәышҭаара, аҵыхәтәаны – Рыԥсадгьыл шырыхьчо, реибашьрагьы уи ишазку, гәыла-ԥсыла инырны идырт. Идырт аурыс ҳәынтқар Кавказ имѳаԥигоз аибашьра – ахақәиҭразы иқәгылаз ажәлар рыхәаҽра ишазкыз, аедыгьқәа (шаԥсыҕаа) еиҳа-еиҳа дрылаԥшыцыԥхьаҙа еиликаауан – ауаѳра ду злаз, даҽеа-шьоукы ирыламѳашьо зхатә милаҭтә культура, зхатә милаҭ ҭоурых ду ыҟаз ажәлар шракәыз. Егьырҭ зегь ракәым, инеиԥынкыланы акыр жәашықәсқәа изабашьуаз ажәлар, дара ирызгәаамыкҙазакәа, ирҿыртцаауаз рацәан.

Рмилаҭтә шәҵатәыҵәҟьа, роурыс ҳәынҭқар ичынқәа ықәҵаны, иаҵаҽырбон.

Аповест аҟны аиԥш аспектакль аҽгьы иухамыштуа, угәаҵаҽы иаанхо иреиуоуп Кавказтәи адуель.

Каисаров зыматҵ иуаз аурыс ҳәынҭқар игәра игон, гәыла-ԥсыла дизыҟан, имҩаԥигоз аполитикагь ҷьара машәыршақәгьы ихәанчоуп ҳәа ишьомызт. Уиазоуп апоручик Попов-Азотов (артист А.Шахалиев) аҳәынҭқар иқьышә дықәҵаны, датәамбаҙакәа дахьихцәажәаз азы адуель ахь дызиԥхьаз. Аԥсҭазаара иатҵажьны иамоу ацәгьеи-абзиеи иалаԥшны избахьаз, ажәала акәымкәа, зхаҭа акыр мыҟәмабарақәа зхызгахьаз апоручик, Каисаров дрыцҳаишьеит, аха адуель изаԥыхуамызт. Адуель анакәха, уи аганахьала зыхьҙ-зыԥша гахьаз уаҩын, «ииаааиуа дыҟам» ҳәа рылаҵәахьан. Ажәакала, Каисаров дрыцҳашьан – «Кавказтәи адуель» ахь ииаигеит. Уи зҽыртааз инеиԥынкыланы акыр жәашықәса изабашьуаз аедыгьқәа роуп. Иаанагоз – аҟәҟәаҳәа иахьеилартоз аибашьра адәаҽы иҩагылан рҽынархон. Ус инеиуан руаҙәк дҭахаанҙа.

Дҭахеит апоручик. Уи нахыс ауп Каисаров иблақәа аатуа ианалага.

Каисаров дуаҩы-ламысуп. Аԥсҭазаарагьы ламысла еибаркызарц иҭахуп. Иламысдароу аԥсҭазаараҽы дшынхаша-дшынҵыша ихаҽы изаагом. Иара дызныз аԥсҭазаара аламысра шаламыз, инапы злакыз аус аламысра ишацәыхараз ахьибаз, иблақәа ахьаатыз амшын агаҽахь дахьлеиз ауп. Уаҟа шапсыҷаа ахәыҷы инаиркны абырг иҟынҙа имқәацаҙо, ихәхәа-хәхәаҙа ишьҭан. Зыпсадгьыл аҽы индмырхаз, Ҭыркәтәылаҟа ацара мап ацәызкыз ажәлар иалырхт, дзакә уаҩызаалакгьы ицәа изҭамыгҙаша амҩа – аԥсра амҩа. Уи мышкы акәмхеит… мчыбжьыкгьы акәмхеит… Каисаров игәы иқәыҩуан «бгыл» ҳәа зеиҳәаз аԥҳәыс бырглыбжьы: «ма ҭынч аԥсыха ҳашәҭ»… Илаԥш ихгылан – зыԥшәма даанзмыжьыз

аҽы, уи аҽгьы изтәыз ишихагылаз иԥсуан… Амала, ари ҽешьрамызт. Ашьхаруаа зҽызшьуа ҳаҭыр иқәыртцаҙом.

Убригь Каисаров ашьхаруаа рҟны ибеит. Аԥсра агәхьаа амкра, аԥсра ахыччара зегьы ирылшом. Уи зылшо – зыԥсадгьыл зхы ақәҵара зылшо иоуп, аԥсҭазаара ацқьара иахҙыҙааруа иоуп.

Абарҭқәа зегьы анеидикыла, ианеиҷиршәшәа ауп Каисаров иламыс итцанаҳәаз амҩа дананыла. Уи шаԥсыҷаа рахь диаст.

Еиҭасҳәахуеит, сара аҭоурыхтә повест еиԥш, аспектакльгьы еиҭасҳәоит ҳәа саҷҙам. Амала, иаазгар сҭахуп автор дзыхҙыҙааруа ажәақәа, иҩымҭа аидеиа рахәыц ҟаԥшьны иагәылсуа. Абар урҭ ажәақәа: «Ужәлар анасыпи, ашәарҭадареи, аԥсҭазаареи роуразы – зегь раԥхьаҙа удгьыл иқәуцароуп ахәура, аха ауаатәыҩса зегьы рразҟы уазхәыцуазар уигь азхом, ахәура итытцроуп аколониаҷеы иҟоугьы». Ус анакәымха, «Адыд шьҭыбжьы» аспектакль злеихшьало: «сара макьана сқәыԥшуп, абзиабара сҭахуп» ҳәа зҳәоз аҙгабгьы, «сара итцегьгьы ахшара соурц сҭахуп» ҳәа зҳәоз аԥҳәысгьы, «ари атцәа ԥашәсыркуеит, смаҭацәа ирыхьҙап» ҳәа зҳәоз абырггьы аҟәҟәаҳәа иргәыдҵаны ишындыртцәоз, индыртцәалоит ҳаԥхьаҟагьы…

* * *

Аԥсабара – ԥсабараны излашоу ала, изшаз адоуҳа мчы – аԥсабара амч ҳәа ззаҳҳәо – шыҟац иҟоуп. Уи иацәтәымуп иԥсабаратәым зегьы.

Азежәтәи ашәышықәсазы ҳашьцәа аедыгьқәагьы, ҳарҭ аԥсуаагьы итрагедианы иаҳзыҟалаз амҳаԥьырра ахҟьаԥҟьақәа ирыхҟьаны ауп иахьа Қырҭтәыла аектремистцәа рхы иҩахан, «шәыдгьыл ҳара иаҳтәуп» ҳәа изықәгылаз, ирылшарызеи шә-нызқьҩык иҟоу ажәлар ҳәа ихәыцны. Уи хжьароуп. Аԥсуаа шә-нызқьҩык ракәым, аха миллионбжак ҳаиҳауп, даҽеа шьоукы – излашьақәдырҷәҷәо ала,

миллионҩык рҟынӡагьы ҳнаӡозаап – ҳахьыҟазаалакгьы, аҭахызар Ҭырқәтәылагьы акәзааит, мамзаргьы, Сириа, Иорданиа ракәзааит... Убарҭқәа рнаҩсан, иара араҟагьы хынҩажәижәаба шықәса раахыс иаҳцәыртцәахуаз ҳашьцәа иаӡәымкәа-иҩыцьамкәа ҳавараҽы игылазаап.

Дызуст҃заалак ибзианы идыруазароуп машәыршақә ишыҟамлаз аҟабардақәа рмилаҭтә театр ҳара ҳашҟа раарагьы, ргастролькәа «Адыд шьҭыбжьы» ала раартрагьы.

«Аҟазаареи аҟамзаареи»

Ҳазну ашықәс цхынгәы 15-16 рзы Аԥсны иҟалаз атрагедиа, шьоукы-шьоук ишыҟарҵало еиԥш «изхароу анҵ роуп», «арҵ роуп» ҳәа инеилых-ааилыхуа акәымкәа, аѡ-жәларык рзгьы наунагӡа ирхамыштуа, аамҭа цацыпхьаӡа «абри аѡыза шпаҟалеи» ҳәа ргәы атцанӡа инеины излацәажәо хҭысуп. Қыртҭәыла еиуеиԥшым агазеҭқәеи ажурналқәеи рҽы аӡәырѡы уи иазкны дара рхатә анализ ҟаҳцоит ҳәа рҽеазыркхьеит. Иакымкәа-иѡбамкәа астатиақәагьы ркьыпхьхьеит. Уажәы аабыкьа агазеҭ «Молодежь Грузии» убри аѡыза анализ иазнакит ѡ-даҟьак.

Ҳара араҟа ҳалагом урҭ антцамҭақәа ахьиашоу, иахьиашам ртәы аҳәара. Ҳгазеҭ адаҟьақәа рҽы аӡәырѡы ироухьеит иақәнагаз аҭакқәа.

Уажәазы хаҭала иҟаҳцарц ҳҭахуп ҳхатә анализ. Амала, ҳашьҭахьҟа ҳхьаԥшны акәымкәа, ҳаԥхьаҟа ҳаԥшны – ҳгәыгракәа зегьы здаҳҳәало игыло абиԥара алкаа иаша ҟарҵарц…

Аԥсуа жәлар ашәышықәсақәа иргәылсны иааауа, ахьҟәырҷаха иаѡызоу ражәаԥҟақәа иреиуоуп «дыԥсу дыԥсытцәкьоу» ҳәа зтцаарала еибарку ражәаԥҟа. Зышьҭамҭа нмыжь ари адунеи ианыӡааз роуп «иԥсзатцәкьеит» ҳәа ззырҳәо. Адәыцба аанҧасырҭаҷы иаакыдгыланы, цытрак ашьҭахь иниасны ишцо, шашәаз ишыӡуа еиԥш ауп, урҭгьы ари адунеиаҷы мѡасѡык иаҳасабала ишиасуа. Убартқәа рзы акәхап, «аӡәы – иҟам диѡызоуп, ѡыцьа – иҟам-ианым иреиԥшуп, хѡык – шьаҭамырӡгоуп» ҳәа зырҳәогьы.

Арҭқәа сгәалазыршәаз Аԥсны инхо ауааԥсыра зегьы рахьтә аԥсуаа 17% роуп ирыҵаркуа ҳәа Қырҭтәыла агазеҭқәеи ажурналқәеи иара иахьагьы, абри аҩыза атрагедиа ҳанҭагыло аамҭазгьы, аҳәара иахьаҷу, астатиа хәыҷы инаркны ракадемикцәа рықәгылараҡынӡа зегьы рахәыц ҟаԥшьны иахьыргәылсуа ауп. Диашоуп агазеҭ «Зариа Востока» арҭ амшқәа рзы «уи алацәажәара иатҵанакуа уаҩымроуп» ҳәа зҳәаз.

Убас иага иҡазаргьы, аԥсуа жәлар рхыԥхьаӡаразы, ицангьы-иаангьы абас аҳәара ианаҡәымҵ, публицистк иаҳасабала сиашоуп ҳәа сгәы иаанагоит иҡаз шыҡатцәҟьаз, ҭоурыхтә фактла иаахтны аҳәара ахәҭоуп, насгьы исылшозар, алкаагьы ҟатцатәуп ҳәа.

Ҳгәанала машәыршақә иҡамлеит, аԥсуаа жәларык раҳасабала рдац-ԥашә адунеи ажәытәзатәи ацивилизациақәа ахьыҡалаз ируаку Ааигәатәи Мрагылареи Азиа Маҷи рҿы инхоз, зкультура аҿиара здырҳәало, иахьазы иҡам ажәларқәа иреиуоу хаттаа, каскасаа, абешлаа рыдҳәалара. Усҟантәи адунеи злеиҿартәыз аҟәартәрақәа ҭахцаауеит ҳәа ҳшаҿымгьы, иахьа адунеи еицырдыруа атцарауаа дуқәа, убарҭ рхыԥхьаӡараҿы Ивановгьы дналатцаны, аԥсуааи аедыгьқәеи хаттаа ишрыдҳәалоу иаахтны ирҳәахьеит. Членова лакәзар – киммериаа... «Азиа Маҷ, Амшын Еиқәа иаԥну Кавказ, Нхытц-Кавказ анкьа зны аԥсуа-аедыгь-ахатт бызшәа ықәыѽуан» ҳәа иҳәоит Феодоровгьы. «Кавказ ахьӡ ахаҭагьы ахьаауа кас-касаа рҟнытә акәзар ҟалап» зҳәо атцарауаагьы ыҡоуп.

Хазы-хазы урҭ ажәларқәа дара раамҭазы аҭоурых рыхьӡ анхаларатәы излаҡартцаз еибашьцәа-гәымшәақәан иахьыҡаз мацара акәзам, уи иатцанакуаз шмаҷмызгьы. Ҳара ҳтәала зегь раԥхьа иргыланы ахаттқәагьы, каскасаагьы, киммериаагьы зхыԥхьаӡара рацәаз жәларын азоуп рымч-рылшара убриаҡара иҩӷәаны, атәылақәеи аҳәынҭқаррақәеи реилархыцхыцра зларылшозгьы.

Егьырҭ зегь ракәым, иааныркылоз атерриториа мацара абанҙаназоз. Абриаҟара зхоура-зҵоура ыҟаз, иҭбаатыцәыз атерриториа ааанкылара зылшоз, ҳәарада, зхыԥхьаҙара рацәаз ажәлар ракәын. Ус анакәха, ажәлар реизҳа-зыгьара иазхәыцуазар акәхарын усҟантәи аамҭазы урҭ раҳцәагьы. Уи иашьҭамызҭгьы, аибашьцәа гәымшәаҟәа рызҭодаз. Ара хыхь уажәрааназа зыҙбахә ххәаз атерриториа дара рбызшәагьы злахыѡрыз…

Абраҟа ицәырымҵырц залшом даҽеа зҵаатәык: ииашаны абасҟаѡык ыҟазҭгьы. ирыхьи, иабақәҙааи, иабалаҙи? Егьа уҳәаргьы ҳара хыхь зыҙбахә ххәаз аҭып – ҭып дууп. Ҳгәанала, амзызкәа иакымкәа-иѡбамкәа ирацәазар ҟалап. Убарҭ ируакзар ауеит – аҽеилартҵәара ацынхәрас рҽахьырыԥсаҟьаз. Ус ҳзырҳәо аҭоурыхтә фактқәагьы маҷзам. Егьырҭ зегь ракәым, иахьатәи аамҭазыҵәкьа аԥсуаа ԥсаҟьаны адунеи иалаԥсоуп: Ҭырқәтәыла, Мысра, Иорданиа рнаѡсангьы, Амраҭашәарахьтәи Европа атәылақәа рҟнытҵәкьа ҳансамблькәа гастроль ҳасабла иахьнеиуа, ргәырҽеанҙамкәа иаарԥылоит. Абри аѡыза убоит аԥсуаа рыԥсадгьыл Аԥсны егьырҭ амилаҭ рхаҭарнакцәа ааны анхара ианаҷу аамҭазы. Иааны рынхара-рынҵыра ухы иқәукрын, абарҵаҟынҙа анеира иаҳәоз ахәшҭаара дшыҽҳәалаз еиԥш, ара жәытәнатә аахыс дара нхозшәа, аборигенра аԥсуаа иҳамаркуа иаламгазҭгьы…

Ҳара ҳаамҭа ааиааныҙа ѡба-хҧа нызқь шықәса рнаѡсан Азиа Маҷи Ааигәатәи Мрагылареи еиуеиԥшым аҭыпқәа рҷы, еиуеиԥшым аамҭақәа рзы, еиуеиԥшым ахьҙқәа рыла, иаагозар, зны – каскаа, даҽеазных – кашогаа, даҽеаҵьара – абешлаа ҳәа иҵәыртуеит абшьҭрақәа. Егьырҭ зегь ракәым, ҳара ҳаамҭа ааиааныҙа ажәибжьтәи ашәышықәса инаркны ажәаѡатәи ашәышықәсазыҙа Вавилониа знапаҷы иааганы аҳра зуаз, ашьҭахь Вавилониа иалазѡахаз, зкультура алазыҭыз касситаа ҳәа аҭоурых иазаанхаз, каскаа рабшьҭрақәа ируакуп ҳәа агәааанагара ыҟоуп. Аҭоурых

аҽы иҟоуп даҽа вариантк. Уи атәы мҳәакәа араҟа ҳзавсуам, уеизгьы-уеизгьы ишаҳзышьақәмырҕәҕәогьы. Ҳара ҳазҽу етрускаа роуп. Етрускаа ҳәа изышьҭаз италиаа раԥхьа Рим зымпытцакыз, акультура ду аҭоурых иазынзыжьыз жәларуп. Атцыхәтәаны урҭ италиаа ирылаҙыҵит. Цараушцәақәак излархәо ала, етрускаа Кавказынтәи уахь инеиз жәларуп.

Ҳәара аҭахума, ара зыҙбахә ҳамоу акыр аҭоурых аҽы иҭцаатәқәоу зцаарақәоуп. Убас шакәугьы, акы еилкааап: аԥсуаа – ажәытәан зхыԥхьаҙара рацәаз, идуз, зкультура ҕәҕәаз жәларак ирҟәырҷахоуп; ҽбагьы, хаҭала дара аԥсуаагьы аҭоурых аҽы ианцәыртцыз зылшара ҕәҕәаз, зымҽехак ҭбааз жәларын. Уи ус шакәу еилыхха иҳарҳәоит аҭоурыхтә фактқәа.

Цаҟа ҳарзаатгылоит аабатәи ашәышықәсазы Византиа аимператор Аԥсҳа Леон Актәи изааишьҭыз ишәҟәаҽы ииҳәо: «Уареи, ухшареи, наҟ-наҟтәи ухылтцшьтреи Аԥсны шәыстоит. Иуыдстцоит Қарҭли аҳәынҭқари уи ижәлари ибзианы урызныҟәаларц, уажәшьҭарнахыс уара умчра урҭ рҳәаақәа ирԥырхагахартә ухы иаумырхәаларц…»

Ҳара ҳтәала ари ашәҟәы иҳанаҳәо рацәоуп. Иалаҳкаауеит еиҳа ихадароу ҽба. Акы, еилыкка иаабоит Аԥсни Қырҭтәылеи хаз-хазы ишыҟаз. Ҽба, иаабоит Аԥсны амч шыҕәҕәаз. Мшәан амч аҕәҕәара атәы акәымкәан ирҳәои нас арҭ ажәақәа: «Иуыдстцоит Қарҭли Аҳәынҭқари уи ижәлари ибзианы урызныҟәаларц», мамзаргьы «уажәшьҭарнахыс уара умчра урҭ рҳәаақәа ирԥырхагахартә ухы иаумырхәаларц…» Амч ҕәҕәа шимаз, зегьраԥхьаҙагьы ижәлар – жәлар дуны ишыҟаз ауп иҳарҳәо арҭ иаагаз афактқәа. Ус иҟамыззгьы, ашьҭахь Мраҭашәаратәи Қырҭтәыла инапаҽы изаагарызу, аҳҭныҷалақь Қәтешьҟа ииаганы? Уимоу ажәабатәи ашәышықәсазы Қарҭлигьы шьҭыхны, Кахеҭиа изабашьрызу, аԥсуа ҳәынтқарра гәыцәс иамаз дара аԥсуаа рхаҭа рацәамызтгьы? Егьырҭ зегьы ракәым, Қырҭтәыла

Еидцоу Аҳәынҭқарра анаԥцаха аҳәынҭқарцәа ртитул злалагоз «аԥсуаа» рыла акәын. Мшәан, зхыԥхьаӡара маҷыз, зыдгьылқәа ҭбаа-ҭыцәмыз раԥхьа иргыланы, ҳаҭыр рыцәҭаны ицәажәарызу усҟан? Усҟан-моу уажәы аблахтыра шыҟалазгьы, аҭара-дырра аиааира шагазгьы, аѡажәатәи ашәышыцәса антцәамҭахь ҳашнеихьоугьы, аԥсуаа раԥхьа иргыланы рыхцәажәара акәым, жәларык раҳасабала урҭ ыҟамызт, рыдгьылгьы дара иртәымызт, изтәыз ҳара ҳакәын ҳәа иқәгылоит Қырҭтәылатәи аҭарауаа, Қырҭтәыла анаукаҟәа Ракадемиа раԥхьа иргыланы.

Аԥсуа Ҳәынҭқарра аганахь инҳажьӡаргьы, аԥсуаа рхыԥхьаӡара шырацәаз акәӡами иҳарҳәо абжьаратәи ашәышыцәсҟәа рызтәи документқәак. Абар урҭгьы: 1459 шыцәсазы Қырҭтәыла аҳәынҭқар Георги Аабатәи, Франциатәи аҳәынҭқар Филипп Бургундиатәи иахь иишьҭыз ишәҟәаҷы ҳаԥхьоит абас: «Ари ашәҟәы зыѡуеит шәара ишәсырдырырц ҳазну аамҭазы мрагылара аҭагылазаашьа зеиԥшроу. Ижәдыруазааит, ҳарҭ ақьырсиан ҳәынҭқарцәа аиқәышаҳатра шҳабжьаҳтцаз, аҭырқәцәа ҳарҷагыланы рабашьразы. Сара Қырҭтәыла аҳәынҭқар иқәсыргылоит ѡынѡажәа нызқьѡык аибашьцәа, Ермантәыла аҳәынҭқар Бердебег – ѡажәа нызқьѡык азирхиеит, Аԥсҳа Рабиа дақәшаҳатхеит ѡажәижәаба нызқьѡык ар иманы дыцәгыларц»…

Ажәохәтәи ашәышыцәса аҷанааиѡнашоз ѡажәижәаба нызқьѡык ар рыцәыргылара зылшоз аҳ ижәлар рхыԥхьаӡара ахьынӡаназоз уажәшьҭа шәара шәазхәыц. Егьырҭ зегьы ракәым, Ермантәыла аҳәынҭқар иатцыс жәанызқьѡык рыла еиҳаны иқәиргылеит.

Аԥсуаа рхыԥхьаӡара шырацәаз аабоит 1640 шыцәсазы ара Аԥсны имѡасыз аҭырқә ҭарауаѡ, аныҟәаѡ Евлиа Челеби ишәҟәы аҷгьы. Уи излаиѡуа ала, зыӡбахә иҳәаз абшьҭрақәа рҷы абцьар зкыз аибашьцәа рхыԥхьаӡара 180 нызқьѡык иреиҳауп. Егьырҭ зегьы ракәым, шаҟа

уарҳәои абарҭ ацәаҳәақәа: «шәара зқәым, ифырхацәоу аԥсуа жәлар шәнызқьҩыла рхыԥхьаӡара рацәоуп…»

Нас иҟалеи, абас шәнызқьҩыла зхыԥхьаӡара рацәаз аԥсуа жәлар иахьа шә-нызқьҩык рыда зыҟам. Иара абри азҵаарагьы аҭак ҟаҵатәуп документла. 1926 шықәсазы иҭытцыз раԥхьатәи Асовет Енциклопедиа ду аҟны ҳаԥхьоит: «Амҳаԥьырраан аԥсуаа ԥшьышә-нызқьҩык рҟынӡа Ҭырқәтәылаҟа иагеит…» ҳәа.

Диашоуп ҳаԥсуа ҵарауаҩ Станислав Лакоба «Амҳаԥьырра ҟалаанӡа Аԥсны етникала иакыз ажәлар нхон» ҳәа ахьиҳәо.

Ацыхәтәантәи амҳаԥьырра ашьҭахь, инеиужьны иқьаҧҭахаз Аԥсны аҳаблақәа, ақытақәа, араионқәа рахь еихеит егьырҭ атәылақәа рҟнытәи арахь ииаз. Еиҳараӡак абри аус еитцыхын 1918 шықәса инаркны 1921 шықәса рзынӡа, Қырҭтәыла аменшевикцәа араҟа аҳра аныруаз. Еиҳагьы зыриашара уадаҩу аусқәа мҩаԥнагеит аҩажәижәабатәи ашықәсқәа рынҵәамҭазы ҷыдала Бериа идҵала еиҷкааз атрест «Переселенстрои».

Абасала Аԥсны иахьа инхо ауааԥсыра зегьы рахьтә аԥсуаа 17% рҟынӡа иладырҟәит.

Амала, ҳара ҳгәанала бжьыҵгала излацәажәатәу азҵаатәы ыҟоуп. Ҳара ҳазҷу Аԥсны иашьагәыҭу, иаборигенцәоу аԥсуаа рыҷиара азҵаатәы ауп.

Шықәсқәак рнаҩсан ҳгазет ианын ҳаԥсуа поет Платон Бебиа «Аҷиареи арҷиареи» ҳәа хыс измаз, аимак-аиҷак ҟазҵаз истатиа. Усҟан ишьҭыхыз азҵаатәқәа иахьагьы итцарны иқәгылоуп. Итцарны ҳәа иаххәаз маҷуп, аԥсуа жәлар рыԥстазаараҷы зегьреиҳа ихадараны иқәгылоу зтцаароуп. Избанзар, аԥсуа жәлар милатк раҳасабала рыҟазаареи рыҟамзаареи аԥстазаара акапанга инаганы иантцоуп. Ҳаԥсадгьыл ҳамакра ауеит ҳәа изшьогьы, зегь раԥхьа иргыланы изызхәыцуа, «уеизгьы милатк раҳасабала ақәзаара иаҷуп…» ҳәа ауп. Арахь, иахьа ҳара ҳаҷиашьа злаҟоу ала, аҕа игәырпса аҟатцара ҳаҷытцәкьоуп..

Арҭ ацәаҳәақәа зыѡуа исымԥыхьашәеит 1985 шықәса абҵара 21 азы «Аԥснытәи АССР аҟны адемографиатә процесс аҭагылазаашьазы» Аԥснытәи АССР Аминистрцәа Рсовет иаднакылаз ақәҵара. Уаҟа излаҳәо ала, 1980 шықәса инаркны 1984 шықәсазынӡа Аԥсны ауааԥсыра рхыԥхьаӡара ахьазҳаз ф-процентк роуп. Хазы-хаз игәоуҭозар, ақалақьуаа рыѡнутҵка – 4,9%, ақыҭауаа рыѡнутҵка – 1,1%.

Абарҭ ацифрақәа рҽы милатла еилыхны ишрыхцәажәамгьы, аԥсуаа рыбжеиҳараѡӡак ахьынхо ақыҭақәа рҽы злакәу ала, ақалақьуаа рааста акырӡа еиҵаны ауп ишҽиауа. Избан, иҟалеи ақыҭан нхара-нҵырала уажәы еиґьны иҟамлац? Уахьынаԥш-ааԥшлакгьы аѡны еихачаԥақәа убоит. Афатә-ажәтә аганахьалагьы уеизгьы-уеизгьы амла иакуа уаѡ дыҟам. Зыӡбахә ҳамоу адокумент аҽы иаҳәоит: бжьаратәла урҭ ашықәсқәа рыѡнутҵка зыкьѡык ауааԥсыра ирыцлоз 16-17-ѡык иреиҳамызт, арахь, ҳгәыларатәи аҷараа рҟны 21-22-ѡык рҟынӡа инаӡоит.

Раион-раионла еизшаны игәаҳҭозар, еиҳагьы улахь еиқәнатцоит. Иаагозар, Гагра иахьатцанакуа бжьаратәла зыкьѡык рыѡнутҵка изларыцлаз 13-ѡык заҵәык рыла ауп. Инеизакны Аԥсны иҟоу аҭаацәарақәа рахьтә жәа-процентк ахшара зынӡаск ирымаӡам. Уаҟагьы еиуеиԥшым амзызқәа ыҟоуп, аха ахшараиура зҭахым процентла еиҳауп. Автономтә республикаҽы шықәсы заҵәык аѡнутҵкала иит аа-нызқьи 457 -ѡык ахәыҷқәа, аха иара убриаан 5132-ѡык аҳәса рыґедырбгеит. Дара урҭгьы ахәшәтәыртақәа рҽы аргама зыґезырбгаз ртәы ауп иаҳҳәо, шаҟаѡгьы уахь имнеиз здыруада?

Даҽеа-ганкахьала, зыԥсҭазаара иалтцыз ауаа рхыԥхьаӡара еиҳахо иалагеит. 1972 шықәса инаркны 1974 шықәса рзынӡа зыкьѡык изларытцанакуа ала, зыпсҭазаара иалтцуаз рхыԥхьаӡара 6% рҟнытә 8,5% рҟынӡа ихалеит.

Атцыхәтәаны, абарҭқәа зегьы ирыхҟьаны Аԥсны ауааԥсыра зыпсҭазаара иалтцуа рганахьала иҟоу аѡаӡара,

ареспубликабжьаратә аасҭа акырҙа еиҳауп. Абраҟагьы ахацәеи аҳәсеи еидкыланы игәоуҭозар, ахацәа еиҳауп. Убас, 25 шықәса инадыркны 59 шықәса рҟынҙа зхыҵуа ахацәа аҳәса раасҭа 2,7-нтә рыла еиҳаны рыҧсҭазаара иалҵуеит. Аиҳараҙак урҭ зго ачымазараҟәа иреиуоуп агәыхьи акьыба чмазареи. Абарҭқәа ирыхҟьаны Аҧсны ахацәа бжьаратәла инырҵуа 66,9 шықәса роуп, аҳәса – 75,9 шықәса. Урҭ жә-шықәса рыбжьоуп.

Ҳара араҟа иаагаз хы-шықәса рнаѡстәи цифрақәоуп. Аха ҳахьҵааз излаҳарҳәаз ала, уиижьҭеи еиҭакра дук ҟамлацт. Ҵоуп, аҧсуаа алкааны иарбам, аха атцыхәтәаны имѡаҧгаз ауааҧсыра рҭаѡрагьы ҳзеигәырґьаша акгьы ҳнарбом. Иныкәырҧшшәа изларҳәо ала, Аҧсны иҟоу аҧсуаа рхыҧхьаҙара 95 нызқьѡык рҟынҙа инаҙоит, инеизакны ҳтәылаҽы иҟоу – 105 нызқьѡык рҟынҙа.

Изеиҧшразаалакгьы иахьазы автономтә шьақәгылашьа ҳамоуп – уи ҳәынтқарратә шьақәгылашьоуп. Автономиаҽы ҳаборигенцәаны ҳазлаҟоу ала, ҳреспублика ҳахьӡ ахуп. Аха арахь ишыҟазаалакгьы, ауааҧсыра инхо зегьы рахьтә 17% роуп иаанаҳкыло. Абри шаҟантә ҽыҧныхәас иаҳҽаркхьоу жәдыруеит…

Уажәшьҭарнахыс ари аѡыза аҭагылазаашьа шыҟоу иаанхар шамуа зегьы ижәбоит. «Нас араҟа ҳара иҳамчузеи?» – ас лассы-лассы иаҳҳәалоит.

Иҳамчугьы ыҟоуп, иҳалшогьы ыҟоуп, ҳахшыѡ еизакны, ҳамч-ҳалшарақәа еидаҳкылар.

Ҽырҧштәык аҳасабала абраҟа иаазгар сҭахуп Нхыҵ-Кавказ инхо ачечен жәлар. Ишдыру еиҧш, урҭ рыҧсадгьыл иахган, 1953 шықәсазы ихынҳәит, 240-нызқьѡык. Уиижьҭеи 40 шықәсагьы цқьа имҵыцт, арахь рхыҧхьаҙара миллионѡык рҟынҙа инеихьеит. Ас ҟалашьас иамоузеи?

Зегьраҧхьа иргыланы ас ачечен жәлар реизҳара злаҟалаз – уаҟа аҳәса аҽырбгара азин ахьрымам ауп. Убри анаѡсангьы, аҭаацәара алалара, ҳара ҳҽы аиҧш

акәама-цамакәа аҭо идыруадаҩзом, идырмариоит акәымзар, насгьы иарбан ҭаацәаразаалакгьы хә-ҩык ахшара иреиҵамкәа ирымазароуп. Аригьы рыжәлар ишьақәдыргәгәаз закәануп. Аҵыхәтәаны, ҩажәижәаба шықәса ирҭысыз, ахшара дызмауз аԥхәыс – адәныҟантәи ахәыҷы дааганы длааҙоит.

Ажәакала, ҳара ҳҿы ажәа аҟны мацара ишыҟоу еиԥш акәымкәа, ахшараура, аиҳараҙак, ахшара рацәа змоу аԥхәыс ахьҙ-аԥша змоу ҳәа лаԥхьа ииасуам, ҳаҭыр лыкәуп, зегьраԥхьа дыргыланы дырбоит.

Арҭ амшқәа руак азы «Амилаҭ реиқәырхара зегьы иаҳусуп» ҳәа зыхьҙыз В.Берзениа истатиа хәыҷы ҳгазеҭ ианын. Цақәашь ақытан жәаҩык-жәаҩык ахшара зааҙауаз аҭаацәарақәа дрылацәажәоит. Убарҭ иреиуоуп: Қарбеи Цьыԥьиа, Арушьан Аԥьыԥьал, Нури Берзениа, Валери Шьакаиа, Иуа Аҳашба… Ари еиҳау ауаҩы дзеигәыргьо жәабжьс иҟоузеи. Амала, ҳарҭ аредакциагьы астатиа авторгьы агха ҟаҳҵеит, жәаҩык ахшара зааҙаз ан лоуп аԥхьа иргыланы зыҙбахә ҳәатәызгьы. Аха абас аҙәык-ҩыцьак роуп ҳқыҭақәа рҿы иубо. Ҳара ҳгәанала, ҳажәлар ирзакәанны иҟалароуп аҭаацәара иалало жәаҩык ахшара иреиҵамкәа ироуратәы. Урҭ рааҙараҿы ацхыраара рытара иазку фондк ҳфорум аҿы еиҿаҳкааргьы цәгьаҙам. Амала еиҭаххәоит, ачечен жәлар ишыҟарҵаз еиԥш, аҭаацәара алаларазы ҳара ҳҿы иҟоу ауадаҩрақәагьы аԥыхтәуп…

Аҵыхәтәаны, ҳастатиа ахы «Аҟазаареи аҟамзаареи» ахьааго Шекспир ԥсра зқәым иаԥҵамҭа «Гамлет» аҟнытә ауп. Ҳгәы иаанагоит арҭ ажәақәа иахьазы ҳара иҳазкны Шекспир иҳәазшәа ауп ишыҟоу ҳәа.

Ҳара ҳаиԥш зхыԥхьаҙара маҷу амилаҭ рзы ас азҵаара ақәыргылара – жәлары зегьы ирусуп ҳәа ауп ишыԥхьаҙатәу. Нас ажәлар рмырзра еиҳау иарбан зҵаатәу ҳара ҳҿаԥхьа иқәгылоу?

«Ишыдыдуа қәа ауам…»

Ас ҳахәда ҳакәаҷ, аҙәи-аҙәи ҳзеиҷампҵшуа ааигәа ҳҟамлацызт. «Аҧсҭазаара қәпароуп, ѡыцьа анеиқәпо аҙә дкаҳауеит» ҳәа ажәлар рҷы ирҳәо ҳгәаларшәаны ҳгәы еиқәаҳҳәаларц ҳшаҷызгьы, иаҳцәыуадаѡын. Иаҳцәыуадаѡын, избанзар – ари ѡыцьа ауаа реиқәпара иаҳзадкылом. Ѡыцьа ахьеиқәпо аҙәы дкаҳар – митә ҟамлеит, деиҭаѡагылап. Аха араҟатәи «аиқәпараҷы» (аиқәпара ҳәа узахьыҙҭозар) акаҳара азин ҳамам. Ҳкаҳар – наҟ-наҟ ҳангылаша анцәа иоуп издырша. Аҧсуаа ҳҳы аадыруа адунеи ҳаақәлеижьҭеи, жьинапхыци узеилыхраҳа еилыхшьа ҳамамкәа, шьаладала ҳазмадоу, нхытци-аахытци зҳәазеиҧш, ауаатәыѡса зегьы Аҧсны ҳәа ирдыруа ари Ҳаҧсадгьыл ҳаѡ-шьапык рыла ҳаҕәҕәаҟацаҙа ҳшықәгылоугьы, «шәара шәакәҙам изтәу, ҳара ҳадгьыл ауп, ҳара иаҳтәуп» ҳәа зыблацәақәа ааихамҟәысҙакәа изҳәо ауаа, знык «ҳкажьны» ҳроур уашьҭантәи ҳгыларатәы, еиҭа Ҳаҧсадгьыл ҳшьапы ақәыргыларатәы ҳара ҳзы изҭаара ҕәҕәаны иҟалоит. Усҟан иҟам-ианым анапы аҵа, ашьапы аҵа, аҧсы ахатца, ҷааихак ҟамтца, иахьа ирҳәо шаҟа ацыртцараны иҟоузеи.

Ублақәа хыуѡар, мшапы ыиасны ицоит ҳәа шырҳәо еиҧш, ирҳәаран иҟоу ухы иқәукып, уҟазамызшәа аҵоурых уанырымхыр. Ус зыхьхьоу ажәларқәа маҷума ари адунеи аҷы? Иабаҟоу Урыстәыла изныкымкәаиѡынтәымкәа изырхыцхыцхьаз аполовеццәа (шәара шәазхәыц рхыпхьаҙара ахьынҙаназоз), урҭ атцыхәтәанҙатәи рцынтҵәарах хышә шықәса рнаѡсан Чехиа атәылаҷы идунеи иҧсахт. Мамзаргьы, абжьаратәи

ашәышықәсақәа рылагамҭазы адунеи амаа зкыз ҩ-тәылак – Византиеи, мамзаргьы Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериеи Цьамтәылеи иреиканауаз (аабатәи ашәышықәса анҵәамҭазы Кавказ егьырҭ аҳәынтқаррақәа иаарылыҳәҳәаз Апсуа Ҳәынтқарра апсҳас иамаз Леон Аҩбатәи иабду дызхагылаз) ахазарцәа рышьҭамҭа ҳәа акры нхама? Апсуаа иаҳзааигәаҙо аублаа рыҙбахә ҳаламцәажәаҙаргьы…

Абриаҟара ҳзырҳәо аҩажәатәи ашәышықәса анҵәамҭазы, адунеи зегьы абла аныхты, ҵәҩанҵәыҟа аизҳара ианаҧу аамҭазы – милатк, жәларык раҳасабала апсуаа ҳаҟазаареи ҳаҟамзаареи азҵаатәы ҵарны иахьықәгылаз ауп. «Ишәҳәо закәзеи, ус ҟалашьа амоума, Асовет мчра шыҟоу жәларык адунеи аныҙаашьас ирымоузеи» ҳәа иара ҳара ҳаҩнутҵка изҳәаҟәоу ыҟоуп. Уеизгьы-уеизгьы урҭ ирҳәо рҿархьра атахҙам. Убриаҟынҙа иакәгәыгуеит Асовет мчра. Ганкахьала, ҳара зегьы егьа инадырҳәыаадырҳәыргьы, егьа ацәа ҧырҿыргьы уи ауп макьаназы ҳзықәгәыгша ҳәа иҳамоу. Амала, ҳаблакәа хаҳамҩароуп, иҟоу шыҟатҵәкьоу абашьа ҳакәшәозароуп. (Абас анысҳәо, сара ишызбо шәара ижәбом ҳәа сҳәошәа агәаанагара ҟамлааит, аус злоу ахшыҩеилатҵара, аизхәыцра, аидгылара, атҵыхәтәаны, зегьы иаҳзеиҧшны иаҳзеиҕьу алхра ауп). Иҟоу шыҟатҵәкьоу абара ҳалшар, ҳҿапхьа иаатуеит даҽа сахьак: Асовет мчра рхы иархәаны (асовет аамҭа аҩнутҟала) ажәлар маҷқәа иакымкәа-иҩбамкәа рышьҭамҭак ыҟаҙамкәа адунеи ишанырхыз, дара ратцкыс еиҳаз даҽа милатк, даҽа жәларык ишрылаҙҩахаз, ишрылаҙыз.

Зыпсы ҭоу ҳәа ари адунеи иқәу зегьы (аҙы иҭоугьы налатцаны) ахеиқәырхара иашьҭам акгьы ыҟаҙам. Ауаҩытәыҩсагьы убас ауп. Ахеиқәрхаразы ауми, (аҙхытцреиҧш ҩадантә Кавказ шьҭихырц аурыс ҳәынтқар иҿанааиха Кавказ ажәларқәа зегьы рҽеибарк уи иколониатәыз, импытцахаларатәыз аибашьра иаҿагы-

ланы иаиықәгылаз) Ермантәылеи Қыртәылеи кавказаа зегьы инарыдгыланы, Кавказ ахьчаразы ақәгылара ацынхәрас, амрагыларахь, Волга аҙиас ала иахыкәшаны, аурыс ҳәынтқар иҟынҙа инеины рыҽизидыртцаз.

Иахьа ҳара уи ҳақәҙбарц ҳгәы итаҙам, аха иҟазшыҟатцәкьаз ххәозар – убас ҟартцеит, рхгьы еиқәдырхеит. Ус ҟазымтцаз, зхы лазмырҟәыз аҧсуааи, ачерқьесцәеи, егьырт Нхытц-Кавказ ажәларқәеи жәашыкәсала ашьа картәон, ашьаартцәыра иалагылан, атцыхәтәаны – рыпсадгьыл ааныжьны амҳаԥыырра рҽеарымтар ада ҧсыхәа рмоуит.

Кавказаа ачарҳәара ирзыруз атәы аганахь иааныжьны, ахеиқәрхара азтцаатәы мацара ҳазхәыцуазар, урт ииашаны иҟартцеит. Ус ҟартцазтгьы ачерқьесцәеи аҧсуааи – иахьа рыпсадгьыл аҽы рмилат рыҟазаареи рыҟамзаареи азтцаатәы ас итцарны иқәгылаҙомызт. Излақәгыларыз (изларҳәо ала ачерқьесцәа аҳәааныртцаан хә-миллионшык рҟынҙа ыҟазар, аҧсуаагьы – шьоукы изларҳәо ала миллионшык рҟынҙа инаҙоит, аха Омар Беигәа иажәақәа рыла иуҳәозар, «Ҭырқәтәыла хышә нызқьшык» рҟынҙа ҧсышәала ицәажәоит) рыпсадгьыл ҭыртәааны дара инхо-интцуа иҟазар.

* * *

Абартқәа зегьы ҳгәалазыршәаз ԥхынгәы 28-тәи амш ауп. Уи амш иадаххәалоз рацәан – уи аҽены имшаԥысыр акәын Аҧсны иреиҳау амчра аусбарта – Аҧснытәи АССР Иреиҳаҙоу Асовет асессиа. Ҳазну аамтазы Аҧсны социалисттә ҳәынтқарраны, СССР афедерациа асубиектк аҳасабала излаҟоу ала аразҟы аҙбара ахьауа уи асессиаҽы ауп – даҽеа ҳәынтқарратә мчык ыҟазам, апартиа амч атәы уажәы зынҙаскгьы иалацәажәатәҙам.

Аха уи азы иналкааy атцакы амоуп Аҧснытәи АССР Иреиҳаҙоу Асовет аилазаара, даҽеакала иуҳәозар, асессиахь инеиуа адепутатцәа шәи шыншажәашык рхықәкы.

Уи хазы иззаатгылатәу, излацәажәатәу акоуп. Уажәазы асессиаҿы иқәгылаз азцаатәқәа ҳрылацәажәап. Актәи азцаатәы, амш аусхәапштәқәа рҿы ишаныз акәымкәа, ацакала иуҳәозар – Асоветтә Апсны аекономика аганахьала идыпшылан акәымкәа, ахала ахы нықәнагартә ацагылазаашьа апцара акәын. Аполитика уасхырс иамоу аекономика ауп ҳәа ирҳәо уазхәыцуазар (апстазааразҿы ус ишықоу ааппшхьеит) асессиахь инагаз актәи азцаатәы иналкаау ацакы амоуп. Мшәан, хәы-шықәса раахыс ҳтәыла знылаз аитакра амҩа рахәыц ҟапшьны иагәылсуагьы уи ауми. Аҩбатәи азцаатәы – Апсны аҳәынтқарра ахьчара азцаатәы акәын.

Ажәакала, арт азцаарақәа аки-аки шеидҳәалоугьы – ихазы-хазқәоуп, насгьы иахьамзар уатцәы иҳазбап ҳәа аганахь иқәуцаша зцаатәқәам, хымпада избатәу, ипстазааратәу зцаарақәоуп.

Егьа ирпшзаны ҳцәажәоит ҳәа ҳалагаргьы, егьа инаҳарҳәы-ааҳарҳәыргьы, егьа адипломатиара ҟаҳцаргьы – Апснытәи АССР Иреиҳазоу Асовет адепутатцәа ркорпус абарт азцаатәқәа ирыламцәажәакәа пхьаҟа цашьа ыҟазам. Машәыршақә акәзам «ахықә ҳааины ххықәгылоуп» ҳәа лассы-лассы изаххәогьы.

Нас изеипшроуи адепутатцәа ркорпус ҳәа ҳазҽу? Урт реилазаашьа зеипшроу мҳәакәа ҳазлацәажәо тцакы аманы иҟалазом. Шәи ҩынҩажәаҩык адепутатцәа рахьтә: апсуаа – ҩынҩажәи жәибжьҩык ыҟоуп, ақыртцәа ҩынҩажәи жәипшьҩык, иаанхаз – егьырт амилатқәа ирхатарнакцәоуп. Асессиа амҩапгаразы адепутатцәа хынҩажәи жәеизаҩык ыҟазар акәын, мамзаргьы, хыхь ишазгәаҳтахьоу еипш, адепутатцәа реилазаара аҟнытә ҩынҩажәижәаба процент депутатк дацны. Иформалтәым ақыртуа екстремисттә организациақәа рныррала ақыртуа депутатцәа асессиахь имнеиргьы, апсуа депутатцәеи егьырт амилатқәа рхатарнакцәеи асессиа амҩапгара рылшон. Убри ҳагьақәгәыццәеит.

Ҳара уажәшьҭа иаадыруазароуп зҟны аус ҳамоу зуст цәоу. Иаахжәашәа акәзаргьы, изныкымкәа-иԥынтәымкәа инатцшьны ишазгәаҳтахьоу аиԥш, ҳара аус ҳамоуп имшәа-имырҳа, ԥхашьарак захьзу рнумбаалазо, ауаԥра аганахь иааныжьны – «ари қыртуа дгьылуп», «ҳара иаҳтәуп» ҳәа зҳәо рҽы.

«Ус зегьы еидкылатәым» – иахьа уажәраанзагьы, иаҳзыруқәо зегьы рахьтә лкаак ҟамтцазакәа, абас зҳәогьы, азәык-ԥыцьак ракәзаргьы иҳалоуп. Даҽеа ганкахьала ухәыцуазаргьы, адепутатцәа ркорпус иатцанакуа рахьтә асцәкьа иаахтны азәгьы иҳәазом, аха инеиԥынкыланы ақыртуа депутатцәа зегьы ықәгылоуп – «зны алхраҟәа мԥапаагап, нас ҳрылацәажәап арҭ азтцаатәқәа» ҳәа. Уи иаанагои? Урҭ ибзиатцәкьаны еилыркаауеит Аԥсны ақыртцәа рхыԥхьазара ԥынтә ратцкьыс ишеиҳау, аԥсуаа рхыԥхьазара ааста. Алхраҟәа рышьтахь асессиаҽы еизоу адепутатцәагьы дара ртәқәа ԥынтә рыла еиҳахоит. Усҟан рххатәыс ирмоузакәа, напԥахарыла, бжьыҭирала Аԥсни аԥсуааи ирҭаху рзыруа иҟалоит. Раԥхьа иргыланы, ҳәарада, автономиа мап ацәыркуеит, автономиа аныҟамла – аҳәынтқаррагьы зыҟалом, ихьчатәу ҳәагьы акгьы ҟалом. Ус анакәха, «ари қыртуа дгьылуп», «ҳара иаҳтәуп» ҳәа иахьа аргама иҳәҳәои урҭи рхықәкы акакәзами.

Абас хықәкыс измоу, «адемократиатә шьаҭала» алхраҟәа рымԥаԥгара иашьҭоу, ибзиатцәкьаны ирдыруеит Аԥсны рхыԥхьазара иеиҳахартә иҟазтцаз закәтә «демократиатә шьаҭоу».

Аԥсны аборигенцәа – аԥсуаа, рыԥсадгьыл рцәаагоит ҳәа иаҽу – егьа ҽабызшәа хаа аадырԥшыргьы, егьа асыстцәа рхадырԥаргьы, ажәа «адемократиа» аҳәара азин рымазам, адемократиатцәкьеи дареи агеи ашьхеи реиԥш еицәыхароуп.

Уи ус шакәу азы ҽырԥштәы затцәык аагоит. Ҟазахстан аҟазахцәа хә-миллионԥык ыҟоуп, аурысшәа зҳәо егьырҭ амилатқәа, жәа-миллионԥык инарыцуп.

Ақыртуа депутатцәа шхәыцуала уаҟа «адемократиатә шьаҭала» алхраҟәа мҩапыргозҭгьы, аҟазах депутатцәа ҩынтә рыла еитцахон, егьырҭ раасҭа. Аха ус иныҟәазҭгьы – уи демократиатәхаҙомызт. Аборигенцәа зхәаҽуа егьа ирманшәаланы еиқәдыршәаргьы уи идемократиатәу конституциахом, аколонистцәа рконституциа акәхоит, убри аҟнытә Ҟазахстантәи ССР апарламент аҽы процентла аҟазахцәа еиҳауп, иара убриалагьы аҟазахцәа рҳәынҭқарра ахьчаразы агарантиа ыҟоуп.

Уи акәзами ииаанаго, РСФСР Иреиҳазоу Асовет Ахантәаҩы Б. Н. Ельцин «автономиаҟәа дара ргәапхарала иалырхуа амчра раҳҭоит» ҳәа иихәаазгьы.

* * *

…Асессиа зыҟамлеит, изыхҟьазгьы ақыртуа депутатцәа ахьымааиз мацара акәзам, егьырҭ амилатқәа ирытцаркуа адепутатцәа ахьаармышьҭыз ауп.

Зны ҳарзаатгылап ақыртуа депутатцәа. Урҭ рахьтә аҙәырҩы (аиҳараҙак автономтә республика апартиатәи аҳәынҭқарратәи напхгараҽы иҟақәоу, аҙәык-ҩыцьак егьырҭ амилатқәа рхатарнакцәагьы налархәны) иззымааиз ҳәа мзызс иҟартцаз – Апсны Қырҭтәыла иадтцырц азтцаара ахьықәгылаз ауп. Аха мшәан ус азтцаатәы ықәгылазамызтеи… Азтцаатәы шықәгылаз – Апсны аекономика аганахьала ахалаҟазаареи уи аҳәынҭқарра ахьчара агарантиареи роуп.

Нанҳәа 3 рзы Апснытәи АССР Иреиҳазоу Асовет Апрезидиум аилатәараҽы – В. Кобахиа, Б. Адлеиба, И. Кәытдниа, С. Багапшь, М. Лашәриа уҳәа изныкымкәаиҩынтәымкәа рыцәгылараҟәа рҽы инатцшьны ишазгәарҭаз еиԥш, 1921 шыҟәса инаркны 1931 шыҟәса рзынҙа ССР Апсны ҳәа иҟаз астатус аиҭашьақәыргылара ауп апсуа жәлар иртаху, иззыцәпо, уи акәын изыззкыз Лыхнытәи Ааԥхьарагьы, уи ауп хыцәкыс ирымаз имҩапымсыз асессиаҽы иқәгылаз азтцаарақәагьы.

Уи ус шакәу еилыкка ауп ишырныԥшуа ҩынҩажәи жәаақык аԥсуа депутатцәа иҟарҭаз ааԥхьареи, иара убас аобласттә газеҭқәа рҽы арҭ амшқәа рзы икьыԥхьыз «Аԥсны аҳәынҭқарра ахьчара азинтә гарантиақәа рзы» ҳәа зыхьзу Аԥснытәи АССР Иреиҳазоу Асовет иҟалараны иҟоу ажәабатәи асессиаҽтәи ажәахә атезисқәеи Аԥсны аекономикатә халаҟазааразы аконцепциеи.

Ҳара араҟа иаагар ҳҭахуп «Аԥсны аҳәынҭқарра ахьчара азинтә гарантиақәа рзы» ҳәа зыхьзу Аԥснытәи АССР Иреиҳазоу Асовет иҟалараны иҟоу ажәабатәи асессиаҽтәи ажәахә атезисқәа рҟнытәи ацыԥҭәаха:

«СССР Иреиҳазоу Асовет иаднакылт Азакәан СССР аҟнытә ареспублика еидгыла алтцра иадҳәалоу азтцаатәқәа рызбара апориадок азы. Уаҟа иазгәаҭоуп ареспублика еидгылақәа рҽы инхо ажәларқәа зегьы рзинқәеи ринтересқәеи шыхьчатәу. Арахь Қырҭтәылатәи ССР Иреиҳазоу Асовет уи азакәан Қырҭтәыла аинтересқәа ирықәшәом ҳәа аԥхьазеит. Абри аҩыза аҭагылазаашьа аан Аԥснытәи АССР Иреиҳазоу Асовет ҭынч итәаны абарҭ апроцессқәа изрыхәаԥшуам, хаҭала урҭ ишырзыҟоу иаахтны иаҳәароуп.

1990 шықәса хәажәкыра 9, рашәара 20 рзтәи Қырҭтәылатәи ССР Иреиҳазоу Асовет иаднакылаз ақәцарақәа излархәо ала, 1921 шықәса жәабран аахыстәи аҳәынҭқарратә мчра аструктурақәа иҟоу зегьы – закәанзамзаап, Қырҭтәыла аоккупациа аназуз аамҭазы иахьаԥтцаз азы. Убри аҟнытә убарҭ аусбарҭақәа ирыдыркылаз азинтә актқәа зегьы иара убасцәкьа изакәанзам. Абарҭ аҭоурыхтә материалқәа ишаадырԥшуа ала, дара убарҭ аусбарҭақәа роуп Аԥсны Қырҭтәылатәи ССР аилазаара алаларазгьы, аиқәшаҳатра ҟазцазгьы. Абасала, Аԥсны Қырҭтәылатәи ССР алаларазы еиқәршәаз азинтә актқәа зегьы аиуристтә мчы змоу ракәны иԥхьазатәым.

Аԥснытәи АССР иазырхынҳәтәуп иара аҭоурыхтә зин – ахьыԥшымреи Қырҭтәылатәи ССР-и иареи реиҟаратәреи

ртәы зҳәо аиқәшаҳатра ашьатала аиҩызареи. Уи аԥсуаа, ақырҭцәа, аурысцәа, аерманцәа, аестонцәа, абырзенцәа уҳәа ҳреспублика ажәларқәа зегьы ринтересҟәа ирықәшәоит».

* * *

Убас егьа иҟазаргьы, Аԥснытәи АССР Иреиҳаҙоу Асовет Ахантәаҩы К.Озган ԥхынгәы 28 азы асессиа иза-амыртит. Иажәақәа рыла иуҳәозар, «асессиа аартразы иазымхеит жәеизаҩык адепутатцәа». Зегь дара роуп, уи аҿены асессиахь инеиз ҩынҩажәижәаҩык адепутатцәа аизара мҩаԥыргеит, аапхьара рыдыркылеит, ирыҙбеит нанҳәа азы асессиа мҩаԥгахарц.

Убас шакәугьы, ҳдепутатцәагьы асессиахь инаԥхьазгьы гәынамҙарак ҳзыннажьит уи. Сгәы иаанагоит ари аҩыза агәааанагара сыцеиҩызшо маҷҩым ҳәа. Сызҿугьы абри ауп: Ҳарҭ аԥсуаа иахьа уажәраанҙагьы иаҳзеилымкаац зеиԥш гхак ҳамоуп: уи ҳнапала иҟаҳамҭаз – иара ахала, иахәҭоуп, ус иҟароуп, иагьыҟалоит ҳәа ҳақәгәыгцәоит. Уи зҳахьуа, аиаша ҳашьҭоуп, иага шьапҿаршә ҟарҭаргьы, аҵыхәтәаны уи аиааира агоит ҳәа ҳахьхәыцуа акәзар ауеит... Мамзар, аҭоурыхтә аамҭа ааины ианааҳадгыла, Аԥсны азы иҭоурыхтәыз ахҭыс аныҟалоз амш азы жәеизаҩык адепутатцәа дара ируалԥшьаз асессиахь рнагара ҳалымшеит ҳәа аҳәара азин ҳамам. Азин ҳамам аҟазаареи аҟамзаареи ирыбжьагылоу ҳажәлар рҭоурых аҿаԥхьа.

Иахьа ҳара ибзианы иаадыруеит егьырҭ амилатқәа иреиуаз адепутатцәа рымнеира зыхҟьазгьы...

Ҳара ҳтәала, иарбан усзаалакгьы заанатцы иалацәажәатәуп, ҳахшыҩқәа зегьы еизыркәкәаны иҙбатәуп, ишәатәуп-изатәуп... Убарҭқәа зегьы рышьтахь ауп анагҙара напы анаркхо, нас ахықә аҿы ҳаннеилак – уаҟа иаарԥштәуп агәымшәара.

Ажәлар рус ахыҟә аҽы ианнеилак ахьаҳә-хьачара иааиаго – ажәлар ачарҳәара рзуроуп.

Аригьы ас шакәу ҳаԥхьаҟа идыртәуп.

Абриаҟара сзырҳәо, асессиа амҩаԥгара ахьалымшаз исзыннажьыз агәынҷыхьаҟәа роуп.

Аха уи исзыннажьит даҽеакгьы – уи атәгьы бжьытгала ҳаԥхьаҩцәа ишәсырҳароуп. Сара сызҽеу – ҳазну ашыҟәс ԥхынгәы 28 азы аԥсуа жәлар рмилатҭ-хаҟәитратә қәпараҽы иҟалеит ииашатәҟьаны аҭоурых аҽы наунагъа иаанхо ахҭыс – ажәлар рҽы ишырҳәо еиԥш, хәычи-дуи зегьы (аҳәынтқарратәи апартиатәи иарбан ҭыпу иааныркыло агәхьаа мкыкәа) еидгылт.

Аԥсадгьыл алахьынтца аҽаԥхьа, ажәлар рразҟы аҙбара аҽаԥхьа, атцыхәтәаны (шьоукы-шьоук ишыргәампхогьы убри инатцшьны иазгәастарц стахуп) Асовет мчра аниуаз уи ахадараҽы игылаз, Асовет мчрагьы, иара еиҽикааз ипартиагьы рҽаԥхьа иқәиргылоз азтцаатәы хада – ажәларқәа зегьы, амилатқәа зегьы рхыԥхьаҙара иацклампшыкәа реиҟаратәра азтцаатәы (ашьтахь акырҙа идырхәанчаз) ариашара аиташьақәыргылара (хатала Аԥсны) акәын хыҟәкыс иамаз араҟа еиҽкаахаз Аԥсны жәлар рфорумгьы. Акоммунистцәа ирыдызцәыло форумуп ҳәа машәыршақә иазырымҳәеит Қырттәыла иформалтәым аорганизациақәа. Ажәакала, асессиаҽы иааԥшит ҳавтономтә республикаҽы амилатта политика архәанчара ҳдепутатцәа зегьы шаҽагылаз, иара убриалагьы «аидгылара», «аидгылара» ҳәа атцыхәтәантәи аамтазы ҳаҟәымтцзакәа иаххәоз, ҳзышьтаз наҙеит... (умыццакцәан, ус егьараан ҳгәы иаанагахьеит, аха изынаҙом, уажәгьы ухы уамжьааит ҳәа сазҳәогьы ҟалашт).

Абриаҟара сзырҳәо даҽеа хҭыс дукгьы салахәын – сызҽеу нанҳәа 3 азы имҩаԥгаз Аԥснытәи АССР Иреиҳаҙоу Асовет Апрезидиум аилатәара ауп.

Ааи, аԥсуаа рҭеицәа амилаҭ рзҭаатәы ииашаны аӡбараҷы, амилаҭ реиҟәырхараҷы, Аԥсадгьыл ахьчараҷы еидгылт.

* * *

Асессиа зыҟамлеит… Ари астатиа сахьалагоз исҳәеит, уи шаҟа ҳаитцанарҕәҩаз – адепутатцәагьы уахь инаԥхьазгьы.

Аилатәара ахьымԥаԥысуаз азал санаадәылтц афое аҷы саатгылт. Сгылашьагьы маншәаламзар акәхарын. Сҷаԥшыларагьы ҽеимзар акәхарын, аха ус иҟаз сараӡәзатҵәык аусакәыз…

–Ҳаи абаапсы ухы уқәыжьны ушпагылоу, ишыдыдуа қәа ауам, – ҳәа ҽааитит аӡәы.

Санаахьаԥш иара ишиҟазшьо еиԥш, акгьы ҟамлаӡазшәа дпышәыррчо дысҷаԥшуан ҳажәлар зыкәгәыгуа ҳҭеицәа руаӡәк – Константин Озган. Иҟалаз зегьы, иҟалап зегьы ҳатцкьысгьы иуҩә хьамҭаны изқәа иқәлазаргьы – дышпышәарччозгьы, ихы-иҷы уи анызбаалон.

Диашоуп уи ауаԥ – амчқәа зегьы ириааиуа, амчқәа зегьы рымч – агәыгра ауп.

Ҳара ҳзышьҭоу, ҳазҷу ус-пшьоуп. Аиаша иашьҭоу иаҟара дызусҭада шьапҷаршә ззыруа…

Аиаша иашьҭоу иаҟара дызусҭада изҭаху агәыгра…

Ииашоуп пхынгәы 28 рзы асессиа зыҟамлеит, аха уажәшьҭа излеилкаахаз ала, асессиа ҟалоит нанҳәа 25 азы. Иара убастцәкьа ауп асессиахь инагоу азҵаатәқәа иахьамзаргьы-уатцәы ирымӡбар ада ԥсыхәа шыҟам.

* * *

Абра сыззаатгылаз аполитикатә зҵаатәқәеи апоезиа ацәаҳәақәеи еидкылашьас ирымоузеи ҳәа згәы ииаанаго дҟалозаргьы, сара бжьытгала исҳәоит, урҭ ацәаҳәақәа зԥыз ауаԥы ииасны ицахьоу хынԥажәижәаба шыҟәса далпшны ишибоз Аԥсны зҭагыларц иҟаз. Абри аԥыза

аҵакы рымоуп азы ауп аԥсуа жәлар ргазеҭ «Аидгылара» раԥхьатәи аномер дара урҭ ацәаҳәақәа рыла изаартыз. Изакәу сыздыруам, аха саргьы сгәаанагара злаҟоу ала, урҭ ацәаҳәақәа равтор иахьатәи ҳаамҭазы иҩызшәа ауп рыбжьы слымҳа ишҭаҩуа. Абар даргьы:

Уԥшишь! Иубома, амра гылоит!
Уажәнатә ицәывҭыччоит иара!..
Убас хәчы-хәчла иҷыхоит,
Ҳара ҳазҽеихар, ҳ-Аԥсынра!

1990 шықәса латцара 31, Аԥсны ахҭнықалақь Аҟәа

Ҳазну ашықәс латцара 31 азы Аԥсны ахҭнықалақь Аҟәа Ареспубликатә стадион аҽы, ишдыру еиԥш, имҩаԥысит Кавказ ажәларқәа рхатарнакцәа злахәыз аизара ду. Уи иазкын Амҳаџьыраа рымш азгәатара.

Кавказ ажәларқәа Рассамблеиа Акоординациатә совет ахантәаҩы, Ҟабарда-Балкариатәи аҳәынҭқарратә университет адоцент Муса Шанибов иҟаитцаз ажәалагалала, еизаны иҟаз минуҭктәи аҽымтрала иазгәартеит амҳаџьырра иалаҳыз. Убри ашьҭахь жәанызқьҩыла еизаз ауаапсыра дрыдныхәалеит, дрыдныхәалеит иара убас Нхытц-Кавказынтәи автономтә шьақәгылашьақәа рыжәларқәа иаарышьҭыз аделегациақәа, дрыдныхәалеит аҳәааныpцәтәи – Америка Еидцоу Аштатқәа, Германиатәи Афедеративтә Республика, Сириа рҟнытәи аашьҭымҭацәа, хазы ҷыдала дрыдныхәалеит Ҭырқәтәыла ақалақь Адаԥазар аҟнытәи Аԥсны ахҭнықалақь Аҟәеи иареи аиашьара рыбжьартцарц ииаз аделегациа.

Амикрофон ахь днеиуеит 90 шықәса ирҭагылоу аԥсуа бырг Мыстафа Смыр. Уи аԥсуа жәлар рыхьҙала аҿены аизара ду иалахәыз дрыдныхәалеит. Иара убас, дыкәгылеит Ҟабардатәи аҳәынҭқарратә драматә театр артист, зуаҩыбжара иахысхьоу Али Тугушев.

Абарҭқәа рышьҭахь Аԥсны жәлар рфорум ахантәаҩы Сергеи Шамба Амҳаџьыраа рымш азгәатара иазкыз аизара аартуп ҳәа рылеиҳәеит.

Кавказ ажәларқәа рхатарнакцәа гәыпҩык ишьҭырхуеит Аԥсны ажәытәзатәи абираҟ.

Уи ашьҭахь аизара амҩаԥгара Муса Шанибов инапы ианырҵоит.

Аизараҽы инеитцыхыз ажәахә ҟаитцеит Кавказ ажәларқәа Рассамблеиа аҳәааныpцәан иҟоу дара руааҽәлар рахь аимадарақәа рзы акомиссиа анапхгаҩы, абызшәеи, алитературеи, аҭоурыхи рыҭҵаара иазку Д. И. Гәлиа ихьз зху Аԥсуа институт аҟәша аиҳабы Иура Аргәын. Ажәаахәҟатцаҩ инарҭбааны далацәажәеит аурыс ҳәынҭқар ихатәымчра Кавказ имҩаԥнагоз аибашьра аҵакы: иҳәоит уи аибашьра иахҟьаны Кавказтәи ажәларқәа, аиҳараҙак аԥсуааи ачерқьесцәеи рыԥсадгьылқәа ааныжьны Ҭырқәтәылаҟа имцар ада ԥсыхәа амамкәа ишыҟалаз. Далацәажәоит иахьатәи аамҭазы азҵаатәқәа акыр итцарны ишықәгылоу, избанзар, урҭ ҙбамзар ԥсыхәа амамкәан иҟоуп.

Аизара аҽы иқәгылеит абаза жәлар рыхьҙала Владимир Тугов, Америка Еидцоу Аштатқәа рҟны инхо ачерқьесцәа руааҽәларратә гәыԥ ахьҙала Муҳамед Шик, Германиатәи Афедеративтә Республика аҟны инхо адыгаа ргәыԥ ахьҙала Адиан Ҳашецыҟә, Ҭырқәтәылантәи ииаз аделегациа рыхьҙала – Ҷьамал Ҷҟәаниеи Арал Абганбеи, ауаԥс жәлар рыхьҙала – А. Бестаев, аингуш жәлар рыхьҙала – А. Куштов, ачечен жәлар рыхьҙала – З.Иандарбиев, ашаԥсыг жәлар рыхьҙала – Х. Асланби, ачерқес жәлар рыхьҙала – М.Шаҟәиев уҳәа егьыртгьы.

Урҭ рықәгыларақәа рҽы инатцшьны ауп ишазгәарҭоз Нхыҵ-Кавкази Аахыҵ-Кавкази ажәларқәа реидгылара шырҕәҕәалатәу, аҳәааныpцәан иҟоу Кавказтәи ажәларқәа рхаҭарнакцәа Рыԥсадгьыл ахь ишыргьежьтәу. Иара убас иалацәажәеит ҳаԥхьатәи ашықәс азы Амҳаҷьыраа рымш азгәаҭара мҩаԥыргарц Кавказтәи ажәларқәа раҳҭныҟалақьқәа зегьы рҟны.

Аҵара инхо аԥсуаа рыхьҙала дықәгылеит Аԥснытәи аҳәынҭқарратә университет актәи акурс астудент Даур Ачыгәба.

Кавказ ажәларқәа Рассамлеиа абыргцәа Рсовет ахантәаҩы ачечен М. Коттоев дапхьоит аизара еицҽакны иаднакылаз Адекларациа. Уи адекларациа дәықәтцан Амилатқәа Еидтцоу Рорганизациа Амазаныкәгаҩ хада Перес де Куелиар, СССР Апрезидент М. Горбачов, Америка Еидтцоу Аштатқәа Рпрезидент Џь. Буш, Тырқәтәыла Ареспублика Апрезидент Тургут Озал рахь. Уи Адекларациаҽы иаҳәоит Кавказтәи аибашьра алгара амш – Кавказтәи ажәларқәа мчыла ртәыла аҟнытәи рахгара агәаларшәара амш ауп ҳәа есышықәса иазгәарҭаларц. Аҳәынҭқар ихатәымчра Кавказ имҩапнагоз аибашьра – аколониатә еибашьраан ҳәа ҳәан, иҳәан амҳаџьырцәа Рыпсадгьыл ахь идыргьежьырц. Иара убас ателеграммақәа шьтын РСФСР жәлар рдепутатцәа актәи реизара ду ахь, РСФСР Иреиҳазоу Асовет Ахантәаҩы Б. Н. Ельцин иахь.

Аизара ду ианалга ашьтахь, жәанызқьҩыла уи иалахәыз амилаҭтә бираҟқәеи ашәтқәеи кны амшын агаҽа иаваршәны рҽыҩархеит. Амҳаџьыраа рымш азгәатара иазкны абаҟа дыргылараны иахьыҟоу атыпан ахаҳә шьтатцан. Уаҟа иааиныpсланы еиҽкааз амитинг ааиртит Апсны жәлар рпоет Баграт Шьынқәба…

Атыхәтәаны амҳаџьыраа ргарашәа ҳәауа еизаны иҟаз ашәт шьытцәрақәа амшын иаларыпсеит…

* * *

Апсны жәлар рпоет Баграт Шьынқәба адунеи иадыруа иҟалаз иҩымта ду «Ацынтцәарах» злаатуа ажәақәа машәыршақә хыс иаҳамтеит. Ари латцара мза аихшьаламтазы Апсны ладеи-ҩадеи ахи-атцыхәеи зегьынџьарантә Аҟәа ареспубликатә стадион аҟны еизаз жәа-нызқьҩыла апсуаа рхала ракәзамызт аҽены урт ажәақәа изныкымкәа-иҩынтәымкәа рыпсы таланы, рхәы-ржьы ргыло, ргәатаҽкааyа, зхы итагьежьуа италоз… Агәра аагоит урт ажәақәа убастцәкьа ишыргәалашәоз,

азежәтәи ашәышықәсазы аԥсуаа иаҳзыӄалаз ахлымҙаахра ҳацеиҩызшаз, ҭоурыхла, даҵ-ԥашәла, аҭахызар азқьышықәсқәа, мамзаргьы ашәышықәсақәа рнаҩсангьы акәзааит – архнышьна еиӄәызҭәаз, аныкҳ лкыкахш иааҙаз аишьцәа гәакьақәа анеиҷеытуа еиԥш, хазы ҳганаҷы зынхара ӄазҭаз, зхәшҭаара-мца алҩа ахылҭыз, ари иаҳзеиԥшхаз ҳатрагедиа – Амҳаԥыраа рымш еицазгәаҳҭарц иаҳҭааз абазақәа, шаԥсыҕаа, ачерқьесқәа, аедыгьқәа, аӄабардақәа... урҭ ирыцааз ачеченцәа, аингушцәа, ауаԥсқәа... Зыҙбахә ххәаз рхалагь ракәым – амҳаԥьырра иагаз, уажәы Ҭырқәтәылан шәнызқьҩыла инхо аԥсуааи Сириа инхо аԥсуааи ари амш азгәаҭара иалахәыз рхаҭарнакцәагьы арҭ ажәақәа ргәаламшәарц залшомызт.

Сара, арҭ ацәаҳәақәа зыҩуа, латцара 31 ауха сҷеазыскит адырҩаҷены итытраны иӄаз «Аԥсны ӄаԥшь» ианыстцарацы аҷенытәи ахҭыс. Исылымшеит... иамуит... Акы, изышәцәыззари, убриаӄынҙа исыцрасит – сҩыга, скаламтцәӄьа сзышьҭыхуамызт, снапқәа тцыстцысуан. Ꙋбагьы, «абастцәӄьа ӄалама» ҳәа уажәы-уажәы схы азтцаара астон... исызхатцомызт... Уи ауыха акәым, адырҩаҷенгьы исылымшеит. Адырхаҷены ауп стәаны аҩра саналага.

Абриаӄара зысҳәо, Ҭырқәтәылантәи Сириантәи иаҳзааз аԥсуаа рыла агәра згоит, агәыҕра сымоуп ари зныло ҳгазеҭ аҳәааныркә иӄоу ҳашьцәа шәӄынҙа ишнеиуа. Иахьынҙаздыруа, уаӄагьы иаԥхьо уажәшьҭа шәмаҷҩым. Убри аӄнытә, хаҭала шәара схы нашәыцәкны араӄа ианыстцарц стахуп ꙋбаӄа ажәа.

* * *

Ҵоуп, атцыхәтәантәи аамҭазы ҳаимадара еиха-еиха еиҕьхоит, аиҭанеиааира ҳабжьалт, асалам шәӄәқәа еимыздогьы маҷҩым. Сара хаҭала акыр сҷеысшәеит, аха сыжәлантә ҳәа шәара шәҷы азәгьы дысзымԥшаац,

аха иахьа шәареи ҳареи наҟ-ааҟтәи ҳҭагылазаашьаҿы иҟалап уи акәымзар ихадоугьы. Сара сыжәлантә уахь инанамгаҙазаргьы – егьырҭ зегьы шәызуҫтцәада, сашьцәа, саҳәшьцәа шәакәымкәа…

Хыхь ишазгәаҫтахьоу еиԥш, абри агазеҭ схы иархәаны ѡбаҟа ажәа шәасҳәарц ҫтахуп. Истахуп иааркьаҿҙаны акәзаргьы, салацәажәарц шәаргьы ҳаргьы ҳхәышҳтаара, Ҳаԥсадгьыл – Аԥсны закә ҭоурых дуу иамоу. Истахуп ишәасҳәарц Аԥсны нзыжьыз шәабдуцәа, урҭ рабдуцәа закә ууаз…

Ѡ-нызқь шықәса рнаѡсан, уажәтәи ҳаамҭазтәи ашықәспхьаҙара ааиааиҙа Аԥсни аԥсуааи рҭоурых атәы аҵарауаа имаҷымкәаны ишцәырыргахьоугьы, уимоу, ажәытәзатәи ацивилизациақәа рцәырҭраҿынҙа рдацԥашәқәа шырԥшаахьоугьы, сара сыззаатгылоу, зқьи хәышә шықәса ирытцанакуа аамҭазтәи хҭысқәак роуп. Урҭ изныкымкәа – иѡынтәымкәа хаҵала ҳгазеҭ адаҟьақәа рҿы срылацәажәахьеит. Уажәы еиҵасҳәоит. Ус зыҟастцогьы, ара Аԥснытәи ҳаԥхьаѡцәа рзы акәзам, шәара шәзоуп.

* * *

Афбатәи ашәышықәсазы Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа, мамзаргьы Византиа ҳәа изышьҭаз (аҳҭныкалақь Константинополь – уажәтәи Ҫтампыл) аҳәынҭқар Иустиниан Актәи ибзоурала иаҳҭынраҿы аԥсуаа (абазгаа) рзы иаартын ашкол. Иара аҳәынҭқар ихаҵа иааикәыршан дзыхьчозгьы аԥсыуаан. Урҭ руаҙәк, Ефраҭ захьҙыз, аҳәынҭқар изааигәаз уаѡын, идцалагьы Аԥсныҟа даашьҭын. Аԥсны акәзар, араҟатәи аԥсуа абшьҭрақәа, иаагозар – аԥсилаа, абазгаа, асаныгцәа, мсымаа уҳәа еидкыланы раԥхьатәи аԥсуаа рҳәынҭқарра аԥыстцоит ҳәа дықәгылт Аԥсырҭ. Аха идмырҟатцеит, даҵахеит…

Ашьҭахь, аабатәи ажәабатәи ашәышықәсқәа рзы Кавказ зегьы зырхыцхыцуаз Аԥсуа Ҳәынҭқарра ҟалеит. Амала, атцыхәтәаны, аԥсуа ҳәынҭқарцәа хылтцшьтрада излаанхаз ала, аҳәынҭқар игәыргьын игеит раҳәшьаԥа – ақыртуа ҳәынҭқар ипа Баграт.

Убас шыҟалазгьы, уи ашьҭахь ѡышә-хышә шықәса Қырттәыла аҳәынҭқарцәа «Аԥсни Қырттәылеи рҳәынҭқар» ҳәа акәын ишырзырҳәоз, Аԥсны аԥхьа иргыланы. Ашьҭахьтәи ашәышықәсқәа рзы, ууанҙа излаҟаз ааста Аԥсны амчхара еиҳа ишкәадахазгьы, хатала Аԥсны иахьатцанакуаз даҽаҙәы инацәа ақәирххо иҟамызт. Ахы иақәиҭын. Иара иацәшәон акәымзар, даҽа-шьоукы ирыцәшәо иҟамызт. Избанзар, аԥсуаа хыԥхьаҙарала ирацәан.

1640 шықәсазы Аԥсны ахи-атцыхәеи иалсыз атырқә тцарауаѡ-аныҟәаѡ Евлиа Челеби иѡымҭаҽы уи ибзианы иаарԥшуп.

Ахымѡаԥгашьа аганахьала акәзааит, аԥшреи асахьеи рганахьала акәзааит аԥсуаа даҽа-милатк ирылаѡашьомызт. Уиазоуп араҟа имѡасыз афранцыз тцарауаѡ аԥсуаа «Кавказтәи афранцызцәа» ҳәа зырзиҳәазгьы.

Ҳара ҳтәала, убас аҭоурых аҽы егьаанхон амҳаԥьырра акәмызтгьы. Амҳаԥьырра аҭоурыхгьы азежәтәи ашәышықәса мацара ауп издаххәало. Ишыҟатцәкьоу уҳәозар, уи ахы акхьан ажәибжьтәи ашәышықәсазгьы. Ииашоуп, азежәтәи ашәышықәсазы, аиҳараҙак, аѡбатәи азыбжазы, атцыхәтәантәи 1877-1878-тәи ашықәсқәа рзы аурыси атырқәеи реибашьра ашьҭахь иккаҙа итарцәын Аԥсны агәы – Кәыдри Гәымстеи ирыбжьанакыз, Дали Тцабали налатцаны амшын аҽықәанҙа. Кьоу-шәоуқәак роуп ииаанхаз Гагра, Гәдоуҭа, Очамчыра…

Ас, ари аѡыза ашьам дгьыл тацәны ианырба – зегьы азыѡит… аха зегьреиҳа уи иазыѡыз агырқәа роуп… Хыхь «кьоу-шәоуқәак ииаанхаз» ҳәа зыҙбахә сҳәаз убри аахыс атәымтәылатә мпытцахалаѡцәа ирҽагылоуп, ажәакала, иԥсадгьылхьчаѡцәахеит.

Убриаахыс итцуа жәдыруеит, мышкы иадамхаргьы имцац шәара шәаҳгәаламшәакәан. Абас абиԥарак ахьтә егьи абиԥарахь ииасуеит. Егьырҭ зегь ракәым, иара уажәгьы ҳара ҳҷеы аԥшқа игара андыртцысуа анацәа ашәас ирҳәо «Амҳаџьыраа ргарашәа» ауп.

Ан лгәҳәԥыхш инадкыланы аԥшқа раԥхьа игәникыло, ихы иҭало «амҳаџьырра» ажәа ауп. Ан уи ашәа анылҳәо лылабжышқәа лзамѡа иаҷибаҳәа илеиуеит. Шәгәы иааанамгааит, шәгәы аласырԥшқарц исҳәоит ҳәа. Уи ашәа анҳаҳауа, ан лакәым, иара ҳаргьы иахьагьы ҳалаґырзқәа аауеит…

Зызбахә цәыраагаз латцара 31 ахәлбыеха, Аҟәа агаҷа, амҳаџьыраа ргәалашәаразы абаҟа гылараны иахьыҟоу аҭыԥаҷеы ахаҳә шьҭатцаны, шәѡыла, зықьѡыла амшын ашәтқәа анартозгьы, уи ашәа рҳәон… Изҳәозгьы иазызырѡуазгьы рылаґырзқәа рҷибаҳәа илеиуан. Уи ашәа ажәақәа Баграт Шьынқәба иоуп изѡыз. Цаҟа иаагоит цәаҳәақәак:

…Аԥша анырзас ґәґәалашәа,
Ртәыла хәычы рымнахырц,
Амшын шартцааз угәаларшәа
Амҳаџьырқәа рылаґырз.

Урыцҳара угәы иалазарц,
Атәра узыԥшуп уаԥхьаҟа,
Аха уԥсадгьыл хаштра ақәымзарц
Атәым жәѡан аҭаҟа!
Уандухалак, Амшын Еиқәа
Ур, уѡныжәқәа имызззахьоу,
Аҟарма рыҟәных архнышьнақәа,
Амца еиқәутцап ицәахьоу!

* * *

Абриаҟара сзырҳәаз абри ашәа аҭыхәтәантәи аԥшьцәаҳәак роуп. Агәыԥра, агәыԥра, еиҭа агәыԥра…

«Ҟалашьа амоума, алакә аҽы еиԥш иԥшʒоу, иблах-кыгоу Аԥсны аѡыза Аԥсадгьыл аныжьра ауама» – арҭ ажәақәа зҳәаз диашоуп.

Абри инадкыланы даҽеа жәабжькгьы сҳәарц ҭахуп. Жәѡык ахшара змаз уриа гәылак дсыман. Деихбааланы дынхон. Ус ҽенак иѡны-игәара зегьы кажьны Израильҟа ддәықәлт. «Умал кажьны уабацои?» ҳәа саниазҭаа, «уаҟа амалқәа зегьы ирмалу – сыпсадгьыл сзыԥшуп» иҳәеит, «уанаҵьалбеит, аҟәҟәаҳәа еилаҵаны иахьеибашьуа ухәычқәа уманы уцоит, аха ак рыхьыр ҳәа умшәаʒои?» – ҳәа саниазҭаа, «ак рыхьыр – иахьрыхьуа рыпсадгьыл аҽоуп, рыпсадгьыл акәхоит рхы зқәыртцауа…» иҳәеит иара.

Сара исҳәо сҽамшәо сизыʒырѡуан уи ауаѡ. Исҳәо сҽашәомызт, избанзар, уи дызхылҭыз иабдуцәа, урҭ рабдуцәа Израиль аанрыжьит ѡ-нызқь шықәса рнаѡсан. Рхатәы бызшәаҵәҟьа рцәыʒхьеит… Аха рыпсадгьыл рхамшҭит.

Аҵыхәтәантәи аԥсуа мҳаԥьырцәа рыпсадгьыл нрыжьижьҭеи 120 шықәса ракәʒоуп итцуа…

Еидкылашьа амоума ѡ-нызқь шықәсеи шәи ѡажәа шықәсеи?

Еидкылашьа рымоума агеографиатә ҭагылазаашьа аганахьала мацарагьы Израили Аԥсни?

* * *

Астадион аҽы имѡаԥгаз аизара аҟны аʒәырѡы ықәгыланы ицәажәеит. Цаҟа иаазгоит урҭ рахьтә аʒәык-ѡыцьак рықәгылараҟәа рцыԥҵәахақәак.

Ҭырқәтәылантәи ииаз аделегациа рхатарнак Чҟәаниа Цьамал абас иҳәеит:

«…Арсҟак ажәлар еизаз шәымч – саргьы мчрак сзацнатцеит. Ҳарҭ апсуаа ҳшьа злоу, ҳцәа зхоу, уиашьоуп зхәо, амц иҳәозаргьы дгәыдаҳкылоит.

…Ҳабацәа уа ианнеи нахыс Апсны шырҳәоз, арахь рыблақәа шкыдыз рыпстазаара рыпсахит. Иахьа абра иҟоу, абри абжьы рҭоубытқәа рҟынза инаӡоит ҳәа сгәыԥуеит…

Аидгылара захьӡышәтцаз наӡааит. Иҳаракызар – итцегьы иҳаракхааит. Аамҭа иунарбо уздырӡом. Иҟашәтцо ахшыѡ атцазааит.

Гәыла-псыла еизаку апсуаа ҳчеицьыка уаѡы дахымпаӡац.

Апсны ирацәаны ибзиоуп – ирацәаны ибзиоу зегьы иргәапхоит.

Апсны иҟоу шәарҭ шәиашоуп, шәус иашоуп, аиаша иага итцысыргьы, ихышәтӡом…»

Абар Германиатәи Афедеративтә Республикаҿы иҟоу ачерҟесцәа ргәып ахатарнак Адиан Ҳашицыҟә иихәаз:

«…Абраҟа еизаз, Кавказ еишьцәоу ажәларқәа рхатарнакцәа, иналкааны шәыхшыѡзышьтра азышәкырц стахуп ахатәы бызшәа адырра. Избанзар, уи ҳара ҳдунеи ауп, ҳара ҳапхьаҟатәи ҳапстазаара ауп. Сара схатәы бызшәа – адыг бызшәа жәибжь шыкәса схытцаанӡа исыздырӡомызт. Жәибжь шыкәса санырҭагылаз Сириа инхо саб иашьа ситаait. Тәым бызшәала апсшәа аниасҳәа, «сыбла ухымгылан» иҳәан, дсытцаҟьаны иѡны сдәылицеит. Убри ашьтахь сгьежьит сыѡныка, ѡы-шыкәса рыѡнутҟагьы истцеит схатәы бызшәа. Ашьтахь саб иашьа иҿы саннеи апсшәа иасҳәеит адыг бызшәала. Саб иашьа сааигәидиҳәҳәалт. Ҳѡыцьагьы ҳалаҭырӡкәа хаддыла рҿаархеит…

Ара еизаз ажәларқәа рхатарнакцәа сшәыхәоит сара ҿырпшыс сҟашәтцарацы. Ахәычқәа зегьы рхатәы бызшәа рдыруазароуп. Ус ианыҟамла – изыҟалом ажәлар, изыҟалом амилат…»

Даара ҳаргәатәеит, даара ҳархәыцит, аџьма имҧсша аматҙә азылаҟәуеит ҳәа ажәлар рҿы ишырҳәо еиҧш издыруада ҳаҧхьаҟа ак ҳзыҟалар ҳәа агәыҕрагьы ҳнатәеит Тырқәтәылантәи ииаз Арал Абганба иқәгылара.

«…Шәарҭ Кавказ ажәларқәа шәеидгылара иатҙанакуа рацәоуп. Иатҙанакуа рацәоуп Аҧсны еиҿышәкааз «Аидгыларагьы». Ҳарҭ иҳалшо зегьы ҟаҳҵоит амҳаџьырра иагаз рхылтҵшьтра уи атакы дырдырразы. Шәеидгылара еитцытцроуп, инаҙароуп уанҙагьы. Шәеидгылара шаҟа амч аиуа, еитцытцуа аҟара – рымч кәадахоит, еитцалоит шәаҕацәа.

…Дарбанзаалакгьы ҩ-напык имоуп, ҩ-тацкәымк имоуп. Ҳарҭ аҧсуаагьы, ара иҟоуи нырцә иҟоуи ҳаидкыланы аҙәы ҳәа ҳаушьозар, даҽеакала еиҟәытхашьагьы ҳамаҙам, ҩ-тацкәымк ҳамоуп: тацкәымк араҟа иҟоуп, егьи атацкәым амшын нырцә, ҳара ҳҿы иҟоуп. Ара иҟоу атацкәым ҕәҕәоуп, уи ауп еиқәзырхо апсадгьылгьы. Нырцә иҟоу атацкәымгьы ҧсадаҙам. Урҭ атацкәымқәа аизааигәахара иаҿуп. Еилатҙааны тацкәымкны ианыҟалалак – ҳапсадгьыл наунагҙа ишәарҭамкәан иҟалоит…».

Латцара 31 азы Аҟәа еизаз Кавказ ажәларқәа рхатарнакцәа зегьы ргәы иахәоз ажәа иҳәеит аингәыш жәлар рхатарнак Аҳмед Каштов:

«Шәи ҩажәа шықәса рнаҩсан зыпсадгьыл аанзмыжьыр ада ҧсыхәа змоуз, Амшын Еиқәа иагаз, атәым дгьыл аҿы амлеи ахьҭеи иаганы итахаз амҳаџьырқәа ргәаларшәара иазку ахаҳә шьтахҵоит иахьа. Аха уи ахаҳә ашьтатцара, наҟ-наҟ уи атыпаҿы абаҟа аргылара, даҽеа тцакыкгьы амоуп – уи еишьцәоу Кавказ ажәларқәа рыжәҩеидтцара, рмахәареибаркра, реидгылара ауп. Иара убригьы ашьапы куп ажәлар иахьатәи абри шәеизара аҿы…».

Аҧсны аҳтнықалақь имҩаҧгаз аизара ахь Нхытц-Кавказынтәи ииаз, аиҳараҙак атцыхәтәантәи аамтазы иаҳзааигәахаз, иҳалатцәаз, ҳацәгьеи ҳабзиеи ҳацеиҩыршарц ииаҳавагылаз иреиуоуп аҟабардақәа. Урҭ

рҳәынтқарратә драматә театр мшапымзазы мызкы наҟьак Апсны агастрольқәа мҩапнагеит. Латцара мзазы Апсуа ҳәынтқарратә драматә театр дара сасцәаны иртан. Убриазоуп аҟабардақәа рхатарнак Муҳамед Шакуев иқәгылара иналкааy азҽлымҳара замаз. Уи абри аҩыза ажәалагала ҟаитцеит:

«Шәи ҩажәа шықәса азин ҳамамызт азежәтәи ашәышықәсазы ҳажәларқәа ықәызхыз, зықьҩыла, жәаныхқьҩыла урт агәаҟцәа итахаз ргәалашәара…

Шәи ҩажәа шықәса ҳашьцәа, ҳаҳәшьцәа, рыблақәа траа рыпсадгьыл ахь ишаапшуаз рыпстазаара иалтцуан атәым жәҩан атцаҟа, атәым дгьыл рыбаҩқәа амардон…

Уажәы ишыжәбо еипш, адемократиеи алабҿабареи рыбзоурала азтцаатәқәа зегьы имшәа-имырҳа иаахтны иқәдыргылоит, ирылацәажәоит. Нас аамта маанзеи ҳаргьы азтцаатәы тцарны иқәҳаргыларатәы: аҳәаанырцәҟа иагаз ҳажәларқәа рыпсадгьыл ахь рырхынҳәразы. Сталин ихаан мап ркуазтгьы – изыркуаз дырын, аха уажәшьта мап анаҳцәырк мзызс иартои? Мзызк злартари аурысцәа, аерманцәа, ақыртцәа зҳәаз реипш егьырт ажәларқәа рхатарнакцәа дырхынҳәхьазар. Милатла еилыхны раагара атцыхәа птцәатәуп. Зыпсадгьыл ахь игьежьуа зегьы рымҩа аарттәуп. «Аиупитер иалшо – ацә иалшом» ҳәа ажәытәзатәи абырзен жәапҟа иахьатәи ҳаамтазы амч ататәым…».

* * *

…Иаҳтахы-иаҳтахым ҳзагәтасуам, иаҳзытцәахуам, анышә еиҩыжааны иаҳзатом иаҳхысыз ашықәс пхынгәы 15 азтәи амш. Жәларыки иду-ихәычы тәылаки рыҟазаареи рыҟамзаареи азтцаатәы ахықә инаганы ианықәгылаз аамтазы ауп уи ажәлари уи атәылеи гәыкала ирзыҟоу аҩызцәагьы анцәыртцыз. Усҟан ауп ҳарт апсуаагьы ианаадыр, ажәала акәымкәа аус аҟны, зхы-зыпсы иамеигзоз аишьцәа шҳамаз, асовет мчра

ашықәсқәа зегьы раан «шәашьцәа абарҭ роуп» ҳәа даҽеаҵьара ҳашхьадырԥшуазгьы.

Аԥсны ахлымҳаахра азыӄалеит. Аԥсуаа хыԥхьаҳарала ѡынѡажәантә иреиҳаз рыӄәлеит ҳәа заҳаз Нхыҵ-Кавказтәи ажәларқәа зегьы гылт. Игылт-моу, аҳәырҩы дәыӄәлт Аԥсныӄа – араӄа аԥсуаа ирывагыларацы. Убарҭ иреиуан ачечен жәлар рхаҭарнакцәагьы.

Ачечен жәлар рделегациа ахаҭарнак, ашәӄәѡҩы Залимхан Иандарбиев иӄәгылара жәа-нызқьѡыла астадион аҷы еизаны иӄаз гыланы напеинӄьарыла иаԥылеит.

«Ахәылбыҽеха Амшын Еиқәа ахыӄәан унеин унхыӄәтәалар – амшын цәӄәырԥаӄәа реисыбжь иалыѡны улымҳа иҭаѡуа иалагоит игәыҷӄаагаха ахәыҷқәа рытцәаа-цәаабжьы… анацәа рмыткәмаҳәабжьы… Аԥсабараҷы ус баша ашьҭа нмыжькәа, ашьҭыбжь нмыжькәа акгьы аныҳаазом. Ианымҳаазеит, ныҳаашьагь амаҳам азежәтәи ашәышыӄәса аԥсуааи, аедыгьааи, Нхыҵ-Кавказтәи егьырҭ ажәларқәеи зҭагылаз амыӄәмабара. Сара иҵьасшьоит зҷырымҭуаз, ҭынч итәаны ргәылацәа зыӄәшәаз излахәаԥшуаз егьырҭ ажәларқәа. Иара уажәгьы иӄаларушь, абри аѡыза аҭагылазаашьа аан ҷымҭкәа аганахь итәоу? Иахьа ишьҭаҳцо ахаҳә атцарра убарҭ азалымдарақәа ирызхоуп.

Иӄалап изгәампхо ыӄазаргьы, аха иахьа араӄа еизаз ԥсра зӄәым аус ду ҟарҵеит, аарҳәра ду ҟарҵеит… Аҳәааныркә иӄоу шәашьцәа уи даара ҳақәгәыгуеит…»

Абас дцәажәеит Америка Еидцоу Аштатқәа рҟны инхо ачерқьесцәа рыхьҳала иааз Муҳамед Шик.

Уи ауаѡ данцәажәоз, хаҭала сара исгәалашәеит американтәи цыпх сасцәаны иаҳҭааз Аказанбақәа. Игьежьны ианцоз, Москва, Шереметиево аҳаиртә баҷәазаҷы аҳаирплан иантала акәзаап Аԥсны иӄалаз ахҭыс анраҳа, ҳҭытцуеит ҳәа рҽазыркызаап, аха аҳаирплан шьҭыпраахьан. Абас зыԥсадгьыл Аԥсны баны Америкаӄа игьежьуаз алымѡанык рнапқәа ргәытцаԥса

ҳарҵьабозаарын… Ирҵьабозаарын адунеи аҙеибафара иалашәаз рыԥсадгьыл Аԥсны…

* * *

Латцара 31 ахәылбыҕеха, Аԥсны аҳтнықалақь Аҟәа агаҷа, амҳаҵьыраа ргәалашәара иазкхо абаҟа гылараны иахьыҟоу аҭып аҷы еизаз жәа-нызқьҩыла ауаа Аԥсны аиҳабыра рышҟа ажәалагала ҟартцеит – амҳаҵьыраа атәымтәыла ашҟа изларгаз ага иаԥну ари амҩа – Амҳаҵьыраа рымҩа ҳәа ахьҙыртцарц.

Аҟәа. Ииуль 15. Изхарада?

«Ииуль 15,16 рзы Аԥснытәи АССР, Аҟәа ақалақь аҽ̈ы амилаҭбжьаратә еибарххара иахҟьаны аидысларақәа ҟалеит. Урҭ аидысларақәа мзызс ирымаз Қарҭтәи аҳәынҭқарратә университет афилиал Аҟәа аартразы аԥсуааи ақыртқәеи рыбжьара иҟалаз аиқәшаҳаҭымрақәа роуп. Аидыслара аан ахархәара рзыун ахаҳәқәа, алабақәа, иара убас абԥьар. Адырратарақәа изларҳәо ала 11-ѡык ҭахеит, 127-ѡык ахәшәтәыртақәа рҽ̈ы ишьҭатцоуп...»

Арҭ ацәаҳәақәа аагоуп «Аҟәа иҟалаз ахҭысқәа» ҳәа хыс изманы ҳазну ашықәс ԥхынгәы 17 азы иҭытцыз агазет «Правда» ианнатцаз ТАСС аматериал аҟнытә.

«Ҳазну ашықәс ԥхынгәы 15,16 рзы Аԥсны ахҭныҟалақь Аҟәа иҟалаз атрагедиазы аҭакԥхыҟәра рыдзам аԥсуа жәларгьы ақыртуа жәларгьы...»

«Аԥстбара зауз ртәы зынзаскгьы ҳазлалацәажәари...»

Уажәы ҳаазқәылаз лассы-лассы ас шырҳәо уаҳа-уеит. Ус зҳәо еиҳаразак ахархь уаа роуп. Урҭ роуп зегьраԥхьазагьы амилаттә зтцаара ииашамкәа азбара тәамбашақә азнеира иуҩ хьамҭаны зыхәда иқәлогьы.

Ааи, урҭ амшқәа рзы Аԥсны иҟалеит атрагедиа – ѡ-жәларык, ѡ-милатк рхатарнакцәа еиҽ̈агылеит. Наҟ-ааҟгьы аԥстбарақәа роуит.

Изхарада?

Ари азтцаара иахьа уажәраанзагьы атак ҟатцам. Атак аҟатцаразы иатахуп – уи аус обиективла азне-ира, аттцаара. Иттцаатәу ԥхынгәы 15,16 рзы иҟалаз ахҭыс мацара акәзам, уигьы аганахь ишныжьтәымгьы, иттцаатәу уи атрагедиа аҟалара мзызс иамоу ауп. Ус

акәмкәа, Қырҭтәыла ателехәаԥшреи, арадиои, акьыԥхьи ишыҟарҵо еиԥш, рымԏала удәыҷәлар, ҳәарада имариоуп аҭак аҟаҵара. Атрагедиа аныҟала адырԏаҿенытҵәкьа урҭ «зегьы зхароу аԥсуаа роуп» ҳәа иаақәгылт. Ԥхынгәы 16 рзы иҭытҵыз агазеҭ «Заря Востока» иаҧыз Қырҭинформ аматериал акәзар «Қарҭтәи аҳәынҭқарратә университет Аҟәатәи афилиал ахыбра иакәшеит аԥсуа милаҭ иреиуоу аекстремистцәа, урҭ рпровакациа иахҟьаны аидысларақәа ҟалеит...» ҳәа иаармариаҙаны зегьы рҭак ҟанаҵеит, зегьы рҭыԥқәа рҿы иаргылт. Аҭак ус аҟаҵара атрагедиа иҟалаз аҭҵаара, ҳара ҳҭәала ианыԥшуа атәамбара ауп, ԏ-жәларык рус ҭакԥхыҷәрада азнеира ауп.

Убри аҟнытә аусҭцааԏцәа сыҿрыламгалакәа, русгьы саԥырхагамхакәа схатәы журналисттә ҭцаара мԏаԥызгарц иаҷәскит. Зегьраԥхьаҙагьы аԏ-жәларык рыбжьара амилаҭтә зҵаара абриаҟара аибарххара заиуз, насгьы атрагедиа ахылҿиаара аҟынҙа иназгаз амзыз аԥшаара, адац ахьыҟоу аилкаара сҿазыскит.

Абри аԏыза азҵаара сҿаԥхьа ианыҷәсыргыла, ганкахьала, иаасцәымыцхеит. Исцәымыцхеит, избанзар, «ари иалацәажәатәым, ҳаиԏызара иаԥырхагахоит» ҳәа жәашыҷәсала иаҳҵәахуаз цәыргатәхеит, ҳазламцәажәозгьы ҳалацәажәар акәхеит. Даҿеа-ганкахьала санахәаԥш, атыхәтәантәи аамҭазы Ҳҟьыԥхь ианылахьоу ҳҵарауаа рԏымҭақәа санрызхәц, сус еиҳа идырмариазшәагьы збеит.

Убас иага иҟазаргьы, уажәы иҟалаз ахҭыс амзыз сыԥшаауеит ҳәа сҿанынасха, шәышыҷәса рнаԏсазтәи аамҭахь сагеит, екскурск аҳасабала акәзаргьы, иааркьаҷҙангьы уи еиҭаҳәатәыс исоуит.

Снанагеит 1877–1878-тәи атцыхәтәантәи амҳаԥьыратәи ашыҷәсҟәа рахь. «Иабоуҭаху шәышыҷәса рнаԏсан иҟалаз, насгьы уажәтәи ҳатрагедиеи уии еидҳәалашьас ирымоузеи» ҳәа шәсазҵааргьы ҟалоит. Аҭак ҟасҵоит абас: жьи напхыци реиԥш еиларсуп. Избанзар, «атцыхәтәантәи

амҳаџьырра аҟынҙа Аԥсны етникала иакыз жәларын инхоз» ҳәа атҵарауаа ишьақәдырҕәҕәахьеит. Уи ус шакәу ҳазҳәо аҭоурыхтә материалқәагьы рацәоуп. Амыцхә салалом, иаазгоит акызаҵәык.

1926 шықәсазы иҭытцыз раԥхьатәи Асовет Енциклопедиа Ду аҿы ҳаԥхьоит: «Амҳаџьырра иахҟьаны аԥсуаа 400 нызқьѡык рҟынҙа Рыԥсадгьыл ныжьны ицеит» ҳәа. Г. Рыбински излаиѡуала акәзар, амҳаџьырра ашьҭахь Аԥсны иаанхаз аԥсуаа рхыԥхьаҙара 65 нызқьѡык ыҟан. Ус анакәха, аҵыхәтәантәи амҳаџьырра мыжда аҟынҙа Аԥсны инхоз аԥсуаа рхыԥхьаҙара миллионбжаѡык рҟынҙа иназон. Мшәан, иара иахьагьы араҟа еилан-хо амилаҭқәа зегьы еилаҵаны миллионбжаѡык роуми иҟоу! Ари аѡыза аиҿырԥшра зыҟастцо, амҳаџьырра ҟамлазҭгьы, дызусҭзаалакгьы аҙәы инаџәа Аԥсны изақәкуамызт, «аԥсуаагьы – шәаԥсуаамызт, ари адгьылгьы – шәара ишәтәымызт» ҳәа изҳәомызт. Излеиҳәоз, Аԥсны нҵыртәааны инхоз зегьы етникала иакыз аԥсуаа ракәхон.

Ус анакәха, аԥсуа жәлар ҳҵоурых аҿы иҟалаз атрагедиа рхы иархәаны, даҽеа-шьоукы иалҳгарызеи ҳәа рҽазыркит. Уи агәҭакы анагҙаразоуп 1918 шықәса инаркны 1921 шықәсазынҙа ақырҵуа меншевикцәа еибашьрала Аԥсны зышьҭырхыз. Ашьҭахь 1937-тәи ашықәс – егьырҵ ажәларқәа иаарылкааны ихлымҙаахраны иаҳзыҟалаз, амилаҭ зырцәажәо аинтеллигенциа инеиԥынкыланы рыцәхра аполитика амѡаԥгара иашықәсны изыҟалаз. Даара ишаҳцәыуадаѡугьы, усҟан аԥсуаа ирзыруаз даҽеаажәак ала иузҳәом ажәа агеноцид ухы иаумырхәакәа. Анаѡс, аԥсуа алфавит ақырҵуа алфавит ахь аиагара… аԥсуа школқәа раркра… аԥсуа топонимика ақырҵуа топонимикала аԥсахра… Урҭқәа зегьы еиқәысԥхьаҙоит ҳәа уҽеназукуа ухәы-ужьы қақаза игылоит.

Моу, абриаҟара зхызгаз ажәлар еиҵа атцәы рылазҵо дзеиԥшроузеи? Ауаѡ ԥшра имазаргьы, дәныҟалатәихап

акәымзар, ԥнытԥкала маҷзак иадамхаргьы ауаԥра ззаанхаз уи аԥыза изыгәаҕуамызт.

Нас абартԥаа зегьы унарыгәтасны, узлалацәажәари аԥсуаа иахьа изтагылоу атәы мацара. Ажәлар рҟны баша ирҳәом «ахаҳә уршыргьы иԥжәоит» ҳәа.

Ииашоуп, аԥсуаа рычҳара ԥыршәоижьтеи акраатцуеит. Урт рычҳара аԥышәарақәа ирышықәсԥәоуп 1957, 1968, 1978...

Қьафшақә иҟоу ажәлар ес-жәашықәса мцак рыцрамскәа иқәгыларызма?

Қьафшақә иахьыҟаз акәзам иаҳхысыз ашықәс аԥхынразы аԥсуа жәлар ринтеллигенциа иреиҕьыз рхатарнакцәа КПСС XIX Зегьеидгылоутәи аконференциахь «Аԥсуа шәҟәы» ҳәа хьзыс изауз здәықәртцаз.

Араҟа иҳәатәуп Аԥсны амилатта политика азбараҽы аилагара ҭәҕәақәа шыҟазгьы, аԥсуаа уи азбараҽы амч ахархәара азутәуп, абԥьар шьтыхтәуп ҳәа знызатцәык иадамхаргьы ишырҿытцымҟьацыз. Уи ус шакәу еилыкка ирҳәоит, еиҳа акризистә тагылазаашьаҽы ианнеиуаз, апартиа Ацентр Комитет ахь ирышьтуаз рышәҟәқәа. Избанзар, еснагь агәра ргон ҳ-Коммунисттә партиа. Иахьагьы агәра ргоит. Еснагь иазықәԥон, ирыхьчон Асовет мчра, иахьагьы ирыхьчоит.

...Аха Қыртәылан цыԥхтәи ашықәс азы, ууанза иҟаз амчрақәа ракәымкәа, ицәыртцуа иалагеит даҽеа мчқәак. Урт амчқәа еиҳа-еиҳа ижәылон. Аиҳараҙак иахьеилаԥынтуазгьы Қарт акәын. Акрыззеилоу – акреибырҳәоит, дара-дара акаҽы икылибагозар акәхап ҳәа ҳаԥшын Аԥснынтәи.Иахьагьы иаҳгәалашәоит Қарттәи амедицинатә институт аҽы Қырттәылатәи Акомпартиа Ацентр Комитет усҟантәи актәи амазаныҟәгаԥ Цьь. Патиашвили «Қырттәыла СССР иалтцыр, Аԥсны ҳара иҳацымцазои» ҳәа астудент азтцаара аниита, «уи азы аԥсуаа уразтцаа» ҳәа шиеиҳәаз.

Уинахыс Аԥсны азҭаара иҵәыркшаны иҵәырырго иалагеит иформалтәым агәыԥқәа реизарақәа рҿы. «Аԥсны автономиа аԥыхтәуп» рҳәо аҟынӡа инеит. Уигьы азмырхакәа иаалырҟьаны ԥхынҷкәын 3 азы Аԥсны ахҭнықалақь Аҟәа амитинг мҩаԥыргарц рҿазыркит. «Ақырҭцәеи аԥсуааи ҳаидгыланы аурысцәа ҳарҿагылап» ҳәа Қарҭынтәи иааз ишьҭырхыз рлозунг аԥсуаа задымгылт, ирыдрымкылт.

Араҟа еиҿесырԥшырц ҁтахуп Фергана иҟалаз ахҭыси уажәрааӡа зыӡбахә ҳамаз ахҭыси. Уаҟагьы, Узбекистантәи иформалтәым аорганизациақәа месхеҭиатәи аҭырқәцәа шәҳадгыл ҳәа ауаа рнырҭеит, аурысцәа ирҿагыланы еицыкәпарц. Аха, аҭыхәтәантәиқәа, месхеҭиатәи аҭырқәцәа мап анырк, ирыцәгәааны дара рхаҭа ирыжәлеит, ахлымӡаахрагьы иҭадыргылт.

Ҭоуп, ара Аԥсны усҟаназ уи аҩыза атрагедиа аҟаҵара рылымшеит. Ирылымшеит избанзар, ганкахьала, апартиатәи, асоветтәи, административтәи усбарҭақәа еицыкәгылт амитинг амҩаԥгара иаҿагыланы; даҿаганкахьала, Қарҭынтәи иааз егьа рҿыршәазаргьы, ара инхо ақырҭцәа аҙәык-ҩыцьак ракәымзар ирызмыргылт, ирыдымгылт. Уи ауп аиҳараҙак, ишәаԥырҳаԥуа ҳахҭнықалақь аулицақәа изырныз, еилыгараҙа икьоушәоуқәаз рменшевиктә бираҟкәа кны. Аха… аха заҳҳәо ҳаиҳабыра злагаз аҵыхәанӡа иахьырзынамыгӡаз ауп. Ақалақь иалганы, асубтропикатә нхамҩа Қырҭтәылатәи аинститут аҿы (аҭахызаргьы саат заҵәык акәзааит) амитинг амҩаԥгара азин рырҭеит. Избан? Ус зыҟарҵеи? Мшәан, Аԥсны Аконституциа актәи астатиа аҩбатәи ахәҭаҿы иҳәами – Аԥснытәи АССР «исоциалисттә зеиԥшҳәынҭқарран» ишыҟоу. Нас, аҭахызаргьы автономтә ҳәа ахьӡзаait, иҳәынҭқарратә шьақәгыларан излаҟаз ала, Аԥсны анҭытцынтәи иааз амитинг амҩаԥгара азин зрырҭеи?

Ҳгәанала, абраҟа иааԥшуеит ҳавтономиа ахьӡгьы, уи Аконституциагьы лахьԥынкылагас мацара ишыҟоу. Қырԥтәыла аиҳабыра ирыдырԥазар акәхап усҟантәи Аԥсны аиҳабыра, уи азы акәхап амитинг зымҩаԥгазгьы. Ииашоуп, адырҩаҽенытцәкьа амитинг иаҟәӡбо иқәгылт автономтә республика аиҳабыра. Ари зынӡа иԥьоушьартә иҟоуп, зымҩаԥгара азин ҟарԥаз амитинг иаҟәыӡбеит.

Қырԥтәыла иформалтәым аорганизациаҟәа рхадацәа руаӡәк, ашьҭахь дымшәа-дмырҳа иаахтны иҳәеит «уи ԥшыхәрак иаҳзаҩызан, иагьҳнарбеит урҭ рҩызцәа акциаҟәа Аԥсны рымҩаԥгара шалшауа» ҳәа. Иалзыршазгьы ҳаиҳабыреи ҳавтономтә республика Аконституциеи рымчыдара ауп; аформазы аҳәынҭқарратә шьаҟәгылашьа Аԥсны иамоушәа аарԥшны, арахь аԥсҭазаараҽы зин ахьамам ауп.

Убас иахьыҟоу азы акәӡами, сынтәатәи ашыҟәс ҳанылазар аахыс иахьа уажәраанӡа, ҳаԥхыӡ иалашәаргьы иҳазхамтцартә иҟоу ахҭысҟәа ҳазрылагылоу. Аганахь инҳажьып, иҳамбошәа, иаҳмаҳауашәа ҟаҳтцап Қырԥтәыла акьыԥхь, арадио, ателехәаԥшра ҽааихак ҟамтцакәа ҳавтономтә республика иаҟәыртәо аҳәынтцәа. Аха аганахь иҳазныжьуам, ара, ҳара ҳҽы, Аԥсны иааны ҳахьеиладырҩынтуа? Зыӡбахә ҳамоу хәажәкыра 25 азы Аҟәа имҩаԥыргаз антисоветтә митинг ауп... Уи аҭцкьысгьы еицәааз хҭысымзи мшаԥы 1 азы Леселиӡе еиҽыркааз амитинг...

Ҳара ибзиоуп ххәаӡом уи аҽены Бзыԥ ақытан иҟалаз. Аха азҭаара даҽеакала ҳазнеиуеит. Бзыԥ ақытан иҟалаз зыхкьаз атәы ауп аԥхьа ицәыргатәу: Қарҭынтә иааны Леселиӡе имҩаԥыргаз амитинг аҽы аԥсуааи, аурысцәеи, Асовет мчреи рзы ирҽашәо ҳәаны, уи ашьҭахьгьы, аменшевиктә бираҟкәа автобускәа иркылырҳәҳәаны ақалақь алсра – Аԥснытәи Автономтә Республика апровакациа азура акәӡами иаанагоз? Убартқәа рзы улахьуԥьымшь ыҟоуп ҳәа зәыр кыр иарҳәама?

Иҳаҩсхьоу аамҭақәа ҳаргәылаланы, Аҧсны азы еиларкәаҡәахьоу аҭмыҳәҳәаррақәа зегьы рцәыргара хықәкыс иҳамазам. Аха иҟоуп иаҳҳаҳмыршҭышагьы. Ҳаҧхьаҟа игылараны иҟоу ҳабиҧара рҽаҧхьа лацәыргашьас иҳамоузеи, аҩажәижәабатәи ашықәсқәа рынтәаамҭазы атрест «Переселенстрои» еиҿкааны жәанызқьҩыла еибархьыусууа Амраҭашәарахьтәи Қырҭтәылантәи ауаа хырҭәаны ишааргаз рцәаҳҭәахыр. Мшәан, Очамчыра араион иахьа ақыртцәа рқытақәа ҳәа зыӡбахә рымоу Цагера, Ахалдаба, Араду, Кындыг Ҷыц, Акәасқьа, Кәтол (агырцәа ахьынхо), Гәдоуҭа араион – Уаҭҳара, Аҧшьдәы (Орцьоникизе) уҳәа егьырҭгьы рҟны убасҟан ауми иааганы ианындырхаз. Уи ус шакәу аҭоурых иазынхароуп, мамзар, «жәытә-натә аахыс ара ҳанхон» ҳәа иара уажәгьы шьоукы-шьоук иҧхамшьаӡакәа ирҳәо, нас иузаҿаҧҿераны иҟоума...

Абриаҟара заҳҳәо, ҧхынгәы 15-16 рзы Аҧсны иҟалаз атрагедиа рхы иархәаны «ара ақыртцәа 44% ҳаҟоуп, аҧсуаа 17% роуп ирытцаркуа» ҳәа ҿыцқьыҳәас иҟатцо, аҧьатә коллективқәа акырцьара аҧсуаа усура инармышьҭуа иалагеит...

Абри ахҭыс иналкааны ҳазаатгыларц ҳҭахуп, напы злаҳкыз аус аҭтцаара иузаҟәмҭхо изладҳәало ала.

Автономтә республикаҿы иҟоу ауааҧсыра зегьы рахьтә, ишыҟазаалакгьы, иахьа ақыртцәа 44% рытцаркуазар, уи иаанаго – егьырҭ амилатқәа рхаҭарнакцәа 56% рытцаркуеит ҳәа ауп. Ус анакәха, абарҭ рҩызцәа аҧьатә коллектив дуқәа; аарыхратә еидтцара «Оргтехника», Аҟәатәи ахимиатә зауад, ашьатцазахыртатә фабрика уҳәа егьырҭгьы рҟны убри апроцент инақәршәаны аҧьатә коллективқәа еиқәршәазар акәын. 44% рхаҭыпан 80-90% ақыртуа милаҭ рхаҭарнакцәа иахьрытцаркуа, амилаҭтә зтцаатәы архәанчара акәзами иаанаго? Заанатц ихәыцны акәзами милатк еиуоу аколлективқәа зеиҿыркаауаз милаҭрацәала еилоу ҳавтономтә республикаҿы?

Атцыхәтәаны, автономтә республика Аконституциаҽы Аԥсны «зеиԥшжәлартә ҳәынтқарроуп» ҳәа иҳәоу аилагара, ареспублика зыхьз аху аԥсуа жәлар, ахыԥхьаҙара ахархәара азуны рыларҟәра, рыгәхьаа амкра ауми иаҳнарбо?

Ҳара ҳтәала, ари иахьа азтцаатәқәа зегьы ирызтцаараны иаақәгылт.

Нас изустцәада Аԥсны атынчра еилазырѡынтыз? Иныкәырԥшшәа акәзаргьы, урт амчқәа хазы-хазы изҽу, хыкәкыс ирымоу, ртоурых ҳарзаатгылоит.

Араҟа иалкаатәуп ѡ-партиак: Қыртгәылатәи амилатта демократиатә партиеи Қыртгәылатәи амилатта хьыԥшымра апартиеи (атцыхәтәантәи Қыртгәылатәи адемократиатә партиа ҳәа изышьтоу ауп). Арт апартиақәа дәныҟала рыҽедырԥшҙарц ишаҽугьы, ѡнутцҟала излеиԥшу даара ирацәоуп. Аѡ-партиакгьы хыкәкыс ирымоу –– антисоветтә, антисоциалисттә ҟазшьоуп. Еиԥшымхашьасгьы ирымоузеи «хәыштаарак» еицылтцзар. Ус заххәо, аѡ-партиакгьы уасхырс ирымоу Илиа Чавчаваҙе ихьз зху агәыԥ ауп. Цоуп, уи агәыԥ апхьа ианеиҽыркаауаз акультура-тцаралашаратә зтцаарақәа ракәын излацәажәоз. Аха нас, маҷ-маҷ аполитикатә зтцаатәқәа рахь ииасит.

Г. Чантуриеи, И. Цереҭелии, И. Батиашвилии зхадараҽы игылоу амилат-демократиатә партиа еиҽыркааит 1988 шықәса апхынразы. Ҳазну ашықәс алагамтазы Цереҭелии Батиашвилии уи иаҟәҟьеит, амилатта хьыԥшымра апартиа, мамзаргьы, Қыртгәылатәи адемократиатә партиа ҳәа изышьтоу еиҽыркааит. Апартиа хыкәкы хадас иамоу, уи апрограмматәи аустатәи пҟара хадақәа ирхадоуп – СССР алтцра. Рпрограммаҽы ишҳәоу ала, Асовет мчра Қыртгәыла мчыла ишьақәргәгәан, убри аҟнытә уи аххәатәуп.

Итцегьы еицәаны ауп амилатта зтцаатәы аҙбара ишазнеиуа. «Қыртгәыла – ақыртцәа рзы» ауп урт лозунг хаданы ирымоу. Ари алозунг зегьы аҳәоит.

Цаҟа иаагоит рпрограмма аҟнытә цәаҳәаҟәак:

«Қырҭтәыла Асовет мчра анышьаҟәгыла ашьҭахь араҟа ицәыртцит автономиақәа хпа. Абри аҩыза ҟалеит Аԥснытәи автономтә республикеи Аахытц-Уаԥстәылатәи автономтә области ҭоурыхла ақыртуа дгьыл аҿы ианықоу аамҭазы…»

Ари апартиа апрограмма узычҳартә иҟамзаргьы, издыруада егьи апартиа – Қырҭтәылатәи амилаҭтә хьыԥшымра апартиа апрограмма еиҳа еиҧзар, иудукылартә иҟазар? Аха уаҟагьы акагьы ҳбом, аныки абыки ирыхшаз аешьцәа гәакьақәа реиԥш еиԥшуп. Иаагозар, абри атцыхәтәантәи апартиа апрограммаҿы хрыԥхьоит абарҭ ацәаҳәақәа:

«Қырҭтәылатәи ССР Асовет Еидгыла иалтцроуп», «СССР ар Қырҭтәыла атерриториа иалгатәуп», «Қырҭтәыла Асовет мчра аххәатәуп»…

Нас абарҭ рлозунгқәа ирытцагыларызма аԥсуа жәлар? Урҭ рҩызцәа алозунгқәа ҿыцҙам ҳара ҳзы – ҳабацәа, ҳабдуцәа «Кьаразаа» ротриадқәа рҿы рҽеидкыланы 1918 шықәсазы Кәыдры ахықәан ашьа зкарҭәоз, изҿагыланы еибашьуаз урҭ ракәын.

1918 шықәса латцара 20 азы ақыртуа меншевикцәа Аԥсны Асовет мчра ахырҳәеит. Ицқьаны 6 мшы рышьҭахь ирыларҳәеит Қырҭтәылатәи адемократиатә республика шышьақәгылаз. Еибашьрала, шьаартцәырала Аԥсны анышьҭырх ашьҭахь ауп уи анрыларҳәа. Ус ҟарымтцазҭгьы, рҳәаа Егры аҙиас арҕьарахьтәи ахықәан иаанхон. Абасала, еибашьрала, мчыла Аԥсны шьҭыхны, ирыларҳәеит Қырҭтәылатәи адемократиатә республика ахьыԥшымра. Уи ауп латцара 26 ныҳәаны изазгәарҭо. Аха уи амш аԥсуаа – аколониатә политика аиааира анагаз амш ҳәа ауп ишашьҭоу. Аԥсны аннексиа аназуз амш ҳәа азырҳәоит.

Ус анакәха, Аԥсны – Қырҭтәыла акәҙам, Қырҭтәылагьы иатәҙам.

Ааи, Аԥсны – Қырҭтәыла акәзам, Қырҭтәыла акәызҭгьы Қырҭтәыла Урыстәыла ианадлоз, Георгиевтәи аиқәшаҳатра анрыбжьартцоз Аԥсынгьы Қырҭтәыла ахәҭак аҳасабала аразкы збахон. Аха аҭоурых аҿы ус акәзам ишыкоу. Аԥсны 1810 шықәса рзы хазы ахала Урыстәыла иадлеит. Қырҭтәыла иахәҭакны иказҭгьы, уажәы иаазқәылаз ишырҳәо еиԥш – қырҭуа дгьылызҭгьы, Аԥсны хазы Урыстәыла изладларыз, Қырҭтәыла усгьы иадлахьан, уиала азцаатәы зболоуп ҳәа ирымшьоз?

Икалатцәкьаз Аԥсны – Аԥсны ауп, Қырҭтәыла – Қырҭтәыла ауп. Убри азоуп урҭ хазы-хазы Урыстәыла изадлазгьы.

1918 шықәсазы аменшевикцәа Қырҭтәыла ахьыпшымра рылаҳәара ргәы иантаз, Аԥсны аҭагылазаашьа шыхьанҭаз анырба, зегьрапхьаҙагьы Асоветтә Урыстәыла усҟан Аԥсны иацхрааратәы ишыкамыз ангәарта ар лажәыртцан, еибашьрала, шьаартцәырала рнапаҿы иаргеит. Уи хьзы заҭәыкоуп иамоу – аколониатә мпытцахаларатә политика. «Аимпериа маҷ» ахы анакызгьы убасҟан ауп.

Хыхь иазгәаҳтахьеит, Қырҭтәыла иформалтәым аорганизациақәа Аԥсны рполитика зеиԥшроу. Урҭ иформалтәым организациақәоуп, иагьа рҳәап, иагьа руп, аус злоу урҭ роума, аус златцәкьоу – ареспубликаҿы амчра знапаҿы икоу Қырҭтәылатәи Акоммунисттә партиа Ацентр Комитет ауп. Ааи, ус ауп. Аха иара убригьы бжьытгала иформалтәым аорганизациақәа, «ишәҳәо, ижәуа, икашәтцо ииашам» ҳәа имгылацт. Аганахьала уанахәаԥшуа, ирықәшаҳатуп ҳәа агәааанагара умоурц залшом. Уажәы аабыкьа имҩаԥысыз КПСС Ацентр Комитет сентиабртәи (1989) Апленум аҿы Қырҭтәылатәи Акомпартиа ахаҭарнак иқәгылараҿы иформалтәым аорганизациақәа ирҳәо еиҭеиҳәеит: «Аԥсны инхо ауаапсыра зегьы рахьтә аԥсуаа ирытцаркуеит 17%» ҳәа.

Ибзиоуп, аха иҟоуми Қырҭтәыла иаԥхьагыло аинтеллигенциа – ашәҟәыѡѡцәа, аҭарауаа, аҟазара аусуѡцәа?

«Ақырҭуа ҭоурыхѡѡцәа аҭыхәтәаны ҳара иҳадгылеит» – З. Гамсахәырдиа иқәгыларақәа руак аҽы абас иҳәеит. Убас иҟалеит азоуп Кь. Ломҭатиҙегьы Ць. Чарквианигьы иаабахьаз ракәзамкәа изықәгылаз.

Ажәакала, урҭ зегьы хҭак еицҭадыршәуа иалагеит.

Ус ҳҳәеит ҳәа, макьаназгьы агәыԥра ҳамоуп Қырҭтәыла иобиективтәу аполитикатә усзуѡгьы дышцәыртцуа… аҭарауаѡгьы ибжьы шго… ашәҟәѡѡгьы дшаабо… Амала, рыцҳарас иҟалаз, макьанагьы урҭқәа зегьы гәыԥроуп.

Абарҭқәа зегьы еихшьаланы, алкаа ҟаҳҭар ҳҭахуп.

Ҳара ҳтәала раԥхьатәи аетап иатцанакуеит аҭыхәтәантәи амҳацьырра ашьҭахьтәи аамҭа. Аԥсны иҭацәыз аҳаблақәа, ақытақәа, араионқәа ааныркыларц Мраҭашәарахьтәи Қырҭтәылантәи, аиҳараҙак Гыртәылантәи арахь раара ыртцабыргтәын, ҭоурыхла ишьақәырыгәгәатәын. Уи аѡыза аҭоурыхтә факт рнапы иакымызт, аха рхы иадырхәеит аԥсуаа рыѡнутҟа атцара змаз, дара аҽаԥызшеш ахьыҟамыз… Урыстәылан астатиақәа, аброшиурақәа, иаагозар, «Қырҭтәылеи, мамзаргьы ақырҭуа №1 – Аԥсны ауп» ҳәа зыхьӡыз еиԥшқәаз инеишьҭаргыланы ркьыԥхьра иалагеит. Урҭ раԥцамҭақәа рҽы ирҳәоз «аԥсуаа ахьынхо Амшын Еиқәа ахықә аҽтәи ақырҭуа дгьыл аҟны ауп», «аԥсуа бызшәа – ақырҭуа бызшәа иахәҭакуп», «аԥсуа жәлар – қырҭуа шьҭроуп», «аԥсуаа еснагь Қырҭтәылаҟа еихон», «уажәы ирҭаху ақырҭуа уахәама автокефальра алалароуп» ҳәа ракәын. Абарҭ рѡызцәа анырѡуаз изықәгәыгуаз – Урыстәыла Кавказ иахьацәыхароуи аурыс ԥхьаѡы Аԥсни аԥсуааи цқьа иахьизымдыруеи рхы иархәаны Аԥсны рнапаҽы иааргарц акәын.

Абраҟа ирылшоз зегьы ҟарцеит ауахәама аусуѡцәагьы. Ганкахьала, аепископ Кириони архимандрит Амвросиеи ықәгылон, аԥсуаа рзы ирҳәоз дырцабыргуан;

даҽа-ганкахьала, Аԥсны ауахәамақәа рҽы ирнатуаз аԥсуаа, аиҳараҳак, ажәла змамыз анхацәа (урҭ рҩызцәа егьырҭ ажәларқәа рҽгьы иҟан) агыруа жәлақәа рырҭон.

Ари – акы.

Аха абри ала мацара рнапаҽы ирзаамгозшәа анырба, 1918 шықәсазы аменшевиктә Қырҭтәыла Аԥсны иақәлеит, еибашьралагьы ишьҭырхит. Хы-шықәса ԥшәымара руан. Аԥсуа жәлар ашьаартцәыра иладыргылт, Асовет мчра рхьымҳар иҟалашазгьы сеидроу.

Ари ҩба.

Уинахыс ирҭахы-ирҭахым жәохә шықәса рынҩнутцҟа, изныкымкәа ишақәххызгьы, Асоветтә Аԥсны еизҳауан. Аха иаакылсит ахԥатәи аамҭа еиқәатцәа. 1936 шықәса ԥхынҷкәын азы Нестор Лакоба Қарҭ ахәшә иҭаны данҭадырха ашьҭахь, Бериа аԥсуаа шьаҭанкыла иқәыс-хуеит ҳәа иҽазикит. Раԥхьагьы напы рыларкит ажәлар рҽахәы зҳәартә иҟаз – аинтеллигенциа. 1937-1938-тәи ашықәсқәа рзы урҭ ианрылга, аԥсуа алфавит ақыртуа алфавит ахь ииаган, ашьҭахь, аԥсуа школқәа зынҳаскгьы иадыркит, аԥсуа топонимика рыԥсахит, атрест «Переселенстрои» еиҷкааны Мраҭашәарахьтәи Қырҭтәылантәи иааганы рнырхара иалагеит.

Ари хԥа.

Убарҭқәа зегь аҭоурыхтә ҭатцгәы рыҭатәын. Уи ароль наигҳеит Пауле Ингороҟва – аԥсуаа ажәытәҳатәи рабшьҭрақәа аԥсилаа, абазгаа, саныгаа, мсымаа – қыртуа абшьҭрақәан ҳәа дықәгылт.

Ари – ԥшьба.

Аҭыхәтәа ахьқылсшазгьы сеидроу, Сталин иԥстазаара далымҭызҭгьы, Бериа ажәлар раҕа ҳәа даҽаԥырымҽызҭгьы.

50-тәи ашықәсқәа рынтцәамҭеи 60-тәи ашықәсқәа ралагамҭеи рзы Пауле Ингороҟва иконцепциа ԥыххааса иқәтцан.

…Аҭыхәтәантәи ашықәсқәа рзы адемократиара иаҳаиаҳа иалатҵәауа ианалага, аргама аҵәажәара амҩа анаиу, еиҳараҙак ҳтәылаҿы амилаҭ рызтҵаатәы ҙбам, амилатқәа зегьы конституциала еиҟаратәтәуп ҳәа азтҵаатәы анцәыртҵ, аҧхьа рхы шьтырхит Қырҭтәыла иформалтәым аорганизациақәа. Урҭ шәеит Аҧсны 20-тәи ашықәсқәа рзы иамаз астатус аиур ҳәа. Убасҟан иргәалашәеит XIX ашәышықәса антҵәамҭазы Аҧсни аҧсуааи рзы ирҳәақәозиз, ҳазну ашәышықәса 40-тәи ашықәсқәа рзы Пауле Ингороҟва ицәыригаз иҭоурыхтә концепциеи. Уи бираҟс ишьтыхны «Аҧсны – Қырҭтәыла ауп», «абхазы – қыртцәан», «уажәтәи аҧсуаа – ажәибжьтәи ашәышықәсазы Нхытц-Кавказтәи илбааит» ҳәа иаақәгылт. Иформалтәым аорганизациақәа рхаҭарнакцәа ухы иқәукрын – рҭоурыхѡѡцәа, ршәҟәѡѡцәа, ркультура аусзуѡцәа лабахшьыла зегьы хҭак еицҭаршәны абастцәҟьа аҳәара иаламгазҭгьы. Избан? Избанзар, ҭоурыхла Аҧсны Қырҭтәыла акәын, абхазы – қырҭцәан ҳәа ирзышьақәырҷәгәазҭгьы Аҧснытәи автономиа милаҭтә ҳәынҭқарратә шьақәгылашьак аҳасабала анкьа иамаз астатусгьы аиуамызт, хазгьы изцомызт, уимоу, аха-ла изакәызаалакгьы акы аҙбо изыҟаломызт, аборигенцәа дара зларакәхоз ала, автономиа иамоугьы амырхуан.

Абриала ауп зегьраҧхьаҙагьы Аҧсны инхо ақыртцәа зладыргылаз, аҧсуаа изларҿадыргылаз.

…Саргьы абриала ихсыркәшарц сҭахуп сжурналисттә усҭцаараҿы иҟастцаз раҧхьатәи ашьаҿа. Амала, иара абраҟагьы зтцаарала еихысшьалоит.

Нас, изхарада Аҧсны иҟалаз атрагедиа?

* * *

Ари азтцаара аҭак аҟатцаразы ҳаиҭазыгьежьыроуп иаҳҳысызтәи ашықәс. Адац-ҧашә ахарантә ишааугьы, ииуль мзаз тәи атрагедиа ахы ахьакыз, ианытцкәахаз, иахьымжьыжькыз 1988-тәи ашықәс аҿанааиѡнашоз ауп. Усҟан ауп Қырҭтәыла еиуеиҧшым аҭыжьымҭақәа рҿы

Аԥсни аԥсуааи «ырҟатцымытцуа» атцәы рылатцара ианалагаз. Урт атыжьымтақәа: агазетқәа, ажурналқәа зҳәаз реиԥш, уи ашықәс азы иркьыԥхьыз зегьы хазы-хазы рзаатгылара иаԥсаны иҳаԥхьаҙом. Амала, ирылҳкаарц ҳтахуп руакы. Ақыртуа милаттә кьыԥхь зегьы зхьыԥшу Қыртгәылатәи Акомпартиа Ацентр Комитет аорган агазет «Коммунисти» ауп ҳазҷу. 1988 шықәса ноиабр 21 азы итытцыз аномер ианыз «Амҩа ԥшаауп» ҳәа зыхьҙыз, Қыртгәылатәи аполитехникатә институт адоцент Заур Чкванава истатиаҷы ҳаԥхьоит абас:

«Қыртгәыла адемографиатә фонд аустав иалагалатәуп абарт апунктқәа:

а) Қыртгәыла инхо амилатқәак рыҷиара ахылаԥшразы иҳәаақәтцахароуп реизҳара аҩаҙара (ҩыцьа ахшара); итцегьгьы еиҳаны ахшара заурц зтаху азин рытатәуп анхаразы ареспублика иалтцны ацара;

б) арегионқәа рыла иааиԥмырҟьаҙакәа игәатәалатәуп ақыртуа бызшәеи Қыртгәыла атоурыхи шырдыруа. Убри инықәныҟәаны Қыртгәыла анхара азин рытәалатәуп...»

Даҷа кьыԥхьымтак, еиуеиԥшым аусххқәа, администррақәа итрыжьуа газетқәак рҷы ари аҩыза анырцар «уажәы иҳамбеит, ирҳәац ауп» ҳәа уиаҟара агәхьаа мкыкәа, аганахь иқәаҳцаргьы ауан, ус аҟатцара шымариамгьы. Аха, еитаххәоит, ареспубликаҷы итытцуа апартиатә газетқәа рхада адаҟьаҷы абри аҩыза антцара аԥсоуп ҳәа ианаԥхьаҙа, иртахы-иртахым аԥхьаҩцәа ргәаанагара абас иҟамларц залшом: «Уи агазет тзыжьуа, органс измоугьы ус ихәцуазар акәхап акәмзар, ари аҩыза ашовинизмра зныԥшуа наганы агазет адаҟьа ианыртцомызт...»

Абри ашьтахь «Жәлар ртцара», «Молодежь Грузии» уҳәа егьырт газетқәак Аԥсны ацәа ахырхуеит, аԥсуаа ишабалак иҳахцәажәоит ҳәа узларызгәаари, изҷыԥшыша, амҩа иқәзтцаша рхада ас анықанатца? Убри аҟынтә Қыртгәыла акьыԥхь аганахь иааныжьны (урт ирҳәац шырҳәац иахьа уажәраанҙагьы ирҳәоит) ҳаиасп Аԥснықа.

Қыртәыла акьыԥхь, арадио, ателехәаԥшра хыԥәкы хадас ирымаз – ирулак Аԥсны инхо агырцәа, ашәанцәа, ақыртцәа ргыланы аԥсуаа рҽаргылара акәын. Атцыхәтәаны иагьрылшеит. Ахгьы кын Аԥсны ашәкәѡѡцәа Реидгылаҽы. Уаҟа ақыртуа шәкәѡѡцәа ҭып ҕәҕәак шаанырымкылозгьы (СССР ашәкәѡѡцәа Реидгыла ачленцәа 70-ѡык инареиҳау рахьтә 16-ѡык роуп иҟоу), ҳазну ашықәс алагамҭазы апартиа Аԥснытәи обком аҽы ашәкәы наган иԥәырцеит хазы ицарц азы: Аԥсны ашәкәѡѡцәа Реидгыла шыҟоу еиԥш, ақыртуа шәкәѡѡцәа Реидгыла ҳәа хазы иҟартцарц. Ажәакала, ашәкәыѡѡцәа Реидгыла еиҟәыршарц милатла.

Уи азтцаатәы иазкны февраль мзазы Аԥсны ашәкәѡѡцәа Реидгыла аусбартаҽы инеитцыхыз аилатәара мѡаԥган, иагьақәызбан. Абраҟа инатцшьны иазгәатазарц ҳтахуп аиҟәытхара хадара азызуаз, изырҕыҕуаз Гено Каландиа ихата аизараҽы атцыхәтәаны дыԥәгыланы «ҳиашамызт» ҳәа шиҳәаз.

Абри азтцаатәы инадкыланы сазаатгыларц стахуп даҽеакы. Уи зегьы раԥхьаӡа изтцазкуа еиуеиԥшым аамтақәа рзы Аԥсны ашәкәѡѡцәа Реидгыла хадара азызуаз роуп. Ҽырԥштәыс иаагап атцыхәтәантәи ѡажәижәаба, ѡынѡажәа шықәса. Урҭ ашықәсҟәа раан хантәаѡра зуаз иналукааша ҳаԥсуа шәкәѡѡцәа ракәын. СССР ашәкәыѡѡцәа Реидгыла ачленцәа 16-ѡык ақыртуа шәкәѡѡцәа залартцеи ҳәа азтцаара ыԥәсыргылаӡом. Иаԥсазар 16-ѡык ракәым, ѡынтә-хынтә рыла еиҳангьы иалартцар ауан. Аха, мшәан, жәаѡа, жәаха шәкәы ҭзыжьхьоу, уимоу акымкәа-иѡбамкәа ароманқәатцәкьа зыѡхьоу аԥсуа шәкәѡѡцәа аганахь иааныжьны, «аинтернационалтә еиѡызара ҳарҕәгәоит» ҳәа ахьӡтцаны, егьа ишедеврзаргьы, зҽыгҳара паспортк иаҟароу шәкәы хәыцык ҭзыжьуаз ақыртуа шәкәѡѡцәа наганы иналатцо мацара ауп рхыԥхьаӡара 16-ѡык рҟынӡа изланаӡаз. Убри аамтазы аԥсуа шәкәѡѡы Шьалуа Басариа, здраматә

ԥҭамҭақәа ҳтеатр асценаҿы иқәдыргылахьаз, зповест-қәеи зажәабжьқәеи аԥхьаѡцәа ирылатҙәахьаз, уимоу, аамҭак азы ҳашәҟәтыжьырҭа затҙәы адиректорс иҟаз, иԥстазаара даналҭ ауп ашәҟәѡѡцәа Реидгыла дшалам-мыз анаадыр. Убри ихатыԥангьы ажәафѡык рахьтә аҙә далатҙан.

Машәыршақә ицәырҳамгаҙеит ари. Иаанагогьы ухы иазууа уаҩа иузиуам ҳәа ауп.

…Зегь дара роуп, ақыртуа екстремистцәа шжәылац ижәылон. Зегь раԥхьаҙагьы урҭ ржәылара ааанкыларазы, ахыхьчаразы ауп Аԥсны жәлар рфорум заԥҭаз. Март 18 азы Лыхнытәи аизарагьы зымѡаԥгаз. Мшәан цәгьарас иҳәаз уи аизараҿы? Владимир Илиа-иԥа Ленин ихаан Аԥсны иамаз астатус аиуроуп, уи ахь ҳгьежьыроуп – абри ауп уаҟа иҟатҙаз ааԥхьара рахәыц ҟаԥшьны иагәылсуа. Аԥсны акәым, аԥсуаа ҳакәым, ҳпартиа ахаҭа ықәгылоуп ҳашьҭахьҟа ҳхьаҳәны, Сталин ирхәанчаз, имѡахиҟьаз, Ленин имѡа ҳаныларц.

Аха Қырҭтәылан, ақыртуа екстремистцәа реиԥш, инеиԥынкыланы зегьы, убарҭ рхыԥхьаҙараҿы усҟан апартиа Ацентр Комитет актәи амаҙаныҟәгаѡс иҟаз Џьумбер Патиашвили инаиркны итҟьеит, ууанҙа «шәареи ҳареи ҳаишьцәоуп ҳаиѡызцәоуп» ҳәа ирҳәоз рхашҭны, рхы-рҿқәа изеиԥшратҙәкьаз ала иаарԥшны.

1989 шықәса март 29 азы Қырҭтәылатәи ССР Иреиҳаҙоу Асовет асессиаҿы Џь. Патиашвили абас иҳәеит: «Автономтә республика аԥсуа ууаԥсыра рыхәҭак рхатарнакцәа ишьҭырхыз ҳара зегьы рганахьала ҳаҿагылоит…»

Уи иқәгылара еилыкка иаанарԥшит Қырҭтәыла аиҳабыра Аԥсни аԥсуа жәлари ишырзыҟаз. Зегь реиҳа иџьоушьаша иажәақәа злахиркәшаз ауп: «апартиа XXVII аизара ду ақәтцарақәеи КПСС XIX Зегьеидгылоутәи аконференциа адтцаҟатцарақәеи изларҿагылоу ала»… Лыхнытәи аапхьара ауп дызҿу. Егьа инаурҳәы-ааурҳәыр-

гьы, арҭ реиԥшьра уадаѡуп. «Ленин ишћа ҳгьежьып», «Ленин имѡа ҳанылап», «усҟан Аԥсны иамаз астатус аиуааит» зҳәаз апартиа аизара дуи аконференциеи рыҡәтцараҡәа изларҽагылои, ишьақәдыргәгәоит акәымзар. Араћа изыҡәныћәаз апартиа амѡагь акәҙам. Ленин имѡагь акәҙам. Крылов иажәамаана ауп: «амч змоу иҽы, амч змам еснагь идуп аара».

Нас, Қырҭтәыла аиҳабыра ирԥшьаз амѡа, рымчқәа ѡбатәны ианылеит ақыртуа екстремистцәа. Урҭ Аԥсны иҡартцаз зегьы атәы араћа аитаҳәара ҳалагом, мацара, акык-ѡбак еиқәаҳаԥхьаҙоит ауп. Убарҭ иреиуоуп зсанкциа ыћамыз апрель 1 азы Леселиҙе ақытан имѡаԥгаз амитинг; уи иахылҽиааз Бзып ақытантәи аидыслара; ашьтахь асубтропикатә нхамѡа Қырҭтәылатәи аинститут аћны еиҽыркааз амитинг; уантәи зықьѡыла еибарҳәҳәо еишьталаны Аћәа ацентр аћынҙа раара; маи мза алагамтазы мчыбжьык инацны Аћәа ақыртуа театр аԥхьа астудентцәа ртәара; маи 15 азы Қырҭтәылатәи ССР Аминистрцәа Рсовет Ахантәаѡы актәи ихатыԥуаѡ О. Квилитаиа Қарҭтәи аҳәынҭқарратә университет Аћәатәи афилиал аартразы адокумент инапы атцаѡра; маи 26 азы – еиҵа Аћәа амитинг амѡаԥгара…

Атцыхәтәантәи амзақәа рзы иҡаз сгәаласыршәоит, еиҵасҳәоит ҳәа уалагар, «аки-аки еишьтало закә провакациаз Аԥсни аԥсуа жәлари ирзыруаз» ҳәа умҳәарц залшом.

Абас мышкызатцәык иадамхаргьы тынч ҳмыртәа, ҳаиларгьежьуа-ҳаилархынҳәуа ҳрыма иқәын… Ари ззымчҳаз аԥсуаа Аԥснытәи аҳәынҭқарратә филармониа аԥхынтә театр аћны итәеит. Урҭ иҡартцаз аҳәарала Аћәа иааит СССР Иреиҳазоу Асовет адепутаттә комиссиа. Уи аусура иалагеит. Адепутаттә комиссиа аус ауанатцы атагылазаашьа атышәныртәаларазы иҙбан Аԥснытәи аҳәынҭқарратә университет ахь адкыларазы алаҳәара аобласттә газеҭқәа рћны иркьыԥхьырц. Икьыԥхьын

ҩ-газеԥк: «Аԥсны ҟаԥшь» «Советская Абхазия» рҽы. Агазеԥ «Сабԥоԥа Аԥхазеԥи» аколлектив даҽеакала иныҟәеит. Алаҳәара анырымԥеит. Уи иазкны апартиа Аԥснытәи обком иаднакылт агазеԥ «Сабԥоԥа Аԥхазеԥи» иҟанаԥаз аполитикатә гха ҭәҭәазы ақәԥара. Ԥаҟа иаҳкьыԥхьуеит ақәԥара ацыԥԥәахак: «1989 шықәса ԥхынгәы 5 азы Аԥснытәи ареспубликатә газеԥқәа хԥа рредакциақәа ирзышьԥын 1989-1990 шықәсқәа рзы Аԥснытәи аҳәынҭқарратә университет аҟны аконтингент ҽыц рыдкыларазы алаҳәара аматериалқәа. Аха 1989 шықәса ԥхынгәы 6 азы абри алаҳәара кьыԥхьымызт агазеԥ «Сабԥоԥа Аԥхазеԥи» аҟны.

Абри инамаданы Қырԥтәылатәи Акомпартиа Аԥснытәи обком аҟны имҩаԥган ҳреспубликатә газеԥқәа рредакторцәа рзы аилацәажәара. Уаҟа иазгәаҭан агазеԥқәа рыхԥагьы рҟны абри алаҳәара аамҭакала акьыԥхьра акрызԥазкуа априпциптә ԥакы шамаз автономтә республикаҿы иуадаҩу ауаажәларра-политикатә ҭагылазаашьа аныҟоу аамҭазы. Агазеԥ «Сабԥоԥа Аԥхазеԥи» аредактор Чочиа Т.А. игәы иҿеанԥан, убри еиԥшу ахҭысқәа уаҳа рыҟалара шамуазы, насгьы инапы ианԥан агазеԥ егьи аномер аҟны алаҳәара икьыԥхьырц.

Абри ахаҭыԥан ԥхынгәы 7 азы иҭытцыз агазеԥ «Сабԥоԥа Аԥхазеԥи» аномер аҟны аԥсуа ҳәынҭқарратә университет ахь адкыларазы алаҳәара инаваргыланы хаҳәатәыла икьыԥхьын Аҟәа ақалақь аҿы Қарԥтәи аҳәынҭқарратә университет афилиал ҳәа изышьԥоу ахь адкылара алаҳәарагьы. Ишдыру еиԥш, афилиал аԥԥаразы ажәадԥа аашьҭын Қырԥтәылатәи ССР ишьақәнаргылахьоу апориадок еилаганы.

Иазгәаҭатәуп аԥыхәтәантәи аамҭазы агазеԥ «Сабԥоԥа Аԥхазеԥи» аредакциа апартиа Аԥснытәи обком арбарақәа рыгәхьаа шамкуазы афактқәа акымкәа-ҩбамкәа ишыҟоу. Қырԥтәылатәи Акомпартиа Аԥснытәи обком аҟны

еиҽкаауп агазеҭ «Сабԥоҭа Аԥхазеҭи» адаҟьақәа рҽы аполитикатә гха ҕәҕәа аҟалара зыхҟьаз амзызқәа реилкаараз акомиссиа».

Уи нахыс, Аԥсны иара усгьы иҟаз амилаҭтә еибрххара еизыкәкәеит абри агазеҭ аредакциа акәша-мыкәша. Апартиатә журналистцәа ишрыхәҭоу еиԥш ахымҩаԥгара ацынхәрас, рыцҳарас иҟалаз зегь раԥхьаҙагьы, зыҙбахә ҳамоу агазеҭ аредакциа аколлектив рхымҩаԥгашьа иахҟьаны Аҟәа аҭагылазаашьа еиҳа-еиҳа иуадаҩхон. Дара рҽышдмырманшәалоз атәы аҳәара уадаҩуп. Убартқәа ирхырҟьаны инеиԥынкылан ргазеҭ х-номерк тырмыжьит.

Аха ҳара ҳҭәала зегьы иреицәоуп атцыхәтәаны иҟартцаз, агазеҭ арҽиаратә коллектив иатцанакуаз рыбжеиҳараҩык рнапы атцаҩны, «Аамҭа иаҳнарбап» ҳәа хыс инаҭаны ргазеҭ адаҟьаҽы ианыртцеит Аԥсны инхо ақыртцәа рахь иаартыз ашәҟәы.

…Агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аколлектив зыҙбахә ҳамоу ҳколлегацәа рстатиа ианаԥхьа, адырҩаҽенытцәкьа иааизан арҭ ацәаҳәақәа зыҩуа снапы ианыртцеит, дара зегьы рыхьҙала аҭак ҟастцарц. Сҩызцәа исыдыртцаз адтца насыгҙеит усҟантцәкьа. Ԥхынгәы 14 азы иҭытцуаз «Аԥсны ҟаԥшь» аномер иазырхиан «Ииашатцәкьаны аамҭа иаҳнарбап» ҳәа захьҙыз аҭактә шәҟәы. Аха… Уи агазеҭ ианымлеит.

Уажәшьҭа иаҳҳәар ҳалшоит ус зыҟалаз.

Апартиа Аԥснытәи обком усҟантәи амаҙаныкәгаҩ Саид Радион-ипа Ҭаркьыли сареи ҭелла ҳаицәажәеит. Ара иаазгоит уи иихәаз: «Ҳавтономтә республикаҽы амилаҭтә зцаара абырсҟак ирхханы ианыҟоу, ажәларқәа наҟ-ааҟ ианеиҽагылоу, уи аҩыза астатиа агазеҭ ианылар, зегьрапхьаҙагьы ажәларқәа реиҽажьразы аесктремистцәа рхы иадырхәоит. Убри аҟынтә сшәыхәоит акьыпхьра шәахымццакырц…». Иҳәатәы хаҳцеит. Еиҭахгьы иахьынҙалшо аҭагылазаашьа ғыҕамкырц ҳазбеит. Усҟан

акьыԥхь амбеит. Аха уажәшьҭа ҳгәы иаанагоит иаамҭоуп ҳәа. Иҟаз шыҟатцәкьаз аҭоурых иазаанхароуп. Цаҟа ианаҳцоит усҟан «ҳколлегацәа» рахь изѡыз аҭак.

* * *

Аԥсныҟаԥшьаа ҳгәи ҳалаҕырҙи еилатцәо аҟынҙа ҳназгаз, егьа исырԥшҙоит ҳәа уалагаргьы иузхымѡо, иузымтцәахуа ахҭыс ҟалеит. «Цыԥхтәи ашықәс аахыс иаҳамбац, иаҳмаҳац еиҳау иҟоуи?» ҳәа итцаашагьы дҟалап. Аиашазгьы, уиижьҭеи ауми анаҟә анлеиуа еиԥш, цыхәаԥцәарак рымаҙамкәа Қырҭтәыла ареспубликатә газеҭқәеи, арадиои, ателехәаԥшреи Аԥсны ианажәла… Уи зыхҟьо, амилаҭ, адгьыл, аҭоурых зҳәаз еиԥш иҟоу азтцаатәқәа обиективла рыхцәажәара зылшо ақыртуа царауаа аганахь инарыханы, уажәрааҥҙа ишаҳҳәахьаз еиԥш, ахынѡажәатәи ашықәсқәа рзы ҭоурыхдырѡык иаҳасабала зтеориа цыххааса иқәытцаз Пауле Ингороҟва дышьҭызхыз аекстремистцәа рнапахьы иахьнеиз, хадара азыруа, ашкәакәа ыреиқәатцәаны, аиқәатцәа ыршкәакәаны иаадырԥшырц иахьаҿу ауп. Атцыхәтәантәи амзаҟәа рыѡнутцҟала Аԥсни аԥсуа жәлари рҭоурых иазкны урҭ еиларҟәаҟәахьоу зегьы хазы-хазы ҳарзаатгылоит ҳәа ҳалагом, уи акәҙам хыҟәкыс иҳамоугьы.

Убас егьа иҟазаргьы, Қарҭынтә атцәы иҳалартцо уиаҟара агәхьаа ҳкымызт, араҟа Аԥсны иаборигенцәоу аԥсуааи аиҳараҙак атцыхәтәантәи ашәышықәса аѡнутцҟала арахь нхара ииаз, Аԥсны аѡбатәи ԥсадгьылны изауз аурысцәа, аерманцәа, абырзенцәа убарҭ рхыԥхьаҙараҿы ақыртцәагьы налатцаны ииашатцәкьаны иинтернационалтәу ҭаацәаракны ҳацәгьеи ҳабзиеи еиланы ҳажәѡахырқәа еибаркны ҳаҟоуп ҳәа ҳаҟан. Аха абри абас шакәу азы агәыѡбара ҳауит «Аамҭа иаҳнарбап» ҳәа захьзу, ҳазну ашықәс ԥхынгәы 11 азы агазеҭ «Сабҵоҭа Аԥхазеҭи» ианыз астатиа ҳанаԥхьа ашьҭахь. Уи ауп ҳара хыхь «Аԥсны иузымтцәахуа ахҭыс ҟалеит» ҳәа заҳҳәазгьы.

Астатиа рнапы атцаѡуп аредакциа арҽиаратә коллектив рыбжеиҳараѡзак.

Ажәлар рҽы ирҳәоит «аамта еитасуеит», «ауаѡгьы зны-зынла ижәѡа ҭҟьоит» ҳәа, аха артқәа зегьы ажәа арԥшзаразы рхы иадырхәоит акәымзар, аԥстазааразҽы ҟалашьа амоума, жәа-шықәсала ҳаиѡызцәоуп ҳәа ҳазхәаԥшуаз ауаа ааиташәаны, аԥсшәа аҳәара рцәымҭханы, изыхҟьа-зынԥа ҳзымдырзо рыхқәа шьҭацала иҳаѡсны ицо иалагоит ҳәа ҳгәы иаанагомызт. Мышқәак, мызқәак рнаѡсан акәымзи, урҭ рахьтә аҙәырѡы ааҳадгыланы «Қартынтәи иааува роуп иаҳԥырхаго акәымзар, шәареи ҳареи жәытә-натә аахысгьы еимактәы ҳамамызт, уажәшьҭагьы иҳаураны иҟам» зҳәоз.

Зызбахә ҳамоу астатиаҽы «сабҵотаа» апартиа Аԥснытәи аобком иаҽагыланы иқәгылт, дара ртәала «иаҽаԥырҽырцгьы» ҽеазыркит. Иарбан усбартазаалак еиԥш, уи аусураҽгьы агхақәа маиурц залшом, аха аус атып ииашаны иқәаҳҵоит ҳәа ианаҽу мци-цабырги еидыргәагәаланы ацәа цаҳеуеит ҳәа шәалагар ауама? Амц – иахьугалакгьы имцуп, абриазы ауп ашьапы кьаҽуп ҳәа зырҳәогьы. Ас заққәо, агазет атыжьра дара реиԥштцәкьа ҳаргьы ҳнапы злалаку ала, насгьы уи иацу ауадаѡрақәа, ахынта-ѡынтарақәа, акәама-цамарақәа дара рколлектив аасҭа акырза еиҳаны аԥснықапшьаа излаҳамоу ала, агазет атыжьра иатцоу «амазақәа» ззымдыруа жьаны, «ҳара ҳақны ҳәатәыс ишәымоузеи» ҳәа агазет зтәу апартиа Аԥснытәи аобком «аҽы ршәаҳарц» иахьаҽу, иҟартцо аҽеԥныҳәақәа цатцгәы шрымам атәы ҳазаатгылоит цаҟа. Астатиаҽы ҳапхьоит абас:

«Зегьраԥхьазагьы иҳаѡсыз ашықәс инаркны практиканы ишьақәгылт заа дыррак ҟамцазакәа, аусура мшы анынтәалак ашьтахь, абас еиԥш иҟоу аматериалқәа раашьтра...»

Ииашуома арт ацәаҳәақәа ирҳәо? Map. Ииашазам. Цқьа аилкааразы хазы-хазы иҳәоу ажәақәа ҳарзаатгылап.

«Сабҵоҭаа» изырҭаххеи «иҳаԥсыз ашықәс инаркны практиканы ишьақәгылт...» ҳәа аԥхьаԥцәа ржьара? Ари аԥыза апрактика агазеҭ аҭытҵра иалагаз аахыс иҟоуп. Ԥажәижәаба шықәса рнаԥсангьы ус иҟан... жәашықәса рнаԥсангьы ус иҟан... ҵыԥхгьы, сынтәагьы ус иҟоуп. Нас изырҭаххеи абри аԥыза амц? Изырҭаххаз, ҵыԥхтәи ашықәс аахыс ауп аиҳараҙак ҳреспубликаҿы амилаҭқәа реизыҟазаашьаҿы аҭагылазаашьа аныхьамҭахаз. Ус анакәха, ҵыԥх аахыс абас ҳзыруеит ҳәа ирҳәо иааназго, дара «Сабҵоҭа Аԥхазеҭиаа» алкааны анапхгара рықәыҷәҩәоит ҳәа ауп. Ус иҟаҙам, ус ҟалашьа амаҙам. Апартиа Аԥснытәи аобком аҟнытә аофициалтә материал ахьаайуа «Советская Абхазия» аредакциаҿы ауп. Уахьынтәи ауп «Аԥсны ҟаԥшьгьы» «Сабҵоҭа Аԥхазеҭигьы» иахьрауа.

Ажәакала, ақырҭуа газеҭ аҿтәи «ҳколлегацәа» ари азҵаара шцәырыргазгьы, ишырҳәазгьы ииашаҙам. Ишыҟаҵәкьоу уҳәозар, раԥхьаԥцәа ржьеит. Аха избан? Иамои ҵакыс? Арҭ азҵаарақәа рҵак аҵыхәахь, аихшьаларахь ҳаннеиуа ишәаҳҳәоит.

«Агазеҭ «Сабҵоҭа Аԥхазеҭи» иҟанаҵаз аполитикатә гха ҭәҭәазы» ҳәа захьзу апартиа Аԥснытәи аобком аофициалтә материал ԥхынгәы 8 азы агазеҭ изанырымҵаз еиуеиԥшым амзызқәа ирылацәажәо атипографиа аҟынҙа инеит. Иалацәажәеит, уаҟа рҵагылазаашьа даара ишееим. Аха мшәан, атипографиа аҭагылазаашьа ахьыманшәалам дара рҿы мацара аума? Дара рҳәашьала, ус ауп аԥхьаԥ гәааанагарас иауа. Иҟоу шыҟаҵәкьоу иуҳәозар, ах-газеҭк рахьынтә зегь реиҳа атипографиа аганахьала аҭагылзаашьа ахьыбаапсу аԥсуа цех аҿы ауп. Араҟа иахәҵаны иҳаԥхьаҙом уаҟа иҟоу агхаԥхақәа акакала зегьы рзааҭгылара. Аполиграфиатә база аԥсыҿра итҵарны ауп ишықәгыло. Аха уи иахҟьаны, мзызс иҟаҵаны ианбыкәыз аофициалтә материал ҵмыжькәан ианаанҳажьхьаз? Ҳара «аԥсныҟаԥшьаа» ҳакәым дара

«сабҧоҭаагьы»? Нас изырҭаххеи, рхы алкааны, рцех зегьы реиҳа ахылаԥшра агушәа заадырԥшуа апартиа аобласттә комитет аганахьалагьы, аполиграфиатә еидҭара анапхгара рганахьалагьы? Аԥхьаҩ абри аҭагылазаашьа шыҟатцәкьоу ахьизымыдруа рхы иархәаны, аԥсуа напхгаҩцәа ақырҭцәа рмилаҭтә газеҭ аҭыжьра иаԥырхагоушәа ирызнаргарц акәымзар?

Ажәакала, абраҟагьы аиаша иацәыхарахеит.

Даҽеакгьы. Астатиаҿы «сабҧоҭаа» ирыҩуеит, аофициалтә материал анроуз 22 сааҭи 55 минуҭи рзы акәушәа. Аха мшәан, «Аԥсны ҟаԥшьи», «Советская Абхазия» ахәылбыҳеха асаат 20 рзы иҳаухьан... «Сабҧоҭа Аԥхазеҭи» аҿы акәзар, усҟан рышәкәа ытцарҟаца иаркын, аҙәгьы дыҟамызт. Дара изларҳәо ала, агазеҭ иалгахьан, аха мшәан асаат 22.00 аҟынҙа ателетаип аус ауеит, аредакциа амаҙаныҟәгарҭаҿы аҙә дҧаԥшьозар ауп... Ус ауп ишаԥу ҳредакциакәа зегь рҿы. Аха амаҙаныҟәгарҭаҿгьы аҙәгьы дыҟамызт. Нас агәаанагара злаҟамлари, аофициалтә материал анырымҵарц азы заа иааибыҳәаны иқәҵит ҳәа. Ус анакәха, араҟагьы ирҳәо иашам. Имыцхәцәаҙами аобласттә газеҭ аусзуҩцәа рзы абриаҟара аиашамрақәа?

Абарҭкәа зегьы рнаҩсан «ууанҙа апартиа аобласттә комитет аҟнытә материалк ааранын ишыҟаз, уи аҽенытцәкьа имцар шамуаз азы дырратарак ыҟамызт» ҳәа цьара ԥхашьарак рхы-рҿы иныҟәымлаҙакәа рҿиаратә коллективк иатцанакуа рыбжеиҳараҩык ианырыҩуа, «изҿуи, рхы абахои абарҭ ауаа» ҳәа азҵаара ыҟәмгыларц залшом. Ас ҳзырҳәаз атцыхәтәаны иацыртцаз ажәақәа роуп: «Еиҳаны игылоу аорганизациакәа абарҭ азҵаарақәа ирызкны ақәцарақәа рыдкылара мацара рҽалагҙаны, апрактикатә цхыраара ҟарымҵо иҟалар, иҳарҵабыргыр ҳалшоит, аринахысгьы абас шыҟаҳҵо». Агазеҭ «Сабҧоҭа Аԥхазеҭи» – апартиа Аԥснытәи аобкоми, Аԥснытәи АССР Иреиҳаҙоу Асовети, Аминистрцәа Рсовети ирорга-

нуп. Урҭ роуп уи агазеҭ ҭзыжьуа. Хыхь агазеҭ аусуѡцәа зқәымақаруагьы дара роуп. Арҭ рпозициа – апартиа апозициа хараҙа иацәыхароуп, амала, даара иазааигәоуп ашьапылампыл асыѡцәа рпозициа. Уами иахьырҳәо «ахыхьчаразы ажәыларахь инеитәуп» ҳәа.

«Ҳколлегацәа» рахь ҳхы нарханы ҳразҭаар ҳҭахуп: апартиа аобласттә комитети, Аԥснытәи АССР Иреиҳаҙоу Асовет Апрезидиуми, Аминистрцәа Рсовети рыҟәтцара «Агазеҭ «Сабԥоҭа Апхазеҭи» иҟанаҵаз аполитикатә гха ҭәҭәа азы» агазеҭ ианырымҵеит, 22 сааҭи 55 минуҭи рзы иаҳзааргеит ҳәа ҿытцгас иҟаҵаны, хыхь ишазгәаҳҭаз еипш заа, ахәылбыҿеха аредакциаҿы аматериал шааихьазгьы. Абри иҟартцаз аҿарпа ҵатцгәы шамам еилыкка иунарбоит, уи апхьа – ԥхынгәы 7 азы Аԥснытәи аҳәынҭқарратә университет адкыларатә ԥышәарақәа рымѡапгаразы алаҳәара антцара азҵаатәы аредакциа аусуѡцәа рҿапхьа ианықәгыла, рстатиаҿы изларҳәо ала, аредакциатә коллегиа еизеит ҵхыбжьон 00 сааҭи 55 минуҭи рзы, иагьырыҙбеит Аԥснытәи ауниверситет алаҳәара инадкыланы, Қарҭтәи аҳәынҭқарратә университет иҟам-иным Аҟәатәи афилиал алаҳәарагьы наганы ианырҵарацы. Ари афакт ииашамкәа ишыҟартцаз атәы акәҙам араҟа иаххәарц иаҳҭаху – ирҳәои ируеи ахьеиқәмшәо, иахьеивҟьо, иаахтны иуҳәозар, амц ахьырҳәо ауп. Нас мыцхәараҙами ианаго: Қарҭтәи ауниверситет Аҟәатәи афилиал алаҳәара антцаразы ҵхыбжьон 00 сааҭи 55 минуҭи рзы еизаны ирыҙбеит, иагьанырҵеит. «Агазеҭ «Сабԥоҭа Апхазеҭи» иҟанаҵаз аполитикатә гха ҭәҭәа азы» аофициалтә материал аамҭа иахыԥаны 22 сааҭи 55 минуҭи рзы иҳаут ҳәа имшәа-имырҳа, иԥхамшьаҙакәа ҿытцгас иҟаҵаны, ианырымҵаҙеит.

Абарҭ аѡ-фактк еиҭа ишьақәдырҭәҭәоит, ируеи ирҳәои агеи ашьхеи шрыбжьоу.

Абри аѡыза ҟазҵо аобласттә партиатә газеҭ ажурналистцәа ҳәа ахьҙ зху роуп.

Шәара ибзианы ижәдыруеит Иване Џьавахишвили ихьӡ зхыу Қарҭтәи аҳәынҭқарратә университет Аҟәатәи афилиал шыҟамыз, иахьагьы ишыҟам, ҳаԥхьаҟагьы ишзыҟамло. Уи ус шакәу СССР Иреиҳаӡоу Асовет иаанашьҭыз адепутатцәа ркомиссиагьы ишьақәнаргәгәеит. Аха шәара, апартиатә журналистцәа ҳәа зхы зыԥхьаӡо, уи агәхьаа шәкырц шәгәы иҭаӡам, иара убриалагьы ҳавтономтә республикаҿы амилаҭтә еизыҟазаашьа шәыруадаѡуеит, аԥсуааи ақыртцәеи наҟ-ааҟ еиҿажьуа. Амала, ижәдыруазааит, иахьатәи аамҭа уадаѡ аан ажурналистцәа аҭакԥхыҷәра ду шҳаду, зегьы аӡәаӡәала ҳхы шымѡаԥааго азы аҭак ҟаҳтцароуп. Убарҭ рыѡнутҟа аӡы ырхәашьны аԥсыӡ зкуагьы дцәыргахароуп.

«Аамҭа иаҳнарбап» ҳәа зыхьӡу шәстатиаҿы ишәѡуеит абас: «Ҳамшәа-ҳмырҳа атәыла зегьы аҟны иҳартцабыргыр ҳалшоит «Сабҷоҭа Апхазеҭи» шыҟаз, иахьагьы ишыҟоу, ҳаԥхьаҟагьы наунагӡа ишыҟало аинтернационализми, ажәларқәа реиѡызареи, риешьареи, ахәҭакахьала, ақыртцәеи аԥсацәеи риешьара аринахысгьы арыҷәгәаразы активлатҷәкьа апропаганда шазаауазы...»

Дарбанзаалакгьы ауаѡы ихә зларшьо ииҳәо ала акәӡам, ииуалоуп. Абри иатҷанакуеит апартиатә журналистцәагьы. Ҷырԥштәыс шәаагап шәара. Ажәала ишәҳәо хыхь ианаҳтцеит. Иҟашәтцо, ижәуа – зынӡа даҽеакуп. Нас дызустада шәара шәакәмзар, «аус дуқәа ҳҿаԥхьа иқәгылоу рынагӡараҿы шәҳадгылароуп» ҳәа шәыжәлар рахь аапхьара ҟазтцо? Ҳшәазтцаар ҳҭахуп: «изышәҭаххеи Қарҭтәи ауниверситет афилиал Аҟәа аартра? Аԥсуааи ақыртцәеи, шәара ишыжәѡуа еиԥш «риешьаратә еиѡызара арҷәгәара» акәу изызку, наҟ-ааҟ реиҿажьра акәу? Насгьы иарбан «ус дуқәоу» шәара хазы ауаа здышәыпхьало? «Апхьатәи атып даҽа редакциак иагар аауам» ҳәа ижәѡуа иаанагои? Шәшинтернационалистцәоу аарԥшра акәзар – хыхь иазгәаҳҭа-

хьеит, еиҭа инаҭшьны ауп ишаҳҳәо – шәгәы иҭоуи, шәхы иҭоуи, шәызҿуи еинаалашьа рымам. Ажәакала, шәзакә «интернационалистцәоу» шәстатиаҿы шәнапала ижәԝит.

Аинтернационализм абриаҟара ахшыԝзышьҭра аҭаны, шәгазеҭ уи рахәц ҟаԥшьыла иагәылсуашәа ишьақәшәырҷәҷәо ҳазаатгыланы, уи ҳара ишеилаҳкаауа, ҳара ҳхалагь ҳакәым, асовет уаа зегьы ишеилыркааузы ԝбаҟа ажәа ҳҳәар ҳҭахуп. Уиазы аҭоурыхтә екскурсгьы ҟаҳҵароуп.

Аԥсуа жәлар рԥсҭазааразҿы итрагедианы иҟалаз амҳаԥьырранҳа аҭоурыхтә документқәа излашьақәдырҷәҷәо ала, уарла-шәарла, ма ахәҳахәҭра, ма даҽеанаптәрак знапы алакыз, аусуразы арахь иаауа шьоукышьоук ракәымзар, Аԥсны етникала иакыз жәларык нхон. Уи ус шакәу 1640 шықәсазы ара имԝасыз аҭырқә ҵарауԝаныҟәаԝ Евлиа Челеби ишәҟәаҿы иккаҳа иаарԥшуп. Уи Егры инаркны Никопсианҳа иибаз аԥсуаа рабшьҭрақәа рымацара роуп. Абра инарыцаҳҵар ажәытәҳатәи Римтәи, Византиатәи, Ҷьамтәылатәи, Арабтәылатәи аҵарауаа рантҵамҭақәа, избарц зҭаху дарбанзаалак еилыкка ауп иҿаԥхьа ишаацәыртуа – жәытә-натә аахыс Аԥсны аборигенцәас иамоу аԥсуаа шракәу. Нас, «ҳԝызцәа», ақыртуа «коллегацәа», Қартынтәи «ҳҵарауаауп» ҳәа зхы зшьо шьоукы иахьеи-уахеи Аԥсны аборигенцәас аԥсуаа реиԥш ақыртцәагьы амоуп (адунеи аҭоурых аҿы иарбанзаалакгьы дгьылҿатцак иадамхаргьы ԝ-милатк рхаҭарнакцәа аборигенцәас иахьамоу анузымпшааua) зҳәо, уимоу даҽеа-шьоукых, ажәытәҳа ари қыртуа дгьылын, «аԥхази» ҳәа изышьҭаз абшьҭрагьы қыртуа абшьҭран, аԥсуаа арахь ажәибжьтәи ашәышықәсазы ауп ианааз ҳәа, еиҭаҳҳәахуеит, ҭоурых фактк рымаҳамкәа иқәгылоу «шәаанҷеас, ишәҳәо ииашам, ишықатцәкьоу абас ауп» ҳәа шәгазеҭ аҿы шәзықәымгылои? Арахь «маҷҳак иадамхаргьы патуқәмтцарала даҽеа-милатк аҳбахә зҳәо ихәчы-идуу шәкәык, изаҟаразаалак публикациак ҳгазеҭ иамкьыԥхьыц, иаҳараҳакгьы иҳашьцәоу

аԥсуаа рзы» ҳәа шәхы шәырҽхәарцгьы шәҽазышәкуеит. Иахьатәи иуадаѡу аҭоурых аамҭазтәи аҭагылазаашьа аан, аҿымтрагьы акы аанагоит. Уажәазы уи иаанаго – Қарҭынтәи Аԥсни аԥсуааи рзы ирҳәо гәык-ԥсыкала шәадгылоит ҳәа ауп.

Анаѡсан шәара абас шәыѡуеит: «Аԥсны иҟалаз аҭагылазаашьа зыхҟьаз амзызқәа ҳредакциа обиективла иазнеиуеит» ҳәа.

Азин ҳашәҭ, абраҟагьы шәышиашам азы аҭоурыхтә фактқәа раагара. Аԥсны иахьа иҟоу аҭагылазаашьа аиҳараҙак изыруадаѡуа «аԥсуаа шәааста ақыртцәа араҟа ѡынтә инарыцны рыла ҳаиҳауп» ҳәа ҳәаны убриала мацара азҵаарақәа зегьы, убарҭ рхыԥхьаҙараҿы акадр рзцаарагьы ҙбалатәуп ҳәа шәара шәмилаҭ рхаҭарнакцәак ахьықәгыло ауп.

Шәара апартиатә публицистцәа шәакәҙами, (шәҳәашьала «обиективла» азцаатәқәа зегьы раарԥшра шәазнеиуазар) убри аѡыза аҭагылазаашьа ҟазцаз атәы иаахтны изҳәаша? Уи шәара ишәылшәыршарц ахьышәҭахым азы, ҳара иаҳҳәоит абраҟа, амала, иҭацәу ажәақәа рыла акәымкәа, ҭоурыхтә фактла ирҵабыргны.

Хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиԥш, аҵыхәтәантәи амҳаԥьырра ҟалаанҙа Аԥсны инхоз аиҳараҙак аԥсуаа ракәын. Нас уи нахыс егьырҭ амилаҭқәа рхаҭарнакцәа, убарҭ рхыԥхьаҙараҿы ақыртцәагьы налаҵаны арахь раара шԥаҟалеи? Аҵыхәтәантәи амҳаԥьырра ашьҭахь жәохә шыкәса аатцуаны, 1894 шыкәса жьырныхәа 20 азы Қәтешь агубернатор иҿы «Аҟәа ақытанхамѡатә ууажәларра агәыԥ аиҿкааразы» ҳәа Г. А. Рыбински иҟаитцаз иажәахә аҿы иҳәоит, амҳаԥьырра иацәынхаз «аԥсуаа 65 нызқьѡык шыҟоу, жәохә шыкәса рыѡнутҟала Гыртәылантәи ииаз агырцәа рхыԥхьаҙара 1.472-ѡык рҟынҙа ишынаҙаз. Уи ашьҭахь хышыкәса рыла ауааԥсыра 1897 шыкәсазтәи Урыстәылазегьтәи ашәҟәрантцараан, ақыртцәа рхыԥхьаҙара наҙеит 25 нызқьѡык рҟынҙа. Уинахыс хыкәкы

хадас иҟаз Аԥсны иҭацәыз адгьылқәа, иқьаԥтахаз аԥсуаа рынхарҭақәа раанкылара акәын. Абри аус амҽхак ҭбаахазеит 1918 шықәса инаркны 1921 шықәсазынза, ақыртуа меншевикцәа араҟа ианахапаз. Убас шакәзгьы, 1926 шықәсазы иҭытцыз рапхьатәи Асовет Енциклопедиа Ду ишану ала, усҟан ара инхоз ауааԥсыра зегь рахьтә аԥсуаа иааныркылон 50%, ақыртцәа – 28%. Абарҭ зегьы наҳәы-ааҳәит 1936 шықәсазы Нестор Лакоба Қарҭ ахәшә иҭаны данҭадырха, 1937-тәи ашықәс хлымзаах аан инеиԥынкыланы аԥсуаа рҽахәы зҳәартә иҟаз ртеицәа, аинтеллигенциа рхатарнакцәа анындыртцәа, атрест «Переселенстрои» еиҽкааны, Аҧьынҧьтәылатә еибашьра ашықәс хьамҭақәа рзытҷәҟьа миллион маатла аҳәынҭқарра амал ақәрзны, массала ақыртцәа арахь иааганы рнырхара, аԥсуа алфавит ҧсахны ақыртуа алфавит ахь аиагара, аԥсуа школқәа аркны ақыртуа школқәа раартра, жәытә-натә аахыс аԥсуа топонимикатә хьыз ҭыпқәа инеиԥынкыланы иԥсахны, ақыртуа хьызқәа рытара уҳәа рышьҭахь. Аԥсуаа рзы ашәы зхапаз урҭ ашықәс хьамҭақәа рзоуп (иахьа адемократиеи алабҽабареи, иҟоу-иану зегьы мзазакәа ианырҳәоу аамҭазы уигь заазари) иара шәгазет «Сабҧота Аԥхазеҭи» аҭытцра ианалагазгьы. Ишәгәалаҳаршәап арыцхәгьы – 1937 шықәсазы.

Нас амзызкәа зыхҟьаз зегьы «обиективла» шәрызнеиуазар, шәаԥхьаҽцәа иаахтны израшәымҳәои иҟаз шыҟатҷәҟьаз, ақыртцәа рхыԥхьазара аԥсуаа раасҭа ҽынтә рыла инарыцны иахьазҳаз мзызс иатоу? Убриала ауми шәара, «шәинтернационализмгьы», «шәобиективрагьы» злаапшуа… Абарҭқәа рышьҭахь «ҳажәларқәа рыбжьара ацәымгреи агәреибамгареи рыжәла зҟьо мцла еибарку астатиакәа аргументла рҭак ҟаҳҭоит» ҳәа шәҳәахуеит. Аԥсуа жәлар ирхыргаз атрагедиа, изҭагылоу ауадаҽрақәа ҽемырба ҟатцаны, шәыблақәа хҽаны шәраҽсуеит. Нас уи ашьҭахь зҭак ҟашәтцо арбану?

Апартиатә газеҭ аҿы «ақыртуа жәлари аԥсуа жәлари рыбжьара шәышықәсала зыҿезыргәгәахьоу абзиабара атрадициақәа» ҳәа шәгәы аҭасра аҭакы аманы иаанықалоу, зыдгьыл шәықәгылоу аԥсуа жәлар ирхыргахьоуи изҭагылоуи гәыла-ԥсыла еилкааны ииашаҭәкьаны обиективла шәгазеҭ ианшәырԥшуа шәаналагалак ашьҭахь ауп.

Шәара ҳхы нашәықәкны абасгьы ацаҳҭарц ҳҭахуп:

КПСС XIX Зегьеидгылоутәи аконференциа абзоурала ҳсовет ԥсҭазаара еиҳа-еиҳа иалаҭәо аргамареи адемократиареи ажәлар маҷқәа равтономиақәа рымхреи, рыдгьыл рыцәгареи, рҭоурых инарҳәы-аарҳәны алацәажәареи ракәзам иаанаго, уи иаанаго – амилаҭ дугьы, амилаҭ хәычгьы зинла ишеиҟароу азы Ленинтә милаҭтә политика ииашаҭәкьаны аиааира аргароуп. Убасҟан ауп ианаԥыххо, ҳсовет система аазырҳәыз, ишыҟатәкьоу иаҳҳәозар, ацәа ԥызҿуа акомандаҟатаратә-ақәмчратә политика. Убасҟан ауп ажәала аҳәара акәымкәа, ииашаҭәкьаны аинтернационализм аиааира анаго.

Ҳарҭ, Аԥсны аоборигенцәа аԥсуаа, уажәы шьоукышьоук ишыҟартцало еиԥш, арахь иааз егьырҭ амилаҭқәа рхаҭарнакцәа «шәыҟәтроуп», мамзаргьы «ѽыцьа иреиҳаны ахшара шәоур ҟалом», «шәышколқәа арктәуп», «ҳбызшәала аҭара шәҭароуп» ҳәа ҳақәгылазом. Ҳара иаҳҳәо, иахьа Аԥсны аѽбатәи ԥсадгьылны изауз иарбан милаҭзаалакгьы изҭазкуа, убарҭ рхыԥхьазараҿы ақыртцәагьы налаҭаны, рбызшәа, ркультура ҿиалароуп, амала, акы алкааны – егьи ҳагәытцасуа акәмкәа, зегьы неибеиԥшны. Абри ауп рахәыц ҟаԥшьны иагәлсуа, шәара «иантиқыртуатәуп» ҳәа шәызҿагылаз, Лыхнытәи аапхьараҿы зҭызшәа ҳәоу астатусгьы. Игәашәҭозар, ҳара Аԥснытәи аҳәынҭқарратә университет милаҭла еиҟәышәыҭхарц (ауниверситет ахалагьы акәым) шәшаҿу атәы ҳалацәажәазом. Избанзар, ҳҭәылаҿы зегьы иреиҳау амчра – СССР Иреиҳазоу Асовет иаанашьҭыз акомиссиа

иалаз иаахтны ирҳәеит: «Қарҭтәи афилиал аҧцаразы Қырҭтәылатәи ССР Аминистрцәа Рсовет ажәадҭа иахәаҧшзар ауеит аамҭалатәи усмҩаҧгатә мацараны. Иахьазы ари аусмҩаҧгатә амч ацәыӡит, еиланагоит атцаратә процесс, амилаҭбжьаратә еизыҟазаашьақәа рырҷәҷәара иацхраауам. Убри инеиҳангьы абас еиҧш иҟоу азтцаатәқәа цыхәаҧтцәала рыӡбара зылшо иҟоу аҧҟарала уи зкомпетенциа иатцанакуа СССР Аминистрцәа Рсовет ауп».

Даара еилкааны иҳәоуп, уи ҳагьықәныҟәароуп.

«Иаарту ашәҟәы» ахыркәшарахьы ҳаннеи, хыс иастари ҳәа азтцаара сызцәыртцит. Атцыхәтәаны сазаатгылеит шәара шәыстатиа иашәҭаз ахы «Аамҭа иаҳнарбап», амала, ажәазатцәык ацыстцоит: «Ииашатцәкьаны аамҭа иаҳнарбап..».

* * *

Шықәсыбжак анаҩсан иҩыз ауп хыхь иааҳгаз. Уиижьҭеи ҳазҭагылахьоу атрагедиатәы ара салалом. Мацара исҳәарц истаху, абас амилаҭтә еизыҟазаашьа анҭару, акьыпхь знапы алаку рҭакпхықәра шдуу атәы ауп.

Уиижьҭеи абриаҟара аамҭа шцахьоугьы, уажәгьы исзеилкаауам «сабҧоҭаа» усҟан рхы убас изымҩаҧыргоз... Иуҭахы-иуҭахым рхымҩаҧгашьа иуанаҳәо: ҳажәларқәа реиҷажьра арцыхцыхра акәын.

Хыхь иаҳҳәеит, Аҧснытәи афилармониа аҧхынтә театр аҷы итәаз иҟартцаз аҳәарала арахь ишаашьҭыз СССР Иреиҳазоу Асовет акомиссиа. Цаҟа иаагоит уи акомиссиа иаднакылаз ақәцара аҟнытә цәаҳәақәак. (Уи ануп пхынгәы 12 рзы итытцыз агазеҭ «Аҧсны ҟаҧшь»).

«1989 шықәса пхынгәы 3 инаркны 10 азынӡа Аҧснытәи АССР аҟны аус ауан СССР Иреиҳазоу Асовет акомиссиа, СССР жәлар рдепутатцәа абас еиҧш реилазаара аманы: Монго М.И. (ахантәаҩы), Батынскаиа Л.И., Иванов В.В.,

Перелыгина Л.Ф., иара убасгьы СССР жәлар рҵаразы Аҳәынҭқарратә комитет ахантәаҩы актәи ихатыҵуаҩ, СССР аминистр Перегудков Ф.И.

Акомиссиа иҭнатҵааит А.М. Горки ихьз зху Аҧснытәи аҳәынҭқарратә университет аҟны иҟалаз аҭагылазаашьа. Убри шьаҭас иҟаҵаны иазгәанаҭоит: иҳаҩсыз аҵара шықәс иманшәаланы ахыркәшара аиҿкаара инамаданы Қарҵтәи аҳәынҭқарратә университет Аҟәатәи афилиал аҧҵаразы Қырҵтәылатәи ССР Аминистрцәа Рсовет ажәадҵа иахәаҧшызар ауеит аамҭалатә усмҩаҧгатә мацараны. Иахьазы ари аусмҩаҧгатә амч ацәызит, еиланагоит аҵаратә процесс, амилаҭбжьаратә еизыҟазаашьақәа рырҷәҷәара иацхраауам. Убри инеиҳангьы абас еиҧш иҟоу азҵаатәқәа ҭыхәаҧҵәала рызбаразы иҟоу аҧкарала уи зкомпетенциа иаҵанакуа СССР Аминистрцәа Рсовет ауп. Акомиссиа иааннакыло апозициазы официалла адырра рнаҭеит Қырҵтәылатәи ССР анапхгаҩцәа».

Абас завтономтә республика анапхгара аҧсуааи ақырҵцәеи иуадаҩхаз реизыҟазаашьа иахьакәым икылнамгарц агәҽанызаара ҷәҷәа аныҟарҵоз аамҭазы, СССР Иреиҳаҙоу Асовет акомиссиа аҭагылазаашьа обиективла иазнеины, иҵҵааны, иҟоу – шыҟоу абас ауп, иҟаҵатәу – шыҟаҵатәугьы абас ауп ҳәа зегьы рҭыпқәа рҿы иаынанаргыла аамҭаз, зхы аҭып иқәу ауаҩы иҟаимҵашаз, импытцымкьашаз, иаахтны иаҳҳәозар, ихлымзаахыз априказ ҭытцит Қарҵ. Ҳара ҳазҿу иахьа уажәрааназагьы аҧсуаагьы ақырҵцәагьы (џьара аҙәык-ҩыцьак ракәымзар) ирзымдыруа, 1989 шықәса ҧхынгәы 14 азы, Қырҵтәылатәи ССР жәлар рҵара Аҳәынҭқарратә комитет ахантәаҩы Г. Енукизе инапы зҵаҩны иҵытцыз априказ №422-а ауп.

«Қарҵтәи аҳәынҭқарратә университет Аҟәатәи афилиал аҧҵаразы Қырҵтәылатәи ССР Аминистцәа Рсовет ажәадҵа иахәаҧшзар ауеит аамҭалатәи усмҩаҧгатә мацараны. Иахьазы ари аусмҩаҧгатә амч ацәызит, еиланаго-

ит аҭаратә процесс, амилаҭбжьаратә еизыҟазаашьақәа рырҕәҕәара иацхрарауам. Убри инеиҳангьы абас еиԥш иҟоу азҭаатәқәа ҭыхәапҭәарала рызбаразы иҟоу апҟарала уи зкомпетенциа иаҭанакуа СССР Аминистрцәа Рсовет ауп» ҳәа СССР Иреиҳаҙоу Асовет акомиссиа ақәҭараҷы иҳәаз еилаганы, агәхьаа мкҙакәа, аганахь иршәны, уи априказ аҷы ишьақәырҕәҕәоуп Қарҭтәи аҳәынҭқарратә университет Аҟәатәи афилиал апҭара, пункт-пунктлагьы иарбоуп уиазы иҟаҭатәу, иазгәаҭоуп афилиал аструктура зеиԥшрахо, финансла ишеиқәыршәахо, аконтингент шаҟаѡ аднакылоугьы.

Еиҭаххәоит, ари априказ ҭыжьын ԥхынгәы 14 азы.

Ԥхынгәы 14 ахәылбыҷеха ауп апсуаа Аҟәатәи актәи абжьаратә ақырҭуа школ ианакәшаз…

Сара, ари аѡбатәи астатиагьы хсыркәшар сҭахуп актәи астатиа злахсыркәшаз азҭаарала:

Нас изхарада Апсны иҟалаз атрагедиа?

Гәбаа адәы, мамзаргьы ахҵыԥсаа рыԥсадгьыл аҽы

Нхытҵ-Кавказ инхо ажәларқәеи аԥсуа жәлари рхаҭарнакцәа иеицазгәарҭон азежәтәи ашәышықәсазы иҟалаз атрагедиа – аԥсуааи, аедыгьцәеи, Нхытҵ-Кавказ инхо егьырҭ ажәларқәеи рыԥсадгьыл ааныжьны аҳәааныркәа имцар ада ԥсыхәа амамкәа иҭазыргылаз ахҭыс иадҳәалоу – Амҳаџьыраа рымш. Амҳаџьыраа рымш азгәаҭара напы аркын Нальчик имҩаԥысыз аедыгь жәлари аԥсуа жәлари рхаҭарнакцәа злахәыз Адунеизегьтәи аконгресс ала. Уи аконгресс ахь иааит иара убас Америка, Голландиа, Франциа, Германиа, Ҭырқәтәыла, Иорданиа уҳәа аҳәааныркәан инхо аԥсуааи аедыгьцәеи рхаҭарнакцәагьы.

…Аҭыхәтәантәи ашықәсқәа рзы ҳтәылаҽы имҩаԥысуа аиҭакрақәа рыбзоурала аҭоурых аҽы иҟаз шыҟатәкьаз иаахтны иалацәажәо иалагеит. Иаахтны ирҳәо иалагеит азежәтәи ашәышықәсазы, ахәҭакахьала 1817 шықәса инаркны 1864 шықәса латцара 21 азынӡа аурыс ҳәынтқар Кавказтәи ажәларқәа дырҽагыланы имҩаԥигоз иколониатә еибашьра закәыз. Нас иколониатәуп ҳәа акәымзар, уаҳа аӡбахә шԥаҳәатәу, зҭоурых ашәышықәсақәеи азқьышықәсақәеи иргәылсны иаауа Кавказтәи ажәларқәа, аиҳараӡакгьы аԥсуааи адыгьцәеи рыԥсадгьыл аанырмыжьыр ада ԥсыхәа амамкәа иҭазыргылаз аполитика. Ипрогрессиву адунеи ауаатәыҩса зегьы ажәлар рнырцәара, милаҭк раҳасабала рыԥсадгьыл аҟны рықәхра иадҳәалоу аибашьра ишашьҭоу агеноцид ҳәа ауп. Игеноцидын аԥсуаа рзы,

аедыгьқәа рзы, Нхыҵ-Кавказ инхо егьырҭ ажәларқәа рзы аурыс ҳәынҭқар имҩаԥигоз иколониатә еибашьра – Кавказтәи аибашьра.

Ҳарҭ изныкымкәа-иҩынтәымкәа инатԥшьны иазгәаҳтахьеит – аурыс ҳәынҭқар Кавказ ажәларқәа дырҷагыланы имҩаԥигоз иколониатә еибашьра XIX ашәышықәсазы акәзам ахы анакыз ҳәа, уи ахы акит ажәибжьтәи ажәаатәи ашәышықәсқәа рзы, еиуеиԥшым аҷарԥақәа ҟатҵаны Кавказ шьҭысхуеит, снапаҷы иааздгоит ҳәа иҷанаахиха нахыс. Раԥхьа даазыдгылоз аԥсуааи адыгьқәеи имшәа-имырҳа иҷагыланы ишиабашьуазгьы, аҳхытԥреиԥш илеиз, зхыԥхьазара шәынтә рыла, зқьынтә рыла еиҳаз рзаанкылозма. Нас ишԥарурыз, рыԥсадгьыл ааныжьны иқәтны ицон. Убас иқәтԥны ицаз абшьтрақәа иреиуоуп, зтоурых макьана иттцааны иҳамам, Тамантәи адгьылбжьаха аҟынза зымҽхакны амшын агаҷа ааныскылоз абарҭ аԥсуа абшьтрақәа: қәтасаа, атмаа, шәагылаа, быржықаа, ԥьамбаа, камышьаа, меқлысаа, чымақәраа, лакәыршьаа уҳәа егьырҭгьы. Иара убастцәҟьа ауп зыԥсадгьыл ааныжьны имцар ада ԥсыхәа змауз аедыгь жәлар рабшьтрақәа рхыԥхьазара шырацәоугьы.

* * *

Латцара 21 азы Аԥсни Нхыҵ-Кавкази еицазгәарҭеит амҳаԥьыраа ргәалашәара Амш. Аха уи аахысгьы амҳаԥьыраа ргәалашәара иазку аизарақәа мҩаԥысуеит еиуеиԥшым Нхыҵ-Кавказтәи ажәларқәа рҷы, ақалақьқәа рҷы.

Аԥсуааи аедыгьааи рхатарнакцәа изларызбыз ала, Амҳаԥьыраа рымш хазы иналкааны еицазгәарҭеит жәацы Гәбаадәы («Красная поляна» ҳәа уажәы изышьтоу), ажәытәан Аԥсны иакәакьыз, аԥсуа жәлар рхылтцшьтрақәа инарылкааны зызбахә рҳәоз Ахҷыпсаа рыԥсадгьыл аҷы.

Гәбаа адәы еизаны Амҳаԥьыраа рымш азгәарҭарц зызбаз аедыгьқәа, ачерқесцәа, аҟабардақәа, шаԥсыгаа, аԥсуаа еиқәшәеит Адлер аҳаиртә баґәазаҷы.

Ԝбаҟа ажәа рыла акәзаргьы иара Адлергьы иазаатԥылатәуп, Гәбаа адәы изладу ала, Ахҵыҧсааи дареи злеигәылацәаз ала, наҟ-ааҟ еизааигәаҙаны излеимадаз ала.

Адлер ажәытәан аԥсуаа Арԥлар ҳәа акәын ишашьҭаз. Машәыршақә акәҙам уи аѡыза ахьҙ заиузгьы. Уаҟа инхоз аԥсуаа рабшьтра Арԥаа ракәын. Аԥсуа абшьтрақәа рҭоурых атәы ҳаналацәажәо ҳара изныкымкәа ҳазхьаҳәхьеит, ҳаиҭазхьамҳәыр ада ԥсыхәа ҳамам 1940 шықәсазы Аԥсны имѡасыз, ара иибаз аԥсуаа абшьтрақәа ртәы ашәкәы ианызтцаз аҭырқә ҭарауаѡ Евлиа Челеби ишәкәы – «Аныҟәарақәа рышәкәы» ҳәа зыхьзу. Уаҟа абас ануп:

«Аԥсуаа рабшьтра Арԥаа – урԥ ргәылара инхо Гьечаа рааста зхыҧхьаҙара рацәоу абшьтроуп. Амала Гьечаа реиԥштцәкьа афырхаҵареи агәымшәареи рылам. Аиҳараҙак рнапы злаку хәҳахәтроуп, убри анаѡсан ишәарыцацәа бзиақәоуп, иҳәааҙацәоуп, аҳәақәа рацәаны ирзануп. Дааараҙа игәзиану уааупп, рхыҧхьаҙара ѡажәижәаба нызқьѡык рҟынҙа инаҙоит. Рхада ѡынѡажәижәаѡык рҟынҙа бԥьарла еиқәных иҟаз азнаурцәа ицны даҳԥылт. (Ҳара ҳтәала рхада ҳәа дызҿу Арԥаа знапаҵаҟа иҟаз аҭауад иакәхон. Избанзар, аҭоурых аҿы ишдыру еиԥш, азнаурцәа ҳәа изышьҭаз аамстацәа ракәын, нас урԥ зцыз аҭауад иакәхон). Уи ҳамҭас иҳаитеит ауасақәа ѡажәа, абынҽацәқәа хпа… «Бзиала шәаабеит» ҳәа ҳәо, гәык-ԥсыкала ҳидикылт. Арԥаа рхада ихахәы ауын… Ҳара ҳаматԥ руан амреиԥш илашоз, иԥшҙаз, зхахәы аушьҭыз жәаѡыла арԥарцәа…»

Евлиа Челеби ари ишәкәы еиҭазгаз ҳарзаатгыларoуп. Урԥ хѡык ыҟоуп – аурыс, аерманы, ақыртуа Путуризе. Ҳара ҳтәала аԥсуаа рабшьтрақәа ирызку аҟәша еиҭазгазгьы Путуризе иоуп. Ус ауп ҳәа ҳгәы изаанаго атәгьы ххәоит. Арԥаа рабшьтра дахьалацәажәоз, абри аѡыза алкаа ҟаитцеит: «Аҭырқәцәа рхы рсон, ржакьақәа

аурышьҭуан. Убри азоуп Евлиа Челеби зхахәы аушьҭны иибаз ақыртцәа абас иҵьашьаны дызрыхцәажәаз».

Иҵьашьатәуп, еиҭаҵьашьатәуп – Евлиа Челеби зыӡбахә имоу Арҭаа роуп, нас ақыртцәа араҟа иабадҳәалатәыз. Ари еиҭах иаҳнарбоит Евлиа Челеби ишәҟәы еиҳараӡак аҧсуа абшьтраҟәа ирызку аҟәша аҭырқәшәахьынтәи ҳара еиҭаҳамгар ада ҧсыхәа шамам. Ари ииҳәаз ауп иҵьаҳшьо, имҳәакәа шаҟа иаԥижьыз избада, изаҳада, издыруада? Дарбанзаалакгьы зҭоурых иахӡыӡааua, ижәлар рҭоурых иадҳәалоу даҽеа милаҭк рхаҭарнак изеиҭеигари.

* * *

– Ҵабалҟа игоу амԥа ҳанылеит, – иҳәеит Арҭлар (Адлер) аҳаиртә баҕәаза аҟнытәи Мзымҭа аӡиас иаваршәны Гәбаа адәы ашҟа ҳҿаныԥаҳха ҳԥызак.

–Рыдгьылқәа злеиԥырдырааuаз ауп иҵьасшьо,– инаиаҭеикит даҽеаӡәгьы. Уи зыӡбахә имаз аҧсуа абшьтраҟәа роуп. Иаагап ҿырҧштәыс – Дали Ҵабали инхози Гәбаадәы инхози. Избанзар, ииашаҵәкьаны Маҷара аӡиас иԥаваршәны Ҵабалҟа ухы нарханы уҿыноухар аҧсабара иубо ахаҭаҵәкьоуп иубо Арҭларынтәи Гәбаа адәы ашҟа уанԥеиуа иубогьы. Зныӡынла Риҭаҟа игоу амԥа ҳгәаланаршәон. Убратәи амԥаҿгьы, абраҟа еиԥш, ҵьара-ҵьара жәаба-жәаба, даҽеаҵьара ԥажәа-ԥажәала ашьха гәарақәа аабон.

«Анцәа ҳаибга-ҳазԥыда абра ҳатцыжь» – иҳәеит ҳԥызак. Ииашангьы, ацаҟьақәа ирыбжьганы, ашьхақәа ирыбжьысны, аԥада бахәраны, алада Мзымҭа уҭаԥшуа ҳазланеиуа амԥа ус акәзаап ишазырҳәо. Атоннелькәа аабахьеит, аха ацаҟьа кылтцәаны амԥа ахькылгоу ҳамбацызт. Абарҭ аҭыԥкәа ҳахьынараԥсыз ҳаԥхьа иаацәыртцит даҽеа ҳаблак. Уи аҳабла Мзымҭа иалало аӡиас Кепш ахьӡ ахуп. Иҟалап, Қаԥшьаа ҳәа изышьҭоу аҧсуаа рабшьҭра аҟынтәи иаауазар ари ахьӡ. Иҟалап даҽеакы иахылҿиаазаргьы. Иаагозар, араҟатәи ацаҟьақәа

ицәаԥшь-цәаԥшьҙа ауп ишыҡоу. Ацаҡьа ахалагьы акәҙам, анышәгьы аԥшьуп.

«Зыгәҭа еиҩшоу ашәхеиԥш ауп ҳадгьылқәагьы шеиҩшахаз»... – иҳәеит ҳҩызак. Ииашатцәҡьаны даҽакалагьы ҡалашьас иамоузеи, амилаҭ анмилаҭха, ажәлар жәларыкны иануҡала урҭ рԥьабз шеиԥшу еиԥш, аԥсабара изнугьы акакәхароуп, еиԥшхароуп. Убри азоуп аԥсуаа рабшьҭраҟәа амшын иаваршәны иахьынхо аҭыԥқәагьы зыгәҭа еиҩыршаз ашәхеиԥш изеиԥшу. Ана-ара аҳабла ҽыцқәа, уимоу АҡәаГЕС еиԥшыз агидрофымцатә станциагьы араҡа ҳара иаабеит. Ажәаҡны ирҳәоит аԥсабара алакә еиԥш иԥшҙоуп ҳәа. Ииашатцәҡьаны алакә аҽеиԥш иԥшҙоуп аратәи аԥсабара.

Атцыхәтәаны иаацәырҵит Гәбаа адәы. Уажәада Гәбаа адәы зымбацыз, аха аҙбахә зныкымкәа-ҩынтәымкәа изаҳахьаз аԥшаҳәа иаваршәны икаршәроуп ҳәа акәын ҳгәы ишаанагоз, аха уи аҩыза акаршәра ҳамбеит. Амала, ииашатцәҡьаны анаарақәа шыҡазгьы, Мзымҭа ахықәаҽы зегьреиҳа иҵбаау, зегьреиҳа зхоура-зҵоура наҙаҙоу кәакьуп Гәбаа адәы. Гәбаа адәы агәҭа иахьагьы игылоуп ашәышықәсақәа ирҭысхьоу аць-ҵла ду. Уи аҭоурых иазаанхаз ҵлоуп. Иахьа Гәбаа адәы инхо абыргцәа ирҳәоит – рхы рдыруа иануҡала аахыс абри аҵла абра ишгылоу. Изцьашьатәузеи, ари адгьыл зыԥсадгьылыз Ахҷыпсаа рыбжеиҳараҩык анындыртцәа, ашьҭахь иаанхаз аныҟәырца, Ҭырқәтәылаҡа ианца ашьҭахь, 1864 шықәса латцара 21 азы абри аць-ҵла ду амтцан аиааира згаз аурыс ҳәынтқар ир, Кавказтәи аибашьра иааирала иахьхдыркәшаз иазкны ачара рузҭгьы. Иара уажәгьы убла ихгылоит зхыпхьаҙара 25 нызқьҩык рҟынҙа инаҙоз аурыс ҳәынтқар иколониатә еибашьра мҩаԥызгоз ар абри адәы ыкәырҭаааны ианааныркылаз изеиԥшраз... Закә блала ирыхәаԥшуаз урҭ Ахҷыпсаа рқьапҵақәа... Ақьапҵақәа иуыууа ирхыз алақәа... икьууаз ацыгәқәа... еибарҟааузаз ажәқәа... Ирымбаҙоз жәларак шахырцаз,

аԥсабара аиакәмра дуззаша шазыруз? Усҟан акәым, уи ашьтахь ԝынԝажәаҟа шықәса рнаԝсан 1929 шықәсазы аурыс шәҟәԝԝы Андреи Белыи ари атып аҷы данааи, абри аԥсабара данналаԥш, адәқәа данрықәԥш, Мзымта азиас даныҷԥынгыла ауп абас аниԝыз: «Араҟа збыгьқәа еилашәшәуа атлара, аԥсабара... зхьарч-шьтыбжь го акәарақәа... ашшы ахга ииасны ицо азиас уҳәа ирылԝны исаҳауеит ари зыԥсадгьылыз, ара инхоз, аха мчыла иқәырцаз рыбжьы... Баша ирҳәоит ауаԝы иԥсадгьыл ныжьны данцо зегьы иццоит ҳәа... Сара издыруеит ауаԝы иԥсадгьыл аҷы ишаанхо иԥсы, ибжьы... Сара агәра згоит ари атып зыԥсадгьылыз, иахьагьы зыбжьы аԥсабара иалыԝны исаҳауа, знымзар-зны рыԥсадгьыл ахь ишыгьежьуа...»

* * *

Кавказтәи аибашьра ахьхыркәшахаз Гәбаа адәы, хыхь зызбахә ҳҳәаз аць-тла ду амтан еизеит Нхытә-Кавказынтәи ииаз аедыгьқәа, ачерқесцәа, аҟабардақәа, шаԥсыҷаа иара убас аҳәааныpцәтәи атәылақәа рҟынтәи ииаз аԥсуааи аедыгьқәеи рхатарнакцәа. Уаҟа иҟан Аҟәантәи, Гәдоутантәи, Пицундатәи, Гаграндтәи иԥеиз. Уаҟа иҟан иахьа Шәача инхо аԥсуаа рхатарнакцәагьы, иҟан Шәачеи Адлери рнагзкомқәа атакзыԥхықәу русзуԝцәа, иҟан иахьа Гәбаа адәы инхо аурысцәа, аерманцәа, абырзенцәа уҳәа рхатарнакцәа...

Амҳаць ыраа ргәалашәара иазкыз аизара ааиртит Гәбаа адәы аҳаблатә Совет анагзком ахантәаԝы Валентин Кәули. Уи иқәгылараҷы иҳәеит Гәбаа адәы тоурыхтә тыԥны ишыҟоу. Игәы иаланы ауп дшалацәажәоз ара инхоз, ари атып зыԥсадгьылыз, иаҳхысыз ашәышықәсазы иахымтцыр ада ԥсыхәа амамкәа иштагылаз... Уи далацәажәеит иахьа Гәбаа адәы зеиԥшроу, инхо ауаа зустцәоу, амилат еилаԥса шыҟоу, аха урт аиԝызара ғәгәа шрыбжьоу, ҳатыр шеиқәртцо. Ҳатыр рықәтцаны ауп аԥсуааи адыгьааи рызбахәгьы шиҳәаз.

Дықәгыланы дцәажәеит иара убас Гәбаа адәы инхо рхатәарнак Б. Цхомариа. Уи иналкааны аҭоурыхтә фактқәа дырзаатгылеит. Иҳәеит Кавказ ажәларқәа дырҷагыланы аурыс ҳәынтқар имҩаԥигоз аибашьра – школониатә еибашьраз. Уи аибашьра 1817 шықәса инаркны 1864 шықәсазынӡа ишымҩаԥысуаз, насгьы иахьхыркәшахаз дара ахьгылоу аҭыԥ аҷы шакәу. Аурыс ҳәынтқар ахчыпсаа ирыдитцеит, егьырҭ Кавказтәи ажәларқәа ишрыдитцоз еиԥш, Нхыц-Кавказ акаршәарақәа рахь ииасырц. Уи мап ацәыркит ахақәитра иашьцылахьаз аԥсуа абшьҭра. Нас имеибашьыр ада ԥсыхәа амоуит. Убри аибашьра иахҟьаны ауп зыпсы ҭаны ииаанхаз ахчыпсаа иқәтцны Ҭырқәтәылаҟа имцар ада ԥсыхәа зыҟамлазгьы.

Араҟатәи аизараҷы ицәажәоз аӡәырҩы излархәоз ала Кавказ еибашьуаз аурыс хәҭақәа ԥшьба абраҟа еиниеит: Аԥснытәи аинрал Шатилов ир иманы дааит, аҩадантәи – аинрал Граббе, Арҭларнтәи дхалеит аинрал-леитенант Свиатополк Мирски. Ажәакала, хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиԥш, 25 нызқьҩык аурыс ҳәынтқар ир еизеит. Араҟа имҩаԥган ар рпарад. Ашьҭахь 1914 шықәсазы Кавказтәи аибашьраҷы аурыс ҳәынтар ир аиааира ргеижьҭеи 50 шықәса аҭра инадхәаланы еиҭамҩаԥган ар рпарад.

Излархәоз ала, ахчыпсаа рыпсадгьыл ныжьны Ҭырқәтәылаҟа ианықәтц нахыс, 14 шықәса Гәбаа адәы ҭацәын. Ашьҭахь зегьраԥхьа уахь инанагаз абырзенцәа ракәзаап. Урҭ ахәы ианаақәгыла, лбаа аӡиас аԥшаҳәа иаваршәны адәқәа ишьҭаз зегьы, ашьыжьтәи амра ашәахәа ахьрыкәпхоз иҟаԥшьуаркалеиуа рыбла ихгылеит... (Ҭагалан акәын, абарҭ адәқәа зегьы иҩаз ҭырасла ихҟьан). Убри азоуп «Краснаиа полиана» ҳәа зазырхәазгьы.

Уажәы, Гәбаа адәы инхо абырзенцәа рхыпхьаӡара 700-ҩык рҟынӡа инаӡоит, аестонцәа – 400-ҩык инарыцуп, инхоит иара убас аерманцәа, иҟоуп ақыртцәагьы... Ҳәарада, зегьреиҳа зхыпхьаӡара рацәоу аурысцәа роуп. Гәбаа адәи америкатәи ақалақь Блек-Маунди аешьа-

ра рыбжьоуп. Уи аешьаратәы уанаҳәоит аџь-тԥла инаџәыхарамкәа игылоу абаҟа. Уигьы атԥакы маҷзам, аха ҳара ҳтәала, зегьреиҳа атԥакы змоу иахьа Гәбаа адәы инхо ауаа рулицаԥәа руак Аишьха ҳәа ахьахьзыртԥаз ауп. Уи мацарагьы акәым, ахҷыпсаа шахырцазгьы, урҭ рҭып ааныѕкылаз, хыхь зыѕбахә ҳҳәаз ажәларԥәа рхатарнакцәа ажәытә ҭып хьыѕԥәа акыр еиԥәдырхеит. Убас араҟа ҳара иҳаҳаит абарҭ рѡыѕцәа аҭып хьыѕԥәа: Аҽышьха, Ахҭыу, Ҷыжә, Ѕыхра, Ахштыр, Аибга, Цсашьха, Лаура (Лоуаа рабшьтра аҟынтәи ииаз ҭыпхьыѕхап), Бзерпсы уҳәа егьырҭгьы.

Американтәи иианы иԥоу Ниази Кушбаи иԥәгылараҽы абас иҳәеит: «Ҳара ибзианы иаадыруеит ара ҳзеизаз закә хҭысу, уи аадыруеит, ашәҟәԥәа рыла мацара акәымкәаны, ҳабдуцәеи ҳабацәеи абшьтрак ахьынтәи даҽеа абшьтрак ахь ииасуа иаҳзаанрыжьыз ражәабжьԥәа рыла. Сара агәра згоит, абри аѡыза ҳзеиԥш трагедиа зхароу аурыс жәлар шракәым, егьырҭ ажәларԥәагьы шракәым, уи зхароу аурыс ҳәынҭқар имѡаџигоз аполитика акәын».

Иԥәгылара атцыхәтәаны абри аҭоурых иазаанхаз аџь-тԥла амтцан анцәа димтцаныҳәеит уажәшьтарнахыс ажәларԥәа рыбжьара урҭԥәа рѡызцәа ҟамларц, ирҟәыблаазарц.

Амҳаџьыраа рымш азгәатара иазкны Гәбаа адәы аџьтԥла амтцан имѡаџысыз аизараҽы дыԥәгыланы дцәажәеит Аԥсны еиҽԥкааy ауааажәларратә гәып «Аԥсадгьыл» ахантәаѡы, аҭоурыхтә наукаԥәа ркандидат Иура Аргәын.

Дцәажәеит иара убас Ҭырқәтәылантәи ааз Уарҳан Ашамба, Шаԥсыҕ еиҽԥкааны ирымоу «Адыгахас» аиҳабы Руслан Гвашев.

Хазы-хазы, азәазәала, ирзаатгылеит аурыс ҳәынҭқар имѡаџигоз аколониатә еибашьра, импытцахаларатә политика иахҟьаны зынза иԥәзааз ажәларԥәа ишреиуоу, иаагозар ҽырԥштәыс аублааи, аԥсуа жәлар рабшьтраԥәа иреиуаз ахҷыпсааи... Иазгәартон ахҷыпсаа иахьа

Ҭырқәтәыла ишмаҷым. Ахәҭакахьала, Уарҳан Ашамба иқәгылараҽы иҳәеит арахь амҩа данықәлоз аламҭалазы ахҷыпсааи иареи шеиқәшәаз, урҭ рыпсадгьыл ахь ишеихо, амца шырку. Иара убас иазгәеиҭеит Ҭырқәтәылан инхо аедыгьқәа, ачерқьесқәа шықәсқәак рнаҩсан аҧсуаа зҭагылаз атрагедиа атәы анраҳа, аишьцәа гәакьақәа реиҧш ишрыдгылаз…

1817 шықәса инаркны 1864 шықәса латцара 21 азынӡа имҩаҧысуаз Кавказтәи аибашьра ахыркәшареи амҳаҷьыраа ргәалашәара Амши ирызкыз ари аиҧылара аҟны иҳәаз рацәан. Уи иазкны иааҩуа абри астатиагьы хҳаркәшар ҳҭахуп уаҟа иқәгыланы ицәажәоз руаӡәк иажәақәа рыла: «Иахьа уажәраанӡа аҭоурых ишыҟатцәкьаз акәымкәа инарҳәы-аарҳәны акәын ишаҳдыртцоз. Аха уажәшьҭарнахыс ҳара иаҳҭахуп, ажәларқәа зегьы ирҭахуп аҭоурых иашатцәкьа. Аҭоурых ҷыц уажә аҩра напы аркуп. Уажәшьҭарнахыс уи мҩахкьап ҳәа ҳгәы иаанагом… Агәыҧра ҳамоуп ажәларқәа зегьы рҭоурых шыҟатцәкьаз иаарҧшхоит ҳәа…»

Самырзаҟан шапсыуа дгьылу иаанхароуп

Иаҳҳысыз амчыбжь азы Апсны ахи-атцыхәеи зегьынцьара еитә ҳааилазырѡынтыз ахтыс ҟалеит. Зыҙбахә ҳамоу Қырттәыла Иреиҳазоу Асовет Ахантәаѡы иқәтцарала Гал араион апрефект иатара азтцаатәы ауп.

1921 шықәса март мза аахыс Апсны Асовет мчра шьақәыргылоуп. Абзиа ҟалазаргьы, ацәгьа ҟалазаргьы (ҳтоурых аҽы уртқәа зегьы атып шрымаз, уимоу аныҙаара аҳәааҟынза апсуаа ҳашненихьаз азәгьы иҙазом, иҟаз ишыҟатцәкьаз иаартны имҙазакәа ауаа ирбартә - ираҳартә, иахәтаз ахәшьара артартә иҟалахьеит) изваабо Асовет мчра ауп. Аха убри инаваргыланы иазгәататәуп машәыршәа цьара азәык-ѡыцьак ракәымзар, асовет система апыхтәуп ҳәа уаѡ дшықәымгылац. Ҳгәанала, апсуаа рыѡнутҟа ус ҟазтцо дҟалап ҳәагьы ҳаҟам. Ухәыужьы қақаза еилазыргыло амыҟәмабарақәа шацызгьы Асовет мчра апсуаа ирыдыркылт – дара рымчра акәын. Егьырт зегьы ракәым, Асовет мчра иаҽагылоит ҳәа ҳгәы иззаанагақәо руазәк ааигәа иикьыпхьыз истатиак аҽы ацәа шахихызгьы, атцыхәтәантәи игәыграқәа зегьы аитакрқәа ишрыдиҳәало имҳәар ада псыхәа имоуит. Урт аитакрақәа апстазааразҽы иҟалараны излаҟоугьы, Асоветқәа рымчра арҕәгәаралоуп, аитакрақәа мѡапызго ажәлар хадара рзызуа дара роуп.

Абри аҟара заҳҳәо, атцыхәтәантәи ашықәсқәа рзы иҟалаз ауадаѡрақәа рхы иархәаны, Қырттәылан Асовет мчра аххәаны, апрефектурақәа рышьақәырҕәҕәара излагаз, агәра аагоит Апсны иашьагәыту, иаборигенцәоу, ари ашьам дгьыл зыхьз аху апсуа жәлар шадымгы-

ло, мап шацәыркуа, ишаҽагыло. Агәра аагоит иара убастцәкьа уи ишадымгыло аԥсуаа инарываргыланы, Аԥсны аҩбатәи ԥсадгьылны иззыкалаз ара инхо егьырҭ амилаҭқәа – аурысцәа, аерманцәа, абырзенцәа уҳәа егьырҭгьы рхаҭарнакцәа, убарҭ рхыԥхьаҙараҽы ақырҭцәагьы аҙәырҩы. Аԥсны мацара акәым, иара Қырҭтәыла араионқәа акырԥьара апрефектқәа рыкаҭара иаҽагыланы иқәгылт.

Иабантәиааргеи апрефектқәа?

Аҳәаанырцәтәи ажәақәа ржәар аҽы излаҳәо ала, апрефектура латынтә ажәазаап, иаанагогьы атәыла хәҭа-хәҭала, иаагозар округла ишаны анапхгараҭара акәзаап. Ҭоурыхла зегьраԥхьаҙа иахьцәыртцызгьы Римтәи аимпериаҽы ауп. Аимператор изааигәаз, гәылаԥсыла иматц зуаз, иажәа иахымпоз ауаа апрефектурақәа рахь ишьҭуан, префектцәас, еиҳабацәас, хлаԥшцәас. Урҭ зхагылаз раионыз, округыз – рҟны иаацәыртцуаз иарбан зҵааразаалакгьы, даҽеакала иазгәаҳҭозар, азакәанԥҵаратә анагҙаратә мчқәа зегьы ыиасуан апрефект инапаҵаҡахь. Иара ихалагьы иҙбауан, иихәаз закәанын. Хәыҷык аҟара иԥшҙам, аха аԥсуаа рыҽгьы Асовет мчра ҟалаанҙатәи анапхгаратә системаҽы «аначальник иҽы аус уоур, зыкны уашшуада?» ҳәа рымҳәози… Ус зырҳәоз амчра зегьы убри аначальник инапаҽы иахьыказ ауп. Уажәы Қырҭтәыла иарҭо апрефектцәагьы убас ауп ишыкало.

Нас ари демократиоума?

Изҳәада идемократиоуп ҳәа. Адемократиа – ажәлар рымчра ауп. Ақалақьқәеи араионқәеи рҽы ажәлар, амчра зманы иҟоу ҳ-Конституциа инақәыршәаны, абжьы зырҭаз рдепутатцәа раԥхьатәи рсессиаҽы иалырхыз – жәлар рдепутатцәа ақалақьтәи араионтәи советқәа рнагҙкомқәа рхантәаҩцәа намхны апрефектцәа рахаргылара – демократиам, аха диктатуроуп иаанаго. Урҭ рамхра конституциала изылшо дықәзыргылаз адепутатцәа роуп – егьа

иҳараку аҭып аҽы дгылазаргьы, убри ахыԥхьаҙараҽы Қырҭтәыла Иреиҳаҙоу Асовет ахантәаҩы иакәзаргьы, азакәан ԥшра аҭаны аусԥҟа ҭижьзаргьы – мчы амаҙам, иаанаго – Аконституциа аилагара ауп.

Абри иаҳҳәаз ала ҳазлацәажәо азҵаатәы хҳаркәшар ауан аха…

Аха ҳәа заҳҳәо, уи азҵаатәы машәыршақә иахьыҟамлаз, адац-ԥашә ҳаны иахьыҟоу ауп.

Уи аилкааразы екскурск аҳасабала акәзаргьы шықәсқәак ҳашьтахьҟа ҳхьаҳәны, хыхь-хыхьла акәзаргьы, зегьрапхьа иргыланы Апсни апсуааи ирыдҳәалоу, мамзаргьы ирыцрасуа хтысқәак ҳарзаатгылароуп. Афактқәа рызгьы ахара ҳамцакәа, агазеҭ «Литературная Россия» аҟны икьыԥхьыз аматериал аҟнытә иаагоит.

Абар Гал араион апрефект иаҭаразы ақәҵара знапы аҵазшьыз Қырҭтәыла Иреиҳаҙоу Асовет ахантәаҩы З. Гамсахәрдиа еиуеиԥшым аамҭақәа рзы дышцәажәоз:

«Иқыртуам ауаапсыра иуаҩеимшхароу темпла аҽиара иаҽуп…», «… амч ҳара ҳнапаҽы иҟоуп, убри аҟнытә ахәшьадҳәацәа зегьы ирыхәҭоу аҭакԥхықәра иақәҳаршәоит. Насгьы араҟа иаҳҭатәаз иқыртцәам ҳаҕацәа зегьы Қырҭтәыла иалахҵоит…», «ҳтерриториаҽы иарбанызаалак жәларык рхаҭарнакцәа рхыԥхьаҙара иазҳауазар, абри атерриториа аганахьала урҭ зин ҽыцқәак роуеит, уи урҭ рхыԥхьаҙара ацлара бзанҵгьы иаанагом»… «Асасцәа ахьнанагалакгьы, иахьыҟазаалакгьы уатәи аҭып азы ихәартоу акы мшаԥыргеит ҳәа рҳәоны иахьа уажәраанҙа ҷьарамзар ҷьара исмаҳацт…» – арҭ аҵыхәтәантәи ажәақәа зтәу иара иакәзам, Қырҭтәыла Акомпартиа Ацентр Комитет ԥыхьатәи алидер А. Маргиани иоуп. Шәихәаԥш З.Гамсахәрдиа ицәыригаз ахапа заҟа дазыманшәаланы иақәирҕызыз…

Нас убригьы дкоммуниступ.

Арҭ хыхь иааҳгаз ажәақәа, амчра рнапаҽы иааргеижьҭеи ауп ианырҳәаз. Аха абарҭ абас рҳәартә, амчрахь инанагартә иҟазҵеи?

Ҳара ҳрылацәажәаҙом 1989 шықәса июльтәи атрагедиа ҟалаанҙатәи ахтысқәа. Амала, уааҧа Аҧсны аганахьала уеизгьы-уеизгьы иаахтыцәҟьаны Қыртҭәыла хшыҩла ихәыцуеит ҳәа ҳзықәгәыҕуаз ауаа анеформалцәа ирыдымгылозгьы, еиҳа ашәшьыра зҿеытцакшәа иааиуазгьы, уинахыс рсабрадақәа аарҿырхын, аргама иааҳҿагылт.

Агазеҭ «Литературули Сақартвело» 1989 шықәса июль 20 азы абас анын:

«…Излеилкаахаз ала, американатәи акорреспондент адырратара иҟаитцаз аҿы «аҧсуаа ақыртцәа рхәура иҭоушәа, рыҧсадгьыл рымаркуашәа, ирцәыргошәа» иҳәеит. Иаахтны иҳәатәуп: ахәура иҭоу аҧсуаа ракәым, аха уа инхо ақыртцәа шракәу, насгьы ҳаҧсадгьыл дара ишҳамаркуа. Аҧсуаа қьаф уа изқәу адгьыл – қыртуа дгьылуп, уи раҳтараны ҳаҟазам дунеихаан…»

Ақыртуа телехәаҧшрала 1989 шықәса июль 26 азы ашәҟәҩы Л. Хаиндрава иқәгылара аҟнытә: «Иарбан милатҭу Асовет Еидгылаҿы зхыҧхьаҙара 77 нызқьҩык иреиҳам, арахь зхатәы университет, зхатәы телецентр, зхатә милатҭа театр, зхатә шәҟәтыжьырта, зхатә журнал ду, зхатәы композиторцәа реидгыла, зхатә шәҟәҩцәа реидгыла, зхатә кьыҧхь змоу? Абартқәа зегьы рышьтахь, ҳтәыла ауаажәлар еиқәжьа, ақыртцәа рхәура ҳазтытцуам ҳәа иҳәҳәахуеит».

1989 шықәса июль 29 азы агазеҭ «Ахалгазрда комунисти» аҿы абас анын: «Иҳахьи ҳара ақыртцәа, ҳшьала ирҧсаҳәоу ҳадгьыл ҿыҭ-ҿыҭ зхы-зтцыхәа ззымдыруа, зкультуреи зҭоурыхи ыҟам, Кавказ ашьхақәа ирхытцны иааз абшьтрақәа израхҭо? Қыртҭәыла асасцәа абас ишыҟоу ианаанха, даҿа ҩынҩажәижәаба шықәса рнаҩсан Қыртҭәыла ақыртцәа рхыҧхьаҙара 36% рҟынҙа инеиуеит, шәышықәса рнаҩсан – 7% рҟынҙа… Уи иаанаго – ақыртцәа ҳақәзаароуп… Ҳара иҳалшогьы, иҳалымшогьы ҟаҳцароуп Қыртҭәылан ақыртцәа рхыҧхьаҙара 61% рҟынтә 95% рҟынҙа ахаларазы. Қыртҭәыла иачҳар

алшоит хә-процентк асасцәа. Дара убартгьы ақыртшәа здыруа, ақыртуа жәлар рфеномен ахәшьара азто, иадгыло ракәхар ауп. Ҳара ҳазхәыцуазароуп, асасцәа рыкәцаразы мҩас иԥшаатәу. Уажәшьта иаамтоуп зхы зымаԥагьахаз, ацашьа иакәымшәаз асас амҩа изырбаша азакәан аԥтцара. Аԥснытәи автононмтә республикеи Аахытц-Уаԥстәылатәи автономтә области рҟны ақыртцәа ԥаԥсацәаны ианбанзаҟазаауеи?

Қыртгьтәыла ақыртцәа рхала иртәызароуп».

Қыртгьтәыла итытцуа иарбан газетзаалакгьы («Ленинское знамя» рыламтцакәа), иарбан журналзаалакгьы рдаҟьақәа рҽы иформалтәым аорганизациақәа рхатарнакцәагьы, атцарауаагьы, ашәҟәыҩҩцәагьы, Қыртгьтәыла акоммнисттә партиа анапхгаҩцәагьы еиқәырғызуа ирхәо акоуп.

Абас иааиуан иаҳҳысыз ашықәс азы Иреиҳазоу Асовет ашҟа алхраҟәа мҩаԥыргаанза.

Рнапала ишьтырхыз ашовинисттә цәқәырпа ишалаз Қыртгьтәыла амчра наганы иахьа иахагылоу инаддыркит. Ргәы иаанагон, даргьы иҳәыпы-зыпуа ишыҟаз иаанхон ҳәа.

Аха ус иҟамлеит, ус ҟалашьагьы амамызт…

Қыртгьтәыла Акомпартиа (уаанзагьы ахьз иахыз ауп акәымзар, – акоммунисттә идеиақәеи иареи агеи-ашьхеи раҟара рыбжьан) аақагьежьаан зегьы рганахьала иахьатәи Қыртгьтәыла анапхгара имҩаԥырго аполитика инатцагылт.

Уажәшьта ҳаитаиасып Аԥсны ишазыҟоу ашҟа.

Уажәраанза, аԥсуаа ҩышә шықәса рнаҩсан Нхытц-Кавказнтәи арахь илбааит, ари адгьыл аҽы исасцәоуп ҳәа иҳәҳәоз, командак роузшәа иаақагьежьаан «Қыртгьтәыла иаборигенцәоу ақыртцәеи аԥсуааи роуп» ҳәа иаақагылт.

Избан, абас изықагьежьааи?

Иқагьежьааит уажәазы – Аахытц-Уаԥстәыла азтцаатәы збаны иалгаанза. Ишыжәбо еиԥш, уи азтцаатәгьы азбра

дара ргәы ишаанагоз ирмарианы изыҟамлеит. Аибашьра иаҿуп… «Ҳара ҳадгьыл ауп» ҳәа ахьӡцаны, адунеи зегьы еиқәжьа, дара ратцкыс акырӡа еитцоу амилат ықәрхырц ишаҿу икказа иааԥшит. Зегьы ирбеит…

Уа рытцԥақәа аапшуа ианалага (ҳара ҳазҿу инеизакны ақыртуа жәлар ракәзам, рнапхгара роуп), Қырттәыла инхо егьырт амилатқәа рхатарнакцәа ракәым дара ақыртуа жәлар рыԥнутцҟа адгылара ирымаз цыкәкәошәа анырба, уажәрааназа «адемократиа» ҳәа иззыҳәҳәоз инагәтасын, апрефектқәа цәырыргеит.

Ҳара ҳтәала, даҽеакала уазнеиуазар, урт апрефектқәа ҳара ҳзы мацара еиҿыркаазшәа ауп ишыҟоу. Избан? Избанзар, Қырттәыла Аидгылатә еиқәшаҳатра анапатаԥра мап ацәнакит. Апсны акәзар, Асовет Еидгыла Афедерациа асубиектк аҳасабала хазы уи анапатаԥра иазхиоуп. Анапы анатанаԥ нахыс Асовет Еидгыла иахәтакны иҟалоит, Қырттәыла акәзар, уи антытц иаанхоит.

Даҽеакгьы, ишдыру еиԥш, март 17 азы ҳтәылаҿы референдум мԥапгахоит. Қырттәыла уи амԥапгарагьы мап ацәыркхьеит. Апсны иқәынхо амилатқәа – апсуаа, аурысцәа, аерманцәа, абырзенцәа уҳәа рхатарнакцәа ацентртә телехәапшрала иқәгылан референдум амԥапгара ишадгыло атәы рҳәахьеит. Цоуп, Апсны инхо ақыртцәа рхатарнакк дықәгыланы мап ацәикит, аха агәра ганы ҳаҟоуп, ара инхо дара ақыртцәа рыԥнутцҟа Асовет Еидгыла аиқәырхаразы референдум зҽалазырхәуа шмаҷԥым.

Ажәакала, абри аԥыза атагылазаашьа аан, Апсны рмаҟахы ишадҿаҳәалоу иаанхарц азы иҟатцатәузеи ҳәа ианхәыц – иазкылст апрефектцәа ратара азтцаатәы азбарахь. Рыгәтакы рцәаргамамхарц, апхьа напы аркын Қырттәыла егьырт араионқәа рҿы. Ус, ишыжәдыруа аипш, февраль 11 рзы Ареспублика Қырттәыла Иреиҳазоу Асовет ақәтцарала Гал араион апрефект датан. Ари ас

аҟатцара иаанаго, Апсны амч зманы иҟоу аконституциа астатиақәа 1, 66, 120 рыцҟарақәа реилагара ауп.

Жәабран 13 азы Апснытәи АССР Иреиҳаҙоу Асовет Апрезидиум иаднакылаз ақәтцарала апрефект иатаразы Қырҭтәыла анапхгара ирыдыркылаз амч амам ҳәа иццхьаҙоуп.

Избан, Гал араион ала изалагеи?

Ҳара ҳтәала, уи ашьаҷа цшыхәрак иаҩызоуп. Уаҟа дара ртәы иакыр – нас маҷ-маҷ Апсны егьырҭ араионқәа рахьгьы ииасышт. Аха ус иамур, ма Апсны Гал араион ацрырҟьарц, уи жәытә-натә аахысгьы Қырҭтәыла иатәын, уаҟа инхозгьы қырҭцаан ҳәа ахьыҙцан.

Нас ииашатцәкьаны Гал араион Қырҭтәыла иатәызу Апсны акәу изтәыз? Уа инхоз апсуаазу қырҭцәазу?

Абри азы иааҳгар ҳтахуп «Апсны – Қырҭтәылаҙам» ҳәа зыхьзу 1907 шықәсазы Москва ауниверситеттә типографиаҷы икьыцхьыз ашәкәы аҩбатәи ахы «Изуст-цәадаз самырзаҟаназ?..» аҟынтәи цыцтцәахақәак.

* * *

«Вся территория Абхазии (Сухумский округ) разделена административно на 4 участка: Гудаутский, населенный, за исключением немногих русских сел (Баклановка, Бамбора, Высокая, Петровская), абхазами; Гумистинский, из которого абхазы после войны 1977-78 гг. были высланы, где их в настоящее время очень мало, а земли их заняты менгрельцами, греками, русскими, армянами, эстонцами; Кодорский – так же населенный абхазами с малой дозою менгрельцев; и наконец , Самурзаканский участок – самый большой по количеству населения, самый облюбованный грузинскими националистами кусочек Абхазии. Грузинские националисты без стеснения утверждают, что самурзаканцы – грузины. Известный Якоб Гогебашвили в своем «Русском слове» говорит, что «Самурзакан – одно из названий Грузии. Цхумели гово-

рит что Самурзакан населен исключительно грузинским племенем». Епископ Кирион письменно и устно проповедует, что «самурзаканцы самые настоящие грузины, и родной язык их грузинский. Его единомышленники не стесняются печатно заявлять: «Самурзаканцы принадлежат грузинской национальности, это не требует доказательств»...

Но какие доказательства? Их нет. К каким бы доказательствам мы не обратились, везде ясно, как Божий день, увидим совершенно обратное. Увидим целую цепь доказательств того, что самурзаканцы – абхазы, а не грузины.

Да, самурзаканцы такие же абхазы, как жители кодорского и гудаутского участков. Исторические, философские и этнографические данные без малейшего сомнения показывают, что самурзаканцы – абхазы. Свое имя этот район получил от имени одного из владетельных князей Чачба (Шервашидзе), очень часто употребляемого абхазами имени Мырзакан. «Са»– приставка, образованная из личного местоимения «сара» – «я», употребляемая в качестве притягательного местоимения».

«Река Ингур всегда была границей Абхазии. Абхазы тщательно оберегали эту границу от вторжения соседних народностей, и поэтому Самурзакан только со временем утверждения над нею русского владычества стал доступен менгрельцам, имеретинцам и другим грузинским племенам».

«После русско-турецкой войны 1877-78 гг. за каких-то 30 лет многое изменилось. В Самурзакан нахлынули массы мегрельцев, среди абхазских образовались целые мегрельские поселения. В руках мегрельцев оказалась промышленность, торговля, а затем и различные служебные должности: священники, учителя, чиновники и писчие в управлениях и т.д. Куда ни обращался абхазец по необходимости, везде было обязательным знание мегрельского языка. И население Самурзакан быстро

усвоило его. Абхазы вообще чрезвычайно способны к изучению языков.

Однако, ни все население Самурзакан приняло в употребление мегрельское наречие. Некоторые общины, как, например Бедийская, Гальская, Окумская поныне сохранили абхазскую речь. Это обстоятельство яснейшим образом показывает, что коренное население Самурзакан не только говорило в прошлом, но и говорят в настоящее время на абхазском языке».

«…В Самурзакане княжеские и дворянские фамилии – чисто абхазские, хотя и переделанные в разное время на грузино-мегрело-имеретинский манер. Крестьянские же фамилии соответствуют тому, в каком поселке живут: в мегрельском – мегрельские, в абхазском – абхазские. Нужно иметь в виду, что фамилии, даже при наличии письменности, видоизменяются весьма легко в угоду моде. Припомним недавнее время, когда в Грузии масса туземцев писала свои фамилии с оканчанием «ов». Но подул новый ветер, и там где было «ов» явились «дзе», «швили» и «скуа». Тем более, легко должны были изменяться формы фамильных прозвищ у народа без письменности. И однако несмотря на все переделки и искажения Самурзаканских фамилий, абхазское происхождение их не подлежит малейшему сомнению. Среди княжеских фамилий, несомненно, абхазскими являются: Ачба (по-самурзакански это фамилия произносится Анчибая, а еще, на имеритинский манер, Анчабадзе). Инал-ипа у самурзаканцев Иналискуа, у имеритин – Иналишвили, Дзяпш-ипа – Зипшскуа, Зепишвили. Емхаа обратилась в Эмухвари, Маан в Маргания, Лакрба – Лакербая и т.д.

К приведенным выше можем добавить также переделанные на мегрельский манер чисто абхазские крестьянские фамилии. Так например Зыхуба (Зухубая), Тарба (Тарбая), Лацушба (Лацузбая), Кецба (Кецбая) и т.д. Как видим, вывод, который обязан сделать всякий бес-

пристрастный человек это: корень фамилий указывает на исконное происхождение самурзаканцев, и вряд ли кому удастся доказать обратное. Этнографические основания заверяют, что коренное, аборигенное население Самурзакан – чистокровные абхазы».

К этому мы хотим добавить еще один факт. Известный грузинский ученый К. Д. Мачавариани в своей книге «Путеводитель по городу Сухум и Сухумскому округу», вышедшей в 1913 год писал: «В Самурзакан проживает абхазцев 33639 человек, мегрельцев, имеретинцев, гурийцев – 3915 человек».

* * *

Гал араион апрефект иатара ахҟьа-цҟьақәа ҕәгәахеит. Хыхь ишазгәаҳтахьоу еипш, Апсны Иреиҳаҙоу Асовет иаднакылаз ақәцарала уи мчы амам ҳәа иԥхьаҙоуп. Уи ус шакәу арҭ амшқәа рзы Москвантә ацентртә телехәаԥшрала изныкымкәа-иҩынтәымкәа ҳтәылан ирылархәеит. Апсны акәзар, ахи-атцыхәеи зегьыңцьара еиланарҩынтит. Уи азҭаатәы иазкны жәлар рфорум аҽы акырынтә еилатәахьеит. Узеигәырҕаша, апсуаа реиԥш, Апсны инхо егьырҭ амилатқәа рхатарнакцәагьы уахь инанагеит. Зегь еидызкылоз акоординациатә советгьы еиҽыркааит.

Ҳфорум аҽы изларыҙбаз ала, Галҟа атагылазаашьа аилкааразы ишьтын гәыԥҩык: Апсны жәлар рфорум апрезидиум иалоу, Аҟәатәи аорганизациа аусбарта ахантәаҩы Валери Кәарҷиа, атыжьырта «Алашара» аредактор хада, еицырдыруа апсуа шәҟәҩы Платон Бебиа, атоурыхтә наукақәа ркандидат Ҭемыр Ачыгәба, асахьатыхратә цараиурта адиректор Витали Лакрба, Жәлар Рфорум Аҟәатәи аорганизациа аусбарта апрезидиум иалоу Артиом Анқәаб. Убарҭ рхыԥхьаҙара салан абарҭ ацәаҳәақәа равторгьы.

Ажәак-ԥажәак рыла иазгәаҳҭозар, уа ҳахьнеиз ҳрылашәеит астол гьежьааи хельсинкитәи агәыԥ еиднакылои: зны-зынла иаамҽыцхо, аха ҳхы ҟажаны ҳҽеанкыло ԥынԥажәаҟа минуҭ имԥаԥысуан ҳаиԥылара… Урҭ рҟынтәи бзиа ҳшазыԥшымызгьы, еилаҳкааит – акгьы ацәшәара шаҭахым, (аха уи иаанагаҙом гәышԥыла ирыжәлатәуп, апровакациа ҟатцатәуп ҳәа), дызусҭзаалак иацәажәарагьы шауа. Еилыкка ауп ишаабаз, Гал инхо ҳашьцәа, ҳажәлантәқәа рыгәҭасра шаҭахым. Аамҭа иага бжьалахьазаргьы, шәԥык рахьтә аҙә иакәзаргьы иапсуара ашьа изынханы дҟамларц залшом. Уи иара атәы ҟанамтцаргьы ауҙом…

* * *

Апрефект иаҭара ахҟьа-цҟьақәа макьанагьы еиқәымтәац, еиқәтәарангьы иҟаҙам. Избанзар, инеизакны Асовет Еидгыла аҙбахә ҳамҳәаҙаргьы Апсны иажьымиацәам, иацәтәыму аднакыларцгьы иҟаҙам.

АҬЬЫНҬЬТӘЫЛАТӘ ЕИБАШЬРА

1992 шықәса, ииуль 23

1931 шықәса инаркны Асовет Еидгыла еилаҳаанҙа Аҧсны автономтә республикак аҳасабала Қырҭтәыла иалан. Убас шакәызгьы, ССР Аҧсны ҳәа иамаз астатус амхны, иавтономтә республикан ишьҡатцазгьы, уи ишҳәынтқарраз иаанхеит. Аҳәынтқарра – ҳәынтқарроуп ҳәа изларшьо х-мчык иамоу рыла ауп – анагҙаратә, азакәанҧцаратә, аусҙаратә мчқәа.

Аҧсны, хыхь ишазгәаҳтаз еиҧш, астатус автономтәра аҟынҙа ишыладырҟәызгьы, арҭ ах-мчык шамаз иаанхеит. Иара убас ахатә Конституциагьы азынхеит. Аҧсны Иреиҳаҙоу Асовет, Аҧсны Аиҳабыра, еиуеиҧшым анаркоматқәа (ашьҭахь аминисррақәа ҳәа зыхьҙырцаз) аман. Ажәакала иҳәынтқарран. Цоуп, урҭқәа зегьы лаҧшхырпагақәан, зинк ҳәа акгьы рымаҙамызт. Қарҭаа ирҳәоз акәын иҟарцоз.

Убас ишыҟаз, Асовет Еидгыла аилаҳара ианалага, Қырҭтәыла Асовет Еидгыла иалтцырц ианалага, ууанҙа мчы змамыз Аҧсны Иреиҳаҙоу Асовет абжьы ҕәгәа аргеит.

Ари ҟалеит 1990 шықәсазы. Аҧсны Иреиҳаҙоу Асовет аҟны ақыртуа депутатцәа рхыҧхьаҙара злеиҳаз ала, аҧсуаа асессиатцәкьа амҩаҧгара рцәыуадаҩхеит. Арахь, Асовет Еидгыла еиҧш, адунеи зегьы иадырҳар акәын Аҧсны – Қырҭтәыла шакәмыз.

Аҧсны инхоз егьырҭ амилатқәа рҿтәи Иреиҳаҙоу Асовет ахь иалхыз адепутатцәа рыцырхырааны, дара

рахь ииаганы, еизганы, атыхәтәаны Валериан Кобахиа илшеит асессиа аартра, адунеи зегьы иаҳаз Аапхьарагь рыдыркылеит.

Уи ҳзакәанҧцаратә мчы иагаз раҧхьатәи иааиран.

Аҩбатәи аиааира – Аҧсны Иреиҳаҵоу Асовет Ахантәаҩыс Владислав Арҵынба иҟаҵара акәын. Уи Иреиҳаҵоу Асовет Ахантәаҩыс иалхра иҷьоушьартә ишыҟоугьы, ақыртуа депутатцәа адгылеит, рнапқәа ирҩахеит. Ашьтахь қыртуа депутатк иҳаиҳәон: «Зегь реиҳа ҳзыцәшәоз Озган дҟалар ҳәа акәын...» Ажәакала, аҵыршы иацәшәаны аҵыблара иалаҧалаз ирҩызахеит...

Ахҧатәи аиааира – Иреиҳаҵоу Асовет ҽыц аналырхуаз аҧсуа депутатцәа ақыртцәа раасҭа ҩыцьа рыла еиҳаны ралхра қарҭаа ахьақәшаҳатхаз ауп.

Абас ҳҽынаҳхар, усҟан имҩаҧысуаз Аҧсны Иреиҳаҵоу Асовет иарбан сессиазаалак – иҭоурыхтә сессиан ҳәа ххәар ҳиашахоит. Убас шакәугьы, убартқәа зегьы иаарылкааны, тцаҟа сазаатгылар стахуп 1992 шықәса ииуль 23 рзы имҩаҧгаз Аҧсны Иреиҳаҵоу Асовет асессиа.

Аҧьыҧцьтәылатәеибашьра аламҭалазтәи аамҭа саназхәыцуа, изыхҟьа-зынҧа сыздыруам, аха лассы-лассы исгәалашәо ируакуп ииуль 23-тәи амш. Уи аҽены зегьраҧхьаҵа акәны Аҧсны ахҭнықалақь Аҟәа аҿтәи астадион аҟны имҩаҧган аҧсуа-адыга жәларқәа Жәларбжьаратәи рфестиваль.

Аҧсуааи адыгааи риешьаратә фестиваль атцак ду шамазгьы, уиазы акәҵам уи амш зысгәалашәо.

Уи аҽены, аҧсуааи адыгааи ҳҭоурых аҿы зегь раҧхьаҵа акәны еишьцәоу аҩ-жәларык ҳбызшәақәа рыла икьыҧхьыз агазеҭ «Аҧсны» аномер ҷыда ахьҭҳажьызгьы акәҵам уи амш зысгәалашәо.

Уи аҽены имҩаҧыст Аҧсны Иреиҳаҵоу Асовет асессиа. Уаҟа иқәгылан Аҧсны ҧхьаҟатәи аҧеиҧш шәи ҧшьынҩажәа градус рыла иназырҳәы-аазырҳәуаз азҭаатәқәа.

Асовет аамҭазы (еиҳа ииашахоит ишыҟатцәҟьаз иаахтны иаҳҳәар) 1921 шықәса инаркны 1922 шықәсазынӡа Аҧсны зхала иҟаз Советтә Республикан; 1922 шықәса инаркны 1931 шықәсазынӡа Аҧсни Қырҭтәылеи наҟааҟ ирыбжьартцаз аиқәышаҳаҭрала еиҟараз тәылақәаны Аахытҵ-Кавказтәи Ареспублика иалан. Убас еиҟараз республикақәан азоуп 1922 шықәса декабр 30 азы Москва, Асовет Еидгыла аиҿкааразы Аиқәышаҳаҭра Аҧсни Қырҭтәылеи рхаҭарнакцәа хазы-хазы рнапқәа заҵарфызгьы.

Аҧсны ахьӡала уи инапы аҵеифит Николаи Ақырҭаа.

1931 шықәсазы Сталин идҵала, иаахтны иаҳҳәозар, телефонла иҟаиҵаз адҵала, Аҧсны автономтә республиканы Қырҭтәыла иалеиҵеит.

…Қырҭтәыла афажәатәи ашәышықәса ҧшьынфажәижәабатәи ашықәсқәа рзы Асовет Еидгыла иалтцны хазы излацази, насгьы 1918 шықәсазтәи рдемократиатә республика аконституциахь излаиасызи рыла, иара убас уи рконституциаҿы Аҧсны зынӡаскгьы изларбамыз ала, Аҧсны Иреиҳаҵоу Асовет адепутатцәа хыхь зыӡбахә ҳҳәаз рсессиаҿы еиҧеакны ирыдыркылаз ақәҵарала – 1925 шықәсазтәи ССР Аҧсны Аконституциахь ииасит.

1925 шықәсазтәи ССР Аҧсны Аконституциа – ихьыҧшымыз, хазы иҟаз Аҧсуа Ҳәынҭқарра иаконституциан. Уи Аконституциа излашьақәнаргәгәоз ала, Қырҭтәыла Аҧсны ахь ус амамызт, хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиҧш, урҭ афбагьы хазы-хазы иҟаз еиҟараз ҳәынҭқаррақәан. Иџьоушьартә иҟоуп, аха Асовет Еидгыла анхыбгала, Америкеи Амраҭашәарахьтәи Европа аҳәынҭқаррақәеи Сталин ихьӡ зыдҳәалаз акгьы аанмыжькәа, зегьы ҟәыбаса иқәҵатәуп ҳәа иаақәгылт. Уи ихьӡ иадҳәалоуп ҳәа 1941–1945-тәии шықәсқәа рзтәи асовет уаа рџьынџьтәылатә еибашьраҿы иргаз аиаааиратцәҟьа ыҟамызшәа, Германиатәи афашизм ааха ҕәгәа азҭаз дара ракәушәа аҳәара иалагеит.

Абри аан Сталин иҟаитцаз азиндара, ҳара ҳазҽу – апсуаа ҳагәхьаа мкыкәа, ҳапсы тазамшәа, ҳапсадгьыл ҳацәганы, ххата ақыртцәа рнапатаҟахь ҳаиаганы, урт агеноцид шаҳзыруаз, иахьа уажәраанзагьы рхахьы иааргазом.

Иааргазом, уи Сталин хатала иҟаитцаз аиакәымрақәа ишырхадоугьы.

Иааргазом, избанзар, Қыртгәыла зеипшразаалак дара ирыдгылоит, Апсны зыдгылоу Урыстәыла ауп азы. Америкеи Урыстәылеи даара еибатахушәа, еизааигәахоушәа ишаҽугьы – Америка зыцәшәатцәҟьоу ҳәа адунеи аҿы иахьа иҟоу – миллиардки бжаки зхыпхьазара ахыс-хьоу Китаигьы акәым, уи инашьтархх инеиуа Индиагьы акәым, зиадертә мчхара Еидтцоу Америкатәи Аштатқәа ирываҟәалоу, цьара-цьара аиадертә бцьар ахкқәак ргана-хьала дара ратцкьысгьы акырза ирапызгахьоу Урыстәыла ауп.

Абасала, Урыстәыла иадгылоу Апсны ҳәынтқаррак аҳасабала ѡы-шықәса раахыс ишазхартцахьоугьы, Америка ххәынтқарра азхатцара акәым – иаҽагылоит. Уи ауп апсуааи ақыртцәеи Женеватәи реиҿцәажәарақәа Апсны аамтала мап зацәнакуа. Мап шпацәнамкуеи, Қыртгәылеи Апсни рыбжьара уажәшьтарнахыс аибашь-ра ҟамларц азы аиқәышаҳатра анапы атцаѡра ақыртцәа мап ацәыркуазар, уи ахатыпан «ахтцәацәа» рыргьежьра азтцаатәы ҳалацәажәап ҳәа иқәгылазар, уи азтцаатәы аҿы Америкеи Амраташәарахьтәи Европа атәылақәеи дара ирыдгылозар…

…Ҳаитаиасуеит 1992 шықәса ииуль 23 азы имѡапысыз асессиахь.

Апсны Иреиҳазоу Асовет асессиа аусура иалагаанза, апсуааи адыгааи Жәлар бжьаратәи рфестиваль иазкны зегьрапхьаза акәны, еиуеипшым апштәқәа атаны, компиутерла итҳажьыз агазет «Апсны» аномер цыда наганы Владислав Арзынба ианынаисырк, жәаѡа-даҟьа змаз уи агазет неитцыхны, ахы инаркны атцыхәанза данахәапш,

сара сахь даахьаҳәны ҽааиҭит: «Уаҳа назҭахым агазеҭ аномер ҷыда рҧугалт ҳсессиагьы ҳфестивальгьы. Амала, агазеҭ «Аҧсны» есымшатәи аномерқәа абас рҭыжьра шәзеиҿкаару?»

«Уи шәара шәнапы ауп изку», – сҳәеит сара.

«Иахьа асессиеи афестивальи мҩаҧаагароуп, ҳаилахоуп. Уаҵәы ашьыжь унеи сара сҿы, унеи агазеҭ абас есымша иҭыҵуа аиҿкааразы иаҭаху азҵаатәқәа зегьы уманы. Суцхрааугит, судгылоит зегьы рганахьала».

Ииашаҵәкьаны, адырҩаҿны иҙбан: мызкы ахалаатцыхәала агазеҭ «Аҧсны» есымшатәи аномерқәа компиутерла рҭыжьра ҳалагарц. Уи азы ҳредакциа ахыбраҿы, ҩ-уадак рҿы игылаз, хаҭала Урыстәылантәи ҳамҭас Аҧсны иарҭаз акомпиутерқәа «уажәшьҭарнахыс агазеҭ «Аҧсны» иатәуп» ҳәагьы сеиҳәеит

Ааи, 1992 шықәса ииуль 23 нахыс ҳаҧсуа милаҭтә кьыҧхь иауасхырны иҟоу агазеҭ «Аҧсны», Дырмит Гәлиа иажәақәа рыла иаҳҳәозар, ҽаҧарак иҧон... аибашьра иаламгазҭгьы...

* * *

Ҳдепутатцәа зегьы еиҿкакны напеинҟьарыла 1925 шықәсазтәи Аконституциахь ианиас, сара игәасҭеит уи асессиа аусура иалахәыз адепутатцәа зегьы рнапқәа шеинырҟьазгьы, рхы-рҿқәа хәыцрала ишҭәыз...

Уажәшьҭа еилыскаауеит ари аҩыза азҵаатә ду асессиахь инаргаанҙа Владислав Арҙынба иарҭьажәҩан ивагылаз ҳдепутатцәа акырынытә ишышьҭырхыз, ишышьҭартцаз, ахҟьа-пҟьа зеиҧшрахозеи ҳәа ишазхәыцыз, нас Аҧсни аҧсуааи гәык-псыкала иаҳзыҟаз, аҧышәа ду змаз аиурист, ашьҭахь Урыстәылатәи Афедерациа аиустициа аминистрсгьы иҟартцаз Иури Калмыковгьы дшаарыпхьаз, игәаанагара ишазҵааз...

Уажәы изласгәалашәо ала, асессиа аартра хымш шагыз – 1992 шықәса ииуль 19 азы «Мыкәашҭа» имҩаҧгаз аныҳәаан асасцәа дахьқәа рзы иҟатцаз атрибунаҿы

Владислав Арҙынбеи Иури Калмыкови аконцертқәа мҩаԥызгоз рахьгьы зны-зынла ишынаԥшлозгьы, иубартәы иҟан иааҟәымтцзакәа зтцаатәык инеимтцакы-ааимтцакуа ишалацәажәоз.

Арҭ ацәаҳәақәа зыҩуеи Платон Бебиеи урҭ аҩыцьа рышьтахьтцәҟьа ҳнаган аԥшәмацәа ҳазладыртәаз ала, сызлацәажәо уҳәан-сҳәанла исаҳаз акәзам, хатала сызлахәыз, хатала избаз ауп.

«Ишәарҭоуп, даара ишәарҭоуп, аха даҽеа мҩакы ыҟам… Даҽеа мҩас иҟоу шәара ишәызшәыдкылом. Саргьы ишәыдышәкыларoуп ҳәа исызшәабжьгазом. Уи наунагза ақыртцәа рхәура шәыштоу аанхароуп иатцанакуа…» – арҭ схаҷы иаанхаз ажәақәа зтәыз Иури Калмыков иоуп.

Нас даахәмаршәа инацитцеит абас: «Сара уҟабардоуп ҳәа шысзырҳәогьы, абиԥарала саԥсуа-шьтроуп. Ус анакәха, сыгәра шәга, сахьагалакгьы – гәыла-ԥсыла еснагь сышшәывагылоу…»

* * *

…Сеитагьежьуеит асессиахь.

Анапеинҟьарақәа анеиқәтәа, гәыԥҩык адепутатцәа аԥхьатәи ариад аҟны итәаз Иури Калмыков иахь инеит. Уи ихы ҩышьтихын, зегьы азәазәала блала иааимидан, нас ҷааитит: «Ишәыдысныхҳәалоит, ари Аԥсны ахьыԥшымра аиураҷы раԥхьатәи шьаҷоуп. Амала, итцегьы еиҳау, иахьазы шәызқәымгәыгуа ашәарҭарақәа цәыртцыр ауеит…»

* * *

«Мыкәашта» аныҳәаҷы ииҳәази асессиаҷы ииҳәази еидкыланы санрызхәыц иаргьы ҳдепутатцәагьы, рхәыцрақәа зызкыз здырт. Урҭ зыцәшәоз ҟалеит хымчыбжьа рышьтахь.

Ус шыҟалоз «ҳахьтәы парламент» ҳәа ҳажәлар иззырҳәоз аҷтәи адепутатцәагьы ирдыруан, ахәта-

кахьала: Сергеи Багаԥшь, Алеқсандр Анқәаб, Сергеи Шамба еитԥаҕәҕәа игылан. Еитԥаҕәҕәа игылан иара убас егьырҭ адепутатцәагьы, иаагозар ҷырԥштәыс: Леонид Лакербаиа, Константин Озган, Алеко Гәарамиа, Даур Ҭарба, Сократ Џьынџьолиа, Валери Кәарҷиа, Владимир Занҭариа, Зураб Ачба, Иури Воронов, Енвер Қапба уҳәа егьырҭгьы. Урҭгьы иҟалаз рцәа ианырит азоуп, инкахәыцуа изгылазгьы…

Ус иагьыҟалеит.

1992 шықәса август 14 рзы Қырҭтәыла Аԥсны иақәлеит.

Иалагеит Аџьынџьтәылатә еибашьра…

Аԥсны еиқәзырхаз хаха-хымш

1992 шықәса август 14 – Аҧьынҷьтәылатә еибашьра ианалагаз актәи амш иазкны иҳәатәу шырацәоугьы, хыхь-хыхьла сазнеизаргьы, уи раԥхьатәи сыстатиаҿы ихацсыркит.

Амала, уи аҽены аԥсуаа хәычгьы дугьы, Аԥсны ҳаҟа, аҳәааныркәа ҳаҟа зегьы иаадырт, иаадырт-моу лабҿаба иаабеит, ууанӡа егьараан иаҳҳәахьазаргьы, ҳаҟазаареи ҳаҟамзаареи азҵаатәы царҭа амамкәа итҵарӡаны, ахықә аҟны инаганы ишықәдыргылаз.

Аҟәа, Ацҳа ҟаԥшь амрагыларахьтәи аганахь ала ақыртцәа ртанккәеи рыри ааин игылан. Ртанккәа руак, ацҳа ақәсра згәаҕьыз, ҳаҷкәынцәа иргаз (аремонт аназыру ашьҭахь) иаадыртцәин, абзарбзан ахы дара рахь ирханы иаагылт, аха танкзаҵәык жәабала зхыԥхьаӡара ыҟаз дара ртанккәа рҿы иалшараны иҟаз. Аха дара уи иацәшәоу, ҳаҷкәынцәа ирымаз автомат хыц-ѳыцкәак рыла ирҿагылан имшәа-имырҳа рабашьра ахьыргәаҕьыз иацәшәоу здырхуада, ируа-ирҳәо иақәымшәо ииаанхеит.

Уи аамҭа ахы иархәатәын, аха изла?

Ҳаиҳабыра аицәажәарахь ииаст…

Ақыртцәагь уи иақәшаҳаҭхеит…

Аицәажәара, зны-зынла ишааиԥҟьалозгьы, хаха-хымш ицон…

Иахьа уажәраанӡагьы убасҟан имѳаԥысуаз аицәажәара иахәҭоу ахәшьара аҭаӡам.

Аха уи уашьҭан ҳазаатгылап.

…Аибашьра ианалагаз раԥхьатәи амш антцәамҭазы, ахәылбыҽеха ианааилашәшәуаз аѳны снеит. Сынхон

усҟан, аҳабла ҽыц иахьналагоз, «Аԥшалас» ҳәа изышьҭаз акрыфарҭа аԥхьа жә-еихагылак змаз, ахимиатә зауад иаргылаз ахыбраҽы. Иҵьоушьаша, жә-еихагылак змаз уи ахыбраҽы ԥсыуас иҟаз сараҙәзатҵәык сакәын, ѳ-ҭзык аерманцәеи, х-ҭзык аурысцәеи рнаѳсан – егьырҭ зегьы гырцәан, қырҭцәан, шәанцәан. Аҟәатәи ахимиатә зауад аҽы аус зуаз аԥсуаа рхыԥхьаҙара уеизгьы-уеизгьы ишырацәамызгьы, аҙәызатҵәык идамхаргьы уи аѳны аҟны ауадақәа имоуит, арахь, ауадақәа аныршоз ахимиатә зауад аиҳабыс иҟаз даԥсыуан. Уигь политикан – аиҳабыс аԥсуа дҟарҭон, инапқәеи ишьапқәеи ҽаҳәаны, икәаҕа иааиватәоз зегьы қырҭцәан.

Ахәылбыҵеха аѳны саннеи, уааҙа «ухатҵкы» ҳәа мҳәакәа исмацәажәоз, имхырхәакәа саԥхьа имиасуаз сгәылацәа срымбазшәа, сырзымдырҙошәа ҟатҵаны наҟ ихьаҳәит, ҳаԥсуа танққәа раԥхьа сгылан Жәыргьыҭ, мамзаргьы Қарҭ иалалаз сара сакәу ҷьушьап.

Башаҙа схынҳәит сыѳныҟа, уаҟагьы схы злаѳнаскрыз. Сааикәыҟьашан, машьынак аанкыланы Ацҳа ҟаԥшь аҽы сааит… Аха Ацҳа ҟаԥшь ахь инарышьҭуаз абҵьар змаз ракәын. Сара снарылагылт, сара сеиԥш иабҵьардаз ҳаинтеллигенциеи, ҳақалақь-ууаи, иара убас Гәдоуҭантәи иааз шәѳыла, иҟалап зықьѳыла зхыԥхьаҙара рацәаз ауаа. Зегь зыргәамҵуаз – абҵьар амамзаара акәын. «Иаҭахханы иаиҟала акака акәым, ѳба-ѳба автоматгьы шәаҳҭоит зҳәоз абаҟоу?» – абри азҵаара акәын хазы-хазы, гәыԥ-гәыԥ еидгылаз ирылыѳуаз.

Абри аҭагылазаашьа инамаданы, снаԥыѳланы, уажәадагьы сыззаатгылахьоу зҵаатәык цәырызгарц стахуп. Сызҽугьы – Аԥсны жәлар рфорум аиҽкаара азҵаатәы ауп.

Асовет Еидгыла ахәшьара аҭараҽы ҳара аԥсуаа: ма «ҳақәнахит» ҳәа ҳақәгылоит, мамзаргьы уи «Аԥсны аршәҭкакаҷит, аԥсуаа ҳҵара-дырра, ҳкультура еизҳазыгьеит, уи еиҕьу ҳара ҳзы ҳәынҭқарра ҟамлацызт» ҳәа

ҳаақәгылоит. Арҭ азнеишьақәа аҩбагьы ииашаҙам. Ҳалагап актәи ала. Асовет мчра аԥсуаа ҳазлақәнахи, 1921 шықәсазы аиааира амгазҭгьы, ақыртуа меншевикцәа усгьы ҳақәырххьан, 1918 шықәса раахыс Аԥсны урҭ рмагәшьхәа иатцарҟьацны иркын. Ҳашьцәа ҳрыцхрааугит ҳәа Ҭырқәтәылантәи иҙхытцыз ирабашьны, ицҟьа-шәҟьа иргахьан. Ҳқытақәа амца рыцратцаны ирбылуан. Ҳаԥсуа школ-затцә – ашьхарыуаа рышкол ҿтрас иҟатцаны ирыман. Усҟан Адемократиатә Қырҭтәыла иаднакылаз аконституциаҿы Аԥсны зынҙаскгьы аҙбахә ҳәаҙамызт, иарбаҙамызт. Уи ауп Аԥсны анышьтырх, Қырҭтәыла аҳәаа Ԥсоунҙа инаганы ахьыԥшымра зрыларҳәазгьы. Ажәакала, Аԥсны рытцарҙны адунеи зегьы ржьеит – ари Қырҭтәыла ауп ҳәа.

Уи иаҿагылоз, иаҿаԥызҿуаз мчы ҳәа ҳарҭ аԥсуаа кыр ҳамазма, Асовет мчра 1921 шықәса март 4 рзы аиааира амгазҭгьы?

Ус анакәха, Асовет мчы абзоурала Аԥсны Аҳәынтқарра аиҭашьақәргылара напы аркын. Машәыршақә иҟалаз усҙамызт 1922 шықәса декабр 30 азы Москва, Кремль Асовет Еидгыла аиҿкаара иазкыз адокумент Аԥсны ахатарнак Ақыртаа инапы атцаҩрагьы. Уи инапы атцаиҩит, избанзар, усҟан Аԥсны хазы иҟаз ареспублика ҳәа иршьон. Даҿеакуп 1931 шықәсазы уи аԥыхны, иавтономианы Қырҭтәыла адҳәалара. Уинахыс ауп, ииашатәҟьаны «Аԥсны аҩажәатәи ашәышықәсазтәи амҳацьырра» аназааиз, аха убас шакәызгьы, Сталини Бериеи рышьтахь милатк раҳасабала аԥсуаа ҳаиқәырхараҿы Асовет мчра иҟанатцаз рацәоуп. Ииашоуп – уа ҩ-ганкны иҟоуп: ганкахьала – Қырҭтәыла анапатцаҟа ҳатцагәаны ҳаркын: даҿаганкахьала – ақыртцәа ҳақәбаԥҙо ианалагалак ацхыраара ҳәа ҳахьхьаҳәуаз Урыстәылаҟа акәын, ҳзыхьчоз Асовет мчра акәын.

Ари – аҩбатәи азтцаара атак ауп.

Асовет Еидгылаз ибԥаԥҵәаган иҟалаз Горбачов амчрахь инеира ауп, аитарҽиара, еиҳа ииашахоит иаҳҳәар – аитаргылара ҳәа зыхьзҵаны ицәыригаз иполитика ауп.

Ақыртцәа уи иамтцасит, насгьы рхы иархәаны изыжәлазгьы, зегь раԥхьа иргыланы Аԥсни Аахытц-Уаԥстәылеи роуп. Ахәтакахьала, ртоурыхѡѡцәа, рышәҟәыѡѡцәа, ринтеллигенциа ықәгылт: «Аԥсны – Қыртцәыла ауп», «Аԥсуаа нхара уахь ианнеиз ѡышә шықәса рышьтахь ауп», «Ақыртуа дгьыл аҽы урт шысасцәоу рхамштроуп» ҳәа.

Абри аѡыза аамта еилаѡынтра аан гәыԥѡык ҳинтеллигенциа рхатарнакцәа рыбзоурала иапцахеит Аԥсны жәлар рфорум. Ҳажәлар реидкылара, реизакра, насгьы ақыртцәа фронткны рҽагылараҽы уи иҟанатцаз, иалшаз ахәшьара уадаѡуп. Убас еилых ҟамтцакәа, ҳажәлар зегьы ҳаилатцәан ҳаҟамкәа ақыртцәа ҳажәлазтгьы ҳабакылсрыз?

Жәлар рфорум апцамкәа аибашьра ҳахьзазтгьы ҳахькылсшаз сеидру.

* * *

…Ақыртцәа ртанккәа Ацҳа ҟаԥшь аҟынза ииаит ҳәа Аԥсны Иреиҳазоу Асовет аилатәарахь инеиз ианҳаҳа «иаауа, иаҳҳәо ҳақәымшәо ҳааилатырит» ҳәа сҳәеит зны сықәгылараҽы. Изааҙарызеи, ус иагьҳахьит. Аха ашьтахь, аамта аныбжьала акырынтә сазхәыцит раԥхьатәи аминут, раԥхьатәи асаат, раԥхьатәи амш… Ишәаз, ишәаҟьаз ауаѡы аҳәынтқарра, ажәлар рус акәым, итаацәара рус азбашьа дақәшәом.

Абриаҟара зхысҳәааua Аԥсны Ахада иоуп. Уи идтцала акәын усҟан ҳаиҳабыра рделегациа Қыртцәыла анапхгара рацәажәарахь ишнеиз. Ирацәажәароуп, аха изацәажәо зустцәада? Зыпстазаара абжеиҳарак бахтала изхызгахьоу Иоселиании, уи иатцкьыс еицәоу

Китовании ирыдтәалар акәхеит. Аҳәынҭқарра, ажәлар реиқәырхаразы ҳәынҭқарҵас ахымҩаԥгашьагь уакәшәозароуп: ианаҭахха – ау иҽынӡагь уҩаӡароуп, акьаҿ иҟынӡагь улаҟәыроуп. Иахьагь сыбла ихгылоуп Иоселиании Китовании рхы дубеи ибо, ҳаиҳабыратә делегациа рԥьышә иқәтаны, тәамбашақә, дара рмилаҭтә ҟазшьа аарԥшны ишрацәажәоз… Амшә иакыз «баба» ҳәа иҳәеит рҳәоит ажәлар рҽы. Уигь ыҟан… Аха иҟан иахьа уажәраанӡа зыхә ҳамшьац, ҳажәлари ҳаԥсадгьыли реиқәырхара иазкыз даҽеакгьы. Сара сызҽу – ачҳара ауп. Башаӡа ирҳәом ҳажәлар: «акыр зычҳаз – акыр ибеит» ҳәа. Ажәлар рус аӡбараҽы ахара аԥшра аҭахуп рҳәоит, аха убри иацыстоит – ахара аԥшра зылшо ачҳара злоу ауаҩы иоуп ҳәа.

Аԥсны аиҳабыра рделегациа усҟан хаха-хымш рыҩнутҟа ақыртцәа ирацәажәон. «Ирмацәажәакәа, ирылдыршеи, зегь дара роуп аҵыхәтәаны ҳахҭнықалақь Аҟәа ақыртцәа ирзаанҳажьт» ҳәа зҳәо иахьагьы иуԥылоит. Аха усҟан? Усҟан урҭ ирзырҳәоз еицәан. Еицәан, аха Аԥсны Ахада иҟнытә адҵа ирымаз нарыгӡар акәын.

Хаха-хымш ақыртцәа ирацәажәон…

Хаха-хымш ақыртцәа рыр Ацҳа ҟаԥшь аҽы иаанкылан…

Убри аамҭа аҩнутҟала Гәымсҭа нырцә ҳамчқәа еизыркит, афронт ацәаҳәагьы ҟалеит. Еиҳа ииашахар ҟалап иаҳҳәар: уааӡа иҟаз баша еидысларақәан, афронт аԥцаны, аибашьра ахы ахьакыз Гәымсҭа ахықәан ауп ҳәа.

Ԥшьышәи жәаҩа мшы имҩаԥысуаз Аҵьынцьтәылатә еибашьраан егьа иуызаргьы, егьа иҽеишәазаргьы аҕа Гәымсҭа дызмырт.

Уи ус иҟазҵаз аамҭа ауп – хаха-хымш ҳаиҳабыратә делегациа имҩаԥнагаз аицәажәара ауп.

Аҟәа усҟаназ ҳара иаҳзаанкылаӡомызт. Излаанаҳкылоз ара инхоз рыбжеиҳараҩӡак гырцәаззтгьы, қыртцәаззтгьы, шәанцәазгьы.

Август 17 рзы, ашәахьаҽены, агазеҭ ҭҳажьуеит ҳәа аредакциаҿ ҳааит гәыпҩык. Абар урҭгьы: Қапба Владмир, Валери Амаршьан, Гьаргь Нарасқәуа, Вахтанг Аԥҳазоу, Валикәа Ҭаниа, Ҭина Аҳаш-ԥҳа. Урҭ раԥхьа инаган иқәсҵеит итҳажьран иҟаз агазеҭ аԥхьатәи адаҟьа амакет, хыхь урысшәала, нбан дула «Оккупанты вон из Абхазии!» ҳәа нантҵаны. Уи амакет ҳаманы атипографиахь ҳцеит. Аилаҩынтратҽәкьа ахьыҟалаз уаҟа ауп: ҳаԥсуа газеҭ «Аԥсны» ҟазҵоз атипографиа аусзуҩцәа «ҳзыхьчо амилициа ҳадгыламкәа ари агазеҭ ҳазҭыжьуам» рҳәеит. Иагьцьашьатәҙам, избанзар, ақыртуа газеҭ «Аԥхазеҭис хма» ҟазҵоз ақыртцәагь уаҟа аус руан, урҭ рыгәра агара уадаҩын, ацәгьа рҳәар ҳәа ишәон, иагьырҳәон.

Усҟан зегьы ҳазхьыԥшыз, ихадаз Иреиҳаҙоу Асовет акәын. Уа сахьнеиз Зураб Ачбеи Иура Кәыҵниеи рыда аҙәгьы дсымбеит. Сызнеиз азҵаатәы аҙбара урҭ ирылшомызт. Иныкәыршәны Аминиструәа Рсовет ахь сцеит. Уа исыкәшәаз, Аминистрцәа Рсовет Ахантәаҩы актәи ихаҭыԥуаҩ (усҟан азы Ахантәаҩы иусқәа назыгҙоз) Сергеи Васили-иԥа Багаԥшь «атипографиаа зыхьчаша иуаҳҵо амилициаагьы ҳамам, аха угәы иҵоукыз агазеҭ аҭыжьрагь аҭахымзар ҟалап, избанзар, уи аҩыза агазеҭ шҭшәыжьуа ақыртцәа ирмаҳар ҟалаҙом, урҭ атипографиагьы шәаргьы бомбак лашәылажьны шәԥыхааса шәыкәрҵар алшоит» ҳәа сгәы сҿанитцеит. Дақәшаҳаҭханы, атипографиаа зыхьчоз амилициа сиҭаргьы башазаарын – атипографиа аусзуҩцәа сара исзымԥшҙакәа еимпны ицахьан.

Аҙә игра иҙап, аха ҳаԥсуа литературеи ҳмилаҭтә кьыԥхьи рышьаҭаркѡы Дырмит Гәлиа ихациркыз агазеҭ анапхгаҩыс иҟаз усҟаназ изура сақәымшәо саанхеит. Абар хымш раахыс аредакциа аусзуҩцәа фҩык рыда егьырҭ ахьыҟоу сыздыруам. Арҭ афҩык ҳәа зыҙбахә сымоугьы рыблақәа ҭхаха исҿаԥшуеит, арахь ирасҳәари – схаҭа «абас жәуы», «абас ҟашәҵа» ҳәа акгьы анысзымҳәо аамҭазы?

Ҳара бԥьарс иҳамаз ҳгазеҭ акәын, аха уи агазеҭ анҳазҭмыжь – иҭымкһаз ашәақь иаԥызахеит. Иҭымкһо ашәақь хәарҭарас иалоузеи, баша ауаа ахәаԥшларц амузеи аҷы икнаҳау иаԥызоуп.

«Иахьа ҳманшәаламхеит, иамуит, аха уатцәы ҳаиқәшәап…» ҳәагь сызраҳәаҙом. Уатцәы-моу, минуҭқәак рышьҭахь иҟало сыздыруам. Игәра шәымган, усҟан иҟаитцараны иҟаз ишәаны-изаны идыруазшәа уажәы изҳәо, изыԥуа ауаԥы…

Аԥьынцьтәылатә еибашьраан Аԥсны зхы ақәызтцаз ҳтцеицәа анышә иахьамадо Ахьҙ-аԥша апарк аҷы «бзеилаҳәагь» мҳәакәа ҳаиԥыртцит, аибашьра адәаҷы афронт аанзыжьыз ҳҳы рыншьало… ҲԥызцӘа руаҙәк аҟәҟәаҳәа иахьеилартцо Ацҳа ҟаԥшь аԥадахьы дынхоит, иҭаацәа уа иҟоуп. Уахь дцароуп. Даҷеаҙәы – ашхырцәагь ҭыԥра ҳәа ззаххәоз – Виемҟа ихы хан. Аҙәгьы ақалақь агәҭа даанхон. Егьырҭ ҳцон аҳабла ҷыц ахь…

Усҟаназ Аҟәа, Аҟәа-моу – Аԥсны зегьы аҷы еиҳа иахьеиҕьыз, еиҳа иахьҭынчраз ҳәа кәакьк ыҟамызт, зегьыԥьара амца акхьан. Иаҳҭахы-иаҳҭахым еиҳа-еиҳа зымҷехазкхьаз уи амца ҳалалахьан.

Ҳарҭ, агазеҭ «Аԥсны» зыҙтмыжьыз атцыхәтәантәи аусзуԥцәагьы ҳааиԥыртцын, амца зкыз Аҟәа ҳналалт.

Иабаадыруаз уи амца арцәара шықәсыки ԥымзи шаҭаххоз…

Иабаадыруаз х-нызқьԥык инарыцны ҳ-Аԥсадгьыл зхы ақәызтцараны иҟаз ҳтцеицәа рыхьҙ-рыԥша зхыларан иҟаз апарк аҷы ҳшеиԥыртцыз…

* * *

Ари сантцамҭаҷы сара иалскаait хаха-хымш – август 15 инаркны 17 рзынҙа – Аԥсны еиқәзырхаз амшқәа ҳәагь рзысҳәеит.

Урҭ амшқәа рзы ҳара ҳаиҳабыра рхатарнакцәеи ақыртцәеи реиԥылараҟәа рҷы иазааит: ақыртцәа рыр

Кьалашәырҟа инаскьарц, аԥсуаа – Гәымсҭа ахықәахь. Иаахтны иаҳҳәозар – уи еибажьаран. Ақыртқәа ртанкқәагьы рыргьы шьаҽак иадамхаргьы шьҭахьҟа имнаскьаҙеит. Урҭгьы дара ртәала аԥсуаа ҳжьоит ҳәа иаҽын. Аԥсуаа наскьеит: аԥхьа – ареспубликатә хәышәтәырҭа анаѳсынҙа, ашьҭахь – Гәымсҭа нырцәтәи ахықә ахь.

«Бзиарас иҟарҵеи, ҳаҳҭныкалақь Аҟәа аанрыжьын, хаха-хымш рышьҭахь уи ақыртцәа меибашьҙакәа рнапаҽы иааргазар?» иахьагьы иҟоуп ас азҵаара ыкәзыргыло.

Усҟаназ аԥсуаа Аҟәа ҳзаанкылаҙомызт: акы – ҳаҳҭныкалақь ҳнапаҽы аанкыларазы ар ҳамазар акәын. Ииашоуп, шәѳыла, зыкьѳыла ақыртцәа ааҳашьҭуам, ианаҭахха ҳаҳҭныкалақь ҳхы ақәаҳҵоит ҳәа игылан, рыхгьы ақәыртцон, амала иаҵахон, избанзар – абџьар ркымызт... Аха хаха-хымш иалагҙаны маҙа-аргама Гәымсҭа нырцә рыҿдырҷәҷәеит, уа имшәа-имырҳа аҕа иҽагылт... Ақыртцәа шықәсыки ѳымзи рхы адԥырҿылт, аха Гәымсҭа измырт. Иахьа урҭқәа зегьы еидкыланы ҳанрызхәыцуа еилыкка иаабоит аибашьра раԥхьатәи амш азы Аԥсны ахадара ахара иԥшны ирхәыцыз астратегиатә ҵак ду шамаз.

Август жәаа ашьжьымҭан Шевардназеи, Иоселиани, Китовани ацәа иалҵызшәа иаапшит, урҭ ирбеит Аԥсны ахадара хымш шырцәыргаз – Аԥсны еиқәзырхаз хымш. Нас, дара ишырҟазшьо еиԥш, рыри ртанкқәеи аҕьгьаагәгәа рыхга, оума ҟарцошәа аҟәҟәаҳәа ихысуа Ацҳа ҟаԥшь иқәсны Гәымсҭа ахықә аҟынҙа иназеит...

Уаҟа иагьаанхеит...

Ҳаԥхьаҟа ишьҭан 413 мшы

Ауаҩы ҟадыць иламзо акгьы ыҟамзаап. Иԥхыз иалашәар изхамҭаша ицәа иҭазоит. Уаниашьа ухаҭашьоуп ҳәа зырҳәогь уи акәхап.

Ҳажәлар рҭоурых сызлазҷелымҳау ала издыруеит жәытә-натә аахыс гәата-бгата инхо-инҭуа ианыҟаз ҳәа аамҭак алхра шыуадаҩу, аабатәи ажәабатәи ашәышыкәсакәа аламҭакәа. Урҭ ашәышыкәсакәа залскаууа – зымч-зылшара ҕәҕәаз, зхоура-цоура ҭбаатыцәыз Аԥсуа Ҳәынҭқарра аԥҭара ахьрылшаз ауп. Мшәан уи аҩыза аҳәынҭқарра даҽеа-шьоукы рнапы иантцаны иааганы аԥсуаа иауддыркых. Ус ҟартцазшәа изҳәо ақыртуа ҭоурыхѡцәа роуп, издырҳәалогьы 737 шықәсазы Анаҟәаԥиа амҭан аԥсуаа иргаз аиааира ауп. Арабцәа рыр рԥызаѡ Мурван Кру (Адагәа) ҳәа изышьҭаз ѡажәи жәохә нызқьѡык аибашьцәа иманы, Қырҭтәыла инапаҷы иааганы, ақыртуа ҳәынҭқарцәа аишьцәа Арчили Мири дрышьҭаланы Аԥсны далалт. Усҟан аԥсуаа ахҭныҟалақьс ирымаз Анаҟәаԥиа дахыкәшан дтәеит.

Аԥсҳа Леон Актәи ақыртқәа идикылт, идикылтмоу, дара ахьихьчаз аҟнытә жәантә-ѡажәантә рыла зхыԥхьаҙара еиҳаз, усҟаназ зымч-зылшара ҕәҕәаҙаз, адунеи зырхыцхыцуаз арабцәа дырҷагылан драбашьыр акәхеит. Драбашьит, дагьыриааит, Аԥсны иалицеит, Аԥсны-моу амраҭашәарахьтәи Қырҭтәылагь иалцаны, урҭ адгьылқәагьы Аԥсны иадитцеит.

Абас ауп Аԥсуа Ҳәынҭқарра аԥҭара шхацыркыз. Ақыртуа ҭоурыхѡѡцәа Қырҭтәыла аҳәынҭқар Мир иԥҳа Леон Актәи дахьигаз аҟнытә уааины Қырҭтәыла

ҳәынҭқарс уахагыл ҳәа адырра ирҭазшәа ирҳәо мцуп. Рыцҳарас иҟалаз, уи амц ҳаҧсуа ҭоурыхѡѡ ду Зураб Анчабаҙегьы иахьидикылаз ауп. Усҟан акәым иара иахьагьы атәым даааганы сыжәлар урхагыл ҳәа аҳәынҭқарра аҙәгьы ирҭазом. Аҭоурых аҟны иаабо – аҳәынҭқарра аҭыҧ еимакны аб аҧа димеигҙакәа дшишьуаз ауп. Дара аҧсуа ҳәынҭқарцәа рыѡнутҟагьы урҭ рѡызцәа ахлымҙаахраҟәа изныкымкәа-иѡынтәымкәа ирымпытҟьахьан. Аха уи акәым уажәы ҳазлацәажәарц иаҳҭаху.

Ҳара Қырҭтәыла аҳәынҭқарцәа аҧсуаа ишырыхьчаз атәы аҭоурых аҟнытә фактзаҵәык ауп иаагаз. Аха урҭ рѡызцәа ахҭысқәа иакымкәа-иѡбамкәа ауп ишуҧыло. Амала знызаҵәык иадамхаргьы ҷьарамзарҷьара иҳамбеит ақыртцәа аҧсуаа ирыдгыланы Аҧсны анырыхьчахьаз.

Қырҭтәыла харан, аха Аҧсны аваракәы ишьҭаз Гыртәыла ахы шҧамѡаҧнагоз? Урҭ ашәхымс илатәаз аламлашь иаѡызан, аҧсуаа ацхыраара анырҭаххоз – рыцхыраара ацынхәрас абгасса реиҧш ирыжәлон. Ус акәзами ишыҟартцаз аҵыхәтәантәи амҳаҷьырра ашьҭахь? Итаҵәыз Аҧсны агакәа, иқьаҧтахаз аҧсуаа рынхартақәа аанызкылаз дара роуми?

Ахара ҳазцари, ҳгәы ҳеанҙамкәа уажәы иҳазцәыртцыз аибашьра ахытцхырҭакәы игылоугьы дара роуп.

Асҧычка аихьшьра мариоуп. Иуадаѡу амца арцәара ауп. Аибашьра ианалагаз раҧхьатәи амшқәа рзы «ҳарҭ аҧсуаа иаҳҳарогь рацәоуп, аеынкылашьа ҳақәымшәеит, акамбашь иакәпаз ацә ҳаѡызахеит» ҳәа зҳәақәазгьы ҟалеит. Иашоуп «шәыххь аагеит, шәнапакәы ҳаҟоуп» ҳәа ҳаерыцҳатәны, ҳеыреиҷьны рҿаҧхьа ҳаагылар, рхәуура ҳҭалар – уи акәын ирҭахыз – «ақыртуа дгьыл акәы шәынхоит, шәсасцәоуп, ахшарагь ѡыцьа рыда шәоур ҟалом» ҳәа ирҳәоз закәаныртәуан.

Ирҳәоз-ируаз ҳаналацәажәа, аибашьра аламҭалазы ақыртуа депутатцәа апарламент шаанрыжьхьазгьы, уи

ахыбра аҟнытә апресс-конференциаҟәа рымԥаԥгара еиҷыркааит. Ишәгәалашәозар, иара убри азал аҟнытә ҳаԥсуа телехәаԥшрала ируаз-ирҳәоз зегьы ишиашоу ҳажәлар ирбон, иазыҵырԥуан. Абраҟа исгәаласыршәар ҁтахуп, сара хаҵала сызлахәыз пресс-конференциак.

«Шәарҵ шәқыртцәоуп, аха депутатцәак раҳасабала шәахьалырхыз Аԥсны Аҳәынҭқарра Апарламент ахь ауп. Аԥсны шҳәынҭқарроу шәаргьы мап ацәышәкҵом, амала уи Қырҵтәыла иатәуп шәҳәоит. Уи ауп Аԥсны акәым, аха Қырҵтәыла аматҵ аауеит ҳәа шәзаҷу. Амала, ҳәынҭқаррак аԥнутцҟа даҷеа-ҳәынҭқаррак ахьыҟоу адунеи аҷы ҷьаразатцәык ауп. Ҳара ҳазҷу – Италиа, Рим, Ватикан ауп. Уи адинхаҵара иадырҳәалоит. Араҟа издышәҳәалои?» – азҵаара зыҁтаз ҳаԥсуа парламент аҷы иҟаз ақыртуа фракциа адепутат Гамахариа ихаҵыԥан, аҵак ҟасҵоит ҳәа дгылт адепутат Месхиа – ареспубликатә хәышәтәырҵа анеирохирургиатә ҟәша аиҳабыс иҟаз.

«Аԥсны зегь реиҳа зхыԥхьаҙара рацәоу қыртцәоуп. Ара инхо ауааԥсыра зегь рахьтә ҳара ԥынԥажәи быжьба процент ҳаҵанакуеит. Аԥсуаа жәаа процент шәоуп иҟоу. Аԥсны хазы иҟоу ҳәынҭқаррахароуп ҳәа шҷеазышәкҵаргьы, ҳара хыԥхьаҙарала акырҙа ҳазлашәеиҳау ала, ҵакыла уи қыртуа ҳәынҭқаррахоит», – абас аҵак ҟаиҵеит.

«Абжьаразиатәи ареспублика Ҟазахстан жәибжь миллионԥык рҟынҙа нхоит, арахь аҟазахцәа хә-миллионԥык ианреиҳам аамҭазы. Ус анакәха, уаҟа аҟазахцәа рҳәынҭқарра акәҙам иҟало – аԥбатәи Урыстәылатәи аҳәынҭқарра акәхоит?» – саргьы сиҟәатцуамызт.

«Ҟазахстани Аԥсни еидкылашьа рымам».

«Избан, изрымам?»

«Ҟазахстан республика еидгылоуп, Аԥсны – иавтономтә республикан Қырҵтәыла иалоуп».

Абасала, усҟан ақыртуа депутат Месхиа ихиркәшеит сызҵаара аҵак. Иара итәала аҵак ҷьара акала узнавамлаааамло иҟаиҵашәагь ибеит.

Иҩыза дицхраарц иҿазикит аҭоурыхҩы Гамахариагьы. Уи иқәгылара ииаигеит аекономикахь.

«Қырҭтәылеи Аԥсни рекономика убас еилышьны иҟоуп, урҭ хазы-хазы иҟоу ҳәынҭқаррақәоуп ҳәа рылацәажәара зынӡаскгьы иҟалом», – ҳәа иаахиркәшеит.

Аха сара уаҟа акәаҧ иргылар сымуит:

«Қырҭтәыла ҿаантәи ашықәс аҳәынҭқарратә план шьақәнарҕәгәеит. Уаҟа иазгәаҭоуп Аԥсны иаиураны иҟоу ахашәала аҟнытә 76% Қарҭка идәықәтцахарц. Уи ахашәала аԥсуаа рхала ракәӡам изцәырго – Аԥсны инхо ауааԥсыра зегьы ирцәыргоит, убарҭ рхыԥхьаӡараҽы ақыртцәагь налаҭаны…»

«Аԥсны Қырҭтәыла иаҭанакуеит, ҳекономика еилысны иҟоуп, уи алакьысра ҟалом ҳәа зысҳәогь уи ауп», – абасала ҳаицәажәара хиркәшеит Цьемал Гамахариа.

Агәааанагара ҟамлааит уи апресс-конференциа зызкыз сара иқәсыргылаз азҭаарақәеи дара иҟарҭоз аҭакқәеи ракәын ҳәа. Ара иаазгаз апресс-конференциаҽы хаҭала сара исытцанакуаз ахәҭак ауп.

Апресс-конференциа ашьҭахь Аԥсны Иреиҳаӡоу Асовет аҟәша аиҳабыс аус зуаз Борис Иракли-иԥа Сиҷинава (хынҩажәижәабатәи ашықәсқәа рзы апартиа Аҟәатәи араиком аиҽкааратә ҟәша аиҳабыс аус анызуаз Аҟәатәи араионтә-анагӡаратә комитет ахантәаҩыс иҟаз) даасыдгылан «иузааухьеи ақыртцәа, абриаҟара ҳзуцәымгу?» ҳәа дсазтцааит.

Ахәылбыеха аҩны санааи, ацәгьеи абзиеи рҽы схатцкы камыршәуа исывагьежьуа исывагылаз сгәылацәа уаҳҭахын ҳәа ҳаҩны аԥхьа игылаз «Аԥшалас» ҳәа захьӡыз акрыфартахь снарыԥхьеит. Урҭ хҩык ыҟан: ҩыцьа гырцәан, аҙәы дгәыриатәын. Ахҩыкгьы Аҟәатәи ахимиатә зауад аҟны аус руан. Гәыриатә ҳәа зыӡбахә сҳәаз ижәла Лобжаниӡен, Гәырам ихьӡын (азауад анапхгаҩцәа дыруазәкын), егьырҭ – руаӡәы Борис Бигвава иакәын, ахпатәи – Оҭар Гварамиа. Аҩыцьагь гырцәан. Сара сырхыхәмаруа аԥсуа жәлақәа шәымоуп ҳәа расҳәалон.

Зны, изыхҟьа-зынԥа ҳәа сзымдырзо Борис Бигвава сааԥхьижәан «Бигвава ҳәа зыҽуа аԥсуаа – рыжәла еицаркт, рыжәла жәытә-натә аахыс ишыҟаз еиҭамкзакәа ирҽырц рҭахызар, Ҭырқәтәыла инхо, шәышықәса зҿадызкылахьоу, аԥсуаа шәҵарауаҽ ду Омар иҿыԥшааит, ижәла Бегәаа ҳәа ауп ишиҽуа. Уи абрантәи иигаз иԥсуажәла ауп, еиқәхеит, Бигвава – гыруа жәлоуп, Бегәаа аганахь зынзаскгьы иқәзам», – иҳәеит.

Иахьагьы срықәшаҳатуп сгәыла иажәақәа. Ҵыхьа, ус ансеиҳәоз, аԥсуа жәлақәа анкьа ишыҟаз рышьақәырҕәҕәара ус мариамызт. Иаахтны иаҳҳәозар, зышьақәырҕәҕәара амуаз усын. Иахьатәи аамҭазы, аиааира дузҙа анаага, Аԥсны ихьыԥшым ҳәынтқарроуп ҳәа анрылаҳҳәа ашьҭахь, заԥсуа жәла цқьақәа шьақәзмырҕәҕәо ирхәыцуа, иззыԥшу аилкаара уадаҽуп. Зызбахә ҳамоу азҵаатәы аҙбараҿы (уи азҵаатәы аҟны мацара аума) зыхрат бзиахаша Борис Кьехьир-ипа излаиҿыԥштәу рацәаҙоуп…

…Гәымсҭа аԥшаҳәахьы илагаз амҽахәасҭа ахатҵәирҭаҿ икҿаҟатцаз аишәа ҳахатәеижьҭеи ҽ-саатк инархылт. Ашәах хачла иааргаз ауарашгьы ус иқәгылоуп, аҙәгьы ҳаламкьысыцт.

Уажәадагь урҭи сареи араҟа акырынтә ҳаидтәалахьан, ачеицьыка маҷымкәа еидаҳфалахьан. Абзиеи ацәгьеи рҿы ахатцгыларазы ҵьара акала узрываломызт, агәылара аганахьалагь – иреиґьу дузыԥшаауамызт, амала, амилат зҵаара анаацәыртцлак уажәраанҙа избахьаз ракәзамкәа даҽеа цәак рхарпаны иаақәгылон.

Уажәгьы ҳуараш агьаматҷәкьа мбазакәа ҳаидшыланы аицәажәара ҳаҿуп. Аԥсни Қыртҭәылеи еимҿырхха иаҳкуп. Ажәытә-аҿатә ицәыраамгаз арбану. Усҟан еибаҳҳәаз зегьы ртәы аиҭахәара сцәыуадаҽуп, акыкҽбак аазгоит ҵаҟа.

«Ақыртцәа ҳҭоурых арганавтаа ирыдхәалоуп, урҭ ахьаауаз адунеи иадыруаз ажәытәзатәи аколхцәа

рҳәынтқаррахь акәын», – схы итеигалон Гәырам Лобжаниҙе. Уи ауаҩ изанаат ишатцанамкуазгьы атоурых мыцхәы дазҽлымҳан. Анкьа КГБ ашкол далгахьан, акыр шыкәса уа аус иуан. Иҟалап урт азтцаатәкәа дрыдҳәалазтгьы. Ашьтахь изыхҟьа-зынпа ҳәа иҽы иаатшәаны ажәакгьы имҳәацызт, аха уаҟа аусура дааҟәырхын, ахимиатә зауад ахь диаргеит.

«Гәырам, зыҙбахә цәыругаз аколхцәа рҳәынтқарра Қыртгәыла атцарауаа ус ишьақәҳарҕәҕәоит ҳәа ишаҽугьы, ажәала ауп акәымзар, фактзатцәык иадамхаргьы атоурых иазнымхеит», – саргьы изуамызт, атцәы наиластцон.

«Ишпыкәу ишазнымхаз, – иуамызт иаргьы, – аколхцәа рҳәынтқар Аеҭ дыҟамзи, уи иԥҳа Медеиа Иазон дымтцаимырси»…

«Уи легендоуп, аха убри алегендаҽы зыҙбахә ҳәоу қыртцәоуп ҳәа угәы иаанагома?» – еита зтцаарак набжьасыргылт.

«Иқыртцәамкәа… изустцәадаз нас?»

«Иқыртцәазтгьы, ирыхьи ақыртуа тоурыхҩцәа Медеиа Иазон даницыбнала, лаб Аеҭ урт ирышьтеитцаз лашьаАԥсыртиҙбахәмашәыршақәгьыизырҽадмыршәуа? Аԥсырт ма қыртуак, ма гыруак, мамзаргьы шәаныуак ихьҙны иубахьоума? Мап, избанзар, уи қыртуа хьыҙҙам, жәытә-натә аахыс ирдыруеит ишаԥсуа хьҙу. Атоурых аҽы зегьы раԥхьаҙа афбатәи ашәышықәсазы аԥсуаа ҳабшьтрақәа еидкыланы Аԥсны аҳәынтқарра аԥыстцоит ҳәа зҽазызкызгьы Аԥсырт ихьҙын. «Аргонавтаа рымҩала» ҳәа ахьҙтцаны ԥшьынҩажәатәи ашықәсқәа рыламталазы Англиантәи Путынза ииаа рҽы Аԥсырт ихьҙ шәтцарауаа изырҽадмыршәызгьы уи ауп. Аԥсырт ихьҙ мацара аума… атоурых иазаанхаз, аргонавтаа рлегенда иадҳәалоу Диоскуриеи Пицундеи рызбахәгьы рымҳәаҙеит… усҟан Аахытц-Кавказ иахьатцанакуаз цьаразатцәык иапҵаз Аргонавтаа рклубгьы ргәаладмыршәеит, Аҟәа иахьыҟаз азыхәан…»

Егьырҭ сгәылацәа аҩыцьа ҽырҭуамызт. Срыцҳаршьошәа рыблақәа ҭраа исыхәаԥшуан.

«Шәара аԥсуаа зегьы ааҳарҳәуеит ҳәа шәаҽуп аамҭеи амчи шәоур...» – иҳәан Гәырам дҩагылт. Ҳарҭгьы ҳҩагылт, ҳуарашқәа ҳрыламкьысʒакәа.

Адырҩаҽены ашьыжь скабинет ашә аартны ԥшьынҩажәа шықәса инарҭысхьаз быргк дныҩналт.

«Дад, ҳзеибадыруам акәымзар, ҳаижәлантәцәоуп. Сара Жәыргьыҭ анаҩсан иҟоу Кахаҭи ақыҭантәуп, – иҳәеит данынасыртәа ашьҭахь, – Темиров ихәшәтәырҭаҽы сышьҭан, сыблақәа схәышәтәуан. Уʒбахә ансаҳа умбакәа сзымцеит», – иҳәеит. Аурысшәа иҽы акуамызт.

Ақыртшәеи агыршәеи бзианы издыруаз сҩыза Валикәа Ҭаниа сиҳәеит ҭырцьманра ҳзиурц.

Уи абырг излеиҳәаз ала Цьалнтәи Гыртәылаҟа иагаз дыркьарззаарын. Кахаҭи ақыҭан жәа-ҭʒык инарыцны инхозаарын. Иҷкәын ақыҭа дахадан.

«Кахаҭи инхо ҳажәлантәқәа ахәҷы инаиркны аду иҟынʒа зегьы ирдыруеит Аԥснытәи ҳашцаз, ҳшаԥсыуахылтцшьтроу, амала уи ҳзырзом. Сара ахәшәтәырҭаҽы саноурышьҭ узбарц сҭаххеит – ажәазатҵәык уасҳәарц. Саазқәылаз сшәо салагеит азалымдара ҟалар ҳәа. Азалымдарақәа иреиҳауп аешьа дҩагылан иашьа ишьа анкеиҭәа. Абри ахыҷә аҽы ҳнеизшәа збоит, сшәоит ус иҟалар ҳәа...» – иҳәеит уи абырг ицамҭаз.

Сара иахьагьы слымҳа иҭаҩуеит аибашьра аламҭалазы урҭ ақыртцәа аҩыцьагьы исарҳәаз ражәақәа. Руаʒәк, ибжьы дақәыӷәӷәаны ишимҳәазгьы, дмақарт:

«Шәара аԥсуаа зегьы ааҳарҳәуеит ҳәа шәаҽуп – аамҭеи амчи шәоур»...

Егьи абырг ҳгәы ҳеанитɔон:

«Азалымдарақәа иреиҳауп аешьа дҩагылан иашьа ишьа анкеиҭәа»...

Урҭ аҩыцьагь, разнеишьақәа шеиԥшымызгьы, ирдыруан аибашьра ишалагоз...

* * *

Аибашьра – аԥсуаа ҳахьыӄазаалакгьы иаҳзеиԥшыз трагедиахеит. Ус егьа иӄазаргьы, хазы-хазы аҭаацәарақәа рҽы иара ахатә ҷыдарақәа аман.

Саргьы, изызҙарызеи, сгәы дытцхон сыҷкәын – Аӄәеи Баҭыми ирыбжьаз «Комсомолец Абхазии» аҕбаҽы акаԥдан ихаҭыԥуаѡс иӄаз. Урҭ аибашьра амшын агәаҽы ирыхьҙеит. Арахь Аӄәа ақыртцәа рнапаҽы иааргеит. Амшын баҕәазахь аҭел сасит. Егьырҭ ҳусҳәарҭақәа рӄны еиԥш уаӄагь хыла-гәыла еилан. Атцыхәтәаны анцәа ила урыс деспетчерк «Комсомолец Абхазии» амотор бжьысын Ацәымзаркыраҽтәи аремонтӄатцартахь иҙхытцит ҳәа сеиҳәеит.

Аѡны схы сзыѡнамкит, араион ҽыц сналсын, аҙбааррақәа рахь илагаз амѡахәасҭа санылаы сылбааит. Ашьатцаҙахырҭа азауад аԥхьа сгәы сҽанҙамкәа ақыртцәа снарылаҳаит. Амѡа акалҭ сыҽнасҭан, схы сыцәыжь сҽынасхеит. Анцәа ила, аҙәгьы илаԥш сытцамшәеит. Зегьы аӄәӄәаҳәа иахьеилартцоз Гәымстаӄа рхы хан.

Атцых иалагҙаны, рыҕба иагыз-иабзаз ӄатцаны аус аадырун, асҟьала адтцра ишаҽыз снарыхьҙеит. «Саб, ҳара Гәдоуҭаӄа ҳцеит» ҳәа сыҷкәын сыцәҽитит аҕбаӄынтә. Ҳаибабарагь, ҳаиԥырҭрагь уи акәхеит.

…Сгьежьны араион ҽыц ахь сахьыѡхалаз, аѡажәатәи аԥсуа школ агәарԥ аҽы рхы рымагәхьаа еидгылаз гәыԥѡык ҳѡызцәа снарыдгылт. Изласгәалашәо ала уаӄа иӄан: Алыӄьса Ҷьениа, Таиф Аҷьба, Мажара Зыхәба, Алиоша Ермолов, Ҷьота Амчба, Рауль Лашәриа.

Урҭ гылан рыхәда рыкәаҿ, ируа-ирҳәо иақәымшәо. Араӄа еиқәзыршәазгьы – ақыртцәа Аӄәа ахьышьҭырхыз ауп…

Ҳанеиԥыртцуаз Алыӄьса Ҷьениа ихы насыцәикын абас иҳәеит: «Сара ақыртҟәа сааныркылар, исзыруаны иӄоуи, сышәӄәыѡѡуп, аха уара уанааныркыла аполи-тика ду алырхуеит – ма дара урыдгылан агазеҭ ҭужьыр

акәхоит, мап ануҳәа, иуеигъаран иҟаҙам, илоугәыдҭан уршьуеит, изуасҳәаазаалакгьы, ухы уахәа».

Рауль Лашәриагь ууанҙа убастҵәҟьа сеиҳәахьан.

…Ахәылбыҧеха ианааилашәшәуаз ахәбатәи аихагылаҷ ауадақәа змаз Гәырам Лобжаниҙеи сареи ҳзеиԥш быркьыл аҟнытәи Гәымсҭа аҽадахьтәи ацҳахь ҳаԥшуа ҳгылан.

Иԥьоушьаша, Гәдоуҭантәи иаауаз, зылашарақәа кәеицеиуаз амашьынақәа ҭыхәаԥҭәара рымамызт. Амала, ацҳахь илбааншҙа рылашарақәа кьаҭон… даргьы иахьцазиахьааз ҳамбо иааҳампытҵзауан.

Арахь Гәымсҭа аладахьтәи ацҳаҷы аҟәҟәаҳәа ишеилартцац еилартцон.

–Башоуп изҷу, аибашьра шеилгаз удыруазааит, – иҳәеит Гәырам.

– Аилгара акәым, аха аибашьра ду иалагеит, – сҳәеит аҭакс.

Адырҽаҷены ашьыжь Гәдоуҭаҟа сцеит.

Аԥьынԥьтәылатә еибашьра

«Аҕа хәымга дҳақәлеит…» – 1941 шықәса июн 22 рзы афашисттә Германиа Асовет Еидгыла ианакәлаз, аибашьра рапхьатәи амшқәа рзы иҭытыз агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аномерқәа руак аҿы икьыԥхьыз ажәеинраала абри ацәаҳәала акәын ишалагоз.

Уиижьҭеи 51 шықәса цахьеит.

Згәы иаанагодаз зыкьѡыла, жәанызкьѡыла аԥсуа жәлар рхы зқәыртцаз атәыла – Асовет Еидгыла «аимпериа» ахьӡтцаны еилабгоит ҳәа.

Згәы иаанагодаз «аҕа хәымга дҳақәлеит» ҳәа усҟан иҳәаз ажәақәа еиҭа иҳамҳәар ада ԥсыхәа ҳамамкәа ҳҟалоит ҳәа.

Аҕа хәымга дақәлеит Аԥсны, дҳақәлеит аԥсуаа.

Аҭоурых ахь ҳҳьаҳәуазар, Аԥсны иҳәаԥы-зыԥуа ианыҟамыз аамҭа аԥшаара уадаѡуп. Зқьы шықәса инарыцны Римааи Византиааи рнапаҭаҟа иҟан. Иара убасҟангьы ахақәиҭраз ианықәгылоз, ирыжәлан рыцхәашьарада индырҭәон. Ус иҟан, иаагозар, афбатәи ашәышықәсазы. Ус шакәу аҭоурых иазаанрыжьит Аԥсны иақәлоз рҭоурыхѡѡцәа Прокопи Кесариатәии Агафиеи «…Ахәычқәатҟьа рыцхәаршьомызт, ршьапқәа ирынкны рыхқәа ацаҟьа иадԥыргеылон…» – ас ззыруаз Цабалаа ракәын.

550 шықәсазы абазгааи аԥсилааи еидкыланы Ҳаԥсадгьыл ампытцахалаѡцәа дырҷагылеит зыхьӡ аҭоурых иазаанхаз Аԥсыҭ.

Византиа аимператор Иустиниан Актәи аԥсуаа рыхәагеразы арахь иааишьҭит ѡ-рык – иреиґьыз ир

рԥызаѡцәа Улигати Иоанни нархаргыланы. Реибашьцәа рхыԥхьаҙара еиҳа излеиҳаз ала, ԥьаԥҳанылагьы еиҳа еиԥоных излаќаз ала, усҟан азы ақәылаѡцәа аиааит. Аԥсырҭи гәԥѡык уи иеибашьцәеи нхытҵа – ҳашьцәа рахь ицеит…

Еиҭаххәахуеит, усҟаназ ақәылаѡцәа аиааит, аха урҭ зыԥқәгылаз адгьыл – аԥсуа дгьыл амца аԥыр-ԥырхәа излакыз ала, ҭынч гәатабҕата Ҳаԥсадгьыл илеи-ѡеиуа изыԥқәымлеит.

Убас иќамызҭгьы, ашьҭахь, аабатәи ашәышыԥәсазы Аԥсны ахы изѡахарымызт, арабцәа иԥхарс иаарцоз ақыртуа ҳәынтқаргьы усҟан Аԥсны ахҭныԥалаԥьс иќаз Анаќәаԥиа хыхьчарҭас иаурымызт. Ишьҭаланы Анаќәаԥиа амҭан иааиз арабцәа рыргьы аԥсуаа иԥыхааса иԥәрҭарымызт.

Убас иќамызҭгьы, «уажәшьҭарнахыс Аԥсынгьы абшьҭрала уара иутәуп. Амала, умч-улшара угәыларатәи ақыртуа ҳәынтқари ақыртуа жәлари ирԥырхагахартә иќоумҭан» ҳәа Византиа аимператор раԥхьатәи Аԥсҳа Леон Актәи изиѡрымызт.

Убас иќамызҭгьы, аабатәи ажәабатәи ашәышыԥәсаԥәа рзы Кавказ зегьы иреиҳаз аҳәынтқарра – Аԥсуа Ҳәынтқаррагьы заԥцахомызт, ахҭныԥалаԥьс Ԥәҭешьгьы зыќаломызт.

Убас иќамызҭгьы, ашьҭахь Баграт Ахпатәи (Қырҭтәыла еидызтцаз аҳәынтқар ҳәа шизырҳәазгьы) иара ихаҭа аԥхьа «Аԥсуа ҳәынтқар» ҳәа ихы иазиҳәарымызт, ашьҭахь – «Аԥсуааи ақыртцәеи рҳәынтқар» ҳәа.

Иара ихалагьы иакәым, ажәахатәи ашәышыԥәса азынҙагьы (Аԥсны хазы ицаанҙа, хазы иќоу аҳра ҳәа рыларҳәаанҙа) ишырыѡуаз «аԥсуааи ақыртцәеи рҳәынтқар» ҳәа акәын.

Уи ашьҭахьгьы азежәтәи ашәышыԥәсазынҙагьы, Аԥсны хышә шыԥәса Ҭырқәтәыла ишахьыԥшызгьы, уи Аԥсны хазы иќаз аҳран.

1810 шықәсазы Аԥсны Урыстәыла ишадлазгьы, аҳра ацәгамызт 1865 шықәсазынӡа.

Азежәтәи ашәышықәса Нхыҵ-Кавказ инхо ҳашьцәеи аԥсуааи атрагедиа ҳзаанагеит, ҳажәлар рыбжеиҳараҩык рыԥсадгьыл иахцаны Ҭырқәтәылаҟа идәықәрҵеит.

Ари аҩыза збаз Амраҭашәарахьтәи Қырҭтәылантәи Аԥсныҟа еихеит. Нас уи закәаныртәырцгьы ҏеазыркит.

Изакәаныртәырц ҏеахьазыркыз ауп 1918 шықәсазы Қырҭтәыла амилаҭтә гвардиа Аԥсны зышьҭырхызгьы. Убри ашьҭахь Қырҭтәыла амраҭашәарахьтәи аҳәаа Егры акәымкәа, Ԥсоунӡа ииааганы ахьыԥшымра зрылархәаазгьы…

Асовет мчра анышьақәгыла 1921 шықәса хәажәкыра инаркны аа-мзы рыҩнуҵҟа Аԥсны ихьыԥшымыз, зхы иаҟәиҭыз республикан – ССР Аԥсны ҳәа астатус аман. Аха Сталини Орԥьоникиӡеи рныррала 1922 шықәса инаркны 1931шықәсазынӡа уи астатус шаанхазгьы, Қырҭтәылеи Аԥсни аиқәшаҳаҭра рыбжьаҵан. Аиқәшаҳаҭра излаҳәоз ала, Ареспублика Аԥсни Ареспублика Қырҭтәылеи усҟан азы еиҟараз республикаҟәаны конфедерациак еиднакылт.

1931 шықәсазы Аԥсны астатус ларҟәын, иавтономианы Қырҭтәыла амаҟахы инадҽарҳәалеит. Уи иахылҽиааз ахлымӡаахқәа: ҳинтеллигенциа рныртцәара, ҳбызшәа ҳҽыхра, ҳашколқәа раркра, ҳтопонимика ақыртуатәра уҳәа зегьы ртәы араҟа аиҭаҳәара аҭахым, идыру усуп.

1985 шықәса раахыс, аиҳараҙак 1989 шықәсазтәи атрагедиа ашьҭахь ҳҭоурых аҿы аилахәарақәа иҟаз шыҟатцәкьаз иаарԥшны зегьы ирбартә-ираҳартә иҟалеит. Атцыхәтәаны, ҳаԥсуа парламент аҿы 1925 шықәсазтәи Аконституциа анрыдыркыла, Қырҭтәыла аҳәынҵсовет Урыстәыла ирнаҭаз аибашьыгатә техника – атанккәа, аверталиотқәа уҳәа рыла еиқәныхс, ихыҵҳәааy аҿарԥақәа ҟатцаны Аԥсны иақәлеит нанҳәа 14 рзы.

Аԥсуа жәлар рзы иалагеит Аԥьыӈцьтәылатә еибашьра.

Ари аибашьра цоижьҭеи уажәшьҭа жәохә мшы иреиҳауп. Абарҭ амшқәа рыла еилаҳкааит ҳҩызцәагьы ҳаҕацәагьы зустцәоу.

Шьала-дала иаҳзааигәоу Нхытц-Кавказтәи ҳашьцәа, ажәларқәа: ачеченцәа, аедыгьқәа, аҟабардақәа, ачерқьесцәа, абазақәа, ауаҧсаа, уҳәа егьырҭгьы гылт Аҧсны ахьчаразы. Иахьа урҭ рыцкәынцәа ҳадгыланы иқәҧоит. Ҳара иҳадгылт Урыстәыла апарламент аҟнытә ииаз аделегациа. Иҳадгылт ипрогрессиву ауаатәыҩса зегьы. Ҳара иазгәаҳҭоит адунеитәи акьыпхь, ателедырратара, арадио (цьара-цьара, зны-зынла хьатцрақәак ҟалалозаргьы) инеиҧынкыланы Аҧсны аҭагылазаашьа обиективла ишазнеиуа, аҳәааныркәа иҟоу ҳадиаспора атәы изалацәажәатәузеи. Аҧсны ахьчаразы Ҭыркәтәыла инхо аҧсуаа ртцеицәа раҧхьатәи ргәып аахьеит.

Аха абри инаваргыланы ҳгәы еихьышьуагьы маҷзам. Зегь раҧхьаҙагьы Урыстәыла Апрезидент Борис Ельцин Аҧсны аҭагылазаашьазы иихәаз ауп ҳазҕу. Цоуп, днавала-аавало акәымкәа, уи днақәыҕәҕәан ауп ишиҳәаз «Қырҭтәыла аҳәынҭсовет ар Аҧсны иалгатәуп» ҳәа. Амала, убри инаваргыланы «Қырҭтәыла аҳәынҭқарра акзаара хьчатәуп» иҳәеит, убра Аҧсынгьы налаҭаны.

Урыстәыла Апрезидент ицәажәарала иааҧшит еилкааны ишимам Аҧсны Қырҭтәыла шакәым, ианамуҙах 1810 шықәсазы Урыстәыла излалалаз ала (излалцыз атәы зҳәо документк злаҟам ала) Аҧсны зцазкуа Урыстәыла акәхоит, Қырҭтәыла аасҭа.

Аха, агәыҕра ҳамоуп цәыббра 3 рзы иҟалараны иҟоу Урыстәыла Апрезиденти, Аҧсны Ахадеи, Нхытц-Кавказтәи ареспубликақәа Рхадацәеи, Қырҭтәыла ахадеи реиҧылараанҙа Борис Ельцин ашкәакәеи аиқәаҭцәеи, аиашеи ахәахәеи еилиргоит ҳәа.

...Ҳцеицәа аҙәы ҩынҩажәаҩык дрыҧсаны ишеибашьуагьы, ҳажәлар рҭоурых иазаанхо агәымшәареи

афырхатцареи шаадырԥшуагьы, ршьа катәоит. Ҳаԥсадгьыл зхы ақәызтцаз ҳтцеицәа зегьы аҳәаҳәала хьы-нбанла Аԥсны ыҟанатц, аԥсуа жәлар ыҟанатцы ҳтоурых ианылоит. Аԥсны акәзар – иҟан, иҟоуп, агәрагьы аагоит ҳаԥхьагьы наунагҳа ишыҟало. Амала, дарбан аԥсыуазаалакгьы, дахьыҟазхаалакгьы, инапы злакызаалакгьы «ҳалгеит» ҳәа агәкажьра акәымкәа, Ҳаԥсадгьыл ахақәитраз илиршаша дазхәцроуп.

Уажәазы иаҳҳәарц иаҳтаху – аҕа хәымга дҳақәлеит, Ҳаԥсадгьыл хьчатәуп. Нанҳәа 14 раахыс аԥсуа жәлар рԥьынцьтәылатә еибашьра иаҿуп.

Аиааира аагоит ҳара, избанзар иҳахьчоит Ҳаԥсадгьыл, иара убриалагьы Анцәа даҳҳылаԥшуп.

Гагра ахы иақәитҵыртәит, иаанхеит Цандрыԥшьи Гьечрыԥшьи

Ҳгәы ҳҽанҙамкәа иҳақәлаз аҕа еибашьрада иааникылаз Аԥсны абжеиҳарак, убри ахыԥхьаҙараҽы Гаграгьы налатцаны, уажәы ҳара ҳаибашьцәеи иҳацхраарц ииаз ҳашьцәеи напы адыркит арыцкьара. Даҽеа ажәак аԥшаара уадаѡуп – иашатцәкьаны ирыцкьатәуп ҳаԥсуа дгьыл шәышықәса раахыс иқәҳаз агәам-сам рҟнытә. Уи шыҟатцатәу ҳдырбеит Аԥсны азы ашьа казҵәо аԥсуаа рыҷкәынцәа.

Иагьалагеит Гагра ала.

Гагра жәытә-натә аахыс аԥсуа гәҵылса цкьақәа нхон.

1640 шықәсазы Аԥсны ахы инаркны атцыхәанҙа иахысыз,зыблала избаз аҭырқә ҵарауаѡ Евлиа Челеби иѡуан абас: «Ара инхо Цанаа рабшьҭра дууп. Абԥьар зку ахацәа жәохә нызқьѡык ыҟоуп. Аԥсуа гәҵылса цкьақәа ҳәа ирышьҭоуп…»

…Гагра, Цандрыԥшь (Ганҵиади), Гьечрыԥшь (Леселизе) ҳаԥсуа дгьылқәа ҵарцәын азежәтәи ашәышықәса аѡбатәи азыбжазы. Аԥсуаа Аԥсны иалцаны Ҭырқәтәылаҟа иказцаз аурыс ҳәынтқар иколониатә политика Кавказ иназыгҙоз ир ракәын. Амала, уи аполтика назыгҙоз аурысцәа рхала ракәзам. Аҭоурыхтә документқәа еиқәханы иҟоу изларҳәо ала, 1877–1878-тәи ашықәсқәа рзтәи атцыхәтәантәи амҳаԥьырра аан Аԥсны аԥсуаа рыԥсадгьыл иахызцоз аурыс ҳәынтқар ир рыбжеиҳараѡҙак қыртцәан. Қәҵешьынтәи иаашьҭын ар-шьаҟауаа рполккәа ѡбеи аҽцәа еидызкылоз ротриа-

ди. Инеизакны Аԥсны аԥсуаа ахызцоз аурыс ҳәынҭқар ир акоманда рызҭоз дақырҭуан – аинрал Нижераҙе иакәын.

Ибзиатцәҟьаны идыруан уи аинрал, ирдыруан ақырҭуа еибашьцәагьы усҟан Аԥсны аԥсуаа зықәырцоз.

Гагреи, Цандрыԥшьи, Гьечрыԥшьи Цанаа рабшьҭра ду иеиуаз, иара убастцәҟьа Гьечаа рабшьҭра иеиуаз аҙәызатцәыкгьы даанырмыжьт.

Иаанырмыжьт, избанзар, иқырҭуартәырц рҭахын. Дара ртәала иагьқырҭуартәит. Ганҭиади, Леселиҙе ҳәа инаган ахьҙқәагь нарырҭеит.

Иара убриалагьы Аԥсны амраҭашәарахьтәи аҳәаа иахытцуаз, аԥсуаа рхаҭыԥан ақырҭцәа нарԥылон. Аԥсуа бызшәа ацынхәрас ақырҭшәа раҳауан. Аԥсуа ҭыԥхьыҙқәа рцынхәрас ақырҭуа ҭыԥхьыҙқәа иҩаҩаҙа рыбла иаахгылон…

Урыстәыла аҳәаа дахытцны Аԥсны иалалоз ари збоз дарбан аԥсыуазаалакгьы амца ицранатцон, ихәы-ижьы қақаҙа иаргылон…

Уи атцыхәтәа ааит.

Агәра аагоит уажәшьҭарнахыс Гагра аԥсуаа рыбжьы зхыѡуа аԥсуа қалақьны ишыҟало.

Агәра аагоит иаҳцәам-иаҳжьым Ганҭиади ахьҙ нахҳәаны, жәытә-натә аахыс аԥсуаа ишазырҳәоз ЦАНДРЫԤШЬ ҳәа шахтцахо.

Агәра аагоит уажәшьҭарнахыс Урыстәылеи Аԥсынтәылеи рҳәаа иаахытцуа – Леселиҙе ацынхәрас ГЬЕЧРЫԤШЬ ҳәа ианыло аѡыреи ҳаԥсуа ҳәынҭқарратә бираҟи рбо ишыҟало.

…Анцәа улыԥха ҳаҭ рҳәоит аԥсуаа раԥхьатәи аныҳәаҩа анааныркыло…

…Анцәа ухьышьаргәытца ҳакәхшоуп рҳәоит аԥсуаа аныха ианамтцаныҳәо…

Анцәагьы дырзылбааԥшит, дырзылыԥхеит. Дырзылыԥхеит азоуп Гагра ахы ианақәиҭыртәуаз еибашьуаз ҳаԥсуаа рыѡнутцҟа абџьар кны аҩа изиҩа-

гылаз, Аԥсны ақыртцәа ақәлеит, аԥсуаа Аԥсны рыҟазаареи рыҟамзаареи ашәарҭа иҭагылеит ҳәа анраҳа Ҭыркәтәылантәи ииаз, шәышықәса рнаѡсан ара иқәырцаз Цанааи Гьечааи рмаҭацәа.

Ус анакәха, анцәа улаԥш ҳҳыз, уара ухы иадкылан иумаз Аԥсынтәыла зегьы ақыртуа мпытцахалаѡцәа рҟнытә ахы иақәиҭтәхаанӡа.

Амин!

«Атцыхәтәантәи ҳаибашьра»

Абас иҳәеит аҧсуаа ҳаибашьразы адепутат Зураб Ачба

Аҧсны аҕа хәымга зыҽены дақәлаз аахыс амрагыларахь, амраҭашәарахьҳәа еилыхыҟамкәа, Ҳаҧсадгьыл акәакьқәа зегьы амца ркит, зегьыԥьара еибашьроуп. Убас шакәугьы, иахьазы ҳара иалаҳкаауеит амрагыларахьтәи акәакь. Иара агеографиатә ҭагылазаашьала ақырҭуа мпытцахалаѡцәа зегьраҧхьаҙа иахьырҽагылаз уаҟа ауп. Аха Охәуреи игылаз ҳаруаа автоматла мацара аҕа итанкқәа рзаанымкылт..

Абжьыуаа рганахьала (аҧсуа гвардиа иатцанакуаз ракәымкәа ауааҧсыра роуп ҳазҽу) ақырҭцәа зегьраҧхьа ааха рызҭаз Тамшьаа роуп. Атанкқәа злааныркылашаз абԥьар ркымызт, ацҳа ԥыржәарц рҽазыркит. Аха излаҧыржәаша алаҕәымгьы рымамызт...

Аҧсуаа ржәытә жәаԥҟаҟны «ауаѡы иаиашьа ихатцашьоуп» ҳәа шырҳәо еиԥш, уаҳа ԥсыхәа анырмоу, агазтә баллонқәа ацҳа иатцартцан иԥыржәеит, иара убриалагьы Аҟәаҟа зхы рханы иаауаз аҕа итанкқәа акыр аамҭа уаҟа иааанкылан. Аҕа хәымга ус ҭынч баша дгылозма – атанкқәа ирықәгылаз абзарбзанқәа рыла ақыҭа алахысра далагеит.

Уаҟа, Тамшь, ауп раԥхьатәи аѡнқәа амца ахьрыцралаз...

Уаҟа, Тамшь, ауп раԥхьатәи аҧсҭбарақәа ахьыҟалаз...

Уаҟа, Тамшь, ауп аҧсуаа Ҳаҧсадгьыл ахьчаразы абар уажәшьҭа ԥшьымз ҭырц акгьы згым Аԥьыцьтәылатә еибашьра ахы ахьакызгьы. (Изыхҟьа ҳаздыруам, ѡызцәақәак апартизантә еибашьра ҳәа азырҳәоит, аха

ажәақәа роума аус злоу – аԥсуаа зегьы хәыҷи дуи аҕа иҽагылазар – уи Аԥьыԥьтәылатә еибашьроуп).

Иара убастԥәҟьа уажәшьҭа иаахтны иаҳҳәароуп Тҟәарчали – Очамчыреи имҩаԥысуа аибашьра – уи Амрагыларахьтәи афронт аҽы имҩаԥысуа аибашьра шакәу.

Амраҭашәарахьтәи Амрагыларахьтәи афронтқәа еиҟәҟьоуп, ҳара ишаҳҭаху еиԥш еимадам. Уи зыхҟьоугьы Аҟәеи Гәлрыԥшьи аҕа макьаназы инапаҽы иахьыҟоу ауп.

Абригь машәыршақә иҟамлазеит.

Азежәтәи ашәышықәса аҩбатәи азыбжазы иҟалаз атцыхәтәантәи амҳаԥьырран (1877–78-тәи ашықәсқәа) аурыс ҳәынтқар ир ҳәа зыхьзцаны Аԥсны аԥсуаа рыцәцара знапы алакыз рыбжеиҳараҩзак ақыртцәа ротриадқәа ракәын. Акоманда рызтоз аинралгьы дақыртуан. Урҭ рымч-рылшара зегьы азыркит Аԥсны агәы – Аҟәа акәшәа-мыкәшеи Гәлрыԥшь араион – Дали Ԥабали нарылатцаны – ррыцқьара. Иара убриалагьы, абзыԥқәеи абжьыуааи еимаздоз Аԥсны агәы рыцқьаны, ашьҭахь Амраҭашәарахьтәи Қырҭтәылантәи ауаа ааган индырхеит. Ус ҟартцеит раԥхьаҟа иҟалашаз иазхәыцны…

Уи ус шакәу иахьа икказа иааԥшит.

Зегь дара роуп, ишыуадаҩугьы, ишыхьамҭоугьы – Аԥсны акзаара аиҟәыҭхара аҕа илымшеит.

«Ҳара иҳадгылоу аԥсуаа ыҟоуп» ҳәа Шевардназе иихәогьы башоуп.

Дзыцәгәыҕуа Аҟәа иалахаз шьоукы рнапы зҵарҩыз ашәҟәы акәхап. Аха мшәан, уи ашәҟәы знапы атцаҩу зегьгьы еидкылан хәшьарак рытатәым. Иҟалап, урҭ рыҩнутҟа иҟазар идыршәаз. Ауаа зегьы ргәқәа еиԥшым.

Иаахтытцәкьаны ақыртцәа ирыдгылаз урҭ, ҳәарада, ҳарҭ иаԥсыуааруп ҳәа ианакәзаалакгьы иҳаԥхьазомызт. «Ачарҳәаҩцәа» – анаҩсан даҽеа хьзык рымазам. Уажәазы урҭ рзаатгылара атахым, уи акәзам хыцәкыс иҳамоугьы…

* * *

Ҳара иаҳцәыуадаѡуп, ҳеазаҳкыргьы уажәазы иҳалшаʒом (аʒәымкәа-ѡыцьамкәа ҳгазеҭ аусуѡцәа уахь ишыҟоугьы), Тҟәарчали Очамчыреи аибашьра иналагазар аахыс ирхыргахьоу, иҟартцахьоу ртәы аҳәара. Урҭқәа зегьы акы нмыжь ҳаԥхьаҟа ицәыргахоит. Гәдоуҭанʒа иааѡуа ажәабжьқәа рыла иаадыруеит Аʒѡыбжьаа, Кындҕаа, Тамшьаа, Лашькьындараа, Мыркәылаа, Мыцәаа, Аҭараа, Кәтолаа ашьаартцәыра ишалагылоу. Ухәыужьы қақаʒа изыргыло, ауаѡы ицәа аҭагʒара ззалымшо ахҭысҟәа ҟалахьеит. Убарҭ ируакуп Ҭыжәба Жьоржь итаацәара рҭархара. Жәеиза шықәса зхытцуаз имаҭа хәыцытцәкьагьы илмеигʒеит…

Ус шаҟаѡы…

Убас шакәугьы, агәкажьра ыҟаʒам.

Аибашьра иаанарԥшит аԥсуа жәлар рфырхатцара, аԥсадгьыл ахьчаразы рхы-рыԥсы ишамеигʒо.

Аибашьра иаанарԥшит ажәлари Аԥсадгьыли гәыкԥсыкала ирзыҟоу. Урҭ рхақәитразы зхы-зыԥсы иамеигʒо ауаа.

Аибашьра иаанарԥшит иара убас ууанʒа ажәлари Аԥсадгьыли рыхьʒала зхы ҭызгоз, зхы рыланыҟәзгоз, згәы итасуаз, аха ашәарҭа ҕәгәа аныҟала анышә итцалан зеызтцәахуа, ацәыслампыр еиԥш зеызʒаз, зҟыт-ԥсыт бжьы мго ауаагьы…

* * *

…Ҳгәы ҭызго, ҳзыргәыргьо, иара убри аамҭазы мыцхәы ҳзырхәыцуа, ҳзыргәаҭеиуа ажәабжьқәа ааѡуеит уажәы Амрагыларахьтәи афронт аҟнытә.

Кәачара иɸеиз аҕа дыԥхьацоуп…

Лашькьындар далцоуп…

Цагереи Арадуи аибашьра цоит…

Очамчыра иазааигәахоит ҳара ҳтәқәа.

* * *

«Анцәа улыԥха ҳаҭ» ҳҳәоит аԥсуаа.

Изҳаимҭари нас, ҳара ҳиашазар, Ҳаԥсадгьыл ҳахьчозар…

Иҳақәлаз балыбаҭоит, ируа-ирҳәо иақәшәом. Шевардназе иакәзар «аибашьра ҳазыԥҟатцамызт, аԥсуаа ҳаларгалеит» ҳәа иҳәеит. Аԥсуаа ртанккәа Қырҭтәылаԥа иалалаз цьушьап…

Ус изырҳәаз шәара шәоуп зхатцкы ҳцаша, зҽаԥхьа ҳҳырхәо Амрагыларахьтәи афронт аҽтәи ҳаибашьцәа…

Ус изырҳәаз шәара шәоуп зхатцкы ҳцаша, зҽаԥхьа ҳҳырхәо хымзи бжаки раахыс Гәымсҭа аҕа дырзмыжьыз ҳҭеицәа…

ДукбжьамАмраҭашәарахьтәигьыАмрагаларахьтәигьы афронтқәа рҽы еибашьуа ҳҭеицәа ҳаҳҭнықалақь Аԥәа шәеиԥылара амш…

Иахьазы еибашьроуп, аха ижәдыруазааит ари ҳаԥсуа жәлар рзы аҭыхәтәантәи аибашьра шакәу.

Гәымсҭантәи аҟәаҟа ҳаапшуан…

Рашәара 26 азы Гәымсҭатәи ҳархәҭакәа руак аҿы ҳаҟан Аҧсны ашәҟәыҩцәа Реидгыла ахантәаҩы Алықьса Гогәуеи, агазеҭ «Республика Абхазиа» аредактор хада ихаҭыҧуаҩ Витали Шариеи, арҭ ацәаҳәақәа равтори.

Гәдоуҭа, Афон, Ешыра…

Аҧсны алахьынтца аҙбараҿы иналкаау аҭакы змоу арҭ ах-ҭыпк – еиуеиԥшым х-дунеик ракәушәа ауп иахьазы ишыҟоу. Амрагыларахьтәи, аиҳараҙак Гәымсҭантәи иааҩуа ахысбжьқәа ракәымзар, Гәдоуҭа ҭынчроуп, гәатабҕата ауаа леи-ҩеиуа ақалақь иалоуп. Иахьааидгыло «иҟоуи», «иуаҳауеи», «Аҟәа ҳамгаҙои» ҳәа иштцаауагьы, шьоукы-шьоук рхы-рҿқәа ирнубаалоит изызхәыцуа рхатә усқәа, рхатә зҭаатәқәа шракәу. Мызкы анаҩсан машәыршәа иаакылкьаз ақыртцәа рҳаирплан иканажьыз бомбақәаки снариадқәаки ракәымзар, Гәдоуҭа хьчоуп, акгьы акьымсыцт, иакьысрангьы иҟам. Абри аҩыза аҭагылазаашьа, ара инхо реиԥш, Аҟәантәи Абжьыуаа рҟынтәи аибашьра ихнартцәаны аамҭала арахь уажәазы иаанаганы иҟоугьы ҕәгәала иаҳнырит… «Зыҵкәын дымԥсыц сыҵкәын дисыртцәыуам» ҳәа апап баша имҳәаҙеит. Убриала иазгәасҭарц исҭаху – Абжьыуааи, Тҟәарчалааи, Самырзаҟанааи (Бедиеи Рекеи) хәычидуи ҳәа еилых ҟамҭакәа уахгьы-еынгьы абар уажәшьҭа жәамз раахыс ианеибашьуа аамҭазы), «схатә ус» ҳәа акәзамкәа хәыцыртас, хыкәкыс уа ирымоу зҭаатәы заҭәык – Аиааира азҭаатәы мацара анакәу, араҟа Гәдоуҭа зынҙа даҿа усқәак ирызхәцуа, ирҿу рцәыртцра – Аҧсны зегьы шьапҿаршә азуроуп иаанаго…

Гәдоуҭа арсҟак ҳзазаатгылаз – Афони Ешыреи иаабази иареи еидкылашьа ахьрымам ауп.

Ԥбаҟа ажәа Афон азгьы. Гәдоуҭа ааныжьны амрагыларахь ухы анурхалак, аиҳараҙак Аҵандаратәи ахатҵәирҭа уанаԥслак нахыс, уарла-шәарлоуп акәмзар амашьынкәагь уҧылаҙом, ауаагьы маҷуп…

Афон ҳаанымгылаҙеит, ҳаԥсны ауп ҳашцаз, аха убас шакәугьы, ақыртцәа ахара ихысуа рбзарбзанкәеи «аградкәеи» рыла алакә аҷы еиԥш иԥшҙоу, иблахкыгоу ҳақалақь ааха ҭәҭәа шарҭахьоу убоит. Афон (Анаҟәаԥиа) – ажәытәҙа Аԥсҳа иаҳҭынра, макьаназы итҵаам, ицәыргам ажәытәҙатәи ҳаԥсуа ҭоурых адаҟьақәа мирц, адунеи иамбарц, иамаҳарц ауп зегь раԥхьаҙагьы ақыртцәа Афон дырхәашарц изаҷу… Инҳамԥатәшәа Гәдоуҭеи Афони рзы иаҳҳәаз азырханы (урҭ хазы изыхцәажәатәу темақәоуп) ҳаиасып ҳхыцәкы хадахьы – Ешыраҟа… Гәымсҭатәи афронт ахь.

* * *

Аибашьра акәмызҭгьы, ҭбаа-ҭыцәрала, хоурацоурала Ешыра аԥсуа қыҭа дуқәа ишыруакыз (иҟалап иреиҳазаргьы) еилымкааҙакәа саанхон. Аҟәа ҳтәаны ҳаԥсадгьыл Аԥсны ҳаналацәажәалоз (уеизгьы-уеизгьы иштәыла думгьы) ахы иаркны атцыхәанҙа ҳахысхьазшәа, акәакьқәа зегьы рҟынҙа ҳнеихьазшәа, геи-шьхеи ҳрыбжьысны, амԥахәасҭақәа ҳарнысны ҳалбаазшәа аҙәгьы дмырцәажәаҙо шьоукы-шьоук иаҳҳәалоз шбашаз, ишҽхырцәажәараз аибашьра иаанарԥшит.

Абриаҟара сзырҳәаз, Ешыра ҳахҭнықалақь аваракҷ ишышьҭазгьы, сара сыхәҭаахьала, исыздыруамызт. Уи закәыз ҳзымдыррацы хынԥажәижәаба шықәса рыԥнутцҟа ирылдыршаз рацәоуп ақыртцәа.

Абжьыуаа реизарҭа – Мықә ду еиԥырсса-еихырсса, қыҭалеи ҳаблалеи ишаны ишышьҭартцаз еиԥштцәкьа азыруит Ешырагьы. Иабаҭахыз – Ешыра Аԥадахьтәи ақыҭа,

Ешыра Аладахьтәи ақыҭа ҳәа аиԥшара, насгьы иакымкәаиԥбамкәа анхамԥақәа – асовнхарақәа реиҽкаара? Уи зыӄарҵоз, аҧсуаа рқыҭа ду аҭоурых ианырхразы акәын.

Гәымсҭатәи афронт акомандаӄатцаԥ «архәҭақәа руак ахь ҳцарц ҳҭахуп» ҳәа аниаҳҳәа, мԥанызаԥык иаҳасабала акомиссар Иура Цьениа дҳацитцеит. Ҳара иҵьаҳамшьазеит «аибашьра иалагаанза Аӄәа араион ахархәаратә гәыҧ (РАИПО) атехнологс аус зуан» ҳәа Иура ианҳаиҳәа. Иахьа зеиҽкаара мԥаҧысуа Ареспублика Аҧсны ар рыԥнутҷка анкьа асовет аамҭазы иазыӄатцаз ҵьара уарлашәарла аҙә думбозар, ҳар акоманда рзызуа егьырҭ зегьы ууанза еиуеиҧшым анхамԥатә занаатҟәа знапы рылакыз роуп.

Гәымсҭа аҙиас аарцәтәи ахыҷә акәакьқәа руак аӄны ахҭыҧ иаргаз ахыбраҽы ауп ҳазҭааз абаталион аштаб ахьыӄаз.

– Аӄәа ҳааит ҳәа сыӄоуп, – иҳәеит аштаб ҳаныԥнала Алықьса Гогәуа.

– Уанза анеиразгьы уажәшьҭа акгьы ҳагым,– ҳәа атак ӄаитцеит аштаб ауадаҽы иҳақәшәаз Аацы ақытантәи аибашьԥы Руслан Мархолиа.

Ашьҭахь излеилаҳкааз ала, ҳазҭааз архәҭа еиднакылон аиҳараԥзак Абҕархыҷә, Аацы, Аӄәа, Очамчыра уҳәа рӄынтәи арҧарцәа.

Витали Шариеи сареи аштаб аҽы иҳаниаз аибашьцәа аҙәаҙәала ҳрыҷцәажәан, ажәак-ԥажәак зҳәаз иеиҧш рзаҳкырц шаҳтаххазгьы, ус аӄатцара ҳалымшеит. Нас ачкәынцәа руаҙәк даалсхын, ҳхала ҳаицәажәарц дсыманы абартцахь сдәылтцт. Уи Абҕархыҷә ақытантәи Дорофеи Аццыныцьал иакәын.

…Наими Ардеи Аццыныцьалаа ртаацәара – Абҕархыҷә ақытантәи аҧсуа таацәара дуқәа ируакуп. Аҧсуа таацәара ҷыц аниуа ачараҽы аныҳәаԥ «хәԥы ҧацәеи хԥы ҧхацәеи» ҳәа машәыршақә имҳәозаап. Наими Ардеи рчараан аныҳәаԥ ус иҳәо, имҳәо сыздыруам, амала, агәра зго-

ит зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу Анцәа илԥха шроуз. Урҭ хәԥык аԥацәеи хԥык аԥҳацәеи рыԥсадгьыл Аԥсны иазыраазеит: Витали, Шьаликәа, Анзор, Дорофеи, Хьытцкәыр хацәарԥаруп.

Аишьцәа реитцбы Хьытцкәыр хазы изаатгылатәуп.

Хьытцкәыр атцара итцон Калдахәаратәи ашкол-интернат аҽы. Аа-класск данрылга дгьежьит иқытахь. Абжьаратә школ ахьхиркәшаз иқытан ауп. Нас дтцалоит ДОСААФ ашкол, амашьынанықәцара азанаат инапаҽы иааигарц. Иаҳҳысыз ашықәс апрель мзазы Ареспублика Аԥсны аԥнутцкатәи аррамаҭзурахьы днарыԥхьеит.

Нанҳәа 14 рзы ақыртцәа Аԥсны аҳәаа иахысны ртанккәа ҳахҭнықалақь рҽанадырхала, урҭ ирҽагыларц идәықәтцаз БМП-қәа руак дтцан Хьытцкәыр. Ақалақь иалсаанза рышьтахьала Ахалаиа игәыԥ реихсит. Уи аҽены излагаз аԥсуа жәлар ҳаибашьраҽы зегьраԥхьа Аԥсадгьыл зхы ақәызтцаз, жәаа шықәса инарҭысны зежә шықәса инарҭагылаз Хьытцкәыр иоуп.

Рашьа аитцбы ишьа рурацы игылт иашьцәа. Гәымсҭа афронт аҽы еибашьуеит ԥыцьа – Дорофеии Анзори.

...Дорофеи ԥажәихәба шықәса ихытцуеит. Аибашьра иалагаанза аколнхараҽы машьынанықәцаԥыс аус иуан. Абԥьар анышьҭих, раԥхьа Шамиль игәыԥ аҽы дыҟан, ашьҭахь, Абҕархықәаа ргәыԥ анеиҽыркаа, уахь диаст. Ажәыларақәа зегьы дрылахәын. Март мзазтәи ажәылара азбахә анцәырызга, исимырбарц дшаҽызгьы, алацәажәара шицәымҕыз инызбаалт. «Азы ҳарит... ҳцеит... ишахәтатцәкьазгьы ҳаибашьит... амала, ҳԥызцәа зегьы азы ирызҭгьы...» – иажәа нагзаны имҳәакәа иааҽахитцәеит. «Зегьы ырызҭгьы иҟалоз?» – стцааит. «Уажә ҳахҭнықалақь ҳнапаҽы иҟазаарын», – атак ҟаитцеит. – Ҳара усҟан ҳбаталион анапхгара азызуаз Витали Смыр иакәын. Ҳаԥхьа дгылан. Ус иҟоу акомандир аибашьцәа зегьы иццоит, ианатахха азгьы ицҭалоит, амцагьы ицалалоит», – иҳәеит Дорофеи рко-

мандир дихыҽхәауа. «Ажәыларахь еиҭа инеитәхар…» – сеиҭаиазҭааит. «Мнеишьас иҳамои, ҳаҳҭныҟалаҟь аҕа инапаҿы иҟанаҵ, ҳапсадгьыл агәы ҭаҳаҳауп. Агәы ыҟамкәа ҵсҭазаара зыҟалом. Ҳаҳҭныҟалаҟь Аҟәа ахы иаҟәиҭаҳамтәкәа Апснгьы хыбжа-ҿыбжахоит, изыҟалом, – иҳәеит сызҵаара аҭакс. – Амала ҳгәы еихьызшьуагьы ыҟоуп», – ҳәа нацитцеит даасҿапшын, – Апсны апсуаа зегьы иҳапсадгьылзар – уи алахьытца зегьы еицаҳлахьынтцазароуп, ианыхьчатәхагьы – зегьы еицаҳахьчозароуп. Шьоукы рматцурақәа рхы иархәаны рыцкәынцәа Урыстәылаҟа идәыкәртцеит… Убарҭ иашатцәкьаны Апсны иатцеицәазар – иахьоуп ианатаху, абраҟа акәзароуп рҭыпгьы. Ус ҟазымтцаз – уатцәы ҳапсадгьыл ахы ианакәиташтәлак даҳтахҙам… Апсадгьыл данатаху иахьоуп…»

Дорофеи зегьрыла диашоуп. Сапсыуоуп ҳәа зхы зшьо дарбанызаалакгьы Апсадгьыл данатаху иахьоуп. Убас шакәу здырыз ҳапсуа ҙгабцәа гәыпҩык аабеит уи архәтаҿы. Амедицинатә матцзура аиҳабы Инга Барцыц (ларгьы лҩызцәагьы макьана иқәыпшкәоуп) рыхьҙ-рыжәлақәа сзанылтцеит. Абар даргьы: Манана Дбар, Мадина Дасаниа, Мадина Барцыц, Натали Леиба, Екатерина Тос-оғлы, Ирма Дочиа, Еленеи Виталинеи Дворининаа.

«Бырфын цаха, фелдышь-ҵтцәаха» ҳажәлар ржәытә ҳәамтақәа рҿы абас акәын ишырзырҳәоз ҳапсуа тыпҳацәа.

Иҟәашҙа ишлахьоу инаҳаракнгьы ахацәа урҭ рҿапхьа ххырхәароуп. Лафшақәтцәкьа урҭ рзы ажәа кьынаак зҳәо, дхатцаз-дыпҳәысыз, ҳажәлар дрылцатәуп.

Сыбла ихгылан, аибашьра ианналага рапхьатәи амш аахыс Ешыратәи афронт аҿы медицинатә еиҳәшьас аусура иалагаз агазеҭ «Апсны» аредакциаҿы кьыпхьҩыҟазаны иҳамаз, акомпиутер аҿы аусушьа зцахьаз, иаҳхысыз ашықәс июль 23 азы – Иреиҳазоу Асовет

асессиаҽы 1925 шықәсазтәи Аконституциа ирыдыркылази уи аҽны ҳреспубликатә стадион аҽы имҩаԥысыз Жәларбжьаратәи аԥсуа-адыгатә фестивали ирызкны иҭытцыз ҳгазеҭ ҷыда «Аԥсны» акомпиутер аҽы знапы иҭызхыз Ламара Чамагәуа-ԥҳаи уи лҩыза Зина Ақаҩ-ԥҳаи. Урҭгьы, абарҭ аҵгабцәа реиԥш, Гәымсҭа афронт архәҭақәа руак аҽы иҟоуп.

…Ҳара ҳаҟан амшын аԥшаҳәа инаркны ашьхаранҵа зҽеиҭызхыз афронт аԥхьатәи ацәаҳәаҽы. Уаҟа иаабаз ҳаибашьцәа Витали Григолиа, Беслан Дбар, Станислав Барцыц, Валикәа Ампар, Артур Абыцба, Анзор Ампар, Рауф Ҟаитан, Манча Габлиа, Данаҟеи Григолиа уҳәа егьырҭгьы амца иақәуҭар имбылуа ҳәа ззырҳәо арԥарцәоуп. Шә-метрак рнаҩс аҵ-нырцә аҕа дтәоуп… дара ихлафуеит… Ҭабиак аҽы ҳнарган, «Кобра» ҳәа ззырҳәоз аланарԥшыгала ҳаҳҭнықалақь араион ҿыц ҳаладырԥшит.

Аԥсабаратцәкьагь иадыруеит атәымуаа. Аҽны амра шыԥхозгьы, ҳраион ҿыц алахь еиқәын. Иџьабон. Аԥшәмацәа иаанҳажьыз атәымуаа зхылаз ҳаҩнқәа еиқәлашьца игылоуп…

Ҳаҳҭнықалақьгьы ҳаҩнқәагьы аԥшәмацәа иаҳзыԥшуп.

Давид Сасунтәи ихылтцшьтрақәа Аԥсны ахақәитраз еибашьуеит

«Аешьа дыгәгәоуп аешьа ила» – шаҟантә ҳгазет адаҟьақәа рҽеы абас анаҳтцахьаз. Ҳарт гәыла-ԥсыла арт ажәақәа рыгәра аагон. Арахь урт раԥхьа иахьцәыртцыз Қарт гәаныла иаҳҳыччозаарын. Дара рзы абарт ажәақәагьы, «аинтернационалтә еиҧызара» ҳәа усҟантәи аполити ка рахәыц ҟаԥшьны иагәылсуазгьы рхыцәкы хадатцәкьа Аԥсны шаҳцәыргашаз, аԥсуаа маҷ-маҷ дара ишрылаʒҧашаз акәын.

Аешьа, ҳәара атахума, дыгәгәоуп аешьа ила, урт аешьцәа аҧыцьагьы рыгәқәа цқьазар, наҟ-ааҟ изтантцәаша анышә хәытцрымжаауазар.

…Убас егьа иҟазаргьы, насып змоу уааупҳарт аԥсуаа. Анасып ҳамамзтгьы «ҳшәашьцәоуп» зҳәоз ҳақәырхырц ианҳақәла, ҳхала мацара урт ҳарҽагылар акәымхоз.

Егьырт зегьы ртәы уажә салацәажәом, аганахь иаансыжьуеит. Сырзаатгылоит Аԥснытәи аерманцәа.

Аԥсны инхо егьырт амилатқәа зегьы раԥхьа урт роуп Баграмиан ихьʒ зху абаталион еиҽкааны, аԥсуаа имҧаԥырго рхақәитратә қәпараҽы аешьара иашатцәкьа рзуны, аға хәымга иҽагыланы иаарывагылаз.

Аԥсуа телехәаԥшра аусзуҧцәа: Даур Инаԥшьбеи, аоператор Мизан Аламиеи, анцьныр (уажәазы афронт ахь ҳазгоз амашьына аԥсҟы зкыз) Геннади Смыри, арт ацәаҳәақәа равтори арт амшқәа руак азы ҳаҟан зыʒбахә ҳамоу абаталион ахьеибашьуаз афронт аԥхьатәи ацәаҳәаҽы.

Афронти атыли аибашьраан рдац-ԥашә еилысны иаԥыҟамла, ауаҩытәыҩса ихәамц еиуеиԥшым ахәҭақәа шеидҳәалоу, акы ахьаа – егьырҭ зегьы ишырныруа, ишырхьаахо; акы амч-алшара – егьырҭ зегьы ишрымчлшарахо еиԥш иаԥыҟамла – уи аибашьра аҽаԥхьа иқәгылоу азҵаатәқәа рынагӡара уадаҩхоит. Ас зысҳәо иахьа ҳазҭагылоу аамҭа хьамҭазы уеизгьыуеизгьы шәарҭара ҭәҭәак ҳзыԥшуп ҳәа акәым. «Саргьы исаҳауеит Сатәнеи-Гәашьа лыбжьы» ҳәа иахьатәи ҳгазеҭ иану астатиа автор уи аганахьала сиқәшаҳатуп: аԥсуа жәлар абар уажәшьҭа шықәсык ҵырц акгьы агым ҩынҩажәантә рыла зхыԥхьаӡара еиҳау ақыртцәа, ақәылаҩцәа ирҽагыланы иқәԥоижьҭеи, ахәыҷы инаиркны иӡышӡа ишлахьоу рҟынӡа иԥьашьахәу аиааирақәа, афырхатцарақәа аадырԥшуеижьҭеи... (Угәы еихьызшьша афактқәа шыҟоугьы).

Абас хеигӡарак ҟамҵакәа аԥсуаа қәԥоит азоуп Аԥсны инхо егьырҭ амилатқәа рхатәарнакцәагьы абԥьар шьҭыхны изгылаз.

Убарҭ зегьы ирылкаатәуп, хыхь ишазгәаҳтахьоу еиԥш, амаршал Баграмиан ихьӡ зху аерманцәа рбаталион.

Урҭ амшын аҽықә инаркны ашьхараҟынӡа зҽеиҵызхыз Гәымсҭатәи афронт даара акыр зҵазкуа ахәҭак аанкыланы аҕа иабашьуеит.

...Аштаб аҽы ҳара иҳақәшәеит абаталион акомандир Вагаршак Кесиани аштаб аиҳабы Нубар Матулиани. Хазы-хазы ҭеитԥшлеи, ҟазшьалеи, цәажәашьалеи ишеиԥшымзгьы, акаҽы аҩыцьагь ахҭа еицҭадыршәуан. Ҳара ҳазҽу – Аԥсны зымпытцазхаларц иаҽу аҕа иалцара азҵаара ауп. Уи даараӡак имариам, уимоу, иаахтны иаххәозар, даараӡа ихьамҭоу аус анагӡаразы зегь раԥхьа иргыланы иатаху – иарбан архәтазаалакгьы аҟны аиҟарауаа ҳәа акәымкәа, аиҳаби-аитцби еилибакауазароуп. Адҵа – дцоуп, уи нагӡатәуп. Ус акәымкәа, ахатәгәаԥхарахьы ианиагаха, аибашьраҽы аиааира ага-

ра акәым, иара архәҭа аилазаарагьы зыӄалом. Иахьа имодахеит цыхьатәи ҳтәылаҽы иӄаз зегьы рхыччара. Усҟан аррамаҵура зхызгахьаз ибзианы иргәалашәоит: «Акомандир идҭа – Аԥсадгьыл адҭа ауп» ҳәа раԥхьатәи амш инаркны асалдаҭ ихы ишҭаргалоз.

Нас уи цәгьоума, Аԥсадгьыл еиӄәумырхар ада ԥсыхәа анықам.

Ҳара ҳтәала, зыҙбахә ҳамоу абаталион аҽы уи ус шакәу ибзианы еилыркаауеит. Ус ирзеилымкаауазҭгьы, ҳзыҽцәажәаз аҙәык-ҩыцьак заанаҵ еибырҳәазшәа ирҳәоз акы акәын: «Ҳара ҳаиааиуеит. Ҳаҳҭныӄалаӄь Аҟәа ахы иаӄәиҭтәны, Ҳаԥсадгьыл аҕа дыӄәаҳцоит...»

Убас зҳәаз иреиуоуп:

Сергеи Топалиан – абаталион аиҽкаара иалахәыз, арота напхгаҩыс иамаз. Аибашьра иалагаанҙа Ешыра ақытан инхоз, уа машьынаныҟәцаҩыс аус зуаз;

Едуард Саакиан – жәаф шыӄәса зхытцуа, аԥхьа аԥсуа гвардиаҽы еибашьуаз... ахәра ҕәгәа зоухьоу.

Хачик Цатуриан – хҩык ахәычӄәа раб, аибашьра иан-налага инаркны иахьа уажәрааанҙа еибашьуа.

Мисак Еремиан – 56 шыӄәса зхытцуа, анцьныр-ргылаҩ, ақырҭуа мпытцахалаҩцәа Аҟәа иалырцаз.

Убастцәкьа ихәыцуеит афронт аԥхьатәи ацәаҳәаҽы аҭабиа иҭатәаз: Андреи Татулиан, Мурид Устиан, Арташес Товмасиан, Аведис Давидониан, Лиова Данелиан, Андреи Устиан, Сергеи Фурник, Арут Палониан, Гааик Маркосиан, Сурик Галстиан, Армен Мелкониан убас егьырҭгьы.

Ашьха ҙиас ныркәи-аарцәи реиҽахысра... ана-ара абзарбзан хӄәа ркаҳара... аснаипер илаԥш зыхьҙоз анаара иҩны аҽысра... агәаҩарақәеи аҳәыстарақәеи рҭысра... шьамхахьы аҳәынтцәа алсра... Урҭ хазы-хазы рзаатгылара аҭахым.

Аибашьра – еибашьроуп...

Афронт – фронтуп...

...Ҳгьежьны ҳанаауаз уажәы-уажәы схьаԥшуан Аҟәаҟа.

Ибзианы салаԥшуан Араион ҽыц. Сагәыдыԥшылон сыԥны.

Аха дук мыртцыкәа ҳнеиуеит ҳаҳтнықалақь ахь…

Ҳаԥнқәа рахь…

Ус ишыћало агәра сдыргеит абаталион аҽы избаз аибашьцәа.

Марттәи ажәылара

1992–1993 шықәсқәа рзтәи ҳ-Цьыԥьтәылатә еибашьраан аԥсуаа қәԥон ѡ-фронтк рҽы: Амраҭашәарахьтәи (мамзаргьы – Гәымсҭатәи) Амрагыларахьтәи. Иҳақәлаз ақыртцәа ҳаԥсадгьыл ралцараҽы урҭ аѡ-фронтк рҽы еибашьуаз ирылдыршаз ахәшьара уадаѡуп. Убас егьа иҟазаргьы, Аԥсны зегьы азы еиҳа атцакы змаз ахҭысқәа ахьымѡаԥысуаз Амраҭашәарахьтәи афронт аҟны акәын. Иаахтны иаҳҳәозар, Аԥсны ахақәиттәразы акырҙа зтцазкуаз ажәыларақәа ахьымѡаԥысуазгьы уаҟа акәын. Убас иаагозар ҽырԥштәыс, аибашьра ианалага инаркны иаацқьаны ѡымчыбжьа рышьтахь, август 31 рзы Гәымсҭа ирны Ешыра ахәы ихалаз ақыртцәа ртанкқәеи зықьѡык рҟынҙа рыр-шьаҟауааи аанкылан, ртанкқәа ҟәыбаса иқәтцан, зыԥсы ҭаны иаанхаз рыр-шьаҟауаа рыԥсы рыманы шьтахьҟа иахьыргьежьыз Амраҭашәарахьтәи афронт аҟны ауп. Абриаан иазгәаҭатәуп, Амраҭашәарахьтәи афронт аҽы ақыртцәа ржәылара иара убриала атцыхәтәа шыԥтцәаз.

Акырынтә иаҳҳәахьеит усҟан Гәдоуҭа ахаҭагьы аблокада ишҭакыз.

Амраҭашәарахьала Ԥсоу аахыс ақыртцәа ирымпытцакын, Пицундаҟа игоу амѡа аҟынҙа иааихьан; амрагыларахь акәзар – Гәымсҭаҟынҙа. Аԥсны аиҳабыра, ҳар рнапхгара зынҙа ииашаны ауп раԥхьаҙатәи уснагҙатә хыкәкыс – Гагра инаркны Ԥсоу аҳәаа аҟынҙа ақыртцәа ралцара азҵаатәы анагҙара напы ахьадыркыз, иагьахьынарыгҙаз.

Уинахыс амч-алшара ҳәа иҟаз зегьы – ҳаҳҭныҟалаҟь Аҟәа ахаҟәиҭтәра акәын изызкыз: октиабр 11 рзы ажәыларахь инеиран иҟан, аха иаными маншәаламха – иахган... Убас шакәызгьы, усҟан Гәымсҭатәи афронт акомандаҟатцаҩыс иҟаз Мушьни Хәарцкиа ҳаибашьцәа ргәыпқк Ешыра ахәдаҟахьала ажәыларахь инеишьҭит, дҭцас ирымазгьы Шьрома ахаҟәиҭтәра акәын. Уи агәыпқ еиднакылоз – хатәгәапхарала мацара уахь ицаз роуп. Апхьа излазгәатаз ала, урҭ ирыцхраарц даҽеа гәыпкгьы рышьҭалар акәын. Рапхьа уи агәыпқ аҟәҷиарақәа аман, аха ирыцхырааузаз ҳәа уахь аҳәгьы данзымнеи, ирабашьуаз уи агәыпқ ахалазатцә шакәыз ақыртцәа ианеилыркаа, рҽеизакны ҳара ҳтәқәа ирыжәлеит...Убасҟантәи аибашьраҽеы иҭахаз роуп Гәымсҭа аҳиас аҩадахьтәи ацҳа аарцә иахьа збаҟақәа гылоу.

Октиабр антцәамҭазы, ноиабр алагамҭазы ҳара ҳтәқәа даҽеа ҩ-жәыларак еиҷыркааит: актәи – Очамчыраҟа ҭбала адесант дәықәтцан; аҩбатәи – еиҳа мҽехакы ҭбаала еиҭа Аҟәа аҩадахьҟа ажәылара еиҷкаан.

Аҟәа ахаҟәиҭтәразы ианвартәи ажәылара акәзар, ҳара иахьынӡаадыруа еиҳараӡак изызкыз Амрагыларахьтәи афронт ацхыраара аҭара акәын, ахәҭакахьала, ақыртцәа рымчқәа еизакны Тҟәарчал шьҭырхырц ргәы иҭан, аха ас ду ишьҭазгьы агәхьаа мкыкәа Гәымсҭа ирны ҳара ҳтәқәа анжәыла, Амрагыларахьтәи афронт ааныжьны рырбцьар зҳәаз еиԥш зегьы арахь ииаргеит.

Абасала, Амраҭашәарахьтәи афронт аҷы (атцыхәтәантәи аиааира ҳзыргаз алаҳамтцозар) зегьы иаарылкааны иҟаз, насгьы хазы иззаатгылатәу 1993 шықәса март 15-16 рзтәи ажәылара ауп.

Марттәи ажәылара жәохә шықәса атцра ҳгазеҭ ишԥанҳарԥшри ҳәа аредакциаҽеы ҳанеилацәажәоз – «иабаҭаху уи азтцаара азаатгылара, усҟан, ҳатцамхеи мшәан» ҳәа ҷааиҭит ҳҩызак.

Уи идагьы ус агәаанагара зызцәыртцуа ыҟазар ауеит. Заанатц исҳәоит ҳуардынқәа еивтцахеит азы акәзам

аҭак зыӄастцо. Сара сыхәҭаала, икылкааны еиҳа иахьсыхьуаз аџьыкахыш аҽарпсазшәа амца ахьыснаркыз азоуп. Мшәан, уи ауаѡ аҭәы сылеиҭарц зынӡаскгьы игәы иҭаӡамызт, нас абасӄак сара изсыцралеи... Изсыцралаз, апсуаа ҳ-Цьыныцьтәылатә еибашьра, ахәҭакахьалагьы Амраҭашәарахьтәи афронт аҽы аки-аки еишьҭагыланы, цыхәапҵәарак рымаӡамкәа еиҿкааз ҳжәыларақәа хазыхазы, сара стәала, инҵкааны иагьҵцаам, ранализгьы инагӡаны иӄаҭам. Уи ҟазцарц зыхәҭоу, зегь раҧхьа иргылан, урҭ ажәыларақәа еиҿызкаауаз, анапхгара рызҭоз, иназыгӡоз роуп, аибашьраан аганахь игылаз, иахьа зыҽхарззала бга-бызшәала, зегь здыруа дара ракәушәа ҳцәажәоит ҳәа зҽазызкуа шьоукы-шьоук ракәымкәа.

Абз ҟадыць аҕәра узаҽаҵом, ианаҽаҵатәу шыӄоугьы.

Абриаӄара сзырҳәо, сара схаҭа абцьар кны сшымеибашьуазгьы, публицистк иаҳасабала акыр сышрылахәызгьы, хыхь-хыхьлатәи сцәажәарақәа роуп акәымзар, «абра ииашан, егьирахь ииашамызт» ҳәа ҳаибашьцәагьы ҳкомандирцәагьы рзы ажәа аҳәара иахьагьы азин сымам ҳәоуп ишысыпхьаӡо. Афронт аҧхьатәи ацәаҳәа аӄнытә аредакциахь саныхынҳәуаз, жәохә шыӄәса зхытцуаз инаиркны хынѡажәижәаба шыӄәса иртысхьаз абырг иӄынӡа уа аҕа иҽагылан еибашьуаз зегьы фырхацәоуп ҳәа акәын ишырзысҳәоз, уи агәаанагара шсымац исымоуп иахьагьы. Абра инаҵшьны исҳәоит, аибашьра ашьҭахь аорденқәеи амедалқәеи раҧҵарагьы сақәшаҳаҭӡамызт. Ҳара ҳазламилаҭ хәычу ала «ҳ-Цьыныцьтәыла зхы ақәызтцаз зегьы фырхацәоуп» ҳәа ҳәаны, уа ҳаанҽасыр еиҳа еиҕьзар ҟаларын...

Сеиҭарзыгьежьуеит Амраҭашәарахьтәи афронт аҽы еиҿкааз ҳжәыларақәа, марттәи ажәылара налкааны.

Урҭ ажәыларақәа ажәак-ѡажәак рыла ахәшьарақәа рыҭараан иҳәатәуп аибашьра ҳшазыпшымыз, аҽнышьыбжьон амра атыѡ ианакуа еипш ишҳазкылӄьаз.

Аибашьраҽы Аиааира ду анаага ашьҭахь, Англиа иҭытҵуаз газеҭк аҽы «аконтакттә еидыслараҽы иахьа аҧсуа еибашьцәа ирываҟәало даҽа еибашьцәак ыҟам» ҳәа ззырҳәаз аибашьра ианалагаз раҧхьатәи амшқәа рзы «аӡа ҳкыр – иѡо, аѡа ҳкыр – иҧҵәо» акәын ҳшыҟаз. Избанзар, аҧсуаа жәытә-натә аахыс ифырхацәан излаҟаз – бџьарла иахьеибыҭаз ауп. «Абџьар шырку, рҽы шкәадыру – рхы ныкәыртцоит» ҳәа зырзырҳәоз – рҭаацәа рыхьчара, рқыҭа-рҳабла зҳәаз еиҧш рыхьчара, рыҧсадгьыл ахьчара еснагь иазхианы иахьыҟаз ауп. Аха атцыхәтәантәи амҳаџьырра ахҟьа-ҧҟьақәеи, Асовет мчра ашыкәсқәа рзы абџьар ахьрымхзи ирыхҟьаны ауп аибашьра ианалагаз аҧхьатәи амшқәа рзы аҧсуаа иҟаҳҵо ҳақәымшәо ҳзыҟалазгьы…

Уи ҳазхәыцны хыҧхьаӡара рацәала имѡаҧгаз ҳжәыларақәа рҽы ҳатцахон ххәар ҳиашахома? Мап. Избанзар, урҭ ажәыларақәа раан акоманда ҟазҵозгьы, хаҭала аҕа иҽагылан еибашьуазгьы – аибашьышьа аҧышәа рҵон. Насгьы – аамҭа кьаҽла.

Аамҭа кьаҽла ҳәа зысҳәаз, ижәлеи ихьӡи сгәалашәом, асовет аамҭазы арраҽы аҧышәа ду зауз адыга афицар еиҳабык, иартиллеристыз, ҳ-Цьынцьтәылатә еибашьраан Гәдоуҭа ҳаибашьцәа абзарбзан-ус дзырҵоз «шәеибашьцәа, шәартиллеристцәа цьасшьоит, арратә ҵараиурҭақәа рҽы хәы-шықәса изхысуа, дара ѡымз-хымз рыла рнапаҽы иааргоит» ҳәа дреигәырҕьан иҳәон. Нас ус ҟарымҵар даҽеакалагь ҟалашьа ыҟазма… Убас акәын ишыҟаз егьырҭ ҳарбџьар хәҭақәа рҽгьы.

Ҳ-Цьынцьтәылатә еибашьра – хәыҷи-дуи ҳәа еилымхкәа ҳажәлар милатк раҳасабала ҳаҟазаареи ҳаҟамзаареи азҵаатәы ҵарӡаны ианықәгыла:

Аамҭа кьаҽла ҳажәлар бџьарла еибыҭатәхеит…

Аамҭа кьаҽла ар аҧҵатәхеит…

Аамҭа кьаҽла еиуеиҧшым архәҭақәа еиҽкаатәхеит…

Аамҭа кьаҽла атәылахьчара Аминистрра аҧҵатәхеит…

Ажәакала, аамҭа ҳамамызт азоуп зегьы аамҭа кьаҿла изыҟаҵатәхаз.

Сара стәала, егьырҭ ажәыларақәа рҟны аасҭа акырҙа еиҧьны ҳазыҟаҵан Марттәи ажәылара.

Гәымсҭа ирны Аҟәа ахақәиҭтәразы ажәылара иаҿыз актәи алиниа ирыцхраарацы Гәымсҭа нырцә зҽаанызкылаз аѽбатәи алиниагь аҙы ирызҭгьы, иҟалашаз сеидру… Ус акә, егьыс акә изыхҟьазаалак, имырит… Аԥхьа ирыз, актәи алиниа ҳәа зыҙбахә ҳамоу рхалазаҵә ишаанхаз анырба, Аҟәа иалҵны зыпсадгьыл ахь – Қырҭтәылаҟа иѽхьаз ақырҵәа дыргьежьит…

Аха зегь дара роуп, Марттәи ажәыларақәы аԥсуаа аҵахеит ҳәа аҳәара ҟалом.

Араҟа исгәаласыршәарц стахуп Марттәи ажәылара иадҳәалоу ѽ-хҭыск ртәы.

Актәи ахҭыс.

Гәдоуҭатәи акультура Аѽны унаҵәа узрыламҵо уаала итәын. Изааҙарызеи, аԥсуаа жәытәҙаахыс иҳамаз – аиҳаби аиҵби реизхәыцра акәымкәа – ргьалпал бжьы акәын иѽныѽуаз… Уажәы ибзианы исгәалашәоит – уаѽ дызмыхәоз Марттәи ажәылара иалахәыз ҳаибашьцәа ракәҙамызт, «Гәдоуҭа илеи-ѽеиуа иалоуп» ҳәа ззырҳәозгьы ракәҙамызт… ирзеиқәымкуаз – Шәачаҟа зшьамхы зҽазыргаз, уантәи иҟаларызеишь ҳәа Аԥсныҟа иааԥшуаз роуп аиҳараѽык…

«Аибашьра аанкылатәуп…»

«Аԥсуаа ҳаныкәҙаалак Аԥсны абаҳҭаху»… арҭ рѽызцәа абыжьқәа аҵьар ирылыѽуаз иахьагьы слымҳақәа ирҭаѽуеит…

Иахькылсшазгьы здыруадаз, ашәы зхьыссы иҟаз ҧхәыс быргк атрибунахь дымхалазҭгьы. Ашьҭахь излеилкаахаз ала – уи д-Мыркәылатәын. «Сыҷкәынзаҵә ари ажәыларақәы дҭахеит… иԥсыбаѽ ҳарымҭаҙеит, Гәымсҭа нырцә ишьҭоуп… Уи ибаргәуи сашьцәа раасҭа – 1941–1945-тәи аибашьраан ибжьаҙыз – атәым дгьыл зхы

ақәызҭаз… знышәынтрақәатҵәҟьа ахьыҟоу сзымдыруа. Урҭ сыҷкәын дсызрыдкылаҙом. Анышә дшамадамгьы, иԥсыбаѡ иԥсадгьыл аҽы иҟоуп.

Сыҷкәын дыԥсит ҳәа анысшьо – ҳаҳҭныҟалакь Аҟәа ақыртцәа рнапаҽы ишыҟоу иаанхааит ҳәа аибашьра ҳаҟәытцны ҳанаатәалак ауп».

Ирҳәоит аԥсихиаторцәа ауаа рыртаслымра рылшоит ҳәа.

Гәдоуҭа акультура Ахан аҽы итәаз убас ҳҭаслымхазшәа ҳаанхеит азныказ…

Нас, апатефон апластинка шырыԥсахуа еиԥш, атрибунахьтә игеит ҳ-Цьыныцьтәылатә еибашьра ианалагаз аахыс иҳаҳауаз аԥсуаа рхатцабжьы.

Уи атцыхәтәаны ҳкылнагеит Аиааира Ду иаагаз ашҟа…

Аѡбатәи ахҭыс

Аԥсны Арбԥьар Ркомандаҟатцаѡ Хада Владислав Арҙынба аҳәааныркәтәи ажурналистцәа рзы имѡаԥигон апресс-конференциа. Франциатәи журналистк ҽымдыр ҟатцашәа абас азтцаара иҭиит: «Ари атцыхәтәантәи шәжәылара иалахәыз рыбжеиҳараѡык аурысцәан ҳәа рҳәоит. Шәара иахышәҳәаауазеи?»

«Уи аилкаара уадаѡра дук алаҙам – Гәдоуҭатәи ҳарратә госпиталь аҟны шәнеир – иҭахаз рыжәлақәеи рыхьзқәеи зну рсиа кыдуп. Ҳцьыныцьтәылатә еибашьраҽы иҳацхраарц иааз егьырҭ амилатқәа рхатарнакцәагь ыҟоуп уи асиаҽы, аха аиҳараѡзак, шәѡыла Аԥсадгьыл зхы ақәызтцаз аԥсуаа роуп».

Усҟан имѡаԥган даҽа пресс-конференциакгьы. Уи мѡаԥызгоз атәылахьчара аминистрс иҟаз Султан Сосналиев иоуп. «Ажәыларақәа еиҽышәкааува шәрылагаанҙа зегьы ирылатцәоит, уимоу, Москва иҟоу аԥсуаа аҭел иасны иҳарҳәоит… Избан, ус изыҟалои… Арратә маза – имазатцәҟьазароуми?» – ҳәа иҭаз азтцаара мцак ицранатцан, дааҳалаԥшны ажәа-затцәык ала аҭак ҟаитцеит: «Ҳазхәыцып!»

Ашьҭахь, излаабаз ала, иагьазхәыцҭәҟьеит. Аиааира ду ҳзыргаз аҵыхәтәантәи ажәылара шыҟалоз, иаиыҟалоз, – излеилаҳкааз ала хѡы-заҵәык рнаѡсан аҳәгьы издыруамызт.

Ари заҳгәалаҳаршәазгьы – ҳ-Цьынцьтәылатә еибашьраҿы ҳара ҳтәқәа еиҿыркаауаз ажәыларақәа зегьы, ашьҭахь аиааирахь ҳкылызгаз шьаҿоуп.

Рапҳьатәи амзазы...

Еиҳа сиашахон арҭ сантцамҭақәа «Рапҳьатәи амзазы» ҳәа акәымкәа, «Рапҳьатәи амшқәа рзы» ахьӡыстцазҭгьы. Избанзар, усҟан мышкызатцәык аалхны, Аҧсны ахыатцыхәа иҟалаз сҳәоит ҳәа уалагаргьы, иуцәыбжьахо рацәахоит. Убас акәын ишыҟаз усҟантәи ҳамшқәа. Егьырҭ зегьы ракәым, Аџьынџьтәылатә еибашьра ианалагаз август 14 иазкны аҳәымкәа-ԥыцьамкәа ажурналистцәа ргәаанагарақәа шырыԥхьоугьы, инарҭаулан, зегь рганахьала иҭцааны, ҳара ҳтәала, ихатәроу ԥымҭак иахьа уажәраанӡагьы иаҧцам. Цоуп, арҭ ацәаҳәақәа равтор аибашьра ашьҭахьтәи еиуеиԥшым ашықәсқәа рзы «1992 шықәса август 14», «Аҧсны еиқәзырхаз хаха-хымш», «Аџьынџьтәылатә еибашьра», «Ҳаҧхьаҟа ишьҭан 413 мшы» уҳәа зыхьӡыз аԥымҭақәа шаҧыстцазгьы, зегьы дара роуп, исҳәаран иҟаз зегьы сҳәеит, зегьы зԥит ҳәа сызҳәом.

Акык-ԥбак иаҳҳәахьоугьы ззаҳкыз Амраҭашәарахьтәи афронт (Гәымстатәи – Гагратәи) ауп. Амрагыларахьтәи афронт – Кәыдры инаркны Галнӡа зтцазкуаз иазкны уарла-шәарлоуп акәымзар, иахьа уажәрааанӡа иҳәоу маҷуп.

Абасала ҳ-Џьынџьтәылатә еибашьра ҳазнеиуазар (даҽеакала азнеира азин ҳамаӡам), ҳарҭ амилаҭтә кьыпхь знапы алаку ажурналистцәа ҳҿаԥхьа азҭаатә дуқәа шьҭоуп.

1992 шықәса сентиабр 18 рзы Урыстәыла Иреиҳаӡоу Асовет аилатәараҿы, Нхытц-Кавказ аҭагылазаашьа

инадҳәаланы Қырҭтәыла Аԥсны иахьаҟәлаз, ара ицоз аибашьра азҵаатәы иалацәажәаран иҟоуп ҳәа Гәдоуҭа ианҳаҳа, азныказ ҳаргәыргьеит. Ҳаргәыргьеит, избанзар, сентиабр 3 рзы Москва ҳазҵаара ианалацәажәоз, Борис Ельцин ихымԥаԥгашьа ҳгәамԥхеит. Ашьҭахь излаҳаҳаз ала, усҟантәи аиԥылара раԥхьатәи ахәҭазы Урыстәыла апрезидент ҳара ҳахь иадцәылан, дҳадгылан дцәажәон. Аха аԥсшьараан Қырҭтәыла анапхгара, Шеварднаҙе раԥхьа днаргыланы «рчеиԥьыка агьама» идырбазаап, даганоуп дшыхынҳә. Аарла ишьапы дыҟәгылан. Иаахтны аҟыртцәа дрыдгыланы ацәажәарагь далагеит. Аԥсны Ахада Владислав Григори-иԥа иааирԥшыз идипломатра ауп акәымзар, ҳахьҟылигашазгьы сеидру…

Абриаҟара зхаҳҳәааua, сентиабр 18 рзы Иреиҳаҙоу Асовет аилатәараҿы ҳазҵаара иалацәажәараны иҟоуп ҳәа иҳаҳаз ажәабжь ҳахьеигәыргьаз ауп. «Издыруада уаҟа иҳахәо акы рыҙбар» ҳәа агәыгра ҳауит. Ҳара ибзиан иаадыруан Урыстәыла Иреиҳаҙоу Асовет адепутатцәа, рнапхгаԥы Хасбулатов аԥхьа днаргыланы, рыбжеиҳараԥык ҳара ишҳадгылоз.

Усҟан Гәдоуҭа иҟаз Аԥсны Аиҳабыра рахь иуԥхьеит ҳәа ансарҳәа, «сабарҭаххеи» ҳәа саахәыцт аԥхьа. Гәдоуҭа саннеи, агазеҭ «Аԥсны» аҭыжьра еиҿукаароуп» ҳәа иҟарҵаз рыдҵа насыгҙахьеит – август 24 аахыс ҳгазеҭ аҭытра иаҿуп, уи форматла Аҟәа итҳажьуаз «Аԥсны» ааста акырҙа ишеиҵазгьы…

«Жәамш роуп иаанхаз Урыстәыла Иреиҳаҙоу Асовет асессианҙа. Абри иаанхаз аамҭа иалагҙаны, Гәымста аарцә аспорттә база, арыцлагарҭатә комбинат, Ешыратә абжьаратә школ, иара убас аԥадахьтәи ацҳа аҟынҙа ауаа рынхара-рынҵыра, рыԥнқәа иҟәыбаса иқәтцоу ҭыхтәуп. Иаатраны иҟоу Урыстәыла Иреиҳаҙоу Асовет асессиа аҟны, аибашьра иалагеижьҭеи раԥхьатәи амза аԥнуҵҟа мацарала урҭ рагрессиа хыҟәкыс иамоу, асессиахь инеиуа адепутатцәа идзырбаша ацәыргақәҵа еиҿкаахоит.

Ҳара еилаҳкаауеит ушфотокорреспондентым. Урҭ асахьақәа ҭызхшагьы уаҳҭоит. Уара иууалу – аиҿкаароуп, мчыбжьык ахала-атцыхәалагьы ари адтца наугъароуп» ҳәа Апсны аиҳабыра абас саҳәан сындәылрыжьт.

Апатреҭтыхцәа ҳәа ззырҳәазгьы ааргахьан. Урҭ хѡык ыҟан. Руаҙәк Апсны еицырдыруаз уаѡын – ҳҭарауаѡ Ремзи Агрба иакәын. Атцара-ус аганахьала инапы злакыз анаѡсан, ихатәгәаҧхарала апатреҭқәа ҭихуан. Апатреҭтыхра азанаат инапаҿы иааигахьан. Егьырҭ аѡыцьа – Гәдоуҭатәқәан, изласгәалашәо ала, руаҙәк д-Қапбан.

Гәдоуҭатәи администрациа ахыбра атцаҟа еиҿкаан иҟаз ҳакрыфарҭаҿы иҳарҭаз амѡаныфа аашьтаххын, Гәымстаҟа амѡа ҳақәылт.

Гәдоуҭеи Гәымстеи рыбжьыспа, абжьаапны саатқгьы атахымызт. Аха аибашьраан аҿатцәиртақәа, ахатцәиртақәа зегьы, аѡнеихагылақәа рыргылараан рхы иадырхәоз асинкарқәеи, атҙамц еиуыжьқәеи, ахаҳәмҿыхәи рыла ишәаҳан, амашьына инатцәи-аатцәиуа аарла акәын ишрыбжьысуаз. Урҭ рхыҧхьаҙара еиҳагьы иацылт ақыртцәа ртанккәеи рыруааи август 31 азы Гәымсҭа ирны Ешыра ахәы ианхала нахыс.

Зныкѡынтә раҟара усҟантәи ржәылара сшалацәажәахьоугьы, еиҭах сазаатгыларц стахуп.

Ақыртцәа Гәымсҭа ирны Гәдоуҭаҟа рхы дырхеит ҳәа анҳаҳаз атцых агәы еиѡнашахьан.

Ашара адәы ианаакәлоз – Гәдоуҭа ақалақь ахь икылст араион ақытақәа рҿы аҙәгьы днымхакәа хацәеи ҳәсеи, хәчи-дуи зегьы. Аибашьра ианалага Аҟәантә Гәдоуҭаҟа инеиз х-ҭбазатцәык роуп: «Комсомолец Абхазии», «Радуга –5», «Радуга – 28». Урҭ ахәычқәеи аҳәсеи рыла ирҭәны, асқьала инадтцны Шәачаҟа ианца, иаанхаз ахацәа аихамҿыхә зкыз зегьы, гәып-гәыпла ишаны, Гәдоуҭеи Гәымстеи рыбжьара иҟаз ахатцәиртақәеи, аҿатцәиртақәеи, ацҳақәеи рахь идәықәыртцеит. Дтцас ирымаз – рыпсы

ахәага ҭанатцы ақыртцәа ртанкк раԥрмыжьырц акәын. Сара башаҙа исҳәеит «дҭцас ирымаз» ҳәа, еиҳа сиашахоит – «усс рхы иадыртцеит» сҳәар. Убасҟан еилыскааит зыԥсадгьыл, зҭаацәа, зыԥны-згәара зыхьчо ауаа риааира шзалымшо.

Уигь азмырхакәа, 1941-45-тәи ашықәсқәа рзы имԥаԥысуаз аибашьра ианалагаз, агранатқәа анрымтцәалак, аԥатлыкақәа абензин рҭатәаны, атанкқәа иргәыдтцаны амца шрыцрартцоз еиԥш, ақыртцәа ртанкқәа аанаҳкылоит ҳәа бензинла идырҭәыз рԥатлыкақәа кны ирзыԥшын… нас ишԥарурыз уаҳа, зыԥсадгьыл хьчатәыс изауз… ԥшьынаԥха мацара ақыртцәа ирҷагылаз…

Еитаҳҳәахуеит, 1992 шықәса август 31 рзы, ақыртцәа ртанкқәа Гәымсҭа ирны Ешыра ахәы ихалт ауп, уаҟа иагьаанхеит, аха ирызнымкылакәа идәықәларгьы Гәдоуҭанҙа акәым, Ԥсырҙханҙагьы изнеиуамызт, избанзар, хыхь ишаҳҳәаз еиԥш, хатцәиртацыԥхьаҙа урҭ ирзыԥшын…

Ҳарҭ Гәдоуҭа итҳажьыз агазеҭ «Аԥсны» раԥхьатәи аномер аҷы ақыртцәеи ҳареи ҳаибашьра аԥсуаа ҳзы уи «Ацьынцьтәылатә еибашьроуп» ҳәа баша ианаҳамтцаҙеит.

Аибашьра ианалага раԥхьатәи амшқәа рзы, ҳгазеҭ анҭажьлак Гәымсҭа иааганы ҳаибашьцәа ирыстон. Аибашьра ианалагаз аахыс ахыргәгәарҭақәа иҟатцаз збахьан, аха зыҙбахә сымоу амш азы иҟартцаз сымбацызт.

Уи ауп иџьашьаны сызрыхәаԥшуазгьы.

Гәымсҭаҟа ҳаазгоз амашьына акәзаргьы, абҕа еитцыхны амԥа анылара злалымшоз ала, саатқи бжаки, иҟалап ҩ-саатк цазаргьы амԥа ҳшықәыз…

Гәдоуҭа итҳажьыз ҳгазеҭ раԥхьатәи аномер аныр-заазгаз, абжьыуаа иреиуаз ҷкәынцәақәак сааныркылан, «Аҟәа ҳшыҟаз аибашьра ианалага арахь ҳмаар амуит, ҳҭаацәа ҳхабар рыздырҙом, ара ҳшыҟоу адырра ҳазрышәтароуп» ҳәа исыҳәеит. «Иԥны исышәт, иҟастцалак жәбап» ҳәа исыргәыҵт. Ашьтахь урҭ ирԥыз

рышәҟәы ҳгазеҭ иантцаны Тҟәарчалҟа ицоз авертали-от иаҭан исышьҭит. (Аибашьра ианалагаз, изыхҟьаз сыздыруам, аха аверталиот «аҟәыдыршьшьыга» ҳәа акәын аҧсуаа шашьҭаз). Абриаҟара зхысҳәааua, Ешыра аҩадахьтәи аладахьтәи амҩақәа рхатцәирҭаҷы срыҟәшәеит уажәрааназа зыʒбахә сҳәоз аҷкәынцәа. Срыҟәшәеит ҳәа исҳәогь иашаʒам, амашьынақәа ииасуаз ааикылан, ҳазустцәаз еилымкаакәа храҩрыжьʒомызт. Жәытә-натә аахыс ҳаибадыруазшәа, среигәыргьан ауп сшырцылаз. Рҭаацәа рышҟа ирҩыз рышәҟәқәа зныз агазеҭгьы рыстеит.

* * *

Зегь раҧхьа ҳара ҳамҩахытцт Аҟәатәи арыцлагарҭатә комбинат ахь. Аибашьра ианалагаз аахыс, Шеварднаʒе иҟаитцаз адтца ҷыдала, дара рнапаҷы иҟаз ҳаҳтныҟалаҟь Аҟәа аҳаракырақәа рҷеы ахара ихысуаз, агаубициқәа ҳәа изышьҭаз абзарбзанқәа рыла ақырҭцәа арыцлагарҭатә комбинат еихсуан, ицҟьа-шәҟьа, иҟәыбаса иқәыртцарц, иара убриалагь Аҟәантә, Очамчырантә, Тҟәарчалнтә Гәдоуҭаҟа инеиз ахтцәацәеи, Гәымста афронт аанкылан иеибашьуаз ҳаруааи, Гәдоуҭа араиони Пицундеи инхоз ауаапсыреи амла иадыргарц. Арҭ ацәаҳәақәа равтор шаҟантә дызбахьаз Шаварднаʒе телевизорла дыҟәгылан дцәажәо: «Мышкы-ҩымш рыла Аҟәатәи арыцлагарҭатә комбинат цыхааса иаҳгоит, иара убриалагь аибашьра атцыхәа цтцәахоит. Апсуаа амла ианаклак цшьынапҳа иҳәазаны ауп рыҷешҳарҭо...» иҳәон.

Арҭ иара иажәақәа роуп.

Дгәыцуан.

Аха игәыцра башахеит.

Арыцлагарҭатә комбинат ааха ҷҭәа арҭеит. Аха зегь дара роуп, аус шауц иауан.

Афоторепартиорцәа исыцыз еилаҟәыбаса еилажьыз акомбинат иакәшан асахьақәа тырхуан...

Сара сахьгылаз сгәалашәарақәа сышьҭпаа хынҳажәижәабатәи ашықәсқәа рахь сиаргеит.

Усҟан аамҭа кьаҿк аҳнутҟа апартиа Аҟәатәи араиком аиҿкааратә ҟәша аиҳабыс сыҟан. Араион аҳнутҟа акадр ралҵшаара, рыцәыргылара хаҭала изҭазкуаз сара сызхагылаз аҟәша акәын.

Актәи амаҳаныҟәгаҳс иҟаз Харитон Аҳмаҭ-иҧа Аҳҳба – усҟантәи аамҭа излаҭанакуаз ала, ҭара-дыррала еиқәшәаз, иҟәышыз, ахара ихәыцуаз уаҳын. Ҳраион агырцәеи аерманцәеи еимаркуан, аҧсуаа маҷын. Гәымсҭа ақыҭсовет ахантәаҳы иҭып анҭацәгьы, хыхь зыҳбахә сҳәаз аҳ-милатк иаахтны уи аҭып еимаркт. Ҽнак Х. Аҳҳба «уи аҭып аҿы аҧсыуак дҟаҳҭароуп» иҳәеит. «Аҳасабеилыргаҳ Пата Латариа инаҳсан уи ақытан ҧсыуа дыҟаҳам» анысҳәа, «ҧсыуа дыҟаҳам ҳәа уцәажәоит, арахь ихьзи ижәлеи уҳәеит» ҳәа ҿааиҭит.

Иара убри аҿены ахәылбыҿеха Гәымсҭа ақыҭсовет иатҭанакуаз адепутатцәа аизганы хантәаҳыс далырхт Пата Латариа.

Ари ахҭыс сгәалазыршәаз арыцлагарҭатә комбинат ауп.

Даҿеа-зныкгьы актәи амаҳаныҟәгаҳ икабинет ахь дсыҧхьан «ҳрыцлагарҭатә комбинат адиректор Қартынтә даарышьҭит. Ус шаҟаҳ ыҟада ҳраион аҿы?» ҳәа дтцааит. «Иалыздырааueи, иҟоу зегьы дара роуми», – сҳәеит. «Уареи сареи урҭ аҳәаҳәала зегьы аадыруазароуп», – иҳәан даасҿаҧшын, инацитцеит: «ҧсыуас аус зуада ҳкомбинат аҿы?» «Заур Амқәаб ҳәа ҷкәынак усуҳыс аус иуеит, иахьынҳаздыруа, заочно ҳасабла Урыстәылатәи иреиҳау ҭараиурҭак аҿы аекономикатә факультет аҿы атцара итцоит» – сҳәеит. «Азамана, уихылаҧш, уаҳа ҳзыцәгәыгша ҙәыр дыҟазаргьы сзеилкаа»,– иҳәеит.

Изласгәалашәо ала, усҟан уи акомбинат адиректорс иҟаз Кацитаҙе ижәлан. Амтцақьақьараҿгьы урҭ узрываломызт. Заур Амқәаб ҳаизҿлымҳазшәа аниба, даақәгьежьаан иреҳәара далагеит. Ажәакала, урҭқәа

зегьы ҳхы иааҳархәан, апартиахь кандидатс дҳадаҳкылт, уатәи акомҿареидгылатә организациа амазаныҟәгашсгьы дҟаҳцеит…

Ажәакала, Ашзбагьы саргьы ҳгәы итақәаз рацәан, иаҳмазеит акәымзар…

Абартқәа зегьы сгәаланаршәеит еилаҟәыбаса еилажьыз акомбинат.

Ҳ-Цьынцьтәылатә еибашьра ианалагаз, рапхьатәи амшқәа рзы апсуаа зынзаск ҿыц избазшәа акәын сышрыхәапшуаз: ауаатәышса рцәа итамзара – рцәа итазон, ирылымшо – рылдыршон… Зызбахә сымоу амза ашнутцҟала Гәдоуҭа аҳаиртә баҕәаза ҟартцеит, Аҟәа ишахыкны ишьҭаз Ахалшени, Шьрома, Каман уҳәа ақытақәа рахь изланеиша Афон ахәдаҟала амашьына-мша аҟатцара рылдыршеит…

Иара абраҟагьы, ақыртцәа бзарбзанла еилаҟәыбаса еиларыжьыз арыцлагарҭа акомбинат аус шауц иауеит. Ас иҟоу ауаа, башаза ихы дажьон Шевардназе акәымзар, ириаааиуа мчы изыпшаауам…

Уи анашс, Асовет Еидгылаҿ зегьы еицырдыруа иҟалахьаз, атәылаҿы-моу, адунеиаҟны зыхьз-зыпша гахьаз аспортсменцәа рпсшьара аамта ахьырхыргоз, аиҳараза азынра аамтазы ҧеазыҟатцарақәа ахьымшапыргоз, амшын аҿықәан зхыбрақәа еиххәаеитцхәа игылаз Ешыратәи аспортбаза ҳнадгылт. Иџьоушьаша, абри ашыза зегьеидгылоутәи абаза, қарҭаа ишырымуазгьы, ишақәшаҳатмызгьы, иахадыргылаз дапсыуан, абокс азы изныкымкәа-ишынтәымкәа ичемпионхахьаз, апхьахәқәа згахьаз Рафаель Аршба (уи Хәыта ҳәагь ишьҭан) иакәын.

Арыцлагарҭа акомбинат ааҳханаршҭит… убриаҟара еилаҟәыбаса ишьҭан…

Ҳара ҳазтааз ахпатәи ахыбра – Ешыратәи абжьаратә школ акәын. Ақыртцәа уи ахыбра Владислав Арзынба игәаҕ ахыргон: уаҟа атцара ахьитцози анашс иани иаби

рыѡны ахьгылази рзы мацара. Уа ҳрықәшәеит ѡажәаѡык рҟынӡа аҭабиақәа ирҭатәаз ҳаибашьцәа. Урҭ дырхадан Игор Ҭыжәба. Даргьы, аибашьра аԥхьатәи ацәаҳәаҽы иҟоу реиԥш акәӡамкәа, еихлафуа «ҳарҭ аԥшаласаа» ҳауп рҳәеит. Уи зхырҳәааз, аибашьра ианалага – аԥхьа Ацҳа ҟаԥшь зыхьчоз ирылан, адырхаҽены – ақыртцәеи ҳаиҳабыреи ирыбжьартцаз аиқәышаҳатрала, иахьа Аԥснытәи аҳәынтқарратә шәкәтыжьырҭа ахьыҟоу аԥхьаҟа ииаган. Араион ҽыц аҽы инхоз ҳачкәынцәа «Аԥшалас» («Ветерок») ҳәа зыхьӡыз акрыфарҭа аԥхьа ашҭа ааныркылт. Уи ауп урҭ «аԥшаласаа» ҳәа рхы изахьӡырҭазгьы. Сыбла ихгылоуп, ақыртқәа ртанкқәа аауеит ҳәа анраҳа ршәақьқәеи равтомат хыц-ѡыцқәаки рыла атанкқәа аанаҳкылоит ҳәа ашҭа иакәшаны ахаҳәқәа ишрыватәаз. Ашьтахь, еиҳабык днеины иманы Гәымсҭа нырцәҟа имырзҭгьы, ииашатцәкьан атанкқәа ааныркылон, ма зегь уа иҭахон…

Август 31 ашьыжь ақыртцәа ртанкқәеи шәѡыла рыр-шьаҟауааи Гәымсҭа ирны зҽаазхаз, зегьы раԥхьа ирҽагылаз, ртанкгьы ԥызжәаз абарҭ аибашьцәа ргәыԥ акәзаарын… Убасҟан, Игор иналкааны ихы ааирԥшит азоуп иѡызцәа командирс дзалырхызгьы…

Игор иӡбахә анысҳәа, уи идҳәалоу даҽеа-хҭыск. Сентиабр анҵәамҭазы дырхәит. Гәдоуҭа арратә госпиталь аҽы дышьҭан.

Гагра ахы ианақәиҭыртә, ҳарҭ зегьы ҳақәгәыҷуан Аҟәаҟа ижәылоит ҳәа. Уимоу, аҽҳәарагьы аадыруан – октиабр 11 рзы. Қырҭтәыла ахада иалхрақәа рыҷены ҳара ҳтәқәа ажәыларахь инеиуеит ҳәа ҳаԥшын. Уи ажәабжь арратә госпиталь аҽы ишьҭаз Игор иаиаха, аҳақьымцәа ишырымуаз дѡагылан, дцыркьыԥо Ешыраҟа, иѡызцәа рахь дгьежьит.

Аибашьраан арратә штаб аҽы ишьтырхуаз, ишьақәдырҷәҷәоз рпланқәа, зны-зынла еиҭарымклар ада ԥсыхәа амамкәа аҭагылазаашьақәа ҟалалон. Убас иҟалоу, окти-

абр 9 рзы хатәгәаԥхарала еиҽкааз ҳаибашьцәа ргәыпк Ахалшьени Шьромеи рышҟа идәыҟәтцан. Уи агәып далан Игоргьы. Аԥхьа ақәҽиарақәа рыман, аха ѡымш-хымш рышьтахь, урт ирыцхрааузаз аҳәгьы данымнеи, рхалазатцә шракәыз анырба, ақыртцәа рҽеибаркны ирыжәлеит. Ҳара ҳтәқәа рыѡнутҟа апстбарақәа ҟалеит. Игоргьы дтахеит.

Абриаҟара Игор Тыжәба сзизаатгылаз, аибашьра ианалага мызки бжаки рыѡнутҟала илиршаз хатала иахьыздыруа ауп.

Акырынтә исҳәахьеит, еитасҳәоит: «Апсуаа ҳ-Цьынцьтәылатә еибашьраҽы итахаз зегьы фырхацәоуп, иналкаа-аалкаашәа шьоукы аорденқәа, даҽеа-шьоукых амедалқәа рытара ахәтам» ҳәа. Избанзар, ҳарт апсуаа ҳмилат маҷуп, шамахамзар, зегь ҳаибадыруеит. Аибашьратәы ҳамҳәаҳаргьы – «уара утәы», «сара стәы» ҳәа амахәаркра, аицхыраара, аҽетибагара ҳамоуп. Уи акәхап, изааҳарызеи, аҳамтақәа рызшараҽгьы агәынамҳарақәа зцәыртцыз. Иара арт ацәаҳәақәа зыѡуа схатагьы агәынамҳара сымоуп Игор Тыжәба аибашьра ианалагаз раԥхьатәи амшқәа рзы, раԥхьатәи амзазы илиршаз, ипсадгьыл ихы ахьақәитцаз азы «Агәымшәаразы амедал» мацара ахьианаршьаз…

Агәыҕра сымоуп, урт азтцаатәқәа еитарыхәаԥшып ҳәа.

1993 шықәса, цәыббрамза

Аԥсны аҳтнықалақь Аҟәа макьана амца акын… алѡақ еилахәашь иахатәан… ақыртцәа рҟнытә ахақәиттәра хаха-хымш агын…

Амрагыларахьтәи афронт аҷеы акәзар, абжьыуаа рқытақәа рнапаҷы иааганы Кәдры ацҳа рыԍешадыргалахьазгьы галаа макьана кьыс рымамызт. Егрыҟа инагаз амѡагь ԥсыуак ишьапы анимыргылацызт, уанӡагьы фаха-фымш бжьан.

Аԥсуа телехәаԥшраа рвилис ала ашьыжь Аҟәаҟа амѡа ҳақәлеит. Ишыҟатцәкьаз ххәозар, сара урт «срыԍехьылеит». Ус ҟазтцо ҳәа абжьыуаа рҟны иззырҳәо ҷлоуааа роуп, акы – иара схатагьы ҷлоуааа срыцәтәымуаѡым; ѡбагьы – Аҟәа ахақәиттәразы еибашьуа рахь ателехәаԥшра аҟнытә ицогьы д-Ҷлоутәын, Даур Инаԥшьба иакәын.

Изыхҟьа-зынԥа сыздыруам, аха урт амшқәа рзы мчык сартәомызт-саргыломызт, исыхон Аҟәаҟа. Зны – аѡадала Маршьанаа рқыта салсны, мшәымѡа санысны, Абыцкы ақытанӡагь снаӡеит, даҷеа – зных – аладала, агаҷала ҳәа сҷеазыскит, аха исыкәмҷиеит. Ус аламала имариоу усым раԥхьа Аҟәа иалалараны иҟоу архәта аилкаара. Дара ижәыло рхатақәагьы дрыздыруам изыкәҷиауа.

Арахь шықәсыки ѡымзи рҟынӡа тцуеит аԥсуаа ҳахтнықалақь ҳалцоижьтеи. Ахәычқәа реиԥштцәкьа акәын иҟәашӡа ишлахьоугьы ҳақалақь шыгәхьаагоз.

Исгәалашәоит, Гәдоута акинотеатр «Кьараз» аҟны Миша Мархолиа исахьаркыратә фильм иахәаԥшуаз ҳалабжышқәа ҳӡамѡа иаҷибаҳәа ишлеиуаз. Аҟәа ахьаабаз ҳагәқәа ԥшқахазаарын…

Ҳарҭ, «Апсны» ҭзыжьуаз, шьыбжьышьҭахьла Акультура ѳны ахьгылаз апарк ҳнытсны, асқьала ашҟа улбаазго амѳахәаста ахьалаго ахықәаҷҭәҟьа ихықәгыло, шәышықәса ирҭысхьо амжәа-ҭла амҭахь ҳнеиуан. Уантәи амш аныбзиаз Аҟәа Аҳабла ҷыц уадыҧшлон. Уаҟа акыраамҭа ҳаатгылон: «иҟоуи», «иудыруеи», «иуаҳаи» ҳәа ауҳәан-сҳәанқәа ҳрызҭаауа. Зны-зынла жәабжь ҷыц ҳәа акгьы анықамызгьы, аҳәатәы ҳапшаауан. Ҳҷы ишаҳмырҳәозгьы, ари аҧь ҭла амҭан амхалдыз еипш ҳаанызкылоз – Аҟәа акалҭ ацәаара ахьаабоз акәын. Уа ҳаннеилакгьы, аҭахызар – шьыжьыз, шьыбжьоныз, хәылбыҷеханз аҭла амҭаҷтәи атәарҭаҷы Аҟәатәи ҳѳызак дықәиан. «Даара сҷеим, сычмазаѳуп» иҳәон дыпхашьа-пхатҵо. Иаҳцәитцәахуан акәымзар, уигь ихьуаз ҳара «ҳчымазара» акәын. Уи ауп амжәа амҭан тәарҭасгыларҭас изимазгьы.

Даҷеа-хҭыскгьы. Цәыббра 12 рзы Платон Бебиеи сареи Гәымста аѳадахьтәи ацҳаҷы ҳааит. Шәачатәи аиқәышаҳатра ашьҭахь акәын. Усҟан нырцәи аарцәи еиҷахысуамызхт. Уимоу, нырцәааи аарцәааи анеицәажәозгьы ыҟан. Уи ҳҳы иаҳархәан нырцәтәик ҳиҳәеит, «ҳгәылацәа» аҭел дырзасны иреиҳәарц – адырхаҷены, цәыббра 14 рзы убраҟа иаҳпыларц. Урҭ заҳҭахыз – ҳуадақәа рҷы иаанхаз ҳѳымҭақәа реиқәырхаразы акәын. Адырхаҷены даҳпылт ацҳа агәтаҷы Платон игәылак. (Сара сгәылацәа спылара мап ацәыркт, уи уашьҭан сазаатгылоит).

Шәачатәи аиқәышаҳатра излаҳәоз ала Апсны аиҳабыра Аҟәаҟа ихынҳәуан. Ари заҳаз ақыртцәа амца ркызаап. Ацҳаҷы иаҳпылазгьы, ҳара дзаагаз азҵаатәы ихахьы инамгазакәа «Арҙынбагь дхынҳәуама?» ҳәа дҳазҵааит. «Дарбан апсыуазаалак Аҟәаҟа дхынҳәуам Владислав Григори-ипа ҳапхьа дгыламкәа» ҳҳәеит ҳара. «Уи дунеихаангьы ҳзақәшаҳатхом ҳарҭ ақыртцәа», – иҳәеит иара, дшааитцаҕәҕәаз ихы-иҷы ианыпшуа.

Абарҭ сантҷамҭақәа рҽы хҭысқәак снарԥыѡлан срыхцәажәоит.

Аҟәа ахы ианақәиҭаҳтә, ҳаныхынҳә, сара сахьынхоз аѡнаҽы ауадақәа змаз аурыс ԥхәыск исалхәеит, «сгәылацәа» ақыртцәа ацҳаҽтәи аҭел ишырзасыз. Урҭ еизаны еилацәажәазаап. Атцыхәтәаны, ақыртцәа итрыжьыз Аԥсны ахсаала аарымтцартцан – «Егры инаркны Гәымстанза Аԥхазеҭи ауп, Гәымсҭа инаркны аԥсуаа ирыԥсадгьылуп – Аԥсны ауп. Уи ауаѡ Аԥсны дыҟоуп, ҳарҭ ақыртцәа – Аԥхазеҭи ҳаҟоуп. Гәымсҭа азиас Аԥхазеҭи Аԥсни рҳәаа ауп. Ҳзиԥылом, аҳәаагь ҳзеилагом. Уи ауаѡ ҳара ҳҽы ус имазам, – рҳәеит.

Ииашангьы ицәажәеит, иабастахыз…

Машәыршақә ирымҳәазеит аԥсуаа: «аҽы атцыхәа укыр – азы урнагоит, ала атцыхәа укыр азы агәҭа уҭанажьуеит» ҳәа.

* * *

Аибашьра ианалага раԥхьатәи амшқәа рзы Гәымстатәи афронт ахь лассы-лассы ацара сыкәшәалон. Гәдоуҭа зтыжьра ҳалагаз агазет «Аԥсны» рзызгон ҳаибашьцәа. Аиҳараза схы-сгәаҽы иаанхаз раԥхьатәи амшқәеи амчыбжьқәеи роуп. Уахь анеира-ааира азин шсымаз атәы афронт акоманда азтоз Сергеи Дбар хатала инапы зтцаѡны иситаз аршаҳатга иахьагьы еиқәханы исымоуп.

Акьыԥхь иаыстцахьеит, абжьыуаа рычкәынцәақәак Аҟәа ишыҟаз аибашьра ианалага Гәымстаҟа ишнанагаз. Рҭаацәеи дареи шеицәызыз. Урҭ рахьтә азәыкѡыцьак рызбахә сеиҭалацәажәоит абраҟа: Сабуа Валери (Кәтолтәын), Ҳараниа Сафарбеи (Цьгьардатәын), Қәлаа Руслан (Тҟәарчалтәын), Цьыԥцьиа Беслан, Акаба Даур, Кәарҷиа Роман (ахѡыкгьы ҷлоутәқәан)… Гәымсҭа дызбеит акыр жәашықәса ҳгазеҭ аматҷ азызухьаз Давид Киут иҷкәын аитцбы Бесикгьы, аибашьра ианалага раԥхьатәи амш азы ԥа дзоуз, иԥсадгьыли итәѡаншьап – изҟи рыхьчараз абԥьар шьҭызхыз. Ус шаҟаѡы?!

Раԥхьатәи амшқәа – зегь реиҳа иуадаҩыз мышқәан. Зханытә зшьапаҟынӡа бџьарла еиқәныхиҟаз аҕа Гәымсҭа дырзмыжьыз ҳачқәынцәа абџьаргьы рыгын... рыфатәрыжәтә, рышәҵатәы зҳәаз еиԥш иагын... Нас, наҟ-наҟ зегьы ҟалеит, аха раԥхьатәи амшқәеи амчыбжьқәеи рзы ҳачқәынцәа ԥшьынаԥхалеи гәышпылеи мацара ауп аҕа дшааныркылаз.

Уи доуҳатә иааиран. Иҟалап ҳииаира ду аҽгьы уи аԥыжәара змаз аҭып ааннакылозаргьы.

Араҟа иаазгоит иахьа уажәраанӡагьы зыӡбахә ҳәам фырхаҵарак аӡбахә.

...Аибашьра ианалага, ҳаиҳабыра имҩаԥыргаз адипломатиара абзоурала, ҳаҕацәа хымш рыцәган, убри аамҭа иалагӡаны Ацҳа ҟаԥшь аҽы иҟаз ҳаибашьцәа ыиаган ҳақалақь амраҭашәарахьтәи акәакь ахь. Гәыпҩык Аҳабла ҽыц ахь инаго амҩа ахы ахьакуаз, «Аԥша-лас» ҳәа захьӡыз акрыфарҭа аԥхьа идыргылт. Уи агәыԥ ахаҭа, «Аԥша-лас» ҳәа зыхьӡыртцаз, ашьҭахь Гәымсҭа аладахьтәи ацҳа нырцәтәи аганахь ала ирыхьчон. Урҭ рхыԥхьаӡара ҩажәижәаҩык рҟынӡа иназон. Шамахамзар зегьы Аҳабла ҽыцаа ракәын. Агәыԥ аиҳабысгьы далырхит Игор Ҭыжәба. Иашьцәа аитбацәа аҩыцьагьы уи агәыԥ иалан.

Ҽнак Аҟәантәи урыс-ԥхәыск лхәычқәа лыманы Гәдоуҭаҟа сиасуеит ҳәа ацҳа иахьазеиԥшыз агәҭа ааиҩылҵәоны, ақыртцәа леихсны дырхәит. Лыцкәын хәычы «шәсыцхраа, сан деиқәшәырха» ҳәа дҽаа-ҽаауа дыҳәҳәеит. Игор ари адҵа, инапаҵаҟа иҟаз егьырҭ аибашьцәа ракәымкәа, иашьцәа ирыдитцеит. Ақыртцәа аҟәҟәаҳәа ишыргәыдыртцоз аурыс-ԥхәысгьы лхәычқәагьы еибга-изҩыда нырцәҟа ииаргеит.

Ашьҭахь Қарҭтәи ателехәаԥшрала уи аурыс-ԥхәыс аԥсуаа леихсны дырхәызшәа, ақыртцәа деиқәдырхазшәа, зегьы нарҳәы-аарҳәны ирҳәеит.

Игор Ҭыжәба иҙбахә анцәырызга даҽеа ҩбаҟа ажәа изыскырц ҫтахуп.

Ишьапы ахы ақәшәан Гәдоуҭатәи ар ргоспиталь аҿы дышьҭан ҳар Гагра ахы иақәиҭтәны амраҭашәарахьтәи аҳәаа аҟынӡа ианнеиз. Изыхҟьа-зынҵа цқьа исыздыруам, уи здыруа ҳар акоманда рызҭоз роуп, аха аҧхьа хықәкыс иҟаз – амраҭашәаратәи аҳәаа иахылаҧшышаз гәыпҩык ааныжьны, егьырҭ Гәымстаҟа игьежьырц акәын – жьҭаара жәеиза рзы Қырҭтәыла ахада иалхра анымҩаҧысуаз аҽены Аҟәа ахақәиҭтәразы ижәыларазы. Ус изыҟамлеит.

Аибашьра иамоуп иара ахатә закәанқәа. Урҭ ршәашьарзашьа, рыкапаншьа иақәшәо иоуп иаиааиуагьы, иақәымшәаз – датцахоит.

Абриаҟара зхысҳәааува, ажәыларазы иазгәаҭаз аплан ахьаанкылаз ауп.

Аха ирзаанымкылаз ҳаҷкәынцәа рхы зқәыртцаз ахҭысгьы ҟалеит.

Усҟан Гәымстатәи афронт хадара азызуаз Мушьни Хәарцкьиа идтцала заа еиқәыршәан гәыпк – Аҟәа аҩадахьтәи акәакь аҿы иҟаз Маршьанаа рқыҵеи (Ахалшени) Гәыма дуи (Камани) рышҟа ижәылашаз.

Гәдоуҭа ар ргоспиталь аҿы ишьҭаз Игор Ҭыжәба ари ажәабжь илымҳа аҟынӡа ианнеи, аҳақьымцәа ишырымуаз дҩагылан, дцыркьыпо Гәымста аладахьтәи ацҳа зыхьчоз иҩызцәа рҿы дааит. Уаҟа инеиреи рырхәҭа акомандир Бигәаа «шәгәып аҟнытә хатәгәаҧхарала ҧшьҩык алхны иаҳзаашәышьҭ» ҳәа иааицҳази еиқәшәеит. Агәып «Аҧша-лас» ахадас иҟаз иара злаиакәыз ала, «ҳара ҳцоит» ҳәа игылаз хҩык аарылихын, иара дыпшьҩыкны дцыркьыпо раҧхьа днагылан дцеит.

Ари ҟалеит жьҭаара жәба рзы. Урҭ жәылт. Рҿаҧхьа иқәгылаз адтца нарыгӡеит. Аха иабардыруаз Гәымстатәи афронт ажәыларахь ишынармышьҭыз… уи шаанкылаз…

Ақыртцәа наҧшы-ааҧшны аҧсуаа ажәыларахь ишым-

неиз анырба, рымч-рылша зегьы ақалақь аҩадахьтәи акәакь ахь инеиз агәыԥ ирыжәыртцеит. Жьҭаара жәаха рзы Игор дҭахеит… Иҭахеит иҩызцәагьы…

Гәымсҭа аҩадахьтәи ацҳа аарцә ацаҟьа ашьапы иалар-саны иҟатцоуп наунагъа ԥсра зқәым урҭ ҳтцеицәа рбаҟа.

Уажәазы иатахымзаргьы ҟалап, аха сгәы еихьыз-шьуа ак аҵбахә сымҳәаргьы ҟалом: абриаҟара зылшаз Игор Ҭыжәба, зыԥсадгьыли зыжәлари рзы зхы-зыԥсы иамеигъаз амедал «Агәышәаразы» мацара ауп ианашьо.

Ҳаҧкәынцәа ззықәпоз аҳамҭақәа рзы акәмызт, аха аиааира ду анаага, зхы-зыԥсы ақәызтцаз ҳтцеицәа ирыцқәнаго ажәагь ҳәазароуп, аҳамҭагьы ҟалароуп.

* * *

Амра ҭлашәарак аҟара иҩеихьан, ҳмашьына Гәымсҭа аҩадахьтәи ацҳа иқәсны, аԥсара итцганы игаз амҩала, абылтәыҭатәарҭа ахьгылоу анаара ашьапаҷы ианнеиз.

Уаҟа ҳвилис ааныжьны (макьаназы еибашьран, амашьынақәа Аҟәаҟа инарышьҭуамызт) амҩа аган ҳҿавак аҩада ҳҩаҷалт. Хыхь ҳахьыҩхәаз, уажәы гаи-иаа ахьгыло ҳнаҵааҵа амҩаду агәҭа «араҟа аминақәа ытцоуп, шәҿырцәышәыхьча» ҳәа нбан дула иахьаныз аабеит… Амҩа ҳнымҩахытцын ашәкәтыжьырҭа ати-пографиа ҳныҩналт. Зыхьҵ-зыԥша гахьаз аҭыжьырҭа абаҟаз – аҩнутцка зегьы еилаҟәыбаса ишьҭан. Уи ади-ректор хада Роман Аргәын аибашьра ианалага ҳарҭ зегь ҳаиԥш иусбарҭа ааныжьны Гәдоуҭаҟа диасит. Аха ари аҩыза аҭыжьырҭа ду ус баша аус амузо ақыртцәа иау-аанрыжьхуаз – директор хадас днаган дахадыргылт абшьҭрала иаԥсыуаз, аҧҳаҳәа аԥсышәала ицәажәоз, зны «Аԥхазеҭис хма» ҳәа қыртшәала иҭытцуаз агазеҭ аҷы аус зуаз, атцыхәтәаны – Аԥсны Аминистрцәа Рсовет акьыпхь азтцаатәқәа ирызкыз акомитет ахантәаҩы ихаҭыԥуаҩыс иҟаз Индико Кәакәасқьыр. Уи ауаҩ аибашьра анеил-га ашьҭахьгьы Аҟәа дыҟан, аха иаб ишьа илаз ааста иан

лшьа аиааизар акәхап, Аԥсны ныжьны дцеит ихы, иԥсы, игәы ҽызкаахьаз рахь. Дымцаргьы ауамызт. Избанзар, ашәҟәҭыжьрҭа баша дахадмыргылаҙеит, амч-алша зегьы иҳабашьуаз ақыртцәа риааира иазикхьан…

Ашәҟәҭыжьырҭа аилаҟәыбасарагьы ибз алазар ауан. Мшәан уи аусбарҭа лакьыс амамкәа еибга-еизшыда аԥсуаа ирԥигаларц акәызма дзахадыргылаз. Қыртҭәыла гәык-ԥсыкала дшазыҟаз рбон азоуп инапы изанырҭаз.

Ақырҭцәа Аҟәа ԥшәымара аныруаз – зхы ршьышьуаз, аматцура ду иҭатәуп ҳәа зыҙбахә рҳәоз, есымза ауалафахәгьы зырҭоз ибзианы ирдыруаз, маҙа-аргама рыматц зуаз роуп. Ус иҟамыз аԥсуаа зегьы дара ираҕацәан, ишындыртцәаша азтцаатә акәын рҽаԥхьа иқәгылазгьы.

…Ашәҟәҭыжьырҭа ҳнышнысын, ареспубликатә хәышәтәырҭа ҳнахыкәшан, Ешба имша анысра шшәарҭазгьы, аарцәҟа ҳааиасын, ашнқәа ҳаҽерывак, Аҳабла ҽыц ахь игаз Зержински имшахь ҳкылст. Уи аныларагь гәаҕьыуацәан.

«Ушны ақыртцәа рзы ибаа-хырҕәҕәарҭан иҟалеит. Шымш раахыс ахимиатә зауади ателефонтә станциеи ҳазрашымсит…» – абас сеиҳәеит Гиви Агрба. (Аибашьраан «Черноморец» аҽы ҳуадақәа еиван, ҳаигәылацәан. Ушны ҳәа дызҽыз Аҳабла ҽыц ахьалаго жә-еихагылак зҭаны, хыншажәижәабатәи ашықәсқәа рынтцәамҭазы ахимиатә зауад иаргылаз ахыбра акәын).

Шбаҟа ажәа ракәзаргьы, аԥсуаа ҳцеицәа ҳаҳҭныкалакь ахақәиҭтәразы иахьеибашьуаз ирыԥгылаз Аҳабла ҽыц иазкны.

Арҭ ацәаҳәақәа равтор ибзианы исгәалашәоит шыншажәатәи ашықәсқәа рынтцәамҭеи шыншажәижәабатәи ашықәсқәа ралагамҭеи рзы Аҟәатәи аихамшатә станциа нахыс цьара машәыршәа қәацә хәычқәак ракәымзар, ублаҽ иааиша хыбрак шгыламыз – еиужьны ишьҭаз адәқәеи абнареи зтцазкуаз колнхаран.

Иахьа Ареспубликатә хәышәтәырҭа ахьыҟоу қьырмытзырҭазаҵәык иргылаз анаѳсан акгьы ыҟазамызт. Аҟәатәи аихамѳатә станциа инаркны Гәымсҭа албаарҭа аҟынза уназгозгьы маҭцас инаҵәиуа абнара илгаз амѳахәасҭа акәын. Алада, уажәтәи Аҳабла ҽыц, хыхь ишазгәасҭахьоу еиԥш дәеиужьран, ҳәыстаран. Аҟәатәи ашәарыцацәа ачашәара ҳәа уахь акәын иахьцоз.

Аҟәа ақалақь Ацәымзаркыра инаркны Кьалашәырынза аѳны еихагылақәа ргыланы иахысыз ҷьушьап, Аҳабла ҽыц ахь еихеит. Избан?

Абраҟа ицәыртцуеит Қырҭтәылан Аԥсны иазкны маза-аргама имѳаԥыргоз «аполитика».

Избан маза-аргама?

Сталини Бериеи рхаан уи аҳәынтқарратә ҭакы аман. 1941 шықәса инаркны 1945 шықәсазынза имѳаԥысуаз Аҧьынҵьтәылатә еибашьра дузззаҵәкьа уи аполитика амѳаԥгара изаԥырхагамхеит. Зызбахә ҳамоу – шәѳыла, зықьѳыла, жәа-нызқьѳыла ақырҭцәа Аԥсныҟа раагара ауп.

Сталин данԥсы ашьҭахь уи аполитика – аԥсуаа рыԥсадгьыл аҽы ассимилиациа рзура иазкыз политикан ҳәа иаҟәызбан.

Қырҭтәылан аргама ақырҭцәа Аԥсныҟа раагара аҵыхәа шыԥҵәаз анырба, икәараҵеит. Икәараҵеит анаххәа, рхыҟәкы мап ацәыркт ҳәа шәгәы иаанамгааит. Уааныза аргама имѳаԥыргоз аполитика мазартәит, аҵакы шыҟаз иааныжьны даҽа цәак ахадырпеит, курорттә ҭыпуп, акурорт аҽиара азҵаатәы ашьҭыхра ахаҭыпан зықьѳыла ауаа аус ахьырушаз азауад дуқәа еихҳәа-еитҳәа рыргылара напы адыркит. Убас идыргылаз иреиуоуп: азауад «Сухумприбор», ахимиатә зауад, Очамчыратәи Кындгтәи аԥсаатәааҙарҭа афабрикақәа... «Ус шаҟа?! Урҭ анаплакқәа рҽы аус зуша, «аспециалистцәа» ҳәа рыхьзцаны, ақырҭцәа Аԥсныҟа раагара ҳәа изҽыз аполитика еиҵа напы адыркит. Ус иааргоз нхарҭа-нҵырҭала еиқәыршәатәын. Урҭ

рзы анхарҭа ҩын ҷыцқәа ргылатәын… Убас ицәыртцыз иреиуоуп– ҩажәижәаба нызқьҩык рҟынӡа ауааԥсыра ахьындырхаз Аҟәатәи аҳабла ҷыцгьы.

Убас индырхаз роуп 1992 шықәса август 14 рзы ашәҭқәа згәыдкыланы ақыртцәа ртанкқәа ирԥылаз.

Убас индырхаз роуп ашьҭахь абԥьар шьҭыхны аԥсуа иҳабашьуаз… ҳаҳҵнықалақь ахь ҳаазмышьҭуаз.

Убас Аҟәатәи ахимиатә зауад ахь иааганы аусура иаладыргаз роуп, уи азауад аҷы аибашьра иалагаанӡа нцьныр хадас аус зуаз Валери Тамбиа атцыхәтәантәи ажәылараан дҭазырхазгьы.

…Ҳар ахимиатә зауад рнапаҷы иааргахьан. Даур аоператор диманы уахь дыҩналт.

Сара урҭ срыцымцеит. Даҷеа мчык сыхеит Аҳабла ҷыц ахь. Зназы ашә авараҷытцәкьа игылаз атанкқәа снарзыԥшит. Ҳтанкистцәа лафҳәаҩык дрылазар акәхарын, икәшан иахьгылаз ркьатеиах ԥтцәо аччара иаҷын.

Ара фронтуп. Ақыртцәеи дареи рыбжьара иҟоу ателефонтә станциа ауп. Уигь ҳара ҳтәқәа рнапаҷы иаргахьазаап. Ҳтанкистцәа излархәаз ала ҳар акоманда рызҭоз уи ахыбраҷ аамҭалатәи рштаб ыҟан.

Аха уажәазы хәыцрақәак срымҵехакны сыркын.

Шықәсыки ҩымзи ҭуеит Аҟәа сшьапы аласмыргылеижьҭеи. Ари амш знымзар-зны ишааиуаз здыруан, аха сахаанхозу-сахаанымхозу агәрагара уадаҩын. Иуадаҩын, избанзар, ҳара ҳгәыҳеанӡамкәа аҩажәатәи ашәышықәса антцәамҭазы аибашьра хлымӡаах ҳалагылт. Есымша аԥсҭбарақәа… ҳҭеицәа ҷарацәа атцыхәтәантәи рымҩахь рынаскьагара… Аԥхьа итахаз аҙәы-ҩыцьа ҳәа ишаҳаԥхьаӡоз… Гәдоуҭа, Акультура аҩны аԥхьа зегьы ҳаизаны ҳлаҕырӡышо атцыхәтәантәи рымҩахь ишынаскьаагоз… рхыԥхьаҙара жәаҩылахь, шәҩылахь… зықьҩылахь ианнеи ҳашьцылеит. Ауаҩы ҟадыць аԥсратцәкьагь далашьцылозаап.

Ажәлар, егьа рхыԥхьаӡара маҷзаргьы, аԥсра ианацәымшәа, ианаиааи –Анцәа даҽеа мчык рылеиҭоит, даҽеа-гәқәак рызҭеиҭоит.

Ишәаны акәӡам, марттәи ажәылара анҳақәымҿиа ашьҭахь, шәышықәса зҽеадызгалахьоу ҳбыргцәа Владислав Григори-иԥа Арӡынба иҿы инеины абас зырҳәа: «Азин ҳаҭ Гәымсҭа ҳарны ажәыларахь анеира, уеизгьы-уеизгьы аҕа мчыла ҳзизымиааиргьы, ҳаҷкәынцәа ԥхьаѣа измышьҭуа аминақәа ԥжәаны амҩа рзааҳартып»…

Ас зҳәааз ажәлар маиааир залшомызт.

Ҳҭанкистцәа исгәыладыршәеит даҽеа-хҭыск.

Сымҩашьозар 1992 шықәса август жәаа рзы акәын.

Ҳредакциаҿы арҿиара знапы алакыз ҳахьтә зегьы иҳаитԥбыз Вахтанг Аԥҳазоу днеит сара сҿы. Уигь усҟан Аҳабла ҿыц аѣны акәын ауадақәа ахьимаз. Алоцьаҿы ҳтәаны ҳшеицәажәоз, аҩны аԥхьа, усҟан Зержински иашҭа ҳәа иахьашьҭаз, ақыртцәа ртанкқәа аакылѣьеит: акы аақәгьежьаан Гәымсҭа нырцәѣа абзарбзан-хы рханы иаагылт: егьи – аҩада, ахпатәи – алада рхқәа дырхеит… «Ҳара ҳтәқәа ааит», «ҳара ҳтәқәа ааит» ҳәа иҳәҳәаны идәылибаҳәеит ҳаҩны иҩназ ақыртцәа. Афатә-ажәтә, аҩы, ауатка зҳәаз еиԥш рчеицьыка рыманы ирԥылон ақыртцәа ртанкистцәа. Урҭ зегьы абри ахимиатә зауад аҿы аус зуаз ракәын.

Вахтанги сареи ҳахьҩатԥѣаз ашьамҭлаҳәқәа ҳашьартцазшәа ҳашьхныԥсылан ҳгылан.

Сԥенцьыр атцаѣа Қырҭтәылантәи ииаз аҕа итанк гылоуп. «Аԥсуаа ҳандыртцәоит, шәааироуп» ҳәа урҭ ааз-гази ақыртцәа танкистцәеи еигәыдибаҳәҳәала игәыдибакылоит, Аԥсны аԥсуаа ҳалцаны ари адгьыл жәытәнатә аахыс иқәынхоз ҳара ҳакәын рҳәаразы. Адунеи аѣны зегьы иреицәоу ҭагылазаашьоуп ахатца данмчыдаха. Ахатца мышкы диуеит, мышкы дыԥсуеит рҳәоит.

Иагьиашоуп, аха нацәхыԥк аҟара ихәыҷызаргьы уԥстазаара ужәлар ирыхәо акы иахҭнутцозароуп.

Абриаҟара зхысҳәааua,аԥсуаа рмилаҭтә газеҭзатцә ахада сѡны аԥхьа иааины игылт аҕа итанк – аԥсуаа ҳақәнахырц, хаҭала сара сдац-ԥашә ытцнажәарц. Арахь, сахәаԥшуеит акәымзар, мыч сымаҙам, акгьы сзазуҙом. Гранатазатцәык зыԥсоузеи!

Аха убри аграната ахьсымам изхароу сара сакәымкәа дызустда?

Аԥырҭцәа акгьы ҳцәырҙаҙомызт. Хышықәса рнаѡсан – 1989 шықәса ииуль 15–16 рзы аибашьра ду амѡаԥгара ргәы ишҭаз имҙаҙакәа иаҳдырбеит. Атеатр аусуѡцәа рбызшәала иуҳәозар «арепитициа» ҟарҵеит. Ҳара аԥсуаа шьоукы-шьоук ацәа ҳзалымтцит акәымзар – бџьарла шәеибышәҭа ҳәа аамҭагь хышықәса ҳарҭеит. Уи еилыз-кааз роуп аибашьра ианалага раԥхьатәи амш азытцәкьа аҕа иҿагылаз.

Ҳаргьы аҕа ҳаиҿагылоуп ҳәа ҳҳы ҳшьон, арахь ҳабџьардан. Ари исгәалашәаз ахҭыс ауыха ауп схаҿы ианааи, хаҭала сара бџьарс искыз сыжәлар ргазеҭ шакәыз.

«Аԥсуа газеҭ ҭытцуанатц – аԥсуаа ыҟоуп, Аԥсуа Парламент ыҟоуп, Аԥсны ыҟоуп» – ҳәа ашьҭахь Гәдоуҭа саннеи Аԥсны Ахада иихәаз иажәақәа иахьагь слымҳа итаѡуеит.

Убас егьа иҟазаргьы, аԥсуа хатца дабџьардамзароуп. Данбџьардаха, аҕа итанкқәа рҿаԥхьа изуа-исҳәо сақәымшәо сышгылаз еиԥш даанхоит.

Абарҭқәа зегьы сгәалазыршәаз ҳтанкистцәа ааныжьны Аҳабла ҿыц ахь сҿынасхеит.

…Ателефонтә станциаҿы срықәшәеит: Аԥсуа Ар ашьаҭаркѡы иарҕьажәѡан ивагылаз, аибашьра ианалага раԥхьатәи амш инаркны ҳахҭныкалақь ахақәиттәразы имѡаԥысуаз ажәыларақәа хадара рзызуаз ируаҙәкыз, зпацәа аѡыџьагьы раԥхьатәи амш инаркны еибашьуаз –

Гиви Агрба, Афонтәи абаталион акомагндир Қамс Ҭарба. Иара убас уаҟа иҟан Гари Қьецба, Сергеи Сергегиа, Зурик Пачлиа, Ҭамаз Кәрмазиа, Заур Зыхәба, Заур Шелиа, Заур Ахба, Бесик Ахьиба, Феликс Даутиа, Леонид Осиа, Реваз Арекәаа уҳәа егьырҭгьы.

Абраҟа еиқәысыԥхьаҙаз рахьтә еиҳа издыруа ѡыцьа сырзаатҭылоит. Зыҙбахә сымоу Леонид Осиеи Реваз Арекәааи роуп.

...Хынѡажәижәабатәи ашықәсқәа рзы сара исымԥыхьашәеит аишьцәа Осиаа (изласгәалашәо ала урҭ быжьѡык ракәу, ааѡык ракәу ыҟан, 1941-45-тәи ашықәсқәа рзтәи Аԥьыԥьтәылатә еибашьраҿы хазы-хазы ууаҭгыланы урхыҽхәаны уцәажәаратәы зхы аазырԥшыз, згәышԥқәа орденла иѡычаз ԥсыуа ҷеицәан) ртәы зҳәоз адокументқәа. Дара ирызкны агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» инеиҭыхыз аочерк аныстҵеит. Абар урҭ рматацәа ируазәку Леонид Осиа дахьсықәшәаз. Аԥсадгьыл азы ахамеигҙарагьы ауаѡы ишьа-идала аб иҟнытә аԥа иахь, аԥа иҟнытә аматә иахь ииасуазаап.

Реваз Рекәаа иаб Владимири сареи ҳахьеибадырыз Гәдоуҭа аус ахьаауаз аредакциаҿы ауп. Иҷкәын аиҳабы данҭаха, иқәра шаҵанамкуазгьы, иавтомат иара икит. Цагера ахақәиҭтәра далахәын. Ихы имагәхьаа, игәаҵанҙа ишнеиз ихаҿы ианыԥшуа исеиҳәон: «Цагера ахы ианақәиҭаҳтәуаз, сгәы сҽанҙамкәа дысҿаҳаит автомат зкыз, жәохә-жәаф шықәса зуҭашаз қырҭуа ҷкәынак, уавтомат наҟ унах сҳәоит ҳәа сҿы ааихысхуан, дсеихсырц деихеит... уи акәхеит, савтомат саҵхеит... Иахьагь уи аҷкәын сыбла дыхгылоуп. Хынѡажәа шықәса ирҭысхьаз иабасыхәҭаз аҷкәын қәыԥш иԥсҭаазара иалхра?»

«Аҷкәын қәыԥш иакәзам, Аԥсни аԥсуааи ҳаҕа иоуп иҭоурхаз» ҳәа иасҳәеит, аха ихаҿы «иабасыхәҭаз» ҳәа ииҳәаз ажәа шаныԥшуаз иаанхеит.

Зегь зхароуҵәкьа Қырҭтәылеи ақырҵәеи роуп, аԥсреи абзареи ҳабжьадыргылт, уи аамҭазы абԥьар кны иаҳҿагылаз дхәыцыз, ддуз, дхатҵаз, дыԥҳәысыз – ҳара

ҳзыҳәан хьӡык акәын ирымаз, иахьагьы ирымоу – аҕа. Аҕа данрыцҳаушьа, уара уҭаирхоит, дуаҩсӡом.

Абри зегьы сгәалазыршәаз Володиа иҷкәын Реваз иоуп.

Ателефонтә станциа ахәбатәи аихагылаҿынтәи инапы алада инарххашәа ацәажәара даҿын: «Лахьхьи еихагылоу аҩны аҟнытә аснаиперцәа хысуеит...» – абри иажәа далымгацкәа, изқәа аҭан дахьқыдиаалаз аҭӡамц, ихахәы нкылбаан ахы алалт...

Ара узгылои, – ҳәа сыҳәҳәеит.

Аибашьра агәҩанызаара ҕәгәа аҭахуп. Уи агәхьаа анумк, даара ишәарҭароуп.

Иаалырҟьаны Кьалашәыр игылаз ақыртцәа ргаубицақәа (абзарбзанқәа) рыла ахимиатә зауади ателефонтә станциеи рхыбрақәа реихсра иалагеит. Анцәа ила ирзақәыршәомызт, иахыууаан икаҳауан.

«Ари араҟа иусхәузеи, наҟ дыжәга» – ҳәа Гиви Агрба ҳаибашьцәа дрытцаҳәҳәеит. Дызҿыз сара сакәзаарын. Срыма ахимиатә зауад ахь илбааит. Уаҟа ҳар тәан.

Ԛ-саатк, х-саатк раҟара абзарбзанқәа ахысра ишаҿыз иаҿын.

Асаат ԥшьба рзы иааиқәтәеит.

«Уара Гәдоуҭаҟа ухынҳәы, ҳарҭ Аҳабла ҿыц хрыцкьароуп», – рҳәан ҳаибашьцәа ажәыларахь инеит...

Ҳахҭнықалақь Аҟәа ахақәиттәра хымш агын...

Аҵыхәтәантәи ажәылара

Аамҭа егьа царгьы, ҕьара зқәым ахәреиԥш ауп аԥсуаа ҳгәаҭаҿы ишаанхо 1992–1993 шықәсқәа рзтәи аибашьра. Даҽеакалагьы ҟалашьас иамоуи, ҳ-Аԥсадгьыл х-нызқьѡык инарыцны ҳҵеицәа рхы ақәырҵазар…

Убас шакәугьы, аԥсуа жәлар Аиааира дуӡӡа агара рылшеит. Аибашьраан зыҵкәын-заҵә дҭахаз аб ипа днеихагылан «Аиааира аагар унышәынҭраҿы сааины скәашоит» иҳәеит. Аб игәахәтәы наӡеит, дагьыкәашеит. Аԥьыԥьтәылатә еибашьраан иаагаз Аиааира аԥсуаа ҳзы убриаҟара аҵанакуеит.

Убриаҟара аҵанакуеит азоуп «Аҵыхәтәантәи ажәылара» ҳәа зыхьӡу, аибашьраантәи сымшынҵа иагәылху, ари сдокументтә очерк еиҭа акьыԥхьра иаԥсоуп ҳәа изысшьаз, иагьзшәыдызгало.

«Гәымсҭа аладахьтәи ацҳа анапаҿы иаагатәуп, уи ақәсра згәаҕьуа ѡажәи жәѡык хатәгәаԥхарала шьаҿак ԥхьаҟа иҟашәҵа» ҳәа иҟаҵаз адҵа аҭакс, ишшәи-ѡажәаѡыкыз «зегьы ҳцоит» ҳәа иқәгылт. Аԥсуаа ҳаҳҭны-қалақь шықәсыки ѡымзи рҟынӡа знапаҵаҟа иҟаз ақырҵ-цәа Аҟәа ралцаразы аҙәгьы ихы-иԥсы деигӡомызт.

Ари иугәаланаршәоит марттәи ажәылара ашьҭахь иҟалаз хҭыск.

…Гәдоуҭа Акультура Ахан иазкуамызт еизаз. Ччаԥшьк машәыршақәгьы аҙәгьы инубааломызт, зегьы рыхәда рыкәаҿ итәан. Узырҿаԥшуамызт. Зҵаара-заҵәык акәын излацәажәоз: «Иҟаҵатәуз еи?»

Иҟаҵатәыз, ҳаԥсуа жәлар аибашьра ианалагаз раԥхьатәи амшазҵәкьа ирдырт. Убри азоуп, уи аҿены

ахәылбыҽеха Аԥсны Иреиҳаҙоу Асовет Ахантәаҩы Владислав Григори-иԥа Арҙынба «иҳақәлаз аҕа иҿагылатәуп, Ҳаԥсадгьыл далцатәуп» ҳәа иҟаитцаз аапхьара хәычгьы дугьы задгылаз. Рхы-рԥсы иамеигҙа, абԥьарлатцәкьа инагҙаны ишеибытамызгьы, изжәылоз… Аха урт ажәыларақәа (Гагратәи ахырхарта аламтцакәа) рықәҿиомызт. Гәышпыла ажәылара хшыҩ дук атахҙам. Уарла-шәарлоуп акәымзар, усала мацара аиааира уаҩы изымгацт. Ухәы-ужьы шаргылогьы, ажәлар меибашьыр ада ԥсыхәа рымамкәа иантагыла – аибашьышьагь иақәшәароуп, иртцароуп. Аха уи мышкы-ҩымш рыла иузтцом. Иатахуп аамта. Зынгьы уатцахоит, «схы абазгари» ҳәа уҳәо аҟынҙа унанагоит.

Изҙатәузеи, убас иҟалеит ҳ-Цьыԥцьтәылатә еибашьраҿгьы.

Иаҳгәалаҳаршәап, Гагра ахы иақәиттәны Ԥсоунҙа ҳаныназа ашьтахь Шьроматәи ахырхартала иҟатцаз ажәылара…

Даҽеа знык, ноиабр алагамтаз иара убри ахырхартахь иҟатцаз ажәылара… Урт ратцкьыс зымҽехак тбааз ианар алагамтазтәи ажәылара…

Атцыхәтәаны март мзазтәи ажәылара…

Ҳаитазыгьежьуеит Гәдоутатәи Акультура Ахан аҿтәи аилацәажәара.

«Ҳажәлар нтцәоит, аибашьра ааԥкылатәуп» – ҳәа иқәгылаз ҟалеит.

«Нас ишԥааури? Иҟаҳтцари?» – анапхгара рахьтә иаакәанызанызгьы цәыртцит.

Уртгьы ус рзырҳәаз ыҟоуп.

Амала, еизаз ажәлар ргәаҟынҙа инеиз даҽеазәуп:

Сара сызҿу ашәы лхьысса иқәгылаз Мыркәылатәи апҳәыс лоуп. Абар уи лажәақәа:

– Сыцкәын дтахеит. Гәымста нырцә дышьтоуп. Ақыртцәа иԥсыбаҩ ахьҳарымтазгьы иҳачҳап. Дыззықәпоз иаԥсуа дгьыл ауп дзықәио. Убри дыпсытцәкьеит ҳәа аныс-

ҳәо, ихы зқәитҵаз ҳахҭнықалақь Аҟәа ақыртцәа ишәымаз, аибашьра ҳалшом ҳәа анаҳҳәа ауп…

Еизаны иҟаз зны ирҳәо рҽамшәо, иҵаслымхазшәа иаанхеит. Нас еиҵах иазәыкны еилатцәеит.

«Аибашьра – еибашьроуп: зынгьы – ужәылоит, аха даҽеа-зныхгьы ухьатцроуп. Зегьы ирхадоу агәкажьра аҵахым. Ҳара аиаша ҳазыкәпоит, ус анакәха аиааирагь аагоит…» – ахәылбыҽха апсуа телехәапшрала Апсны Ахада иихәаз арҭ иажәақәа амрагыларахьгьы амраҵашәарахгьы абцьар кны иқәпоз ҳажәлар еиҵа ҳҳыцәкы хадахь ихьанарпшит.

Уи ашьҭахь ауп ииультәи ажәылара аныҟалаз…

Ҳаибашьцәа Тамшь иҳхытцны Аҟәаҟа иаауа амҩа анааныркылаз…

Аҟәа аҩадахьҟала иачынгыло ахәқәа рнапаҿы ианааргаз…

Ақыртцәа ари иазыпшымызт. Аҟәа шырзаанымкылоз анырба – аибашьра аанкылатәуп ҳәа иҳәҳәеит.

Аипыларқәеи аилацәажәарақәеи рахь ииасит.

Абра иналкааны сазаатгыларц стахуп Шәачатәи аипылара иадҳәалоу, сара стәала, акырҳа зҵазкуа хҭыск.

…1993 шықәса ииуль мзазы иаалырҟьаны имҩапгатәхеит Апсны Иреиҳаҳоу Асовет асессиа. Зҵааразатцәык ықәгылан – Шәачатәи аиқәышаҳатра анапатцаҩра. Аибашьра аанкылара Апсны ишақәшаҳатуа азы Апарламент аҿы ишьақәырҷәҷәатәын. Асессиа мҩапысуан Гәдоуҵа анапхгара зыҩноу ахыбра аҩбатәи аихагылаҿы.

Асессиаҿы аимак-аиҿак ҟалеит. Гәыпҩык адепутатцәа анапатцаҩра мап ацәыркит. Урҭ излархәаз ала, афронтқәа зегьы рҿы апыжәара ҳара излаҳамаз ала, насгьы Аҟәа аҩадахьы ахәы ҳаракқәа рыбжеиҳарак ҳнапаҿы излаагахьоу ала, усҟан аибашьра аанкылара зпырхагахоз ҳара ҳакәын, ақыртцәа рзы уи псеивгаран. Асессиаҿы иҟаз адепутатцәа рҳәоу еиқәымшәошәа аниба, Владислав Арҙынба апсшьара рылеиҳәеит.

Аԥсшьара ашьҭахь аилатәарахь иаапхьан Аԥсны арҽиаратә организациа хадақәа рнапхгаѡцәа. Адепутатцәа реиԥш урҭ ргәааанагарақәагьы ирзыҙырѡит.

Изласгәалашәо ала, аԥхьа ажәа иҭан Аԥсны ашәҟәыѡѡцәа Реидгыла усҟантәи ахантәаѡы Алықьса Гогәуа. Уи иқәгылараҽы азҭаара аҭак аҟаҵара шицәыуадаѡыз иҳәеит. Гәымсҭатәи афронт аҽы иҷкәын деибашьуан, абри аҟнытә мацара аибашьра злаиҭаххарыз, аха Аԥсны аразҟы аҙбараҽы аԥсуаа рытцәѡаншьап, рхылҭзаҵәқәа ианырмеигҙоз аамҭа ҳҭагылан. Зегь-раԥхьаҙагь уиазы акәхап ҳашәҟәыѡѡцәа рхадагьы аибашьра ааанкылара дзақәшаҳаҭымхаз…

Уи иаамышьҭахь ажәа зауз арҭ ацәаҳәақәа равтор соуп.

Асессиаҽы иҟаз ибзианы еилаҳкаауан афронт аҽы акәзааит, атыл аҽы акәзааит Ҳаԥсадгьыл усҟантәи аамҭазы аҭагылазаашьа зегьы ҳаиҳа издыруаз Аԥсны Ахада шиакәыз. Шәачатәи аиқәышаҳаҭра анапы аҵаѡтәуп ҳәа адепутатцәа ианрыдигалозгьы, иаабон аргама иаахтны изымҳәозгьы шыҟаз. Убри анаѡсан, 1992 шықәса сентиабр 3 рзы Москватәи аиԥылараангьы аҵыхәтәаны Ельцин иҟаиҵаз ақәыгәгарала уа ирыдыркылаз ақәҵара инапы аҵаимѡыр ада ԥсыхәа имоуит, ҳарҭ ишаҳгәамҧхазгьы. Аха убасҟан инапы аҵаѡымкәа дхынҳәызҭгьы, ашьҭахь мызкы ахала-аҵыхәала Гагра ахы иақәиҵтәны, амраҭашәарахьтәи аҳәаа аҟынҙа ҳар знеирызу? Ус анакәха, убасҟангьы Аԥсны Ахада ҳажәлар рҽы аргама ицәырган изымҳәоз ак иман… Иара уажәгьы Шәачатәи аиқәышаҳаҭра шәнапы аҵажәѡыроуп ҳәа адепутатцәа ианрыдигалогьы, иаахтны изымҳәо акы имазар ҟалап… Абри ауп исҳәаз сықәгылараҽы. Убриазоуп сара сышьҭахь иқәгылаз ажурнал «Алашара» аредактор хада Никәала Кәыцниа уҳәа егьыртгьы ҳдепутатцәа рхы нарықәкны «шәнапқәа аҵажәѡыроуп» ҳәа зрарҳәазгьы.

Снапыԥлан исҳәоит: убасҡан Шәачатәи аиқәышаҳатра аԥсуаа мап ацәаҳқызтгьы, сентиабр 16 рзы ҳар ажәыларахь изнеирызу? Аҟәа ахы иаҳзақәиттәрызу? Аԥсны знапхыцқәа аларԥаны изкыз ақыртқәа ҳзалцарызу?

Сентиабр 16 рзы Гәымсҭа аԥадахьтәигьы алада-хьтәигьы ацҳақәа ирыкәсны ҳар Аҟәа иалалт ҳәа анҳаҳа, ажурналистцәа амца ҳкит, ҭынч ҳымтәеит. Аԥсуа радиои ателехәаԥшреи русзуԥцәа Екатерина Бебиеи, Олег Шамбеи, арҭ ацәаҳәақәа равтори адырԥаҿены ҳдәықәлеит Гәымсҭатәи афронт ахь. Гәдоуҭа уахьаалтцуа лбаа ачеченцәа рбаталион гылан. Усҟаназ ус «ачеченцәа рбаталион» ҳәа ахьӡ аанхеит акәымзар, еиднакылоз зегьы аԥсыуаан, командирс ирымазгьы абаталион аштаб аиҳабыс иҟаз Ҭемыр Жанаа иакәын, ачеченцәа Шәачатәи аиқәышаҳатра ашьҭахь Нхытцҟа ицахьан. Ҭемыр дхәычы-аахыс дыздыруан, иаб – Жореи сареи аԥхьа Аҟәатәи артԥаԥратә цараиурҭаҿы ҳаибабеит, ашьҭахь аинститут ҳаналга, аус еицаауан агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аҿы, ҳаиԥызцәан, ҳаизааигәан. Ус уҳәар ауазар, аишьцәа гәакьақәа реиԥш ҳаибабон, иаԥьал кьаҿхеит акәымзар. Ҭемыр сыҷкәын иеиԥш дахьысшьоз акәхап, дук игәхьаа мкцәакәа «Гәымсҭанӡа ҳаргьы ҳаугароуп» ҳәа снаидгылт. «Арҭ амашьынақәа абԥьар кны афронт аҿы еибашьуа роуп ирго, шәгәы иалымсын, аха аҭып сымаӡам, шәсызгаӡом» – иҳәеит, сара дысҿамԥшӡакәа. Аԥхьа дыхәмаруаз ԥьысшьеит, аха уаҳа ажәа мҳәаӡакәа днаҳадцны иҿанынеиха иаасцәымыҷхеит, изызӡари, сагьицәгәааит. Ашьҭахь еилыскааит ус зыҟаитцаз: адҭа иман «Шьрома» шьҭыхны Аҟәаҟа зхы хаз ҳаибашьцәа дрыхьӡарц, дрыцхраарц. Ҳара ҳжурналистцәан, аха аҟәҟәаҳәа иахьеилартцоз ҳгара иҭахымхеит, арахь иаахтынгьы изымҳәеит. Иара ихаҭа ибаталион има даннеи адырԥаҿенытцәкьа дырхәит. Аха урҭқәа зегьы сара иане-илыскаа ашьҭахь ауп.

Усҟаназы сицәгәааит. Уаҳагь симазҭааҙакәа сԥызцәа сыманы амашьынақәа руак ҳҭалт.

Афон ҳмашьынақәа аатҵәины ашьхара иагәылганы игаз амԥа иана҆ала ауп ианаадыр, рхы Шромаҟа ишхаз.

* * *

Аибашьра иалагаанҙа ҳкьыԥхьи, ҳрадиои, ҳтелехәаԥшреи рыла ианаҭахызгьы ианаҭахымызгьы, ҳааҟәымтҙакәа иаҳҳәон «аԥсуаа аҟазаареи ҳаҟамзаареи ахықә а҆ҽы ҳнаган ҳхықәыргылоуп» ҳәа. Иаҳцәалаҙуазеи ҳәа иауҟаҳтцахуаз – хлымҙаахрак шаҳзыԥшыз ҳцәа иалашәахьан.Исҳәарц истаху, ԥшьынԥажәатәи ашықәсқәа рынтәамҭеи ԥшьынԥажәижәабатәи ашықәсқәа ралагамҭеи рзы ақыртқәа ҭаха ҳамҭо убриаҟынҙа ҳаиладыргьежьт, уеизгьы-уеизгьы «аибашьра иалагоит» ҳәа шаҳамҳәозгьы, ҳгәаҭа҆ҽы уи ҳазыҟартцахьан. Ҳазыҟартцахьан азоуп ианҳақәлаз а҆енытцәкьа, абԥьарла ҳшеибытамызгьы, р҆ҽагылара заҳгәаҧьыз, изҳалшаз. Уи мацарагь акәым. Ишәгәалашәозар, аибашьра иаланалага раԥхьатәи амзақәа рзы «иахьшәыртәо аҭыԥ шәоур аҳаирпланқәа шәзынасышьтуеит» ҳәа Дудаев ииҳәаз ҳақәгәыгны, мызкы ахала-аҭыхәала, ажәԥан ахьтә амҟәыл шлеиуазгьы, Гәдоуҭа уахьналтцуа аҳаирпланқәа ртәарҭа аҟаҵара ҳалшеит.

Убри аԥызаҵәкьа ҟалеит Афон иԥахыкны Шромагьы. Ҳар Гәымсҭа ирны, ақыртцәа гәышԥыла ирыжәлан ҳаҳҵныҟалақь Аҟәа ахы ақәиҭтәра шҳалымшоз, аибашьра ианалагаз аахыс иакымкәа-иԥбамкәа имԥаԥыргахьаз ажәыларақәа иаадырԥшит. Ус анакәха, даҽаамԥак ԥшаатәын, даҽа-хырхартак ала ижәылатәын. Аҵыхәтәаны уи амԥагь ԥшаахеит. Ҳара ҳазҿу уажәраанҙа зыҙбахә ххәаз – Афон иԥахыкны Шроманҙа инагаз амԥа ауп. Убри амԥагьы (амашьынақәеи атанккәеи знысуаз амԥа) аамҭа кьаҿзак иалагҙаны аҟаҵара рылшеит. Иҟалап Аҟәа ахақәиҭтәраҿ зегь реиҳа ихадароу аҵакы ааннакылазаргьы.

Гәдоуҭантә амҩа ҳанықәлоз аламҭалаз дсықәшәеит уаҩ быргк – Аҩзба Шамониа.

«Дад, уажәы Аҟәа араион ҳәа изҷу, анкьа инеидкылан Гәыма ҳәа иашьҭан, – сблокнот иаыстцаз иажәабжь еиҭасҳәоит. – Ақыртцәа, агырцәа, ашәанцәа ааганы рнырхара ианалага нахыс ауп ианцәыртц Ахалшени, Шрома, Ҭависуԥлеба уҳәа атәым хьызқәа. Уааназа урҭ аҭыԥқәа рҷы дгьыл ҷаҭцак убомызт аԥсуа хьзқәа змамыз. Иаагозар, Ахалшени – Маршьан ихәы ҳәа иашьҭан, Шрома – Гәыма ду, Каман – Зытцырха, Цугуровка – Абыза, Маршьан ихәы аҟнытә Гәыма ду ашҟа уназго амҩа – Мшәымҩа, Ҷадал, Абацәгдара, Ақәыцьма мҩа, Ацҭышә, Аҳәынтцәрапшь-бахә, Азахәапшь, Баҩ, Шәыра, Азыхәашь, Цыбшьха, Ҭәаҳәыркыра, Абгыцкы, Араҟьасара, Тҟәа, Ҩ-зык реилаларҭа, Ҭамыркәара, Ахьацара, Доуҳаҟьара, Аҷеадарццыра, Рыгза, Быҭәаа рқыҭа, Чамҳашьха, Цыбшьха, Абгыцкы…»

Арҭ иаазгаз Аҟәа араион зегьы иатцанакуа аԥсуа ҭыԥхьзқәа роуп. Урҭ зегь реиҭашьақәыргыларазы зегь рапхьазагь атәым хьызқәа алжәатәуп, уи азы ҳаҷкәынцәа шаҟаҩ ршьа катәозеи, аха ишпааури, аԥсуаа лахьынтцас ус иҳаузар…

Маршьан ихәы (Ахалшени) ҳназааназа еиланхарҭак аҷы иаагылт ҳазҭаз амашьына. Еиланхарҭак сҳәахт – ҳабла дук иаҟаран. Аҩнқәа, аулицақәа, абаҳчарақәа – анапы рыгын акәымзар, нцәа-ҭыԥын. Ашьҭахь излеилаҳкааз ала, Аҟәа ақалақь, аиҳараҙак – ахимиатә зауади «Сухумприбори» рҷы аус зуаз ақыртцәа рдачақәа ракәзаарын. Ҳаҳҭны-алақьгьы рзымхазт ҳашьхақәагь ирҷалахьазаарын.

Мцабзк ҩасыхҟьеит. Сгәалашәарақәа сышьҭпаа ԥшьынҩажәатәи ашықәсқәа рахь сиаргеит. Агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аредакциаҷы аус зуаз (ҳартгьы ҳмачҩымызт, ҩынҩажәаҩык рҟынза ҳаҟан, зегь ҳаԥсуаан) ҳақалақь ааигәа-сигәа дгьылк ҳзалырхырц хрыҳәеит

Аԥсны усҟантәи аиҳабыра. «Ааигьы» рымҳәеит, «мапгьы» рымҳәеит. Мхалдызк иакызшәа иаанхеит. Уажәы еилахазар акәхап, уатцәы-уатцәашьтахь зҳәаз еиԥш ҳарзаҳалқәа ирыхәаԥшып ҳгәахәт. Аха уаҳа умԥсит. Амзақәа еишьтагылан ицон... амзақәа-моу – ашықәсқәагьы... Арахь ҳара иҟаҳцаз аҳәара аҙәгьы ақәҿитуамызт. Иабақәҿыртрыз, ауаѽы ишьапы ахьакуа иҟаз адгьылқәа хыма-ԥсыма ақыртцәа рызшара иаҿызтгьы. Атцыхәтәаны, ҳартгьы ихьмызгшьаны ҳрышьтымтцзошәа анырба «адгьыл алакьысра азин ҳара иҳамазам, шәарзаҳалқәа Қартҟа иҳашьтит» рҳәеит.

Ҳжьара иаҿын акәымзар, хыхь зызбахә ххәаз адачақәа Қартынтәи иааны ирзалырхыма? Урт рзы ԥынгыла ҳәа акгьы ыҟамызт – Қыртгәылантәи Аԥснықа иаауаз русуртагьы хиан, ҳанхьаԥшны-ҳаахьаԥшаанза ауадақәагь роуан, адгьықәагь рзалырхуан. Аԥсуаа ҳазтцаатәы анцәыртлак – збашьа амамызт, қартаа рыда.

Ҳарзаҳалқәа анааѽы хәы-шықәса рышьтахь, ҳрышьтымтцзошәа анырба, ԥшьынѽажәатәи ашықәсқәа рзы Азѽыбжьа ақыта еиѽырсса-еихрысса, аулица иаԥныз адгьыл ҟьаҟьараҿы иааганы индырхаз «ахалдабаа» рывараҿы иаҳзалырхит атып. Раԥхьа ҳаалаган, адачтә аанда акәҳаршеит, нас амхы, аутратых зҳәаз еиԥш, анхара-нтцыра напы аҳаркит. Аҟәантәи уанза мач бжьамызт, аха ҳаргьы ҳмачѽымызт, ҳаалаган мчыбжьык ахь знык азә ҳанымцоз ыҟамызт.

Изыхҟьа-зынԥа уажәы цқьа исгәалашәом, аха зны ѽбахԥа мчыбжьы уаѽ ҳзымцеит. Ҳцарагьы уеизгьы-уеизгьы иатахны иҟамызт, аѽынашәа ҳахысхьан, аԥш-лапҟьақәа еихҳәа-еитцҳәа аҿалара иаҿын. Арт ацәаҳәақәа зыѽуа ҳгазет азтцаатәқәа ртцыхәала зны Очамчыраҟа сыҟан. Схынҳәны санааузаз, иҟоу збап ҳәа сынкыдгылт... Ҳнеин ҳазванхаз «ҳгәылацәа» ҳдач аанда ԥжәаны рҳәақәа тартцазаарын, ҳамхы зегьы аԥшатлакә ықәсызшәа ираан ишьтан. Ҳаԥш иарчахыз аҳәақәа тысцоит ҳәа санрытцаҟьа,

цьеи ишәарын, итрысны арахь исыжәлеит… Иҟастцахуаз, Аҟәаҟа сааит. Убринахыс сԝызцәагь саргьы «Ахалдабаҟа» уаҳа ҳамхьаҳәт.

Снапыԝлан исҳәоит, усҟан, ахалдабаа рҳәақәа уахь ҳнармышьтит, аха ашьтахь, ҳ-Цьынцьтәылатә еибашьра ахыркәшамтазы, ахалдабаа дара рхатақәа аҙәы днымхакәа иқәымтцыр ада псыхәа рмоуит. Уи мацарагь акәындаз, рхыбрак иадамхаргьы еибганы иаанымхеит.

Агәыла дтаҳап ҳәа ажра зжуа иара ипа дтаҳауеит ҳәа шаҟа ииашаны ирҳәеи.

* * *

Ҳара Ешыра иԝахыкны иҟатаз ақыртцәа рдачақәа рҿы дҳақәшәеит Рафик Аиба. Уи ауаԝ иҙбахә саҳахьан, аха хатала дсымбацызт. «Акьалантар еипш деихытаруа» ҳәа апсуаа рҿапыцтә ҳәамтаҿы акырпьара иупылоит. Ииашатәкьаны дкьалантарын. «Иҙара паны, ижәԝахырқәа пцапан…» – иара изыҳәан иҳәазшәа дыҟан. Амца иақәутцар имбылуа ҳәа ззырҳәо дреиуан. Амцапшь иаԝызаз еилкьа-еилгәыцәын. Ипшреи исахьеи мацара ирыхәапшны акәхарым аԝбатәи абригада акомандир ихатыпуаԝыс дзыҟатцазгьы.

Имашьына ҳнақәиртәан Маршьан ихәы (Ахалшени) ҳналсын, Мшәымԝа ҳнанылан, Зытцырха (Каман) ҳанкылст. Ҳара ҳнеиреи Гәдоутантә инашьтыз аверталиот атәареи еиқәшәеит. Рыцхарас иҟалаз, апсуаа зегьы ибзианы иаадыруаз, змилат ртцас-рқьабз мыцхәы иахзыҙаауаз, зықәрагь нықәсхьаз, аха уи агәхьаа мкыкәа абцьар шьтыхны аға иҿагылан еибашьуаз, атцыхәтәаны арота акомиссарс иҟаз Мирод Гәажәба дтахазаап. Иара убри аверталиот ала Гәдоутаҟа ипсыбаԝ ргеит апсуа поет ду Кьыршьал Чачхалиа ипа Валеригьы. Апсыбаԝқәа ргаразы акәзаарын аверталиотгьы зынашьтыз. Валеригьы аибашьра иналагаз аахыс абцьар икын. Аҟәа ахақәиттәразы ажәыларақәа еиҿкааз зегьы дрылахәын.

Иԥьоушьартә иҟаз уи ахырхарҭаҷтәи аибашьцәа ибзианы дырдыруан, «Чачхал» ҳәа акәын ишишьҭазгьы. Уажә ҳахьнеилакгьы «Чачхал дҭахеит» ҳәа шырҳәоз уаҳауан.

Ҳара уаҟа даҳԥыргалт архәҭа аштаб аиҳабыс иҟаз хҭарауаѡ Аполлон Шьынқәба. Уи ҭәҭәала дхәын, насгьы ихшыбаѡ ҭысын… Иԥьоушьаша, иахьагьы игәалашәаҙом ҳшеибабазгьы, ҳшеицәажәазгьы… Ауаѡы ихшыбаѡ аҭысра ус адыруазаап.

Зегьы иаабон аибашьра аҭыхәтәахьы ишнеиуаз… арахь аԥсуа жәлар иреиҳьу хҭеицәа ҭахон…

Анаука знапы алаку ҳрыхкьашаны ҳкаҳауаз ҷьушьап – нацәкыьсла иуԥхьаҙарын урҭ рхыԥхьаҙара. Аха рхырԥсы иамеиҙакәа абԥьар шьҭыхны аҕа иҷагылан еибашьуан. Снаԥыѡлан исҳәоит, иара убри аҿены ахәылбыҷеха ианааилашәшәуаз, абригада аштаб аамҭала иахьаанҷасыз ахыбраҷы дҳақәшәеит аибашьра аԥхьатәи ацәаҳәа аҟнытә игьежьыз афилософиатә наукақәа ркандидат Иван Ҭарба. Араҟа рыҙбахә мҳәакәа исзааныжьуам марттәи ажәылараан ибжьаҙыз даараҙа ҳзықәгәыҕуаз хҭарауаа ҷарацәа Витали Бытәбеи Заканбеи Амаршьани.

Ус шаҟаѡы!

…Рафик имашьына ҳаиҭанҭатәан, ҳиманы ахыкәаала еиԥш иҷынеихеит аибашьра ахьцоз аԥхьатәи ацәаҳәахьы.

Уигь дук бжьамызт.

Абацәгдара (Ҭависуԥлеба) ҳаннаѡстцәкьа, минуҭқәак рыла Михаиловка аѡадахьы, анкьа акьырҙырҭа ахьыҟаз ҳнаҙаанҙа ҳахьынкылкьаз адәхәыԥш аҷы ҳара ҳтәқәеи ақыртцәеи ахьеиҷахысуаз ҳрыбжьашәеит. Рафик алиԥси рыбжьара амашьына ықәргьежьааны, ҳтанкқәа звагылаз абаагәара давалт.

Уаҟа ишәарҭамызт. Абаагәара ѡ-метрак рҟынҙа иҳаракын.

Амашьына ҳанҭыҵ, ҳарҭ хазы-хазы ҳускәа напы рылаҳкит.

Олег Шамба атанкистцәа ааизиган, Аԥсны усҟантәи аамҭазтәи аполитикатә ҭагылазаашьа рзеиҭаҳәара дала-

геит… Екатерина Бебиа лкамерала иҭылхуан… Саргьы сблокнот акы аныстцақәон…

Убри аамҭазы абомба ԥжәазшәа адгьыл хыцхыцит.

«Аԥшьбатәи атанк ԥыржәеит, аԥшьбатәи…» ҳәа атанкистцәа ҳәҳәеит.

Екатерина лкамера лыманы абаагәара схалан иҭысхуеит ҳәа деихеит… Ааи, аха дабахалои, аҟәҟәаҳәа иахьеилартцо, шә-ԥсык лхазар деиқәхараны дыҟоума. Сылхьынԥашалан дысмышьҭит…

Ииашоуп, зегь амца ҳацралт, аԥшьбатәи атанк иҭаз аԥшьԓыкгьы ҳаҧкәынцәа ракәын. Урҭ ркомандир иаб Рауф Цьопуа сара ибзиан дыздыруан. Ианартәи ажәылараан иҧкәын аиҳабы дҭахахьан, уажәы – аитцбы…

Убри ауп изаҳҳәо – аибашьраҽы аԥсцәаҳа иоуп аԥшәымара зуа, егьырҭ зегьы – Анцәа инапы иануп ҳәа. Аха жәларак рыблақәа шаапшуа рыпсадгьыл рцәаагоит ҳәа ианалага – хәыҧгьы дугьы рхы иамеигъеит. Избанзар, Аԥсадгьыл зцәыӡыз зегьы ицәыӡуеит ҳәа ирҳәо иашоуп.

* * *

…Сара ара сызлацәажәаз атцыхәтәантәи ажәылараҽтәи ҿенактәи ахҭыс ауп. Адырԓаҿены Екатерина Бебиеи Олег Шамбеи уатәи афронт аҽы ииааныжьны, сиасит Гәымсҭа аԓадахьтәи ацҳа иқәсны Аҟәатәи аҳабла ҿыц иалалахьаз ҳархәҭақәа рахь…

* * *

Аԥсны аҳҭныкалақь Аҟәа макьана амца акын. Алԓақ еилахәашь иахатәан. Ақыртцәа рҟнытә ахақәиҭтәра хаха-хымш агын…

Амрагыларахьтәи афронт аҽы акәзар, абжьыуаа рқыҭақәа рнапаҽы иааганы Кәыдры ацҳа рыҿшадыргалахьазгьы, галаа макьана кьыс рымамызт. Егрыҟа инагаз амԓагь ԥсыуак ишьапы анимыргылацызт. Ууанӡагьы фаха-фымш бжьан…

Аԥсуа телехәаԥшраа рвилис ала 1993 шықәса цәыббра 24 ашьыжь Аҟәаҟа амҩа ҳақәлеит. Ишыҟатәҟьаз ҳҳәозар, сара урҭ «срыҽхьнылеит». Ус ҟазҵо ҳәа абжьыуаа рҟны иззырҳәо ҷлоуааа роуп, акы – иара схаҭагьы ҷлоуааа срыцәтәымуаҩым, ҩбагьы – Аҟәа ахақәиҭтәразы еибашьуа рахь ателехәаԥшра аҟнытә ицогьы д-Ҷлоутәын, Даур Инаԥшьба иакәын.

Изыхҟьа-зынԥа сыздыруам, аха урҭ амшқәа рзы мчык сартәомызт-саргыломызт, исыхон Аҟәаҟа. Зны – аҩадала Маршьанаа рқыҭа салсны, Мшәымҩа санысны, Абыцкы ақытанҳагь снаҳеит, даҽеа-зных – аладала, агаҷала сцоит ҳәа сҽеазыскит, аха исықәмҷеиеит. Ус аламала имариоу усым раԥхьа Аҟәа иалалараны иҟоу архәҭа аилкаара. Дара ижәыло рхаҭақәагьы дрыздыруам изықәҷиауа.

Арахь, шықәсыки ҩымзи рҟынҳа ҭуеит аԥсуаа ҳахҭнықалақь ҳалцоижьҭеи. Ахәычқәа реитԥштәҟьа акәын иҟәашҳа ишлахьоугьы ҳақалақь шыгәхьаагоз.

Исгәалашәоит, Гәдоуҭа акинотеатр «Кьараз» аҟны Миша Мархолиа исахьаркыратә фильм иахәаԥшуаз ҳалабжышқәа ҳҳамҩа иаҷибаҳәа ишлеиуаз. Аҟәа ахьаабаз ҳагәқәа ԥшқахазаарын…

Ҳарҭ, «Аԥсны» ҭзыжьуаз, шьыбжьышьҭахьла Акультура ҩны ахьгылаз апарк ҳнытҩсны, асқьала ашҟа улбаазго амҩахәасҭа ахьалаго ахықәаҷтәҟьа ихықәгыло, шәы-шықәса ирҭысхьо амжәа-ҭла амҭахь ҳнеиуан. Уантәи амш аныбзиаз Аҟәа Аҳабла ҷыц уадыԥшлон. Уаҟа акыраамҭа ҳаатгылон: «иҟоуи», «иудыруеи», «иуаҳаи» ҳәа ауҳәан-сҳәанқәа ҳрызҭаауа. Зны-зынла жәабжь ҷыц ҳәа акгьы аныҟамызгьы, аҳәатәы ҳаԥшаауан. Ҳҷы ишаҳмырҳәозгьы, ари амжәа амҭан амхалдыз еиԥш ҳаанызкылоз – Аҟәа акалҭ ацәаара ахьаабоз акәын. Уа ҳаннеилакгьы, аҭахызар – шьыжьыз, шьыбжьоныз, хәылбыҽхаз атҵла амҭаҷәтәи атәарҭаҷы Аҟәатәи ҳҩызак даабон. Уигьы ихьуаз ҳара «ҳчымазара» акәын. Уи ауп амжәа амҭан тәарҭас-гыларҭас изимазгьы.

Даҽеа-хҭыскгьы. Цәыббра 12 рзы Платон Бебиеи сареи Гәымсҭа аҩадахьтәи ацҳаҷы ҳааит. Шәачатәи аиқәышаҳатра ашьҭахь акәын. Усҟан нырцәи аарцәи еиҷахысуамызт. Уимоу, нырцәааи аарцәааи анеицәажәозгьы ыҟан. Уи ҳҳы иаҳархәан, нырцәтәик ҳиҳәеит, «ҳгәылацәа» аҭел дырзасны иреиҳәарц – адырхаҽены, цәыббра 14 рзы убраҟа иаҳпыларц. Урҭ заҳҭахыз – ҳуадақәа рҷы иаанхаз ҳҩымтақәа реиқәырхаразы акәын. Адырхаҽены ацҳа агәтаҷы даҳпылт Платон игәылак. (Сара сгәылацәа спылара мап ацәыркт, уи уашьҭан сазаатгылоит).

Шәачатәи аиқәышаҳатра излаҳәоз ала Аҧсны аиҳабыра Аҟәаҟа ихынҳәуан. Ари заҳаз ақыртцәа амца ркызаап. Ацҳаҷы иаҳпылазгьы, ҳара дзаагаз азҭаатәы ихахьы инамгазакәа «Арзынбагь дхынҳәуама?» ҳәа дҳазтцаait. «Дарбан аҧсыуазаалак Аҟәаҟа дхынҳәуам Владислав Григори-ипа ҳапхьа дгыламкәа» ҳҳәеит ҳара. «Уи дунеихаангьы ҳзақәшаҳатхом ҳарҭ ақыртцәа», – иҳәеит иара, дшааитцаҩгәаз ихы-иҷы ианып̧шуа.

Абарҭ сантцамтақәа рҷы хҭысқәак снарпыҩлан срыхцәажәоит.

Аҟәа ахы ианақәитаҳтә, ҳаныхынҳә, сара сахьынхоз аҩнаҷы ауадақәа змаз аурыс пҳәыск исалҳәеит, сгәылацәа ақыртцәа ацҳаҷынтәи аҭел ишырзасыз. Урҭ еизаны еилацәажәазаап. Атцыхәтәаны, ақыртцәа итрыжьыз Аҧсны ахсаала аарымтцартцан – «Егры инаркны Гәымсҭанза Аҧхазеҭи ауп, Гәымсҭа инаркны аҧсуаа ирыпсадгьылуп – Аҧсны ауп. Уи ауаҩ Аҧсны дыҟоуп, ҳарҭ ақыртцәа – Аҧхазеҭи ҳаҟоуп. Гәымсҭа азиас Аҧхазеҭи Аҧсни рҳәаа ауп. Ҳзипылом, аҳәаагь ҳзеилагом. Уи ауаҩ ҳара ҳҷы ус имазам», – рҳәазаап.

Ииашангьы иҟартцеит, иабасҭахыз…

Машәыршақә ирымҳәазеит аҧсуаа: «аҽы атцыхәа укыр – азы урнагоит, ала атцыхәа укыр – азы агәта утанажьуеит» ҳәа.

* * *

Аибашьра ианалага раԥхьатәи амшқәа рзы Гәымстатәи афронт ахь лассы-лассы ацара сықәшәалон. Гәдоуҭа зтыжьра ҳалагаз агазеҭ «Аԥсны» рзызгон ҳаибашьцәа. Аиҳараҙак схы-сгәаҷы иаанхаз раԥхьатәи амшқәеи амчыбжьқәеи роуп. Уахь анеира-ааира азин шсымаз атәы афронт акоманда азҭоз Сергеи Дбар хаҭала инапы зтцаѡны иситаз аршаҳаҭга иахьагьы еиқәханы исымоуп.

Акьыԥхь ианыстцахьеит, абжьыуаа рычкәынцәақәак Аҟәа ишыҟаз аибашьра ианалага Гәымстаҟа ишнанагаз. Рҭаацәеи дареи шеицәыҙыз. Урҭ рахьтә аҙәыкѡыцьак рыҙбахә сеиҭалацәажәоит абраҟа: Сабуа Валери (д-кәтолтәын), Ҳараниа Сафарбеи (д-Цьгьардатәын), Кәлаа Руслан (Тҟәарчалтәын), Цьыԥцьиа Беслан, Акаба Даур, Кәарҷиа Роман (ахѡыкгьы Ҷлоутәқәан)... Гәымсҭа дызбеит акыр жәашықәса ҳгазеҭ аматҭ азызухьаз Давид Киут иҷкәын аитцбы Бесикгьы, аибашьра ианалага раԥхьатәи амш азы ԥа дзоуз, иԥсадгьыли итцәѡаншьап – иҙҟи рыхьчараз абԥьар шьҭызхыз. Ус шаҟаѡы?!

* * *

Аԥьыԥцьтәылатә еибашьра иатцанакуа иарбан зтцаатәызалак сара хаҭала сахьымнеиз, сыблақәа рыла изымбаз алацәажәара сцәыуадаѡуп. Изааҙарызеи, Гәдоуҭа итәаны, Гәымстатәи афронт аҟны еибашьуаз ҳцеицәа рҟынҙа анеира знызатцәык иадамхаргьы иззымгәаҷьыцыз шьоукы-шьоук, уажәы амшынтцақәа апаҳцоит ҳәа рҿазыркуеит...

Абриаҟара зысҳәо, иахьа уажәраанҙа ҳ-Цьыԥцьтәылатә еибашьра иазкны изыѡхьоу зегьы, хыхь ишысҳәахьоу еиԥш, хаҭала сызлахәыз, аҭыԥан снеины избаз роуп.

Абыржәгьы, абарҭ еиқәысыпхьаҙаз акгьы агәхьаа мкҙакәа, сара хаҭала сахьымнеиз, изымбаз ртәы алацәажәара сҿазыскуам, амала снахыкәша-аахыкәшо, акыр сызҳәозар тцаҟа ижәбап.

Сызҿу – Амрагылараҳьтәи афронт ауп. Уи алацәажәара азин сымоушәа схы аласыршшарц, ицәырызгарц сгәы иҭаскыз ҳгазеҭ ауп.

Аибашьра ианалага раԥхьатәи амшқәа инадыркны Аԥсны Иреиҳаҙоу Асовет Ахантәаҩы Владислав Григори-иԥа Арҙынба Гәдоуҭа, ԥыхьа апартиа араионтә комитет ахыбраҿы есыхәылбыҵеха асаат ааба рзы, уи аҵены иалагҙаны Аԥсны ахы-атцыхәа иҟалаз ахҭысқәа еихишьалон. Адепутатцәа реиԥш уи аилацәажәара ҳалахәын аҳәынҭқарратә газеҭқәа «Аԥсни», «Республика Абхазиеи» рредакторцәа хадацәагьы. Шамахамзар, уи аилацәажәара злахациркуаз Амрагылараҳьтәи афронт аҭагылазаашьа ала акәын. Иреиҳаҙоу Асовет адепутатцәа рыбжеиҳараҩыкгьы уахьтәқәан. Насгьы, иара убас Аҟәа иалтцны Гәдоуҭаҟа инеизгьы даара ирацәаҩын. Усҟан, усҟан-моу иахьагьы ладеи-ҩадеи ҳәа ицәажәо ҳаҵа игәырԥса ҟазцо иоуп. Зхы аҭып иқәҟьо цьара аҙәы иакәымзар, ус ицәажәо дыҟоуп ҳәа шысгәамхәуагьы…

Избан, АԥсныАхадаУиаилацәажәараАмрагылараҳьтәи афронт, хаҭала Тҟәарчали абжьыуааи рҭагылазаашьа иазкыз азцаатәқәа рыла изхациркуаз? Избан акәзар, ҳгәы ҳҿанҙамкәа иҳақәлаз аҵа раԥхьатәи аҿагылара ахьиоузгьы, аҵа иаанкылара, аамҭа ицәгара, аиҿахысраҟәа, ацҳақәа рыпҵәара, аԥсыҭбаракәа ахьыҟалазгьы уаҟа ауп.

Зегь дара роуп, ақырцәа 1992 шықәса август 14 иалагҙаны, ртанкқәа Аҟәа Ацҳа ҟаԥшь аҟынҙа ишаазгьы Очамчыра, Мыркула, Тамшь аҙәык-ҩыцьак ракәзаргьы, имшәа-имырҳәа урҭ ирҿагылт. Ус анакәха, амҩаду данысны Аҟәанҙа дааит ҳәа ахьыҙхалеит акәымзар, Кәыдры инаркны Галынҙа аԥсуа қытазатцәык иадамхаргьы ақырҭқәа рнапаҿы ирзаамгаҙеит.

Убриазоуп, хыхь зыҙбахә ххәаз аилацәажәараҿы Аԥсны Ахада Очамчыреи Тҟәарчали ирытцаркуаз азцаарақәа рыла изхациркуазгьы…

Ҳарҭ аредакторцәа Гәдоуҭа зҭыжьра ҳалагаз ҳгазеҭқәа «Аԥсни» «Республика Абхазиеи» ирнаҳҭоз аматериалқәа рыла иҳақәлаз аҕа иҿагыланы аибашьрахь ҳәаҩәлар ҳрыԥхьон. Хыхь зыҵбахә ҳҳәаз аилацәажәарахь ҳашнеиуазгьы, уахьтә ҳандәылтцлакгьы ҳзызхәыцуаз – ҳазҭагылаз аибашьраҿы аиааира агаразы нацәхыԥк иаҟаразаргьы зҭаатәыс ишьҭаҳҳри ҳәа акәын. Август мза антцәамҭазы, сымԥашьозар август №) азы ауп – снеит Аԥсны Ахада иҟны – ҳгазеҭ «Аԥсны» итҳажьуа аномерқәа «аҟәыдыршьшьыгақәа» (ус акәын усҟан аверталиот ҳшашьҭаз) рыла Амрагыларахьтәи афронт ахь, ахәҭакахьала – Тҟәарчалҟа ашьтра еиҿаҳкаарц.

Аибашьра ианалага мчыбжьык ашьҭахь Гәдоуҭа иара иҿы саннеи агазеҭ «Аԥсны» аҭыжьра еиҿукааројп» ҳәа снапы ишанитцаз еиԥш, ари иназгаз азҭаатәгьы «даара иахәҭоуп, иҟаҵа, еиҿкаа» ҳәа сара снапы ианитцеит, абасгьы нацтцаны: «мап-чап зҳәо ҳәа зәыр дҟалозар Арзынба иҟаитцаз дтцоуп» ҳәа роуҳәоит..

Уи иҟнытә сандәылтц Амрагыларахьтәи афронт ацхырааразы еиҿкааз аштаб ахь сымԥахытцт. Аштаб хадара азызуаз Аԥсны Иреиҳазоу Асовет адепутатс иҟаз Даур Нури-ипа Ҭарба иакәын.

Сызнеиз азҭаатәы ҳәаны салгаанҵа «агазеҭқәа аага, иахьанатәгьы ашьтра ҳалагап», – иҳәеит.

Абасала Гәдоуҭа итҳажьуаз агазеҭ «Аԥсны» Тҟәарчали Очамчыра араион ақыҭақәеи, зегь реиҳагьы – Амрагыларахьтәи афронт аибашьцәа ирауа иалагеит.

Баслахәтәи абжьаратә школ адиректор, зыкәра акырҵа иныкәсхьаз абырг Ҷыҷыкәа Хьыбба Гәдоуҭа итҳажьыз агазеҭ «Аԥсны» аниоу иаҳзынаишьҭыз ашәҟәы аазгоит тцаҟа:

«Ҳгәы ҳеанҵамкәа ақыртқәа анҳақәла, ажәаҟны ишырҳәо еиԥш, аԥсуаа зегь реиԥш баслахәаагьы аԥсреи абзареи ҳанрыбжьагыла, изылшозгьы-излымшозгьы абжеиҳараԥык абцьар шьҭыхны аҕа ианиҿагыла, егьырҭ

иаанхаз рахьтә гәыпҩык рхы-рпсы рыхьчарцаз Урыстәылаҟа ршьамхы ҏеанадырга, ҳҵеицәа аҭабиакәа ирҭатәаны еибашьуаз рыцхыраара анҳалымша, ма ҳарпырхагахарым ҳәа алыгажәцәеи аҭакәажәцәеи Тҟәарчалҟа ҳхалт. Уаҟагь ҭынчрамызт. Излаҭынчрахарыз – шьыжьы, шьыбжьон, хәылбыҽеха зҳәаз еипш аҕа иҳаирпланқәа абомбақәа ҳаларыжьуазҭгьы, ҳхәы-ҳжьы зыргыло ажәабжьқәа – Аҟәа ақыртцәа рнапаҷы иҟоуп, Апсны Аиҳабыреи, ҳпарламенти, Арҙынба рапхьа днаргыланы, ақалақь аҷы иҟаз апсуаа рыбжеиҳарашыки нарылаҭаны Гәдоуҭаҟа ииаст ҳәа ааиҩуазҭгьы…

Иҟаҳҵари, иааури ҳәа Тҟәарчал ҳалагьежьуа ҳшалаз, Гәдоуҭантәи аверталиот тәеит ҳәа анҳаҳа абыргцәа, ахәыцқәа, ажәакала, ажәлар зегь ҳаибарҩит уи ахьтәаз ашҟа…

Шәара ихашәҵару – Гәдоуҭантә итәаз аверталиот ахь анеира даара иҩадаҩхеит – хәыҷгьы дугьы зегьы рнапқәа ахьыршьуан, иршьышьуан. Ус апырҩы икабина газеҭ ҷаҳәара дук аатиган, «ари Гәдоуҭа зҭыжьра алагаз апсуа газеҭ «Апсны» ауп» – иҳәан, иршәны иааҳалаижьт. Зегь еиханы уи иазыҩт. Саргьы аарла цырак рымпытцызжәан, ажәлар срылтцын, атцла ашәшьыраҷ снеины иааитцысхт. Зназы слеилуаа сцеит. «Правда» ахоура-тцоура иаҟараны иҭытцуаз, ҳаззыгәдуууаз ҳапсуа газеҭ «Апсны» ацынхәрас, ҩба-хпа бызшәа рыла еилапсаны иҭытцуаз ҳраион газеҭ кәамҟьақәа ираҟаран. Иаасцәымҷхеит, аха уи апхьатәи сгәааанагара акәын. Ашьҭахь, иаразнак, схәыцра аҷеапсахт. Икәамҟьаҙа ихәыцызаргьы, ҳгазеҭ «Апсны» апсы ҭоуп, «аҕа хәымга дҳақәлеит, иқьышә ҭапҷатәуп» ҳәа апхьатәи адаҟьа злаатыз арҭ ажәақәа рыла ауп. Ари апсуа жәлар рахь ҳгазеҭ иҟанаҭаз ааапхьара рапхьатәи ажәақәа ракәын. Анаҩс нбан дула адаҟьа абжеиҳарак аҭаны ианын: «шәнеибац, шәнеибац апсуаа рыцкәынцәа! Апсны азыҳәан ашьа казҭәо апсуаа рыцкәынцәа!»

Шәыххь згааит ҳаԥсуа газеҭ «Аԥсны» Гәдоуҭа аҭыжьра еиҷызкааз, аредактор хада Борис Ҭыжәба шәаԥхьа днаргыланы!

Уажәшьҭа агәра згоит ари ҳазлаҳаз аибашьраҷы аԥсуаа уеизгьы-уеизгьы ҳшаиаааиуа!»

…Ҳгазеҭ «Аԥсны» аҭыжьра еигәырҧаны, насгьы доусы ахьынхоз ақыҭақәа рҷтәи азҵаатәқәа шьҭыхны ҳредакциахь, Гәдоуҭаҟа абжьыуаа рҟнытә астатиақәа ҳзынарышьҭуа иалагеит: Павел Аҙынба, Борис Гәыргәлиа, Инна Аҳашԥха, Радион Ҵәыцьба, Валери Бигәаа, Мзиа Кәыҵниа, Анатол Кәыҵниа уҳәа егьырҭгьы.

Араҟа рыҙбахә сымҳәаҙеит агазеҭ «Аԥсны» арратә корреспондентцәа ҳәа Амрагыларахьтәи афронт ахь иааныжьыз Валери Амаршьани, Сергеи Гындиеи, Виктор Кәакәасқьыри, Геннади Ҷолариеи.

Урҭ ҷьара уарла-шәарла номерк, ѡ-номерк анбыжьшәалоз акәымзар, усҟантәи ҳгазеҭқәа рҷы рѡымҭақәа убоит.

* * *

Сара схаҵа акраатҵуеит Амрагыларахьтәи афронт иазкны аѡымҭа аԥыстҵарц сгәы иҭоижьҭеи, аха иахьа уажәраанҙагьы уи сзынамыгҙацт, избанзар, Аҧьынҧьтәылатә еибашьраан даараҙа ишыстахызгьы Гәдоуҭантә уахь сцаратәы изыҟамлеит.

Сентиабр мзазы Баграт Шьынқәба Ҷлоунтәи Гәдоуҭаҟа инагара сыдыртҵан, уахь ацара сшаздырхиоз, ҳгәы ҳҽеанҙамкәа иара Тҟәарчалнтә верталиотла днеит. Нас сара сцарагьы абаҵахыз…

Аҧьынҧьтәылатә еибашьра ианалага, хыхь ишаҳҳәахьоу еиԥш, зегь раԥхьаҙатәи аҷагыларақәеи аԥсыҭбаракәеи ахьыҟалаз Аԥсны Мрагыларатәи ахәҭаҟны ауп.

Аԥсуаа рыгәқәа рымҳарҟьоит ҳәа ақыртцәа ртанкқәа аԥхьатәи амшқәа рзы Араду, Мықә ақыҭақәа ирылсны Ҷлоунҙагь иѳеит. Ргәы иаанагон–ҳалакьысра згәаҕьуа

дҟаларым, гәатабҕата ҳалсны ҳцап ҳәа. Аха, атанкҟәа аанызкылоз абԥьар шрымамызгьы, ахынҵаҩынҵара иакәдыршәеит, уимоу атанкҟәа ирыкәтәаз ақыртцәа рыҩнутҟа аҧстбаракәагь ҟалеит. Даргьы, ашәишәиқәа реиԥш зҽырбабан иҩеиз, аҧсуаа рҽы ишырҳәо еиԥш, ишәаҧырҳаҧуа еиханы ршьамхы рҽадыргеит. Уаҳагь аибашьра еилгаанҙа уахь иқәымлеит…

Иара убастцәкьа рыхьт Ґәада, Цьгьарда, Кәтол уҳәа ҳқыҵақәа ирылсыз ақыртцәа ртанкҟәагьы…

Зегьы ирылкаан аҙбахә ҳәазарц ахәҵоуп Амрагыларахьтәи афронт аганахьала, ҳара иахьынҙаадыруа, Мыркәыла ахақәитәразы имҩаԥгаз раԥхьатәи ажәылара. Уи раԥхьатәи ииаиран.

Итцегьы, еиҳа зымҽхак ҭбааны имҩаԥысыз жәылароуп Кәачара ахақәитәра, еиҳа ииашахоит – ақыртцәа ралцара ҳәа ҳҳәаргьы.

Амала, зегьы ирылкаатәуп Очамчыра ақалақь ахақәитәразы еиҷкааз ажәылара…Уи ажәылара ҳақәымҷеиеит. Амш бааԥсын… Гәдоуҭантә инашьҭыз ҳдесант, амшын еисра рԥырхагахеит…изыҙхымтцит… арахь ақалақь иалалараны иҟаз агәыԥқәагьы реимадара ԥсыҽхеит…иҵахеит ҳҵеиҩцәа, «Дед» ҳәа ахьыҙшьарас измаз Пачлиа раԥхьа днаргыланы.

Ҳ-Цьыныцьтәылатә еибашьраан Аҟәа ахақәитәразы ҳар ржәыларақәа анрықәымҷеиоз ҳгәы иалсуан, ҳалахь еиқәнаҵон, уимоу Марттәи ажәылара ашьҭахь «ҳҵеицәа ҭахоит, аибашьра аанкылатәуп» ҳәа ицәыртцқәазгьы ҟалеит. Аха убарҭ ажәыларақәа зегьы, ашьҭахь – аиааирахь ҳкылызгаз жәыларақәоуп.

Акы, аҧсуаа иҳарҭеит аибашьра аԥышәа ду; ҩбагьы – ақыртцәа ирбеит урҭ аҧсуа дгьыл ршьапы ықәгыланатцы ҭынч ишҳмыртәоз. Ажәакала, ирбеит изыкәгылаз адгьыл амца акны абылра ишаҷыз. Ргәқәагьы ҭрысит. Аибашьраан уи иатцанакуаз оуман – аиааирахьгьы ҳнанагеит.

Тҟәарчал, Очамчыра, Пақәашь, Тамшь, Аныуаа Рхәы, Кындыҕ, Аҳѡыбжьа уҳәа егьырҭ аԥсуа қыҭақәа аибашьраан ирхыргаз иааҭгыланы хазы-хазы ирыхцәажәатәуп. Агәра аагоит ус иагьшықалоу…

Хазы изааҭгылатәуп Амрагыларахьтәи афронт акомандаҟатцаѡыс иҟаз, уажәы Аԥсны атәылахьчара аминистр, аинрал-полковник Мераб Борис-иԥа Кьышьмариа.

Ҳара лассы-лассы иаҳҳәалоит Аԥсни аԥсуа жәлари ҳзы инасыԥны иҟалеит Аџьынџьтәылатә еибашьраан Амраҭашәарахьтәи афронт иахьахагылаз Султан Сосналиеви Сергеи Дбари ҳәа. Еиҳа ииашахоит урҭ дрыцаҳцар Аџьынџьәтәылатә еибашьраан Амрагыларахьтәи афронт ахадас иҟаз Мераб Кьышьмариагьы.

АУАҨИ АУАҨРЕИ

Аԥсны раԥхьатәи ахада

«1992 шықәса август 14», «Ҳаԥхьаҟа ишьҭан 413 мшы», «Ахьи араҙни шәыбжьаԥсоуп», «Аԥсны еиқәзырхаз хахахымш» уҳәа егьырҭ астатиақәа рҿы иналкааны Владислав Арҙынба ҳшизаатгылахьоугьы, иара изкыз ажәа нагҙаны иаҳҳәахьеит ҳәа ҳгәы рҭынчны ҳамтәацызт.

Ҳазлатәарыз, аабатәи ажәахатәи ашәышықәсқәа рзы Кавказ зегьы ырхыцхыцуа иаақәгылаз Аԥсуа Ҳәынҭқарра шьаҭазыркыз Леон иакәзааит…

Ажәаатәи ашәышықәса антцәамҭеи азеижәтәи ашәышықәса алагамҭеи рзы Аԥсҳацәа зегь раԥхьаҙа Ҭырқәтәыла мап ацәкны Аԥсны Урыстәыла иадыстоит, иара убриалагь сыжәлари сыпсадгьыли еиқәсырхоит ҳәа иаҿыз Қьалышь Ачачба иакәзааит…

1922 шықәса инаркны 1936 шықәса рзынҙа Сталини Бериеи дырҿагылан Аԥсни аԥсуааи еиқәсырхоит ҳәа иаҿыз Нестор Лакоба иакәзааит – ҳара ҳтәала, ҳара ҳгәаанагарала урҭ хазы-хазы ҳҭоурых аҿы иааныркылоу рҭыԥқәа рыхәшьара шыуадаѡугьы – Владислав Григориипа Арҙынба урҭ аҙәгьы дҳазидкылом.

Аԥсҳа Леон иакәзар, усҟантәи аамҭазы адунеи аҿы зегь реиҳа зымч-зылшара ҭәҭәаз, зегь зхьыԥшыз ѡ-ҳәынҭқаррак ишьтахь игылан: актәи – Аҳазарцәа Ркаганат (Рҳәынҭқарра) акәын, уи иахагылаз иан лаб (иабду) иакәын; аѡбатәи – Византиа, мамзаргьы

Амрагылараҳьтәи Римтәи аимпериа акәын, уи иахагылаз – Леон иан лаҳәшьеиҳаб лҧа, иара ихьзыла – «Лев Ҳазар» ҳәа изышьҭаз иакәын.

Шәгәы ишҧаанагои иабдуи иан лаҳәшьаҧеи Леон иарҕьажәѡан идгылаҙамзи?!

Ҳәарас иаҭахузеи, идгылан.

Қьалышь Ачачба иакәзаргьы, хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиҧш, ѡажәижәаба шықәса Аҧсны данахагылаз – аабатәи ажәабатәи ашәышықәсҟәа рзы Аҧсҳацәа иааныркылоз атерриториа (Баҭым инаркны Анапанҙа) инапаҷы иҟан. Имч-илшара, ирбҷьар ртәы ҳҳәозаргьы – Амшын Еиқәа ихын фышә рҟынҙа зхыҧхьаҙара наҙоз иҕбақәа. Саатқәак рыла ѡажәихәба нызқьѡык рҟынҙа аибашьцәа рыцәыргылара илшон. Цоуп, уи изымариамызт Урыстәылеи Тырқәтәылеи рѡызцәа аҳәынтқарра дуқәа рыбжьара аҟазаара. Аха хыхь ишазгәаҳҭаз еиҧш, иаргьы имч-илшара мачҙамызт…

Аҭыхәтәаны – Нестор Лакоба иаамҭа. Ҳара ибзианы иаадыруеит Нестор Лакоба ихаан 1922 шықәса декабр 30 рзы Асовет Еидгыла шеиҷкаахаз. Уи аиҷкаара иазкыз адокумент Аҧсны ахаҭарнак Ақырҭаа – егьырҭ ареспублика еидгылақәа, иаагозар – Қырҭтәыла ахаҭарнак иеиҧш, иаргьы инапы шаҵаиѡыз. Даҽеакалагь ҟалашьас иамаз Аҧсни Қырҭтәылеи ирыбжьартцахьаз аиқәышаҳатрала, урҭ аѡбагьы еиҟараз ареспублика еидгылақәа раҳасаб ала ишьақәдырҕәҕәахьаҙтгьы. 1924 шықәсазы Ленин иҧстазаара далымҵызҭгьы – ашьҭахь Аҧсны иазааиз ашықәс еиқәатҵәақәа ирывсыргьы ауан…

Абриаҟара ҳзырҳәо, асовет аамҭа Аҧсни аҧсуа жәлари ииашаҵәкьаны амыҟәмабара иштанаргылазгьы, даҽеа-ганкахьала, «ҳзықәшәаз жәбома» ҳәа Москваҟа ахеиҭаҳәарҭа рзаанхан иҟан. Иахьынҙарыхәоз – уи даҽеа зҵааароуп…

Уажәшьҭа ҳаиасып Владислав Арҙынба иаамҭа ашҟа. «Арҙынба иаамҭа» ҳәа ахьзуп иаҳҳысыз ашықәс азы иҭытцыз ашәҟәгьы.

Аԥсуа жәлар рзы зегь реиҳа ихьамҭаз аамҭазы ауп иара ицәыртԥра аныҟалазгьы. Насгьы Леон ицхрааууаз ишьҭахь ишгылаз еиԥш, усҟантәи аамҭазы Арҙынба ицхрааууаз ҳәа ишьҭахь аҙәгьы дгыламызт, аԥсуаа ртәы ҳамҳәозар:

«Асовет аамҭа аҟама аиԥш наҟ-ааҟ ѡ-ҽык аман» иҳәеит иаҳҳысыз ашәышықәса ԥшьынѡажәижәабатәи ашықәсқәа рзы ҳмилаҭтә кьыԥхь аҿы уи азҭаатәы азы аимак-аиҿак зхы алазырхәыз ҳашәҟәыѡѡы Ԓьума Аҳәба. Инеизакны усҟантәи иқәгылара шсыдсымкылазгьы, асовет аамҭа аҟама иахьадикылаз уақәшаҳаҭхартә иҟоуп. Избанзар, уи аамҭазы ауп ианцәыртцыз аѡажәижәабатәи аѡынѡажәижәабатәи ашықәс еиқәатҷәақәа.

Егьа ҳҳәаргьы, егьа ааургьы асовет аамҭа ақыртцәа рхы иархәаны Аԥсны рымпытцархалартә, аԥсуаа милатк раҳасабала ассимилиациа рзыруртә амчра ақыртцәа ирытан. Уи аҿгьы иаанымҿаскәа, Асовет Еидгыла аилаҳара рхы иархәаны Аԥсны рыман хазы ицарцгьы ҏеазыркит.

Абри аамҭазы ауп Владислав Арҙынба Аԥснықа даныхынҳә… СССР Иреиҳаҙоу Асовет ахь жәлар рдепутатс даналырх… Асессиаҿы дықәгыланы Аԥсны зҭагылаз адунеи зегьы ианаирҳаз… Уи дмацәыс еимкьаран ауп дышцәыртцыз… Асовет Еидгылаҿы амилат мачқәа рызҭаатәы шышьҭихыз… Хатала иара ибзоуроуп автономтә республикақәеи ареспублика еидгылақәеи рзинқәа реиҟаратәрахь анеира ҏеахьазыркызгьы…

Ажәакала, усҟан Аԥсни Қырҭтәылеи рхала ииаизынхеит…

Владислав Арҙынба Енвер Қапба диманы Қартҟа дцеит. Қырҭтәыла апрезидентс иҟаз Звиад Гамсахәрдиеи иареи еиԥылт.

Урҭ реиԥылара иабзоураны Аԥсны имѡаԥысран иҟаз алхрақәа рҿы Иреиҳаҙоу Асовет ахь аԥсуа депутатцәа ѡажәиааѡык ралхреи ақыртцәа рдепутатцәа ѡажәи фѡык ралхреи азҭаатәы ҙбан. Аԥсуа жәлар «ахьтәы пар-

ламент» ҳәа азырҳәеит усҟан Владислав Арҙынба дызхагылаз, ииашатҵәкьаны зегьы рганахьала уи ахьҙ иаҧсан.

Иаахтны иҳәатәуп, усҟан аҧсуаа зегьы ҳаидгылан иреиҧьыз ҳҭеицәа апарламент ахь ишынаҳашьтыз. Урҭ Владислав Арҙынба иҩыза ахада данроу, апарламент аҿы излацәажәоз иарбан зҵааразаалак аҟны дыррала, дипломатиала ақыртуа депутатцәа рытцадырҙт, ириаait. Зегь реиҳа зыҙбара уадаҩуп ҳәа иршьоз Аҧсны Министрцәа Рсовет Ахантәаҩы инаиркны министрцәа реилазаара ашьақәырҧәҩаара акәын. Аҧсни Қырттәылеи ирыбжьартцаз аиқәышаҳатрала Аҧсны Министрцәа Рсовет Ахантәаҩы милатла дақыртуазар акәын. Ақыртцәа зкандидатура ыкәдыргылаз, аҧсуааи егьырҭ амилатқәа рхатарнакцәеи рдепутатцәа данырцәаҧәа, Владислав Григори-ипа Важьа Зарандиа икандидатура наишьтит. Уи дагьышьақәырҧәҩаан. Ишьақәырҧәҩаан министрцәа зегьы. Аха зегь реиҳа ақыртцәа еилазгаз Аҧсуа Ҳәынтқарра агимн, агерб, абираҟ рыдкыланы, 1925 шықәсазтәи Аконституциахь иахьиасыз ауп.

Акгьы рылымшоша анырба, ақыртуа депутатцәа апарламент ааныжьны ицеит. Уи ашьтахь ирзаанхаз акызатцәык акәын.

…1992 шықәса август 14 рзы ақыртцәа Аҧсны иақәлеит.

Иалагеит Аҧьынцьтәылатә еибашьра.

Шә-нызқьҩык аҧсуаа имшәа-имырҳа хә-миллионҩык рҟынҙа зхыҵхьаҙара наҙоз ақыртцәа ирҿагылт.

Ирҿагылт, избанзар рҧсадгьыл рыхьчон.

Ирҿагылт, избанзар Владислав Арҙынба иҩыза аҧхьагыла дрыман.

Адунеи зегь шанхеит. Иаршанхеит аҧсуаа раҧхьагыла ижәлар рахь иҟаитцаз ааҧхьара.

Жәаха мзы ицон аҧсуаа ҳ-Цьынцьтәылатә еибашьра.

Раҧхьатәи амш инаркны аҧсуаа Гәымсҭа аҙиас фронтны иҟартцеит. Ақыртцәа егьа рундазгьы уи аҙиас измырт.

1992 шықәса октиабр 2 азы аҧсуаа Гагра ахы иақәиттәны, Амраҭашәарахьтәи Аҧсны ақыртцәа алца-

ны, Џсоу аӡиас ахықәаҧы Аԥсуа Ҳәынҭқарра абираҟ ахадыргылт.Абжьыуаа рҟны акәзар – Амрагыларахьтәи афронт еиҧкаан…

Ажәакала, еибашьрала аҕа аԥсуа дгьыл ҩатцакгьы инапаҧы изнамгеит.

Ацьыԥцьтәылатә еибашьра ианалага раԥхьатәи амш инаркны атәыла ыиагатәын уи аамҭа иахьатцанакуаз ашҟа. Еиҧкаан Атәылахьчара Аҳәынҭқарратә Комитет. Уи дахагылт Владислав Григори-ипа Арӡынба.

Ақыртцәа рнапатцаҟа иаанхаз Аԥсны аҳҭнықалақь Аҟәа ахақәиттәразы аԥсуаа раҕацәа рааста рхыԥхьаӡара шеитцазгьы, бџьарла еиқәных ишыҟамызгьы, хатала Владислав Григори-ипа Арӡынба инапхгарала аки-аки еишьҭагыланы ажәыларақәа мѳаԥган. Урҭ ирылкаан иазгәататәуп: октиабр мзаэтәи Шьрома аганахь ажәылара, Очамчыраҟа адесант ҕбала рдәыцәтцара, Очамчыра ахақәиттәразы ажәылара, 1993 шықәсазтәи Ианвартәи ажәылара, нас – Марттәи ажәылара…

Урҭ ажәыларақәа зегьы хатала анапхгара рызҭоз ҳар ркомандаҟатцаѳ хадас иҟаз Владислав Григори-ипа Арӡынба иакәын.

Атцыхәтәаны, ииуль ѳбеи сентиабр жәафи рзы напы здыркыз ажәларақәа рыбзоурала сентиабр 27 рзы ҳаҳҭнықалақь Аҟәа ахы иақәитыртәит.

1993 шықәса сентиабр 30 азы ақыртцәа Аԥсны иалцаны, Егры аӡиас ахықәан Аиааира абираҟ ахаргылан.

Адунеи атоурых аҿы иҟамлацыз ҟалеит – шә-нызқьѳык аԥсуаа р-Џьыԥцьтәылатә еибашьраҿы хә-миллионѳык рҟынӡа зхыԥхьаӡара наӡоз ақыртцәа ириааит.

Ацьыԥцьтәылатә еибашьраан аҟазаареи аҟамзаареи рхықә ихықәргылаз аԥсуа жәлар хадара рзызуаз раԥхьагыла Владислав Григори-ипа Арӡынба ихьӡ иадырҳәалт уи Аиааира Ду. Уиазы ауп хәҷидуи аӡәгьы дагымкәа Аҟәа еизаны, рылабжышқәа ирцәыԥхамшьаӡакәа, рнапы дықәыргыла, атцыхәтәантәи имѳахь дзынаскьаргаз…

«Рапхьатәи Апсны Ахада» актәи ахәҭаҧы «ахьтәы парламент» аҙбахә цәыраагеит. Ҳгәанала уи иахәҭангьы ицәыраагеит.

Ҳара ибзианы еилаҳкааyеит хатала аҙәы ихатара шаҟа атцанакуа. Владислав Григори-ипа Арҙынба ажәлар рҧы машәыршақә ирымҳәаҙеит уи иеиҧш иҟоу ашәышықәсҟәа рахь знык диуеит ҳәа. Аха убри инадыргыланы иҳәатәуп Владислав Арҙынба ихала дшымиз – уи иццит апсуаа «ҳахьтәы парламентгьы».

Арҭ ацәаҳәақәа равтор сырхаануп Апсны Жәлар Рфорумгьы, Владислав Григори-ипа Арҙынбагьы, апсуаа «ҳахьтәы парламентгьы» рцәыртцра. Сахаануп, избанзар изласылшоз ала, аиҳараҙак ҳапсуа милаҭтә кьыпхь аҧы лассы-лассы ишьтысхуаз азтцаарақәеи сықәгылараҟәеи рыла урҭ русура активла салахәын. Ус анакәха, уажәы сызлацәажәо азтцаатәқәа, уҳәан-сҳәанла исаҳазар акәымкәа, хатала сызлахәыз, избаз, исаҳаз роуп.

Убри аҟнытә «ҳахьтәы парламент» алхреи рапхьатәи амш инаркны аусуреи рзы ҩ-ажәак рыла акәзаргьы схатә гәаанагарақәак сырзаатгылоит.

Рапхьатәи аилатәараҧы, хыхь ишысҳәахьоу еиҧш, Владислав Арҙынбеи Енвер Қапбеи Гамсахәрдиеи дареи Қарҭ реиҧылараан уи ауаҩы «импытцыржәаз» аиқәышаҳатра абзоурала, макьаназы аимак-аиҧак ҳәа апсуа депутатцәеи ақыртуа депутатцәеи рыбжьара акгьы цәырымгаҙакәа, зегьы еицҧакны, еиқәышаҳатны апарламент Ахантәаҩыс далырхт Владислав Арҙынба.

Уи актәи ихатыпуаҩс дшьақәыргәгәан Ҭамаз Надареишвили, аха убасҟан иихәаз иажәақәа рыла апсуааи ақыртцәеи реизыҟазаашьа шьатанкыла иаразнак аҽеиҭанакит. Абар иихәа: «Сара Апсны инхо ақыртцәа рықәпараҧы спозициа шыҟоу иаанхоит». Усҟан азы уи иихәаз апсуа депутатцәагьы ақыртуа депутатцәагьы шарччазгьы, сара игәасҭеит – урҭ рыччарақәа шеиҧшымыз. «Ари ауаҩ дшыҟоу дыҟоуп, ус

дагьаанхоит» иҳәеит саԥхьа итәаз ҳдепутатцәа руаӡәк. «Ихалагь иакәым» ҳәа нацитцеит иватәазгьы.

Ақыртуа депутатцәа рыччара, дара рдепутатцәа руаӡәк ибжьгьы дацәыԥхамшьаӡакәа ииҳәаз ажәазатцәык: «ƀочаг» (ухатцоуп) зегьы шьақәнарҕәҕәеит.

Даҽеакгьы, апарламент аԥхьатәи аилатәараҽы иӡбаз. Хазы-хазы шәтыԥқәа ҳәа заанатцы адепутатцәа ишдырбамызгьы, Аԥсны Иреиҳаӡоу Асовет агаҽахьтәи аган иатцанакуаз азал азыбжак ақыртуа депутатцәа иааныркылт. Иаанхаз егьи азыбжазы – аԥсуа депутатцәа иааныркылт. Иара убриала мацара апарламент аусура аԥхьатәи амш азы иааԥшит– аԥсуа депутатцәеи ақыртуа депутатцәеи зжьи зтәани еиламгылоз шракәыз.

Абасала, апарламент раԥхьатәи аилатәараҽы иаабеит ахантәаҩи актәи ихатыпуаҩи наƀ-аaƀ реиҽагылара мацара акәымкәан, аԥсуа депутатцәагьы ақыртуа депутатцәагьы рхыцәккәа реиԥш, рымҩақәагьы шеивƀьаз.

Аԥсны автономтә республикан Қырттәыла ишалазгьы, уи Азакәан Хада – Аконституциа зламаз ала – ҳәынтқарран. Иара автономиа ахата иатцанакуаз – зхатә зтцаатәқәа зыӡбо аҳәынтқарра ҳәа акәын. Ус анакәха, ара инхоз ауаатәыҩса, Аԥсны атәылауаа ҳәа ахьӡгьы рымазар акәын, аха ақыртуа депутатцәа – ҳартҭ Қырттәыла ауп ҳазтәылауааy ҳәа иқәгылан. Асовет Еидгыла аиҳабыра, ахәтакахьала – Михаил Горбачов ага дганы азы имыржәзакәа дааигоит, инацәахы дахаиргьежьуеит ҳәа ззырҳәоз, Урыстәылан «Абгахәыҷы шкәакәа» ҳәа хьыӡшьарас изыртаз Едуард Шеварднаӡе ддемократ дууп, дуаҩ ƀәышуп ҳәа башаӡа изырҳәон. Уиаƀара дуаҩ ƀәыҕазтгьы «Аԥсны инхо ақыртцәа шәхыпхьаӡара аԥсуаа раастә ҩынтәи бжаки рыла еиҳауп, Аԥсны атәылауаҩра шәақәшаҳатҳа» ҳәа ақыртуа депутатцәа ирытцеиҳәаздгьы – еибашьрада Аԥсны ргон. Иргон, избанзар, анаҩстәи абжьытирақәа раандара ртәқәа абжьы зтиуаз рхыпхьаӡара

злеиҳаз ала, иалырхуаз адепутатцәагьы ҩынтәи бжаки рыла еиҳахон, иара убриала мацара Аԥсны ишырҭахыз иалахәмаруа, уимоу автономиа аахыхны Қырҭтәыла инаган иаларцо аҟынӡа инаргон. Амала, Анцәа иԥьшьарала, убри аҟынӡа Шевардназегь дзымхәыцит, ақырҭцәагьы дара ирмилаҭтә ҟазшьаны ирымаз аҽырбабара риааины «аԥсуаа ҳәа зәыр шәыҟоума» ҳәа гәышԥыла ҳдыршәарц рҽазыркит.

Еиҭаҳҳәахуеит, ус ԥсабарала Анцәа иахьишаз, уимоу рпатриарх Илиа «ақырҭцәа Анцәа иаликааз жәларуп» ҳәа рхы ахьеилеигаз азы ҳарҭ аԥсуаа ҳалахь-ҳаԥьымшь хҳатәлароуп.

Раԥхьатәи амш инаркны абри апарламент асессиаҿы излацәажәоз иарбан зҭааразаалак аҿы нырцәиаарцәи еимакны аиҿагыларахь инеибагон. Зегь реиҳа иуадаҩхеит Аԥсны Аиҳабыра, иаагозар – аминистрцәа азәазәала рышьақәыргәгәареи Аҳәынҭқарратә герби, абираҟи, агимни рыдкылареи рзҭаатәқәа рахь ианнеи. Адепуатцәа рыбжеиҳарак рыбжьқәа азхомызт, хыцьара ишаны ҩ-хәҭак рыбжьқәа аҭахын. Арахь ақырҭуа депутатцәа аимак-аиҿак аҟны иатцахошәа анырба, аԥхьа асессиа ааныжьны иҩагылан ицон, ашьҭахь – Иреиҳаҳоу Асовет зынӡаск иианыжьны, даҽеа хыбрак ахь ииасны хазы «Адемократиатә Аԥхазеҭи» ҳәа рхы иахьҳцаны «аусура» иалагеит.

Уи иаанагоз Аԥсны Иреиҳаҳоу Асовет аус азымуа, анапқәа ҿаҳәаны, абаикот азура акәын.

Убри аҭагылазаашьа авсшьа Владислав Григори-иԥа Арҳынба иԥшааит: «Аԥсны аминистр инапынҭақәа назыгҳо» ҳәа ажәақәа нарыцҭаны, урҭ зегьы шьақәыргәгәан.

Аԥсны Иреиҳаҳоу Асовет – «ахьтәы парламент» ҳәа ҳажәлар хьҳыс изырҭаз аибашьра аламҭалазтәи аусура, ус уҳәар ауазар, акульминациа аҟынӡа инеит 1992 шықәса ииуль 23 азы имҩаԥгаз аесссиаан.

Уи асессиаҽы ииасын 1925 шықәсазтәи Аҧсны Азакәан Хада – Аконституциа ашҟа.

Акыр аамҭа еихымсыҕуаз анапеинҟьарақәа рышьҭахь, уи аусура иалахәыз Иури Калмыков иааикәшаз аҧсуаа гәыпҩык дааҳҽаҧшын ҽааиҭит: «Иахьатәи амш аҧсуаа шәзы иҭоурыхтә мшуп, ишәыдысныҳәалоит гәыкпсыкала, – нас дааипхьхәыцаашәа иуын инацитцеит, – амала шьаҽак аибашьра шәшазааигәахазгьы шәдыруазааит...»

Хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиҧш, ари ҟалеит 1992 шықәса июль 23 азы.

Хы-мчыбжьа рышьҭахь – август 14 рзы ашьыжь ақыртқәа рыри, ртанкқәеи, рҳаирпланқәеи рыла, аихамҩа ҳахьчоит ҳәа ҽеытцгас иҟаҵаны, имҳәа-мырза Егры ирны иҳақәлеит.

Иалагеит 413 мши-ҭхи имҩаҧысуаз аҧсуаа ҳ-Цьынцьтәылатә еибашьра.

Ҳастатиа аҧхьатәи ахәҭаҽы иаҳҳәахьеит раҧхьатәи амш инаркны Аҧсны Иреиҳазоу Асовет Ахантәаҩы Владислав Григори-иҧа Арҙынба ҳажәлар зегь рахь ааҧхьара шыҟаитцаз. Аха изыхҟьа-зынҧаз сыздыруам, макьаназы акьыпхь аҽгьы, арадиои ателехәаҧшреи рҟынгьы иахьа уаджәрааиҙа ицәыргам даҽеа-хҭыскгьы аҙбахә сҳәар стахуп.

Ҳаҧсуа телехәаҧшрала ҳажәлар рахь ааҧхьара ҟартцеит иара убас Аҧсны Жәлар Рфорум ахантәаҩы Сергеи Мирон-иҧа Шамбеи уи ихаҭыпуаҩ Зураб Кьыҵа-иҧа Ачбеи.

Урҭ рыхьҙқәа рҳәарала Владислав Арҙынба иааникылоз ароль еиҳагьы амч аманы иҟалоит акәымзар, изакәызаалак акала дхьысҳанатәуам, иҧырхагам. Иамур, уиала ҳара иаабоит – аибашьра иалагаанҙа «ахьтәы парламент» еиднакылоз аҧсуа депутатцәа Владислав Арҙынба еилартцәаны, еидкыланы, хҭак еицтаршәны, хшыҩла, дыррала, дипломатиала ақыртуа депутатцәа

раҽаԥерахьы ишнеигоз. Иара убастцәкьа аибашьра ианалага раԥхьатәи амшқәа инадыркны урҭ реидгылара, реилатцәара, ҳәара аҭахума, Владислав Арҙынѡа инапхгарала – еиҭа ииаԥшит..

Владислав Григори-иԥа асессиа анымѡаԥигоз ақыртуа депутатцәа заа рҽазыкатцаны, еиуеиԥшым азҭаарақәа иқәыпсаны, ишьара дықәаҳкьоит ҳәа ианалагалак, акала дшырзаҽамкуазагьы, зны-зынла урҭ зегьы рҭакқәа рыкатцара анааицәыуадаѡхоз, ихы ѡышьҭыхны аԥсуа депутатцәа данаарылаԥшлак, рҽазыкатцан излатәаз ала, насгьы дара ирытцанакуаз азҭаарақәа рҭакқәа рыкатцаразы еихьымза-еиԥымза ҳдепутатцәа ѡатҟьон. Убарҭ иреиуан: Багаԥшь Сергеи Уасил-иԥа, Анқәаб Алеқсандр Золотинск-иԥа, Шамба Сергеи Мирон-иԥа, Ачба Зураб Кьыца-иԥа, Озган Константин Константин-иԥа, Акаба Натела Нури-иԥҳа уҳәа егьырҭгьы.

Аԥьынцьтәылатә еибашьра ианалага раԥхьатәи амшқәа рзгьы ииаԥшит уи аѡыза аусеицура.

Ҳара изныкымкәа-иѡынтәымкәа иаххәахьеит, еиҭаххәоит «хаха-хымш Аԥсны еиқәзырхаз» ҳәа ззаххәахьоу – 1992 шықәса август 15, 16, 17-тәи амшқәа рзы – Аҟәа, Ацҳа ҟаԥшь аҟынза ииаихьаз ақыртцәа ртанкқәа раанкылара шрылшаз урҭ рацәажәарахь инашьҭыз ҳаԥсуа делегациа. Ҳәарада, урҭ назышьҭыз Владислав Арҙынба иоуп, аделегациа ахадас иҟаитцазгьы, Сергеи Уасил-иԥа Багаԥшь иакәын, усҟан Аминистрцәа Рсовет Ахантәаѡы актәи ихаҭыԥуаѡс аус зуаз. Изласгәалашәо ала, уи аделегациа иалан даҽеа ѡыцьа-хѡык раҟара. Урҭ рыбзоурала усҟан аиқәышаҳатра рыбжьартцеит – ақыртцәа рыри ртанкқәеи Кьалашәыр ашҟа инарыхарц; аԥсуаагьы – Гәымсҭа ахықәахь инаскьарц.

Хаха-хымш рыла аԥсуаа Гәымсҭа нырцәтәи ахықә арҭәҭәара рылшеит, иаахтны иаххәозар, Гәымсҭа аҙиас фронтыртәит. Ашьҭахь ақыртцәа егьа рундазгьы уи аҙиас измырт.

Хымш рышьҭахь, август 18 рзы ашьыжь ақыртцәа ацәа иалазшәа иааԥшит. Ирбеит аԥсуаа дипломат ажәала ишыриааиз, ишыржьаз. Аҕьгьа-агәгәа рыхга ртанкқәа Аҟәа иалсны, Гәымстанза инаҙеит, уа иагьаанхеит…

Ҳ-Ціьынцьтәылатә еибашьра ду аан ари зегь раԥхьаза игаз иааироуп. Ҳәара аҭахума, Владислав Арҙынба инапхгарала еиҧкааз усын. Аха иара убастцәкьа ҳ-Ціьынцьтәылатә еибашьра аҭоурых аҧы иаанхоит Сергеи Уасил-иԥа Багаԥшь напхгара ззиуз аделегациа ирылдыршазгьы.

Ҳара ҳаазқәылаз «уи ауаҩ икоманда» ҳҳәоит. Ҳ-Ціьынцьтәылатә еибашьраан команда-заҭәык ҳаман. Уи акоманда иалахәын, еиҳа ииашахоит иаҳҳәар, еидна-кылон «ҳахьтәы парламент» (аҙәык-ҩыцьак рыда) адепутатцәа зегьы.

Араҟа ҳазаатгылоит ҳдепутатцәа дцаҟәас ирымаз. Азтцаатәқәа зегьы ирхадақәаз ируакын, Ельцин уеизгьы-уеизгьы иҳазгәышьуа дышреиуамызгьы, Урыстәыла ҳазхьамԥшыр ауамызт, аамта-аамтала уахь ишьҭын: Сергеи Уасил-иԥа Багаԥшь; Алеқсандр Золотинск-иԥа Анқәаб – Аԥсны аҩнутҟатәи аусқәа рминистр; Сергеи Мирон-иԥа Шамба – Аԥсны атәылахьчара аминист актәи ихаҭыԥуаҩ, Арбԥьар Мчқәа Ркомиссар хада; Леонид Иван-иԥа Лакербаиа – Аԥсны Аминистрцәа Рсовет Ахантәаҩы актәи ихаҭыԥуаҩ. Зураб Кьыҵа-иԥа Ачбеи Иура Николаи-иԥа Воронови – Москваҟа ишьҭын – Урыстәыла акьыԥхь, арадио, ателехәаԥшра уҳәа рыла иқәгыланы ақыртцәа Аԥсны имҩаԥырго аибашьра хықәкы хадас иамоу – аԥсуаа милатк раҳасабала инырҵәаны, рыԥсадгьыл рыцәгара шакәыз; уи аганахьала илыллыршаз маҷым Наҭела Нури-иԥҳа Акабагьы; Геннади Аламиа Нхытц-Кавказҟа дышьҭын; Амрагыларахьтәи афронт ацхырааразы Гәдоуҭа еиҧкааз аштаб хадара азиуан адепутат Ҭарба Даур, Гәдоуҭа иаанхаз егьырҵ адепутатцәагьы афронт, атыл, зҳәаз реиԥш

ҳажәлар рыѡнутԥҟа еиуеиԥшым азҭаатәқәа рынагҙара рнапы алакын. Ажәакала, ҭынч зхы ԥхьакны итәаз ҳәа аҙәгьы дыҟамызт…

Зегьы иҟартԥоз-ируаз реиқәхәаларҭа – Атәылахьчара Аҳәынҭқарратә Комитет аҟны акәын иахьыҟаз. Уи хадара азызуаз Владислав Григори-иԥа Арҙынба иакәын.

Абас еиҧкаан, абри аѡыза аусура ду мѡаԥыргеит азоуп Аԥьынԥьтәылатә еибашьраҧы аԥсуа жәлар адунеи зегьы ыршанханы Аиааира Ду зыргазгьы.

* * *

Аԥьынԥьтәылатә еибашьраан арҭ ацәаҳәақәа равтор хаҭала сызлахәыз, Владислав Григори-иԥа Арҙынба идҳәалоу хҭысқәак аазгоит ҭаҟа.

Актәи ахҭыс.

Гәдоуҭа снеит август ѡажәи ѡба рзы, ашьыжь асаат жәаба рзы еиԥш. Сышиашаз снеит ԥыхьа апартиа Гәдоуҭатәи араиком ахьыҟаз ахыбраҧы. Сазҭааз изласарҳәаз ала, Владислав Арҙынба иусурҭа аҭып ҳәа иалхыз уи ахыбраҧы акәын иахьыҟаз.

Ашә аартны икабинет санынаѡнала иаасцәымыҷхеит. Аҭаҭын лѡа ѡначын. Схәыҷаахыс аҭаҭын ахашьа ззымҭаз сзы ачҳара уадаѡын. Ачҳара уадаѡын иара аҭаҭын афѡытцәкьагьы. Ихы ѡышьҭыхны данаасҷаԥш, дѡытцыззашәа иуын, аԥсшәа аҳәара ацынхәрас «ҟоҳ уажәраанҙа уабаҟаз» иҳәеит, инапы нархханы астол иадгылаз аҟәардә сырбо…

«Аредакциаа арҭ амшқәа рзы агазеҭ ҭҳажьуеит ҳәа ҳаҧын, иҳақәымҧиеит акәымзар…» сҳәеит исирбаз аҟәардә аҧы санынатәа. «Избан, изшәыцқәымҧиеи?» ҳәа дымҭааит, иажәа иаразнак агазеҭ аҭыжьрахь ииаигеит.

– Агазеҭ аҙбахә ануҳәа, Гәдоуҭаа рраионтә газеҭ атипографиаҧы аԥсышәала ицәажәо ҳгазеҭ-заҭә «Аԥсны» аҭыжьра еиҧукаароуп иахьанатә. Сара суазҭааҙом – иулшома, иулымшома ҳәа. Уи азҭааха аамҭа-

ҭәҟьа ҳаиҭарц игәы иҭазам иҳақәлаз ҳаҕа. Ус анакәха, ҳарҭ аҧсуаа иҳалымшашагь ҳалхаршароуп. Убас ҳанымныҟәа ҳара ҳзаиааиуам. Арахь азҵаара даҽеакала иқәгылазам, ишыҟәгыло – ма ҳиааироуп, ма ҳаҧсыроуп ҳәа ауп.

–Ишҧыкәу ишеиҧысымкааua, иара уажәнатә напы асыркуеит, – сҳәеит сара.

Убасҟан ауп ихы дѡахан иблақәа хааза данаасҧаҧш.

–Аҧсуаа ҳгазеҭ «Аҧсны» Гәдоуҭа аҭытҩра иалагеит ҳәа анраҳалак ҳаҕацәа амца днаркуеит. Уи иаанаго, зегь раҧхьазагьы аҧсуаа ҳаҟоуп, Аҧсны ыҟоуп, акала ҳагәқәа камыжьзакәа иҳақәлаз ақыртцәа ҳарҧагылан ҳажәлар хәычи-дуи аибашьра ҳаҧуп ҳәа ауп. Ус анакәха, ажәлар хадара рзызуазгьы ҳаҟоуп ҳәа ауп иаанаго…

Сара, Владислав Арзынба икабинет аҧы дааныжьны сандәылтцуаз, сааҧсара зегь схашҭны, агазеҭ аҭыжьра шеиҧыскаашаз акәын сзызхәыцуаз…

Аредакциаҧы аус сыцызуаз Владимир Чуази Рамиз Барцыци сыманы агазеҭ «Бзыҧ» атипографиахь ҳцеит. Адырѡаҽены агазеҭ «Аҧсны» Гәдоуҭа итҳажьыз аномер наган Владислав Арзынба ианисыркы, инарҳәы-аарҳәны данахәаҧш, аҧхьатәи адаҟьа нбан дула ианыз «Шәнеибац, шәнеибац аҧсуаа рыцкәынцәа, Аҧсны азыҳәан ашьа казҭәо аҧсуаа рыцкәынцәа!» – бжьыҭгала данаҧхьа, сааигәыдиҳәҳәалан схы днагәзын: «Абарҭ ажәақәа рзы мацара агазеҭ ҭыжьтәын» – иҳәеит.

Уи аҽены ахәылбыҽеха Гәдоуҭа аусура иалагахьаз Аҧсуа теледырратарала иқәгылаз Кристиан Бжьаниа иҳәеит: «Иахьа зегь ҳзыргәыргьаз ахҭыс ҟалеит – Гәдоуҭа иҭытцит, аибашьра ианалагаз аҽены Аҟәа зҭыжьра ааныкылахаз ҳаҧсуа милаҭтә газеҭ «Аҧсны».

* * *

Аҩбатәи ахҭыс.

«1992 шықәса август 29, Аџьынџьтәылатә еибашьра иалагеижьҭеи иахьа итҵуеит жәохә мшы.

Владислав Арҙынба икабинет аҿы еилацәажәарак мҩацысуан. Иаалырԥьаны аҙәы дҭааит: «ҩымш раахыс ҳбаҕәазаҿы «Радуга 18» зегылоузеи» ҳәа. Владислав Григори-иԥа ихы ҩышьҭыихын дааҳалаԥшит, нас иаргьы «изгылоузеи» ҳәа дҭааит.

Иԥалатцәԥьаз уи ауп – Аџьынџьтәылатә еибашьра ианалага Аԥәа ааныжьны Гәдоуҭаԥа ицаз х-катер заҭцәык роуп: «Комсомолец Абхазии», «Радуга 5», «Радуга 18». Арахь Апсны ҩажәи жәаба инарыцны акатерԛәа шамазгьы. Урҭ ах-катерк усҁан иԥсҿыхган – уахгьы ҽынгьы Гәдоуҭеи Адлери ирыбжьан. Гәдоуҭантә аҳәса, ахәыцԛәа, алыгажәцәа, аҭакәажәцәа, ажәакала – Нхыҵ-Кавказҍа ицоз ахҭәацәа ргон. Адлернтә Гәдоуҭаԥа иааргон зхатәгәаԥхарала аибашьраҿы иҳацхраарц Нхыҵ-Кавказнтәии Аладахьтәи Урыстәылантәии иаауаз жәаҩыла, шәҩыла ауаа, иара убас аџьаԥҳаны, афатә-ажәтә зҳәаз еиԥш. Исгәалашәоит, хәылбыҽхак Гәдоуҭа иааҳалаҩит ақыртцәа ҳкатерԛәа рымҩа ркырц амшын аминақәа хыртцеит ҳәа. Ҳара ҳтәқәагьы иԥартцашаз иаразнак ирыҙбеит. Акатерԛәа рыҩганкгьы апрожекторԛәа рыцқәдыргылт. Уигь азмырхакәа ҩбахԥа метр иауз алабақәа дыркны, акатер аҩ-ганкгьы ачкәынцәа ыцқәдыргылт. Аԥсра ахыцәаҿ уаннеилак иумыҙбо-иԥоумҭо ҳәа акрыԥоума…

Ҳаиасып Владислав Григори-иԥа икабинет ахь. «Радуга 18» абаҕәазаҿы изгылоузеи» ҳәа деиҭатцааит. «Сара соуп ус адҭа ҟазҭаз» – иҳәан дҩагылт, усҁан Гәдоуҭа араион ахадас аус зуаз, аибашьра ашьҭахь Апсны ашәарҭадара аматцзура ахантәаҩы актәи ихатыԥуаҩыс акыр аамҭа иԥаз Сергеи Басиаҭ-иԥа Царгәыш. «Избан, уи аҩыза адҭа зыԥоутцеи?» – деиҭатцааит Владислав Григори-

ипа. «Избанзар – Тҟәарчали Абжьыуааи реипш Гәдоуҭагь аблокада иҭакуп. Ақыртцәа Амраҭашәарахьтәи Аҧсны шьҭыхны Пицундаҟа ицо амҩа рҽадырхалахьеит. Арахь, Аҟәа ҳацәганы Гәымсҭа ахықә иааины ихықәгылоуп. Ажәҩан ҳхы излаҳархәаша ҳаирплан затцәыкгьы ҳамам. Иаҳзаанхан иҟоу мҩа-затцәык ауп – амшын. Иҟамло акгьы ыҟам ҳәа адҭа ҟасҵеит уи аҕба хианы игылазарц». «Иззы?» – дтцааит Владислав Григори-ипа. «Шәара шәзы», – аҭак ҟаитцеит Царгәыш.

Владислав Григори-ипа дыхшәааит, нас астол инапы лықәикшан ҿааиҭит: «Иҟамло акгьы ыҟам ҳәа иуҳәаз ҟалар, уи аҕба ҳҭалан Ҳаҧсадгьыли ҳажәлари ааныжьны, ахеиқәырхара ҳашьҭаларц акәзам ажәлар Аҧсны ҳнапы изанырцаз – шәаҧхьа снагылан аҕа ҳиабашьырц ауп. Убас ҳагьыҟәоит, иҟамло акгьы ыҟам ҳәа иуҳәаз ҟалар»…

Аиаша ауми исҳәара, уи аилацәажәара аҟнытә ҳандәылтцуаз ҳагәқәа ҕәҕәаханы, ақыртцәа уеизгьы-уеизгьы ҳариаааиуеит ҳәа акәын ҳашхәыцуаз. Ус иҟалоит ажәлар Владислав Григори-ипа иҩыза аҧхьагыла данрымоу.

Ҳарҭ аҧсуаа ажәытәра иаҳцәалазыз аамта ашҟа ҳанхьаҳәуа, зегь раҧхьа иргылан иаҳгәалаҳаршәо аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы Аҧсҳацәа зхагылаз Аҧсуа Ҳәынҭқарра ауп, ҳҭоурыхҩы Алықьса Папасқьыр Аҧсуа Ҳәынҭқарра ажәахатәи ашәықәса аҟынза иҟан ҳәа шышьақәирҕәҕәахьоугьы. Усгьы акәзааит, аха уи аахыс азеижәтәи ашәышықәсанза иҟаз, уарла-шәарла, еиҳа ҳиашахоит иаххәар, машәыршәа аҳәааныркәтәи нықәаҩцәақәаки ҭоурыхҩцәақәаки ирҳәаз анаҩсан, инеизакны Аҧсни аҧсуааи ҳҭоурых алашьцара иаҳцәытцахеит, иахьа уажәраанзагьы иаҳзатцымгацт. Ажәафтәи ашәышықәсазы Кавказтәи ақьырсиан тәылақәа Франциа агерцог иахь ирҩыз ашәкәаҿы Аҧсны иахьалацәажәо «уи Аҳ Рабиа ивассалцәеи иареи ҩажәижәаба нызықьҩык рҟынза ар ықәдыргылоит» ҳәа

иҳәоуи... ажәааҭәи ашәышықәса алагамҭазы Қьалышь Ачачба ицәыртԥреи... рнаҩсан ари ҭоурыхуп ҳәа узыхцәажәаша акгьы ҳамаӡам.

1865 шықәсазы Апсны Аҳра ахыхны арратә округ ҳәа ахьыӡтцареи. 1921 шықәсазы Асовет мчра ашьақәыргылареи насгьы 1931 шықәсазы Сталин автономтә республикак аҳасабала Қырҭтәыла иахьалеитцази – рнаҩсан даҽеа ҭоурыхк ҳзаанымхаӡеит.

Атцыхәтәантәи амҳаԥьырра ашьҭахь ақыртқәа ирылшоз зегь ҟартцеит Апсны Қырҭтәыла иакәакьуп ҳәа адунеи алартцәараҷы. Ашьҭахь Асовет аамҭагьы рхы иадырхәан, апсуаа милатк раҳасабала дара ҳрыладырӡырц азы ахықә аҟнынӡа ҳнаргахьан. Иҳахьшазгьы, ҳахьнаргашазгьы сеидру Асовет Еидгыла еиламҳазҭгьы, адемократиа ҳәа изышьҭоу аамҭа маазиҭгьы.

Уи иааиз аамҭа абзоурала ауп Апсны Жәлар Рфорум шеиҷкаахазгьы...

Владислав Григори-ипа Арӡынбагьы Апснықа ихынҳәреи апсуаа ҳцеицәа дуқәа аашык днарылакны СССР Жәлар Реизарахь депутатс иалхреи злаҟалазгьы. Уи нахыс аус злаз – иара ихатара акәын. Уигь аарԥшын жәиԥшь минуҭ рыла... Убри аамҭа иалагӡаны Апсны зҭагылаз адунеи зегьы иаирҳаит... Иара убри иқәгылара аамҭа иалагӡаны апсуаа рмилат-хақәитратә қәпара дахадахеит. Уи мацарагь акәым, Асовет Еидгыла еиламҳазҭгьы, атәыла ду еиднакылоз автономиақәа рыжәларқәа рыԥсахьан...

Уажәшьҭа бжьытгала иаҳҳәар ҳалшоит – Владислав Григори-ипа Арӡынба ицәыртцрала апсуаа рмилат-хақәитратә қәпара даҽеа ҩаӡарак ахь ихалеит, даҽеа мҩак рзаатит ҳәа.

Атцыхәтәантәи шәышықәса рыҩнутқа ақыртцәа ҳазҭадыргылаз апсуаа ҳанышәоит ҳәа ргәы ишҭамызгьы. Ес-жәашықәса аргама ишықәгылозгьы, «Қырҭтәыла ҳалтцны Урыстәыла ҳадышәтца» ҳәа

азҵаара шықәдыргылозгьы 1941–1945 шықәсқәа рзтәи Аԥьыԥьтәылатә еибашьраҵәкьазгьы Қырҵтәыла аиҳабыра имҳәа-имырза ақыртцәа арахь иааганы рныр-харала, араҟа – Аԥсны аԥсуаа ҳаасҵа ѡынтәи бжаки рыла рхыԥхьаӡара злеиҳахахьаз ала – арҵ ауаа ҳалызгаша аамҵакы ҳзааиуеит ҳәа згәы иаанагоз маҷхахьан.

Владислав Григори-иԥа Москва Жәлар Реизараҷы иқәгылара ашьҭахь, ус ҳҳәар ауазар, гәыграк ашәахәа ҳнахьыԥшит. Уи ҳгәыгра еиҳа-еиҳа адац-ԥашә ашьҭуан: аԥхьа – иара Аԥсны Иреиҳаӡоу Асовет Ахантәаѡыс иҟаларала; ашьҭахь – хыхь зыӡбахә ҳҳәахьоу, «ахьтәы парламент» аҧцарала.

Ҳгәы ҳеанӡамкәа аибашьра ианалагагьы, ҳагәқәа каҳан ҳшыҟазгьы, уи агәыгра иҳамаз ауп Владислав Арӡынба Аҟәа ааныжьны Гәдоуҭаҟа дахьцаз – ҳишьҭалан ҳазнеизгьы.

Аԥьыԥьтәылатә еибашьра акыр ҳшалацәажәахьоу-гьы, хазы сазаатгыларц ҫтахуп аҭыхәтәантәи ажәылара.

Ишдыру еиԥш, уи алагеит 1993 шықәса ииуль 2 рзы (шьоукы-шьоук сентиабр 16 ҳәа ирҳәо, ҳара ҳтәала, ииашаӡам, сентиабр 16 рзы уи ажәылара аѡбатәи ахәҭа напы аркын.

1993 шықәса ииуль 2 рзы Гәымсҭа аӡиас аладахьтәи ацҳа ақәсреи. Гәымсҭа аѡадахьтәи акәакь – Ахалшени Шромеи рхақәиҭтәразы уахь анеиреи, Гәдоуҭантәи ҧбала Тамшьҟа инашьтыз ҳдесант рыӡхытцреи уҳәа еицымѡаԥгаз аоперациақәа рыла ақыртцәа ируа-ирҳәо иақәымшәо, ишаҟь-шаҟьо иқәхеит, избанзар, ууанӡа аԥсуаа имѡаԥыргоз ҳжәыларақәа заанатцы дара ираҳауан, ирдыруан. Убри азоуп зегьрыла еиқәныхрҿазыҟаҵаны аԥсуаа изырԥылоз.

Ииуль 2 азтәи аԥсуаа ржәылара – амш каххаа ишыҟоу аҿенышьыбжьон идыды-мацәысны ақәыршаѡы алеира ирзаѡызахеит.

Ус иҟалеит, избанзар, уи ажәылара атәы здыруаз хѡык ракәын.

Убас иахьымаҙаз иабзоураны ауп, аԥсыҭбарақәа шыҟалазгьы, Гәымсҭа аладахьгьы аҩадахьгьы ржәыларақәа зрыԥҽԥиаз: аҩадахьтәи ажәыларала, хыхь зыҙбахә ххәаз ақыҭақәа ҭарцәны, Аҟәа ақалақь иаԥну ахәы ҳаракырақәа ааныркылт. Гәымсҭа аладахьтәи ацҳа ирны учхоз акәша-мыкәша аҭыԥқәагь аанкылан…

Амрагыларахь иҙхытцыз ҳдесанти Амрагыларахьтәи афронт аибашьцәеи Тамшьи Адачеи рыбжьара ииасуаз амҩаду иахылаԥшуа ииатәеит. Иара убриалагь, Аҟәеи Гәылрыԥшь араиони рышҟа ақыртцәа рыр рымҩа ркит.

Ари аҩыза аҭагылазаашьа дазыԥшымызт Шеварднаҙе – «усыцхраа» ҳәа Ельцин ишҟа аҭел даст. Иҟалап, Америка Еидҭоу Аштатақәа рпрезидентгьы Ельцин дизасзар. Аибашьра иалагаанҙагьы, ианцозгьы, уи ашьҭахьгьы, иахьагьы Америка Еидҭоу Аштатаақәа рхадацәа зегьы еилых ҟамҭакәа Қырҭтәыла изладгылоу ала, ҳгәы иаанагоит усҟан рпрезидент ус дныкәеит ҳәа.

Ажәакала, Ельцин идҭала, аурысцәа рыбжьаҟазарала Шәача еиҩыркааит аԥсуааи ақыртцәеи рделегациақәа реиԥылара. Зҭаатәы хадас иқәгылазгьы – аибашьра ааннкылара азҭаатәы акәын.

Аԥсны аделегациа уалбагоуп ҳәа акәын акәымзар, уеизгьы-уеизгьы рыгәхьаа даго дыҟамызт Шәачатәи аилацәажәарахь бжьаҟазаҩс ҳәа Ельцин иааишьҭыз. Ус дыҟамызҭгьы, аԥсуа делегациа «ҳпарламент ҳазымҭаакәа, ҳдепутатцәа ақәшаҳаҭымкәа аибашьра ааннкыларазы аиқәышаҳатра ҳнапы ҳзатцаҩуам» анырҳәа, уи азҭаатәы аҙбаразы мышкы заҭәык акәызма ириҭоз?!

…Гәдоуҭа ахадара русбарҭа ахыбра аҩбатәи аихагылаҷы иҟаз азал аҟны имҩаԥысуан Аԥсны Иреиҳаҙоу Асовет асессиа. Излацәажәоз – аибашьра ааннкыларазы Шәачатәи аиқәышаҳатра анапы атцаҩра азҭаатәы акәын.

Асессиа аариртит, нас адепутатцәа рахь уи аиқәышаҳатра рнапқәа атцарҩырц ааԥхьара ҟаитцеит Владислав Арҙынба.

Арҭ ацәаҳәаҟәа равтор уи асессиа аусура салахәын, уимоу, сыҟәгыланы ацәажәарагьы сыҟәшәеит. Амала, уи уашьҭан сазаатгылоит. Уажәазы асессиа аусура аԥхьатәи ахәҭахьы сиасуеит.

Владислав Арӡынаба – Аԥсны Иреиҳаӡоу Асовет Ахантәаҩы, Атәылахьчара Аҳәынҭқарратә Комитет Ахада, Ҳарбцар Мчқәа Ркомандаҟатцаҩ Хада, аибашьраан ҳажәлар рҽы заҳаҭыр ҳаракӡаз, аԥсуаа аԥсреи абзареи ҳашрыбжьагылазгьы, уи иажәа гәык-ԥсыкала зегьы ирыдыркылон, убриаҟара игәра ргон, иаҭаххар – аӡгьы иҭалон, амцагь иазнеиуан. Аха ари асессиаҿы сара зынӡаскгьы сызқәымгәыҷуаз збеит – депутатцәаҟәак аибашьра ааныларазы Шәачатәи аиқәышаҳатра анапы аҭаҩра мап ацәыркит. Рххатәыс, ҟаҟатәыс иҟамҵакәан ахантәаҩы асессиа аусураҿы аԥсшьара рылеиҳәеит.

Аԥсшьара ашьҭахь Аԥсны Иреиҳаӡоу Асовет асессиа аусурахь иаапҳьан Аԥсны иналукааша арҿиаратә организациаҟәа рнапхгаҩцәа.

Асессиа аусура аҩбатәи ахәҭа аартуа Владислав Арӡынба иазгәеиҭеит – Шәачатәи аиқәышаҳатра анапаҵаҩразы инеизакны ҳажәлар зегьы ргәааанагара акырӡа шаҵанакуаз, насгьы арҿиаратә организациаҟәа рнапхгаҩцәа ҳажәлар зҭагылоу инҵкааны излардыруала, ари аҩыза ҳажәлар ирытцанакуа азҵаатә ду аӡбара ралархәра иахәҭоуп ҳәа шиԥхьаӡаз. Иреиҳаӡоу Асовет Ахантәаҩы зегь раԥхьа ажәа иитеит Аԥсны ашәҟәыҩцәа Реидгыла ахантәаҩы, ҳашәҟәыҩ ду Алықьса Гогәуа.

«Сыҷкәын заҵәы Аҟәатәи абаталион далоуп, деибашьуеит, – изласгәалашәо ала абарҭ ажәақәа рыла Алықьса Гогәуа иқәгылара хациркит. – Сара сақара изҭахыда аибашьра ааныларц. Амала, Аҟәа иахыкәыршо ахәқәа зегьы ҳар рнапаҿы ианаарга, иахьа, ма уаҵәы Аҟәа ахы иақәиҭаҳтәуеит ҳәа ҳаныԥшу, ишысцәыуадаҩугьы исҳәоит: аибашьра ааныларазы сақәшаҳатым. Аибашьра ааныларазы уажәазы изыхәо ҳара ҳакәзам – ақыртцәа роуп», – ҳәа иажәа хиркәшеит.

Асессиа аусура аԥхьатәи ахәҭазы аибашьра ааанкылара иаҿагылаз адепутатцәеи Алықьса Гогәуа ииҳәази ашьҭахь санрызхәыц, урҭ узларыдымгылоз ҳәа акгьы ыҡамызт. Ииашангьы аибашьра ааанкылара иашьҭалаз Шеварднаҙе иоуп. Уи аԥсеивгара иҭахын, нас имчилшара, ирбӷьар еизганы еиҭа ажәыларахь диасырц. Анапаҵаҩра иаҿагылаз ргәааанагара ашьҭахь саргьы уи сазкылст, аха уи ашьҭахь ауп.

Алықьса Гогәуа ишьҭахь ақәгылара зласықәшәаз ала, усҡан уаҡа исҳәаз даҽакуп.

Изласгәалашәо ала сықәгылара иаазыркьаҿҙаны иаазгоит цаҡа: «1992 шықәса сентиабр 3 рзы Урыстәылеи, Қырҭтәылеи, Нхыҵ-Кавказтәи ареспубликақәеи рхадацәа рнапы зҵаршьыз аиқәышаҳаҭра Шәаргьы шәнапы анаҵажәшьы – ара Аԥсны, Гәдоуҭа изгәампҳаз ыҡан. Убарҭ сыруаҙәкын саргьы.

Аха ашьҭахь, мызкы ахала-аҵыхәала Гагра ахы иақәиҭтәны, Амрҭашәарахьтәи Аԥсны ақырҵцәа алцаны, Урыстәылеи Аԥсни рҳәааҿы – Ԥсоу ҳ-Ҳәынҭқарратә бираҡ анахадыргыла еилыкка иааԥшит, Москватәи аиқәышаҳаҭра шәнапы аҵажәымшьызҭгьы, уи аиааира шзыҡамлоз.

Иахьагьы убри иашьашәалоу аҭагылазаашьа ҳҭагылоуп. Сара сызлахәаԥшуала, Шәачатәи аиқәышаҳаҭра Аԥсны аделегациа рнапы аҵаҩра шәҭахуп шәара, Владислав Григори-иԥа, амала, инагҙаны, иаартны ишәзымҳәо акы ыҡазар акәхап.

Шәара шәаҡара ҳажәлар ирзааигәо, зыгәра рго даҽаҙәы дҳамам. Ус анакәха, саргьы ҳпарламент адепутатцәа рахь аапхьара ҡасҵоит, Шәара инашәывагыланы Шәачатәи аиқәышаҳаҭра анапы аҵаҩра иақәшаҳаҭхарц»…

Сара сышьҭахь иқәгылаз Аԥсны егьырҭ арҿиаратә орагнизациақәа рнапхгаҩцәагьы – адепутатцәа Шәачатәи аиқәышаҳаҭраа иадгыларц ирыԥхьеит.

…Абриаҡара аамҭа шыбжьалахьоугьы, иара иахьагьы Москватәи Шәачатәи аиқәышаҳаҭрақәа еидкыланы

санрызхәыцуа, урҭ реиԥшра даара иԥьасшьоит. Хыхь исҳәахьеит 1992 шықәса сентиабр 3 рзы Москватәи аиқәышаҳатра Владислав Арҙынба инапы атцаѡрала Аԥсны Амраҭашәарахьтәи аган шҭарцәхаз. 1993 шықәса ииуль мзазтәи Шәачатәи аиқәышаҳатрала, Аҟәа ахы иақәиттәны, ҳар мышқәак рыла Егры аҙиас аҟынҙа инаҙеит. Иара убриалагьы, Аԥсны наунагҙа ақырҭцәа алцахеит.

Шәачатәи аиқәышаҳатра анапы атцаѡра Аԥсны аделегациа мап ацәнакызҭгьы, мызқәак рыѡнутцаҟала адунеи зегьы зыршанхаз Аиаира Ду ҳазгарызу?

Убри зегьы зыбзоуроу – Владислав Григории-иԥа Арҙынба инапхарала еиҷкааз,имѡԥгаз атцыхәтәантәи ажәылара ауп.

«Ахьтәы парламенти», аԥсуа жәлар риааира дуззеи, Аԥсуа Ҳәынҭқарра азхатцареи

Иазгәаҳҭоит Аԥьынцьтәылатә еибашьраҽы аԥсуа жәлар иаагаз Аиааира Дуззаа 15 шықәса атцра. Уи Аиааира Аԥсны раԥхьатәи Ахада Владислав Григори-иԥа Арзынба ихьз иадҳәалоуп.

Ари иазгәаҳҭо Аиааира амшныҳәа иадаҳҳәалоит уажәы аабыкьа зегьы ҳзыргәыргьаз даҽеа иааира дук – ихьыԥшым, зхы иакәиҭу Аԥсуа Ҳәынҭқарра азхатцара.

Ари Аиааира Аԥсны Аҳәынтқарра уажәтәи Ахада Сергеи Васили-иԥа Багаԥшь ихьз иадҳәалоуп.

Жьи-напхыци узеилыхра аиҳа, урҭ аиааирақәа аѳбагьы дацла-цашәла еидҳәалоуп.

Убас иҟоуп азоуп Урыстәылатәи Афедерациа Апрезидент Дмитри Медведев Аԥсуа Ҳәынҭқарра Урыстәыла ишазханатцаз азы Аусцҟа инапы анатцаиѳы, Сергеи Васили-иԥа зегьраԥхьаза Владислав Григори-иԥа Арзынба изидиныҳәалаз.

Аԥсны, аԥсуа жәлар риааира дуқәа рыҟаларазы, ҳажәлар ражәа ишалоу еиԥш, аԥсреи абзареи ирылст.

Башаза ирҳәоит «ауаѳы дҳаиуаным, ихы злахәыцуала, убри анаѳсангьы дызлацәажәо ала» ҳәа.

Адунеи аҽы ишыҟатцәкьоу ххәозар, зегьы нарҳәыаарҳәуп. Зымгәа азага здыруа аҳаиуан ауп. Ауаѳы изхара ыҟазам…

Ус акәымзар, зычуан иҭоу ззымфаша – аца иҭоу дахыбаауан ҳәа шырҳәо еиԥш, Анцәа ажәларқәа зегьы ирзишаз рыдгьылқәа рхы алармыгзоз.

Ус акәмызҭгьы, зқьышықәса раахыс, ҳара зыҙбахә ҳамоу – аабатәи ажәахатәи ашәышықәсқәа рзы Аахытә-Кавказ зегьы ырхыцхыцуа иҟаз Аҧсуаа Рҳәынтқарра еилаҳаижьҭеи, алашәага реиҧш ақыртцәа ааҳашьҭымтцзакәа аҧсуаа иҳашьҭалозма…

Ажәаатәи ашәышықәса алагамҭазы Кахетиа аҳәынтқар Вахтанг Афбатәи, аурыс ҳәынтқар ицхыраарала, усҟан Москва амтцан ақыртцәа рколониа еиҿкаааны, атцара змаз ҳәа иҟаз ақыртцәа адыпхьалан, иҿкәынцәа Вахушти Бакари рхаргылан, «ақыртуа ҭоурых аиҭашьақәыргылара» ҳәа ахьҙцаны, ажәытәзатәи абжьаратәи ашәышықәсақәа рзтәи аҧсуаа рҭоурых инарҳәы-аарҳәны ақыртуа-цәа ахарпаны дара иртәыртәуазма?

Аҧсны алахьынтца Урыстәыла ауп изыдҳәалатәу, уи ҳадлароуп ҳәа азежәтәи ашәышықәса алагамҭазы иқәгылаз Аҧсҳа Қьалышьбеи Ачачба дтадырхозма?

Азежәтәи ашәышықәсазы Қьалышьбеи иҧацәа рыбжьара асал бжьатцаны, ҳажәлар еиҟәырпаны, еиҿаргыланы, атцыхәтәаны аҧсуаа ҳабжеиҳарашҙак рыпсадгьыл иалцаны Ҭырқәтәылаҟа имцар ада ҧсыхәа рымамкәа иҭадыргылозма?

Нас, «Иҭацәыз Аҧсны инҳархода?» ҳәа ртцарауаш Якоб Гогебашвили дықәдыргылозма?

«Аҧсны – Қыртҭәыла иузаҟәымтхо акәакь ауп, аҧсуаагьы-ақыртцәа №1 роуп» ҳәа, Аҧсны иаанхаз аҧсуаа хыц-шыцқәак ртцарадара рхы иархәаны, аурысцәа ҳжьоит ҳәа Урыстәыла акьыпхь аҿы иқәгылозма?

1918 шықәсазы шынажәа мшы Аҧсны асовет мчра ишьақәгылаз иаҿагылоушәа, абольшевикцәа ыкәаҳцоит ҳәа ҿарпас иҟаҵаны, ақыртуа меншевикцәа рыр Аҧсны иажәыртцозма?

1921 шықәсазы Аҧсны Асовет мчра анышьақәгыла, аҧсуа жәлар ртцеицәа дуқәа Ефрем Ешбеи Нестор Лакобеи рыбзоурала, Ленин ицхыраарала еиҭашьақәгылаз Аҧсуа Ҳәынтқарра, ашьҭахь, Асовет Еидгыла знапатцаҟахь ине-

из Сталин 1931 шықәсазы Аԥсны Қырҭтәыла иавтономиан иаҭеигәозма?

Ес-жәашықәса Қырҭтәыла иаҿагыланы аԥсуаа ықәгылозма? Аҭыхәтәаны, Асовет Еидгыла анеилаҳа, Аԥсны рыцәцозшәа анырба, аԥсуаа милатқ раҳасабала иныртцәаны, рыдгьыл рцәаагоит ҳәа иҳақәлозма?

Абар шаҟа зҭаара цәырҭцыз, шаҟа зҭаара рҭак ҟатцатәу. Урҭ зегьы рҭакқәа рыҟатцаразы итцегьгьы иззаатгылатәқәоу ыҟоуп, аамҭагь аҭахуп.

Убри аҟнытә уажәазы урҭ азҭаатәқәа рҭак аҟатцара аганахь иааныжьны, иныҳәа дуны иазгәаҳҭо ҳиааира жәохә-шықәса ахытцра, иныкәырԥшшәа, хыхь-хыхьла акәзаргьы, ҳазаатгылап. Зегьрапхьаҙагьы, 413 мшы имҩаԥысуаз ҳ-Цьыныцьтәылатә еибашьраан еиҳа иалкаатәу ҳәа иаҳшьо ахҭысқәа роуп ҳазҿу.

1992 шықәса август 14 асаат 11 рзы Аԥсны Иреиҳаҙоу Асовет асессиа аусура иалагараны иҟан. Уаҟа иқәгылаз азҭаатәқәа зегьы ирхадан – Аԥсни Қырҭтәылеи реизыҟазаашьа азҭаатәы, ареспубликақәа злеидҳәалатәыз афедерациатә форма иалацәажәатәын. Уажәшьта изҙатәуи – аԥсуаа афедерациагь рҭахымызт, ианамузах, аконфедерациатә форма иадгылон. Еиҧьуеицәоу, иалшәхуа арбану ҳәа ираззҭаауадаз акәымзар.

Арахь, ақырҭцәа афедерациагьы аконфедерациагьы рыгәхьаа мкыкәа аибашьра иалагеит.

Ауаҩ ҟәыҵа, ауаҩ ҟәыш аҳәынҭқарра дахагылазар, уи шәынтә имзакәа-имшәакәа аибашьра далагаҙом. Аибашьра иалаго агаҙа иоуп. Европаа, урҭ рхала ракәым америкаагьы адипломат ду, адемократ ду ҳәа ззырҳәоз Шеварднаҙе дуаҩ гаҙоуп уҳәарц уҭахума ҳәа ицәырҭуа дҟаргьы ауеит.

«Ахьтәы парламент» ҳәа ҳажәлар рҿы изышьҭаз Аԥсны Иреиҳаҙоу Асовет аҿы аԥсуа депутатцәеи ақырҭцәа рфракциа адепутатцәеи еимактәы-еиҿактәыс ирымаз азҭаатәқәа ирхадан – Аԥсны ауаҩытәыҩсара

азҭаатәы. Ақыртуа депутатцәа уи алацәажәара акәым, рыблахатқәа аргьежьуан, рлымҳақәа ҭнашьаауан. Қарҭаагьы рнапқәа рзеинырҟьон. Амала, Қырҭтәыла усҟантәи ахада дҟәышызтгьы ара Аҧсны инхоз ақыртцәа абас реиҳәон: «Аҧсуаа шәрықәшаҳатха, Аҧсны атәылауаа ҳәа шәыҟаҵажәгала, нас алхраҟәа раан аҧсуаа рааста шәхыпхьазара ѡынтәи бжаки рыла излеиҳау ала, абжьыҭараан убастцәҟьа Иреиҳазоу Асовет ахь иалыххо шәдепутатцәа ѡынтәи бжаки рыла еиҳахоит, нас Иреиҳазоу Асовет ахантәаѡысгьы, Министрцәа Рсовет ахантәаѡысгьы шәара шәтәқәа ыкәшәыргылоит. Аҧсны ахы-атцыхәа зегьынцьара убас абжьыҭирала мацара шәнапаҷы иаажәгоит».

Анцәа ила, ашьаартцәыра ҳшылаиргылазгьы, Шевардназе ус имҳәеит. Ус иҳәазтгьы, иҟаҳтцаран иҟаз? Мчыс иҳамаз?

Убриазоуп, уи ауаѡ аҟәышра, ахәыцра игхеит ҳәа заққәо.

Аҟәышра ду ааирҧшит, ууанҙа, Гамсахәрдиа Қырҭтәыла апрезидентс даныҟаз, Аҧсны Иреиҳазоу Асовет Ахантәаѡы Владислав Григори-иҧа Арҙынба Енвер Ераста-иҧа Қапба диманы, Қартҟа дахьцаз, Аҧсны Иреиҳазоу Асовет адепутатцәас аҧсуаа 28-ѡык, ақыртцәа 26-ѡык ҟалароуп ҳәа ашьақәырҷәҷәара ахьилшаз.

Ашьтахь ақыртуа депутатцәа асессиа ааныжьны хазы ишцазгьы, аҧсуа депутатцәа акгьы ирҧырхагамхазеит, рхыпхьазара аиҳара рхы иархәаны Министрцәа Рсовет алырхит, министрцәа шьақәдырҷәҷәеит, «министр иматцура назыгзо» ҳәа иацыз атәы изалацәажәатәуи, русура азаанымкылазар, иарманшәалазар. Уимоу, 1925 шықәсазтәи Аҧсны Азакәан Хадахь аиасрагь рылшеит. Ишдыру еиҧш, уи Азакәан Хада излаҳәоз ала, Аҧсны хазы иҟаз ҳәынтқарран. Дипломатиала, закәанла Аҧсны Қырҭтәыла анапатцаҟа ишырзаанымкылоз аниба, шьаартцәырала иааныскылоит ҳәа Едуард Шевардназе

хаҭалатәи идҭала август 14 рзы ир Аԥсны аҳәаа иахыст… Иалагеит Аџьынџьтәылатә еибашьра. Иара убри амш ашьыбжьышьтахь Аԥсуа телехәаԥшрала дықәгылеит Аԥсны Иреиҳазоу Асовет Ахантәаҩы. Аԥсны жәлар дрыԥхьеит абџьар шьҭыхны аҕа хәымга иҿагыларц.

413 мшы ицон Аџьынџьтәылатә еибашьра. Еиҿкаан атәылахьчара Аминистрра. Аԥсны Арбџьар Мчқәа Ркомандаҟатцаҩ хадас дҟатцан Аԥсны Иреиҳазоу Асовет Ахантәаҩы Владислав Григори-ипа Арзынба.

Аԥсны Арбџьар Мчқәа зегьраԥхьазатәи реинралцәас иҟалеит иналукааша ҳар рԥызаҩцәа Султан Сосналиеви Сергеи Дбари.

Амрагыларахьтәи афронт акоманда аиҭон уажәы аабыкьа аинрал-полковникс иҟалаз, Аԥсны атәылахьчара министр Мераб Қьышьмариа.

Аԥсреи абзареи, ирылсны 1993 шықәса сентиабр 30 рзы аԥсуа жәлар Аиааира Дуззаа ргеит.

Хашҭра рықәым хнызқьҩык инарыцны аԥсадгьыл зхы ақәызҭаз ҳцеицәа. Убарҭ рыҩнутцҟа иҟоуп: аедыгцәа, аҟабардацәа, ачерқьесцәа, ачеченцәа, ашәуаа, ауаԥсаа, аурысцәа, азежәтәи ашәышықәсазы амҳаџьырра иагаз рхылтцшьтра.

Аиааира Дуззаа жәохә шықәса атцра аныҳәа ҳаԥылоит даҽеа ҩ-иааирак ҳаманы. Ҳара ҳазҿу – ԥсыҭбарак ҟамлазакәа Кәдырҭа ақыртцәа рытцареи, иара убриалагьы Аԥсны акзаара ашьақәыргәгәареи Аԥсны азхатцареи роуп.

Абарҭ атцыхәтхантәи ҳиааирақәа ҟалеит Аԥсны Аҳәынҭқарра Ахада, Ҳарбџьар Мчқәа Ркомандаҟатцаҩ Хада Сергеи Васили-ипа Багаԥшь инапхгарала.

Абжьаратәи ашәышықәсқәа рзтәи Аԥсуа Ҳәынҭқарра ацәырҭра Аԥсҳа Леон ихьз иадҳәалазар, уажәтәи Аԥсуа Ҳәынҭқарра аиҭашьақәыргәгәареи уи азхатцареи зыхьзқәа адҳәалахо ҳажәлар рҭеицәа дуқәа Владислав Григори-ипа Арзынбеи Сергеи Васили-ипа Багаԥшьи роуп.

Мирод Гәажәба

Иаҳҳысыз ашәышықәса ԥшьынѡажәатәи ашықәсқәа рылагамҭаз, ҽенак агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аҿы аус ахьызуаз Қарҭынтәи салам шәҟәык сыхьҙала ииаит. Қарҭ сара хаҭала издыруаз шмаҷѡымызгьы, ашәҟәқәа ҳабжьамызт. Убриазы акәхап, асалам шәҟәы исоуз хмыртлазакәа ирҟатцымытцуа акыраамҭа изыскызгьы. Атцыхәтәаны изгәаҧьит – ихсыртлеит. Амала, еиҳа еиҧын самыԥхьазакәа иԥыжәжәаны икасыԥсазҭгьы, мамзаргьы изблызҭгьы…

Рыцҳарас иҟалаз, уи ашәҟәы сзеиқәмырхеит. Аԥьынцьтәылатә еибашьраан иара убри ашәҟәгьы нарылатцаны, исымаз-исыхҙыз ҳәа ак нымхазакәа сыѡны иалаблит.

Абриаҟара сзырҳәо, уи ашәҟәы еибга-изѡыда исымазҭгьы, ажәакгьы мԥсахҙакәа иааганы акьыԥхь иасырбон. Аха, ииаг…

Ус анакәха, ажәак-ѡажәак рыла акәзаргьы, ииазыркьаҷны атцакы шәсырдыруеит.

Усҟан Қарҭ атцара зтцоз аԥсуаа шықәсык ахь знык – Асовет мчра Аԥсны ианышьақәгылаз март ԥшьба амш иаԥылон. Уи ахәылпаз далахәын сыԥҳагьы – Қарҭтәи атәым бызшәақәа ринститут аҿы атцара зтцоз. Иззеизаз аныҳәа иазкны аныҳәаҿа анааныркылоз, ажәак-ѡажәак зегьы идирҳәон аныҳәа амѡаԥгаѡ. Уи иоуп ашәҟәы сзызѡызгьы.

Сыԥҳа аԥсышәала лцәажәашьа игәампахазаап.

Снаԥыѡлашәа исҳәоит, иара саргьы исгәаԥхомызт. Аԥсуаа ирымоуп ажәаԥҟа «уаниашьа ухатцашьоуп» ҳәа, ус сыхьт… Урҭқәа сычҳарын, атцыхәтәаны иацитцаз ажәақәа

роуп исзышьҭымхыз: «зыхшара рхатәы бызшәала – аԥсшәа цқьала ицәажәартә иззымааҙаз дарбанызаалак, ҳара аныха-ԥшьа еиԥш ҳазхәаԥшуа ҳгазеҭ заҭә «Аԥсны ҟаԥшь» аҿы аусура азин имам…».

Ҭаҟа ихьӡи ижәлеи «Мирод Гәажәба» ҳәа инагӡаны иатҵеиҩит.

Изызӡари, уи ауаҩ зегьы рыла сиқәшаҳаҭын. Убас шакәызгьы – амца снаркит.

Ажәытәан ишырҳәоз еиԥш – Аԥсны ҟьаҟьа ду дамккәа, Қартҟа дцаны ари асалам шәҟәы сзызҩыз, заҩстаацәа назхаԥаны идырҟьалаз аҙәы иакәхап ҳәа сгәахәт…

Изакә уасамырҳәыгоузеи ашәҟәы ианиҵаз. Икылкааны еиҳа иахьсыхьуаз аԥьыкахыш наҿеиԥсеит…

Аусура ашьҭахь аҩны санааи, схатәы библиотекаҿы – еиҳа сзыхҙыҙаaауаз сҩымҭақәа ахьыстҵәахуаз адулаԥ ашә аартны инарыласҵеит.

Акыр шықәсқәа уи ашәҟәы уаҳа сазымхынҳәит.

Горбачов «иеиҭакрақәа» рхы иархәаны Қырҭтәыла акьыԥхь, арадио, ателехәаԥшра уҳәа рыла ақыртцәа Аԥсны ианажәла, «Аԥсны – Қырҭтәыла иакәакьуп», «абхазы – қыртуа абшьтроуп», «иахьа Аԥсны инхо – ҩышә шықәса рнаҩсан Нхыҵ-Кавказнтәи амшын агаҿахь илбааз, ара инхоз ақыртуа абшьтра «абхазы» ассимилиациа рзызуз «аԥсуицәа» роуп ҳәа ианықәгыла – урҭ аҭак рытатәын, иаҿаԥҵетәын. Аԥхьа – агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь», ашьҭахь – «Аԥсны» адаҟьақәа рҿы усҟан лассы-лассы иқәгылоз сыруаҙәкын саргьы…

Ари зцәырызгаз – ашьҭахь иҟалаз ахҭыс алацәажәара ашҟа саланеирц ауп. …Ҽнак аус ахьызуаз агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аредакциаҿы скабинет ашә ааиртын «снеир ҟалома» ҳәа ҿааиҭит хаҵак. Схы ҩышьҭыхны санынаиҿаԥш, дааԥьасшьеит. Ицәышԥштәылаз аԥсуа еиқәеи аблузи ишәын, ҟәынала ираҙныпсараха иҟаз иаԥсуа маҟала дааихҵәаны, ишьагрын еимскәа ишьапгәацә иадырҙахылазшәа еиқәыҟаца ишьан,

ихылԥарч, иҟама – тапанча иҟәнымызт акәымзар Абаҭаа Беслан ихаҭа…

«Иауеи иҟамлакәа, бзиала уаабеит, уѡнал арахь», – сҳәан, сѡеихатԥгылт. Сыстол ахыҵхагь сымҭакәа ашырҳәа дааины аԥсшәа сеиҳәарц снапы анааникылоз «сара Мирод Гәажәба соуп» иҳәеит. Шықәсқәак рнаѡсан Қарҭынтәи исзааишьҭыз ашәҟәы «Мирод Гәажәба» ҳәа иатԥаѡыз анаѡсан, ари ауаѡ дсымбацызт.

«Мирод Гәажәба уакәзаргьы, бзиала уаабеит, утәа», – сҳәеит, астол иадгылаз аҟәардә ирбо.

«Сааирц сгәы итеижьҭеигь акыр ҭуеит, аха иахьанҙа исзырманшәаломызт, иахьа изгәаҕьит… – снапы шикыц икын, иауишьҭуамызт, нас абас нацитцеит, – хәыҷык аҟара сышуаѡхжәоугьы, ауаѡы-ццак ҳәа сзырымҳәацызт, аха усҟан, Қарҭынтә ашәҟәы анузызыѡуаз – самхаццакит… Акы – уҭоурыхтә роман «Аԥсырҭ» санаԥхьа – иаасцәымыҷхеит… аԥсуаа ҳҭоурых атԥанҙа инеин ус иѡу самыԥхьацызт; ѡбагьы – акьыԥхь аҽы жәытә-натә аахыс ҳцәа ккаҙа иаҳҳыхны, шәарҭ аԥсуаа Нхытцынтәи ѡышә шықәса рнаѡсан шәылбааит ҳәа иҳадгыло раҽаԥераҽы иулуршахьоу санрызхәыц – уҽаԥахьа атамзаара шьҭастцарц сыҙбеит, уи азы ауп сзааиз. Сара хыхь исҳәеит, суаѡ-хжәацәоуп, суаѡ-иашацәоуп ҳәа, ус аламала «сатамзааит» ҳәа сымҳәацт, уара уҽаԥахьа исҳәоит», иҳәеит, деитцаҕәгәа дышгылазгьы, ихы ламырҟәыкәа дысҽаԥшуа.

Сара избеит ҟыба-ҙыба згым ҳдунеи аҟны ауаѡы иаша ҳәа ҙәыр дыҟазар, саԥхьа дышгылаз. Усҟан игәшәа-мшәа ҳәаны дсыртәеит.

Аамҭа ҟадыць еиҳау хәшәы ыҟаҙам. Изхысҳәааua, ашьҭахь дызлеилыскааз ала, зхы ахәырбгьыц икылхны сынхоит-сынтцуеит ҳәа иаҽыз дреиуазаарын.

Атамзаара уҽаԥахьа ишьҭастцоит ҳәа истааз Мирод Гәажәбеи сареи убри аҽены инаркны лассы-лассы ҳаибабо ҳалагеит. Убригь зыбзоураз иара иакәын. Мчыбжьык-

ҩымчыбжьа ихабар анызымбоз, дабаҟоу абри ауаҩ аасгәахәлон.

Ҭара дук змамыз, ҭараиурҭак иҭамлацыз, иалымгацыз ари ауаҩ Аҧсны хәыҷы акәым, адунеи ахи атцыхәеи иҟоу-иану азҭаатәқәа жәытә-натә аахыс аҭҭаара инапы алакызшәа идыруан, дагьрылацәажәон. Зегь реиҳа иҵьасшьаз Аҧсны аҭоурых иазнеишьа акәын…

«Уара уахьынҳаздыруа аҭоурыхтә факультет ауп узылгаз. Уи ауп Аҧсни аҧсуа жәлари ирыҵаркуа азҭаатәақәа мыцхәы иналкааны узрызҿлымхау. Зҭаарак устоит – умыццакцәакәан, уазхәыцны, иҭҭааны акьыпхь ала аҭак суҭар ҭабуп ҳәа уасҳәоит. Сызҭаарагьы абас иҟоуп: «Аҧсҳа Леон ҳимҭаныҳәоит, Анцәа иеиҧш ҳихәаҧшуеит. Избан, аҧсуаа бзиарас иаҳзиуи? Аҧсуа Ҳәынҭқарра аҳҭныҟалақь Қәтешь ақырҭцәа рыдгьыл аҿы инаган иахьиргылазу?

Уи аҧсуаа ҳзы цәгьарамзар бзиара ахылымҿиааит. Ус ҟазҭаз «Аҧсҳа» ҳәа шиарҳәозгьы, хара изымхәыцуаз аҳә иакәын.

Ус анакәымха, ақырҭуа ҭоурыхҩцәа ҳаржьеит, ҳарҟатәеит акәымзар, Аҧсҳа Леон – Аҧсуа Ҳәынҭқарра аҳҭныҟалақь Қәтешь иргылт – Аҧсуа Ҳәынҭқарра амрагыларахьтәи аҳәааҿы, Фазис (Рион) ахыҟәан, аҧсилаа рыдгьыл аҿы …

Ус иҟазҭгьы, Леон ииашаҵәкьан д-Аҧсҳан. Зегь раҧхьа иргылан ахара ихәыцуаз, ахара иҧшуаз уаҩын.

Рыуа ииашоу арбану?»

Мирод абри иситаз азҭаара иҧсы шҭаз аҭак сзыҟамҵеит. Амала, аҭак аҟаҵаразы исыҧшааз аҭоурыхтә документқәак сырзаатгылоит ҵаҟа. Амала, адокументқәа урысшәала иҩуп, еиҭазгоит ҳәа салагом, ус иагьаансыжьуеит:

«У абхазского историка Зураба Анчабадзе в 1959 году вышел труд: «Из истории средневековой Абхазии (VI-XVII в.в.)», на странице 6 читаем: «Южную часть территории, населенной в VI веке предками абхазского

народа, занимало племя апсилов, в наименовании которого, как это неоднократно отмечалось в научной литературе, следует видеть самоназвание абхазов «апсуа». О местонахождении Апсилии у византийского историка VI века Прокопия Кесарийского имеется такое указание:

«Река Фазис впадает в конечную часть Эквсинского Понта, на краях залива полумесяца; на одной стороне, принадлежащей Азии, находится город Петра, а на противоположной стороне берега, принадлежащего уже Европе –находится область апсилиев».

О комментариях З.В.Анчабадзе, по поводу данноҟ цитаты Прокопия Кесарийского в данном случае мы умалчиваем. Здесь приводим только исторические источники.

А вот, что пишет Г. Ф. Турчанинов в своем труде «Открытие и дешифровка древнейшей письменности Кавказа», на 85 странице читаем: «Я полагаю, что здесь могла быть полногласная форма потому, что слово «пасас» оказалось в древнегреческом название большой реки на юго-востоке древней Ашуи-Абхазии реки Фасиса, именуемой ныне Рионом. Достаточно допустить в слове «пасас» редукцию, адаптированную греками в «Фасис» форму «пасыс». Как указал в свое время академик Н. Я. Марр это слово отложилось в названии горы в верховьях р. Фасиса-Риона. По-грузински гора называется «Пасис мҭа». Н. И. Марр интерпретировал это название как «гора пасов», т. е. абхазов. Из мифа об аргонавтах река Фазис берет свое начало в Амарантских горах. Название это целиком ашуйское (т.е. абхазское). Тогда это название можно толковать как горы «откуда восходит солнце».

Хыхь иаазгаз ацитатақәа ирызкны урысшәала иҩу астатиа ду ҳаԥхьаҟа ҳаԥхьаҩцәа ишәыдызгалоит.

1989 шықәса ииуль 15–16 рзы ақыртцәеи аԥсуааи асовет аамҭа аҩнутҟа раԥхьатәи бџьаршьтыхлатәи ҳаиҿагылара ҟалеит.

…Уи ашьҭахь жәамш раҟара аатҳьаны Мирод Гәажәба днеит аредакциаҿы.

«Схаҵоуп ҳәа схы сыԥхьаӡон, амала ахаҵареи сареи агеи ашьхеи реиԥш ҳаицәыхаразаап», – иҳәеит.

«Избан, усҟак ухы уазаҕьыртә иухьи?

«Исмыхьыз ҳәа иҟоуи? Акамбашь рҳа аиԥш Аҟәа иѡаҵҟьаз, Гәдоуҭанӡа али-ԥси рыбжьара снеит, аха уаҟагьы сҿыцзаанымкылазт, Хәаԥҟа сҿасҭеит, арахь абжьыуаа Қырҭтәылантәи аԥсуаа нҳарҵәоит ҳәа иааузаз жәа-нызықьѡыла гәышԥыла инаҳкылоит ҳәа Аалӡга ирҿагылан ианеибашьуаз… Уи ателивизорла Хәаԥ ианызба баѡ-баѡ сеиҿышәшәеит..»

Изакә уасамырҳәыгои ииҳәо сгәахәт аԥхьа, аха нас…

Еиҭа, еиҭа Мирод Гәажәба иакәымзар, аԥсуаа ҳаѡнуҵҟа ас зҳәоз иԥшаара уадаѡуп. Егьырҭ зегьы ракәым, изеиҳәоз схаҭа ииуль 15 ауха, усҟан Ленин ихьӡ зхыз аштаҿы ишысхызгазгьы, Очамчыраҟа ицатәуп, Аԥсны хьчатәуп ҳәа зынӡаскгьы исызгәаамыкӡаҙеит…

* * *

«Ҳарҭ аԥсуаа ҳуаа гәазианкәоуп, угәы иалсиалымс иара уара ухаҭагьы ушуаѡы гәазианыз сбеит агазеҭ «Аидгылара» ианутҵаз «Аҟәа. Ииуль 15-16. Изхарада?» ҳәа хыс измоу устатиа санаԥхьа. Ус акәымзар «бцьаршьҭыхрала наҟ-ааҟ ҳаиҿагылараҿы ақыртуа жәларгьы аԥсуа жәларгьы хара рыдым» ҳәа уѡуазма…» – ас сеиҳәеит, изласгәалашәо ала 1989 шықәса декабр антҵәамҭазы, Ашықәс ҿыц Хәаԥ ҳаицаԥыларц уаала ҳәа данстааз.

Сара еснагь сеилахоуп, сцартә сыҟам ҳәа ҿаастит, уѡныҟа сахьнауԥхьаз ҭабуп ҳәа аниасҳәа ашьҭахь. Аԥхьа мап ахьыскыз дсыцәгәааит ҳәа сгәахәт; аха ашьҭахь саназхәыц – зегь дара роуп Мирод иҭырҟьа злаҟаз ала, ус акәзар - иҳәон.

Схы сыриашоит ҳәа сҟыжәбыжәуа ак сҳәоит ҳәа саналага, иажәа инацитцеит: «Апсуаа ҳгәазианкәоуп ҳәа зысҳәаз, абыржәтәи ҳаидыслара дара рзы иԥшыхәран – ҳамч-ҳалша еилыркаауан, аиаҳараҙак – ҳаршәара, ҳгәы ҳамҟьара ауп изызкыз. Арахь уара, апсуаа ҳпублицист ҳәа ҳазхәаԥшуа «ақыртуа жәларгьы апсуа жәларгьы хара рыдым» ҳәа ануҳәа нахыс – дара ақыртцәа еиларҟәаҟәаз, наҟ-ааҟгьы апстбаракәа иҟалаз рзы атакԥхықәра ирыду аарықәухын – абжак апсуаа иҳақәутцеит».

«Ус акәым, ус сгәы итамызт», – ҳәа ак сҳәақәоит ҳәа саналага... «Ус акәтцәҟьоуп, аха уи зыхҟьазгьы уара уакәҙам, асовет идеологиа ус ҳаазеит. Аинтернационализм ҳәа ҳазхыԥар зымуа ааганы иҳаларыжьт. Зегь раԥхьа иргылан уи хықәкы хадас иамоу – амилат ссақәа иреиҳау амилат дуқәа рыларҙшара ауп» – иҳәеит.

Дыхәмаруашәа афилософиатә тцак ду змаз алекциа дысзаԥхьеит.

Абзеила ҳәа саҳәан данцоз, ашәаҽы днеихьаны, даахьаҳәын, ҽааитит: «Ашықәс ҽыц ҽыҙгас иныҟатцаны узгарц зыстахыз, сқыта Хәаԥ – атоурых ду змоу қытоуп. Уи – акы. Аҩбатәи – ҳқыта дахагылоуп ахатцамԥҳәыс ҳәа ззырҳәо аҙәы. Уи лоуп ҳқыта атоурых сазҳәазгьы... Дыбзаазгоит, шәеидыртәалан наҟ-ааҟ шәеисырцәажәоит ҳәа ласҳәеит. Уажәазы иамузаргьы, агәыгра сымоуп ҳаԥхьаҟа знымзар-зны уи сылсыршап ҳәа», – даапышәарччан инацитцеит абас: «апсуаа ҳауми измоу – имгәыгкәа иԥсхьада» ҳәа.

Аԥсуаа, мамзаргьы «Озганаа»

1992-1993 шықәсқәа рзтәи ҳ-Цьыԥцьтәылатә еибашьраан агазеҭ «Аԥсны» Гәдоуҭа иҭҳажьуеит ҳәа сахьнеиз, аиашьа гәакьа еиԥш дыспылеит Анатоли Возба. Уи ууанӡагьы дыхәмаруа иҳәалон; «Қыжәааи Тыжәааи нбан-затцәык ҳпырхагоуп акәымзар ҳаишьцәоуп» ҳәа. Гәдоуҭатәи агазеҭ «Бзып» аредақциа ацаԥхақәа ааган инасиркит. Уи атипографиаҿы ауп аибашьра ианалагаз агазеҭ «Аԥсны» раԥхьатәи аномер ахьытҳажьызгьы.

Уажәшьҭа изызӡарызеи, редакторк иаҳасабала сара еснагь уи ауаѡ ситцашьыцуан. Ситцашьыцуан, избанзар, дызхагылаз араионтә газеҭ «Бзып» адаҟьақәа рҿы дымшәа-дмырҳа ақыртцәа дырҿагыланы дыкәгылон. Арахь зегь раԥхьа иргылан уи аҟатцара зыкәнагаз агазеҭ «Аԥсны» аредактор ус сылшомызт. Ари иаахтны Анатоли иаиасҳәа, даапышәарччан «Кәыдры зырмақаруа Амтҟьал ауп» иҳәеит.

Аԥхьа иихәаз хрыѡ азызуит, уиаҟара игәнымкылакәа исаѡсыжьит, аха ашьҭахь Анатоли ус «дзырмақаруаз» Константин Константин-иԥа Озган шиакәыз здырт – апартиа Гәдоуҭатәи араиком актәи амаӡаныҟәгаѡс иҟаз.

Агазеҭ «Аԥсны» ажәа кьынаак ҳцәанылар, адырѡаҿенытцәкьа аредақциа анапхгара ҳархысхысуа, ҳгазеҭ зтәыз апартиа Аԥснытәи обком абиуро аҟны ҳнаган, ҳамхра азтцаара ыкәдыргылон.

Арахь, Гәдоуҭатәи араионтә газеҭ «Бзып» имшәаимырҳа Қырҭтәылатәи акомпартиа иахагылаз Шервардназе иҿагылон...

Зны Платон Бебиеи сареи Очамчыраҟа ҳцон. Изласгәалашәо ала, Мыкәтәи асовнхара ахатцәиртаҽ аҙәы ҳааникылан (сымԥашьозар, уи асовнхара адиректор иакәын) агазеҭ «Бзып» аҭыхәтәынтәи аномер ҳаиҭеит. Уаҟа ианыз инеиҭыхыз астатиаҿы Анатоли Возба Қырҭтәыла Апсны иазнауаз иаахтны далацәажәон.

– Молодец Анатоли, дхаҭоуп, – иҳәеит Платон.

– Ахатцатцәҟьа уи абга изҭо иоуп, – сҳәеит сара.

Платон даахьаҳәшәа иуын, даасҿапшит, нас дааипхьҳәыцаан:

– Аиашатцәҟьа уҳәеит, – иҳәеит.

Константин Озган имшира иазкны еицырдыруа ҳапсуа журналистка Екатерина Бебиа аредакциахь иаалгаз астатиа санапхьа иаасцәымгахеит. Исцәымгахеит, избанзар, уи ауаԥ изы хатала сара изԥырц сгәы итеижьтеи акраатцуеит. «Иҟалахьоу ажәабжь» арубрикала шықәсқәак рнаԥсан агазеҭ «Етцәацьаа» ианыстцаз «Патлыкак ашампан-ԥы» ҳәа зыхьҙыз сԥымтаҿы Ацьынцьтәылатә еибашьраан исзыҟаитцаз сшалацәажәахьоугьы...

Константин Озган изы изԥырц сгәы итаз еитах иаансыжьыр акәхеит. Аха, убас егьа иҟазаргьы, хатала сара сызлахәыз, сыблала избаз, исаҳаз хтысқәак имширазы сырзаатгыларц стахуп.

Апсны Иреиҳаҙоу Асовет Ахантәаԥыс Владислав Арҙынба иалхразы асессиаҿы аилатәара мԥапысуан. Изааҙарызеи ҳшәон. Ҳшәон избанзар, асесиаҿы абжьытира иалахәыз апсуаа рааста ақыртцәа еиҳан.

Зегьы иаҳзымбатәбарахьеит – ақыртцәа ҿапхаҿаччо еицҿакны рыбжьқәа Арҙынба иахьирташ, насгьы еишьтагыла инеины иахьидырныҳәалаз.

– Башаҙа иџьоушьоит, – иҳәеит қыртшәала итытцуаз агазеҭ «Сабҵота Апхазеҭи» аредактор Тамаз Чочиа даасҿапшын, – ҳара ҳзыцәшәоз апсуаа Озган икандидатура ыкәшәыргылоит ҳәа акәын, – даапышәарччашәа усгьы нацитцеит.

Ақыртцәа ҟадыцьқәа, апсуаа ҳтцеицәа дуқәа ларҳаԥархо, рхы-ртцыхәа ҭтцааны ирымазаарын. Амала, зны-зынла аӡыршы иацәшәаны аӡыблара иалапалон акәымзар…

* * *

…1989 шықәса ииуль 14. Ауыха асаат 12 рзы еиԥш агазет анҳажь ашьтахь, Қарҭтәи ауниверситет афилиал Аҟәа аартразы адокументқәа рыдкылара иахьалагаз актәи ақыртуа бжьаратә школ ахь «Аидгылара» инанашьтыз гәыԥԥык апсуааи ақыртцәеи ахьеиҿагылаз снеит…

Ауыха уаҟа иҳаршеит.

Адырԥаҿны ҳаиҿагылара амҿехак акырӡа итбаахеит. Уимоу Лакобеи Пушкини рымԥақәа реихысыртаҿы раԥхьатәи аидысларақәагьы апсытбарақәагьы ҟалеит… Нас апсуаа ыиасит Ленин ихьӡ зхыз (уажәы – «Ахақәитра») ашҭахь…

Ахәылбыҿеха ақыртцәа бцьаршьтыхла иҳажәлеит…

Аиҿахысра ҕәҕәа ҟалеит…

Аҟәа ақалақь еиуеиԥшым акәакьқәа рҿы апсуааи ақыртцәеи еиҿагыланы аиҿахысрақәа ирылагеит.

Абжьыуаа рқытақәа рҟынтә Аҟәа инхо апсуаа ҳрыцхраауеит ҳәа машьынала иаауаз Басла ацҳаҿы ақыртцәа иааныркылт. Кәтолтәи ԥыцьа Лашәриаа уаҟа итахеит. Ажәакала, Ленин иашҭахь инеиз апсуаа, зегь рганахьала ақыртцәа ҳакәшан игылан. Аиҳабыра Рыԥны абыжьбатәи аихагылаҿы иҟаз Апсны Иреиҳаӡоу Асовет Ахантәаԥы Валериан Кобахиа икабинет аҿы ҳахьнеиз, Константин Озган Гәдоуҭаҟа аҭел асра дшаҿыз аабеит. Сара иахьагьы исхамштуа исгәалашоит уи иажәақәа:

«Ашә ҿжәаны, абцьар дәылганы Аҟәаҟа шәеиха. Араҟа ақыртцәа абцьар шьтыхны иаҳҿагылахьеит. Аибашьра цоит…».

Уи ашьҭахь саатқгьы мҵыкәа Гәымсҭа ацҳа иқәсны, аҟәҟәаҳәа ихысуа ацхырааразы Аҟәа иааит гәдоуҭаа. Иаазгазгьы, усҟан апартиа Гәдоуҭатәи араиком актәи амаҙаныҟәгаҩс иҟаз Константин Константин-иԥа Озган иакәын…

* * *

1989 шықәса апрель 1 азы Цандрыԥшь (усҟан Леселиҙе ҳәа иашьҭан) Қартынтәи ииааны ақыртцәа амитинг ду мҩаԥыргоит ҳәа заҳаз аԥсуаа Аҟәантәи ҳаиханы ҳдәыцәлеит уахь. Сареи Витали Амаршьани Никәала Кәытдниа имашьынала ҳаигеит. Аԥсҟы зкызгьы иҷкәын иакәын. Цандрыԥшь ҳаннеи – амитинг иалагахьан. Урҭ зыхьчозгьы Қартнтәи ирыцааит, Қырҭтәылантәи КГБ аиҳабы аинрал леитенант Шадури раԥхьа днаргыланы.

Ԥытракгьы ҳааԥшит, аха ақыртцәа дара ишырҟазшьо еиԥш, ҳара инеиз зынҙаск ҳагәхьаа мкҙакәа «Сақартвело» ҳәа аҳәҳәара, аҟаара ианаҟәымтцҙа, Константин Озган атрибунахь дыҩхалан «уажәшьҭа иазхоуп, амитинг хыркәша» ҳәа еиҳәеит уи мҩаԥызгоз, аха игәхьаа имкуашәа аниба, амикрафон ааимжәан ақыртцәа «шәмитинг аркуп» ҳәа рылеиҳәеит. Аԥхьа ирҳәоируа иақәымшәо иааилахеит, аха нас ҏеандраалт. Рмашьынақәа ирықәтәаны Аҟәаҟа идәыцәлеит. Амала аԥсуаа Бзыԥтеи Афони рымҩақәа ааныркылахьан, ажәакала, ахьынҭ-ҩынтарақәа ишрықәшәозгьы Аҟәа иалалт. Апартиа Аԥснытәи аобком ахыбра аԥхьа иана-аи еиҵа рыбжьқәа рхарззала аҳәҳәара, аҟаара иалагеит: «Озган даанкылатәуп, дҭактәуп» ҳәа. Ирҭахытцәкьазгьы рамхаҳәеит: «Аԥсны инхо ақыртцәа ҩышәи ҩынҩажәа нызқьҩык рҟынҙа ҳнаҙоит, нас ԥшьынҩажәа нызқьҩык аԥсуаа роума ҳаззымиааиуа».

Аԥьынцьтәылатә еибашьранҙа даҽеа ҩы-шықәса бжьан …

Аԥсны ралцаранҙа – хы-шықәса…

* * *

Константин Константин-иԥа Озган дхазгалаз, ихьӡ шьҭызхыз, аԥсуа жәлар ирыдкылан изҳәаз иԥьоушьартә ишыҟоугьы дара ақыртцәа роуп.

1989 шықәса, ииуль 20 рзы ахәылбыҽеха Қартынтәи ателедырратарала иқәгылаз ақыртуа шәҟәыҩҩы Хаиндрава аԥсуаа зегьы ҳахьӡ иԥсахт, хьӡыс иҳаиҭазгьы – ОЗГАНАА (Озганеби) ҳәа ауп.

Уиала, уи ашәҟәыҩҩы ииҳәарц иитахыз сыздыруам, иҟалап иара итәала Константин Константин-иԥа дирԥьарц иҽазикзаргьы. Ужәла нагагьы ужәлар ирыхьӡыртцартә зыхьӡ рҳәаз – ижәлар ирыԥсоу уаҩуп.

Аԥсуаа ззыгәдуу ҳҭарауаѡ

«Атԥла адац-ԥашә ала еизҳауеит. Ауаѡы – ишьаида ала». Ари ажәлар рҳәамҭа – алегенда иадыркылоит ԥьоукы-ԥьоукы, аха алегенда ахаҭагьы адац-ԥашә ахьыӄоу ажәлар рҭоурых аҿы ауп.

Ус анакәха, ауаатәыѡсагьы адәныӄатәи рԥшреи рсахьеи рыла аасҭа рыѡнутҟала, шьала-дала еиуеиԥшым. Машәыршақә акәхарым, ауаѡ мҿыц, иҿы укыр – ихы узкуам ҳәа ззырҳәо «ашьа цәгьа илоуп» ҳәа изишьҭоу.

Абриаӄара сзырҳәо, иаҳҳысыз ашәышықәса ѡынѡажәижәабатәи ашықәсҟәа рзы хәылбыҽхак саб иашьа дицны ҳаѡны дымѡахытцит ууанҙа исымбацыз, исымдыруаз ԥсыуа хатцак. Сан (усҟан ҳаԥсуа тцас-қьабзқәа еиҳа еиқәханы излаӄаз ала) ҳасас ихатцкы камыршәуа, ларгьа напы ыргьежьуа аԥсшәа иалҳәеит. «Еибаброуп иӄоу акәымзар, шәареи ҳареи ҳаицәтәымуааума» ҳәагьы лажәа иналалтцеит. Ашьҭахь хыхь-мыхьқәак илымаз аацәырылган, астол инахалыртәеит. Саб иашьеи иареи аѡы ҧеадымцалацәакәа ѡба-хҧа ныҳәаҿа ааныркылеит.

Уиижьҭеи ѡынѡажәижәаба шықәса инарыцлахьеит, аха иахьа уажәраанҙагьы уи ауаѡ сыбла дыхгылоуп, ицәажәашьала, ихымѡаԥгашьала – уаѡы ҭынчын, иажәа раҙан. Уимоу, «абри ахатца саб иашьа диеиҳабымзар – диеитцбым, арахь дыԥхашьа-ԥхатцо ихы шԥамѡаԥигои» ҳәа агәаанагарагь соуит зназы. Арахь жәытә-натә аахыс аԥсуаа милатк раҳасабала егьырҭ зегьы ҳазларылукаауаз ӄазшьазаарын. Ауаѡы имоу аницәыҙлак акәзаап изакәу анеиликааua.

Ҳасаси саб иашьеи наскьаган ҳаныгьежь ауп уи дыш-Гәыԥтәыз, Алықьса Гәарамиа шиакәыз анеилыскаа. «Ааи, аха дызлаҳауоит анысҳәа», «ҳабацәа аишьцәа реиԥш еибабон» лҳәеит сан.

Ашьҭахь, аинститут санҭала, лассы-лассы снеиуан саб иашьеи иареи аус ахьеицыруаз аусҳәарҭахь. Аԥсшәа ҳзеилалт, ҳаизааигәан ҳаибадырт. Аха раԥхьа саб иашьа дицны ҳаѡны данааиз ихы шымѡаԥигоз еиԥш акәын енагь дшыҟаз. Уи абшьҭрала ишьа-ида иалаз иаԥсуара акәзаарын.

Аамҭа аҽеахьаԥсахыз акәу здырхуада, иахьа цәашьыркыла Аԥсны уахысыргьы, ус аԥсуара злоу, ԥьара аҙәыкѡыцьак ракәымзар иубом.

Абриаҟара сзырҳәаз, Алықьса Гәарамиа ихраҭ бзиахааит, идунеи иԥсаххьеит, аха итԥанакуа даҽеа-хҭыск салацәажәарц ахьыстаху ауп.

1967 шықәсазы акәын. Агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аредакциаҽы аҭакзыԥхықәу маҙаныҟәгаѡыс сыҟан.

Ҩнак агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аредактор Николаи Басиаҭ-ипа Киут аредколлегиа иалаз дҳаԥхьеит икабинет ахь. «Аԥсназы, аԥсуа жәлар ҳзы акырҙа зтԥазкуа ахҭыс ду ҟалеит, – иҳәеит дааҳалԥшын, – иацы Алеко Алықьса-ипа Гәарамиа афизика-математикатә наукаҟәа ркандидат ҳәа адиссертациа ихьчеит. Аматематика аганахьала аԥсуаа ҳаѡнутԥка ари зегь раԥхьаҙатәи кандидатуп». Николаи Басиаҭ-ипа иажәа далгаанҙа, еизара дук аҽы ҳтәазшәа (арахь аредколлегиа еиднакылоз быжьѡык ҳакәын) ҳнапқәа еинаҳҟьеит.

Арҭ ацәаҳәаҟәа ирыԥхьоу иԥьашәшьар ҟалап. Амала, иԥьашьатәу ҳәа акгьы ыҟазам. Усҟан азы анаука адоктор ҳәа ԥсыуак дҟамлацызт. Уимоу, анаука акандидат ҳәа ахьҙ иапсахахьазгьы аҙәык-ѡыцьак ракәын, дара уртгьы – абызшәеи аҭоурыхи рганахьала. Аматематика, афизика уҳәа анаука иашаҭәҟьаҟәа ҳәа изышьҭоу рганахьала – аҙәгьы дыҟамызт. Аҟәатәи артԥаѡратә институт

афизика-математикатә факультет иҭалоз аԥсуаа аҙәыкѡыцьак ракәын. Урҭ рахьтәгьы шаҟаѡы ргәы ахыршәаны иҭырцахьаз... Аматематика аганахь рҭаѡцәас иҟаз қыртцәан. «Аматематиказы аԥсуаа дагәоуп, илашәцәоуп» ҳәа акәын иаҳҳыччан ишцәажәоз.

Ажәакала, аматематика ҭааршәыран аԥсуаа ҳзы. Зегь раԥхьаҙагьы уи атҵааршәыра иагәыдлаз, иҵыхааса иқәызтцаз, изырҙыҭыз Алеко Алықьса-иԥа Гәарамиа иоуп.

Анаука акандидат ҳәа аҙәы адиссертациа анихьчалакь, аредколлегиаа абас ҳаизганы, ҳредактор астатиа аѡра хаз ҷыдала аҙәы инапы ианитцон. Уажәгьы дааҳалаԥшын, блала ҳааимидеит, нас сара ихы анаасыцәик, иара дмырцәажәаҙакәа сѡагылт: «Николаи Басиаҭ-иԥа, аматематика ахы ахьцо, аҭыхәа ахьцо ҳәа акгьы сыздырҙом» сҳәеит. «Уара ухалагь уакәҙам, ара итәоу аҙәгьы иҳаздырҙом, аха ажурналист – дызжурналисту дхәыҷы аахыс убри инапы алакызшәа астатиа аѡышьа дақәшәароуп...»

Николаи Басиаҭ-иԥа уаѡы аамысташәан, аха аусураҽы адҵа аныҟаитцалакь, хьаҳәшьа издырҙомызт, иҽапарагьы ауҙомызт. Зегь реиҳа еигәыргьаз, зегь реиҳа знапы еинызкъаз сшыруаҙәкызгьы, сынкахәыцуа ауп аредактор икабинет сышдәылтцыз. Амаҙаныкәгарҭаҽы сахьааизгьы, ҭынч сзымтәеит. Ишдыру еиԥш, усҟан амаҙаныкәгарҭаҽы ҭынч атәашьа ыкҳамызт, агазеҭ – газеҭны аԥсы ахьҭартцоз уи акабинет аҽы акәын. Агазеҭ азтцаатәқәа зегьы схаҭыпуаѡ инапы ианыстцан, сындәылтцын саб иашьа аус ахьиуаз снеит. Хыхь ишысҳәахьоу еиԥш, уаҟа акәын аус ахьиуаз Алеко иаб Алықьса Гәарамиа. Снаидтәалан, снахыкәша-аахыкәшо, азтцаарақәа акыр исҭеит, рҭакқәа иҟаитцазгьы сблокнот ианыстцеит. Саатк, ѡ-саатк ҳаицәажәара ашьтахь ауп ишидныхҳәалатәыз анысгәалашәа...

Абасала, аматематика аганахьала аԥсуаа ҳаѡнутҟа зегь раԥхьа акандидаттә диссертациа зыхьчаз Алеко

Алықьса-иԥа Гәарамиа иакәзар, ҳмилаҭтә кьыԥхь аҽы зегь раԥхьа уи иахцәажәаз сара сакәхеит, аматематика ахы ахьцо, аҵыхәа ахьцо ззымдыруаз ауаҩ. Ҳредактор ишсеиҳәаз еиԥш, идиссертациа атема снахыкәша-аахыкәшо... Иԥьоушьаша иахьа уажәраанҵагьы схаҽы иаанхеит идиссертациа атема аҽтәи абарҭ ажәакәа: «Аквази гәыԥқәак рклассқәак рыҭҵаара...»

Усҟан Алеко Гәарамиа ҩажәи фба шықәса ихыҵуан...

* * *

Ҳарҭ аԥсуаа шанашәа ишоу уааупҵ. Ара Аԥсны абаҩхатәра ҷыда змоу аҳәы дҩыҵхахеит ҳәа ҳабла даҳарбаҳом. Уи ауаҩ ихы дзахәар, Москванҵа дзынаҳар, Урыстәылан дышҭырхыр, нас ауп ҳанықәгьежьааупҵ, ҳанимҵасуа. Аҽырԥштәы азгьы ахара ицатәҳам. Ус акәҳами дышцәыртцыз, уажәы адунеи зегьы еицырдыруа Фазиль Искандер. Ус акәҳами ҳашәаҳәаҩцәақәаки ҳрежиссиорцәақәаки шцәыртцызгьы...

Иаҳҳысыз ашәышықәса хынҩажәатәи ашықәсқәа рзы, усҟан Аԥсны акультура аминистрс иҟаз Алықьса Аргәын ибзоурала, ашәаҳәареи акәашареи Аԥснытәи рҳәынҭқарратә ансамбль зегь раԥхьаҳа акәны аҳәааныркәа гастроль ҳасабла ицеит. Изҭаазгьы – Сириа акәын. Ианыхынҳә, Алықьса Аргәын абас сеиҳәеит: «Сириа инхо аԥсуаа иҳаигәырҵьаны, рылабжышқәа хаддыла иаҳԥылт. Ҳашәаҳәаҩцәагьы ҳакәашаҩцәагьы уамашәа ауп ишықәгылоз. Еиԥыларак ашьҭахь ԥсыуа быргк дсазҭааит «аԥсуа чмазара Аԥсны иҟоума» ҳәа, дызсазҭааз сзеилымкаазшәа аниба «сызҽу аитдашьыцра ауп» иҳәеит.

Абри инадҳәаланы даҽеакгьы.

1990 шықәса сентиабр азы Аҟәатәи аделегациа ҩымчыбжьа рыҩнутҟа Ҭырқәтәыла ҳаҟан. Ҳанигьежьуаз аламҭалаз Адаԥазар ақалақь акалтаҽ ишьҭоу Каилар ақытан аиԥылара ду мҩаԥыргеит. Уахь инаԥхьан

Ҭырқәтәыла еиуеиԥшым акәакьқәа рҟынтәи аԥсуаа рхаҭарнакцәа. Сҭампылнтәи сашьцәа збоит ҳәа уахь днеит, усҟан ԥшьынѡажәи жәаѡа шықәса ирҭагылаз Омар Беигәа. Ашьаԥаҷы Борис Гәыргәлиеи сареи ҳабжьара атәарагьы иқәшәеит. Борис «Аԥсны ауниверситет аҷы аус зуеит» ҳәа аниҳәа, Омар Беигәа дааиԥхьхәыцаан, абас нацитцеит: «Сҭампылтәи ауниверситет аҷы алекциақәа ирыԥхьоу аҭырқә математик дук еиԥыларак аан, шьҭрала сшаԥсуаз аниарҳәа, даасыдгылан «шәарҭ аԥсуаа шәыѡнутцқа дцәыртцит адунеи зегь иадыруа, абаѡхатәра ҷыда змоу аматематик Алеко Гәарамиа. Изласарҳәаз ала, уажәы Аԥснытәи ауниверситет аректорс дыҟоуп…» Сахьынҙааихьоу жәбоит, – анаѡс иажәа инацитцеит Омар Беигәа, – ахәыҷы иеиԥш сгәырґьеит, саҟара сыцлазшәагьы збеит…»

Ашьаԥа ҳанаатцытц, даҷеа ԥсыуа быргк, зажәеинраалақәагь изныкымкәа ҳмилаҭтә кьыԥхь иабахьоу даасыдгылан, «зхатцкы камыршәуа шәзацәажәо акыр далаҟоу ҷьышәшьоит…» – иҳәеит.

Усҟан схаҷы иааиз Сириатәи аԥсуа быргиоуп, «аԥсуа чмазара Аԥсны иҟоума» ҳәа ҳкультура аминистр иазҭааз.

* * *

Ҭырқәтәылан иҟоу аԥсуаа Рыԥсадгьыл – Аԥснықа рхьарԥшраҷы зылшамҭа рацәаз Уарҳан Ашамбеи сареи, Ҭырқәтәылатәи аԥсуаа рделегациа раԥхьаҙа Аԥсны ианааз инаркны ҳаибадырт, ҳаизааигәахеит, ашәҟәқәа ҳабжьан. Аԥсны данаалак ҳредакциахь днаԥхьаны ҳмилаҭтә газеҭ аусзуѡцәеи иареи реиԥыларақәа мѡаԥаагахьан.

Зны убас Аԥснықа данаа (изласгәалашәо ала ҳ-Цьынцьтәылатә еибашьра аламҭалазы ауп) Аҟәатәи арратә санаториаҷы ҳаиқәшәеит. Иуадаҷы ҳаицәажәо ҳахьтәаз ҳ-Университет аҙбахә цәыргеит. Усҟан ауниверситет аҷы Ҭырқәтәылантәи ииаз ѡажәаѡык рҟынҙа рыдыркылт.

Аԥсшьарҭа «Аҟәа» аҽы ауадақәа иахьрыѡнарҭаз, уахыла ақыртцәа неины иршәаны иқәырцарц ргеазыркит. Аха идыршәоз ракәызма, ақыртцәа рырҳаны идәықәыртцеит. Аҽены Аԥснытәи ауниверситет аректор Алеко Алықьсаипа Гәарамиа иҟны абри ишалацәажәоз иҳәеит Уарҳан. Нас даааиԥхьхәцаан, Алеко Гәарамиа иҙбахә раԥхьаҙа ишиаҳаз сеиҳәеит.

Уи ҟалеит 1967 шықәсазы. Аиқәпаразы ачемпионат (адунеитәи акәу, европатәи акәу ишсеиҳәаз уажә цқьа исгәалашәом) Германиа имѡаԥысуан. Актәи аҭып ааникылеит Уарҳан Шамба. Иара иаҳатыр азы Ҭырқәтәыла аҳәынҭқарратә гимн адырҳәеит, абираҟгьы шьҭырхт. Ахьтәы медал ирҭаз кны, дылбааны аҽеилаҳәарҭахь дышнеиуаз, имахәар аҙәы иааникылт. «Уаԥсуоуп ҳәа саҳаит, ииашаны уаԥсыуоума?» диазтцаазаап. «Ааи, саԥсуоуп, с-Шамбоуп», – иҳәеит Уарҳан. «Аԥсуаа ҳазҭаҳаз закә тышоузеи, атәым ҳәынҭқаррақәа рыхьҙ ҭаагоит – ҳаԥсадгьыли ҳажәлари еибга-изѡыда ианыҟоу аамҭазы...» – ҷааиҭит уи ауаѡ. «Аԥсы аҙбахә ҳәа иудыруеи?» – азтцаара исҭеит уи ауаѡ. «Аа, абраҟа иаҳәоит» – иҳәан, Германиа немец бызшәала иҭытцуаз газеҭк аасиркит.

Ашьҭахь уи агазеҭ ианыз аинформциала еилыскаait Алеко Гәарамиа аматематикатә наукақәа ркандидат ҳәа адиссертациа шихьчаз. Нас Уарҳан даасҷаԥшын инацитцеит абас: «Шәара иахьа уажәраанҙа Ҳаԥсадгьыл – Аԥсны шәхала ишәыхьчон. Анцәа ила даҽа аамҭак ааит. Ҳаргьы ҳаибабеит. Уажәшьҭарнахыс – еицаҳахьчаларoуп.

Убри аус аҽы Алеко Гәарамиа ибзоурала Ҭырқәтәылатәи аԥсуа ҷар рзы Аԥснытәи ауниверситет ашәқәа раартра – акырҙа зтцазкуа зтцаара дууп», – иҳәеит Уарҳан Ашамба усҟан.

* * *

…Абри сыстатиаҽы сара сазаатымгылаҙеит, Аԥснытәи ауниверситет – ииашатцәкьан иаԥсуа университетны иҟасцоит ҳәа Алеко Алықьса-иԥа Гәарамиа напы анаиркы, уаҟа аус зуази атцара зцози ақыртцәа зегьы шиҽагылаз. Ашьтахь урт ирыдгылан ишықәгылаз Аԥсны анапхгараҽы аус зуаз ақыртцәеи Аԥсны зымехакны инхоз ақыртцәа зегьи.

…Абри астатиаҽы савымсыр амуит – сызвысырц ззыҟамлоз раԥхьатәи Аԥсны Апарламент аиҽкаара. Уаҟа ақыртцәа рфракциа затцахаз – аԥсуа депутатцәа ҩыцьа рыла рхыԥхьаҙара ахьеиҳаз акәзам, ҽаԥыцла, дырра-ла азтцаатәқәа рылацәажәараҽы, адискусиаҽы аԥсуа депутатцәа рындатлара ахьрылымшаз ауп. Убри аганахьала, ирылкаан зызбахә рҳәоз ҳаԥсуа депутатцәа дыруазәкын Алеко Алықьса-иԥа Гәарамиа.

…Абри астатиаҽы ҳ-Цьыныцьтәылатә еибашьраан, ҳ-Парламент еиднакылоз егьырт адепутатцәа реиԥш, Алеко Алықьса-иԥа Гәарамиа инапы ианыз, дызҽыз саламцәажәаҙеит. Сыззаатгылоу акызатцәык ауп – уи инапхгарала Гәдоуҭа ҳаԥсуа университет аартны аусура аларгара иазирхиахьан. Анцәа ила, Аԥсны усҟантәи анапхгара рыбзоурала, ҳажәлар зегьы рхы-рыԥсы амеигзарала атцыхәтәантәи ажәлараҽы аиааира ааге-ит, Аԥсны аҕа далаҳцеит, ҳаҳтнықалақь Аҟәаҟа ҳгьежьит акәымзар…

Атцыхәтәаны, абри астатиаҽы ицәырзымгеит аибашьра ашьтахьтәи ашықәс хьамтақәа Алеко Алықьса-иԥа Гәарамиа дыриааины, ҳаԥсуа университет абҕа шеитцнахыз. Иахьа Урыстәыла мцара акәымкәа Европатәи ауниверситетқәа рстандартқәа рыҩаҙара аҟынза анагара – ари ауп ҳуниверситет аректор иҽаԥхьа иқәгылоу азтцаатә хада.

Ҳгәы иаанагоит араҟа ҳазхьымзаз, ҳзыцкламсыз – хыхь зызбахә ххәаз азтцаатәқәа ҳаԥхьаҟа хазы рзаатгылара ҳалҳаршап ҳәа.

Аԥсуа радио рапхьатәи аредактор

Артиом Аԥьыр-иԥа Амҟәаб изку аҩымтԥа аԥыԥџәаха

Агеи ашьхеи узеидкылара аиҳа иахьатәи Аҟәеи иаҳхысыз ашәышықәса ҩынҩажәижәабатәи ашықәсқәа рзтәи Аҟәеи еидкылашьа рымам. Нас ишԥа, ариаҟара аамԥа ибжьысыз мацара шаҟа атԥанакуеи... Ари аамԥа аҩнутԥкала аҳҟы дины иуаҩыбжара дтысуеит. Адунеи иаҩнамхыц ҳәа акры ыҟоума. Иара идунеи ахаԥа ирҟатцымытцуа иазааурызеи ҳәа изкытцәкьаз шаҟаҩ аҩнаххьеи.

Уи аганахьала акәым ҳара уажәы Аҟәа ҳшалацәажәо. Зҽара узымдыруа иажәра уаламцәажәан ҳәа ҳажәлар ражәаԥҟагь иадаҳкылоит ҳәа ҳаҿзам.

Ҳақалақь аҿы, уарла-шәарла шакәугьы, мацкьашьацкьа зҽеилаҳәаны, зхы ҳаҭыр ақәԥаны, иныкәгылаақәгыло, хәылбыҽхала ҳагаҿа иавалало аҳҵаб иаразнак улаԥш шлыдхало еиԥш акәын, Аҟәагь усҟан ҳалаԥш шадхалоз.

«Ииҳәо иаанагои, Аԥсни аԥсуааи ҳзы ишықәсы еиқәаԥәақәан ианыҟаз аума Аҟәа анышәҭкакаҷуаз?» ҳәа шәхәаргьы алшоит. Ааи, ҳақалақь аҩнутԥка аԥсышәала ҳабжьы ҭганы ацәажәара азин анҳамамыз, Аҟәа акатран зкәыртәаз аулицақәа (урҭ рхыԥхьаҙара шырацәамызгьы) ауаҩы инапсыргәытцеиԥш икеикеиуа ицқьан, наҟ-ааҟ рганқәа шәҭылаҳан, апаркқәа рҿы акәзар ауаа тәарҭас, леиҩеирҭас ирыман, рыԥсшьара аамԥа рхыргон. Дара убарҭ апаркқәа рҿы ашьыжь асаат фба инаркны уаха асаат жәаҩа рҟынҙа арадиоқәа «цәажәон».

Абриаҟара сзырҳәаз арадио абжьы ауп.

1953 шықәса, сымԥашьозар ма сентиабр, мамзаргьы октиабр мзазы акәын.

Усҟан аррахьтә сгьежьны агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аредакциаҿы корректорс аус зуан. Ахәылбыҧеха ааилашәшәымҭаз, уск атцыхәала аԥошьҭанҙа снеины, сгьежьны аредакциахь санаауаз, уажәы Ахьҙ-Аԥша апарк усҟан «Сталин ипарк» ҳәа иашьҭан, агәҭаны жәохә-ԥажәа метра иҳаракыз ибаҟа саавсуан: «Ицәажәоит Аҟәа», «Ицәажәоит Аҟәа», «Ицәажәоит Аҟәа» ҳәа аилашәшәра иаалыԥуаз абжьы слымҳа иааҭасит. Аԥхьа иҟалаз сзымдырт, сцыцҙа садырсызшәа саанхеит. Схы анԥышьҭысх, «иуаҳаз башоуп, уи аԥыза ҟалашьа амам» иҳәарашәа, еиҧрашәны, еиқәыхьшәашәа игылаз Сталин ибаҟа снагәыдыԥшылт. Сеилагама, мамзаргьы слымҳа баша иҭаԥызшәа саҳама ҳәа саанаԥшы-ааԥшит. Сара схалагь сакәым, исышьҭаланы иааиуаз ахацәагь ааҭгылан, абаҟа ашьҭахь наскҳашәа игылаз астолб ақәцәа иадҳәалаз арадио иназыԥшит.

«Иахьа инаркны есыхәылбыҧеха аԥсуа радио адырратарақәа ҟалоит...» – ицәажәон арадио аԥсышәала. Сҭеслымхан сахьгылаз, «иумаҳара иҟоузеи» ҳәа ахацәа еицыз руазәк гыршәала ишиҳәаз саҳаит. «Адунеи анааҳәлак уи еиԥш егьа уаҳап... уаала», иҳәан иԥыза ицыз уи имахәар кны иҿынеихеит.

Ари ҟыба-зыба згым адунеи шанашәа ишоуп. Азә дзыргәыргьо, егьи деиханаршәуеит. Азәы ибжьы хаазар, егьи ибжьы цәытцәуп.

Схы здыруа адунеи сыкәлеижьҭеи аԥсуа ибжьы арадио иҭыԥны исмаҳацызт. Уи азы акәхап, аԥсуа бызшәа аҟара ихаау даҿа бызшәак ыҟам ҳәа зысгәахәыз, аха рԥьышә сҭасызшәа анҭ исаԥсны ицаз агырцәа рзы арадио иҭыԥыз ҳаԥсуа бызшәа еицәаз бызшәа ыҟамызт. Арадио ахаҭа икалакәытха рхагәҭа иасызшәа ауп апарк ишытҟьаз.

Иара саргьы аамҭа шцаз сымбаҙеит.

Исзымбатәбараха ишцәыртцыз еиԥш, сынхьаԥшны-саахьаԥшааиҙа ҳаԥсуа радио раԥхьатәи адырраҭарагь иалгеит.

Мтцәыжәԥада сҧыруашәа сытрысны «Аҧсны ҟаԥшь» аредакциахь сҷанынасхоз, еиҭа машәыршәа саахьаԥшын Сталин ибаҟа сыбла нахызгеит. Аа-лак ирзымфо иҟаз ихәамц инаган иахадыргылаз их-ҟәаз хьашьшьызшәа збеит… егьа зундазгьы ихаҷы сзаҷамԥшит… иахьылашьцаз акәу, исцәитцәаху иахьа уажәраанҙагьы цқьа исзеилымкаацт…

Аредакциа аԥбатәи аихагыла сахьыԥхалаз, ҳредактор Николаи Басиаҭ-ипа Киут инаиркны ҳколлектив зегьы азәы идныҳәалара иаҷын. Иҟалаз шысзеилымкааз гәазҭаз ҳԥызак «ари аҧсышәала арадио зырцәажәаз Артиом Аԥыр-ипа Амҟәаб иоуп» иҳәеит.

Ииҳәо иаанагои, аҧсышәала арадио збжьы ҭыԥыз ҳредакциаҷ аус зуа, артцаԥратә ҭараиурҭаҷы аҧсуа бызшәа ҳзыртцоз Алықьса Нестор-ипа Ҷьонуа иоуп аасгәахәт. Аха ашьҭахь еилыскаait Аҧсуа радио аартраҷы ииааникылаз ароль иазхәыцны уи раԥхьатәи редакторс Артиом Амҟәаб дшыҟарҭаз.

* * *

Артиом Аԥьыр-ипа Амҟәаб иаҳҳысыз ашәышықәса аԥажәижәабатәи ашықәсҟәа рзы ҳаҧсуа кьыпхь, ҳаҧсуа театр, инеизакны ҳаҧсуа милаҭтә культура итцәатәы шьаҟаны иаатцагылаз дреиуан. Домогаров хадара ззиуаз ҳаҧсуа театр аԥхьатәи атруппа иалаз дыруазәкын. Иахьаҙагь еиқәханы иҟоуп усҟан итырхыз рпатреҭ. Уаҟа иара инаԥсаны иануп Николаи Басиаҭ-ипа Киут, Пиотр Уза-ипа Ҭыжәба (арҭ ацәаҳәақәа равтор саб иашьа гәакьа иакәын). Уи иҳәоны исаҳахьан. Домогаров Аҟәатәи Ашьхарыуаа рышкол аҷы днеины, ашкол адиректор Кондрат Зиҙариеи иареи ажәабатәи акласс аҷы итәаз

Артиоми иареи алхны атеатр аҽы зқәыргылара иаҽыз аспектакль «Анзор» аҽы ахадаратә ролькәа шриҭаз. Хаҭала иара Анзор ироль наигӡон.

«Артиом иаҟара зыпшреи зсахьеи еинаалаз ҳакласс аҟны акәым, ҳашкол аҽы иԥшаара уадаҩын. Деилҟьаеилгәыцәын – аҩра, аԥара, аиқәԥара уҳәа иарбан хкымыз уи дызлахәымыз. Ашьхарыуаа рышкол аҽы иаразәзаҭәык иакәын атурник аҟны «солнце» (атурник ахаҭәира) аҟаҵара зылшоз», – арҭ ахыцқәа ирҭаскыз Артиом Аԥыр-иԥа изкны саб иашьа хаҭала сара исеиҳәаз иажәақәа роуп, «зҽара узымдыруа-иажәра уалам-цәажәан» ҳәа ҳажәлар ражәаԥҟагь нацитеит.

Ааи, диашан саб иашьа. Иара ихаҭа аибашьраан ԥшьышықәса инарыцны афашистцәа рконцлагер аҽы ихигеит. Аибашьра анеилгагьы Германиа амраҭашәарахьтәи акәакь аҽы дызлаҟаз ала, америкаа рзона даҵанакит, ихабар ҳзымдырӡо дыбжьаӡны дшыҟаз, ҳгәы ҳеанӡамкәа шықәсыки бжаки рышьҭахь ауп данааз.

Артиом Аԥыр-иԥа иакәзаргьы, иара иабиԥара иаҵанакуаз зегь реиԥш, дызнысыз иԥсҭазаара мҩа ҭагәҭасран, итаҟәа-ҧаҟәаран, ахәша ықәшьны иҟамызт.

Сара уи зегь раԥхьаӡа данызбаз, Аҟәатәи артцаҩратә цараиурҭа санҭаз ауп. Ҳартцаҩы Алықьса Нестор-иԥа ибзоурала ҳцараиурҭаҽы еиҿкааз алитературатә кружок ахь уарла-шәарла шакәызгьы, ҳаԥсуа шәҟәыҩҩцәа реиԥш, иааиԥхьалон агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аусзуҩцәагьы. Убарҭ дыруаӡәкын, усҟан агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аредактор ихаҭыԥуаҩс аус зуаз Артиом Аԥыр-иԥа Амҟәабгьы. Еиҳа ииашахоит аредактор иусҟәа назыгӡоз ҳәа ххәар, аредакторс иҟаз Рушьни Гадлиа Асовет Еидгыла аккоммунист партиа Ацентр Комитет Иреиҳау апартиатә школ ахь дызлашьҭыз ала.

…Хыхь ишаххәаз еиԥш, 1953 шықәсазы Аԥсуа Радио аусура ианалага Артиом Амҟәаб уахь диаган. Аԥсуа Радио зегьраԥхьаӡатәи аредакторс иҟарҵазгьы иара иоуп.

«Асасцәа еиқәатҵәақәа»

Гьаргь Гәлиа иҭоурыхтә повест «Асасцәа еиқәаиҷәақәа» иазкны аимак-аиҿак иалахәыз игәалашәара

Уажәы сызлацәажәо ахҭыс ҟалеижьҭеи ѡынѡажәи-жәаба шықәса инарыцлахьеит. Ари аамҭала асаби дины иуаѡыбжара дҭысуеит.

Нас иҟалеи, ариаҟара аамҭа ирххо иума узаау-аз ҳәа шәсазҵааргьы ауеит. Иҟамлакәа ишпаҟамлеи… Ѡынѡажәи-жәаба шықәса рыѡнутҵа уаҟәытц, шықәсык ахала-атцыхәала зны ургәырҷьо, даҽеа-зных ухәы-ужьы қақаҳа иргыло зықь хҭыс анықало аамҭаз.

Аха ус акә, егьыс акә хыхь зыҳбахә цәырызгаз ахҭыс салацәажәоит ҳәа скалам анаашьҭысхлак схәыцраҟәа еиԥхьбон, сажәа сҿабон, снапқәа сҟәыпсаауан. Арахь уи аҳбахә сара исымҳәар, иалахәыз даҽеа аԥсыуак иԥсы ҭаны дызлаанымхаз ала аҭоурых иналаҳ ицоит. Ус шаҟа ҳацәцахьоугьы здыруада… Зегь зыхҟьаз, снапқәеи сшьапқәеи ҿазҳәоз, исызмырҟатцоз доуҳа мчык сиааиуан.

«Аха мшәан, узыхцәажәо ахҭыс иатцанакуа ауааи уареи шәхала шәакәҳам уи зҭоурыху» – ас слымҳақәа ирҭаѡуеит даҽеа бжьык.

Ус шакәу здыруеит азоуп, сгәы еиқәҳәаланы изыѡуеит ҳәа уажәы напы засыркызгьы. Дзакә уаѡызаалакгьы, аҳәы сгәы даднакылом ҳәа ҳажәлар рҭоурых иатцанакуа уагәҭасыр ҟалома.

Усҟан Аҟәатәи арҭаѡратә цараиурҭа ахԥатәи акурс аҿы стәан. Ҳцараиурҭа иҭаз арԥарцәеи аҭыԥха-

цәеи рахьтә цьара машәыршәа аҳәык-ԥыцьак ракәымзар, зегьы акомҽареидгыла иалан. Шәԥыла рхыԥхьаҳара зларацәаз ала еиҽкаан акомитет, амаҳаныкәгаԥысгьы акомҽареидгыла ақалақьтә комитет аҟнытә даҳзынашьтын Зақараиа ҳәа аҳәы, ашьтахь, ҳ-Цьыԥцьтәылатә еибашьра ианалагоз аламталаз, изласгәалашәо ала апхьа ауниверситет аҽы аиуристтә кафедра деиҳабын, ашьтахь – Қартгәи ауниверситет Аҟәатәи афилиал ҳәа ақыртцәа еиҽыркааз аҽы. Ҳтараиурта акомҽареидгылатә комитет аҽы аԥбатәи амаҳаныкәгаԥс астдунтцәа рахьтә иалхны ирымаз сара сакәын.

Зны Зақараиа дычмазаԥхан, мызкакара дыкамызт. Аҟәатәи артцаԥратә тараиурта акомҽареидгыла акомитет актәи амаҳаныкәгаԥ инапынтцақәа рынагҳара сара исыкәшәеит. Акомҽареидгыла Аҟәатәи ақалақьтә комитет абиуро аилатәарахьгьы неитәс исоуит. Убас имԥапысуаз абиуро аилатәарақәа руак ашьтахь акомҽареидгыла ақалақьтә комитет актәи амаҳаныкәгаԥс усҟан иҟаз Гиви Ҷаҷиа абиуро ачленцәеи уахь инапхьази ҳиман, икабинет ҳандәылтцын, амԥа ааихтцәаны асасааирта «Ритца» аԥадахьшәа, аԥбатәи аихагылаҽы иҟаз «аконцерттә зал» ҳәа изышьтаз ҳныԥналт. Иара апхьатәи ариад ахь дцеит, ҳара агәтахьшәа итацәыз тыпқәак аанкылан ҳнатәеит. Минутқәак рыла азал аҽы унацәа узрыламтцо уаала итәеит. «Концертума иаҳдырбо» ҳәа сиазтцаait исыватәаз қыртуак. Уи даапышәырччашәа иуын: «Иаачҳа, иубап» иҳәеит. Усҟан Аҟәа апсуаа ҳшырацәаԥымызгьы, ас иахьеизоз аҳәык-ԥыцьак ирыдамхаргьы сназыдтәалаша, сзацәажәаша збалон. Акыргьы снапшы-аапшит, аха ахпатәи ариад армарахьтәи акәакь аҽы итәаз Баграт Шьынқәбеи, Гьаргь Зиҳариеи, Шьалуа Инал-Ипеи рнаԥсан аҳәгьы дсымбеит.

Ус апрезидиум ааныркылеит гәыпԥык. Издыруаз ҳәа ирылаз, ашәкәыԥԥцәа реиҳабыс иҟаз Иван Тарба иакәын.

Азал аҽгьы, апрезидиум аҽгьы абарҭ еиқәыспҳьаҙаз аҧсуаа ҳнаҩсан, егьырҭ зегьы гырцәан, қырҭцәан.

Аизара ааиртит Иван Ҭарба.

Убри нахыс схаҽы иаанхаз, исгәалашәо маца-ра ауп сызлацәажәо, иара абраҟагьы уаҟа ирҳәаз – ишырҳәатцәкьаз исзеиҭамҳәар ҟалап. Зегь раҧхьа иргыланы иазгәасҭарц истаху, иара Иван Ҭарба ихаҭа усҟан зынҙа дыҷкәынан, ҩажәижәаба шықәса дырҭым-сыцзаргьы ҟаларын. Амала, илахь еиқәын. Уимоу, ихәда изышьҭымхуа акы ықәҳазшәа ихы икәаҽ дыҟан.

«Иахьатәи ҳаизара хықәкы хадас иамоу аҧсуа газеҭ «Аҧсны ҟаҧшь» аредактор Рушьни Гадлиеи апоет Хәыта Берулавеи «Заря Востока» ианырҵаз рстатиа аилыргара ауп» – иҳәеит аизара аартуа.

Апартиа Аҧснытәи аобласттә комитет аидеологи-азы амаҙаныҟәгаҩ Тускаҙе Иван Ҭарба дааҧхьижәан ибжьы хьыр-вырҙа ҿааиҭит: «Иван Константин-ипа, ҳара ҳазлацәажәараны иҟоу Гьаргь Дмитри-ипа Гәлиа иҭоурыхтә повест «Асасцәа еиқәатцәақәа» роуп».

Иван Константин-ипа раҧхьатәи иажәақәа абас тәамбашақә иҿадырхьып ҳәа игәы иахьаанамгоз акәхап, аҧхьа иихәо иҿамшәошәа дааихәлахеит, аха абырсаатк ахьышәтҳәа ихы дҩахеит, уимоу, уаанҙа ихәда иқәҳаз аидара ықәҳәаны икаижьызшәа, иҿеаириашан, атцәы илазҵаз иахьгьы дымхьаҧшҙакәа, ибжьгьы уажәраанҙа иҭахәаҽеҙа ишыҟаз еиҧш акәымкәа, иҿацаҙа иаагеит:

«Ари азҵаара уахатәи ҳаизараҿы шәалацәажәароуп ҳәа Аҧсны ашәкәҩцәа ианҳадышәҵа, абасала ҳаизара ааҳартырц ҳаҙбеит» – иҳәеит.

«Шәара шәгәааанагара ус иҟоуп, аха ҳара АбНИИ аҿы аус зуа уаха ҳазлацәажәарц ҳаззааиз Гьаргь Гәлиа иҭоурыхтә повест «Асасцәа еиқәатцәақәа» роуп», – ас зҳәазгьы апрезидиум аҿы зҽырбабаны итәаз АбНИИ усҟан директорс иамаз Ратиани иакәын.

Иван Константин-иԥа иҧкәынра ииааизар акәхап, мцаԥшьк ѡаихҟьан, ибжьгьы итцегь иааирҕәҕәан, апрезидиум аҽы итәаз рышҟа даақәгьежьаан, Тускаҙе ихы иқәкны ҽааитит:

«Сара исзеилкаауам, аизара амѡаԥгара здышәтцаз ашәҟәѡѡцәа ҳакәу атцарауаа ракәу?»

Аизара уара имѡаԥга ҳәа Иван Константин-иԥа инапы ишаныртцазгьы, уиазы аҭакԥхыԥәра здытцәҟьаз, Тускаҙе злаиакәыз ала: «Иван Константин-иԥа, уара уоуп знапы ианаҳҭаз, уҽырҭынч, имѡаԥга», – иҳәеит Тускаҙе, уажәраанҙа иара иакәмызшәа атцәы илазтцаз.

Иван Константин-иԥа апылҳатра дшалашәаз идырт, аха ишьҭахьҟа имѡа кын, уахь гьежьышьа имамызт, изаанхаз – егьа иуадаѡзаргьы дызҽалаз амарда ахаларооуп. Ари аѡыза аҭагылазаашьа аан ажьа еиԥш скәараҵоит ҳәа зҽазызкуа, ибгалаԥха апрезидиум аҽы итәоу деимҿырыжәжәоит. Убри аҟнытә, иҿаԥаз ибла иамырбаҙакәа, ибжьгьы ԥьара иааиҭамсҙакәа азал ахь даахьаҳәын, аизара ааиртит. Дызлагаз «Зариа Востока» ианыз астатиагьы, амыцхә даламлацәакәа «аделетантцәа рстатиа» ҳәа азиҳәеит. Нас диаст иқәиргылаз азҵаара иахцәажәарц зҵахыз рышҟа.

Зегь раԥхьа дыкәгылт ууанҙа иҿаԥоз АбНИ адиректор.

«Иван Константин-иԥа, – иҳәеит уи ишҟа ихы наирхан, – аҵоурыхтә повест ҳәа ззышәҳәаз Гьаргь Гәлиа иѡымҵа асахьаркыратә литературахь ус амаҙам – уи ҭоурыхуп. Ус анакәха, уи аҵоурых шааирԥшыз ҳалацәажәароуп. Сара иахьынҙаздыруа Аԥсны ҳәа аҵоурых аҽы хәынҵқаррак аҙбахә зынҙаскгьы иҳәаҙам. Атәыла аныҟамла, аҳәынҵқарра аныҟамла аҳ Қьалышьбеи ҳәа автор зыҙбахә имоугьы дагьаҳым, дагьҳәынҵқарым. Уи ауаа ҕьычны Ҭырқәтәылаҟа изҵиуаз уаѡын. Убас ауп иагьшихәаԥштәу. Аԥсны ҳәа автор дызлацәажәо Қырҵтәыла иузаҟәымтхо акәакь ауп – Кахеҵиа аиԥш, Гыртәыла аиԥш. Уи ус шакәу аҵоурых аҽы ишьақәырҕәҕәоуп. Ус шакәу ибзиаҵәҟьан

идыруеит Гьаргь Гәлиагьы, аха асахьаркыратә литература ҳәа нахьҙтцаны аҭоурых аҿы иҟам-ианым цәырганы аԥхьаҩцәа рхы еилазгоит, изжьоит ҳәа даҿуп…»

Иван Константин-иԥа изымычҳазт атрибунаҿ иқәгыланы ицәажәоз ихы наиқәикын ҿааиҭит: «Ҳара араҟа ҳзыхцәажәо, еилҳаргоит ҳәа ҳазҿу аҭоурых ишадҳәалоугьы, сахьаркыратә ҩымҭоуп. Уиазоуп ара аизара амҩаԥгарагьы ҳарҭ ашәкәҩҩцәа ҳнапы изанырҭазгьы. Уаҟа иззаатгылоу аҭоурыхтә хҭысгьы ҳаизара иалахәу аҭоурыхҩцәа алацәажәап!..»

«Иван Константин-иԥа, аизара мҩаԥызго уара уоуп, – ҿааиҭит еиҭах Тускаҙе апрезидиум аҿы дахьтәаз, – иқәгылан ицәажәо дҭарауаҩуп, игәаанагара ирҳәа».

Аха Иван Канстантин-иԥа апартиа аобласттә комитет аидеологиазы амаҙаныкәгаҩ Тускаҙе иихәаз агәхьаа мкыкәа, уи иахь дымхьаԥшҙакәа, аҭак абас иитҽеит: «Сара сызҿаԥо сгәаанагара сҳәоит ҳәа иаҿу иакәзам… Аԥсны ыкаҙам, шәара аԥсуаагьы шәыкаҙам, шәызустцәада ҳәа ҳҿы зшәаҳарц иаҿу иоуп»…

Атрибунахь дхалоит ҩажәижәабаҟа шыкәса зуҭашаз, аҭоурыхҭцаара хаҭала знап алакыз, ҭара-дыррала занаатс ишьҭыхны измаз аҧкәын ау.

«Ҳаҭыр зқәу ҳнаука-ҭцааратә институт адиректор», – ууанҙа ицәажәоз АбНИИ адиректор ихы наиқәикит, азал аҿы иаатынчрахеит, уимоу, «излеигәаҕьызеи ари аҧкәын идиректор ихы иқәкны дымшәа-дмырҳа абас иажәа ахацыркра», – арҭ ажәакәа дара ирҳәоны исмаҳаит, аха сыкәша-мыкәша итәаз рхы-рҿкәа ирнызбаалон.

«Сыблақәа сыржьоу, ари сара сусуҩы иакәу?» – агәыр аҭа дкылпшны Ерцахә ақәцәа дыкәыԥшуазшәа, ихы имаркәачны, Гьаргь Зиҙариа датәамбаҙакәа иқьышә дыкәтцаны, ҿааиҭит Аԥсуа институт адиректор, ауасцәа зхарԥоу ақәыцьма аԥшра итаны.

«Уи шәара шәусуҩ иакәым, аха Аԥсны аҭоурых аҭтаара знапы алаку, абаҩхатәра змоу ҭоурыхҩуп», – напы-

шьашәала дижәларц даҽызшәа ашырҳәа дҩатцҟьан ҽааитит Иван Ҭарба.

АбНИИ адиректори иареи руардынқәа еивахазшәа ажәа еигәыдтцара иналагахт.

Еиҭах апрезидиум аҿы ҭыгъзаа реиҧш иааилалт.

Еиҭах ақырҭцәа рыгәшәа-мшәа ҳәо, аизара мҩаҧызгоз ахантәаҩы днаиқәымчит Тускаҙе, еиҳа иахьихьуаз икылкааны аҧьыкахыш аҿапсауа.

Адунеиажә уамашәа ишоуп: шьоукы рзы ақәа илеиуа цха-матиуп, даҽеа шьоукы рзы – хаҳәуп. Шәҭахызаргьы шәхы арагәаҧшь ианышәкьа ҳәа аанарго, апрезидиумаа ргьал-пал бжьы имаҳаҙазшәа, иажәа анагзара даҿын Гьаргь Зизариа: «Ашәкәыҩҩы Гьаргь Гәлиа иҭоурыхтә повест «Асасцәа еиқәатцәақәа» аҿы дызлацәажәо ахҭысқәа ҟалеижьҭеи шәи ҩынҩажәи жәаба шықәса ҭуеит. Асовет ҭоурыхҭцаараҿы ишышьақәыргәгәоу еиҧш, ахьзы зхьыршаз аҳ апсуаа ракәым, егьырҭ амилатқәагьы дрымамызт усҟан»…

«Ари ауаҩ еилеиҟәаҟәо закәызеи, ҳажәлар шпеиқәҳархари ҳәа ихәыцуаз Қырҭтәыла аҳәынтқарцәа Қьалышьбеи дрыдкыланы ацәажәара ҟалома»… – ихы укыр итцыхәа узымкуа ас итцҟьаз Аҟәатәи артцаҩратә институт адиректорс иамаз Цулукизе иакәын.

Гьаргь Зизариа ицәажәашьа ихы иалнарҟьазаап. Уи ауп ауасамырҳәыга сҳәоит ҳәа дзаҿызгьы.

«Ҩажәихәба нызқьҩык апсуаа еизганы Апсны иақәлаз атырқәцәа рыр пхьазцаз Апсҳа Қьалышьбеи ижәлари ипсадгьыли ракәымзар иихьчоз зустцәадаз?» – Гьаргь Зизариа деицрашәан Цулукизе иахь даахьаҳәт.

Уинахыс иҟалаз аитаҳәара уадаҩуп. Амш ашәшьы хыланы, алакытца ҭырлашьцаа маҷ-маҷ ишычкәаҳауа, нас иаалырҟьаны идыды-мацәысны ақәаршаҩы кыдыбганы ишлеиуа еиҧш, уажәрааҙа апрезидиумаа ирыхьзеи ҳәа ишрыхәаҧшуаз азалгьы тҟәацит.

Усҟан ауп ианыздыр, апсуаа ари аизарахь изаарымгаз. Иван Константин-ипагьы, сара Гиви Ҷаҷиа ишыс-

зиуз еиԥш, аԥхьа Тускаҙе диԥхьан аобком ахь дышнеигаз, уантә диман аизарахь дшааиз. Ус акәмызҭгьы, егьырҭ аԥсуа шәкәыцәагьы, агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аусзуыцәагьы аизараҷы иҟамлоз…

Ашьха гылазшәа еилалт…

Азал акәакьқәа зегьы рҟнытә, ахәац рҟәаҟәақәа ирхьыршьызшәа итҟьаны, аҙәи-аҙәи еиҷаԥо, атрибунаҷы иқәгылаз Гьаргь Зиҙариа азҵаарақәа ирҭон. Урҭ рахьтә схаҷы иаанхаз акык-ыбак:

«Аԥсны Қырҭтәыла иакәакьҙам ҳәоума иуҳәарц иуҭаху?» «Аԥхази» ҳәа аҭоурых аҷы зыҙбахә аанхаз қырҭцәаҙами?» «Ари Аԥсны ҳәа узҷу Қырҭтәыла акәакь аҷы жәытә-натә аахыс иашьагәыҭҵәҟьаз ышә шықәса рнаысан Нхыҵ-Кавказнтә илбааз «аԥсуицәа» ракәу, «аԥхази» ҳәа изышьҭаз ақыртцәа рабашьтра акәу?»

«Уара ухаҭа ужәла Зиҙариа – қыртуа жәлаҙами?»

Гьаргь Алықьса-иԥа арҭ иқәрыԥсаз азҵаарақәа рҭакқәа ҟастоит ҳәа иҽазикит, аха дара ииҳәоз иазымзырыкәа дыԥхьыржәжәааua ианалага, уимоу, даҽа-шьоукых напышьашәала атрибунахь инеины дықәыргарашәа иандәықәла, деилашәеит, ибжьгьы ирҷацеит. Нас дҟаԥшьҙа дааибакын, ариаҟара иқәрыԥсаз азҵаарақәагьы деиладырыԥынтзар акәхап, зназы иҷы акит, нас инапы ҟьаны атрибуна ааанижьт…

Арахь аизара ахантәаыы Иван Константин-иԥа хазы дырзыҟажомызт… Апрезидиум аҟнытәгьы, азал аҟнытәгьы Гьаргь Зиҙариа азҵаарақәа изҭоз дырҷаԥон, иныскылап ҳәа даҷын.

Иҟалашазгьы сеидру, апартиа Аԥснытәи аобласттә комитет аидеологиаз амаҙаныҟәгаы Тускаҙе дымгылазтгьы. Уи данырба, аԥхьа апрезидиумаа рҽеиқәыркит, ашьҭахь – азал аҷгьы иааҭынчрахеит, ишырҳәо еиԥш, амҵ цыруазар амҵәыжәыцәа рышьтыбжь уаҳаратәы. Ус ауп ишыҟоу дара рмилаҭтә ҷыдара – раԥхьа узыргылаша маҵурак умазар, уҷаԥхьа ихырхәоит, уи амаҵура анаа-

нужьлак – рышьҭыхь уеидырхоит. Аха дара рзы Тускаҙе аматҷура ду змоу ҳәа акәзамызт ишихәаԥшуаз, аиҳарак ҳара иаҳтәу уаҩуп ҳәа акәын. Аиашазгьы, аԥсшәа идыруан, аԥсышәала дцәажәон ҳәа шьоукы-шьоук ахьҙы ихьдыршарц иаҷын, арахь аиҳараҙак убри иҩызцәа рыла акәын ақырҵцәа аԥсуаа ассимилиациа рзура иазкыз рполитика Аԥсны изламҩаԥыргоз.

Убри инадҳәалан Гьаргь Алықьса-иԥа Зиҙариа иԥсы анҵаз исеиҳәахьаз ажәабжьк сазаатгылоит.

...Изласгәалашәо ала ахҵыс ƙалеит иаҳхысыз ашәышықәса ԥшьынҩажәатәи ашықәсқәа рыламҵалаз. Уск атцыхәала Қарҵ сыƙан. Аƙәаƙа санаауаз аҳаирплан аҷы исықәшәеит Гьаргь Зиҙариеи Станислав Лакобеи. Станислав аҵоурыхтә наукақәа ркандидат ҳәа адиссертациа ахьихьчоз иƙазаарын. Амҩан Гьаргь Алықьса-иԥа абас сеиҳәеит:

«Зны Дырмит Гәлиеи, Баграт Шьынқәбеи, Шьалуа Инал-Ипеи, Хәыхәыт Бҕажәбеи, сареи Тускаҙе дҳаԥхьан, икабинет аҷы ҳидикылт. Днахыкәша-аахыкәшашәа иуын, ҳазнеигаз азҵаатәы ашƙа диасит. «Ҳарҵ аԥсуаа, – иҳәеит иара ихаҵагьы ихы наҳадкылан – амилатқәа, ажәларқәа зегьы аҩада, ацивилизациахь ахалара ианаҷу аамҵазы, ԥхьаƙа аԥшра ацынхәрас, ҳхьаҳәны ажәытәрахь, ҳашьҭахьƙа ҳаихоит. Изхысҳәааua, амцхә ажәа шәзасыршьри, ара инхо егьырҵ амилатқәа зегьы ҳаҳҭныкалақь ишашьҭоу «Сухуми» ҳәа ауп, ҳара ус акәзамкәа «Аƙәа» ҳәа иаҳкит. Убри азҵаара иазкны апартиа аобласттә комитет агәааанагара шәлымҳа аҟынза иназгарц снапы ианыртцеит – аԥсуаа ҳазхьынҳалан иаҳку «Аƙәа» акәымкәа, егьырҵ иҳаланхо амилатқәа зегьы шашьҭоу – «Сухуми» ашƙа ҳаиасырц.

Тускаҙе ари иҳалаижьыз ҳзымбатәбараха ҳзеиҷамԥшуа, ҳахқәа ҳақәыжь, ҳанкахәыцуа ҳаатәеит, азәызатцәык ида – Дырмит Иосиф-иԥа Гәлиа мцак ицралан дҳәытцәы-ҳәытцәуан. Тускаҙегь дгәеиҵан, «Дырмит

Иосиф-ипа, иухьи?» ҳәагь диазҭааит. «Сатамзааит, аха сгәы акы ытҵалт, исылшом атәара» иҳәан, игәы кны дындәылтцны дцеит.

Уи ихы ацәигеит, аха ҳара иҳапсыхәоузеи ҳәа еита ҳнеиҽапшы-ааиҽапшит.

«Гьаргь, уара уалага», – иҳәеит Тускаҙе даасҿапшын.

Ахы зыкәшәаз иеипш, сеитҵаҕәгәа сҩагылт.

«Шәара ишәҳәазгьы саҳаит, аха сара даҽа ажәалагалак ҟастцар стахуп», – сҳәеит.

«Алашә иитаху иҩ-блак, ҳара ҳажәалагала атцкьыс еиҕьу уҳәозар, иаҳтаху уи ауми», – иҳәан, даасҿапшит, дара ирыхәаша бзиарак сҳәоз цьшьа ихы-иҿы нықәлашаан.

«Уажәы Аҟәа, уашьтан Гәдоута, нас Очамчыра ҳәа ҳнахыкәша-аахыкәшо, хазы-хазы ирххо иҳама ҳзықәу, ҳаалаган «Апсны» ҳапсахып «Абхазиа» ҳәа, уиалагь зегь збахоит», – сҳәан атәара сҿыназыскит. Тускаҙе ишьтахьҟала алаапк ицҳазшәа дхәааит: «Сара исарҳәахьан, аха агәра згомызт, иахьа еилыкка избеит уара ушпровакатору...» – уи инацтцаны, ихы насыкәкны исыкәиҳәацәаз сҿы итагзаны исызҳәом. Сара схалагь сакәым – Баграт Шьынқәбагьы, Хәыхәыт Бҕажәбагьы, Шьалуа Инал-Ипагьы иҟалаз рзымбатәбарахан, ирҳәо рҽамшәо инеиҽапшы-ааиҽапшит. Тускаҙе урт гәеитазар акәхап: «Шәаргьы Гьаргь ицшәыргызуазар акәхап... шәыжәлар атыша ахыкә ишхыкәшәыргылаз шәбаҙом... Ихжәаны жәларак рус аҙбара ауҙом. Уи зны еилышәкаашт. Шәхгьы шәасышт, аха аамта шәзыргьежьран иҟаҙам», – иҳәан, сара саанкылан, дара дрытцаҟьан идәылицеит. Сара усгьы аҳхытцра сышьтнахт, сахьаго сагааит ҳәа сиҽапшуа стәан. «Уаала, уажәы ара сара исоуҳәаз зегьы ак бжьамыжьҙакәа Акаки Иван-ипа Мгелаҙегь иауҳәоит», – иҳәан, симан икабинет ҳандәылтцт. Мгелаҙегь еицәаз сеиҳәеит, аха Тускаҙе иааста днавагыла-авагыло, адипломатиара иуит.

Иахьамзар уатцәы санбаргои ҳәа сыпшын, аха сеиқәхеит. Иҟалап Сталин иҧсра сыхәазаргьы.

* * *

Гьаргь Гәлиа итоурыхтә повест «Асасцәа еиқәатцәақәа» инадҳәаланы Аҧсни аҧсуааи ртоурых алацәажәара иазкыз аизара ҩ-саатки бжаки инарыцны ицон.

Ақыртцәа ирҳәац рхәон.

Аҧсуаагь урт ишырҿагылаз ирҿагылан.

Сара хыхь иазгәастахьеит, абриаҟара аамта аныбжьала иҟаз шыҟатцәкьаз иҳәатәуп ҳәа. Ус ишыҟатцәкьаз иаҳҳәозар, аизара ахы инаркны атцыхәаҟынза ақыртцәа ирҿагылатцәкьаз Иван Константин-ипа Тарба иакәын.

Уажәраанза ишазгәастахьоу еиҧш, Гьаргь Алықьса-ипа Зизариа инапы ҟьаны атрибуна данықәтц нахыс уаҳа акгьы иҿалеимгалеит.

Иқәгылеит иара убас Шьалуа Инал-Ипеи Баграт Шьынқәбеи.

Усҟан АБНИ аҿы аус зуаз ақыртуа тоурыхҩы Антелава иқәгылара аиҳараҙак иззикыз Аҧсни аҧсуа жәлар ртоурыхи азтаатәқәа ракәын. Уигь Аҧсны Қыртәыла акәакь ауп ҳәа шышьақәирҷәҷәозгьы, Кахетиеи Гыртәылеи иааныркылоу атып еиҧшуп зҳәаз ақыртуа тарауаа дырҿагыланы, «Қыртәыла атерриториаҿы Аҧсны ичыдоу атоурыхтә тақы амоуп» ҳәа азгәеитеит.

Аизараҿы иқәгылан ицәажәаз аҧсуа тарауаа ахәшьара ахьритоз хазы дырзаатгылеит Шьалуа Инал-Ипеи Баграт Шьынқәбеи. Уи иҳәеит: «урт рықәгыларақәа рҿы ирҳәарц иртахыз сзеилымкааит» ҳәа. Цоуп, урт еиҳараҙак излацәажәоз ажәытәза аахыс аҧсуаа рдацпашә Аҧсны ишаларсу атәы зҳәо аҧсуа жәлар рфольклори, ажәытәзатәи рҿапыцтә ҳәамтақәеи, аҧсуа бызшәа – ажәытәзатәи абызшәақәа ишреиуоу ракәын, аха…

Аизара шааиртыз еиҧш, атцыхәтәажәа ҳәаны иазыркызгьы Иван Константин-ипа Тарба иакәын.

Аԥхьа дшалагаз аиԥш итцыхәтәажәаҽгьы, аизараҽы иқәгылаз ақыртуа ҭарауааи акритика шырзиуц ирзиуит. Иахьа иԥьасшьоит, уааиҙа дызмырцәажәоз, иҽаԥоз, атцәы илазҭцоз атцыхәтәажәаҽы хыхьтә аҙәы акоманда риҭазшәа (шәиќәатц, иитаху иҳәааит, уашьҭан иареи ҳареи ҳаибабап ҳәа рарҳәазаргьы ауеит) еиқәышьшьы иахьтәаз.

* * *

…Ари аизара мҩаԥысижьҭеи, хыхь ишысҳәахьоу еиԥш, ҩынҩажәи жәаба шықәса инарыцуп. Ҳәара аҭахума, усҟан уатәи ахҭысқәа шеилыскааузи иахьа ишеилыскааузеи еиԥшым. Урҭ ахҭысқәа ишахәҭоу еиԥш реилкаареи ахәшьара рыҭареи рзы зегь раԥхьа иргыланы иара Аԥсны аҭоурыхгьы ҭҵааны, ухатә гәааанагара ҭәҭәагьы умазароуп. Усҟан, изызҙарызеи, уиаќара сазыќатцамызт. Убас шакәугьы, уи аизараҽы иқәгылаз ҳаԥсуа шәќәҩҩцәеи ҳҵарауааи ахәҭакахьала, Иван Константинипа Ҭарба, Гьаргь Алықьса-ипа Зиҙариа, Баграт Уасилипа Шьынқәба, Шьалуа Денис-ипа Инал-Ипа хазы-хазы ҩажәижәаба шықәса ирҭымсыцызт. Гьаргь Зиҙариеи Баграт Шьынқәбеи 1947 шықәсазы иаартны КПСС Ацентр Комитет аидеологиазы амаҙаныќәгаҩс иќаз Кузнецов иахь ашәќәы рыҩхьан. Уаќа имшәа-имырҳа ирҳәон Қыртәыла Аԥсни аԥсуа жәлари рганахьала имҩаԥнаго аполтика – аԥсуаа рзы иассимилиациатә политикан ишыќалаз, ахәҭакахьала, аԥсуа школқәа аркны аԥсуаа рхәычқәа қыртшәала атцара дыртцара ишалагаз; Аԥсны аԥсуа милаҭтә ҭыпхьыҙқәа ԥсахны ақыртуа ҭыпхьыҙқәа шрыртаз; аԥсуаа рыжәлақәа ақыртуа-цәа шырхартцо, ишқыртуартәуа; аԥсуаа милатк раҳасабала рыкәхра, рныртцәара ишаҽу.

Усҟан азы урҭ аҩыцьагьы зынҙа иҵкәынцәаҙан. Қартќа иганы мызла инкылан ирыман. Ажәакала, Қырттәылеи ақыртцәеи рҽагылара иаанагоз рдыруан. Уи аганахьала, ус уҳәар ауазар, аԥышәа рыман.

Иван Константин-иԥа Ҭарба изы ари раԥхьатәи қәгыларан, раԥхьатәи ҽагыларан. Аха даҽеа-ганкахьала, иара иҭагылазаашьа зегь реиҳагь ишәарҭан. Иагьа умҳәан Аԥсны ашәкәыцәа дырхадан. Уи аматцура ду ашҟа инарышьҭуаз зегьы рганахьала дара ирыдгылаз уаҩызар акәын. Ус дыҟоуп, макьана ҷкәынак иоуп ҳәа ргәы иаанаган ауп уи аматцура дзахадыргылазгьы. Аха ари аҽены рыбла иабоз рызхамтцо, дцьашьаны ихәаԥшуан. Иԥьашьаны ихәаԥшуан, избанзар, 1937-тәи 1938-тәи ашықәс еиқәатцәақәа рышьтахь изызҳаз аҽар ақыртшәа зхатәы бызшәа еиԥш ицқьаны изҳәоз аԥсуа ҽар – аинтеллигенциа ҽыц еиҽызкааз рхатарнак Иван Ҭарба ҳара иаҳаазаз, ҳара даҳтәуп ҳәа ишихәаԥшуаз, иаартны, акгьы агәхьаа мкыкәа, аҳәгьы игәхьаа мкыкәа дырҽагылт. Аиҳараҳак, апрезидиум аҽы итәазгьы, азал аҽы итәазгьы еилазгаз аизара мҩаԥызгаз Иван Константин-иԥа Ҭарба ихымҩаԥгашьа акәын.

Сара иахьагьы исгәалашәоит, шықәсқәак рнаҩсан Аҟәатәи арцаҩратә институт аҭоурыхтә факультет аҽы аҭара аныстцоз, Қартынтәи дааны «Қырттәыла аҭоурых» аматәар иазкны алекциақәа иҳазрыԥхьоз апрофессор бырг Зимистарашвили зны снаидыртәалан исеиҳәаз: «Аԥсуааи ақыртцәеи ҳабжьара иҟоу агәынамҳарақәа рҽы ахарара зду ақыртцәа ҳауп. Шәыххь аагеит, шәареи ҳареи ҳаишьцәоуп ҳәа шшәаҳҳәо, ҳаақәгьежьаан, ари адгьыл – қыртуа дгьылуп, шәара шәҭоурых ҳәа акгьы ыҟаҳам, ҩышә шықәса рнаҩсан Нхытц-Кавказнтәи шәылбааит, ара жәытә-натәҳа аахыс инхоз ақыртуа абшьтра «абхазы» шәылаҳҩаны, рыхьҳгьы шьҭыхны шәаақәгылт, шәара шәыхьҳтцәҟьа «аԥсуицы» ауп ҳәа ҭоурыхла ирцабыргны ахытҳәаақәа ҳама ҳлашәҽагылан, иҳартцабыргуеит ҳәа ҳалагеит. Уара удац-ԥашә ыҟаҳам ҳәа уазҳәо, егьа иҽабызшәа хаазаргьы дуцәымыҭхоит, уиҽагылоит. Ус ҟашәтцоит шәаргьы, ииашангьы иҟашәтцоит», – иҳәеит.

Ҳлектор иажәақәа зысгәалашәаз, хыхь зыҙбахә ҳалацәажәоз аизараҽы Иван Константин-иԥа Ҭарба ахықә аҽы даннарга, иаахтны дахьырҽагылаз ауп, иаахтны рҽагылара иара изы даараҙа ишшәарҭазгьы.

Адырԥаҽенытцәкьа апартиа Аԥснытәи аобком апленум аҽы ажәахә ҟазтцаз Мгелаҙе Иван Ҭарбагьы, Гьаргь Зиҙариагьы, Баграт Шьынқәбагьы, Шьалуа Инал-Иԥагьы «урҭ буржуазиатә националистцәоуп» ҳәа рзиҳәеит.

Уиижьҭеи абриаҟара аамҭа бжьысит. Иван Консантин-иԥа идунеи иԥсаххьеит. Аԥсны акәзаргьы, ҳаԥхыҙ иалашәар иҳазхамҭашаз ахҭысқәа ҟалахьеит. Егьырҭ зегь ракәым, аҭыхәтәантәи ҳцьынцьтәылатә еибашьра мацара шаҟа аҭанакуазеи. Убриаҟара зхысҳәааува, ҳанҽаз, ҳаныҷкәынцәаз иҟаҳҭоз ахәшьарақәа даҽеакала избо салагеит.

«Адунеиажә цәгьа уеижьагоуп» зҳәазгьы, адунеи аиҽартәарақәа зегьы, аватцкьарақәа зегьы инацәақәа рыла еиԥхьызышьшьааз, избаз, иҭызтцааз иоуп. Аԥсуаа иҳамоуп ажәаԥҟа: «Аҙиас алеира гәышԥыла иааныскылоит ҳәа иаԥгылаз аҙы дагеит» ҳәа. Убри аҙиас ихытцны алеира еиԥшын, 1937-тәи ашықәс еиқәаҵәа инаркны 1953 шықәсанҙа (Сталин иԥстазаара далтцаанҙа) асовет аамҭа рхы иархәаны ақыртцәа аԥсуаа рнапахьы ҳнаргарц ишьақәдырҕәҕәаз асистема. Уи асистема абзоурала ауп «ажәлар раҕацәа» ҳәа рыхьзтцаны аԥсуа интеллигенциа иааитцагылаз иреиҕьқәаз аарылхны ишҭадырхаз…

Сара истахын, Гьаргь Гәлиа иҭоурыхтә повест «Асасцәа еиқәаҵәақәа» аилыргара иазкны аизараҽы, Иван Ҭарба Абраскьыл еиԥш акы данымшәаҙо дшыҟаз ашьтахьгьы ус даанхарц… Аха ишырҳәо еиԥш «Ар ирнымиаз дхатца ҕәҕәоуп». Аҙәы изы акы уҳәарц азы иара иҭыԥаҽ ухы наган иҟаитцаз ззыҟаитцаз аҭанҙа иеилургароуп, иунурроуп.

Сеиҭагьежьуеит Гьаргь Гәлиа иҭоурыхтә повест анеилдыргозтәи ахәылпаз ашҟа. Еиҭа схы иасырҳәар стахуп ҳажәлар рҽаԥыцтә ҳәамҭа: уи ахәылпаз аҽы Иван Константин-иԥа Ҭарба дзымбаз «иан лымгәа дҭоуп»…

Патреҭк аҭоурых, мамзаргьы Қарҭ имҩаԥгаз арратә парад азы ажәақәак

Қарҭ имҩаԥган ар рпарад. Уи зызкыз Қырҭтәыла ахьыԥшымра амш азгәаҭара акәын. Ҳусс иалои, дареи ҳареи наунагъа ҳшеиԥыртцра ҳаиԥыртцхьеит ҳәа рныҳәа зынҙаск ҳаламцәажәаҙаргьы ауеит. Ус ҳагьыҟәон, Қырҭтәыла ахадас ҳәа иахьа урҭ ирымоу, Аԥсыҟа ихы рханы, ауасцәа зхарԥоу ақәыцьма аԥшра иҭаны, ҽырхыԥәымтца дымцәажәазҭгьы. Уи аҟынгьы даанымҿаскәа, ибыз ҟадыць аҕәра аа҂ыхны иҿышәшәоз иажәақәа ақәыцқәа рылмыҳәҳәозҭгьы… Ихы зниҟьара изымдыруа, дмыԥәшәаха даацәыртцны, амтц-мҩас иазытцҟьо изизхьаԥштәуи, иаци-иахьеи даабама, насгьы иара ихала иоума, абри дреиҕьын ҳәа рҳәынтқарра иахагылахьоу рахьтә аҙә данузрылымкааула, зынҙаскгьы изилацәажәатәуи ҳәа шәҳәар ауеит. Иҟалап шәиашазаргьы, аха урҭ ируа-ирҳәо рдацқәа ҳара ҳҟынҙа имааҙозар…

Ус анакәха, маи 26 иазкыз рныҳәа иадҳәалоу, ҳара иҳацрасуа зцаатәқәак ҳарзаатгылоит цаҟа.

Адунеиажә уамашәа ишоуп: шьоук рзы икыдыбганы илеиуа ақәа цха-матиуп, да҂еа шьоукы рзы ахаҳә кыдыбганы ауп ишлеиуа, – ҳәа аҳәоит аԥсуаа ҳажәаԥҟа.

Альфеи Омегеи, ганкахьала мацара урызхәыцыр, агеи ашьхеи рыбжьоуп. Абырзенцәа рҿы Альфа – раԥхьатәи нбануп, Омега – цыхәтәантәиуп. Убас шакәугьы, адунеитә литератураҿы аныки абыки ирыхшаз реиԥш еицуп, ирзеиҟәыҵхом. Излеиҟәыртхари цакыс ирымоу – «ахы инаркны атцыхәанҙа» ҳәа акәзар.

1918 шықәса маи 26 азы Қырҭтәыла хазы иҟоу ихьыԥшым ҳәынҭқарроуп ҳәа аназхарҵоз – амраҭашәарахьтәи аҳәаа Ԥсоунза инаргахьан. Аԥсны Қырҭтәыла иузаҟәымтхауа акәакь ауп ҳәа изышьақәырҷәҷәазгьы убриазоуп.

Уи ус шакәым аилкааразы, Альфеи Омегеи рзы ишаҳҳәаз еиԥш, ахы инаркны аҵыхәанза ирзаатгылатәуп. Уаҟа еилкаахоит, «рдацқәа Аԥснынза иааҙоит» ҳәа хыхь изаҳҳәазгьы.

Ҳаиасып, нас аҭоурых ашҟа.

1917 шықәса октиабр азы Урыстәыла аимпериа еилаҳаит. Қырҭтәыла аменшевикцәа анапхгарахь инеит, Аԥсны амчра – Жәлар Рсовет анапаҵаҟахь инеит. 1918 шықәса апрели маии рзы ҩынҩажәа мшы инарыцны Жәлар Рсовет ахаҭыпан Аԥсны амчра абольшевикцәа, ахәҭакахьала, Аԥсны Ареволиуциатә Комитет анапаҵаҟа иҟан. Уи хадара азиуан Ефрем Ешба. Ус шыҟалаз, арҭ ацәаҳәақәа равтор февраль 27 азы искьыԥхьыз «Аԥсуа газеҭ «Аԥсны», насгьы уи акәша-мыкәшеи» ҳәа зыхьзу сыстатиа аҟнытә иаазгоит цәаҳәақәак абраҟа: «Уи аныҟалаз 1918 шықәса алагамҭаз ауп. Асовет Урыстәыла арратә ҧба дук Аҟәатәи асқьалахьы имааикәа, амшын агәаҷы иааҭгылт. Гәыԥҩык амшынуаа анышьқәа инарҭалан, агаҷахь иҙхытцын, ақалақь иналалт. Актәи адунеитә аимериалисттә еибашьра иалахәыз, «абнауаа рдивизиа» ҳәа изышьҭаз ачерқьезцәа рыла еиҷкааз архәҭаҷы шәҩык инарыцны зхатәгәаԥхарала уахь инеиз аԥсуаа ирылаз, «Аихатә цьар» аиура иаԥсахахьаз Емхаак агаҷа длеи-ҩеиуа дахьаваз дрықәшәеит.

Асовет Урыстәылатәи арратә ҧба амшынуаа руаҙәк Аемхаа дааникылан, ичынқәа ижәҩа иқәижәеит, иорденқәагьы игәышԥы иамижәжәеит.

Аемхаа Урыстәыла иахырҳәаз аҳәынҭқар изы иҷеимшьуазаргьы ҟаларын, уи изы мацарагьы акәхарымызт ачерқьезцәа рдивизиаҷы дзеибашьуаз, аха абас

иахьизныҟәаз хьмыӡгшьаны, инаган тапанча аатԥааны амшынуаѡ дышьны дыбналт. Рхы-ргәы итаҙамкәа ари аѡыза арыцҳара иақәшәаз Урыстәылатәи арратә ҕба акаԥдан идтцала уи аҕба абзарбзанқәа Аҟәа илақәыркын, «амра ҭашәааназа Аемхаа дыкны дҳашәымҭар, шәықалақьгьы шәаргьы шәҟәыбаса шәықәахҵоит» рҳәеит. Ҳаицәажәап ҳәа дара рахь инеиз Аԥсны Жәлар Рсовет ахатарнакцәа (урҭ зегьы ҭауади аамстеи ракәын) анырба зынза иҿаҳәатәхеит: «Ҳара ҳзацәажәо абольшевикцәа роуп, уаҳа азәгьы дҳадаҳкылом» рҳәеит. Жәлар Рсовет Аԥсны абольшевикцәа рхада Ефрем Ешба дрыԥшаан «амчрагь удкыл, Аҟәагь еиқәырха» ҳәа иарҳәеит.

Ефрем Ешба амчрагь идикылт, Аҟәагь еиқәирхеит. Асоветтә Урыстәылатәи арратә ҕба Аҟәа ааныжьны иацца, Жәлар Рсовет ҳәа уааназа иҟаз рҭыпахь игьежьырц рҭаххазаргьы акәхап, амала, Аԥсны цьара азәык-ѡыцьак ракәымзар, абольшевикцәа ишьақәдыргәгәаз Асовет мчра зларыдыркылаз ала, уахь инармышьтит.

Аԥсны Жәлар Рсовет ҳәа уааназа еиҿкааз рыѡнутҟа Қырҭтәылаҟа ихьаԥш-кәаԥшуаз хәѡык «абольшевикцәа Аԥсны ралцараҿы шәҳацхраа» ҳәа ашәҟәы рыманы маҙала Қартҟа ицеит. Абар даргьы: Гьаргь Константинипа Чачба, уи иаб иашьа Алеқсандр Григори-ипа Чачба, Мелтон Емхаа, Астамыр Инал-Ипа, Алеқсандр Заԥшьипа. Арҭ аԥсуа депутациа иалаз зегьы ҭауади-аамыстеи ирхатарнакцәан.

Ирҳәоит дарбан уаѡпсызаалак иԥстазараҿы знык иадамхаргьы машәырк импытцҟьоит ҳәа. Аха ужәлар наунагӡа рҿы зкуа амашәыр ҳаҕоу импытцҟьааит…

Убри аѡыза рымпытцҟьеит абра хыхь зыӡбахә цәыраагаз ҭауади-аамыстеи рхатарнакцәа. Усҟан Қырҭтәыла аԥшәмара зуаз аменшевикцәа, алашә иитаху иѡ-блак ҳәа, уи акәын иззыԥшыз, рыԥхыӡ иалашәар ирызхамтцаша ҟалеит.

Аԥсуа ҭауадцәеи аамыстцәеи рхаҭарнакцәа ргәыпк, аматцура ахьрымпытцҟьаз иацәгәааy, ауа-иуа кьынтыжә маҟа ҳәа агырцәеи ақыртцәеи дареи злеиларсыз иахҟьоу здырхуада, «шәҳацхраа абольшевикцәа рыԥәцаразы» ҳәа еишьҭала Қарҭ иахьнеиз, иреигәыргьан ирыдыркылт, иагьырхатцгылт. Усҟан урҭ зызхәыцуаз атәы аилкаара уадаԥуп, аха ирымпытцҟьаз аус иахьа уажәраанҙагь ақыртцәа аԥсуаа иааҳҷаркуеит. Ҭамаз Надареишвили изкны Дали Џьоцьуа Қарҭ иҭлыжьыз «Абшьҭрала» ҳәа зыхьҙу лышәкәаҷы иану урҭ рсахьа абас атԥаԥуп:

«Ари асахьа, Аԥсны жәытә-натә аахысгьы Қырҭтәыла иузаҟәымҭхо акәакь шакәу азы шаҳатра зуа паспортуп»…

1918 шықәсазы Қырҭтәыла зегьраԥхьаҙа акәны Аԥсны иақәлеит, аоккупациа азнауит анаҳҳәалакь, «дара аԥсуаа иҟартцаз аҳәарала ауп ҳара уахь ҳашнеиз» ҳәа Аԥсны Жәлар Рсовет ахьҙала хыхь зыҙбахә ҳҳәаз аҳәара иҟартцаз зну ақьаад ааyҷаркуеит. Убри ақьаад ақыртцәа Аԥсны иацрытцаанҙа бираҟтцас иркызаауеит, рҷы зырцәажәо документуп ҳәа ирыԥхьаҙоит.

* * *

Знык иаҳҳәахьоу еиҭаҳәо, хыхь иаагаз афактқәа рылацәажәара аҭахума? Ҳара ҳтәала иаҭахуп. Иаҭахуп, избанзар, жәытә-натә аахыс ҳацәгьа-мыцәгьамзар, ҳабзарҙык зымҳәац инаганы рнапы иадыркит «Аԥсны Қырҭтәыла иузаҟәымҭхо акәакь шакәу азы ипаспортуп» ҳәа ззырҳәо адокумент.

Убри адокумент иатцагылан ауп 1918 шықәсазы ақыртцәа Аԥсны аоккупациа шазыруз…

Убри адокумент уасхырс иҟатцаны ауп Сталин 1931 шықәса рзы Аԥсны автономиак аҳасабала Қырҭтәыла изладиҳәалаз…

Убри адокумент иатцагыланы ауп аԥажәижәабатәи аԥынԥажәатәи ашықәсқәа рзы Амраҭашәарахьтәи Қырттәылантәи жәа-нызқьԥыла ихыртцәаны нхара ҳәа Аԥснықа излааргоз…

Убри адокумент шьҭыхны ауп ақыртуа ҭоурыхѡцәа Аԥсни аԥсуа жәлари рҭоурых ырҟатцы-мытцуа, дара ишырҭаху ала иааѡуеит ҳәа ишаҷу.

Убри адокумент иатцагылан ауп 1992 шықәса август 14 рзы ишҳақәлаз…

Атцыхәтәаны, убри адокумент ркуп азоуп иахьагьы «Аԥсны Қырҭтәыла иузаҟәымҭхауа кәакьуп» ҳәа изыҳәҳәо…

Саакашвилигь арратә парад аҷы Қырҭтәыла аруаа ихы рықәкны «сшәыҳәоит шәсыцхраарц, шәнызықьѡыла ақыртцәа рыѡнқәа рахь, Аԥснықа рыргьежьраҷы» ҳәа изырҳәаз…

Уи адокумент знапы атцаѡны, маӡала Қарҭ ицаны, усҟантәи Қырҭтәыла аиҳабыра рҷаԥхьа иқәызтцаз ирыбзоураны ауп, аменшевикцәа рыр Аԥсны излақәлаз, уигь азмырхакәа Ԥсоунӡа инаӡаны, уаҟа ртәыла амраҭашәарахьтәи аҳәаа ауп ҳәа ишьақәыргәгәаны, Қырҭтәыла ахьыԥшымра зларыларҳәаз…

Уиижьҭеи шаҟа аамҭа бжьысхьоу жәбоит, Аԥсны ахьыԥшымра шаҟаѡ ақәыӡхьоу, зықьѡыла ҳҭеицәа ршьа шкатәахьоу шәдыруеит, Аԥсны де-факто ахы иақәиҭаҳтәхьеит, аха иахьа уажәраанӡагь убасҟан Қырҭтәыла атерриториа ҳәа Аԥсны налатцаны ирҳәаз макьаназы лакьысра амамкәа иҟоуп.

Аԥсадгьыл аԥсахра – иагьакуп, иагьыѡбоуп. Ауаѡы дарбанызаалак иаииашьа ихатцашьоуп рҳәоит ажәлар.

Аӡәы, аибашьраан ихы изымдыруа, ихы дамыхәо дыхәны дшышьҭоу аҭа димԥыхьашәоит. Ауаа зегьы рыгәқәа еиԥшым, згәы ԥшқоу, зшьамхы ԥсыҷеу, згәы ҭрысуа рахьтә аҭа иҳәатәахьы ииасуагь ҟалалоит. Уигь Аԥсадгьыл дачарҳәаѡхеит ҳәоуп иааиаго.

Аха ус акәымкәа, Аԥсны Жәлар Рсовет ҳнапаҷы иҟан, иара убриалагь – Аԥсны анапхгара азҭоз ҳара ҳакәын, уи атып абольшевикцәа иаҳцәыргеит, аха еиҭа ҳнапаҷы иаагароуп, жәытә-натә аахыс аԥсуаа иҳаҭацәоу

ақыртцәагь ҳацырхырааны ҳәа урт рахь аҳәара ҟазтцаз – Аԥсни аԥсуа жәлари наунагӡа ирчарҳәаҩцәаны иаанхоит атоурых аҿы. Уиазоуп, ус бзиа дук ҟартцазшәа Карт иахьнеиз итырхыз рпатрет, излаҳаҳаз ала, Қырттәыла аҳәынтқарратә музеи аҿы икыдтцаны ирымазаап «Аԥсны – Қырттәыла иузаҟәымтхауа акәакь шакәу азы шаҳатра зуа атоурыхтә документ» ҳәа атцаҩны.

Ганкахьала, урт ҳаԥсуа тауади-аамыстеи рыжәла дуқәа рымоуп. Урт ажәлақәа рхатарнакцәа ҳ-Цьыԥцьтәылатә еибашьра аан рхы-рыԥсы иамеигӡакәа иҳақәлаз ақыртцәа ирҿагыланы еибашьит, рыҩнутцҟа иҟоуп ҳ-Аԥсадгьыл зхы ақәызтцазгьы. Абриаҟара заххәо, зыжәлари зыԥсадгьыли чарҳәара рзызуа жәла рымаӡам ҳәа ауп.

Ачачбақәа, Аемхаа, Инал-Ипа, Заԥшь-ипа уҳәа ажәлақәа аԥсуа жәлар рзыгәдуун, ус наунагӡа иагьаанхоит.

Нодар Ломоури:
«Багаԥшь зыхьӡала дцәажәода?»

Аԥсни Қырҭтәылеи, аԥсуааи ақыртцәеи ҳабжьара, абар уажәшьҭа 1994 шықәса раахыс абжьаҟазацәа шҳабжьагылоугьы, ҳаимак ӡбашьа амоуцт, ҳара ҳтәала, азҭцаатәы шықәгылоу ала, ӡбашьа аиурангьы иҟазам. Зегьы зыхҟьоу, иахьа уажәраанӡагьы иаахтны иҳәам 1992 шықәса август 14 инаркны 1993-шықәса сентиабр 30 рзынӡа ҳабжьара имԥаԥысуаз аибашьра ахьӡ. Уи аибашьра аԥсуаа ҳзы – Ԥьынԥьтәылатә еибашьран. Даҽеакалагь уи ахьӡ злаххәари – х-нызқьԥык инарыцны ҳцеицәа ҳ-Аԥсадгьыл рхы ақәыртцазар?!

Аха, даҽеа-ганкахьала, усҟан Урыстәыла апрезидентс иҟаз Борис Ельцини Едуард Шеварднаӡеи злеизааигәаз ала, насгьы аибашьра аламҭалазы Дагомыстәи реиқәшәараҿы, аԥыԥьагь еиқәышаҳаҭхан Қырҭтәыла Аԥсны иақәлазар аибашьра ахьӡ дара ишырҭахыз еиԥш ишьақәдмыргылоз. Урҭ аԥыԥьагь, дара ирыхҟьаны аибашьра злахацыркыз ала, хьӡыс иарҭеит «Қырҭтәылеи Аԥсни реимак» ҳәа. «Аибашьра ажәа зынӡаск ирҿадмыршәт. Избан? Избанзар, аибашьраан аԥхьа ижәылаз рыӡбахә ҳәатәын. Рыӡбахә ҳәатәын изжәылаз зуҭцәоугьы. Ижәылаз хьӡыс ирауаз «агрессорцәа» ҳәа акәын, изжәылаз Рыԥсадгьыл ахьчараз абԥьар шьҭырхзар – уи иаанаго, урҭ Аԥьынԥьтәылатә еибашьра рзыҟалеит ҳәа акәын. Ҳара аԥсуаа аибашьра ианалага раԥхьатәи амш азы ицәырыргаз ажәа «аимак» ҳақәшаҳаҭымхар акәын, аха, рыцҳарас иҟалаз, уи ахаҭыԥан, дара иҳадыргалаз

ажәа иаҳҭахы-иаҳҭахым ҳамҵасны иаҳкит. Иахьа уажәраанӡагьы икаҳмыжьыцт.

Ус акәымкәа, иарбан еиҧыларазаалак, иарбан еицәажәаразаалак, иреиҳаӡоу аҩаӡараҟынӡагьы «аимак» ажәа ахаҭыҧан ҳабжьара имҩаҧысыз «еибашьроуп» ҳәа ҳаҟәгылозҭгьы, ацәыкәбар маҷ-маҷ ахаҳә шкылнаҵәо еиҧш, ҳара ҳтәы ишаҳҭахытцәкьаз иаҳзамыргаргьы, аибашьра ғәғәа шаҳҳаагаз адунеи уажәшьҭа иаҳахьазаарын. Уи акы.

Аҩбатәи. Аҧсны автономтә республиканы Қырҭтәыла иалан асовет аамҭазы ххәоит. Абраҟагьы ҳиашаӡам, ҳаға игәырпса аҟаҵара ауп иаҳҳәо ииаанаго. Избанзар, «автономиа» ажәа ииаанагои автономтә республика ҳаман ҳәа иаҳҳәои еиқәшәаӡом, еинаалашьагь рымаӡам.

«Автономиа» – зхатә зҵаатәқәа зхала изыӡбо ҳәа ауп ииаанаго. Аҧсны автономиан Қырҭтәыла Сталин ианалеиҵа 1931 шықәса инаркны 1936 шықәсазынӡа. Нестор Лакоба иавторитети «адунеи ажәларқәа рвожд» Сталини иареи реизааигәареи ихы иархәаны, Бериа дшиҩагылазгьы, хаала-мчыла Аҧсны азҵаатәқәа ара Аҧсны ирыӡбон. Наҟ-наҟгьы ус инасыгӡоит ҳәа Нестор Лакоба даналага, Сталини Бериеи неицәажәан – дырҧырыргеит. Уи нахыс, Аҧсны иаҵанакуаз имаҷӡоу азҵаатәыҵәкьагьы иахьырыӡбоз Қарҭ акәын. Ус анакәха, Аҧсны иамаз «автономиа» лахьҧыракыган. Ишыҟаҵәкьаз иаҳҳәозар, 1936 шықәса инаркны 1992 шықәсазы Аҧьынҵьтәылатә еибашьра иалагаанӡа Аҧсны Қырҭтәыла иаколониан. Ақырҭцәагьы – аҧсуаа ҳзы иколонизаторцәан. Абригь иахьа уажәраанӡа адунеи иаҳзамырдырц.

Абарҭ аҩ-зҵаарак уажә убриаҟара сзырзаатгылаз, убарҭ азҵаатәқәа рыӡбара ахьҳалымшаз рхы иархәаны Қырҭтәыла аполитологцәа, аҭоурыхҩҩцәа лассы-лассы акьыпхь аҟны иқәгыло иалагеит, уимоу ҽыҷәҷәала

ицәажәоит, адунеигь ууанҙа ишыржьоз еиҭа иаҳжьоит ҳәа рҿазыркуеит.

Убас, ҳазну ашықәс маи мза 1 азы Қырҭтәыла аҳәынҭқарратә газеҭ «Свободная Грузия» аҧы дықәгылеит ақыртуа ҭоурыхѡѡцәа «дуқәа» ҳәа зыҵбахә рҳәало ируаҙәку, аҭоурыхтә ҭцаарадыррақәа рдоктор Нодар Ломоури.

«Ала шуеит – аҿы ҳәуеит» ҳәа ҳажәлар ражәаҧҟа снықәныҡәаны зназы ахцәажәара иаҧсам ҳәа агазеҭ наҡ иныкәсҭеит, аха нас иаалырҟьаны исгәалашәеит ҳ-Цьыныцьтәылатә еибашьраан игәамбзиара иахҟьаны Аҟәа иаҳцәалаханы иҡаз ҳаҧсуа ҭоурыхѡѡы ду Шьалуа Инал-Ипа ипара баны, диҧагыланы ҷтыҙәҙәаала дихцәажәо, «Идемократиатәу Аҧсны» ҳәа усҟан Аҟәа Иури Гавва иҭижьуаз игазеҭ аҧы Ломуори дшықәгылахьаз… Аиҳараҙак изихымгаз «Аҧсуаа ретно-культура аҭоурых азҭаатәқәа» ҳәа иаҳҳысыз ашәышықәса хынѡажәижәабатәи ашықәсқәа рзы Ш. Инал-Ипа иҭижьыз иусумҭа ду ауп. Усҟан аҭак изҭашаз автор иакәын, аха уи – акы игәабзиара уашәшәыран, ѡбагьы – Аҟәа далахан дыҡан, ипа заҵәгьы Гәымсҭа нырцә аҩа диҧагылан, ажәа-заҵәык иадамхаргьы иҧытҷьар, уи акәын ирҭахыз, дагьадыргон. Ус сҳәеит ҳәа, аибашьраҧы аиааира иаагаз ала Нодар Ломоури ихала иакәымкәа, Қырҭтәыла зегьы аҭак рыҭан.

Убас шакәугьы, итҵәымыҷ жьакцаны ауп иахьа уажәраанҙагьы сгәы ишало Ш. Инал-Ипа зҭак аҡатҵара дахьымҙаз уи астатиа.

Абар уажәгьы, нарцәынтә деиқәыхьшәашәа ибжьы ааѡуашәа ауп Нодар Ломоури деиҭашаацәыртҳыз. Аҧхьа Ш. Инал-Ипа ишәҡәы акәын изхымгоз, уажәы изхымго – Аҧсны ихьыпшым ҳәынҭқарран иҡаларц азы аҧсуаа рыкәпара акәзаап.

«Аҧсуа сепаратистцәеи урҭ ирыдгылои иаахтны ирҳәоит аҧсуаа жәытә-натә аахыс рхатә ҳәынҭ-

қарра рыман ҳәа, ус анакәха, ҳхатәы ҳәынтқарра «ашьақәыргәгәара» азин ҳамоуп ҳәа иқәгылоуп» – абас ихацыркит Нодар Ломоури истатиа.

Арҭ ицәаҳәақәа залаҳкааз, амца ахьидыркыз мацараз акәзам, иқьышә ҳақәтцаны, дубеи ихы баны дахьцәажәо ауп. Уарла-шәарла, цьара азәык-ѡыцьак машәыршәа ирыламшәозар, ус ауп ишыҟоу Қыртҭәыла аполитологцәеи, аҭоурыхѡѡцәеи, ашәҟәыѡѡцәеи уҳәа зегьы.

Егьырҭ зегь ракәым, арҭ ацәаҳәақәа равтор 2004 шықәсазы агазеҭ «Республика Абхазиа» ианысҭаз астатиа «Бедиа – ахьтәы цьам», амца инаркын ақыртуа ҭарауаѡ, анаукаҟәа рдоктор Ҭамаз Саникизе саргьы, аҧсуа жәларгьы, Аҧсынгьы ҳцәа ҳхыхуа дықәгылт, уажәрааназа зызбахә ҳамаз агазеҭ «Свободная Грузия» аҿы. Иахәҭаз аҭак, ҭоурыхтә фактла ишьақәыргәгәаны иаииаҳа, уиижьҭеи аҿапа иҿартцазшәа ҿымтзакәа дартәеит. Абри аҟара саланагалан изысҳәо, ақырҭцәа ус ауп ишыҟоу рҟазшьа: ирҳәо иахәҭоу аҭак анырмаҳалак – еиҳагьы рыҿедырбабоит.

Уажә ҳазлацәажәо истатиаҿы Нодар Ломоури анаѡс абас иѡуеит:

«Они (т. е. абхазы. - *Б. Т.*) открыто обманывают тех, кого хотят привлечь на свою сторону, искажая и историю, и сегодняшнюю реальность».

Ҳалагап аҧсуаа «аҭоурых еиларгоит» ҳәа ииҳәаз иажәақәа рыла.

Ҳара аҭоурых аилагара акәым ҳзышьҭоу, ақыртцәа ирблыз, мамзаргьы ирцәахыз аҭоурыхтә хытцхыртақәа рыпшаара, рцәыргара ауп. Убас иаагозар ҿырпштәыс, ҳазну ашықәспхьазара актәи ашәышықәсазы аҧсуаа зхылтцыз абшьтрақәа руак «аҧсилаа» рызбахә ҳәан, аѡбатәи ашәышықәсазы – «абазгаа». Изҳәазгьы аҧсуаа ракәзам, усҟантәи Римтәи аҭоурыхѡѡцәа роуп. Аҧсилаа ртәы иҳәеит актәи ашәышықәсазтәи римтәи

аҭоурыхԥҳы Плинии; абазгаа ртәы иҳәеит аԥбатәи ашәышықәсазтәи Римтәи аҭоурыхԥҳы Арриан. Абар Арриан ишиԥуаз: «Аԥсилаа ҳәынҭқарс ирымоу ихьзуп Иулиан...», «абазгаа – Рисмаг», «асаныгцәа – Спадаг». «Ҳәынҭқарцәан иҟазтцаз Рим аимператор иоуп».

Ҳарҭ аԥсуаа ҳхы иҭаҳамҳәааҙеит, ас зԥыз Плинии (актәи ашәышықәсазы) Арриани (аԥбатәи ашәышықәсазы) роуп.

Амала, Нодар Ломоури аԥсуаа иаҳҭо зтцаатәы-заҭцәык ауп: Рим аимператор актәи ашәышықәсазы аԥсилаа аҳәынҭқар дызлариҭарыз Аԥсилаа Рҳәынҭқарра ыҟамкәан? Иара убастцәкьа, аԥбатәи ашәышықәсазы Абазгаа Рҳәынҭқарра ыҟамкәа ҳәынҭқарс Рисмаг дырхаиргыларызу? Еиҭаххәоит, ҳарҭ аԥсуаа иҟам-ианым ак цәытцҳаԥшаарц ҳаҷҙам, хыхь ҳазлацәажәаз актәи аԥбатәи ашәышықәсқәа рзтәи Римтәи аҭоурыхԥҳцәа иԥны иаҳзаанрыжьыз роуп.

Араҟа иаагарц ҳҭахуп аԥсуа ҭарауаԥ-аҭоурыхԥҳы Алықьса Луман-иԥа Папасқьыр 2005 шықәсазы итытцыз иусумҭа ду «Ажәытәтәи аурыс литератураҷы обезаа шаарԥшуи Аԥсны аҭоурых азтцаатәқәеи» 284-тәи адаҟьаҷы иану «565 шықәсазтәи Иустиниан Актәи иҳәынҭқарра ахсаала». Аҭоурых еилаххәарц, мамзаргьы азә даажьап ҳәа акәзам ҳгәы иҭоу, ус ҳзалагари иара ахсаала еибга-изԥыда иахьанҙа еиқәхазар. Ахсаалаҷы ҳара иаабоит Аԥсны амраҭашәарахьтәи аҳәаа Тамантәи адгьылбжьахалеи Азовтәи амшыни рҟынҙа ишыназоз. Амрагыларахьтәи аҳәаа акәзаргьы – Фазис (Рион) азиас аҟынҙа инаҙон. Машәыршақә акәзамзаап Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа, мамзаргьы Византиа аимператор Иустиниан Актәи ихаан уи ҭоурыхԥҳы хадас имаз Прокопи Кесариантәи «Фазис азиас Азиа иахьатцанакуа амрагыларахьтәи ахықә аҟны ибераа нхоит, Европа иахьатцанакуа амраҭашәарахьтәи ахықә аҟны – апсилаа нхоит» ҳәа зиԥызгьы.

Иара убастцәҟьа ауп Аҧсны ахоура-ҭоурақәа шаабо, иара хыхь зыҙбахә ҳҳәаз А. Папасҟьыр ишәҟәаҷы иаа-го «Ажәбатәи ашәышықәсазтәи Урыстәылеи уи акәша-мыкәшазтәи атәылақәеи рхсаалаҷгьы».

Ҳара иаадыруеит Нодар Ломоурии уи иҩызцәа ақыртуа ҭоурыхҩцәеи анкьа мыцхәы изымҭасны иркуаз ажәытә ҭоурыхтә хытцхырҭақәа, аиҳараҙак Вахушти ишиҭахыз ала «ирҽеиз» «Қырттәыла аҧстазаара», уажәы иаазқәылаз мап ацәыркуа ишалагаз. Мап ацәыркуа иалагеит, избанзар – дара ирҷагыло аҭоурыхтә хытцхырҭа ҷыцқәа цәырҭт. Уи азоуп истатиаҷы абас занитцазгьы: «Аҧсуа ҭоурыхҩцәа аҭоурыхтә хытцхырҭақәа рҷы ирбо аҭоурыхтә факт мацарақәа ирымтцасуеит…»

Ҳара иахьынҙаадыруа, аҭоурых злаҧырҭо, изларыҩуа аҭоурыхтә хытцхырҭақәа рҷы ирбо аҭоурыхтә фактқәа рыла ауп. Аха, Нодар Ломоури излеиҳәо ала, уажәшьҭарнахыс аҭоурыхтә фактқәа рыгәхьаа ктәҙамзаап, урҭ «ажәытәра иагазаап». Избанзар, аҭоурыхтә факт – аҭоурых дара ишрыхәо ала инарҳәыаарҳәны изыҩуа, аҭоурых-мцы анапы аҭа, ашьапы аҭа изырҭабыргырц иаҷу аҷаҧнаҽуеит.

Изааҙарызеи, Аҧсны аҭыхәтәантәи жәохә шықәса рзы ауп ҳамшәа-ҳмырҳа, иаахтны ҳҭоурых ҳалацәажәартә аҭагылазаашьа аныҟала. Ууанҙа, асовет аамҭазы, қарҭаа Аҧсны иахадыргылоз аҧсуаа, аҭоурых аганахьала, ақыртцәа ирҧырхаго цьара ажәа кьынаак, ажәа хәахәак зҷытҟьоз, адырҩаҽенытцәкьа апартиа Аҧснытәи аобком абиуро аҷы изтцаара ықәгылон.

Иара уажәгьы ус иахьыҟам Нодар Ломоури амца ицранаҭоит. Уи азоуп Аҧсны Ахада изы абас зиҩуа: «Весьма опасными являются безапелляционные заявления самозванного вождя абхазских сепаратистов Багапша, сделанные им в начале 2007 г. в Москве (это тоже не случайно, что в Москве!), согласно которым свое стремление к независимости «население Абхазии» или

«абхазский народ» решил еще в 1999 г. От чьего имени говорит Багапш? О чьем решении он заявляет?»

Абраҟагьы Нодар Ломоури игәы ԥызжәо, ԥыхьа асовет аамҭазы апартиа Аԥснытәи аобком актәи амаҳаныҟәгаѡцәаҟәак ишыҟарҭалоз еиԥш Аԥсны Ахада Сергеи Уасил-иԥа Багаԥшьгьы иахьыҟаимҭаз ауп, иаахтны иаҳҳәозар, дара дахьрыдымгылаз ауп. Башаҳа атҵәы алатҵаны азҵаара ыҟәиргылоит Нодар Ломоури: «Багаԥшь зыхьҳала дцәажәода?», «Иарбан қәтҵароу уи зыҳбахә имоу?» Сара издыруеит ҳполитологцәа, ҳҭоурыхѡѡцәа иахәҭоу аҭак ширҭоу. Аха урҭ снарԥыѡлан уажәнатә иҟастарц сҭахуп урҭ азҵаарақәа рҭак. Аԥсны Ахада зыхьҳала дцәажәо Аԥсны жәлар роуп, апсуа жәлар роуп; дзықәныҟәо ақәҵарагьы – 1999 шықәсазы Аԥсны ихьыԥшым ҳәынҭқарроуп ҳәа жәлар зегьы ирыдыркылаз ақәҵара ауп. Аԥсны Ахада иҷаԥхьа иқәгылоу зҵаатәы хадақәоуп урҭ. Изааҳарызеи, амца рзыркуагьы уи ауп.

Дара ртәала ирылшо зегьы ҟартоит ҳажәлар ракзаара иаԥырхагахарц. Ус акәымзар шәазхәыцы, Аԥсны Ахада ҷеихәшәтәра Москваҟа данца, шаҟа ишьклархәаз: зны «ахәшә ирҭеит» ҳәа рылартеит, аха уи шымцыз анаапш, икәаратан, ркьыԥхь аҷы даҷа зҵаатәқәак цәырыргеит. «Аԥсны Ахада иҟамзаара ихы иархәаны уи ихаҭыԥуаѡ Р.Ҳаҷьымба аҭакԥхықәратә ҭыԥқәа рахь инаишьҭит иара итәқәа» рҳәахт. Уигь аиашара аганахь ишыҟамыз анаапш, Аԥсны Аԥыза-министр иахь ихьаҳәт… Кылҳарак ԥшааны аԥсуаа салк ҳазрыбжьатҵозар ҳәа иахьаҷу ауп абриаҟара изытҵәитҵәиуа.

Урҭ ирзеилымкааит, еилыркаарцгьы иҟам дара ианырҷагылатәхо, аԥсуа жәлар рхала ракәымкәа, Аԥсны жәлар зегьы азәк иеиԥш ишеидгыло, хҭак ишеицҭадыршәуа.

Убас шакәугьы, хаҭала сара сгәы еихьызшьуа даҷа-зҵаатәыкгьы саламцәажәар ҟалом. Лассы-лассы ҳполитологцәа, ҳҭоурыхѡѡцәа, ҳашәҟәыѡѡцәа, ҳпублицистцәа ирҳәо саҳахьеит: урҭ (изҷу ақыртцәа

роуп) рыԛәгыларақәа зегьытцәԛьа рҭак аԛатцара абаҭаху ҳәа. Рҭак аныԛаҳамҭа – ҳрыԛәшаҳатхеит ҳәа ауп ишыгәныркыло. Рзеиԥш ԛазшьа (еиҳа ииашахоит – рмилаттә ԛазшьа ҳҳәар) злаадыруа ала, уи аѡыза аҭагылазаашьа анроу – аԥыжәара аагеит ҳәа ргәы ҭәҭәахоит, рыбжьы иацлоит, ржәыларагь еихарҳауеит. Ишәгәалашәыршәа аҳәса-ахацәа еибархатцаны «Сақартвело», «Сақартвело» ҳәа иҳәҳәо-иԛаауа ҳақалақь ишалаз, аха аидыслараԛынӡа ианнеилак – ирҳаны ишыѡуаз… амшын рыҽшарҭоз….

Абриаԛара зхысҳәааua, акьыԥхь, арадио, ателехәаԥшра зҳәаз еиԥш рԛны рыԛәгыларақәа рҭакқәа ԛатцамкәа иныжьлатәым. Ицәгьам ҳәа сгәы иаанагоит, ҳаԥсуа жәлар ҳаԥсуа радио еиҳа излазыҵырѡуала, ҳаԥсуа телехәаԥшра еиҳа излахәаԥшуала, урҭ рҿы мызкы ахь знык акәзаргьы ҳполитологцәеи, ҳҭоурыхѡѡцәеи, ҳпублицистцәеи реиԥыларақәа, реиҿцәажәарақәа еиҿкаалазар.

Абриаԛара ҳзырҳәо Аԥсны аҭоурых ирԛатцымытцуа рԛырԛы иахьылахаз ауп. Ус ԛартцалоит Аԥсны аҭоурых аҭцаараҿы ҳаԥсуа ҭоурыхѡѡцәа рганахьала аҿагылара ҭәҭәа роуааӡа. Сара сызҿу – ҭоурыхтә фактла ишьақәырҭәҭәоу аѡымҭақәа раԥҭцара ҳалагааӡа. Изаазарызеи, иаҳҳысыз аѡажәатәи ашәышықәса аѡбатәи азыбжазы иҳамаз ҳҭоурыхѡѡцәа дуқәа: Ш. Инал-Ипа, Гь. Зиӡариа, З. Анчабаӡе инциклопедиатә ԥцамҭақәоуп ҳәа ззуҳәаша аусумҭа дуқәа ҳзаанрыжьит. Урҭ ирылдыршаз ахәшьара ду аҭоуп, ус иагьаанхоит. Амала, ҳара иаҳҳамыштроуп урҭ раԥҭцамҭақәа анырыѡуаз, иантытцуаз, асовет аамҭаз шакәу. Егьа рургьы, егьа рҳәаргьы Асовет Еидгыла акоммунисттә партиа имѡаԥнагоз амилаттә политика изаваломызт. Уи ауп А. Папасқьыр усҟантәи аамҭа амҳәыр рнымԥшыр залшом ҳәа зиҳәазгьы. Ирҭахы-ирҭахым, ақыртуа жәлари аԥсуа жәлари жәытә-натә аахыс еицынхон, рҭоурых акуп, ркультура акуп ҳәа рымѡыр ауамызт. Аиҳараӡак

уртқәа зныԥшыз З.Анчабазе иҩымтақәа роуп, убриазоуп иахьагьы Қыртгәыла бираҟтцас ихьз шьтыхны изыркуу. Ус акәымкәа аԥсуаа ртоурых, ркультура ишыҟатцәҟьаз иаасырԥшуеит ҳәа зҽазызкыз, хыхь зызбахә ҳҳәаз аԥтцамта ду аԥызтцаз Ш. Инал-Ипа Қыртгәыла «акорифеицәа» ҳәа тцарауаас ирымаз зегьы иҽадыргылт.

Абриаҟара зысҳәо, Нодар Ломоури, Мариам Лордқипанизе, Гиви Тцулаиа уҳәа ақыртуа тоурыхҩцәа Аԥсны атоурых аттцаараҽы, аԥтцараҽы дара змырцәажәаша, рҽы еихазкша, злакьысра рылымшо тоурыхтә фактла ишьақәыргәгәоу атоурыхтә ԥтцамтақәа ҟароуп.

Иахьазы уи аҩыза аусумта аԥтцара зылшаз Алықьса Папасқьыр иоуп, сызҽу «Ажәытәәи аурыс литератураҽы Обезаа шаарԥшуи Аԥсны атоурых азтцаатәқәеи» ҳәа 2005 шықәсазы итытцыз иусумта ду ауп. Уажәшьта маҷ тцуам итытцижьтеи, аха иахьа уажәрааназагьы аҽапа рҽалазшәа ақыртуа тоурыхҩцәа рбжьы мгацт. Рбжьы мгацт избанзар, иаҽадыргылаша ҳәа акгьы рымам.

Арахь, ҳара аԥсуаагь ҳԥьоушьартә ауп ҳшыҟоу, уажәы аабыкьа агазет «Аԥсны» ианаҳтцаз ҳашәҟәыҩҩы, ҳтцарауаҩ Борис Гәыргәлиа истатиатәы ҳамҳәозар, инартбааны, зегьы рганахьала итгтцааны аҙәгьы ибжьы ақәимыргацт. Аԥсны атоурых аттцаараҽы амҩа ҽыц ҳзырбо ашәҟәы ҽымтрала ауп ҳшаԥылаз.

Тцарауаҩык, тоурыхҩык иаҳасабала Пауле Ингороҟва ақыртцәа ихә ҳаракны иршьазомызт, «аԥсуицәа ҩышә шықәса рнаҩсан Нхытц-Кавказынтәи илбааны, ууанза араҟа инхоз ақыртуа абшьтра «абхазы» ассимилиациа рзуны, рыхьзгьы дара ирхыртцеит» ҳәа дықәгылаанза. Уинахыс уи дышьтырхит.

Хыхь, аԥсуаа ҳԥьашьатәуп ҳәа зысҳәаз, иаҳхысыз ашәышықәса хынҩажәатәи ашықәсқәа рзы ҳаԥсуа тцарауаа З. Анчабазеи, Ш. Инал-Ипеи, Х. Бгажәбеи уи итеориа аҽагылара шрылашазгьы, иԥыххааса ишықәыртцазгьы, ԥшьынҩажәатәи ашықәсқәа рынтәамтазы ақыртуа шовинистцәа Пауле Ингороҟва деиташьтырхт.

Сара стәала, Пауле Ингороҟва итеориа мацара акәым аус злоу, ақыртуа ҭоурыхҩцәа Аҧсны аҭоурых алацәажәара дара рзы игәаҧыуацәан, зышьҭыхра рцәымгу акы акәны иҟалароуп. Иаагозар, А.Папасқьыр ишәҟәы ирҟытцы-мытцуа ишырку еиҧш, алацәажәара шырцәыуадаҩу еиҧш.

Сеиҭагьежьуеит, ҳарҭ аҧсуаа ҳцьашьатәуп ҳәа исҳәаз ажәа ашҟа. Ақыртцәа змырцәажәо, рҿы еихазгәо абри аҩыза аҭоурыхтә усумҭа иаҧтцоу, Гьаргь Зиҳариа ихьз зху апремиа аиуразы акандидатурақәа анықәдыргылоз, уи автор иҙбахә цьаргьы ирымҳәеит.

Ари ҳастатиаҿы изныкымкәа аҙбахә ҳҳәахьеит «Аҧсуаа ретно-культуратәи рҭоурыхтәи зтцаатәқәа» ҳәа зыхьзу Ш. Инал-Ипа ишәҟәы. Ашәҟәы злаатуа редакторс иамоу М. А. Коростовцев истатиаҿы иҩуеит абас:

«Скрупулезно, обективно, весьма добросовестно автор подчеркивает разноголосицу в том или ином вопросе и очень осторожно и деликатно указывает на несостоятельность взглядов и мнений того или иного исследователя, всегда обосновывая свою весьма лаконичную критику конкретными фактами. Этот историографический аспект исследования и изложения пронизывает всю книгу и является, бессмертно, очень сильной и творческой стороной монографии».

Академик М. А. Коростовцев арҭ иажәақәа А.Папасқьыр ишәҟәы иазкны иҩушәа ауп ишықоу.

* * *

«Совершенно возмутительными являются последние заявления сепаратистов, неоднократно повторяемые и русскими политиканами, о «геноциде» абхазов, осуществленном Грузией. Помилуйте, о каком геноциде идет речь!»

Абас азтцаара ықәиргылт апатын Ломоури, иҟатцатәуп атак. Ҳагьалагап атцыхәтәантәи амҳацьыррала. Амала,

баша ажәала акәымкәа, аҭоурыхтә фактқәа рыла, хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиԥш, аҧыхәтәантәи аамҭазы аҭоурыхтә фактқәа шиҵәымԥугьы. Урҭ аагоит ҳаԥсуа ҭоурыхɷɷы ду Гьаргь Зиҳариа иусумҭа «Амҳаҵьырреи XIX ашәышықәсазы Аԥсны аҭоурых апроблемақәеи» аҟнытә:

«Значительной была роль Грузии и грузинского народа в этой войне (т.е. в войне 1877–78 г.г. - *Б. Т.*). 63 сотни пеших и 39 сотен конных милиционеров– всего 18385 человек из Грузии приняло участие в ней. Было организовано также народное ополчение – вооруженные отряды населения несли военную службу. Всего во время рассматриваемой войны в Грузии за оружие взялись свыше 25 тысяч. Кроме того, действующей армии оказывали помощь продовольствием, фуражом, транспортировкой оружия и т. д. Только в 1877 году население Тифлисской губернии выставило 1342 подвод, 1441 фургон и 2582 лошади, при соответствующем числе рабочих».

«10 мая 1877 г. форсированным маршем из Орпири был выдвинут отряд генерала Алхазова (Алхазашвили). Часть отряда Алхазова уже находилась в селе Атара». «Войска Алхазова по нижнему течению Кодора дошла к селе Адзюбжа. Здесь 18 мая произошло жесткое сражение. 24 июня в село Гуп и в село Ткуарчал была направлена колонна Алхазова, которая после 11-ти часового боя взяла Ткуарчал и сравняла его с землей. 1 июля через Галидзгу направилась в село Поквеш. Местность между Галидзгой и Моквой была очищена от абхазцев… Колонны в строгости исполняли данные им предписания сжечь все находящиеся на пути деревни, истребить всех и обратить захваченное в свою пользу. Особо следует отметить отчаянное противодействие жителей села Джгерда. Лучшая часть абхазской молодежи легла на поле брани. В этих боевых операциях отличились 1-й и 2-й кутаисские пехотные отряды и кутаисский конный полк. Общее

руководство боевых действий в Абхазии осуществлял генерал князь Нижерадзе…»

Абас ауп Аԥсны аԥсуабжьы ыҟәмыѡуа ишыҟалаз.

«…Страна абхазцев страшно опустошена. Богатейшая в мире страна, начиная от реки Моквы и кончая Гудаутами, Гаграми, Пицундой обратилась в пустыню» ҳәа аѡуан усҟантәи аамҭаз «Тифлисский вестник» (№191, 4 сентября 1877 г.). Абри ашьҭахь ауп Гогебашвили «Кем заселить Абхазию?» ҳәа истатиала данықәгылаз. Ари азҵаара аҭакгьы иаармариан иҟаиҵеит – агырцәа рыла.

Абри ашьҭахь заҟа хкы, заҟа гәаҟра, заҟа гәырѡа…

Аха ус егьа иҟазаргьы, апатын, Нодар Ломоури, ашкәакәа егьа иушәыргьы ахааназ еиқәатҵәахаҳом…

АԥСНЫ АЗХАТЦОУП

Аԥсуа ҳәынтқарра азхатцара – ҭоурыхтә хҭыс дуззоуп

Иахьазы Аԥсни Аахытц-Уаԥстәылеи Урыстәылатәи Афедерациа анаѡс иазхартцахьеит даҽеа х-ҳәынтқаррак: Никарагуа, Венесуела, Науру.

Амала, екскурск аҳасабала акәзаргьы иазгәаҳтарц хҭахуп аҭоурых аҿы Аԥсуа Ҳәынтқарра зқьы шықәса рнаѡсан ишазхартцахьаз. Ҳара зыҙбахә ҳамоу аабатәи ажәахатәи ашәышықәсақәа рзы Кавказ зегьы ырхыцхыцуа иаақәгылаз Аԥсҳацәа Рҳәынтқарра ауп. Усҟангьы, адунеи зегьы аҿы иаарылукаартә иҟаз аҳәынтқарра ду Византиа, мамзаргьы Амрагыларахьтәи Римтәи Аимпериа – раԥхьа Аԥсуа Ҳәынтқарра азхатцара акәым, иаҿагылангьы еибашьит. Ҳара ҳтәала ари ҟалеит Аԥсҳа Леон иԥа Дмитри ихаан. Уи Аԥсҳас дыҟан 825 шықәса инаркны 861 шықәса азынҙа. Аҭоурых аҿы уи аанхеит абас: «Аԥсуа Ҳәынтқарра ҳәа зхы иазызҳәаз ицҟьа-шәҟьа иаагоит ҳәа ѡынѡажәа нызқьѡык рҟынҙа ар зҭаз Византиа аҕбақәа Аԥснықа идәықәлеит. Иахьынҙаиашоу здыруада (ус заххәо – Аԥсуа Ҳәынтқарра иагоз аиааирақәәа зегьы, аԥсабара амчқәа рыбзоурала иҟалазшәа ақыртуа ҭоурыхѡѡцәа акырцьара ишеилархәаз еиԥш, абраҟагь убас ҟартцеит ҳәа ҳгәы иахьаанаго ауп), ус заххәо амшын цәгьахан, Византиаа аарла рԥсы ацәганы ианыҙхытц, аԥсуаа ѡарыжәлан ицҟьа-шәҟьа иргеит» ҳәа ахьырҳәаз ауп.

Уинахыс, Византиа мчыла Аԥсны рнапы атцаҟахь анагара шзалымшоз анырба аибашьра мап ацәыркит,

ажәакала адипломатиарахь ииасит: Аԥсуа Ҳәынҭқаррагь, Аԥсуа уахәамагь азхарҵеит. Уи ус шакәу еилыхха ирныԥшит Византиа апатриарх Николаи Мистик Аԥсҳацәа Константин Ахпатәи Гьаргь Аҩбатәи ажәабатәи ашәышықәсазы ирзааишьҭыз ашәҟәқәа.

1259 шықәса рынахыс Аԥсуа Ҳәынҭқарра иамаз азхатцара ацәыӡит. Ус ҳҳәеит ҳәа, Аԥсуа Ҳәынҭқарра азхатцамызҭгьы 1459 шықәсазы Франциа агерцог Филипп Бургундиатәи иахь Амрагыларахьтәи Қырҭтәыла аҳәынҭқар Георги аабатәи абас иҩрызу: «Ҳарҭ амрагыларахьтәи аӷьырсиан тәылақәа ҳееидкылан Константинополь шьҭызхыз аҭырқәцәа ҳарҷагылан ҳақәгылоит. Сара, ақыртуа ҳәынҭқар Георги, иқәсыргылоит ҩынҩажәа нызқьҩык ар; Ермантәыла аҳәынҭқар иқәиргылоит ҩажәа нызқьҩык ар; Аԥсҳа Рабиа ҳақәиргәыҕт иашьцәеи, ивассалцәеи, иареи иқәдыргыларц ҩажәижәаба нызықьҩык ар».

Аԥсны усҟан хазы иҟаз, иазхатцаз ҳәынҭқаррамызҭгьы абас иҩрызу мрагыларахьтәи Қырҭтәыла аҳәынҭқар Георги аҩбатәи?

Абри аҭоурыхтә факт ануп Зураб Анчабаӡе «Аԥсны абжьаратәи ашәышықәсҟәа рзтәи аҭоурых аҟнытә» ҳәа зыхьӡу иусумҭа.

Уи ашьҭахь, ажәаатәи ашәышықәса анцәамҭеи азежәтәи ашәышықәса алагамҭеи рзы Қьалышь Ачачба Аԥсҳас данықаз – еиҭа Аԥсны аабоит иазхатцаз тәыланы. Ус иҟамызҭгьы, 1810 шықәса февраль 17 азы Урыстәыла аимператор Алеҟсандр Актәи Аԥсны хазы Урыстәыла ишалалаз азы иманифест иҩрызу?

Ус акә, егьыс акә, 1865 шықәсазы Аԥсны Аҳра ҳәа иамаз ахьӡ ахыхын. Убасҟан ауп, ҳара ҳтәала, азхатцарагьы анацәыӡ.

Уи аҩыза аҭагылазаашьа зегь раԥхьа иргылаӡны зхы иазырхәаз ақыртцәа роуп. Урҭ ирылшоз зегь ҟартцеит 1877-1878-тәи ашықәсҟәа рзтәи аҭыхәтәантәи

амҳаԥыррааи аԥсуаа рԥсадгьыл иқәцаны Ҭыркәтәылаҟа рдәықәтцаразы. Уи акәын изҽыз аурыс ҳәынтқар ир рыматәа зшәыз, ѡажәихәба нызқьѡык зхыԥхьаӡара наӡоз ақыртцәа, Нижераӡе ҳәа зыжәлаз аинрал инапхгарала.

Аԥсуаа рыбжеиҳараѡӡак рԥсадгьыл иқәцаны Ҭыркәтәылаҟа иандәықәыртца, итацәыз Аԥсынтәылаҟа агырцәа ааганы рнырхара азакәанԥшра артарц, аурыс кьыԥхь аҽы иқәгылт «Аԥсуаа – ақыртцәа №1 роуп» ҳәа хыс измаз астатиала. Нас адунеи зегьы еиқәжьа, дара ртәы иадыргеит ҳәа дгәыԥны ауп рцарауаѡ Якоб Гогебашвилиг «Аԥсны» инҳархарыда?» ҳәа хыс изитаз истатиа зиѡызгьы.

1917 шықәса октиабр азы Урыстәылан Асовет мчра анышьақәгыла ашьтахь, егьырт зегь раԥхьа (Қырттәылагь убрахь инарылатцаны) Аҟәа еиҽкаан Аԥсны Жәлар Рсовет.

Аамтак азы – ҳара ҳазҽу 1918 шықәса апрели маии рзы ѡынѡажәа мшы рыѡнутцҟа Аԥсны Асовет мчрагьы шьақәыргылан. Аха, Жәлар Рсовет иалаз гәыԥѡык аԥсуа тауадцәақәак иҟартцаз рчарҳәарала (урт ашәҟәы ѡны маӡала Қарт иганы ирыртеит, егьыртгьы Аԥсны абольшевикцәа ралцараҽы аԥсуаа ацхыраара ҳашәт ҳәа рҳәеит ҳәа ҽыԥныхәас иҟатцаны рыр усҟан Аԥсны шьтырхт) уи аԥыххеит.

Алашә иитаху ѡ-блакы ҳәа ақыртцәагь иртахыз уи акәын.

Таташь Амаршьан ибзоурала, ақыртцәа ампытцахалаѡцәа рҟнытә ҳаԥсадгьыл ахы иақәитахтәуеит ҳәа ҳашьцәа-амҳаԥьырцәа Ҭыркәтәылантәи ҕбала изхытцызгьы акгьы рылдмыршеит, ицҟьа иқәыртцеит.

1921 шықәса март 4 азынӡа Аԥсны ақыртцәа аԥшәымара руан.

Еита Асоветтә Урыстәыла ацхыраарала, 1921 шықәса март 4 азы аԥсуаа ақыртцәа Аԥсны иалырцеит – Асоветтә Аԥсны Ареспублика ҳәа Асоветтә Урыстәыла иазханатцаз Аԥсуа Ҳәынтқарра еита шьақәыргәгәан.

Сталини Орџьоникиҙеи егьа рундазгьы – ус иҟан 1931 шықәсазынҙа.

Асоветтә Аԥсны – хазы иҟаз, иазхатцаз ҳәынтқарран азоуп 1922 шықәса декабр 30 рзы Асовет Еидгыла аԥтцаразы ирыдыркылаз адокумент Аԥсны ахатарнак Николаи Ақыртаа хазы инапы затцеиҩызгьы.

Убас егьа иҟазаргьы, Ленин иԥстазаара даналтц ашьтахь, Асовет Еидгыла анапхгара Сталин инапы атцаҟахь изланеигаз ала, 1931 шықәсазы, «ССР Аԥсны» ҳәа аԥсуаа рҳәынтқарра иамаз астатус аамхны, автономтә республикак аҳасабала инаганы Қыртгәыла амаҟахы инадҽарҳәалт. Уинахыс ақыртцәа иаахтны, имшәа-имырҳа Аԥсни аԥсуааи рнацәахы ҳахаргьежьны ҳалахәмарра иалагеит. Зегь раԥхьа Нестор Лакоба дтадырхеит, нас аҩажәатәи аҩажәижәабатәи ашықәсқәа рзы тцара-дыррала зегьы рганахьала иазықатцаны, зыбга неитцыхны иҩагылаз аԥсуаа азәгьы дынмыжь «ажәлар раҕацәа» ҳәа нарыхьзцаны –ибаандаҩыртәит, иршьит. Нас зынҙа амҽехак ыртбааны агырцәа, ақыртцәа, ашәанцәа ааганы рнырхара иалагеит... аԥсуа ҩыра ақыртуа алфавит ахь ииаргеит... аԥсуа школқәа адыркит... Аԥсны атып хьзқәа ԥсахны ақыртуа хьызқәа рыртеит... Ус шаҟа...

Ақыртцәа егьа рузаргьы, егьа ҟартцазаргьы, аԥсуаа рхқәа ларҟәны «шәыххь аагеит» ҳәа раԥхьа ианымгыла, иаахтны, дара ртәала наукала ишьақәырҕәҕәаны иааҳҽагылт: «Аԥсуаа ҩышә шықәса рнаҩсан Нхытц-Кавказнтәи арахь шәылбааит...», «ара жәытә-натә аахыс инхоз ақыртуа абшьтра абхазаа ассимилиациа рзыжәуит, ишәыларзытны иапсацәашәтәит»... «урт рыпсадгьыл Аԥхазети ахьз аашәыпсахын Аԥсны ҳәа азышәҳәеит» ҳәа иаахтны иаҳҽагылт.

Атцыхәтәаны, уигь рзышьақәмырҕәҕәошәа анырба – иҳақәлеит, иҳаибашьт, мчыла Ҳапсадгьыл ҳамырхырц.

Иалагеит 413 мши-тцхи ицоз, иааиралагь ихҳаркәшаз ҳ-Цьынцьтәылатә еибашьра. 1993 шықәса сентиабр 30 рзы ақыртуа-ампытцахааҩцәа Аԥсны иалцаны, Егры

аҙиас ахықәан, Аԥсуа Ҳәынтқарратә бираҟ ахаҳаргылт.

Убри аҿгьы иаанымгылт. 1998 шықәсазы аԥсуаа Гал рцәаагоит ҳәа иҳақәлеит. «Каҳа изхара каҳара ҟалаҙом» ҳәа ҳажәлар рҿы ишырҳәо еиԥш, урҭ еиҭа иатцахт…

2001 шықәсазы Гелаев рхы дархәаны даҽа-зныкгьы Кәыдырҭала идәықәлеит. Еиҭа иатцахахт…

Нас, Шеварднаҙе дзыԥсахыз уажәтәи Қырҭтәыла апрезидент Саакашвили ир ажәтцаны мчыла Кәыдырҭа ааникылт. Қарҭ еиҿкааны ирымаз «Аԥсны аиҳабырагь» ааганы уаҟа иртәеит.

Иаахтны иаҳҳәозар, жәытә-натә аахыстәи ҳаԥсуа дгьыл ҳамаркит ганкахьала; даҽа-ганкахьала, Аԥсны рнапсыргәытца иқәушәа иалаԥшуа итәан… иахьа-уатцәы ианбаҳақәло ҳәа уахи-ҽени ҳаԥшын…

* * *

Аԥсуа Ҳәынтқарра азхатцара азтцаатәы абриаҟара ҳзазаатгылаз, изааҙари, аԥсуа жәлар ртцеи ду Владислав Григори-иԥа Арҙынба инапхгарала Аиааира дуҙҙа иаагаз ашьтахь, уи иадаҳкылоу, Аԥсны азхатцара еиԥш иҟоу даҽа хтыск ахьҳамам азоуп.

Арҭ ацәаҳәақәа равтор сгәааанагарала, иҟоуп даҽа зтцаатәык, зыҙбахә ҳамҳәар амуа. Ҳазҿу, Аԥсны атерриториатә акзаара ашьақәыргәгәара ауп. Изааҙарызеи, Аԥсуа Ҳәынтқарра азхатцара ҳаблақәа хнакын, ари ицәыраагаз хәыцык аҟара ихнаѡазшәа, иатцанарҙызшәа иҟалеит.

Убас егьа иҟазаргьы, урҭ хазы-хазы излацәажәатәу ҭоурыхтә хтыскҟәоуп.

Шьа-цәыкәбарк камҭәаҙакәа Кәыдырҭа ақырҭцәа рытцареи, иара убриалагьы Аԥсны атерриториатә акзаара ашьақәыргәгәареи, хатала Аԥсны Аҳәынтқарра Ахада, Арбцьар Мчқәа Ркомандаҟатцаѡ Хада Сергеи Уасил-иԥа Багаԥшь инапхгарала имѡаԥысыз – агәра аагоит ҳаԥхьаҟа

Аԥсны аҭоурых аҽы хазы иззаатгылан излацәажәаша зҭаатәны ишыҟоу.

Аԥсны Ахада уажәы аабыкьатәи иқәгылараҟәа руак аҽы инатцшьны иазгәеиҭеит – Аԥсуа Ҳәынҭқарра азхатцара ус аламала имарианы ишыҟамлаз.

Ҳастатиа ахы инаркны баша ицәыраамгазеит азқьышықәса анаѳсазтәи Аԥсуа Ҳәынҭқарра азхатцара азы амцеи ишрылсыз. Ииашоуп, зегь раԥхьа инаргыланы Урыстәыла иианнакылаз ароль иабзоураны ауп ашьаартцәыра ҽыц ҳавганы ҳазхартцартә излаҟалазгьы. Аха ууанза адипломатиатә усура ду хатала Аԥсны Ахада имѳаԥимгакәан – ҳаԥхыз иалашәаргьы иҳазхамтцоз Аԥсуа Ҳәынҭқарра азхатцара азтцаатәы зызбахомызт.

Аԥсны азхатцоижьтеи ѳы-шықәса тцит. Иахьа уажәрааназа ԥшь-ҳәынҭқаррак роуп Аԥсны азхазтцахьоу. Амала, агәра аагоит ҳаԥхьаҟа урҭ рхыԥхьазара акырза ишацло.

Аԥсуа бираҟ акәша-мыкәша…

Аԥсуа ҭоурыхѡоы ду Ш. Инал-Ипа «Аԥсуаа ретнокультуреи рҭоурыхи рызҵаатәқәа «ҳәа зыхьзу иусумҭаҷы иҙбахә иҳәоит, ҳазну аамҭа актәи ашәышықәса анҵәамҭеи аѡбатәи ашәышықәса актәи азыбжази Рим ахаҭарнакс Каппадокиа иҟаз усҟантәи аамҭазтәи аҭоурыхѡоы Флави Арриан. Уи 134 шықәсазы Ааигәатәи Мрагылара аҟнытәи ажәѡаҭшьѡцәа зҭатәаз анышьала, егьырҭ аҭоурыхѡоцәа ишыҟарҵоз еиԥш, ѡадантәи ладаҟа акәымкәа, ладантә, Ааигәатәи Мрагылара аҟнытә амшын агаҷа илаваршәны аѡада – иахьатәи Аԥсны атерриториа аҟынзаа дхалт. Ашьтахь иѡны иааниҳьыз иантҵамҭақәа изларҳәо ала, аԥсуаа (аԥсилаа, абазгаа, асаныгцәа) иааныркылоз атерриториа ладеи-ѡадеи акырҵа еиҵыхын, акырҵа иҭбаан.

Ҭаҟа иаагоит Аԥсны иатҵанакуа иантҵамҭа ацыԥтәаха:

«Алазцәа рнаѡсан (алазцәа ахьынхоз аҭып аирбаҙом – *Б. Ҭ.*) инхоит аԥсилаа. Урҭ рҳәынтқар (царь) Иулиан ихьзуп. Ҳәынтарс дҟазтҵаз уаб иоуп. Аԥсилаа рнаѡсан абаскаа нхоит. Абаскаа рҳәынтқар Ресмаг ҳәынтқарс дҟазтҵаз уара уоуп. Абаскаа рнаѡсан асаныгцәа нхоит. Урҭ рҷы ауп иахьыҟоу ақалақь Севастополь. Асаныгцәа рҳәынтқар Спадаг ҳәынтқарс дҟазтҵазгьы уара уоуп»…

134 шықәса рзы Арриан иишыз, хаҭала иара дырҭааны иибаз аԥсуаа рабшьтрақәа ирытҵаркуаз аҭыпқәа роуп. Урҭ уажәадагь ҳарзаатгылахьеит, иишыз агәра злаҳамго ҳәа акы иалаҟам.

Амала, урҭ азтҵаатәқәа ҳастатиа ахыркәшамҭахь иниаганы, уажәы ҳаиасып ҳазтҵаатәы хада ашҟа.

Зцитата аагаз, еиҭаҳҳәауеит – Арриан баша ҭоурыхѡѡым. Хыхь ишазгәаҳҭаз еиԥш, уи Рим аҳәынҭқар иматҵзураҽы дыҟан, Каппадокиа Рим аҳәынҭқарра ахаҭарнакра иуан. Ус анакәха, уи Рим аҳәынҭқарра излатҵанакуаз ала, урҭ хадара рзызуаз ауаа усҟан иааныркылоз аҭыԥқәа рыхьзқәагьы ибзианы издыруаз уаѡын. Аԥсилаа рхада, рԥыза, раԥхьагыла имҳәаҙеит, аҳәынҭқар ҳәа ауп ишизиҳәаз. Убас абаскаагьы асаныгцәагьы рхадацәа, рԥызацәа ҳәа акәҙам ишырзиҳәаз – рҳәынҭқарцәа ҳәа ауп.

Асовет аамҭазтәи ақыртуа ҭоурыхѡѡцәа рныррала Арриан «царь» ҳәа ииҳәаз еиҭакны «царьки» ҳәа шьоукышьоук ирыѡуа иалагеит. Аԥсуа ҭоурыхѡѡцәак ракәзаргьы, лассы-лассы ишрыхьлоз еиԥш, урҭгьы ус аѡра иалагеит. Ҳара ҳазлазхәыцуала, Рим аҳәынҭқар ибзианы еилкаауан аҳәынҭқар (царь) ҳәа нарыхьыҙцаны аҳәынҭқарра ззаанижьуазгьы, уи ахьҙ иалхәыдеитәуазгьы.

Абраҟагьы еиҿхарԥшыша ҳамоуп. Аѡажәатәи ашәышықәса актәи азыбжазы, анкьа Урыстәылатәи аимпериа ҳәа изышьҭаз аҽы Асовет мчра анышьақәгыла, шьоукы «автономиатә республикақәа» ҳәа рыхьзҵаны, ареспублика еидгылақәа рнапаҵаҟа ишаанхазгьы, урҭ ҳәынҭқаррақәан – рхатәы Закәан Хадақәа (Аконституциақәа) нарыҭаны аҳәынҭқарра злаҳәынҭқарроу ах-мчык: анагҙаратә, азакәанԥҵаратә, аусҙбарҭатә мчқәагьы рыманы. Аԥснгьы Асовет аамҭазы убри аѡыза иамаз астатус абзоуралоуп еснагь имшәа-имырҳа Қырҭтәыла иаҽагыланы изыкәпозгьы.

Абриаҟара заҳҳәо, ҳазну аамҭа актәи ашәышықәса антҵәамҵеи аѡбатәи ашәышықәса алагамҵеи рзгьы аԥсуаа аҳәынҭқарра рыман, ҳәынҭқаррак мацарагь акәымкәа – Аԥсилаа рҳәынҭқарреи, Абасгаа рҳәынҭқарреи, Асаныгцәа рҳәынҭқарреи хазы-хазы иҟан азоуп, насгьы хазы-хазы урҭ рырқәагь ыҟан азоуп Рим аҳәынҭқар иара ишьашәалакәоуп ҳәа иԥхьаҙаны Иулиангьы, Спадаггьы,

Ресмаггьы аҳәынҭқарцәа (цари) ҳәа иԥхьаҙаны – урҭ ах-жәларк, ах-тәылак изырхаиргылазгьы.

Иахьатәи ҳаамҭазы аҳәынҭқарра – излаҳәынҭқаррахо урҭ Аконституциақәеи х-мчыки рыла акәзар, ҳазну аамҭа актәи аҩбатәи ашәышықәсқәа рзы аҳәынҭқарра злаҳәынҭқаррахоз – зегь раԥхьа иргылан ар рымчала акәын.

Усҟан аҳәынҭқарра ар заҭахыз – атәыла, аԥсадгьыл аҳәаақәа рыхьчара мацараз акәзамызт, рҳәынҭқарра атерриториа арҭбааразы, агәыларатәи аҳәынҭқаррақәа рабашьразгьы ирҭахын.

Ар анықала, урҭ аибашьрахь, ажәыларахь ианнеиуаз бираҟк ркымкәа ҟалашьа амамызт.

Ҟалашьа амамызт, избанзар, акы, Аҳәынҭқарратә бираҟ иатцагылан, ҩбагьы, шәҩыла, зны-зынлагьы зықьҩыла иахьжәылоз дара ртәқәа аҕацәа излырыламҩашьоз иркыз абираҟ ала акәын.

Иарбан тәылазаалак – иҳәынҭқарроуп ҳәа ианышьақәырҕәҕәаха, аҳәынҭқар данықала, аҳәынҭқарратә бираҟ маиурц залшом.

Иԥьоушьартә ишықоугьы, аԥсуа жәлар рҿеидкылан иаку рҳәынҭқарра аԥцахаанҙа, урҭ хазы-хазы ирымаз рабшьтрақәа, иаагозар, Аԥсилаа, Абасгаа, Саныгаа хазы-хазы рҳәынҭқаррақәа аԥцахеит, усҟан азы адунеи аҿы зегьы иреиҳаз аҳәынҭқарра – Римтәи Аимпериа урҭ аҳәынҭқаррақәа азханатцеит, рҳәынҭқаррақәагьы шьақәнарҕәҕәеит.

Ари ҟалеит ҳазну аамҭа актәи аҩбатәи ашәышықәсқәа рзы.

Абраҟа иахәтаны иҳаԥхьаҙоит усҟан иазхартцаз аԥсуа ҳәынҭқаррақәа ахԥагьы ртерриториақәа, аҩажәатәи ашәышықәсазы ақыртуа ҭоурыхҩцәа рныррала ишьақәрҕәҕәоу аҳәаақәа, ҳара ҳтәала, ртаҕзара шамуа.

Урҭ ртерриториақәа рышьақәырҕәҕәаразы (изныкымкәа-иҩынтәымкәа уажәадагьы ҳгазеҭ аҿы ҳашрылацәажәахьоугьы) еиҭа иаагоит аҭоурыхтә фактқәа ҩба:

Актәи зыдҳәалоу Абазгаа Рҳәынҭқарра ауп. Атцыхәтәантәи ашықәсқәа рзы иааԥшыз афбатәи ашәышықәсазтәи Византиа, мамзаргьы Амрагылараҳьтәи Римтәи Аимпериа (ишдыру еиԥш, Абазгаа рҳәынҭқарра уи аимпериа иатцанакуан) ахсаалаҷы Аԥсны амраҭашәарахьтәи аҳәаа Ҟәбина аҙиас аҟынҙа ишыназоз арбоуп.

Аѡбатәи аҭоурыхтә факт – афбатәи ашәышықәсазтәи Византиа аҳәынҭқарраҷтәи аҭоурыхѡѡы ду Прокопи Кесариатәи «Аготтцәа рабашьра» ҳәа зыхьзу ишәҟәы аабатәи аҳаҷы иѡуеит абас:

«Аҙиас Фазис (дызҷу – иахьа ақырҭцәа Риони ҳәа изышьҭоу аҙиас ауп – *Б.Т.*) Азиа иатцанакуа аганаҷы иҟоуп ақалақь Петра, Европа иахьатцанакуа аганахь аԥсилаа нхоит…»

Аҭоурых дук ҳәаламгалацәакәа, абарҭ аѡ-фактк рхала мацара ҳарзаатгылозар, Абазгиагьы Аԥсилиагьы зхоуратцоура дуз, иҭбаа-ҭыцәыз ҳәынҭқаррақәан.

Урҭ атәылақәа, ҳәарада, ирыман дара рхатәы ҳәынҭқарратә бираҟқәагьы.

Убас иҟамызҭгьы, аҭоурых аҷы зегьраԥхьаҙа акәны, арҭ еиѡшаз аԥсуаа рабшьтрақәа еидцаны, иара убри афбатәи ашәышықәсазы иаку Аԥсуа Ҳәынҭқарра аԥыстцоит ҳәа Аԥсырҭ дықәгыларымызт, «Трахеиатәи аибашьра» ҳәа аҭоурых иазаанхазгьы ҟаларымызт…

Аҭоурыхѡѡцәа излашьақәдыргәгәаз ала уи аибашьра ахьымѡаԥысыз Анаҟәаԥиа ауп. Усҟан Византиа иаҷагылаз Аԥсырҭи уи ири, ҳәарада, аҙәыкны зеидызтцаз абазгааи аԥсилааи зегь раԥхьаҙа акәны иаԥыртцаз Аԥсны Аҳәынҭқарра, агәра аагоит Византиа иахьабашьуаз, урҭ шатцагылаз дара рҳәынҭқарратә бираҟ.

Аԥсуа ҳәынҭқаррақәа, ахәҭакахьала – Абазгиа Византиа анапатцаҟа ианыҟаз, уи имѡаԥнагоз аибашьрақәа рҷы абазгаа рырхәтақәа хазы иалкааны ишыҟаз иаанхеит аҭоурых аҷы.

Абар, Ш. Инал-Ипа хыхь зыҙбахә ҳҳәахьоу иусумта ду аҽы уи дшалацәажәо:

«Абазгаа рапхьатәи ржәыларатә гәып» ҳәа изышьтаз апсуаа ротриадқәа византиаа рыр рҽы иналкааy атып ааныркылон…»

Ҳара ҳтәала, Византиа имҩапнагоз аибашьрақәа рҽы апсуаа рыр – дара рҳәынтқарратә бирақ иатагылан акәын ажәыларақәа рахь ишнеиуаз.

Егьырт зегь ракәым, шәазхәыци шақа атанакуаз Византиа аимператор Иустиниан Актәи ицеибашьуаз апсуаа рыр «аиҩызаратә ҳәынтқарра ар» («Союзники») ҳәа ахьырзиҳәоз…

Апсуа еибашьцәа рыхә ҳаракны ишьон азоуп Византиа ар иркыз абџьар Иустиниан апсуа еибашьцәагьы изыдиркыз, урт шеилаҳәаз изеилеиҳәазгьы.

* * *

Апсуаа аҩыра ахьҳамамыз иахҟьаны ҳтоурых ашәышықәсақәа инарылаз ицеит.

Ҳара ҳтәала, убас иаҳцәыҙит афбатәи ашәышықәса, ахәтакахьала 550 шықәсазы Анақәапиа имҩапысыз ашьаартцәыратә еибашьра, атоурых аҽы «Трахеиатәи аибашьра» ҳәа иаанхаз инаркны аабатәи ашәышықәса ақынҙа иҟаз ахтысқәа.

Ажәабатәи ашәышықәса антцәамтеи ажәеизатәи ашәышықәса алагамтеи рзы Апсҳас иҟаз, (ақыртуа тоурыхҩҩцәа «Еидтцоу Қыртгәыла аҳәынтқар Баграт ахпатәи» ҳәа ззырҳәаз), Апсны атоурых аҽы Баграт Аҩбатәи захьҙыз ипстазаара даналтцуаз аламталазы, ипа Гьаргь ибга ғәғәахарц, шьала-дала Апсҳацәа дышрыларсу алашьақәирғәғәарц иҩны иааанижьт «Апсҳацәа рдиван» ҳәа зыхьҙу, ишықатцәкьоу иаҳҳәозар, уи иаанижьыз «Апсҳацәа рсиа» ауп.

Арт ацәаҳәақәа равтор сгәаанагарала, уи асиа алагоит афбатәи ашәышықәсазы имҩапысыз, «Трахеиатәи

аибашьра» ашьҭахь. Ишдыру еиԥш, аибашьраҽы аԥсуаа аҵахеит, Аԥсырҭ иеибашьцәа гәыԥоык иманы Нхыҵ-Кавказ҆ка дцеит. Уи нахыс иҙбахә бжьаҙт.

Аԥсны знапаҽы ииазгаз византиаа Аԥсны дахадыргылеит дара ртәык – иауеит уи дбырзеныҙтгьы, мамзаргьы иалшоит Византиа, Бырзентәыла ииз, уаҟа изызҳаз аԥсуа ҵеицәа дреиуазҭгьы.

Уи аѡыза агәаанагарахь ҳҳьанарԥшуеит Аԥсҳа Баграт иааниҳьыз исиа. Уаҟа Аԥсҳацәа рсиа алагоит Анос ила.

Жәытә-натә аахыс аԥсуаа Анос ҳәа ажәлагь рымамызт, уи аѡыза ахьҙгьы ыҟамызт. Убасҵәҟьа агәыѡбара урҭоит Аԥсҳа Анос инаѡсан даҽеа- хѡык Аԥсҳацәас иҟалазгьы рыхьҙқәа. Абар даргьы:

«Аѡбатәи Аԥсҳас дҟалеит Анос ипа Гозар, Ахпатәи Аԥсҳас – уи ипа Иствине (даҽеа шьоукых Иустиниан ҳәа ззырҳәаз), Аԥшьбатәи Аԥсҳас дҟалеит уи ипа Финиктиос».

Арҭ аԥшьѡыкгьы асиа иану рыхьҙқәа ракәу, рыжәлақәа ракәу шаҳзымдыруагь, урҭ аԥсуара рнубаалаҙом, еиҳа ииашахоит – урҭ бырзенцәоуп ҳҳәар.

Аха усҟан ишпаизааури ахәбатәи Аԥсҳа, Баграт исиа излаҳәо ала «ахәбатәи Аԥсҳас дҟалеит Финиктиос ипа Барук» – еиҳа ииашоуп ҳәа иаҳшьоит Барыҟәа ҳҳәар.

Ус акә, егьыс акә Финиктиос бырзен хьҙуп, уи ипа Барук ҳҳәаргьы, Барыҟәа ҳҳәаргьы – аѡбагьы ԥсыуа хьҙқәоуп.

Ус ҳҳәеит ҳәа, Баграт иаҳзынижьыз «Аԥсҳацәа рдиван» аҽы анаѡс ииаго Аԥсҳацәа рыхьҙқәагьы, иахьатәи ҳаамҭазы ҳара иаҳтәушәа ҳашрышьцылахьоугьы, урҭгьы бырзен хьҙқәоуп.

Абар даргьы:

«Афбатәи Аԥсҳас дҟалеит Барук ипа Дмитри; абжьбатәи Аԥсҳас – дҟалеит уи ипа Феодоси; аабатәи Аԥсҳас – уи ипа Константин Актәи; ажәбатәи Аԥсҳас – уи ипа Феодор; ажәабатәи Аԥсҳас уи ипа Константин Аѡбатәи; ажәеизатәи Аԥсҳас – Леон, Константин Аѡбатәи иашьа…»

Абарҭ еиқәыԥхьаӡоу зегь Баграт – Аԥсҳацәа, мамзаргьы Аԥсуа ҳәынҭқарцәа ҳәа ауп ишырзиҳәаз.

Нас шәгәы ишԥаанагои, абарҭ Аԥсҳацәа, Аԥсуа ҳәынҭқарцәа – афбатәи аабатәи ашәышықәсақәа рыбжьара иҟаз, дара рхатәы ҳәынҭқарратә бираҟқәа рымаӡамзи?

Урҭ ракәым, Аԥсуа Ҳәынҭқарра шьаҭазыркыз ҳәа иаҳшьо Леон инаиркны Баграт иҟынӡа иҟаз Аԥсҳацәа рбираҟқәа иахьа уажәраанӡагь иаҳзымԥшаацт… Аҭоурых аҧы иарбан милаҭзаалак, иарбан жәларызаалак рҟны рхатәы бираҟ ацәыртцра дара рҳәынҭқарра ауасхыр ашьҭаҵареи рхатәы милаҭтә ар раԥҵареи ирыдҳәалоуп. Ҳастатиа злахацҳаркызгьы, ҳазну аамҭа актәи аѽбатәи ашәышықәсақәа рзы Римтәи аимпериа аҭоурыхѽѽцәа зыӡбахә рҳәаз аԥсилааи, абазгааи, асаныгцәеи рҳәынҭқаррақәа рыла ауп. Урҭ излаԥсыуа-абшьҭраҟәаз рыла, ҳәара аҭахума урҭ зхагылаз аҳәынҭқаарақәагьы – иаԥсуа ҳәынҭқаррақәан. Уимоу, аҳәынҭқарцәагьы рыӡбахә ҳәан: Иулиан, Спадаг, Рисмаг.

Амала, арҭ ацәаҳәақәа равтор сгәы излаанагауала сиашам, избанзар, ууанӡа – сара сызҕу ҳазну аамҭа ааиааӡагьы акыр шәышықәсқәа рнаѽсан аԥсуа ҳәынҭқарацәа рыхьӡқәа рҳәахьан.

Ҳалагап, ҳаамҭа ааиааӡа ажәбатәи аабатәи ашәышықәсқәа ирытцанакуа Аргонавтаа рлегенда ала.

Ақыртуа ҭоурыхѽѽцәа атомқәа ѽны ишықәыртцахьоугьы, Колхида ҳәа аҭоурых иазаанхаз аҳәынҭқарра – қыртуа ҳәынҭқарран ҳәа шырҳәогьы, иахьа уажәраанӡа зҭак рзыҟамтцаз азҵаатәқәа аанханы иҟоуп. Ҳазҕу – Колхида қыртуа ҳәынҭқарразҵгьы, аҳәынҭқар ихьӡ Аеҭ абантәааи? Уи қыртуа хьыӡӡам – еиҳа ииашахоит иаҳҳәар, аԥсуааи аедыгааи ирмилаҭтә хьӡуп ҳәа. Ҷы-гәгәала Аеҭ қыртуа хьӡуп ҳәа зларҳәари – аколхцәа рҳәынҭқар Аеҭ ипа Аԥсырҭ ҳәа шихьӡыз аҭоурых аҧы иаанхазар. Иара данҭаха – аныша дахьамардаз идыргылаз ақалақьгьы Аԥсырҭ ҳәа ахьӡызҵгьы.

Арҭ аѡ-хьзык ирцәымшәозҭгьы, аиҳараҙак – Аԥсырҭ, ақыртуа ҳәынтқарра иахагылаз инадыркны (рҭоурыхѡцәагь убрахь иналатцаны) иахьа уажәраанҙагьы уи дыќазамызшәа рылацәақәа хѡаны, ҽырдагәа ќатцаны иаѡсуазма? Иаѡсуан, иаѡсуеит иахьагьы. Избанзар – Колхида аҳәынтқар Аеҭ ипа аԥсуа хьзы Аԥсырҭ аниоу – уи ианаго Колхида ахата ԥсыуа ҳәынтқарран ҳәа ауп.

Ус иќамызҭгьы, иаҳҳысыз ашәышықәса ԥшьынѡажәатәи ашықәсқәа рзы еицырдыруа англыз ныќәаѡы, иѡызцәеи иареи аргонавтаа рыгба еиԥшыз ќатцаны, урҭ знысыз рымѡала (ҳәарада – мшынла) Аахыҵ-Кавказ ианаа, ақыртцәа рԥыланы, Аԥснык̆а – Аргонавтаа Зегьеидгылоутәи рклуб ахьыќаз Аќәа иаамгазакәа, агырцәеи ашәанцәеи рахь иргозма?

Абриаќара заҳҳәо, Колхида ҳәынтқарразҭгьы – уи аҳәынтқарра абираќгьы уеизгьы-уеизгьы иќалон.

Колхида ԥсыуа ҳәынтқарран ҳәа ҳзырҳәо аверсиақәагь ыќоуп атопонимикатә хьыз ҭыпқәа рҽгьы…Колхида иашьашәалоу хьыз ҭыпқәазами, ииагозар, Клухра, Калдахәара? Аколхцәа рыхьз ахьаауа ажәытәтәи аԥсуа жәла Ќалгьаа рќнытә ауп ҳәа иќоу аверсиагь агәытцасра аасҭа, наукала иҭцаазар еигьзар ќалап?

Хыхь ишаҳҳәахоу еиԥш, аҭоурых иазаанхеит Колхида аҳәынтқаррақәа ѡба:

Актәи Колхида аҳәынтқарра иатцанакуеит ҳара ҳаамҭа ааиааанҙа аѡбатәи азыкьшықәса антҷәамҭәеи актәи азыкьышықәса актәи ашәышықәсқәеи. Уи – Алада-Колхидатәи аҳәынтқарра ҳәа иашьҭан. Абар Ш. Инал-Ипа ишиѡуа:

«Урарттәи ахытҳыртақәа изларҳәо ала, Амшын Еиқәа аладеи-мрагыларатәи аҭыпқәа рҽы акәын иахьыќаз Аладахьтәи Колхидатәи аҳәынтқарра, Кулха ҳәа изышьтаз. Уи цәыртцит ҳара ҳаамҭа ааиааанҙа аабатәи ашәышықәса алагамҭазы…» Гераклид излашьақәиргәгәоз ала, Фазис усќан инхон фазианаа. Фазис акәын центрс иамазгьы.

Аладатәи Колхидатәи аҳәынҭқарра иадҳәалоуп Аеҭи уи ипа Аԥсырҭи.

Аҩбатәи Колхидатәи аҳәынҭқарра иахагылаз аҳәынҭқарцәа хҩык рыхьӡқәа аҭоурых иазаанхеит: ҳара ҳаамҭа аиааӡа афбатәи ашәышықәсазы ҳәынҭқарс иҟаз Қәыцьмеи, аҩбатәи ашәышықәсазтәи аҳәынҭқар Саулахәи, Аҟәа зыхьӡ адҳәалоу Аки».

Даҽеацьара Шьалуа Инал-Ипа абас иҳәоит:

«Плини излаиҩуа ала, Колхида дыҟан аҳәынҭқар Савлак зыхьӡыз. Уи ахьӡ аԥсышәала Саулахә ҳәа ауп иаанаго, аҩажәатәи ашәышықәса азынӡа Аԥсны аҳра знапаҷы иҟаз рышьтраҷы ус зыхьӡыз уԥылон.

Ҳара ҳаамҭа ааиааӡа ахпатәи аҩбатәи ашәышықәсқәа рзы Колхида дыҟан Аки ҳәа зыхьӡыз даҽа ҳәынҭқаркгьы. Аҟәа ахьӡгьы уи иҟнытә иааит ҳәа иршьоит. Колхида аҳәынҭқар Саулахә ихьӡ иадырҳәалоит ҳара ҳаамҭа ааиааӡа аҩбатәи ашәышықәсазы иҭыжьыз аабҩатә ԥараҷырпы. Урҭ археологцәа ирбеит Аҟәа араион аҷы».

Зынӡа машәыршақә акәхарым ҳҭоурыхыҩцәа Олег Бҕажәбеи Станислав Лакобеи шықәсқәак рнаҩсан иҭрыжьыз «Аԥсны аҭоурых» аҷы абас зырыҩуаз:

«Ҳәарада, раԥхьа абырзенцәа ахьааиз – иааныркылаз рҭыпқәа – иҭацәыз ҭыпқәан. Амала, урҭ рнаҩс километрқәак набжьаны – иахьатәи Аҟәа аҭыпи, Ацәымзаркыреи, Аҟәа ашьхареи, Гәад ихәы уҳәа рҟны абырзенцәа ааӡа акыр шәышықәсқәа раахыс агениохцәа нхон»...

* * *

Аԥсуа Ҳәынҭқарра абираҟ акәша-мыкәша ҳәа ари сыстатиа хыс изастаз – уи абираҟ иатцагылан ауп, аԥхьа хазы-хазы иҟаз аԥсуа абшьтрақәа, иаагозар ҷырԥштәыс – аԥсилаа, абазгаа, асаныгцәа рҳәынҭқаррақәа злацәыртцызгьы; уи ашьтахь, афбатәи ашәышықәсазы урҭ еидтцаны иаку Аԥсуа Ҳәынҭқарра аԥтцара Аԥсырҭ излахациркызгьы; «Аԥсҳацәа рдиван» ҳәа Баграт

иаҳзаанижьыз анҵамҭа излаҳәо ала, Аԥсҳа Феодор Аҳазарцәа рҳәынҭқарра ахакан (аҳәынҭқар) иԥҳа аитҵбы абыжьбатәи ашәышықәсазы лаагара злаилшазгьы; уи иԥа аиҳабы «Константин абазгос» ҳәа зну амҳәыр излаылазгьы; аҵыхәтәаны – уи иашьеитҵбы Леон Аԥсҳас дызлаҟалазгьы…

Арҭ ацәаҳәаҟәа равтор сҭоурыхтә ҩымҭаҟәа рҽы изныкымкәа инаҵшьны ишазгәастахьоу еиԥш, аҭоурыхтә факультет сшалгахьоугьы, сҭоурыхҩуп сҳәаҙом, аҭоурыхтә публицистика знапы алаку журналиступ ҳәа ауп схы ишазысҳәо.

Еилыскааз – Аԥсни аԥсуа жәлари жәытә-натә аахыстәи ҳҭоурых иашаҵәҟьа иҟаз иахьа уажәраанҙагьы иаԥҵам ҳәа иахьысшьо ауп. Сгәаанагарала, уи заԥҵахом, ақыртцәа рныррала шәышықәса рыҩнутҟа инарҳәыаарҳәны иҟоу реиҭаҳәара акәымкәа, критикала ирзнеины, ҳҭоурых иашаҵәҟьа аԥҵамкәан.

Уажәы ааб ыкьа ашәҟәыҩҩцәа ҳаизарак аҽы абри азҵаара саназааҭгыла, аҭҵаарадырраҟәа рдоктор, академик уҳәа ахьҙ ҳаракҟәа риура иаԥсахахьоу сҩызак «ус шԥоуҳәо, Зураб Анчабаҙе иҟаитҵаз ахәшьара ауама» ҳәа сҽеикит.

Еиҭа сҳәахуеит, Зураб Анчабаҙе диижьҭеи 90 шықәса атҵра азгәаҭараан, уи изкны ҳгазеҭ аҽы иҟәгылаз ҩыцьа ҳауп: аҭоурыхтә ҭҵаарадырраҟәа рдоктор, академик Арвелод Кәпрааи сареи. Инеитцыхыз уи сыстатиаҽы Зураб Анчабаҙе ҭоурыхҩык, лекторк, рҵаҩык иаҳасабала, насгьы иаҳҳысыз ашәышықәса ҩынҩажәижәабатәи хынҩажәатәи ашықәсҟәа раан, иара иакәымзар – аԥсилааи абазгааи қыртуа абшьҭрақәоуп, аԥсуаа ажәибжьтәи ашәышықәсазы Нхытҵ-Кавказнтәи арахь илбааны, араҟа инхоз «аԥхазы» ҳәа изышьҭаз ақыртуа абшьҭра ассимилиациа рзыруит ҳәа иҟәгылаз ақыртуа литератор Пауле Ингороҟва дԥыххааса дыкәызҵоз ҳәа усҟан аԥсуаа аҙәгьы дҳамамызт.

Уи азоуп апсуа тоурыхԥаы ду ҳәа Зураб Анчабаҙе иахьагьы изизаххәо.

Ари астатиаҿы ҳазҿу – зынҙа даҽеакуп. Хыхь иаххәеит – «ақыртуа тоурыхԥцәа рныррала иапҵоу аԥымтақәа» критикала ирызнеины ирҽеимкәа, урҭ шыҟоу иҟазааит ҳәа ҳалацәақәа хԥаны ҳраԥсырц ҳалагар – ҳазраԥсҙом, дара ақыртуа тоурыхԥцәа иаҳҿаркуеит апсуаа ҳԥымтақәа.

Абриаҟара Зураб Анчабаҙе санизаатгыла, исҳәарц истаху насыгҙап. Ииубилеи аан еилыскааит, уи иԥымтақәа еизганы ԥ-томкны акәу, х-томкны акәу сыздыруам, аха ҳапхьатәи ашықәс азы итрыжьран ишыҟоу. Хыхь ишазгәастахьоу еипш, убарҭ критикала ирызнеины, еилыхны, анапы итҵганы акәымкәа, иҟоу ишыҟоу зегьы антыжьха, зегь рапхьа иргыланы қартаа рнапқәа ҳзеинырҟьоит.

Рнапқәа ҳзеинырҟьоит, избанзар Апсны Қырттәыла иахәҭакуп, Апсуа Ҳәынтқарра ҳәа абжьаратәи ашәышықәсақәа рзы иҟаз еидҵоу қыртуа ҳәынтқарран; ақыртуа бызшәа Апсны ҳәынтқарратә бызшәан; апсуааи ақыртцәеи ҳкультура еилатцәаны иҟан, акы акәын; апсуа уахәама ыҟаҙамызт – иҟаз қыртуа уахәаман; Апсуа Ҳәынтқарраҿы ақыртцәа рмилат еиҳан; иара иахьатәи Апсны агәтаҿы абжьаратәи ашәышықәсқәа рзы, дара ртәала «Цхәымтәи аҳра» ыҟазаарын; уаҟагь апсацәа раасҭа ақыртцәа еиҳазаарын ҳәа шаҟа ҳҿаркраны иҟоу реиқәыпхьаҙара уадаԥуп.

Ари астатиаҿ сара сызлацәажәо азтцаатәы аҿы зыҙбахә цәырзгаз ижьымдырны иаланагалазшәа аҙәы ибаргьы – Ҳапсуа ҳәынтқарратә бираҟ цьара шәытарак аламкәа ицқьазарц ауп абриаҟара ҳзырхәо.

Иара убастцәкьа ицқьазароуп ҳбираҟ зыдхәалоу Апсни апсуа жәлари ҳҭоурыхгьы.

* * *

Ҳаиҭазыгьежьуеит Аԥсҳа Баграт иаҳзынижьыз «Аԥсуа ҳәынҭқарцәа рдиван».

Зегьраԥхьа иргылан иҳәатәугьы – асиа иану Анос инаиркны «Аԥсуа ҳәынҭқарцәа» ҳәа ауп ишырзиҳәо.

Урҭ ҳәынҭқарцәазу-иҳәынҭқарцәамзу 1008 шықәсзы изѡыз Аԥсҳа Баграт иакәзу еиҳа издыруаз, уи ишьҭахь шәышықәса рнаѡсан Амрагыларахьтәи Қырҭтәылан иаԥыртцаз «Қырҭтәыла аԥсҭазаара» иану акәу ииашоу?

Ас азҵаара зықәҳаргылоу – Баграт инапала иѡны иаҳзынижьыз «Аԥсуа ҳәынҭқарцәа рдиван» ҳаԥсуа ҭоурыхѡѡцәа хрыѡ азыруашәа ахьаабо ауп. Арахь уиаҟара зхыҵуа («Аготтцәа рабашьра» ҳәа афбатәи ашәышықәсазы Прокопи Кесариатәи иѡызалаҳамтозар) ҳамаҙам. Насгьы Леон инаиркны, уи ашьҭахь Аԥсҳацәас иҟаз: Феодосиа Аѡбтәи, Дмитри Аѡбатәи, Гьаргь Актәи, Баграт Актәи, Константин Ахпатәи, Гьаргь Аѡбатәи, Леон Ахпатәи, Дмитри Ахпатәи, Феодосиа Алашәи уҳәа дарбан Аԥсҳазаалакь ажәак иадамхаргьы Баграт ишыҟаиҭаз еиԥш иѡны аҙәгьы ак ҳзаанимыжьт.

Баграт ақыртуа ҭоурыхѡѡцәа «Ахпатәи» ҳәа изырҳәеит. Ус зизырҳәаз иабшьҭрала – ахпатәи иакәушәа, дара ишырҟазшьоу ала ирхәыцыз акоуп. Баграт с-Аԥсҳауп ҳәа ихы ишьон азоуп «сара сызхылҵыз абарҭ роуп» ҳәа ианшьцәа Аԥсҳацәа рсиа заҳзынижьыз.

Хыхь иҙбахә ҳахьалацәажәоз «Аԥсҳа Баграт» ҳҳәеит акәымзар, «Ахпатәи» ҳәа ҳмыѡзеит. Иаҳмыѡзеит, избанзар, иара иаҳзынижьыз «Аԥсуа ҳәынҭқарцәа рдиван» излаҳәо ала с-Аԥсҳауп ҳәа акәын ихы шишьоз. Ус анакәха, Аԥсҳацәа рыѡнутҟа Баграт Актәи дызлаҟаз ала, иара изы Баграт Аѡбатәи ҳәа ауп ишыѡлатәу.

Аԥсҳа Баграт Аѡбатәи иаҳзынижьыз «Аԥсуа ҳәынҭқарцәа рдиван» аҟны Леон ҳәа зыҙбахә иҳәаз азә иоуп.

Аԥсҳа Баграт Аѡбатәи иаҟара издыррыдаз Леонаа актәи аѡбатәи ҳәа иҟазу-иҟамзу? Уи ишьҭахь, шәышықәса

рнаѽсан, Амрагыларахьтәи Қырҭтәылан «Қырҭтәыла аҧсҭазаара» ҳәа иаҧырҵаз (иара уигь ахьынӡаиашоу еилкааӡам, избанзар – ажәаатәи ашәышықәса актәи азыбжазы Москва «ақырҭцәа рколониа» ҳәа зыхьӡырҵаз аҭыҧ аҿы ақырҭцәа рҭоурыхѽоы Вахушти инапхгарала, Аҧсҳацәа рҭоурых еиҭакны ианқырҭуаитәуаз ианитцақәаз, ирыцитцаз, ирыгирхаз, цас дазхәыцны еилаирѽынтыз ауп ҳара ҳтәала иахьа «Қырҭтәыла аҧсҭазаара» злеибарку).

Араҟа иҵьашьатәу, Аҧсҳа Баграт Аѽбатәи иисыз акәӡамкәа, Аҧсни аҧсуааи ҳҭоурых назырҳәы-аазырҳәыз Вахушти иисыз ҳамҵасны иахьаҳкыз ауп. Убас иамҵасны икымызтгьы «Аҧсны аҭоурых» аҿы инаганы, Аҧсҳа Леон Аҧсуа Ҳәынтқарра аҳрақәа ааба рыла ишазшәа, насгьы, хыхь ишаҳҳәахьоу еиҧш, хаҭала Аҧсны аҳрақәа хпа алихызшәа, ҳаҳтнықалақь Аҟәеи абжьыуааи иахьрытцанакуаз «Цхәымтәи аҳра» ҳәа ақырҭуа хьӡы аҭаны, инхоз ауааҧсырагь рыбжеиҳараӡак иқырҭцәазшәа анҵаны итрыжьрызу?

* * *

Аҧсуа Ҳәынтқрра абираҟ амш иазкны итҳажьыз ҳгазеҭ аномер аҿы иаагоуп еиуеиҧшым аамҭақәа рзы Аҧсуа Ҳәынтқарра иамаз абираҟкәа. Убарҭ рыѽнутҟа иҟоуп аиьар сахьа знугьы. Ҳаинтеллигенциа ахатарнакк аредакциаҿы дыѽхалан, маӡа слымҳақәа дырҭахәытхәытуаз, ибжьы еаӡәы иаҳар ҳәа дшәаны, абас сеиҳәеит: «Сара аӡәгьы иасҳәом, аха шәарҭ иакәым шәымпытцҟьеит – Аҧсуа Ҳәынтқарратә бираҟ ҳәа аиьар зну ақырҭцәа рбираҟ наганы, аномер ҷыда итшәыжьыз ианышәтцеит» иҳәеит. «Уи абираҟ аабатәи ашәышықәса инаркны ажәахатәи ашәышықәсазынӡа иҟаз Аҧсуа Ҳәынтқарра абираҟ акәын» – ҳәа аҭак истеит.

Қырҭтәыла ахаҭа анцәырҵыз ажәахатәи ашәышықәсазы – амонголцәа рхаан ауп. Аҳәынтқар-пҳәыс

Ҭамареи уи лхатҵа аҳәынҭқар Давид Сослани (дуаҧсын) рматацәа Улу-Давиди Давид Нарини аҳәынҭқарра еиҩыршеит. Амрагыларахьтәи ахәҭа – Қартли Кахеҭи зҵазкуаз – Қырҭтәыла аҳәынтқарра ҳәа нахьыҵтаны амонголцәа Улу Давид ҳәынтқарс дартеит.

Русудан лыҷкәын Давид Нарин даашьҭылхын, диасит Аҧснықа – Қәҭешьқа. Лыҷкәын Давид Наир аҧсуа ҳәынтқар ҳәагь дшьақәлырҕәҕәеит. Ари ҟалеит 1249 шықәсазы.

«Русудан лхаан Аҧсуа Ҳәынтқарраҽы ар рхадас иҟаз Дардын Шервашиҵе (Ачачба) иакәын» ҳәа иҩуеит М. М. Гәынба «Аҧсны – ҳара ҳаамҭа ѡнызықьтәи ашықәсқәа рзы (XI-XIII ашәышықәсқәа)» ҳәа зыхьҵу ишәҟәы аҽы.

Абриаҟара ҳнахыкәша-аахыкәшо ҳазлацәажәо ажәахатәи ашәышықәсазы, уааҵа иҟаз Аҧсуа Ҳәынтқарра ду шеиѡшазгьы, хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиҧш, Қартли Кахеҭиеи рҟны амонголцәа рыбзоурала зегьраҧхьаҙатәи Қырҭтәыла аҳәынтқарра шцәыртцызгьы, амонголцәа рыгәхьаа мкыкәа, урҭ рныррa мап ацәкны, ишыҟаҵәыҟьаз иаҳҳәозар – ирҽагыланы иаацәыртцит, еиҵах Қәҭешь ахҭныҟалақьс изауз – Аҧсуа Ҳәынтқарра. Амонголцәа изныкымкәа-иѡынтәымкәа рыҩшазыркызгьы, уи аҳәынтқарра рзышьҭымхит.

Ақыртуа ҭоурыхѡѡцәа аҧсуаа иаадырҧшыз афырхаҵара, агәаҕьра, агәымшәара алахырѡарц «Аҧсуа Ҳәынтқрра иахьҟәаҧа-ҽаҧароу, иахьшьхароу азы ауп амонголцәа изышьҭырымхыз» ҳәа зырѡыз, аха уи абас ацрымҵаргьы амуит: «насгьы урҭ (изҽу аҧсуаа роуп) ртәыла ахьчразы рхы-рыҧсы ишамеигӡоз рбеит».

Русудани уи лыҷкәын Давид Нарин зхагылаз аҳәынтқарра дара рхаҵа иахьҙырҵазгьы Аҧсуа Ҳәынтқарра ҳәа ауп, избанзар – уи ииашаҵәҟьан и-Аҧсуа Ҳәынтқарран.

Нас уи Аҧсуа Ҳәынтқарра ҳәа злахьҙыз ала аҧсуа Ҳәынтқарра абираҟгьы амамзарц залшомызт.

Абраҟа иаанаҳкылоит Аԥсуа Ҳәынтқрратә бираҟ акәша-мыкәша иаҳҳәарц иаҳҭахыз. Избанзар, ишакәхалакгьы, ихарҭәаан акәымзаргьы, ажәахатәи ажәиԥшьтәи ашәышықәсақәа раахыс иҟаз абираҟқәа аабахьеит, ицәыраагахьеит, Аԥсны Аҳәынтқарратә бираҟ амш аназгәаҳҭоз, уи иазкны еиҷкааз ҳгазеҭ аномер урҭ абираҟқәа рсахьақәа анын.

Ҳара ари астатиаҷы аиҳараҙак хыԥкәкы хадас иҳамоу – Аԥсны абжьаратәи ашәышықәсақәа рзы, усҟантәи аамҭазы адунеи аҷы иазхарҵаз ҳәынтқарраны иаакәгылаз – Аԥсуа Ҳәынтқарра абираҟқәа рыԥшаара, рцәыргара ауп. Амала, уи иадаҳҳәалеит, ҳазну аамҭа актәи аѽбатәи ашәышықәсақәа рзгьы аԥсуа ҳәынтқаррақәа иҟаз, уимоу, ҳазну аамҭа ааиааиҙагьы аҭоурых аҷы иҟаз аҳәынтқаррақәагь рыҙбахә ҳҳәеит. Ус анакәха, урҭ аҳәынтқаррақәагьы ирыман, усҟантәи аамҭа иашьашәалаз рхатәы бираҟқәа.

Ажәакала, Аԥсны Аҳәынтқарратә бираҟқәа раарԥшра, рцәыргара иадҳәалоу азҵаатәқәа, иаҳҳәар ҳиашахоит, ҳҭоурыхѽцәа рҷаԥхьа итҵарҙаны иқәгылоу зҵаатәқәоуп ҳәа.

«Ухы иазууа уаҕа иузиуам»

Агазеҭ «Аԥсны» аредакциахь!

Аԥсны иҭытцуа газеҭқәак рҽеы ҳаԥсуа қыҭа Бабышьра ахьӡ еиҭакны «Бабушера» ҳәа уарла-шәарла акәзаргьы, ианырылалоз, изышәцәааҙарызеи, амца ҳацранатцон. Еиҳангьы ҳгәы ҳдырхьт уажәы аабыкьа Бабышьра ақытан иҟоу аҳаиртә баҕәаза иазкны ирышьҭыз адырратарақәа рҽгьы инеимда-ааимдо «Бабушара» ҳәа Аԥсуа телехәаԥшреи ателедырратара «Абазеи» рыла ианҳаҳа.

Ҳара ҳқыҭаууп, иҟоу ҳзымдыруазар ауеит, ҳшәыҳәоит аԥсуа қыҭа Бабышьра «Бабушара» ҳәа еиҭа изеиҭаркыз ҳашәҳәарц, насгьы иаанагои, иабантәиаауеи ажәа «Бабушара»?

Гәыԥ҃ык гәылрыԥшьаа.

Иаҳҳысыз ашәышықәса ԥшьын҃ажәатәи ашықәсқәа рылагамҭазы Гәылрыԥшь араион анапхга҃цәа ры҃нутҟа аԥсуааи ақыртцәеи аимак-аиҽак ҭәҭәа роуит. Аԥсуаа ҳәа анапхгараҽы аус зуаз рхыԥхьаҙарагь х҃ык ракәын иҟаз. Абар даргьы: аԥьажәлар рдепутатцәа Гәылрыԥшьтәи рраионтә Совет анагӡком ахантәа҃ыс иҟаз, Ражьден Хьыкәба, апартиа Гәылрыԥшьтәи араионтә комитет амаҙанықәга҃с иҟаз Лида Хәартцкьиа, апартиа Гәылрыԥшьтәи араионтә комитет аиҽкааратә ҟәша аиҳабыс иҟаз Константин Кәытниа.

Еимаркызгьы – рраион иатцанакуаз Бабышьра ақыҭа ахьӡ еиҭакны «Бабушара» ҳәа ашьақәырҕәҕәара азтцаатәы акәын.

Иаахтны иаҳҳәозар, еимактәы ыҟазамызт, уи ақыҭа жәытә-натә аахыс Бабышьра ҳәа аԥсуа хьзы аман – Дәрыԥшь, Жәандәрыԥшь, Гечрыԥшь, Гәылрыԥшь уҳәа абарҭ рҽызцәаақытақәа аԥсуа хьызқәа шрымоу еиԥш.

Бабышьра ақыҭа ахьз ахьынтәаатцәкьоу – Маршьан Бабышь ира аҟнытә ауп. Амала, амҳаԥьырра аан Бабышьра ақытаҷ ԥсыуа-затцәык идамхаргьы даанымхакәа, зегьы Тыркәтәылаҟа ианага, атәымуаа ааины урҭ рқьаԥтақәа ианырхыла, аҭыԥ хьызқәа ҷыц ашәҟәы иантаргалоз – Бабышьра ахаҭыԥан, аурыс транскрипциа еиҳа излазааигәаз ала, Бабушера ҳәа ашәҟәы ианырцеит.

Уигь ҳачҳарын, ашьтахь Қырҭтәылантә ихтцәаны Аԥсныҟа иааргаз ақыртцәа рхыԥхьазара аԥсуаа ҳаастә хынтә рыла ианеиҳаха, «ари адгьыл зтәу ҳара ҳауп, қыртуа дгьылуп» ҳәа иқәымгылазтгьы, насгьы ирҳәоз артцабыргразы аԥсуа тып хьызқәа инарҳәы-аарҳәны, ақыртуа бжьқәа рхатцара иаламгазтгьы. Бабышьра ҳәа аԥсуаа шашьтаз згәалазыршәодаз, Бабушерагьы – Бабушара ҳәа ианеитаркуаз… Хыхь зызбахә ҳҳәаз, Гәылрыԥшь араион анапхгараҷы аус зуаз аԥсуаа хҽык уи иаҷагылт. Даара еимаркт-еиҷаркт, аха хҽык ирзызырҽуадаз, ақыртцәа дара ртәы иадыргеит, Бабушера ахьз аахыхны официалла Бабушара ҳәа ахьзыртцеит.

Бабушара – агыршәала «абду имҽа» ҳәа ауп иаанаго.

Ҳ-Ццьынцьтәылатә еибашьра еилгаанзагь ус акәын ишашьтаз.

Аԥсуаа ари амца ҳнаркуан, аха иҳамчыз. Убас шакәызгьы, акьыԥхь аҷы, аизарақәа рҷы атопонимика азтцаара, уарла-шәарла шакәызгьы, ақыртцәа иртахы-иртахым ицәыртцуан. Аха, рыцхарас иҟалаз, уи азтцаара зызмырҳауаз, иагәтасуаз, уимоу изыркәаратцозгьы рыҽнутцҟа Аԥсны анапхгараҷы игылаз аԥсуаа рхатарнакцәак ахьыҟаз акәын. Убас иҟалаз тоурыхтә ҷырԥштәык аагоит тцаҟа.

Иаҳҳысыз ашәышықәса хынҩажәижәабатәи ашықәсқәа рынтәамҭазы, ес-жәашықәса ишыҟарҭалоз еиԥш, аԥсуаа «Қырҭтәыла ҳалтцны Урыстәыла ҳадлоит» ҳәа иқәгылт. Амитингқәа, аизарақәа, ажәакала, усҟан Аԥсны ахы-атцыхәа зҳәаз еиԥш зегьыԥьара еилаҩынтран. Арахь, аԥсуаа сыргәыбзыҷуеит, ага иганы аҙы дмыржәҙакәа иаазгоит, инхьаԥшны-иаахьаԥшаанҙагь снацәахы иахасыргьежьуеит ҳәа, Қырҭтәыла анапхгара иманы Аԥсны датаait, усҟан Қырҭтәыла знапаҷы иҟаз Шевардназе.

Убасҟан апартиа аобласттә комитет аҷы актив реизара анымҩаԥигоз, азҭаарақәа иқәрыԥсеит. Иԥкаа-ԥкааua зегьы рҭакқәа шыҟаитцоз, атопонимика азҭаараҷы даннеи, зназы иихәо иҷамшәо даанхеит, нас Аԥсны аиҳабыра рахь дынхьаҳәын, ҷааитит: «зныкыр атопонимика шәаламкьысын ҳәа шәаҳҳәахьоума?» Аԥсны аиҳабыра ракәзар, азныказ рыхқәа ладырҟәит, аха рхада «уи зуалу Аԥсны Иреиҳаҙоу Асовет Апрезидиум Ахантәаҩы Баграт Шьынқәба иоуп» ҳәа ибжьы анаага, ԥсеивгарак ҳауит ҳәа рыхқәа иаарҩахеит. Шевардназегь уи иихәаз шигәаԥхаз ихы-иҷы ианыԥшуа, ихы ааиртцысит.

Баграт Шьынқәба актив реизараҷы дыҟаҙамызт, дычмазаҩын, Москва ахәышәтәырҭаҷ дышьҭан.

Усҟан Аԥсны анапхгара, апартиа аобласттә комитет аԥхьа инаргыланы, амилаҭтә зҭаарақәа рылацәажәара азин рымамызт. Апартиа Аԥснытәи аобласттә комитет ахадараҷы игылаз ус шакәыз ибзиаҙаны идыруан, насгьы Аԥсни аԥсуа жәлари ирыдҳәалаз азҭаатәы цәырцыргьы, аԥхьа иара иҷы акәхон иахьнаргоз, Аԥсны Иреиҳаҙоу Асовет Апрезидиум Ахантәаҩы аформазы ауп акәымзар, мыч имаҙамызт. Уимоу, апартиа аобласттә комитет абиуро аилатәараҷы ишьақәдмырҩәгәакәан Аԥсны Иреиҳаҙоу Асовет Аҳаҭыртә грамотаҭәкьа аҙәгьы изитаҙомызт.

Ус шакәыз апартиа аобласттә комитет усҟантәи аха-да ибзиан идыруан, аха ишԥаиурыз, Шевардназе дихь-

чар акәын, данизымыхьча адырԥаҽенытцәҟьа иматцура импытцҟьон. Даҽеа зтцаароуп, ихахьы игазҭгьы. Ус ҟаитцазҭгьы, ижәлар деилыркаауан, иагьианарыжьуан. Амала, уи аҭыпан «бмаҭа дызгару, бара бызгару» ҳәа апсцәаҳа дызҭааз аҭакәажә лнацәа лмаҭа ишиқәылкыз еиԥш дныҟәеит акәымзар…

Аҭоурыхтә хҭысцәа рахь ҳаниас, даҽеа партиатә еизаракгьы ҳазаатгылар ҳҭахуп. Ҳазҽугьы, апартиа Аҟәатәи ақалақьтә комитет апленум ауп. Уи ыҟан 1983 шықәса август 6 азы.

Урҭ ԥоызцәа апленумқәа рҽеы зны-зынла апсуа интеллигенциа рхаҭарнакцәақәакгьы ықәдыргылалон. Ус иҟартцеит зыҵбахә ҳамоу апленум аҽгьы. Еицырдыруа ҳапсуа поет Платон Бебиа ажәа ирҭеит.

Поетк, шәҟәԥык иаҳасабала усҟан Платон Бебиа Апсны ахи-атцыхәеи деицырдырхьан, Апсны-моу – уи анҭытцгьы. Апленум иалахәыз апхьа иаалах-ҽыххеит, иқәгылара ахыркәшамҭаз, ишыҟаитцалоз еиԥш, жәеинраалакгьы даҳзапхьап ҳәа иԥшызҭгьы акәхап… Алитература, аҟазара, инеизакны акультура азтцаатәқәа аганахь инышьҭатцан, Қырҭтәыла анапхгара рхаҭарнак аҟәаа рпартиатә еизара дызлалахәыз ала, иқәгылараҽеы апхьа дырзаатгылеит Апсни апсуа жәлари ҳгәы итҳоз, ҳзыргәаҭеиуаз, иҵбамзар ԥсыхәа змамыз азтцаатәқәа. Иқәгылара злахиртлаз иажәақәа апрезидиум аҽеы итәаз Қырҭтәыла анапхгара ахаҭарнакгьы, апартиа Апснытәи аобласттә комитет аԥбатәи амаҵаныҟәгаԥгьы, апартиа Аҟәатәи ақалақьтә комитет анапхгарагьы итцәымҭ жьакцаны ргәы ишалакшаз рхы-рҽқәа иаарныԥшит.

Уаҟа ишьҭихыз, дызлацәажәаз азтцаатәқәа зегьы ааныжьны, ари ҳастатиа излақәҽнатуа ала, зтцаатәызатцәык ҳазаатгылоит. Абар уи азтцаатәы азы Платон Бебиа иихәаз: «Гәылрыпшь араион аҽеы иҟоуп Бабушера зыхьзу ақыта. Уи Бабышра ҳәа акәын апсуаа цыхьа ишашьҭаз. Бабушера ҳәа ахьзызтцаз аурысцәа роуп. Аха

даҽеа-шьоукых ирҭаххеит ахԥатәи ахьӡ – «Бабушара» ҳәа ахьӡырҭарц. Ус «ахԥатәи» ахьӡқәа змоу Аԥсны ирацәоуп.

Исҳәарц иҭаху, атопонимика азҵаара анцәырҭыз иахьа акәзам. Уи аауеит ҵатҵгәык ҳәа ыҟазамкәа Аԥсны аҭыԥ хьыӡқәа рыԥсахра ианалага аахыс. Аамҭа кьаҿк иалагӡаны урҭ аҭыԥ хьыӡқәа ишыҟаз еиҭаҟаҳҵоит ҳәа атрибуна ҳаракқәа рҿы иқәгыланы аҭакзыԥхықәу аматҵураҟәа ирхагылоу ирҳәоижьҭеи акыр жәашыкәсҟәа цахьеит. Арахь иахьа уажәрааназа еиҭакра ыҟазам. Аиҭакра ахаҭыпан, хыхь ишаҳҳәхәахьоу еиԥш, Бабышьра ҳәа аԥсуа хьӡы аахыхны – урысшәала Бабушера ҳәа ахьахьӡыртцазгьы иаанымҿаскәа, уажәы «Бабушара» ҳәа еиҭаркт. Абас еиларҳәашьны иҟатҵоу изаламкьысырц, шьоук цәыртцхит «аҭыԥ хьыӡқәа рыԥсахразы уаҟа инхо ауааԥсыра ираздцаатәуп, урҭ ақәшаҳаҭымкәа рыԥсахра ҟалом» ҳәа. Уаҟа инхо ҳәа зыӡбахә рымоу, аԥсуаа амҳаџьырра ианага ашьҭахь иааганы индырхаз роуп. Ҳәарада, урҭ зхьынҳалоу дара рбызшәала ицәажәо аҭыԥ хьӡы акәхоит. Ас ала атопонимика азҵаара зыӡбахом». (Платон Бебиа ари ицитата аагоуп макьана иҭымҵыц ажәбатәи итом аҟнытә).

Иџьашьатәу, апленум аусура анхдыркәша, аԥсуаа маҷѡымкәа уи иалахәыз, Платон Бебиа дырзымдырӡозшәа, иара иахь ихьамԥшӡакәа ивсны иахьцоз ауп. Ѡыцьа затҵәык ракәын Платон Бебиа идгылаз. Апрезидиум аҟнытә «шәызҿу закәызеи» ҳәа аанаргауа, рыблақәа ҭырлашьцаа урҭ ирыхәаԥшуан Аԥсны анапхгараҿы усҟан игылаз ѡыцьа аԥсуаа…

* * *

«Шәызлацәажәаз, ицәырыжәгаз зегьы ҭоурыхуп. Аџьынцьтәылатә еибашьра еилгеижьҭеи урҭ азҵаатәқәа зегьы рҭыԥ иқәҵоуп. Иахьа Аԥсны ақытақәа ракәым, цьара машәыршәа ҳаблакгьы, кәаракгьы, мѡахәастакгьы нымхеит аԥсуа хьӡы змам. Уи иазкны «Аԥсны атопони-

мика» ҳәа аусумҭа ду аԥитҵахьеит аҭҵаара-дыррақәа рдоктор Валери Кәарҷиа. Изаҭаххазеи ари азҵаатәы ашҟа еиҭа ҳаргьежьра?» – ҳәа зҳәаша ԥхьаѳык дҟаларгьы ауеит.

Амца ацраҳҵарц ҳҭахҙам гәылрыԥшьаа иаҳзаарышьҭыз ашәҟәы. Амала, ҳаргьы ҳгәы итҵхоз ахьырҳәаз, насгьы ииашаҭәҟьан амцагь ахьҳнаркыз ауп абриаҟара захаҳҳәааугьы.

Изыхҟьоугьы, ҳгазеҭқәаки ҳҭеледырраҭарақәаки, зны-зынла дук иазымхәыццәакәа, инықәышьшәа рнапы итцырго (ирымпытцҟьо ҳҳәар еиҳа ииашахоит) аматериалқәа роуп.

«Аредакциақәа рцьабаа ззымдыруа акы иҳәаргьы, жәашықәсала уи иатҵагылоу ауаа абри аѳыза шәзазаатгылеи» ҳәа азҵаара ҟашәҵар ауеит. «Ари закәызеи», «ани закәызеи» ҳәа аҵәы алатҵаны акьыԥхьымта, мамзаргьы ателедырраҭара иалацәажәо ҳаргьы ҳрықәшаҳатым. Амала, Аԥсны, аԥсуа жәлар иҳатҵанакуа азҵаатәы, насгьы ҳаҕа дзымҵасуа азҵаатәы ҳамбошәа аѳсрагьы – чарҳәароушәа иҳапхьаҙоит.

Гәылрыԥшьаа рхалагь ракәым, ҳазну ашықәс хәажәкыра 18 ахәылбыеха ателедырраҭара «Абаза» ала изыпхьоз атцыхәтәантәи ажәабжьқәа ирылаз, Аҟәатәи аҳаиртә баҕәаза иазкыз аматериал аҿы ҳапсуа қыта Бабышьра ахаҭыпан, ақыртцәа мчыла ишьақәдырҕәҕәаз, апсышәала «абду имѳа» ҳәа ицәажәо – «Бабушара» ҳәа иахьаԥхьаз, нас адырѳаены ашьыжь ҳапсуа телехәаԥшраҿгьы «Бабушара» ҳәа ианеиҭарҳәа, изааҙарызеи ҳарҭ аредакциа аусзуѳцәагьы иаҳцәымыцхеит, ҳлымҳагь тнашьааит. Аха атцыхәтәантәи аамҭазы ишыҟаҳҵало еиԥш, акгьы ахымҳәааҙакәа ҳаштәаз, гәылрыԥшьаа рышәҟәы рыман иаҳҭааит…

Митә ҟалама, адгьыл ашьа маазар ҳәа зҳәашагьы дцәыртцыр ауеит. Митә ҟамлаҙеит – иҟалаз ҳаҕа игәырԥса ҟаҳҵеит ауп. Агәра аагоит, ҳтеледырраҭарақәа

усҟан ирыхәаԥшуаз агырцәа, Егры нырцәаа рнапҟәа шаҳзеинырҟьоз.

«Уаҕа инапҟәа анузеиниҟьа, гаҙарак умпытԥҟьеит ауп иаанаго» ҳәа иҩуан азеижәтәи ашәышықәса антцәамҭазы амраҭашәарахьтәи асоциалисттә тцысра иналукааша аусзуҩы Жорес.

Шаҟа ииашаны иҳәоузеи аԥсуа жәлар ражәаԥҟаҷеы: «Ухы иазууа – аҕа иузиуам» ҳәа.

* * *

Ари аномер тҳажьааиҙа, еиҭах даҷеа-дырратарак ала ҳлымҳа ииаҭаҩит ақыртцәа иҳадыргалаз аҭып хьҙы «Цагера».

Аҩажәатәи ашәышықәса актәи азыбжазы Қыртәылантә, Цагера араион аҟнытә ихыртцәаны Аԥсныҟа иааргаз Очамчыра араион аҷеы иахьындырхаз, рраион ахьҙ Цагера наганы инахыртцеит. Ҳдьыԥцьтәылатә еибашьраан «ахалдабаа» реиԥш, дара «цагьераагьы» хәыҷгьы-дугьы абԥьар шьтыхны аԥсуаа иаҳҷагылан еибашьуан, уи азы ауп зыҙбахә ҳамоу аҩ-қытак рҷы ҩнызатцәык иадамхаргьы еибганы изаанымхаз…

Ақыртцәа «Цагера» ҳәа изышьтаз ақыта, ҳара иахьынҙаадыруа аибашьра ашьтахь Лашькьындар ақыта иадтцоуп.

Нас ҳарт аԥсуаа иҳақәшәеи, убарт ақыртуа хьыҙқәа иахьа уажәраанҙагь изаҳхамышҭыци?!

Акьыԥхь, арадио, ателехәаԥшра аусзуҩцәа атопонимика азтцаатәы аиташьақәырҕәҕәараҷеы ирытцанакуа шдуугьы, аганахь иныжьтәым ҳминистррақәа, ҳақалақьқәа, ҳраионқәа рнапхгаҩцәагьы. Мшәан, урт рҟнытә ауми ҳқьыпхьымтақәеи ҳдырратарақәеи ахьҳауа. Ажәакала, ари аԥсуаа зегьы иаҳзеиԥшу зтцаароуп. Ус анакәха, Аԥсуа Ҳәынтқарра аԥаҳтцоит ҳәа ҳазлаҷеу ала – ари зегьы иаҳтакԥхықәроу зтцаара дууп. Убас ҳаназымнеи Аԥсны атопонимика ҳзышьақәмырҕәҕәеит ҳәа ауп иаанаго. Атопонимика «адгьыл абызшәа» ҳәа излашьтоу ала,

аҭыԥхьзқәа аԥсышәала ианҳмырцәажәа, ҳнапала инаганы ҳаға иаҳҭеит…

Абри еилкааны аҭыԥ иқәаҳҵоит ҳәа ҳаналамга, Аԥсуа Ҳәынҭқарра азхаҵара аиургьы, «адгьыл ҳара иаҳҭәуп», «ақырҭуа хьзы ахуп» ҳәа ақырҭцәа ҳацрытцран иҟазам…

Аԥсуа Ҳәынҭқарра азхатцоижьҭеи ѡы-шықәса ирықәуп

Аԥсуа Ҳәынҭқарра азхартцеижьҭеи ѡы-шықәсагьы макьана имҭцыцт. Аха абри аамҭа аѡнутҟала Евроеидгыла иатцанакуа амраҭашәарахьтәи атәылақәеи Америка Еидҭоу Аштатқәеи ҽырдагәа уны, рыблақәа хѡаны Аԥсни Аахытц-Уаԥстәылеи хаз ҳәынҭқаррақәаны иҟазамшәа, «ҳарҭ иаадыруа иаку аҳәынҭқарра Қырҭтәыла ауп» ҳәа наунагзаа ҳшеиԥыртцхьоугьы, ирҳәац рҳәоит, ишцәажәац ицәажәоит, арахь Женеватәи аиԥылараҟәа рахь наҟ-ааҟтәи аѡ-ганк ҳаицәажәара рхы аладырхәыхуеит.

Изааҙарызеи, ус ирҳәартә, ус иныҟәартә иҟазҭо афакторқәагь ыҟоуп. Ихьыԥшым Аҳәынҭқаррақәа Реимабзиара, мамзаргьы СНГ атәылақәа ҳәа изышьҭоу, 1994 шықәсазы, усҟан Қырҭтәыла ахадас иҟаз Шеварднаҙе иҟаитцаз ажәалагала Ельцин иадгыларала Аԥсны аекономикатә блокада азун. Иԥьоушьаша, адунеи зегьы зыршанхаз Аиааира ду ганы Аԥсны Аԥьынтәылатә еибашьра ишалтцызгьы, доуҳала аԥсуаа агәышьтытцра ду шрымазгьы – нхара-нтцырала, економикала рыпсы аарла еивыргон. Имариазма, ѡынѡажәантә рыла зхыпхьаҙара еиҳаз ақыртцәа рабашьра, риааира? Имариазма зшьамхы инанагоз ҳажәлар зегьы бԥьарла реибытара, реиқәыршәара? Ииашоуп, аҳәааныркъа инхо ҳашьцәа-аԥсуааи Нхытц-кавказааи ҳадгылан, иҳацхраауан, аха аибашьра аихатә уҩә хьамҭа зыхәда иқәыз аԥсуаа ҳакәын.

Ҳажәлар злеибашьуаз абԥьар – автоматқәа ина-дыркны абзарбзанқәеи, аранатомиотқәеи, аградқәеи,

аҳаирпланқәагь нарылатцаны – амалаҳәатцәҟьа иҳазтоз уаѡ дыҟамызт. Урт зегь ааҳҳәон…

Ажәакала, афронт ахь, аҕа иҿагылан аибашьрахь ицоз рҿы мацара акәзам амобилизациа ахьыҟатцаз… Аҧсны амраташәарахьтәи акәакь – Гәдоутеи Гагреи рраионқәа рҿы инхоз, аибашьра изымцоз абыргцәа, аҳәса, ахацәа, иара убас Аҟәеи, Очамчыреи, Тҟәарчали зҳәаз реиҧш егьырт атыпқәа рҿынтәи ихтцәаны уахь инеиз рыѡнытцҟагьы амобилизациа ҟатцан. Урт уахгьы ҽеынгьы аус руан аколнхарақәа рҿы еиҧш, ааглыхратә наплакқәеи, атанкқәа, аградқәа, абзарбзанқәа аремонт ахьырзыруаз аҟазартақәеи рҟны. Рыцәа иаг, рыфа иаг, рыжә иаг абжьыуаа рҿгьы убас русура еиҿкаан азоуп аҧсуаа рцьынцьтәылатә еибашьраан атачкәым еиҧш еилатцәаны, иазәыкны иҟан ҳәа зырзырҳәазгьы.

Изаазарызеи, аибашьра еилгеижьтеи абриаҟара аамта шцахьоугьы – усҟан атыл аҿтәи ҳажәлар русура иахьа уажәраанзагьы иахьынзахәтоу итцааны ицәыргам. Уи хазы наҟ-наҟ иззаатгылатәу зтцаароуп.

Уажәазы абри азтцаатәы абриаҟара ҳзазаатгылаз, Ихьыпшым Аҳәынтқаррақәа Русеицзура еиднакылоз атәылақәа, аибашьра ашьтахь Аҧсны аекономикатә блокада ахьазыруз ауп. Ицьоушьаша, СНГ иалаз ѡ-тәылак, зызбахә ҳамоу Беларуссиеи Туркмениеи рхадацәа Аҧсны аекономикатә блокада азуразы аиқәышаҳатра рнапқәа атцармыѡзеит.

Беларуссиа Апрезидент Лукашенко Аҧсны аиҳабыра рхатарнакцәеи иареи реиҧыларақәа рҿы изныкымкәаиѡынтәымкәа уи атәы игәалаиршәахьеит. Ҳәара атахума, аҧсуаа уи ҳаигәыргьеит, иаҳҳаштрангьы иҟазам. Аха иаҳзеилымкааз даҽакуп. Уи арбан?

Аҧсуа Ҳәынтқарра Урыстәыла ианазханатца, инашьтарххны Беларуссиагьы ҳазханатцоит ҳәа ҳапшын, амала, зынза баша ҳҳы ҳжьозаарын. Ари адунеиаҿы иҟоу хәҳаахәтразаап. «Утн сытн еишьтоуп» ҳәа ажәлар рҿы ихәмарны лафшақә ирҳәо – ииашатцәкьаны амч

амазаап. Ус акәымзар, Аԥсуа Ҳәынтқарра Урыстәыла иазханатцеижьтеи абар ѡы-шықәса тцырц акгьы шагымгьы, арахь ҳара ҳазхатцара азтцаатәы аҵбара зынҵа игәы итаҵамшәа ихы мѡаԥигарымызт Беларуссиа апрезидент Лукашенко.

Мамзаргьы ҳарт аԥсуаа иаҳхароу, иаҳзымдыруа цьара акы ыҟазар?

Абриаҟара зтцаара иқәҳаргылаз даҽеакгьы рыцаҳтцар ҳтахуп. Ҳарт аԥсуаа Алатинтә Америкаҿы ҳазхатцара азтцаатәы азы иҳалҳаршахьоу рацәоуп, убри иабзоураны Никарагуеи, Венесуелеи, Науруи ҳазхартцеит. Уажәы ҳгәыгуеит иаарласны Боливиеи Еквадори ҳазхартцоит ҳәа.

Аԥсны Адәныҟатәи аусқәа рминистр Максим Ґәынцьиа раԥхьа днаргылан ҳҳәынтқарра аделегациа акыр аамта уахь ицаны иҟан. Убри аѡыза ҟатцатәызар Беларуссиа ашҟагьы? Беларуссиа ахалагь акәым – СНГ атәылақәа зегь рышҟа убас ҳделегациақәа дәықәтцазар? Аурысцәа ирымоуп «аиха ишшу икәатәуп» ҳәа ажәаԥҟа. Аԥсуаагь иҳамоуп «ацәҳар ацәа ахытцуанатц иахухроуп» ҳәа.

Абриаҟара ҳзырҳәо, цьара ҳнеира иахыпар, ак ҳацәбжьахар ҳәа ҳахьшәо ауп.

«Ацәҳар ацәа ахытцуанатц иахухроуп» ҳәа иаҳҳәаз хазы ҳазаатґылоит.

Иахьа, аԥсуаа ҳаԥхыз иалашәар иҳазхамтцоз – лабҽаба иаабеит. Асовет аамта иалагҙаны ақыртцәа иржьаз, ирҟатәаз Урыстәыла еилнакааит ақыртцәа ишыржьоз. Уи зыбзоуроу ҳәа иаҳшьо Владимир Владимир-иԥа Путин иоуп. Аус ахьиуаз Аҳәынтқарратә Шәартадара Аматцзура аҟара, асовет аамтазы амч-лшара змаз даҽеа ҳәынтқарратә усбартак ыҟамызт. Уи аусбарта зегьы еилкааны ишамазгьы, Андроповтцәкьа «Қыртгәыла шыҟоу абас ауп» ҳәа Брежнев иҽы изҳәомызт. Изҳәомызт, избанзар, Брежнев ақыртцәа дырҟатәахьан, урт дыртәын. Иԥстазаара

даналтц, Шеварднаҙе аполитбиуро аилазаарахь кандидатс дшыҟалахьазгьы, ууанҙа акандидатцәа ракәым, аполитбиуро алахәылацәатцәҟьа рыгәхьаа шимкуазгьы, Брежнев данԥсы аҿены инаркны днеины зегь рышьтахь днагылт. Ус зыҟаитцоз Андропов илаԥш дытцамшәарц акәын… иҿихьчон… аамта игон… иагьигеит.

Андропов, ишдыру еиԥш, дычмазаѡын – шыҟәсызатцәык аарла инеигеит акәымзар, усҟан аусҟәа злацоз ала Шеварднаҙе изтцаатәы ҙбахон…

Аха уара иушьуа уаҩа дишьуам ҳәа шырҳәо еиԥш, Шеварднаҙе – Андроповгьы Черненкогьы рынарцәымѡахь инаскьаган – Горбачов дихьҙеит. Уи иара дитәын, аполитбиуро аилазаарахьгьы днеигеит, Асовет Еидгыла Адәныҟатәи аусҟәа рминистрсгьы дҟаитцеит, уимоу, Горбачов инацәахы дахыркәшан Асовет Еидгыла аилаҳара аҟынҙагь анагара илшеит.

Қырттәылеи ақыртцәеи рзы абри аѡыза атагылазаашьа рзыҟалахьан Сталин иԥстазаара даналтц ашьтахьгьы. Аха 1964 шықәсазы Хрушьчов дахҳәаны, Брежнев ахадарахьы даннеи, ақыртцәа еита жәѡангәашәԥхьара рзаатит. 1941–1945-тәи Аџьынџьтәылатә еибашьраан Брежнев матцурала иеизҳараҽы ақыртуа еинрал Леселиҙе ижәѡахыр кны дызлахеигалахьаз ала. «Аџьма имԥсыша аматцә азылаҟәуеит» ҳәа рҳәоит аԥсуаа. Убри изыҟалеит Шеварднаҙегьы, Горбачов Асовет Еидгыла акомпартиа Ацентр Комитет Амаҙаныҟәгаѡ хадас иҟатцарала.

Абриаҟара ҳзырҳәо, Аԥсны азхатцара аиуижьтеи аԥсуаа жәѡангәашәԥхьара аиԥш иаҳзаатыз алшарақәа иахьа ҳхы ианҳзамырхәа, уатцәы Брежневи Горбачови реиԥш Урыстәылан даҽеазә дгылар, азы иаанаго аԥша ишаго еиԥш, ҳиааирақәа зегьы наҳампытцаба ицар ауеит. Чан шьтахь еишәақәс ҳәа, нас аамта иҳацәцаз ҳархынҳәырц ҳҿеазаҳкуеит. Аха башахоит. Иацтәи амш азәгьы измырхынҳәзацт.

Нас иҟатцатәуи?

Ҳара ҳтәала иахьазы Апсуа Ҳәынтқарра аҽаԥхьа иқәгылоу азтцаатәқәа зегьы ирхадоу – атәыла аѡнутцкатәи адәныкатәи азтцаатәқәааа шьала-дала еилысны, рдацԥашә аидҳәалара шакәу. Урт реидҳәалара ахьалмыршахаз – еснагь иҭынчрам, еилаѡыҵтроуп, хыла-гәыла еилоуп. Аҽырԥштәы азы ахара ицатәуам – Қырттәыла тышәынтәалан иҟамлазацт, иҟалараны ианыкоугьы еилкаам. Апсни Аахытц-Уаԥстәылеи алтцны ишыкоугьы иҭышәынтәалан изыкамлеит. Изыкамлеит, иҟаларангьы иҟазам, избанзар, апсуааи ауапсааи ракәым, Қырттәылан иахьа иаанханы иҟоу «ақырҭуа жәлар» ҳәа ззырҳәогьы, зжьы ужәыр зтәан еиламгылоу ҳәа ззырҳәо роуп.

Дара урттгьы шоуп, ҳара ҳтәала, ѡ-гәыԥкны.

Актәи агәыԥ иатцанакуеит иахьа анакәымха – уатцәы наk-аak иааиҽагыло агәыԥқәа – ҳара ҳазҽу Ермантәыла аҳәынтқарратә ҳәааҽы инхо аерманцәа ррегиони Азербаиџьан аҳәааҽы инхо азербаиџьанцәа ррегиони роуп. Урт арегионқәа мачзам – Қырттәыла аҳтныкалакь Қарт аҟынза иааҙоит.

Еитаххәоит, Қырттәылан аерманцәа шаҟаѡы нхо иахьа уажәраанзагьы еилкаам.

Урт ахьцаз-иахьааз, ирыхьыз-изыкәшәаз аилкааразы иаагоит ҽырштәы затцәык.

1923 шыкәсазы Москва имѡаԥыст Урыстәылатәи акоммунисттә партиа ажәаѡатәи аизара ду. Сталин усҟан амазаныкәгаѡ хада ҳәа дшыкартцахьазгьы, аизара мѡаԥызгоз иара иакәзамызт, Зиновиев иакәын. Ленин иԥсы ҭанатцы Сталин апартиаҽы амазаныкәгаѡ хадас ҳәа дшалырххьазгьы, атехникатә зтцаатәқәа ракәын инапы ианыз. Апартиа азеиԥш напхгаѡыс ҳәа иҟаз Ленин иакәын, ус дагьыкатцәкьан. Убриазы ауп апартиа аизара ду аартрагьы, уи аусура анапхгарахьгьы иара дзынашьтымыз. Уи мацарагь акәым – аизара ду аҽы

иҟатцаз ажәахәқәа цшьба рахьтә иара идтцаз аҧшьбатәи азтцаатәы – апартиа амилатц зтцаатәы иазкны ажәахә аҟатцара акәын.

Иара уигь аиҳараҙак иззикыз – усҟан Қыртцәыла анапхгараҿы иҟаз «арҕьарахьтәи ахынаацәа» («правые уклонисты») ҳәа зыхьҙитцаз акритика рзура акәын. Уа иааигаз афактқәа рахьтә акык-ѡбак ҳарзаатцгылоит:

«Ҳазну аамтазы Қартц инхо ауаапсыра зегь рахьтә ақыртцәа ирытцаркуеит ѡажәижәаба процент рҟынҙа, аерманцәа ракәзар – ирытцаркуеит ѡажәи жәохә процент инарыцны. Уажәы Қыртцәыла анапхгара знапаҿы иҟоу «арҕьарахьтәи аҿеацәхьакцәа» («правые уклонисты») иан-ранаха, шықәсык ахала-атцыхәала урц зегьы қыртцәоуп ҳәа итцарыѡуеит...»

Ас аниҳәоз 1923 шықәсазы ауп. Шықәсык ашьтахь Ленин ипстазаара даналтц, иара Асовет Еидгыла анапхгаѡыс даныҟала ашьтахь, ус иагьыҟалеит иара инапхгарала. Избан, усҟан ус дзықәгылаз? Урыстәылан «дзеипш интернационалистузеи» ҳәа избахә рҳәарц ауп ус дзықәгылаз.

Арц амшқәа рзы Москвантәи Ацентртә телехәапшрала Қыртцәыла апрезидент Михаил Саакашвили изкны адокументтә фильм иаҳдырбаз аҿы иаахтны иҳәан, уи иабду, Қартәи амедицинатә институт адиректорс иҟаз, ижәла Саакиан шакәыз.

Ҳарц арц аҿырпштәқәа заагаз, хыхь зыҙбахә цәыргаз аерманцәа ирытцаркуа арегион аҿы Ермантәыла ҳадлоит ҳәа зҳәақәо цәыртцхьеит, изныкымкәа-иѡынтәымкәа иагьеилалахьеит. Шәгәы ишпаанагои, Қарц инхоз аерманцәа – ақыртуа жәлақәа рытаны «иқыртуартәыз» рахьтә згәы атцан ерманцәаны иаанхаз, уажәтәи «ақыртуа жәлақәа» ирхьынҳалоу, шьала-дала излarсу рашьцәа ирыдгылару?..

Убри аѡызатцәкьа азыпшуп азербаиџьанцәа ахьынхо арегион аҿгьы.

Аҩбатәи агәыԥ иатҵанакуеит аерманцәеи азербаиџьанцәеи рышьҭахь игылоу. Ҳара зыҳбахә ҳамоу агырцәеи ашәанцәеи роуп.

Шықәсқәак рышьҭахь гыруа ҵарауаҩык х-томкны иҟоу ифундаменталтәу анаукатә усумҭа ду «Агыруа-ақырҭуа жәар» ҳәа ахьҳҵаны иҭижьит.

Ҳара ара ҳалацәажәарц ҳгәы иҭазам азежәтәи ашәышықәса антҵәамҭазы агыруа бызшәа алфавит шаԥҵаз…

Асовет мчра раԥхьатәи ашықәсқәа рзы жәабала зхыԥхьаҳара рацәаз агыршәала ицәажәоз агазеҭқәа шҭытҵуаз…

Агырцәа рыҩнутҟа имаҷҩым згәы амца акыу. Ақыртцәа дара ишырҟазшьоу еиԥш, аҿырбабарала уи амца рызмырцәар ҟалап…

Ашәанцәа ракәзаргьы, хәыҷы-хәыҷла акәзаргьы ацәа алтцра иаҿуп.

Егьырҭ зегь ракәым, ашәанцәа рбызшәа ашьақәгылараҿы абызшәаҭҵааҩцәа еиқәышаҳаҭны излашьақәдырҕәҕәахьоу ала – ақыртуа уасхыр инадкылан, инадкылан моу аԥсуа-адыга иатҵанакуа ауасхыр еиҳазаргьы ҟалап.

Ҽырԥштәы заҵәык. Ашәанцәагь аԥсуаа реиԥш ирымоуп аныха, агырцәа ирымаҳам.

* * *

Абра хыхь ҳазлацәажәаз азҵаатәқәа зҵазкуа Қырҭтәыла ауп, ҳара иабаҳҭаху ҳәа зҳәашагь дҟалоит.

Анцәа иџьшьоуп аԥсуаа ҳаҩнутҟа урҭ рҩызцәа азҵаатәқәа ахьыҟам. Дара ақыртцәа роуп зегьы раԥхьаҳагьы ус акы ыҟоушәа, аабжьыуааи абзыԥқәеи ҳаиҟәырҟьарц, аҵыхәтәантәи амҳаџьырраан «Аԥсны агәы» ҳәа изышьҭаз, Гәмыста аҳиас инаркны Кәыдрынҳа иҭарцәны, агырцәеи ашәанцәеи ааганы изындырхаз. Ииашоуп, уи акыр жәашықәса ҳаиҭанеиааира иаԥырхагахеит. Зегь дара роуп, наунагҳа ҳаиҟәыҵхара, рылымшеит.

Уи аполитика мҩаԥыргон ақыҭақәа рҟынгьы. Иаагозар, Аҳҩыбжьа абжак аамҟьаны, «Ахалдаба» ҳәа нахьҳҭаны, аҭарааи аҳҩыбжьааи рыбжьара иааган индырхеит. Ус ҟарҵеит Тамшьи, Мыкәи, Мыркәылеи рыбжьарагьы, «Цагьераа» ҳәа Қырҭтәыла раионк аҟнытә иааганы индырхеит. Аԥьыԥҵьтәылатә еибашьра ианалага аҿены инаркны иҳақәлаз ирывагылан урҭ аԥсуаа иааҳҿагылт. Ус ҟарҵеит Гәдоуҭа араион Оҭҳара ақыҭан инхоз ашәанцәагьы. Ианааргоз инаркны уи акәын хыкәкы хадас ирыдҵазгьы.

Абриаҟара заҳҳәо, егьа рузаргьы, егьа ҟарҵазаргьы аԥсуаа асал ҳабжьаҵара рылымшеит. Уи ккаҳа иааԥшит Аԥьыԥҵьтәылатә еибашьраан. Ақыртцәа ракәым, адунеи зегьы аршанхеит шәнызқьҩык зхыԥхьаҳара еиҳамыз аԥсуаа ҳакзаара.

Аԥьыԥҵьтәылатә еибашьра ашьҭахь аԥсуаа атынч нхара-нтцырахь ҳаниас ҳаҩнутҵҟа аимак-аиҿак цәыртцит, ҭәа збаз ҭәа иҳәҳәеит ҳәа шьоукы «рхы иахәеит», ԥсыцқьала, ламыс цқьала уааҳҙагьы зхы ныҟәызгоз, даҽеа ҳәынтқарратә системак шаҳзааиз рызгәамҭаҳакәа ишыҟаз иаанхеит.

Уи асистема иадҳәалан иаацәыртцит аԥсуаа иаҳцәамыз-иаҳжьымыз алхраҚәагьы.

Хәы-шықәса рнаҩсан Аԥсны иҟалаз раԥхьатәи алхраҚәа ҳажәлар акырҳа ишеиҟәнаҟьазгьы, аҩбатәи алхраҚәа раан ҳажәлар ракзаара еиҵа ҿыц ашьақәырҷәҩара ашҟа ихьаҳәт.

Ихьаҳәт, избанзар изызхьаҳәуаз аусҷәа ҟаҵан: Аԥсны зегь иаҵанакуаз Ҳаԥсуа Ҳәынтқарра атерриториатә акзаара, ақыртцәа Кәыдырҭа рытцарала ашьақәырҷәҩара; аҩбатәи – Аԥсуа Ҳәынтқарра азхаҵара алыршан.

Арҭ аҩ-зҵаатәык ҙбахеит. Зегь раԥхьа иргыланы Аԥсны Ахада Сергеи Уасил-иԥа Багаԥшьи уи дызхагылоу Аԥсны Аиҳабыреи рыбзоурала.

* * *

Ҳаиҭазыхынҳәуеит ҳастатиа злахацҳаркыз ашҟа.

Агәра аагоит ҳаԥхьаҟа Аԥсуа Ҳәынҭқарра азхазтцаз рхыԥхьазара акырзаа ишацло. Урҭ рыҩнуҵҟа Алатинтә Америка атәылақәа рхала ракәымкәа, СНГ атәылақәагь шыҟалоу, ишыҟалоу аԥсуаа рдиаспоракәа ахьынхо атәылақәагьы.

Инал Казан иахь ашәҟәы

Уажәы аабыкьа «Нужнаиа газетаҽы» икьыԥхьыз «Америка Еидтцоу Аштатқәа рҟны Аԥсны ахаҭарнакгәрагас иҟаз дзыԥхьатәеи» ҳәа захьӡыз астатиеи уи иаҭагылаз «Аԥсны Жәлар Реизарахь иаарту ашәҟәи» санрыԥхьа ишәцәыз3ом, даара исцәымыгхеит. Исцәымыгхеит, избанзар, ҳдунеи аҽы зегь реиҳа зымчхара ҭәҭәоу, иаахтны иаҳҳәозар, адунеи ахьынӡаназаа3оу иарбан кәакьзаалак аҽы аҭагылазаашьа аҭышәныртәалараҽы зыбжьы акырӡа атцанакуа аҳәынтқарраҽы Аԥсны ахаҭарнакгәрагас уаҟа инхо Инал Казанба дҟартцеит ҳәа анҳаҳа мыцхәы ҳаигәыргьеит, ҳагьазгәдуун.

Аԥсны ибзиаӡаны иаадыруеит аби ԥеи – Иаҳиеи Инали Аказанбақәа.

1989 шықәса ииультәи ахҭысқәа рыламҭалаз, урҭ Аԥсны ианааз, ииашаҭәкьаны жәлар зегьы ҳарԥылеит.

Усҟан еиԥш ажәлар шзымеизазгьы, аибашьра ашьҭахь Ҭырқәтәылантәи аҧба ианаанага Аҟәа асқьалаҽы иҟаз убастцәкьа ҳреигәыргьаны, иаҳгәыдыҳәҳәала игәыдаҳкылон.

Даҽеакала урҭ рԥылашьа ыҟамызт. Аби ԥеи рхаҭагьы рыпсадгьыл Аԥсны ахы иақәиҭны ирымбацызт. (Уаанӡатәи раара аан, егьа уҳәаргьы, Қырҭтәыла амагәшьхәа итцацалан иҟан). Рылабжышқәа хаддылон, амала, урҭ алабжышқәа – даҽеа лабжышқәан – аиааира згаз Аԥсни аԥсуа жәлари ирзыгәдуун. Иазыгәдуун ахьыԥшымрахь рапхьатәи ашьаҽа еихызгаз Аԥсуа Ҳәынтқарра.

Атцыхәтәантәи раара иаҳҳысыз ашықәс алагамҭаз иақәшәеит. Усҟангьы араҟа ҳреигәыргьан ауп ҳшырԥылаз.

Убас ауп уажәшьҭанахысгьы Аԥсны ианаауа ҳшырԥылауа…

Аха уажәы ҳазлацәажәарц иаҳҭахыу зынӡаск даҽеакӡоуп. Аҭыхәтәантәи раарааи Аԥсны жәлар Реизараҽы ирԥылеит. Уи аиԥылара адепутатцәа рнаѡсангьы иалахәын акьыԥхь, арадио, ателехәаԥшра рхаҭарнакцәа.

Дцәажәон Инал.

Иҳәон ҳазҭагылоу аамҭазы, адунеи еиуеиԥшым акәакьқәа рҽы анҭынчрам – араҟа, Аԥсны аԥсуаа ҳҳы шымѡаԥаагаша…

Ус диаст Азербаиџьанынтә Қырҭтәыла иалганы Ҭырқәтәылаҟа инагахо анефтмѡангага атрубақәа рышьҭатцара иадҳәало азҵаарахьы.

«Шәарҭ аԥсуаа шәыбжьы адунеи зегьы иаҳаратәы шәыцәгылароуп, Қырҭтәылан ииагахо атрубақәа ҟәыбаса ишыцәышәҵо азы»… - Инал ас аниҳәа агазеҭ «Республика Абхазиа» аредактор хадеи сареи ҳнеиҽаԥшит. Иаҳцәымыӷхеит…

«Аԥсны дацәыхароуп… араҟатәи ҳполитикатә ҭагылазаашьа хьамҭа зегьы рганахьала аилкаара ицәыуадаѡзар акәхап… макьана дыҷкәыноуп, амца икуп»… ҳәа ихьаҳаршшеит ашьҭахь.

Аха уажәы хыхь зыӡбахә ҳҳәаз астатиацәеи, насгьы Аԥсны адәныҟатәи аусҷәа рминистр Сергеи Шамба иқәгылареи рышьҭахь ҳаргьы ҳгәаанагара ҳамҳәар ада ԥсыхәа амамшәа аабеит. Аиҳараӡак, иазгәаҭатәуп, ҳгазеҭ «Аԥсны» аԥхьаѡцәа ишырцәымыӷхаз… иаҙәымкәаиѡыцьамкәа «иҟалазеи» ҳәа аредакциа иадҵаалазгьы ишыҟалаз…

Урҭ рызҵаарақәа, ус уҳәар ауазар, документла рҭак ҟаҵоуп уажәрааиӡа зыӡбахә сымаз С. Шамба иқәгылараҽы.

Убас шакәызгьы, аԥсуаа ҳҽы «зызѡа зҳаз иԥа дагеит» рҳәоит, убри аҟнытәи ҳаԥсуа газеҭ «Аԥсны»

агәаанагарагьы, ҳатыр ду зқәаҳҭо Инал улымҳа аҟынза инаагар ҳҭахуп. Уара ухалагь уакәым…

Аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рыбжьара – ԝышә шықәса рыԝнутҟа Аԥсуа Ҳәынтқарра ҳәа аҭоурых иазаанхаз атәы ҳамҳәозар, Аԥсны хазы иҟоу ихьыԥшым ҳәынтқарроуп ҳәа азбахә уаԝы имҳәацызт. Ҭоуп, аҭоурых аҿы ԥьарак-ԝыцьарак зҳәаз еиԥш иаҳԥыло цәаҳәақәак ҳхы иархәаны – ус иҟан ҳәа ҳшықәгылалогьы… Изаазарызеи, еснагь идыԥшылан. Ажәааатәи ашәышықәса антҷәамҭеи азежәтәи ашәышықәса алагамҭеи рыԝнутҟа Қьалышьбеи ишитәызгьы, иҿеширххазгьы, имчилшарақәа зегьы анеидихәыцла, Аԥсны аиқәырхаразы Урыстәыла иадымлар ада ԥсыхәа шамамыз ибеит. Уи ауп Кавказ егьырҭ амилатқәеи ажәларқәеи ирылкааны 1865 шықәсазынза Аԥсны Аҳра еиқәзырхазгьы. Ашьҭахь – азыблара ҳалан – ҳабжеиҳараԝзак Ҭырқәтәылаҟа иқәцан, ара иаанхазгьы ҳзиндан 1921 шықәсазы Асовет мчра шьақәгылаанза. Асовет мчра еиҭа иҳазцәырнагеит ҳхатә ҳәынтқарра – жәа-шықәса рыда нтҷра шамамызгьы. 1931 шықәса инаркны «автономиа» ҳәа ахьзҭаны Қырҭтәыла иаҭан.

Ақыртқәа Сталин игәаԥхарала имарианы ҳрымпытҷархалт, рымпытцытҷра ус имариаз усымхеит. Уиазы иаҭаххеит Горбачов ицәыртҷра…

Асовет Ҳәынтқарра аилаҳара…

Қырҭтәыла 1918 шықәсазтәи аконституциахь аиасра…

Ажәакала, аилаԝынтра аамҭа ҳааины ҳаатагылт.

Аҭоурых аҿы ибзианы еилкааун: аилаԝынтра аамҭа акы алызго шыҟоу еиԥш, иалазуагьы шмаҷым. Убас, еиуеиԥшым аамҭақәа рзы зхы изамыхәаз (ажәлар рыԝнутҟа змилат еидызкылашаз, хра рызҭашаз атҷеи дахьырмоуз азы) х-ҳәынтқаррак рыпсадгьыл еиԝырссаеихырсса иқәтцаны иахьа уажәгьы идыԥшылаха адунеи иқәуп ԝынԝажәа миллионԝык рҟынза зхыԥхьазара назо ақәырд жәлар. Ус шаҟаԝы…

Ииашоуп, аԥсуаа шә-нызқьѡык рыда рхыԥхьаҙара шыҟамызгьы, «ҳазгалакгьы ҳаигааит» ҳәа иԥшны итәамызт...» Асовет аамҭазытцәкьа имшәа-имырҳа ес-жәашыкәса иқәгылон. Аха арахь ҳаԥсадгьыл ахь ақыртцәа шаац иаауан, рхыԥхьаҙарагь аԥсуаа ҳаасҭа хынтә инарзынаԥшуа еиҳахахьан.

Изааҙарызеи, ҳаԥсадгьыли аԥсуа жәлари ҳазцаатәы ас аамҭа кьаҷк аѡнутцҟа избахап ҳәа ҳгәыгуамызт. Аԥсуаа аишәа ианынахатәоз раԥхьа ишьтырхуаз аныҳәаҷа аҟны баша машәыршақә ирымҳәозаарын «Анцәа улԥха ҳат» ҳәа. Анцәа илԥха иабзоураны ауп абри аамҭа еилаѡынтра аан СССР жәлар рдепутатцәа реизараҷы иқәгылашаз атцеи – Владислав Арҙынба дызҳауз... Амилат маҷқәа рзинқәа рыхьчаразы ибжьы иргаз адунеи зегьы иаҳаратәы изыҟалаз... Аԥсныҟа дыргьыжьны Иреиҳаҙоу Асовет дзахагылаз... Дымшәа-дмырҳа ижәлар драԥхьагылан Аԥсны ахьыԥшымрахь иназгоит ҳәа 1925 шыкәсазтәи ҳ-Конституциахь ҳазиргьежьыз... Ҳ-Цьынцьтәылатә еибашьраан зхы иамеигҙакәан аҧа иҷагылан ашьа казҭәоз аԥсуа жәлар ихьз ҳәаны ажәыларахь изнеиуаз... Адунеи зегьы зыршанхаз аҭоурыхтә иааира дуззагьы заагаз...

Аибашьра еилгеижьтеи быжь-шыкәса ирыкәуп. Абарт ашыкәсҟәа шьоукы-шьоук иларха-ѡархо, иахьыргара-иахьааргара рзымдыруа иқәхеит. Изыхҟьаз-изынԥаз аилкаара уадаѡра дук шаламгьы, иаарласҙаны, мацәыс-еимҟьаран ауп раԥхьа иниаҟьаны ишцаз атцыхәтәантәи шәи ѡажәа шыкәса рыѡнутцҟа (амҳацьырра аахыс) ақыртцәа Аԥсни аԥсуа жәлари ирзааргахьаз. Шәи ѡажәа шыкәса здац-ԥашә ытцҳәаны икарыжьуаз, еиларҟәаҟәоз, быжь-шыкәса рыла иаарҳәны ақәыргылара – имариаҙаны ахала иҟалар ауазшәагьы аабо ҳалагеит цьоукы...

Иҟоу шыҟатцәкьоу – зынҙаск даҷакалоуп. Хыхь зыз-бахә сымаз аабатәи ажәабатәи ашәышыкәсақәа рзы иҟаз Аԥсуа Ҳәынтқарра аалхны быжь-шыкәса рыѡнутцҟа

иҳамоу аамҭа аҩыза Аԥсны иамоуҙац. Шәазхәци, ус акәымзар…

Акы. Ианбыкәыз Аԥсны ихьыԥшым, зых иақәиҭу ҳәынҭқарроуп ҳәа анрыларҳәахьаз…

Ҩба. Ианбыкәыз аԥсуа бызшәа – ҳәынҭқарратә бызшәоуп ҳәа (даҽеак аԥшьымкәа) Аԥсны Аконституциа (Азакәан Хада) иананылахьаз…

Хԥа. Ианбыкәыз шәынха-шәынҭы, адгьыл шаҟа шәҭахыу шьҭышәх, арахә (ашьамаҟа, аԥсаса) шаҟа шәҭахыу анышәҭа ҳәа аԥсуаа ианрарҳәахьаз… азингьы анрырҭахьаз…

Ԥшьба. Ианбыкәыз, ақалақьқәа рҽы инхоз аԥсуаа аҩны, ауада иазымхьуа ианыҟалахьаз…

Хәба. Ианбыкәыз, зыкьҩыла аԥсуаа ҳҭеицәа иреиҳау атараиурҭақәа рҽы атара анырҭоз…

Ас шаҟа ыҟоузеи, шаҟа уҳәари!

Ҳаиасып аполитика ду ашҟа.

Амилаҭ маҷқәа шаҿагылоугьы (убарҭ рхыԥхьаҙара ҳаргьы ҳналаҭаны) ҳазну аамҭазы адунеи аҿы иаԥшәымацәоу амилаҭ дуқәеи урҭ рмаҟахы иадҳәалои роуп. Урҭ роуп Амилаҭқәа Еидҭоу Рорганизациа еидныкылоугьы. Ус акәымзар, шәазхәци – Амилаҭқәа Еидҭоу Рорганизациа (ООН), ахьҙуп арахь адунеи амилаҭқәа рыбжеиҳарак уахь иагьынашьҭзам. Убри анаҩсан, амилаҭ дуқәа изларыхәо ала ишьҭыхыуп урҭ зхьынҳало «аҳәынҭқарра атерриториа акзаара» азҭаатәгьы – амилаҭ маҷқәа рҽы зшәаҳауа азҭаатәы. Ҩынҩажәижәабатәи хынҩажәатәи ашықәсақәа рзы Африкеи Азиеи атәылақәа (иколониақәаз) қәпан, ахьыԥшымра роуит. Усҟан урҭ рыкәпара – аколониатә тәылақәа рхьыԥшымразтәи рыкәпара ахьҙын. Убраҟа амилаҭ дуқәа идыргылт акәап.

Уажәы «аҳәынҭқарра атерриториа акзаара алакьыс-ра ҟалом» ҳәа ирыдыркылаз адокумент рхы иархәаны, ахьыԥшымразы иқәпо амилаҭ маҷқәа «атеррористцәа» ҳәа ауп ишрышьҭоу.

Убри ауп ҳара ҳцьынцьтәылатә еибашьраҽы аиааира шаагазгьы, Аҧсны ихьыҧшым ҳәынҭқарроуп ҳәа шрылаххәазгьы, Амилатқәа Еидцоу Рорганизациахь ҳазрыдрымкылаз, уи иатцанакуа иарбан тәылазаалакгьы ҳашҟа изхьамҧшыз.

Аха убас шакәзгьы, хәычы-хәычы, маҷ-маҷ, шьаҽашьаҽа Аҧсны ахьы ахьхо ахьыҧшымрахь ауп. Уи ауп изыбзоуроу – ақыртцәа даараҙак ишыртахымгьы, Амилатқәа Еидцоу Рорганизациа ахатарнак ҳагәта дтәаны, еиҟароу ҳакәны наҟ-ааҟ аиҽцәажәарақәа зцогьы... Аҟәеи Қарти рнаҩсангьы, Москва, Женева, Бырзентәыла, Тырқәтәыла...

Изтахымда, уатцәы ианаашо, Аҧсны Амилатқәа Еидцоу Рорганизациахь ирыдыркылт ҳәа рҳәарц. Аха, хыхь ишазгәаҳтаз еиҧш, уи ус иаармарианы аҙбара залшом. Ус анакәха, еитаххәоит – хәычы-хәычла, маҷ-маҷла, шьаҽа-шьаҽала...

Кратцанакуа иҟоума уара уқәгылан уҳәҳәеит ҳәа.

Узбарц зтахым – уантәо акәым, уангылогь ибла уаирбом. Иаахтны иуҳәозар, ҳарт аибашьра аамта ҳаштагылац хтагылоуп. Ииашоуп, Қыртәылеи Аҧсни реибашьраҽы аиааира аагеит, ақыртцәа ҳаҧсадгьыл иалаҳцеит. Уажәы имҩаҧысуа дареи ҳареи ҳаицәажәарақәеи ҳаиҧыларақәеи раан – иаҳзеиҧшу цьара акахьы ҳашкылсша, аамта шаагаша ҳәа ауп акәымзар, астол ҳнапы «ҳзықәкшаҙом». Избанзар, хыхь зыҙбахә ҳҳәаз «атерриториатә акзаара» ҳпырхагоуп. Убри ауп ақыртқәа даараҙак ишыргәампхогьы, ҳҳәынтқарра аҩнутҟа зинла еиҟароу ҩ-субиектк рызтцаара зцәыргоугьы. Убас маҷ-маҷ иҳазрыцәго ауп акәымзар, «Қыртәыла иалжәараны иҟоу шәнефтмҩангага атрубақәа цыхааса иқәаҳтцоит» ҳәа ҳҳәар, «иҳаршәеит» ҳәа ҳашгәыҷуа, ақыртцәа рхата рнапқәа ҳзеинырҟьар ҟалап. Нас иаахьаҳәны Америкахьы, НАТО ашҟа иҳәҳәап «аҧсуа террористцәа иҟартцо шәымбаҙои, шәҳацхраа» ҳәа.

Атцыхәтәантәиқәа ақыртцәа рыгәхьаа рымкыргьы, анефтмѡангага иақәырхарцьуа рмиллиардқәа рыхьчарц рҽаархоит. Ус иахьнеиуа рхымѡаԥгашьа Иугославиа иаадырԥшит. Иугославиа – зегь реиҳа зымчхара ҕәгәаз Европа атәылақәа ишыруакызгьы.

Уи аѡыза аҕа игәырԥса знапала зхы иазызуа – ма зԥынтца инавыҳәҳәан акгьы зымбо иоуп, мамзаргьы зхы атып иқәҟьаз иоуп.

Аполитика ду аҽы «аҳәымпыртцызра» бзиара ахылымҽиаацт. Аҽырԥштәы азгьы ахара ицатәзам. Нхытц, ачечен жәлар иахьа изтагыло – рнапхгара хара рымԥшра, хара иҟоу амбара, анавс-аавсшьа рхы ақәмыршәара акәзами изыхҟьа? Сыжәлар сырхадоуп ҳәа аслан еишуаз аԥина уҽеиԥшутәыр ҟалома…

Абартц аҽырԥштәқәа заагаз – ҳартц аԥсуаа Анцәа даҳзылԥхан адунеи еилаѡынтра Аԥсны аламырҙыкәа ирылганы ахьыԥшымрахь иназго атцеи ду дышҳаитаз шәдырырц ауп. Ус сҳәеит ҳәа, цьара азәык-ѡыцьак ракәымзар, ус шакәу Аԥсны инхо аԥсуаа ибзианы иаадыруеит азоуп Аԥсуа Ҳәынтқарра Ахадас Владислав Арзынба ҳаицҽакны деицзалаҳҳыз. Абри абас шакәу шәдыруазарц хтахуп Аԥсны анҭытц Москва, Америка зҳәаз еиԥш иҟоу аԥсуаагьы… Шәара машәыршәа Аԥсны Ахада иахь ишәҽытцҟьо ажәа бры – Ҳаԥсадгьыл ааха ҕәгәа азто жәахар шалшогьы шәхамыштлароуп.

Еитасҳәахуеит, аԥсуаа ҳаҟазаареи ҳаҟамзаареи ахәыц ианакыз Аԥсны Ахада икәша-мыкәша зегь ҳаилатцәеит азоуп адунеи зыршанхаз Аиааира заагазгьы…

Аԥсны ахьыԥшымраҽгьы аиааира ду шааго, уи гәыкԥсыкала ишитаху здыруеит. Ус анакәха, Анцәа ду илԥха ҳаманы, ҳакзаара еитарҽыцны, еилшәара ақәымкәа, уи атцыхәтәантәи ҳиааира агара иазаҳкып.

Аԥсны ахьыԥшымра ашьақәыргәгәараҽы акзаара аныҟала, «илаҟәыз» ҳәа ԥсыуа дҟалазом, зегьы ххаракхоит.

«Аҩсҭаацәа ргәашәи» шьхамышьхыжьи…

Ҩы-шықәса рнаҩсан Егры нырцә игылаз аурыс бжьаҟазацәа, бџьарлеи џьапҳанылеи иахьыҕәҕәамыз, насгьы рхыпхьаҙара амаҷреи ирыхьҟьаны, Қырҭтәыла апрезидент идҭала иаауаз ақыртцәа рыр рызнымкылеит. Ақыртцәа ишырҟазшьо еипш, америкаа ирыртаз рабџьар иатаҽеырбо, аҕьгьа-агәгәа рыхга абжьаҟазацәа ираҩсны, рхы рымакәачха Аҧсны аҩадахьтәи акәакь – Кәыдырҭа ааныркылт.

Уиаҷгьы иаанымҷаст. Рпарламент аҟны ари ахҭыс напеинҟьарала ишаҧылаз аниба, Михаил Саакашвили адҭа ҟаитцеит «Аҧсны аиҳабыра» ҳәа Қарҭ еиҷкааны ирымазгьы Кәыдырҭаҟа ииасырц.

«Знык сыпсы сыма сшьамхы сҽасыргеит, уажәшьҭа сышәшьыргьы уахь сгьежьуам» ҳәа дыҳәҳәеит, зҽырбабан Аҟәа иалаз Гено Каландиа, дагьиашан. Аха «Аҧсны аиҳабыра» иахагылаз, ажәытәәи аҧсуа жәла цқьа Акшбаиа ҳәа изырхәанчахьаз, иаргьы «иминистрцәагьы» ирҭахы-ирҭахым Чҳалҭа иааганы идыртәеит. Даргьы гәыҕуан, иахьамзар-уаҭәы Аҟәаҟа ҳалбаауеит ҳәа. «Хырқьиара ицаз – ҽадаиала иааргеит» ҳәа аҧсуаа ирҳәоз рзыҟалеит акәымзар…

Арҭ жәытә-натә аахыс Кәыдырҭа Аиҩхааҷы иҟоу аҧсуа ҭыпхьыҙқәоуп.

Сара исҭахуп урҭ аҭыпхьыҙқәа инеихша-ааихшаны хазы-хазы сырзаатгыларц. Ҳагьалагап раҧхьатәи аҭыпхьҙы ала.

Избан, ҳабдуцәа, урҭ рабдуцәа ажәытәҙа зны уи аҭып «Аҩсҭаацәа ргәашә» ҳәа захьзыртцаз?

Аҭоурых аҽы иаанхаз 555 шықәсазы Мсымаа (ус акәын ишрышьҭаз Кәыдырҭа ҭырҭәааны инхоз аԥсуа абшьтра) Амрагыларатәи Римтәи Аимпериа ианабашьуаз аҟынтәи акәзар иахьааua?

Мамзаргьы, Гәбаз ачарҳәара изуны, иҽыргызмалны, даҩыстахаа аԥьамцәа ираԥызаны Мсымаа ирыҷәлаз Ҭердеҭ иҟынтә акәзар уи ахьʒ ахьааua?

Аҭыхәтәаны, абжьаратәи ашәышықәсақәа рзы изныкымкәа-иҩынтәымкәа Аԥсны зымпытцазхаларц иаҽыз агәырцьқәа ирыдҳәалазар?

Ус акә, егьыс акә уи аҩыза аҭыԥхьʒы Кәыдырҭа иаанханы иҟоуп. Иарбан ҭыԥхьʒызаалакгьы цьара акы иадҳәалаʒамкәа машәырла ашәышықәсақәа, азықьышықәсақәа ирзаанхаʒом.

Ус анакәха, «Аҩстаацәа ргәашәгьы» иара ахатә ҭоурых амамкәа ƀалашьа амаʒам.

Мшәан, уи ахьʒ аԥшааразы ашәышықәсақәеи азықьшықәсақәеи ҳазрылои, иара иахьатәи ҳаамтазы Саакашвили иааишьҭыз «Аԥсны аиҳабыра» ҳәа дара ақыртцәа еиҽкааны ирымоу аҩстаа-цәа рхарԥаны «Аҩстаацәа ргәашә» аартны Кәыдырҭа иҭалазар…

Зегьреиҳа иҷьашьатәу, уи «аиҳабыра» иахагылоу ауаҩы аԥсуа жәла-цқьа Акшба нарҳәы-аарҳәны агыруацәа зхадырԥаз «Акшбаиа» ҳәа ахьимоу ауп. Рҽаԥхьа ҳхырхәоит Акшба ҳәа ажәла змоу аԥсуаа. Аха уи ажәла зынʒаск иаҳзадкылом агыруа иаҩысҭа-цәа зхарԥоу ажәла Акшбаиа.

Адунеи аҭоурых аҽы егьа рыцҳара ƀалахьеит. Уи аҭоурых еилаҩынтра иахƀьаны зыжәлақәа еиҭакхаз зегьгьытцәƀьа ҳаргәытцасуеит, ҳархыччоит ҳәа зынʒаскгьы ҳгәы иҭаʒам. Ус анықаҳтца, Самырзаҟанаагьы ҳаргәытцасит ҳәа ауп иаанаго. Урҭ рыҩнутцƀа иҟоуп: Зыхәбаиаа, Ҭарбаиаа, Қьецбаиаа, Лацузбаиаа, Агырбаиаа, Ҭузбаиаа…

Атцыхәтәантәи ажәла сара изласыдсылоу ала сазаатгыларц сҭахуп.

1992 шықәса август 5 рзы зықәра акырҙа иныкәсхьаз быргк аредакциаҿ дыстааит. «Аԥсшәа сыздыруам, аурысшәалагь сҟыжә-быжәуеит акәымзар, сызцәажәом, аредакциаҿы агыршәа здыруа дыҟазар, исҳәо узеитеигоит...» иҳәеит.

Ақырҭшәагь, агыршәагь бзиаҙаны издыруа Валикәа Ҭаниа даазгеит. Абар уи абырг ииҳәаз:

«Сара сышьҭан аҳақьым Темиров ихәшәтәыртаҿы. Уаҟа исаҳаит аԥсуа газеҭ «Аԥсны» хадас иамоуд-Ҭыжәбоуп ҳәа. Саргьы с-Ҭыжәбоуп, аха спаспорт аҿы «Тузбаиа» ҳәа ануп. Саб иабду Ҷьалнтәи уаѳшьрак иахҟьаны Жәыргьытҟа диаст. Уажәы жәаѳа-ҭзы ҳанхоит Кахаҭи ақытан. Ахәычқәа инадыркны абыргцәа ҳкынҙа зегьы иаадыруеит шьҭрала ҳшаԥсыуааy, ҳаш-Ҭыжәбақәоу, аха аргама иҳазҳәом, ҳшәоит...

Сара сзааиз Ҭыжәбак дѳагылан даҿа Ҭыжәбак ишьа катәар ҳәа сшәоит азоуп...»

Аԥьынцьтәылатәи еибашьра алагара жәымшы агын...

Уи абырг иажәақәа иахьагь слымҳақәа иртѳуеит.

Иҟалеи, зыжәла еитакны, агыруа-цәа ахатцаны аѳра иалагахьаз абырг сара сҿы дааины дзырҳәацәаз? Уи агыруа (ааи, даԥсуамызт, дагыруахахьан) аибашьра ишалагоз иаҳаит азоуп сара сҿы дызнеиз...

Макьаназ абшьҭрала иаԥсыуан изаанхаз ишьа амца ицранатцеит, дамыртәеит, дамыргылеит азоуп сара сҿы дызнеиз... Нас иҟалеи, Қырттәыла еиҿыркааз «Аԥсны аиҳабыра» рхада Акшбаиа иабдуцәа ршьа амца зицранамтцазеи?!

Нас иҟалеи, уи «аиҳабыра» иалахәу Ада Маршьаниа дгәыргьатцәа Кәыдырҭаҟа сцоит ҳәа Қарттәи ателехәаԥшрала дзыкәгылазеи? Уи илзымдырҙои Дал, Тцабал, Кәыдырҭа Амаршьанқәа ишрыдгьылыз? Илдыруеит, аха аԥсуа аҳцәа Амаршьанқәа ршьа акәҙам

илзаанхаз. Хыхь изныкымкәа зыҙбахә ҳҳәахьоу, аҩсҭаацәа зхалахьоу ршьоуп илзаанхаз.

Акшбаиагьы ларгьы ибзианы ирдыруеит апсуаа рхы-рпсы ишамеигҙо рыпсадгьыл ахақәиттәразы, иаҭаххаргьы – ршьа шкаҭәоугьы, рхы шақәыртцоугьы. Аха уи агәхьаа ркҙам, избанзар, дара ршьа-псыуа шьаҙам. Акшбаиагьы ларгьы акгьы агәхьаа мкҙакәа «Аҩсҭаа игәашә» аартны ауп Кәыдырҭа ишҭалаз.

Урҭ ршьапы зыкәдыргылаз адгьыл амца акны абылра ишаҷу рбаҙом.

Ируа-ирҳәо иакәымшәо ауп Кәыдырҭа апсуа ҭыпхьыҙкәа рлымҳа ишҭаҩуа.

Урҭ аҭыпхьыҙкәак ҳҭарауаҩ Валери Кәарҷиа «Апсуа топонимика» ҳәа зыхьзу ишәкәы ақнытә иаагоит цаҟа.

Абар даргьы: Ҷҳалҭа, Зыма, Аҙгара, Зыгәта,

Зыхәта, Амҷара, Мрамба, Цьаҳашьқыр, Ахыста, Цьмашта, Зына, Чҳалта, Ҷыбга, Ҟлыч, Амтҟьал, Сакьан, Лата, Ажара, Абаҟа, Абаҟә, Ҳабжьпара, Азтцәтцәы, Алагәанҳа, Алҟәапан, Апсазатцә, Быҙгәыр, Гьынтцәыш, Қәабчара, Наҳар, Омаришара, Ҭәымбрашыра, Хьыста, Чымшьиа, Азанта, Арасара, Арахәымҩа, Асылахарта, Бат, Амзара, Ахраҟапшь, Ахәамҩа, Быдгә, Кьахь, Кәаначхьыр, Ҟарасу, Лынча, Патышьха, Чал, Чын, Ҷыбҕалара, Цьампҭал, Зыдаҟәара, Басмараҟьа, Амыҟәра, Аахта, Багада, Хьыздарха, Цаҟьаҙтоу, Аҕшахәы, Абзыкәара, Амыҟә, Ахьацархәы, Ахәпаҷ, Тҭәыз, Цьаҳшьқьар, Қәабчара, Ачамҳара, Шьоудыд…

«…Аҩсҭаацәа ргәашә» аартны Кәыдырҭа иҭалаз ақыртцәа рыри «Апсны аиҳабыреи» ирҷагылоу апсуаа ҳхала ҳакәзам.

Урҭ ирҷагылоит ҳашьхақәа, ҳарҩашқәа…

Урҭ ирҷагылоит абарҭ хыхь еиқәыпхьазоу аҭыпхьыҙкәа…

Урҭ ирҷагылоит апсуа дгьыл, апсуа псабара…

Урҭ ирҽагылоит «Шьхамышьхыжь» ҳәа зыхьзу ҳаҧсуа шьха.

* * *

Ҳгазеҭ абри аномер ахыркәшарахь инаагахьан еиҧш, ҳредакциаҿы днеит еицырдыруа аҧсуа ҭарауаѡ, алитератураҭцааѡ Руслан Қапба. «Аѡсҭаацәа ргәашәи» «Шьхамышьхыжьи» санизаҧхьа:

–Абжьыуаа рҽы ҳаҭыр ду зқәыз, 125 шықәса зхытцуаз Аѡзы Кадыр, ажәытәан Дали, Ҭабали, Кәыҭырҭеи Маршьанаа саҧаҭс иаман, урҭ уаҟа иҟанаҭы ҳаҧсуа шьхақәа аҕа дыхрыжьуамызт, убриазоуп урҭ ашьхақәа руак «Шьхамышьхыжь» ҳәа захьыҙхалаз ҳәа иҳәоны исаҳахьан... – иҳәеит.

Агазеԥ «Аԥсны» – 90

Жәа-шықәса рнаѡсан – 1999 шықәса мшаԥымза 29 азы агазеԥ «Аԥсны» раԥхьатәи аномер ҭытԥижьҭеи 80 шықәса атԥра иазкны Аԥсуа ҳәынҭқарратә драматә театр аҟны имѡаԥгаз аиубилеи аҿы, изласгәалашәо ала, ажәахә иҟастԥаз хсыркәшеит, ҳаԥсуа литературеи ҳаԥсуа милаԥтә кьыԥхьи рышьаԥаркѡы Дырмит Иасыф-ипа Гәлиа изааигәаҳаз итԥаѡцәа ируаҳәкыз, аамҭаказы «Аԥсны ҟаԥшь» аредакторс иҟаз, уимоу, агазеԥ «Аԥсны» ажәа «аҟаԥшь» ацызтԥаз, еицырдыруа аԥсуа шәкәыѡѡы Миха Лакрба иажәеинраала абри акуплет ала:

Уԥшишь, иубома, амра гылоит,
Макьана ицәывтцыҷҷоит иара.
Убас хәыҷы-хәыҷы иҿыхоит,
Ҳара ҳазҽеихар, ҳ-Аԥсынра…

Абарҭ ацәаҳәаҟәа зысгәалашәаз, ажәахә антԥаамҭахь иниаганы, уажәазы иахьа ҳаззеизаз азтԥаатәы хада сазаатгылоит.

90 шықәса рнаѡсан ҳарҭ аԥсуаа еиҭа даҽеа тԥәатәы шьаҟак ҳзаирсит Дырмит Гәлиа. «Еиҭа» ҳәа зысҳәаз, 1912 шықәсазы Қарҭ итижьыз ишәҟәы ала ҳаԥсуа литература ауасхыр шьҭеитцахьан, уи ҳаԥсуа жәлар, ҳаԥсуа милаԥ – жәларык, милаԥк раҳасабала ишьақәзырҷәҷәоз, раԥхьатәи тԥәатәы шьаҟан.

Уи ашьҭахь быжьшықәса рнаѡсан, 1919 шықәса жәабран 27 рзы итижьыз агазеԥ «Аԥсны» раԥхьатәи аномер ала аԥсуа милаԥтә кьыԥхь аԥитцеит. Ҳаԥсуа литера-

тура аамышьҭахь, хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиԥш, ҳмилаҭ – милаҭк аҳасабала аиқәырхаразы – уи аѡбатәи тҷаҭәы шьаҟан.

Абарҭ аѡ-фактк ирыбзоураны ауп Асоветтә Урыстәыла усҟантәи ахада Кремльтәи икабинет аҿы икнаҳаз ахсаалаҿы Аԥсны карандашь ҟаԥшьыла изҭеикыз…

Убарҭ аѡ-фактк ирыбзоураны ауп 1921 шықәса инаркны 1931 шықәсазынӡа Аԥсны хазы иҟаз республикоуп ҳәа изырԥхьаӡозгьы…

Ииашаҭаҟьан хазы иҟоу республикан азоуп 1922 шықәса декабр 30 азы СССР аптцаразы ирыдыркылаз адокумент, егьырҭ ареспублика дгылақәа инарываргыланы, Асоветтә Аԥсны ахаҭарнак Николаи Аҟырҭаа инапы заҭцаѡызгьы.

1931 шықәса инаркны 1992 шықәсазынӡа – Аҧьынҵьтәылатә еибашьра иалагаанӡа Аԥсны иавтономтә республиканы Қырҭтәыла иалан. Автономтә республикагьы – ҳәынҭқарратә шьақәгылашьан. Убри аҳәынҭқарратә шьақәгылашьагьы ҳзаанзыжьыз, ҳара ҳҭәала хыхь зыӡбахә ххәаз аѡ-фактк роуп. Урҭ ыҟамызҭгьы Урыстәыла ҳазханатцарызу?

Аҿырԥштәы азы ахара ҳазцари?

Хыхь зыӡбахә ххәаз аҭоурыхтә фактқәа ахьрымамыз иахҟьаны Гыртәыла Қырҭтәыла илалаз ицеит.

Ус анакәха, Дырмит Гәлиа – апсуа литературеи амилаҭтә кьыԥхьи дрышьаҭаркѡуп ҳәа ҳәаны ҳахьаанҿасуа ҳиашаӡам, илшаз хыбжа-ҿыбжахоит ҳәоуп иаанаго. Ҭоурыхла иқәнаго ахьӡцәкьа – Аԥсни апсуа жәлари реиқәырхаѡ ҳәа ауп.

Ус анакәха, ухәы-ужьы қақаӡа изыргыло хҭысӡами, «Аԥсны ахьӡ апсахара» ҳәа ахьӡцаны имѡапырго ҳажәлар ртцеицәа дуқәа рреитинг аҿы, апхьа аҭыхәтәантәи аҭыԥқәа руак аҿы дахьгылаз? Ашьҭахь уи шыриашазгьы, ҳара ҳҭәала иахьынӡахәҭатцәкьоу ахь уажәраанӡагьы ихамлацт. Машәыршақә акәзам ҳҭоурыхѡѡы Алықьса

Луман-иԥа Папасқьыр ҳаԥсуа бызшәа иадкыланы ҳҭоурых азҵаатәгьы зықәиргылаз.

Баша, машәыршақә иҿыцашәан имҳәаӡеит 1919 шықәса жәабран 27 азы Дырмит Гәлиа иҭижьыз агазеҭ «Аԥсны» актәи аномер аԥхьажәаҿы: «Иахьа Аԥсны ҽаԥарак ипеит» ҳәа.

Ҳакадемик Ш. Салаҟаиагьы зынӡа машәыршақә имҳәаӡеит агазеҭ «Аԥсны» аргама иҭытцуа газеҭны излаҟаз ала, насгьы аменшевикцәа ақәшаҳаҭны уи злаҭытцуаз ала, дара ирыдгыло, дара рполитика иақәзырԥызуа газеҭны иҟалоит ҳәа игәыԥуан ҳәа.

Дырмит Гәлиа – Дырмит Гәлиа иакәхомызт агазеҭ ус иҟалазҵгьы. Уи ҩ-мцакы дышрыбжьагылазгьы, иаахтны ақыртуа меншевикцәа дышзырҿамгылозгьы, дара иргазеҭны иҟаимҵеит. Ииашаны иазгәеиҭоит Уасил Аҩӡба, ҩышықәса иҭытцуаз «Аԥсны» аномерқәа еизганы, иахьатәи ҳалфавит ахь ииаганы иҭижьыз аԥхьажәаҿы – агазеҭ «Аԥсны» адемократиатә хырхарҵа змоу, аԥьажәлар ринтересқәа зыхьчоз, ипрогрессивтә газеҭны иаақәгылт» ҳәа ахьиҩуагьы.

Ҳара ҳҭәала ииашахоит уи аԥсуаа рҵарадара аԥыхразы ашколқәа раартра, урҭ ашколқәа рҿы атцара аҭагылазаашьа аиҧьтәра, ҳажәлар рмилаҭтә хдырра ашьҭыхра иазкыз газеҭын ҳәа ацҵахар.

Ҳара лассы-лассы иаҳҳәалоит – 1912 шықәсазы зегьраԥхьаӡа акәны Дырмит Гәлиа Қарҭ иҭижьыз ишәҟәала, уи аԥсуа литература ауасхыр шьҭеиҵеит ҳәа. Иара убасҵәҟьа ауп 1919 шықәса жәабран 27 азы аԥсуа жәлар рҭоурых аҿы зегьраԥхьаӡа акәны иҭижьыз агазеҭ «Аԥсны» актәи аномер – аԥсуа милаҭтә кьыԥхь иауасхырны ишыҟалазгьы.

Абраҟа сазаатымгылар ауам уажәадагь исҳәахьоу даҽа зҵаатәык.

Агазеҭ «Аԥсны» актәи аномер ҭытит ақыртуа меншевикцәа Аԥсны ахы инаркны атцыхәанӡа рмагәшьхәа иҭацаланы ианыркыз.

1992 шықәса август 18 рзы ақыртцәа ҳахҭныҟалақь Аҟәа рнапаҿы иааргеит, агазеҭ «Аԥсны» аусзуѡцәа ара Аҟәа ҳаанҿасны агазеҭ «Аԥсны» аҭыжьра напы аҳаркызҭгьы хьӡыс иҳауаз – зыжәлар чарҳәара рзызуз ҳәа акәхон. Ҳцеит Гәдоуҭаҟа…

Ҳцеит, избанзар – ацарҭа ҳаман. Аха 1919 шықәсазы агазеҭ «Аԥсны» аҭыжьра анхацыркыз, Аԥсны зегьы ақыртуа меншевикцәа рнапаҿы излаҟаз ала, усҟан Дырмит Гәлиа царҭа имаӡамызт, арахь аԥсышәала агазеҭ ҭыжьтәын.

Ус анакәха, шәынтә ишәаны-изаны, дара ақыртуа меншевикцәа ақәыршаҳаҭны иалихыз амѡада – даҿа мѡак имамызт.

Абри аҟара ари азцаатәы ҳзазаатгыло, Асовет аамҭазы Дырмит Гәлиа, ѡ-мцакы дрыбжьагыланы, ҳаԥсуа милаҭтә кьыԥхь иауасхырны иҟалаз агазеҭ «Аԥсны» иҭижьыз азы – уи аменшевикцәа иргазеҭын ҳәа азырҳәон. Ахара ҳазцари, 1961 шықәсазы апартиа Аԥснытәи аобком аҿы, аидеологиа аусзуѡцәа реизарак мѡаԥысуан «агазеҭ «Аԥсны» актәи аномер ҭытцижьҭеи 40 шықәса атцра азгәаҳамҭаӡои» ҳәа азцаара анцәыртц «уи – аменшевикцәа иргазеҭын» ҳәа иаҳҿагылаз дҟалеит. Уи иахаану, иалахәыз иахьатәи ҳаизараҿы иҟоугьы шәмаҷѡым.

Уеизгьы-уеизгьы Аԥсны, аԥсуа жәлар, ҳаԥсуа милаҭтә кьыԥхь дырҿагыларц акәым уи ауаѡгьы ус изырҳәаз – усҟан амч ҭәҭәа змаз, ҳарҭ зегьы зыматц ааауаз аидеологиа уқәымныҟәар ауамызт.

1937–38-тәи ашықәс еиқәатцәақәа дырцәырхьчарц зҭахыз роуп Дырмит Гәлиа «Абжьас-цәа зшәу» аԥсшәахь аитагара иабжьызгазгьы.

Аха уи аамҭа иалаӡт агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аусзуѡцәа, Самсон Ҷанбеи, Арушьан Касланӡиеи, Леонти Лабахәуеи.

Усҟан агазеҭ аредакторс иҟаз, аобком ахьтә даныгьежь, агазеҭ аусзуѡцәа ааизиган «уаҭәы ҳгазеҭ ақыртуа

алфавитла иҭҳажьроуп» ҳәа иҳәеит. Зегьы рыхҟәа рыкәаҿ, ҽымҭ итәан. Арушьан Касланʒиа изымычҳазт «зны уи алфавит ҳҭар, агазеҭ гхада иҭаҳмыжьуеи» иҳәеит. Уи акәхеит, уи аухатцәкьа дбаандаѡыртәит, уаҳагь дзыхнымҳәит. Дук мыртцыкәа Леонти Лабахәуагьы «атипографиаҽы, ашрифтқәа ҕьычны, асовет мчра иаҽагылоз маʒалатәи агазеҭ аҭыжьра игәы иҭан» ҳәа даанкылан, уаҳагь дзыхнымҳәит. Усҟан урҭ 27-27 шықәса ракәын ирхытцуаз. Урҭ залкаахаз, аҽар рыѡнытцҟа ҳапсуа милаҭҭә кьыпхьи ҳапсуа литературеи зегь реиҳа абаѡ ҷыда злаз ракәны иахьцәыртцыз ауп. Ари – ганкахьала.

Даҿеа ганкахьала, ҷыдала усҟантәи ашықәс еиқәатцәақәа раан ауп ҳапсуа литератураҽы еипш, ҳапсуа милаҭҭә кьыпхь аҽгьы аиҭакрақәа рыҟалара ианалага. Сара сызҽу, аиҽкаареи аизҳазыҕареи рус ауп. Аҽырпштәы азгьы хара ицатәʒам.

Асовет мчра анышьақәгылаз агазеҭ «Апсны ҟапшь» апхьа мызкахьы знык иҭытцуан, ашьҭахь – мчыбжьык ахь, нас ишнеиуаз – есымша иҭытцуа иалагеит. 1941–1945 рзтәи аибашьра ашьҭахь – ѡынѡеижәатәи ашықәсқәа рынтцәамҭазы, усҟан Асовет Еидгылаҽы зегьы ирхадаз агазеҭ «Правда» аформат иаҟараны «Апсны ҟапшь» аҭытцра иалагеит. Ус иҭытцуан 1992 шықәса август 14 рзынʒа, Аџьынџьтәылатә еибашьра иалагаанʒа.

Ҳаиасып, аѡеижәатәи ашәышықәса аѡеижәатәи ашықәсқәа рынтцәамҭахь. 1928 шықәсазы «Апсны ҟапшь» аредакциаҽы аҭытцра иалагеит «Етцәаџьаа». 2003 шықәсазы уи аҭыжьра еиҭахацыркхеит. Ҳара ҳазыгәдуны ауп ишаҳҳәо, уи аҭыжьра хацзыркыз Апсны ашәҟәыѡѡцәа Рассоциациа инаргылан агазеҭ «Апсны» аредакциа ахьакәхаз символк акәны ҳшахәапшуа.

Апхьатәи аномерқәа ахьҭытцызгьы ҳредакциаҽы ауп. Машәыршақә акәʒам актәи адаҟьаҽы «агазеҭ «Апсны» аредакциеи Апсны ашәҟәѡѡцәа Рассоциациеи еицтрыжьуа» ҳәа занызгьы. Нас ианеизҳа, «Апсны

ашәҟәҩцәа Рассоциациа иҭнажьуа» газеҭхеит. Ҳара ҳҭәала, ҳаҧсуа милаҭтә кьыпхь аизҳа-зыҵъараҷы ари изеигәырҵатәу, изҷыпштәу, хҭысны иҟалеит.

Убас иҟаларц ауп агазеҭ «Аҧсны» еиуеиԥшым азҵаатәқәа ирызкны агәлаҵақәа реиҷкаара ҳзалагазгьы. Урҭ агәлаҵақәа зегьы реиқәыпхьаҙара салагом, ҩбаҟа ажәа сҳәар сҭахуп «Аҧсуа ҵарауааи» «Аҧсны аҭоурыхи» ҳәа зыхьҙаҳҵаз аҵыхәтәантәи агәлаҵақәа.

Аҧсны анапхгара, хаҭала Аҧсны Ахада Сергеи Уасилипа Багаҧшь ибзоурала, Аҧсны атерриториатә акзаара ҳауит, Аҧсны Урыстәыла иазханатҷеит, Кремль, Урыстәыла Апрезидент иҷы, аҧсышәала Аҧсны аҳәынҭқарратә гимн арҳәаны, Урыстәылеи Аҧсни еиҟароу ҳәынҭқаррақәоуп ҳәа телевизорла адунеи зегьы иадырҳаит, иадырбеит, иахәҵаз адокументқәагьы рнапқәа рыҵарҩит. Уи аҷгьы иаанҷасҙам. Ус анакәха, убас аҟалара ҭоурыхлагьы, ҵҵаара-дырралагьы ишьақәрҷәгәахароуп. Ҳара зынҙаск машәыршақә акәҙам «Аҧсны аҭоурых» ҳәа агәлаҵа ҷыц зыҟаҳҵаз, иаҳҳысыз ашықәс азы Аҧсны зегь раҧхьаҙа акәны аҭоурыхтә ҵҵаара-дыррақәа рдоктор ҳәа адиссертациа зыхьчаз Алықьса Луман-ипа Папасқьыргьы зынҙа машәыршақә акәҙам ҳаҧсуа бызшәа иадкыланы Аҧсни аҧсуа жәлари рҭоурых азҵаатәы иртцарҙаны изыкәиргылазгьы.

Абриаҟара сзаланагалаз, агазеҭ «Аҧсны» агәлаҵақәа «Аҧсны аҭоурых» «Аҧсуа ҵарауааи», Аҧсны ашәҟәыҩцәа Рассоциациа ишыҟанаҵаз еиԥш, Аҧсны аҵҵаара-дыррақәа Ракадемиа иҭнажьуа хазы газеҭқәаны изыҟамлари?

Убасҵәкьа аҟаҵара ахәҭоуп егьырҭ азҵаатәқәа рзгьы.

Зынҙа машәыршақә акәҙам Дырмит Ду «Аҧсны» актәи аномер ианитҵаз аҧхьажәаҷы «дарбан аҧсуазаалакгьы иуалуп ижәлари Иҧсадгьыли рҭоурых адырра» ҳәа занитҵазгьы. Иналкаа-аалкааны акәзаргьы, 90 шықәса зхытцыз ҳаҧсуа милаҭтә кьыпхь аҭоурых арҷиара зна-

пы алакҟаз аҙәык-ѡыцьак зҳәаз еиԥш,рыҙбахә ҳәатәуп. Сагьалагоит еиуеиԥшым аамҭақәа раан ҳмилаҭтә газеҭ иахагылаз аредакторцәа рыла.

Араҟа Дырмит Гәлиа даластцом. Уи иара усгьы «Аԥсны» раԥхьатәи актәи аредактор иакәын. Дырмит Гәлиа иарҕьажәѡан ивагылаз итцаѡцәа Самсон Ҷанбеи Миха Лакрбеи Асовет аамҭазы зҭытцра иалагаз «Аԥсны ҟаԥшь» раԥхьатәи редакторцәан.

Хыхь иазгәасҭахьеит аамҭа ҿыц – Асовет мчра – анааи 1921 шықәсазы, уи аамҭа иашьашәалаз агазеҭ ҿыц еиҿыркааит, аха ахьҙ аҭарахь ианиас, Миха Лакрба иажәалагалала агазеҭ «Аԥсны» иацыртцеит ажәа «ҟаԥшь». 1921 шықәса инаркны 1990 шықәсаҙа, аԥсышәала ҳәынҭқарратә газеҭны итҭытцуаз «Аԥсны ҟаԥшь» аредакторцәас иҟан иара убас: Нестор Ҭаркьыл, Мушьни Аҳашба, Нестор Абжарба, Рушьни Гадлиа, Николаи Киут, Руфеҭ Бытәба, Сергеи Кәытцниа. Сара баша исымҳәаҙеит «еиуеиԥшымыз аамҭақәа рзы» ҳәа. Асовет аамҭазы усҟантәи апартиатә идеологиа аматц азызуаз аҳәынҭқарратә газеҭ аредакторра даараҙа иуадаѡыз матцуран. Иуадаѡыз матцуран, избанзар, аѡеижәижәабатәи аѡынѡеижәатәи ашықәс еиқәатцәақәа раан, аԥсуа жәлар иреиҕьыз ртцеицәа «ажәлар раҕацәа» ҳәа рыхьҙцаны иргәыдцаны ианыршьуаз аамҭан. Ажәлар иреиҕьыз ртцеицәа рныртцәара иаанагоз – аԥсуа жәлар рныртцәара, аԥсуа жәлар рыԥсадгьыл Аԥсны рымхны, ҭоурыхла ирцабыргны – ари аԥсуаа ракәмызт изтәыз, жәытә-натә аахыс изтәыз ақыртцәа ракәын ҳәа ашьақәырҕәҕәара акәын. Усҟан итҭытцуаз агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» зқьы бла азыԥшын, зқьы-бла итцыршәаауан. Аѡеижәижәабатәи аѡынѡеижәатәи ашықәсқәа рзы акәым, усҟан Қырҭтәыла Аԥсни аԥсуа жәлари ирызнауз КПСС Ацентр Комитет шақәыҙбахьазгьы, уи «аԥсуа жәлар иԥсабаратәым рассимилиациа азура акәын» ҳәа шазырҳәахьазгьы, 1960-тәи ашықәсқәа рзы аԥсуа лите-

ратура аҽиара ҳацхрарауеит ҳәа Дырмит Гәлиа ихьӡ зху аҳәынҭқарратә премиа аԥҵаразы акомиссиа еиҽкааз ақыртуа милаҭ рхаҭарнак дахьалартцаз азы, агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аԥхьажәаҽы «Дырмит Гәлиа ихьӡ зху апремиа заԥҵоу, аԥсуа милаҭтә литература аизырҳара ацхрааразоуп, ус анакәха, уи акомиссиа атәым милаҭ рхаҭарнак далаҵатәызма?» ҳәа аԥхьажәаҽы иахьанаҳҵаз азы, адырԥаҽенытҵәҟьа, апартиа Аԥснытәи аобком аҽы агазеҭ «Аԥсны» аредактор Николаи Басиаҭ-иԥа Киут иамхра азҵаатәы ыкәдыргылт. Иқәзыргылазгьы аидеологиазы аобком амаӡаныҟәгаԥс иҟаз иакәын, уигьы даԥсуан, аха Анцәа ила актәи амаӡаныҟәгаԥыс Валериан Османипа Кобахиа иакәын иҟаз, уи даҽеа-уаԥын – деиқәирхеит.

Исҳәарц истаху. Сталини Бериеи рнапхгара ишақәыӡбахьазгьы, асовет аамҭазтәи аидеологиа ақыртцәа убас рхы иадырхәон, аԥсуаа ақыртцәа ирҽагылан имԥаԥыргоз рмилаҭ-хьыԥшымратә қәпара, Асовет мчра акәызшәа изҽагылоз, даҽеа цәак ахадырԥон. Ус ҟарҵартә рыҽызыршәоз, Сталини Бериеи рыԥсы штамызгьы, ақыртцәа ирыдызцәылоз Аҳәынҭқарра ахадараҽы иахьыҟаз ауп. Ахара ҳазцари, иара Брежнев ихаҭа ақыртцәа иахьрыдицәылоз мацара шаҟа атцанакуааз?! Шевардназе инацәа Горбачов дахыркәшаны дахьиршәуаз атәы ҳаламцәажәаӡаргьы... Егьырҭ зегь ракәым, ҳ-Цьыԥцьтәылатә еибашьраҽы аиааира анаага ашьтахь, Б. Ельцин Қарҭ дахьааиз, «Ақыртцәа шәҽаԥхьа атамзаара шьтасҵоит» ҳәа зиҳәаз, Аԥьыԥцьтәылатә еибашьраан аԥсуаа ақыртцәа ириааины, Аԥсны иахьалырцаз, иара ақыртцәа дахьзырмыцхрааз азы ауп.

Аиубилеитә еизара иалахәын Аԥсны Жәлар Реизара Аиҳабы Нугзар Нури-иԥа Ашәба, Аԥсны Аҳәынҭқарра Аԥыза-министр Алеқсандр Золотинска-иԥа Анқәаб, Аԥсны Ахада Иусбарта аиҳабы Валери Шьалуа-иԥа Аршба, урҭ рхаҭыԥуаа, аминистрцәа, ҳраионқәа рхадацәа,

аԥсуа литература, акультура, аҟазара рхаҭарнакцәа, ҳмилаҭтә кьыԥхьи, арадиои, ателехәаԥшреи русзуѡцәа.

Аиубилеитә еизара аартуа Аԥсны Аҳәынҭқарра Аԥызаминистр актәи ихаҭыԥуаѡ Леонид Иван-иԥа Лакербаиа иҳәеит: Агазеҭ «Аԥсны» актәи аномер ҭытцижьҭеи 90 шықәса аҭра азгәаҭара иазку аиубилеитә еилатәарахь иааиз бзиала шәаабеит.

1919 шықәса жәабран 27 азы аԥсуа литература ашьаҭаркѡы Дырмит Гәлиа ибзоурала аԥсуа жәлар ҳҭоурых аҿы зегь раԥхьаӡа акәны аԥсышәала ицәажәаз агазеҭ «Аԥсны» актәи аномер ҭытцижьҭеи 90 шықәса аҭра инарҭбааны азгәаҭаразы, Аԥсны Аҳәынҭқарра Ахада Сергеи Уасил-иԥа Багаԥшь идҭала иаԥҭаз аиубилеитә комиссиа аԥхьатәи аилатәараҿы иӡбан, ари аныҳәа азгәаҭара аацынрахь ииаагарцы. Жәа-шықәса рнаѡсан агазеҭ «Аԥсны» 80 шықәса ахытцра азгәаҭара аамҭа убасҭәкьа иахган. Усҟан иазгәаҳҭеит мшаԥымза 29 азы. Уажәы мышкы ҳцәахылеит – иазгәаҳҭоит иахьа, мшаԥымза 30 азы. Амала, усҟан аасҭа, уажәы ҳаԥсуа газеҭ 90 шықәса ахытцра ҳаԥылоит Аԥсни аԥсуа жәлари зынӡа даҿеа аамҭакы ҳанҭагыло. Ҳара ҳазҿу – Аԥсуа Ҳәынҭқарра атерриториатә акзаара ашьақәыргәгәареи Аԥсны адунеи аҳәынҭқарра дуқәа ируаку Урыстәыла ахьазханатцази роуп. Ҳцьынцьтәылатә еибашьраҿы игоу аиааира дуи, Аԥсуа Ҳәынҭқарра ҿыц еиҭа ашьақәыргылареи рынагӡаразы шәышықәсала, зқьы шықәсала иқәԥон аԥсуаа. Убри ақәпараҿы иналкаау аҭып ааннакылоит, иахьа зиубилеи азгәаҳҭауа, Дырмит Гәлиа ду ихациркыз, зуасхыр шьҭеитцаз агазеҭ «Аԥснгьы».

Ус имариамызт ақыртуа меншевикцәа рхаан аԥсышәала ицәажәоз агазеҭ аҭыжьра аиҿкаара…

Ус имариамызт уи аҭакы, ақыртуа меншевикцәа ишыртахыз еиԥш акәымкәа, аԥсуаа ртцарадара арӡра, рыбла ахтра азкра…

Ус имариамызт, аҩажәатәи ашәышықәса аҩажәижәабатәи аҩынҩажәатәи ашықәс еиқәатцәақәа раан ҽы-ҧәҧәала изы мцәажәозаргьы – уи агазеҭ-затцә аҭыжьра аиԥмырԥьара…

Ус имариамызт, иаахтны иаҳҳәозар, асовет аамҭазтәи аидеологиа аԥшәымара анауаз, ажәак ырнааны иҳәоуп ҳәа ауаа андырӡуаз – агазеҭ аҭыжьра…

Ус имариамызт, избанзар, ҩажәижәаба шықәса инарыцны аԥсуа школақәа раркреи, аԥсуаа хәычқәа қыртшәала атцара дыртцареи, аԥсуа топонимика ақыртуатәреи ианырҷыз аамҭазы – агазеҭ аҭыжьра…

Атцыхәтәаны, иааит аамҭа – Горбачов «аитақра» ҳәа зыхьӡитцаз аамҭа. Уи зегьреиҳа еигәырҧьаны иамтцасыз Балтикатәи ареспубликақәеи Қырҭтәылеи роуп – Асовет Еидгыла зегьраԥхьаҙа иалтцыз. Аԥсуаа уи аус аҷы ақыртцәа ирыдымгылт. Иаахтны ақыртцәеи аԥсуааи ааиҷагылт. Уи аҩыза аиҷагылараҷы акьыԥхь, арадио, ателехәаԥшра зегьы аус дырун.

Убасҟан агазеҭ «Аԥсны» ақыртуа кьыԥхь иаахтны иаҷагылт. Аԥьыӈцьтәылатә еибашьраангьы иалшоз зегь ҟанатцеит. Иалшо зегь ҟанатцоит иахьагьы – ҳаԥсуа жәлар ракзаара арҧәҧәараҷы.

Агазеҭ «Аԥсны» актәи аномер ҭытцижьҭеи 90 шықәса атцра иазку аиубилеитә еилатәара аартуп ҳәа рылеиҳәеит Аԥсны Аԥыза-министр актәи ихатыԥуаҩ Леонид Иванипа Лакербаиа.

Аԥсны Аҳәынҭқарра Ахада Сергеи Уасил-ипа Багаԥшь агазеҭ «Аԥсны» аусзуҩцәа рахь иҟаитцаз адныҳәалара даԥхьеит Аԥсны Ахада Иусбарта Аиҳабы Валери Шьалуаипа Аршба.

Уи ашьтахь агазеҭ «Аԥсны» («Аԥсны ҟаԥшь») аҟны еиуеиԥшым аамҭақәа рзы аус зухьази иахьа изуеи жәаҩык Аԥсны Ахада Иуспҟала иратәаршьаз «Ахьӡ-Аԥша» ахпатәи аҩаҙара иеиуоу аорденқәа рнапаҷы ирытан. Убарҭ иреиуоуп: Валери Амаршьан, Владимир Қапба, Борис Қаԥьаиа, Нелли Киут, Виктор Кәакәасқьыр,

Стелла Саҙба, Ҭина Аҳаш-ԥҳа, Рудик Багаԥшь, Вахтанг Аԥхазоу, Сергеи Агындиа.

«Аԥсны аҭынчра ахьчаразы» ҳәа зыхьӡу Аԥсны атәылахьчара Аминистрра амедал ианашьан агазеҭ «Аԥсны» аредактор хада Борис Максим-иԥа Ҭыжәба.

Урҭ рҩызцәа амедалқәа ранашьан агазеҭ «Аԥсны» аусзуҩцәа даҽеа ҩыцьа – Валерии Амаршьани Владимир Қапбеи.

Уи ашьҭахь ажәахә аҟатцаразы дықәгылеит агазеҭ «Аԥсны» аредактор хада Ҭыжәаба Борис Мақсим-иԥа.

Дықәгылоит Аԥсны Жәлар Реизара Аиҳабы Ашәба Нугзар Нури-иԥа. Уи агазеҭ «Аԥсны» аусзуҩцәа данрыдныҳәала ашьҭахь аредактор хада иитоит агазеҭ «Аԥсны» иаҭоу Аԥсны Жәлар Реизара Аҳаҭыртә шәҟәы.

Агазеҭ «Аԥсны» аиубилеитә еилатәараҷы иқәгылеит: Аԥсны жәлар ршәҟәыҩы Алықьса Ноча-иԥа Гогәуа, агазеҭ «Еҭәаԥьаа» аредактор хада Мушьни Таииа-иԥа Лашәриа, агазеҭ «Аԥсны ҟапшь» аҷы акыр шықәса аус зухьаз, еицырдыруа аԥсуа шәҟәыҩҩ Шьалодиа Михаил-иԥа Аԥьынԥьал, Аԥсны аҳәынҭқарратә шәҟәтыжьырҭа адиректор, еицырдыруа аԥсуа поет Платон Бебиа, Аԥсны аҭтаарадыррақәа Ракадемиа академик Шоҭа Салаҟаиа, Аԥснытәи аҳәынҭқарратә университет арек-тор Алеко Алықьса-иԥа Гәарамиа, аԥсуа милаҭтә кьыԥхь аҭоурых ҭызтааyа, аҭоурых ҭтаарадыррақәа рдоктор Екатерина Гьаргь-иԥҳа Бебиа, еицырдыруа аԥсуа поет Гьаргь Константин-иԥа Гәыблиа, ажурнал «Алашара» аредактор хада Анатоли Лагәлаа, агазеҭ «Бзып» аредак-тор хада Лаврент Гәбаз, Гагра араион ахадара ахаҭарнак, Лудмила Сергегиа, Очамчыра араионтә еизара аиҳабы Феликс Ҷьынԥьиа, Аԥсны азанаат еидгылақәа рфеде-рациа ахантәаҩы Азареҭ Аиба, Аԥсны атәылахьчара Аминистрра ахаҭарнак Нодар Ԥилиа, Аб Бисарион (Аԥлиа), Аԥсны ателерадиоеилахәыра аиҳабы Гәырам Амқәаб, Аҟәатәи иаарту аинститут адиректор Валери

Кәарҷиа, Аԥснытәи аҳәынҭқарратә библиотека адиректор Борис Ҷолариа.

Агазеҭ «Аԥсны» 90 шықәса ахытцра иазкыз аиубилеитә гәыргьаратә еилатәараҽы дыҟан Аԥсны Аԥыза-министр Алеҟсандр Золотинска-иԥа Анқәаб.

Иара убас агазеҭ «Аԥсны» актәи аномер тытцижьҭеи 90 шықәса атцра иазкны адныҳәаларатә шәҟәқәеи аҳамтақәеи ҟартцеит Очамчыра араион ахада Мурман Цьопуа, Гагра араион ахада Асҭамыр Қьецба, Гәдауҭа араион ахада Даур Возба, Тҟәарчал араион ахада Ҭемыр Гогәуа, Гал араион ахада Беслан Аршба.

Атцыхәтәаны иҟан аныҳәатә концерт.

… Асовет аамҭа, ақыртцәа рхы иархәаны иаҳзыруаз амыҟәмабарақәа зегьы аганахь ииааныжьны ҳалацәажәозар, – атцарадырра, акультура, алитература, анаука, аҟазара, акьыԥхь уи аамҭаз амҩа ҭбаа роуит, еизҳазыгъеит…

Еиқәысыԥхьаҙаз зегьы ртцыхәтәаны акьыԥхьгьы аҙбахә сҳәеит, уиала ихсыркәшеит.

Аҩажәатәи ашәышықәса ҩынҩажәижәабатәи ашықәсқәа раан, асовет аамҭазтәи аидеологиа акьыԥхь ианаҭоз ахшыҩзышьҭра ҷыда абзоурала аԥсуа милаҭтә кьыԥхь абҕа еитцнахыртә иҟалеит. Ари ауаҩ иихәо закәызеи, ҳаԥсуа школқәа анадыркуаз, ҳтопонимика анқыртуартәуаз, ақыртуа ажәақәа ҳбызшәа иалатцаны аԥсшәа аума ҳмилаҭтә кьыԥхь абҕа еитцнахыртә иҟалеит ҳәа иҳәарц аума ҳәа исҽазырхьуа уҟалар ауеит, уагьиашоуп. Урҭқәа зегьы ыҟан. Асовет партиатә идеологиа ахаҭа ақама аҽы еиԥш, анахьгьы арахьгьы инаҳәы-ааҳәуан, еиҽагылон. Уи аидеологиа акьыԥхь иҩәҩәаны ишақәыҩәҩәозгьы, – усҟан ауп ҳмилаҭтә газеҭ-затцә, хыхь ишысҳәахьоу еиԥш, «Правда» аформат ианаҟарартәызгьы… Москва иреиҳау атцараиурҭа иалгаз ҳаԥсуа поетцәа Алықьса Лашәриеи Кәымф Ломиеи агазеҭ аҽы аусура ианалагазгьы усҟан ауп.

Урҭ алкааны изысгәалашәаз, ууанҙа аредакциаҿы аус зуаз зегьы абжьаратә тҵара змаз ракәын, иреиҳау атҵара аҙәгьы имамызт. Урҭ зыҙбахә сҳәаз аҩыцьа ирышьтархх, аҩынҩажәижәабатәи ашықәсқәа рынтәамтеи хынҩажәатәи ашықәсқәеи рзы агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аредакциахь еиуеиԥшым атҵараиурҭақәа ирылганы имҩахытҵт, ашьтахь ҳаԥсуа милаҭтә кьыԥхьи ҳаԥсуа литературеи итәатәы шьаҟаны иатҵагылаз Алықьса Џьениа, Шьоҭа Ҷкадуа, Шьалодиа Аԥьынцьал, Платон Бебиа, Руслан Қапба, Витали Амаршьан. Анатоли Возба уҳәа егьырҧгьы…

Иахьатәи ҳиубилеитә ҭыжьымта ҳгазеҭ «Аԥсны» адаҟьаҿы иаагоуп Шьалодиа Аԥьынцьал усҟан агазеҭ ианиҵаз афелетон «Нарцәынтәи арзаҳал». Усҟан ауп данцәыртцыз, ашьтахь ҩажәа шықәса агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аредакторс иҟаз Сергеи Кәытҵниа «и-Ажыцба Қәыцгьы»…

Усҟан ауп ҳгазеҭ ахаҿра зыԥсахыз «Амҿышазтәи аномерқәа» ҳаԥхьаҩцәа ианроузгьы.

Агазеҭ адаҟьақәа рҿы ицәыртцуан ахьз ҿыцқәа, атема ҿыцқәа, агазеҭ жанр ҿыцқәа…

Аурыс литература агәадура Пушкин дузҙа «и-Евгени Онегин» ԥсышәала Мушьни Лашәриа ирцәажәаз, ахәҭақәак ракәзаргьы, зегьраԥхьа иахькьыԥхьыз ҳгазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» адаҟьақәа рҿы ауп.

Усҟан аредакциаҿы аус зуаз дарбанзаалак аредакциаҿтәи иԥьабаа зегьы ахьтә иара ихатәы ҩымҭақәа 40% иреиҳамхар акәын… егьи иаанхоз 60% иҵахы-иҵахым, усҟантәи асовет аамта ишашьашәалаз еиԥш «аускорцәеи ақытқорцәеи» иртәызар акәын.

Зегь еицырдыруа ҳаԥсуа поет Платон Бебиа агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аҿы аус аниуаз, иара излахациркыз ала, амузыка иазҿлымхаз аԥсыуак диҿцәажәан, шықәсык аҩнутҟа «ҳаԥсуа милаҭтә музыкатә инструментқәа рҵоурых ҩны, амала дзыҿцәажәоз итәуп ҳәа ихьзи

ижәлеи арбаны, агазеҭ ианитцон. Егьигьы даугаҙахыз, ихьҙи-ижәлеи арбаны агазеҭ ианылоз аагәылпқаан, ашәкәҭыжьырҭаҷы инаганы – ашәкәы ҭижьит, цәаҳәазатцәык иадамхаргьы иара ишитәымызгьы.

Уажәы аабыкьа Платон Бебиа иқәгыларак аҷы абри ахҭыс атәы дахьалацәажәоз «ус акә – егьыс акә, ҳаԥсуа музыка аҭоурых аҷы аус бзиа ҟалеит, уи аԥсуа музыкатә инструментқәа рҭоурых атәы зҳәо ашәкәы ҳауит» иҳәеит.

Абарҭ рѡызцәа маҷмызт узыргачамкуаз ахҭысқәа агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аредакциаҷы усҟан ласы-лассы иҟалалон.

Зегь дара роуп, асовет аамҭа акыр ишҭагәҭасуазгьы, ҳаԥсуа-милаҭҭә литература шҷиауаз аҟынҙа изышьҭымтцзаргьы, зегь раԥхьаҙа аобиективтә мзызқәа иҟаз ирыхҟьаны, амилаҭҭә газеҭ абжьы еиҳа-еиҳа ишьҭытцуан. Горбачов «иеиҭакраҟәа» данрылага, иаҳҳысыз ашәышықәса ԥшьынѡажәатәи ашықәсқәа рынтцәамҭаз, асовет идеологиа аԥсыҕхара рхы иархәаны ақыртцәа акьыԥхь, арадио, ателехәаԥшра рыла Аԥсни аԥсуа жәлари ианҳажәла – аԥсуаа ҳмилаҭ-хақәитратә қәпараан, агазеҭ «Аԥсны» имшәа-имырҳа абжьы геит. «Аԥсадгьыл зцәыҙыз – зегьы ицәыҙуеит», «Аҟазаареи аҟамзаареи», «Ишыдыдуа қәа ауам», «Самырзаҟан шаԥсыуа дгьылу иаанхароуп», «Ԛ-мцакы ҳашрыбжьагылоугьы», «Аҟәа. Июль 15. Изхарада?» – Арҭ акык-ѡбак исгәалашәақәаз роуп, ус шаҟа ыҟаз.

Ҳара иаҳҳәоит: Ацьынцьтәылатә еибашьра 1992 шықәса август 14 рзы иалагеит ҳәа. Акьыԥхьи, арадиои, ателехәаԥшрааи ҳзы уи алагахьан 1988 шықәсазы «ѡышә шықәса рнаѡсан аԥсуаа Нхытц-Кавказынтә арахь шәылбааит, ара инхоз ақыртцәа ассимилиациа рзыжәуит» ҳәа анырҳәа инаркны.

Ацьынцьтәылатә еибашьра аҙбахә анаҳҳәа – уи аԥсуаа зегьы ҳзы иԥышәара дуун ишыҟалаз еиԥш, иԥышәаран

агазеԏ «Аԥсны» аредакциаа ҳзгьы. Аибашьра ианалагаз аҽены иԏҳажьран иҟаз ҳгазеԏ аномер «Оккупанты вон из Абхазии» ҳәа актәи адаҟьаҿы урысшәала, нбан дула иантцаны иԏҳажьырц иаҟәаҳкит аредакциаҿы иаанхаз хә-ѡык, уи ҳагәтакы анагҙаразы август 17, ашәахьа, аусурахь ҳԏытцит. Атипографиаҿы ҳаԥсуа газеԏ аматц азызуаз, ҳзыхьчо амилициа ҳԏахуп рҳәеит. Ииашангьы ишәарԏан, избанзар, уи атипографиаҿы акәын аус ахьыруаз ақырԏуа газеԏ «Сабҵоԏа Аԥхазеԏи» ҭзыжьуазгьы. Аԥсны иаанханы иҟаз ҳаиҳабыра рхаҭарнакцәа рҟынҙагь ҳнаҙеит, аха усҟан, урԏгьы ҳтипографиа зыхьчаша амилициа аусзуѡцәа ҳәа рнапаҭаҟа аҙәгьы дыҟамызт. Урԏгьы излаҳабжьыргаз ала – мѡазаҭәык акәын иҳамаз – Гәдоуԏаҟа. Ус иагьыҟаҳҵеит. 47-ѡык рҟынҙа ҳредакциаҿы аус зуаз хәѡык рылкаан рыҙбахә зысҳәаз – ҳмыршәаҳмырҳа ҳзакә фырхацәаз жәбома ҳәа акәҙам. Аибашьра иаҭанакуа иарбан хҭысзаалакь – иахьҭоурых хҭысу азоуп.

Аҟазаареи аҟамзаареи азтцаатәы – ҳ-Цьыԥьтәылатә еибашьра иалагаанҙа ҳгазеԏ аҿы акырнтә изышьԏаҳхьаз, ҳзалацәажәахьаз, иаҳцәалаҙуазеи ҳәа акәҙамызт, уи ахыҟә аҿы ҳнеин ҳашхыҟәгылаз аабон азоуп.

Мчыбжьык ашьԏахь Гәдоуԏатәи араионтә газеԏ «Бзып» атипографиаҿы иԏытцит ҳгазеԏ «Аԥсны». Ахәылбыеха, ҳаԥсуа телехәаԥшрала, аԏыхәтәантәи ажәабжьҟәа урысшәала ирыхцәажәоз Кристиан Бжьаниа: «Сейчас я Вам сообщу приятную новость – сегодня у нас в Гудауте вышла наша абхазская газета «Аԥсны» ҳәа ибжьы анаага – иара уи агазеԏ ҭзыжьыз схаҭа мцабзк ѡасыхҟьеит, схы ѡышьԏыхны апрессматцзураҿы ателевизор иахәаԥҵшуаз санынарҿаԥш, иара агазеԏ иԏҳажьыз шырбахьазгьы, рнапы ишакызгьы игылаз рылабжышқәа аахаддылт…

Иара убригьы ҭоурыхтә хҭысуп азоуп иахьагьы изысгәалашәаз… Аибашьра – еибашьран. Гәымсҭатәи афронт… Гагратәи афронт… Амрагыларахьтәи афронт… Аԥхьатәи ацәаҳәаҿы еибашьуаз инаган ираҳҵон мчыб-

жьык ахь знык итытцуаз, аԥхьа ҩ-даҟьак змаз, ашьтахь – ԥшь-даҟьак зауз ҳгазет «Аԥсны». Уи рызназгоз агазет аусзуҩцәа – арратә корреспондентцәа ҳәа ҳаԥхьаҙан усҟан. Амрагыларахьтәи афронт аҟынгьы агазет «Аԥсны» аусзуҩцәа х-ҩык ыҟан.

Ҳара ҳиубилеи азгәатара аан иаартны иаҳҳәоит абас: акьыԥхь знапы алаку еснагь ижәлар дрыцзароуп – аибашьраангьы – ижәлар рыҟазаареи рыҟамзаареи азтцаатәы тцарҙаны ианыҟәгылазгьы, анхара-нтцырахь ҳаниасгьы.

Уиаҟара идумыз агазет «Аԥсны» аколлектив аҟнытә Ацьынцьтәылатә еибашьраан хатала абцьар шьтыхны аҩа иҿагылан еибашьуан жәҩык. Аԥсадгьыл рхы ақәыртцеит хҩык: Аԥсны Афырхатца Бесик Квираиа, Леон иорден занашьоу Руслан Қапба, «Агәымшәаразы» амедал занашьо Алмас Қапба. Ҩыцьа арратә-медицинатә еиҳәшьцәас иҟаз Ламара Чамагәуеи Зина Ақаҩбеи Леон иорденқәа ранашьоуп.

Еиуеиԥшым аамтақәа рзы аредакциаҿы аус зуаз, убарт рхыԥхьаҙараҿы ҩажәа шықәса редакторс иҟаз, иахьагьы Аԥсны ажурналистцәа Реидгыла ахантәаҩыс аус зуа Сергеи Кәытцниеи, Дырмит Гәлиа ихьз зху Аҳәынтқарратә премиа алауреат, еицырдыруа ҳаԥсуа шәкәыҩҩы, ҳаԥсуа поет Витали Амаршьани, иахьа тәанчара иҟоу Ақсент Занҭариеи, ҳредакциаҿы иахьагьы аус зуа, аԥсуатцаара аҟәша аредакторс иҟоу Владимир Қапбеи рԥацәа Ҳаԥсадгьыл рхы ақәыртцеит.

Аибашьра ашьтахьтәи ашықәсқәа рзы ҳҳәынтқарратә газет «Аԥсны» аҿаԥхьа ҳажәлари, Ҳаԥсадгьыли, ҳҳәынтқарреи ирытцанакуа азтцаатәқәа акыр цәыртцт. Ганкахьала адунеи зегьы зыршанхаз аиааира дузза згаз, Аԥсуа Ҳәынтқарра аиташьақәыргылара напы азыркыз аԥсуа жәлар ҳбызшәа конституциала иҳәынтқарратә бызшәоуп ҳәа ишышьақәыргәгәоугьы, иахьа уажәраанҙагьы ииашатцәкьаны иҳәынтқарратә

бызшәатцәҟьаны изыҟамлацт. Ари азтцаатәы зегь рапхьаҙагьы изныпшуа аҳәынтқарратә бызшәала итытцуа ҳгазет-затцә «Апсны» ауп.

Мшәан, жәытә-натә аахыс ақыртцәеи ҳареи еимактәыс иҳамаз ирхадамзи – жәа-нызқьҽыла, шәнызқьҽыла рыжәлар ааганы иҳаланырхо, Апсны апсуаа ҳаастә рхыпхьаҙара ҽынтә-хынтә рыла еиҳаны иҟалеит. Иара убриалагьы – ипсабаратәым ассимилиациа амч аиуит. Иара уи акәҙами иианаго – ҳ-Апсуа Ҳәынтқаррақәы псыуа газет-затцәык ахьтытцуа, арахь тәым бызшәала, жәабала акәыкәбаақәа реипш даҽа газетқәак рцәыртцра. Иара абри зыҙбахә ххәаз ахатә ҳахькылнаго – ипсабаратәым ассимилиациахь акәҙами?

Ҳарт, агазет «Апсны» аусзуҽцәа абри азтцаатәы ҳаҙбоит ҳәа ҳалагеит ҳара ҳтәала ҳамчала. Агазет «Апсны» иакәаҳҭа иаацәыртцроуп еиуеипшым азтцаатәқәа ирызку апсышәала итытцуа егьырт агазетқәа. Ус аҟатцара шауа аапшит уажәраанҙагь зыҙбахә сҳәахьоу, апсышәала зтытцра напы арку агазет «Етцәаҷьаа» ала. Уи агазетгьы «Апсны ҟапшьи», «Апсни» ррредакциақәа рҟны ауп иахьцәыртцыз. Убри иаҷырпшны еиуеипшым азтцаатәқәа ирызкны агазет «Апсны» агәлатцақәа рыҟатцара ҳалагеит. Урт азтцаатәқәа ирышьашәалоу аминистррақәа, аорганизациақәа ааҳамтцасны, Апсны ашәҟәыҽҽцәа Рассоциациа ишыҟанатцаз еипш, хазы агазетқәа ртыжьра иалагап ҳәа. Аха макьаназ ус ҟазтцаз, еитасҳәоит, Апсны ашәҟәыҽҽцәа Рассоциациа-затцәык ауп.

Ҳапсуа бызшәа азтцаатәы инаваргылан агазет «Апсны» адаҟьақәа рҷы ишьтыхуп Апсни апсуа жәлари ҳтоурых азтцаатәгьы. Избанзар, Апсуа Ҳәынтқарра еиташьақәҳаргылт, хазы иҟоу ҳәынтқарроуп, Урыстәыла ҳазханатцеит ҳәа иаххәо башахоит, ҳтоурых иашатцәкьа аншьақәмырҕәҕәаха, иахьа ишыҟоу ианаанха – ҳаҕа игәырпса ҳнапала иҟаҳтцеит ҳәоуп иаанаго. Анцәа ила, уи ишазнеитәу, ишыҟатцатәу – атоурыхтә ттцаарадырракәа

рдоктор Папасҟьыр Алықьса Луман-иԥа аҭыхәтәантәи ишәҟәқәа иҭытцыз рыла иаабеит. Абри инадкылан, иаҳгәаԥха-иаҳгәамԥха даҽеа зҭаатәыкгьы цәырызгоит. Дук цуам агазеҭ «Аԥсны» аредакциаҿы ԥышәарак мҩаԥаагеит – «История Абхазии» ҳәа урысшәала ҩ-гәлаҭак ҭҳажьит. Ҳанхьаԥш-аахьаԥшаанӡа уи агазеҭ аҭирҭақәа рҿы еимытцәтцәа иргеит. Уеигәыргьароуп ганкахьала, аха даҽеа-ганкахьала – уагьархәыцуеит, улахьгьы еиқәнаҭоит. Ҳара Аԥсны аҭоурых иазку азҭаатәқәа аԥсышәала итҳажьуа ҳгазеҭ «Аԥсны» адаҟьақәа рҿы ҳрызҿлымҳауижьҭеи, ҳрылацәажәоижьҭеи акрааҭуеит – аха аԥсышәала иаҳкьыԥхьуа ус еимытцәтцәа иргаӡом. Иҟалаз ҭаҳтцаауеит ҳәа ҳаналага, ҳҳәы-ҳжьы аргылт, аурысцәа ражәаԥҟаҿы ишырҳәо еиԥш – аԥша зынӡаск даҽеаԥара иасуеит. Аԥсуаа аԥсышәала аԥхьара ҳцәыуадаҩхо ҳалагеит. Ҳарҭ агазеҭ «Аԥсны» аусзуҩцәа ус ишыҟоу аабоижьҭеи акрааҭуеит. Шықәсқәак рнаҩсан агазеҭ «Республика Абхазиа» ианысцеит «Бедиа – ахьтәы цьам» ҳәа зыхьӡыз аҭоурыхтә статиа. Дук мыртцыкәа Қарҭ урысшәала иҭытцуа агазеҭ «Свободная Грузия» аҭцаарадыррақәа рдоктор Ҭамаз Саникиӡе ҳәа аҳәы акритика ғәгәа сзуны астатиа ду анитцеит. Ҩымзхымз аҭаххеит, аха аҭцыхәтәаны саргьы аҭак исҭеит урысшәала «Республика Абхазиаҿы». Уаҟа иааган Аԥсны аҭоурых иашаҭәкьа – аҭоурыхтә фактқәа, аҭоурыхтә документқәа рыла ишьақәыргәгәаны. Ҳаԥсуа интеллигенциа, ҳцарауаатцәкьа аҳәырпҩы аҭел исзасуан, иара иахьаҭәкьагьы исазцаауа ыкоуп урҭ аҭоурыхтә фактқәа абааугеи ҳәа. Сара ари зцәырызгаз аԥсуа кьыԥхь аҿы урҭ срылацәажәоижьҭеи акрааҭуеит, аха аԥсышәала иҩу рымбаӡозаап… Уи аҟынӡагь ҳнеихьазаап…

Аԥсуаа ҳжәытә лакәқәа рҿы иҟоуп: «Сара сцьазшьаз аҽеа-ԥа Цьамхәыхә дубар егьа дцьоушьап» ҳәа. Ари зхысҳәааз сара сҭоурыхтә статиа цьазшьаз, Алықьса Папасҟьыр аҭцыхәтәантәи иҭоурыхтә шәҟәқәа шәрыԥхьар

егьа дцьашәшьап. Дцьашәшьоит, избанзар, Апсны атоурых иашатәҟьа апҵаразы, ҳара Ҳапсуа Ҳәынтқарра иауасхыр ҕәҕәаны иатцагылоу хҭоурыхҭтцаараҽы уи имҩа аныларуп.

Иахьатәи ҳиубилеи схы иархәан ицәырзгарц стахуп даҽеа зтцаарак.

Абар уажәшьҭа шықәсыбжак аахыс агазет «Апсны» адаҟьақәа рҽы ишьтыхыз азтцаара: «Ҳапсадгьыл хьзык амазароуп. Уи – Апсны ауп» инадҳәаланы аимак-аиҽак рхы аладырхәхьеит иналукааша ҳапсуа шәҟәыҩцәа Гьаргь Гәыблиа, Руслан Қапба, Анатоли Лагәлаа, Борис Гәыргәылиа уҳәа егьыртгьы. Еимактәыеиҽактәыс иҟоугьы – ҳарҭ апсуаа Ҳапсадгьыл Апсны ҳәа ҳашьҭоуп, аха адунеи уи шадыруа «Абхазиа» ҳәа ауп. Уи – ус ахьзызтцаз ақыртцәа роуп. Шәгәы ишпаанаго Апсны ақыртцәа иартаз ахьз «Абхазиа» аманатцы – Апсны тоурыхла иқыртуа дгьылуп ҳәа ирхәо иаҟәытраны, иапыртраны иҟоума? Ари еиҳау иарбан ҳәынтқарратә зтцаароу ҳара ҳҽапхьа иқәгылоу. Аха ари аимак-аиҽак аҽы зегь реиҳа иџьашьатәу, зегьреиҳа иҳәхәаша хҭоурыхҩцәеи ҳполитологцәеи рҽымтра ауп, ашәҟәыҩцәеи ажурналистцәеи рхала ирусушәа ирызныжьны.

Сажәахә апхьа сахьалагоз зхы скыз намыгзакәа атцыхәтәахьы шәхьасырпшит.

Сара сызҽу Миха Лакрба Дырмит Гәлиа изикыз ажәеинраала ацәаҳәақәа роуп. Абар даргьы:

Упшишь, иубома, амра гылеит,
Макьана ицәытцыччоит иара…

Араҟа иаахтны иҳәатәуп – аҩбатәи ацәаҳәа уажәшьҭа ишмыцхәхаз… Апсны азы уажәшьҭа «амра цәытцыччоит» ҳәа ҳазҳәом. Ҳапхыз иалашәар иҳазхамтцоз ҟалеит – Апсны амра азгылеит. Уи зегь рапхьа иргылан изыбзоуроу Аџьынџьтәылатә еибашьраҽы адунеи зегьы зыршанхаз аиааира дузза згаз ҳапсуа жәлар роуп. Аха ажәлар

ирыԥсаз ахада дырмоур – уи аиааирагьы зыӄаломызт. Анцәа ила уи иҩыза Ахадагьы усҟан дцәыртцит. Уи – Владислав Григори-иԥа Арҙынба иакәын. Аиааирагь ижәлар идиргеит, Аԥсуа Ҳәынтқаррагь еитә ҽыц ишьақәиргылт.

Уи дзыԥсахуа иҳамада ҳәа шаххәоз, даацәырҭцит Сергеи Уасил-иԥа Багаԥшь. Зегь раԥхьа Москва, Шевченко имҩаԥиго ателедырратараҽы иқәгылараӄәа рыла еитә адунеи шанхеит – шәнызқьҩык зхыԥхьаҙара ыӄоу арҭ аԥсуаа закә жәларузеи, рхада дзыԥсахуада ҳәа ҳшыԥшыз ишьашәалоу дааин дааивагылт... Сергеи Уасил-иԥа Москватәи ателехәаԥшраҽы иқәгылара мацара акәым, уи хатала, иара инапхгарала, шьа-цәыкәбарк камҭәакәа Аԥсны атерриториатә акзаара шьақәирҵәҵәеит, уаӄагь даанымҽаскәа – Аԥсны Урыстәыла азхатцарахьы иҩеигеит.

Даҽеа ҩ-хҭыск, ҳара ҳтәала, иҭоурыхтә хҭысқәоу, сырзаатгылоит. Урыстәыла Апрезидент Медведеви Аԥсны Ахада Сергеи Багаԥшьи Аԥсны Урыстәыла ишазханатцаз азы аҳәынтқарратә документқәа рнапқәа анрытцарҩы, Сергеи Уасил-иԥа зегьраԥхьа ателефон дасны издиныҳәалаз Владислав Григори-иԥа Арҙынба иоуп.

Аҩбатәи ахҭыс – Сергеи Уасил-иԥа Багаԥшь 60 шықәса анихытц – Владислав Григори-иԥа Арҙынба уи изааишьҭыз ателеграмма – иашьа гәакьа изиҩызшәа гәык-ԥсыкала иԥхаҙа иахьыӄаз ауп.

Арҭ рҩызцәа атцеицәа дуқәа змоу аԥсуа жәлар, агәра аагоит ракзаара шнаунагҙахо, еитах адунеи зыршанхо атоурыхтә хҭысқәа ишырхаанхо, Адунеи ишақәлахо. Ус анакәха, агәра аагоит 90 шықәса зхытцра азгәаҭоу, ҳаԥсуа милаҭтә кьыԥхь иауасхырны иҡалаз ҳгазет «Аԥсынгьы» етцәацьаа реиԥш егьырҭ аԥсуа газеҭқәа аваҵга ишыӄало, адунеи ишақәлахо...

Аб Басариани
Борис Ҭыжәбеи реиҽцәажәара

Б. Ҭыжәба: Зегь раԥхьа иргыланы сажәа хацсыркырц сҭахуп аԥсуаа жәытә-натә аахыстәи ҳҭоурых аҿы ақьырсианра иашатҭәҟьа иааннакылоу аҭып ала. Избанзар, шәышықәсала ҳаззыкәпоз ҳхатәы Аԥсуа Ҳәынтқарра аиҭашьақәыргәгәареи,Аԥсны атерриториатә акзаара алыршареи, Аԥсуа Ҳәынтқарра адунеи фыцьара ишаны ахәҭак зҭазкуа Урыстәыла азхаҭареи рышьтахь, ҳара аԥсуаа ҳхьамԥшыр ада ԥсыхәа ҳамам ҳҭоурых ахь, ахәҭакахьала, ҳқьырсианра иашатҭәҟьа аҭоурых ахь. Зҭоурых ыҟам ажәлар – зыжәлархом, рҳәынтқаррагьы иҭәгәаҟацаҙа изыҟалом. Уи – уасхыруп, зуасхыр кьынаау иахаиргыло аѡнгьы кьынаахоит.

Аԥсуаа ҳҭоурых иузаҟәымтхо ахәҭа дуқәа ируакуп, хыхь ишазгәаҳҭаз еиԥш, ҳқьырсианра иашатҭәҟьа адинхатҭарагьы. Мшәан, ҳара ҿы-ҭәҭәала ҳзырцәажәо аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы (ҳҭоурыхҭтааѡ ду Алықьса Луман-иԥа Папасқьыр ажәахатәи ашәышықәса аҟынҙа Аԥсуа Ҳәынтқарра иатҭанакуеит ҳәа ишазгәеиҭоугьы) Кавказ егьырҭ аҳәынтқаррақәа атҭарҙны иаацәыртцыз Аԥсуа Ҳәынтқарра идеологиас иамаз ақьырсианра адинхатҭара акәын. Машәыршақә акәҙам Византиатәи аҭоурыхѡѡцәа иазәымкәаиѡыцьамкәа иѡны изаанрыжьыз: «Аԥсуаа жәытә-натә аахысгьы иқьырсианцәан» ҳәа. Ус ада ҟалашьагь амамызт азоуп Иисус Христос ажәѡанахь данхала иарҕьажәѡан ивагылаз итҭаѡцәа, иапостолцәа ирышьҭашәарыцо ианрышьҭала Андреи Аԥхьанаԥхьеи Симон Кананити

рхы аиқәырхаразы Аԥснықа, ахәҭакахьала, Анаҟәаԥиа амҭан – Ԥсырҙха изаазгьы. Урҭ абрахь иаарызу аԥсуаа ақьырсан динхаҭара иадымгылозҭгьы?

Аб Басариан: Аб, Аԥа, Аԥсыцқьа рылԥха-ргәыԥха шәыгымхааит Аԥсни аԥсуа жәлари. Егьырахь аԥсуаа ҳқьырсианра аҭоурых аҭтааразы аҭан улбааны ауп азҭаара шықәургылаз.

Ҳара аԥсуаа ҳаиԥш зқьырисан динхаҭара беиоу ажәларқәа рацәам. Баша ирҳәаҙом, Анцәа ихазы иаанижьыз адгьыл Аԥсны ҳәа нахьҙцаны аԥсуа иитеит ҳәа. Аԥсны шцәажәо – аԥсҭазаара зцу, изгым атәыла ҳәа ауп. Ҳмилаҭгьы Ҳаԥсадгьылгьы рыхьҙқәа аԥсҭазаара аҟнытә ауп иахьааua.

Шәара шәазхәыцхьоу, адунеи аҽы даҽеа-жәларык, даҽеа-милаҭк шыҟам рыхьҙгьы рыԥсадгьыл ахьҙгьы аԥси аԥсҭазаареи иахьрыдҳәалоу…

Б. Ҭыжәба: Ақьырсиан динхаҭара анцәырҭ ҳазну аамҭа актәи ашәышықәса актәи азыбжа инаркны аԥсуаа ақьырсианра иадҳәалахеит…

Аб Басариан: Иадҳәалахеит избанзар, хыхь ишаҳҳәахьоу еиԥш, аԥсуаа рыԥсадгьыл рызҭаз Анцәа иԥа Иисус Христос итцаҩцәа, иапостолцәа ҩыцьа, сара сызҿу Андреи Аԥхьанаԥхьеи Симон Кананити здызкылаз аԥсуаа роуп. Ус ҟарҭеит рыԥсадгьыл рызҭаз Анцәа иаҳаҭыр азы. Уиазоуп Анцәа ичкәын Иисус Христос итцаҩцәа, иапостолцәа гәык-ԥсыкала Аԥсны изырԥылаз, аԥсуаа изрыдыркылаз.

Насгьы, абраҟа иацҭатәуп, шықәсқәак рнаҩсан О. Бҕажәбеи С. Лакобеи ажәабатәи ажәеизатәи аклассқәа рҿы итәоу атцаҩцәа рзы итрыжьыз артцага шәҟәы «Аԥсны аҭоурых» аҽы ишарбоу «Аԥсны ишаахьаз убас ақьырсиан динхаҭараҽы иналукааша аҙәырҩы. Даагап Бырзентәыла апатриарх Иоанн Златоуст дыхҭан Аԥснықа. Ипсҭазаара далҭт Каман. 30 шықәса рышьҭахь иԥсыбаҩ Бырзентәылаҟа ииаргеит. Ари ҟалеит 407 шықәса рзы».

Ақьырсиан динхаҭара аҭоурых шьҭаҳхыргьы – 325 шықәсазы Никеиа имѡаԥгаз ақьырсианцәа Адунеизегьтәи Актәи реизара ду Кавказнтәи иалахәыз Аԥсны ахаҭарнак Стратофил – Пицундатәи аепископ иакәын. Ҳара ҳтәала еиҳа ииашахоит иаҳҳәар аԥсуа жәлар дырхаҭарнакын ҳәа.

Б. Ҭыжәба: Иаҳхысыз ашықәс азы Қарҭ итытцуа Қырҭтәыла аҳәынҭқарратә газеҭ «Свободная Грузия» ианын ақыртуа ҭарауаѡ ииѡыз астатиа, уи излаҳәоз ала, 337 шықәсазы (Никеиа имѡаԥгаз адунеитәи ақьырсиан динхаҭара аусзуѡцәа актәи реизара ду ашьҭахь жәаѡа шықәса аатцуаны) Қартли аҳ Мцхеҭа ашьхараҽы дшышәарыцоз иаалырҟьаны ула аҭәы ҭакызар иумбо илашьцеит, аԥша асра, ақәоура, ажәакала, ажәѡан ахьтә амҟәыл леиуан. Аҳ дшәан аматанеира далагеит... динхаҭарас иидыруаз рынцәақәа рыҵбахә иҳәеит, аха акгьы имыхәошәа аниба, ақьырсианцәа ҳәа шьоук рыҵбахә шиаҳахьаз игәалашәан, нас Иисус Христос ихьӡ ҳәаны «усыцхраа» ҳәа дыҳәҳәазаап. Адунеигь алашара аақәлазаап.

Убри ашықәс азы акәзаап ақьырсианра ажәа ақыртцәа ианраҳаз.

Уи астатиа иаҳәоит 337 шықәсазы ииашаҭәҟьаны Қырҭтәылан амра атыѡ ишакыз.

Уи мацарагь акәым, аҭоурых аҽы ишҳәоу ала, ақьырсиан динхаҭара аԥсилаа ирыдыркылт ҳәа ишьоуп 523 шықәсазы, даҽеакала иаҳҳәозар, алазцәа роуп уи ашықәсан официалла издызкылаз, аха алазцәа рнапаҽы аԥсилаа ыҟан ҳәа ақыртуа ѡыратә хытҳхыртақәа излаҳадыргалаз ала, аԥсилаагь усҟан ирыдыркылт ҳәа иршьеит. Абазгаа ақьырсианра рыдыркылт ҳәа иршьоит (ус изшьогьы ақыртцәа роуп) 548 шықәсазы.

Византиатәи аҭоурыхѡѡы Прокопи Кесариатәи «Аготтцәа рабашьра» ҳәа зыхьӡу иусумҭаҽы излаиѡуаз ала: «афбатәи ашәышықәсазы Фазис (Рион) аӡиас

Азиа иахьаԥну арҕьарахьтәи ахыҟә аҽы ибераа нхон, Европа иатҷанакуаз армарахьтәи ахыҟә аҽы – аԥсилаа нхон». Усҟан алазцәа алада акәын иахьынхоз, алада ҳәа зысҳәазгьы, Амшын Еиқәа аладахьтәи акәакь ауп. Аҩада ихамлацызт. Насгьы аԥсилаа алазцәа ирытҷанакуан ҳәа зыҩуа ақыртуа ҭоурыхҩцәа роуп.

Ҳазну аамҭа 134 шыҟәсазы, Ааигәатәи Мрагыларантәи, мамзаргьы Амшын Еиқәа аладахьтәи акәакь аҟнытә Севастопольнза (Аҟәанза) иҩеиз абырзен ҭоурыхҩоы Арриан еиқәиԥхьаҙеит иибаз ажәларқәеи урҭ ртәылақәеи. Абар уи аимператор иахь иишьҭыз ишәҟәаҽы ишиҩуа: «Алазцәа рнаҩсан ҳнарыдгылт аԥсилаа, урҭ рҳәынҵқар Иулиан амчрахь дназгаз уара уаб иоуп; аԥсилаа рнаҩсан инхоит абаскаа, урҭ рҳәынҵқар Рисмаг амчрахь дназгаз уара уоуп. Абаскаа рнаҩсан инхоит асаныгцәа, урҭ рҽы ауп иахьыҡоу ақалақь Севастополь (Аҟәа), урҭ рҳәынҵқар Спадакгьы амчрахь дназгаз уара уоуп…».

Арриан ишазгәеиҭаз аладантә акәымкәа, аҩадантә алада ҳдәыцәлар, зынза даҽеа сахьоуп ҳҽаԥхьа иаацәыртцуа – Арриан излеиҳәаз ала, Севастополь (Аҟәа) асаныгцәа рыдгьыл аҽы ианыҡала, рнаҩс ицәыртцуа абасгаа роуп, иныкәырԥшшәа иаххәозар, усҟан урҭ иааныркылоз адгьылқәа иахьатәи Гыртәыла акәхоит. Зынза машәыршақә акәхарым Жәыргьытгьы – Жәанаа рқыта ҳәа изцәажәо. Ус анакәха, абасгаа рнаҩс аԥсилаа рызбахә злаҳәо ала, урҭ иааныркылоз иахьатәи Аҵара акәхоит. Аҭоурых аҽы излашьақәирҿәгәо ала, ажәытәан ақалақь Аԥсырҭ ҳәа зыхьзыз иахьатәи Батым аҭыԥан акәын иахьыҡаз, насгьы Батым аваракҽы ииасны ицо азиас Чорохгьы, ажәытәан хьзыс иамаз Аԥсара ҳәа акәын. Ҭырқәтәылан инхо аԥсуаа уи азиас иахьагьы Аԥсара ҳәа ауп ишашьҭоу.

Ҳаԥсуа ҭоурыхҩоы ду Шьалуа Инал-Ипа, хыхь зызбахә ххәаз Арриан иантҷамҭа дахцәажәоит абасала: «Арриан цьарамзар иҳәом аԥсилаа алазцәа рнапаҵаҡа иҡан ҳәа…»

Аԥсилаа алазцәа рнапатцаҟа ианықамла, 523 шықәсазы алазцәа ақьырсиан динхатцара анрыдыркылаз, аԥсилаагь ирыдыркылт ҳәа ақыртуа тоурыхѡѡцәа иҳадыргало ҳара ҳагьзақәшаҳатхари, иагьзҳадаҳкылари?

Аб Басариан: Унахыкәша-аахыкәшо абарт ишьтухуа азтцаарақәа зегьы реиқәҳәаларта ахьықоу аԥсуаа ақьырсиан динхатцара анрыдыркылазтцәкьа аамта ашьақәыргәгәараҽоуп.

Б. Ҭыжәба: Ақыртуа тоурыхѡѡцәа ируша, ирҳәаша, иҟартцаша ҟартцахьеит. Урт ртәы еилкааун. Аха иара абри ақьырсиан динхатцара азтцаатәы аҟнытцәкьа, дара ирҳәо зегьы аныкалоз, рмаҟахы иадҽарҳәалаз аҳәык-ѡыцьак ҳара ҳтәқәагьы ыҟан. Даагап Аҟәатәи артцаѡратә институт атоурыхтә факультет аҽы 1955 шықәсазы Қартынтәи мчыбжьык ахь зныкдааны «Аԥсны атоурых» азы алекциақәа рыԥхьара иалагаз Зураб Анчабаҳе. Усҟантәи аамта хьамтазы, аԥсуаа рабшьтра хадақәа аԥсилааи абазгааи ақыртуа абшьтрақәан ҳәа иқәгылаз Ингороҟва дпыххааса иқәтцара зылшаз абри ҳтоурыхѡѡы ду, нас аԥсуа жәлар ртоурых аҽы ақыртцәа ргәы иахәоит ҳәа еилеихәаз зтцаатәқәак, иахьа ақыртуа тоурыхѡѡцәа бираҟтцас ишьтыхны иркуп. Иаагап, ҳазлацәажәо ақьырсиан динхатцара азтцаатәқәа. Абар уи ишиѡуа:«Аԥсны ақьырсиан динхатцара алартцәара атцак ду аман аԥсуааи ақыртцәеи реизааигәахара, реилартцәара азтцаатәы аҳбараҽы, Қырттәылан усҟан ақьырсиан динхатцара аԥшәымара злауаз ала».

Иабааигеи, иагьзлашьақәиргәгәоз абарт иихәоз?

Аԥсны ақьырсиан динхатцара ахатарнак, аепископ Стратофил 325 шықәсазы Никеиатәи аизара ду даналахәыз, ақыртцәа ақьырсианра «рылатцәахьазтгьы», рхатарнакгьы уа дҟамлоз. Хыхь ишазгәаҳтахьоу еиԥш, уи ашьтахь 337 шықәсазы Қартли аҳ ила ауп «ақьырсиан» ҳәа ажәа шраҳаз. Еьырт зегь ракәым, илегендартәыз Нинотцәкьа усҟан ақыртцәа рҽы дмаацызт.

Аԥсуаа раԥхьа ақыртцәа қьырсианцәахахьазҭгьы, афбатәи ашәышықәсазтәи Византиа аимператор Иустиниан Актәи (527-565) ақыртцәа рзы ауахәама имыргылоз? Аха ус ҟаимтцеит, избанзар, Кавказ ақьырсиан динхатцара зегь раԥхьа иахьцәыртцыз, иахьышьақәыргәгәахаз аԥсуаа рҽы ауп. Убриазоуп раԥхьатәи ауахәамагь ҳара ҳҽы Иустиниан изиргылаз.

Аб Басариан: Аԥсуаа рқьырсиан динхатцара аҭоурых аҽы иахьа уажәраанҳагьы иаарԥшым, ицәыргам даара ирацәоуп. Егьырҭ зегь ракәым, аԥхьан уажәа иалоуҭеит абырзен ҭоурыхѡѡцәа «аԥсуаа жәытә-натә аахысгьы иқьырсианцәан» ҳәа шырыѡхьаз. Ус иҟан азоуп 547 шықәсазы усҟан Нхыҵ-Кавказ зымпытцакыз аготтцәа-тетракситаа ҳәа изышьҭаз Византиа аимператор Иустиниан Актәи «абасгаа ирызургылаз ауахәама аѡыза ҳаргьы иаҳзыргыл» ҳәа ацҳаражәҳәаѡцәа зизырышьҭыз.

Машәыршақә акәу ҷьышәшьома, асовет аамҭазы аԥсуа ҭарауаа Пицунда амԥын изықәырмыжьлоз? Ақьырсиан динхатцара Аахыҵ-Кавказ излалатцәоз Пицунда ала акәын. Пицунда иазкны ақыртуа ҭоурыхѡѡцәа томла ашәҟәқәа трыжьхьеит. Егьырҭ зегь ракәым археологцәа ирбаз кыцх-ҧеыхақәак ирныз нбанқәак «қыртшәала» иҳарцәажәоит ҳәа иаҷын... ус шаҟа? Пицунда мацара аума, Анаҟәаԥиагьы, Ҵабалгьы ирывагьежьт, уатәи археологиатә ԥшаамҭақәагь қыртшәала идырцәажәарц иалагеит. Егьырҭ зегь ракәым, Ҵабал-Дал, ажәакала, Кәыдырҭа ажәытәан «миссимианаа» ҳәа инхоз шәанцәан ҳәагь иқәгылоуп иахьагьы.

Ҵабал аԥсуа археологцәа иаадырԥшыз ауахәама адашьмаҷы аԥсилаа знатуаз аеписко̆п ихьӡ ануп «Константин» ҳәа.

Б. Ҭыжәба: Уажәшьҭа иаамҭазар ҟалап ҳазцаатәы хадахь аиасра. Сара сызҽу - иахьа уажәраанҳагь ақыртуа ҭоурыхѡѡцәа, аҭарауаа иазырура рзымдыруа, ирҟатцымытцуа ирку, зны «Аԥсҳацәа Рҳәынҭқарра» ҳәа ззырҳәоз,

аха нас уи «Амраҭашәарахьтәи Қырҭтәыла Аҳәынҭқарра» ҳәа хьӡыс изырҭаз, ашьҭахь иаахҵәаны - уи «қыртуа ҳәынҭқарран» ҳәа дара ртәала ишьақәдырҕәҕәаз, аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы ҭбаа-ҭыцәралагьы, ауаапсыреи амч-алшареи рганахьалагьы Кавказ зегьы ирылыҳәҳәо иаақәгылаз Аԥсуа Ҳәынҭқарра ауп.

Аԥсуа Ҳәынҭқарра шоит ҩ-аамҭакны: актәи - аҩбатәи ҳәа. Аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы аҭоурых аҿы иаанхаз - Аԥсҳацәа зхагылаз Аԥсуа Ҳәынҭқарра ауп; Ажәеизатәи ажәахатәи ашәышықәсақәа рзтәи Аԥсуа Ҳәынҭқарра иахагылаз Аԥсуа-Багратидаа рхылҵшьҭра ҳәа рзиҳәеит Броссе.

Иахәҭоуп хазы ҳарзаатгыларц аабатәи ажәабатәи ашәышықәсҟәа рзтәи Аԥсуа Ҳәынҭқарреи уи аҟны аԥсуа қьырсиан динхаҵара иааннакылоз аҭыԥи.

Аб Басариан: Аҭоурых аҿы ибзианы еилкаауп Амрагыларахьтәи Римтәи Аимпериа, мамзаргьы Византиа ҳәа изышьҭаз атәылеи Абазгаа Ртәылеи иааигәаҳаны ишеимадаз, ишеиларсыз. Афбатәи ашәышықәсазтәи Византиа аимператор Иустиниан Актәи ир рыхәҭак, сымҩашьозар «арҕьарахьтәи аган» аанызкылоз абазгаа ракәын. Уи мацарагь акәым, иара аимператор хаҭала дзыхьчозгьы абазгаа ракәын. Урҭ азыҟартцон аԥсуаа рхәыцқәа рзы аимператор иаҳҭынраҿы иаартны имаз ашкол ҵыдаҿы. Аимператор изааигәаз Ефраҭ ҳәа аԥсуакгьы Иустиниан Актәи афбатәи ашәышықәсазы Аԥснықа дааишьҭхьан. Ажәакала, урҭ ирбон Амрагыларахьтәи Римтәи Аимпериа, мамзаргьы Византиа усҟантәи аамҭазы адунеи аҟны зегьы реиҳа зымч-зылшара ҕәҕәаз ҳәынҭқарран аҟаҵараҿы Иустиниан Актәи ихы иаирхәоз аполтика - иаку аҳәынҭқарра, иаку ажәлар, иаку адинхаҵара шакәыз. Уи аполтика рхы иадырхәеит азоуп Аԥсҳацәа афбатәи ашәышықәсазы зхы кыз аԥсуа абшьҭрақәа абазгаа, аԥсилаа, саныгаа, мсымаа еизакны ашьҭахь аԥсуа жәлар ҳәа изле-

идыркылаз. Уи аус аҽы иаку адинхатцара - ақьырсиан динхатцара - ҳәынтқарратә динхатцарак аҳасабала иалшаз рацәоуп. Уи - аабатәи ашәышықәсаз иапҵахаз Апсуа Ҳәынтқаррақәы аидеологиара мҩапызгоз уасхырны иҟалеит.

Апсҳацәа раҳәшьапа Баграт Ахпатәи ипстазаара данал-цуаз аламталазы «сара сызхылтцыз» ҳәа иаб ишьтра акәымкәа, зызбахә иҳәаз иан лышьтра еиуаз Апсҳацәа роуп.

Б. Ҭыжәба. Аб Басариан, истахын Апсҳацәа раан ақьырсианра Апсуа Ҳәынтқаррақәы иааннакылоз ароль инартбааны уазаатгыларц

Аб Басариан: Хыхь иаҳҳәахьеит Византиа имҩапнагоз аполтика Апсҳацәа рхы ишадырхәаз. Сара сгәанала Леон иҟынзагьы, Баграт Ахпатәи иҳзаанижьыз асиа излаҳәо ала, Апсҳацәа жәаҩык ыҟан. Шьоукышьоук урҭ рыбжеиҳарак рыхьзқәа бырзен хьызқәан рҳәоит. Ус анакәха, дара рхатақәа милаҭтә хылтцшьтрала ибырзенцәазтгьы ҟалап ҳәагь ацыртцоит. Усҟан ақьырсиан динхатцара анырра ҭәгәа зламаз ала, ақьырсианра здызкылоз ажәларқәа, атәылақәа рҽы, аиҳараҙак ажәлар хадара рзызуаз рхәычқәа ирырҭоз бырзен хьызқәан. Ус иҟан Апсҳа Леон иҟынзагьы.

Шәара шәазхәыц: Пицунда, Цандрыпшь, Лыхны, Анаҟәапиа, Дранда, Мыкә, Елыр, Бедиа уҳәа рҟны ауахәамақәа ргылан. Уиаҟара уахәама зыргылатәыз ақьырсианра апсуаа ирылатцәаны иҟамызтгьы? Ақьырсианра апсуаа ирылатцәан иҟан азоуп ҳапсуа бызшәа жәытә-натә аахыс ақьырсиан ажәақәа алатцәаны изааua. Ақьырсиан динхатцараҽы иаҳпыло аныхәа дуқәа иреиуоуп Амшап. Урысшәала уи «Пасха» ҳәа иашьтоуп, аха Амшапы ажәа псышәала ишцәажәо еипш ицәажәазом. Ҳара апсуаа уажәы ҳхатәгәапхарала ашықәс иамаз амзақәа апсышәала иҳарцәажәоит ҳәа ахьызқәа раҳтеит. Декабр мза, апсуаа жәытә-натә аахыс қьырса ҳәа изышьтаз, иаахыхны пхын-чкәын ҳәа ахьзаҳтцеит. Ус ҟазтцаз «қьырса» грышәала иҳәоу ажәоуп ҳәа иршьеит.

Кавказ иқәынхо ажәларқәа зегьы рахьтә ақьырсианра зегьрапҳьаҙа Аҧсны иааза, аҭоурыхѡѡцәа изларҳәо ала, усҟан агырцәагь алазцәагь арахь излақәнамгалацыз ала, ажәа ақьырсиан зегь рапҳьаҙа иалазгалаз аҧсуаа роуп, иаҧсуа ажәоуп.

Иахьа уажәраанҙагьы иуаҳауеит «уара ууаѡҙами» ахаҭыпан «уара уқьарсианҙами» ҳәа шырҳәогьы. Ақьырсианра убриаҟара иҳалатцәан иҟан азоуп ашықәс аҭыхәтәантәи амза аҧсуаа қьырса ҳәа захьзыртцаз. Еиҭаҳҳәоит, қьырса ажәа ҳагәытцасны, инаганы агырцәа рнапы иаҳмыркуазар - ҳара иаҳтәуп, ҧсыуа ажәоуп.

Абраҟа ҳарзаатгылар ҳҭахуп аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы иҟаз Аҧсуа Католикосцәа шаҳзымдыруа. Аҭоурых аҿы иаанхаз, аабатәи ашәышықәсазы Аҧсҳа иаҳҭынрахьы инанагаз Қарҭтәи Або иоуп (Ҭбилели).

И. Сабанисҙе излаиѡуаз ала, Або д-арабын, ихатәгәаҧгхарала аҧсылманра мап ацәкны ақьырсиан динхатцара идикылт. Аҧсҳаи апсуааи Або ақьырсианрахь дшиасыз анраҳа, даара иеигәыргьазаап.

«Або Аҧсны иибаз зегьы қьырсианцәан, ари атәылаҿы иқьырсианмыз уаѡ дыҟамызт» ҳәа иѡуеит ақыртуа ҭоурыхѡоы К. Кекелизе.

Ҳарҭ Або Қарҭтәи (Ҭбилели) дзаҳгәалашәаз, усҟан Аҧсны инхоз апсуаа зегьы қьырсианцәан ҳәа ахьиҳәаз мацараз акәзам, араҟа ицәырҭуеит Аҧсны ақьырсиан динхатцараҿы атцак ду змоу даҽа зтцаарак. Або Аҧсҳа иҿы иибаз Аҧсуа Католикос иакәзам, Аҧсны аепископ иоуп.

Избан? Аҧсуа Католикос дзыҟамыз?

Аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа раантәи Аҧсҳацәа раан Аҧсуа Католикосцәа ахьыҟамыз иахҟьаны акәзар урҭ рсиа знымхаз, аҙәызатцәык идамхаргьы аҭоурых аҿы усҟантәи Аҧсуа Католикос ҳәа ижәлеи ихьзи зҳәам.

Б. Ҭыжәба: Ииашатәҟьаны аабатәи ажәабатәи ашәышықәсақәа рзы Аҧсуа Католикосцәа ыҟамзар ҟаларын.

Ҳгәанала Аԥсуа Католикос, мамзаргьы Аԥсны Апатриарх инапынтԥаҟәа наигӡон Аԥсҳа ихаҭа. Уиазоуп Або Қарҭтәи (Ҭбилели) Аԥсҳа данидикылоз Аԥсны Акатоликос иакәзамкәа Аԥсҳа иаҳҭынраҷеы аепископ дзыҟаз.

Ажәеизатәи ажәахатәи ашәышықәсақәа ирытԥаркуа Аԥсуа Ҳәынҭқарра аѡбатәи ахәҭаҷгьы Акатоликос, мамзаргьы Апатриарх ҳәа аҵәгьы дыҟамызт.

Абри аҟара заҳҳәо, Аԥсны ақьырсиантә динхаԥара иааннакылоз аҭыԥи, Аԥсуа уахәама, мамзаргьы Аԥсны ақьырсиантә динхаԥара хазы ацареи (автокефальиа аиуреи), насгьы уи аныҟазтәи аамҭеи рзы ҳаԥсуа ԥхьаѡцәа ирашәҳәарц ишәылшоит?

Аб Басариан: Хәычык сышьҭрақәлошәа иҟамлозар, Аԥсуа қьырсиантә динхаԥара ацәыртԥра алацәажәаразы ҳазну аамҭа ашықәспхьаҵара актәи ашәышықәсахь илбаатәуп; апостолцәа Андреи Аԥхьанаԥхьеи Симон Кананити уҳәа егьыртгьы рыӡбахә ҳәатәуп; Еиҭах иазаатгылатәуп ақьырсиан динхаԥара аусзуѡцәа 325 шықәсазтәи Адунеизегьтәи актәи реизара ду. Убарт ҭоурыхла изыртԥабыргуа адокументқәа ахьышьҭо Бырзентәыла иҟоу ақьырсиан динхаԥара иаԥанакуа ажәытәзатәи архивқәа рҟынӡа инеитәуп, мызла, иаҭаххаргьы - шықәсыла аус уны иахьа уажәраанӡа иаҳзымдыруа, иаҳамбац, зыӡбахәытәҟьа ҳмаҳац аарԥштәуп, Аԥсны мацара акәымкәа адунеи зегьы ирбартә-ираҳартә иҟаԥатәуп. Уи ус дууп, хатәгәаԥхарала аҟаԥара ауам. Агәра аагоит ҳ-Аԥсуа Ҳәынҭқарра абҕа еитԥнахыр, амч-алшара ҕәҕәахар ҳқьырсиан динхаԥара аҭоурых шбеиоу адунеи зегьы иабартә ишыҟало.

Аԥсуа уахәама иахьа аматԥ азызуа ҳакәзар ҳҳы-ҳаԥсы, ҳамч-ҳалшара, ҳдырра зҳәаз еиԥш акы ҳаигӡом, хыхь ажәѡан аҟны иҟоу, зылԥха-згәыԥха ҳагымхаша Анцәа ибзоурала аԥсуаа зегьы ҳзы иԥшьоу ари аус анагӡараҷеы.

Б. Ҭыжәба: Ус егьа иҟазаргьы, еиҳа иналкааны шәазаатгылар ҳҭахын Аԥсуа Уахәама автокефальра анаиуэтәи аамҭа.

Аб Басариан: Рыцҳарас иҟалаз убри азҵаарагь иахьа уажәраанӡа зегьы рыла ишьақәырҕәҕәаны иҳамам.

Б. Ҭыжәба: Сара стәала, аҵоурых аҿгьы иахьынӡасгәалашәо усоуп ишыҟаз, ажәбатәи ашәышықәса аҩынҩажәатәи ашықәсқәа рзы, Аԥсҳа Дмитри Аҩбатәи ихаан (уи Леон агәыбжьанытәи иԥа иакәын) хазы ицаз Аԥсуа Ҳәынҭқарра Византиа мчыла анапаҵаҟахь иархынҳәырц Аԥсны иажәлеит, аха аибашьраҿы иаҵахеит. Уинахыс Византиа Аԥсуа Ҳәынҭқарра хазы иахьцаз ианаалеит. Уимоу, Византиеи Аԥсуа Ҳәынҭқарреи еизааигәахеит азоуп изеидгылазгьы. Ус иҟамызҭгьы, 868 шықәсазы Леон иԥа аитбы Аԥсҳа Гьаргь Актәи иԥстазаара даналҵ, ихылҵ ҳәа аӡәгьы дызлаҟамыз ала иашьа Дмитри Аҩбатәи иҵкәын аиҳабы иуасиаҭ ажәала Аԥсҳара изынижьт, аха зԥстазаара иалҵыз Гьаргь Актәи иԥҳәыс чарҳәара уны - Қартли знапаҵаҟа иҟаз Дмитри Аҩбатәи иҵкәын аиҳабы дҭалырхоит. Ари збаз аԥсуаа, Дмитри иԥа аитбы - Баграт хәҷы Византиаҟа, Константинопольҟа, аимператор иахь дрышьҭуеит маӡала. Еизыбзиамызҭгьы ус рзыҟаҵомызт. Усҟан Шавлианаа ҳәа даҿа династиак ҩажәа шықәса иахагылан Аԥсуа Ҳәынҭқарра. Византиа аимператор Баграт диааӡеит, зегь рыла дицхраарит, аҵыхәтәаны ар иҵаны Аԥсҳацәа рдинастиа еиҵа амчра рнапаҿы иааргарц дааишьҭуеит Аԥснықа.

Аимператор идҵа наигӡеит Баграт Актәи, Аԥсҳарагь ааникылт.

Сара стәала, Аԥсҳа Баграт Византиа аимператор иҟны ҩажәа шықәса иҟазаара, урҭ даараӡа еизааигәанатәит. Уи азоуп ар иҵаны, шьҭрала шәара ишәтәыз Аԥсуа Ҳәынҭқарра унапаҿы ааг ҳәа Аԥснықа дзааишьҭызгьы. Уи амацарагь акәым, Шавлианаа ахҳәаны Баграт Актәи Аԥсҳара анааникыла, дымшәа-дмырҳа Аԥсуа Уахәама автокефальра рылеиҳәеит. Уи азҵаатәгьы Византиа аимператор иҟны ирызбахьан азоуп изаҿамгылазгьы.

Аб Басариан: Ҳара ҳгәанала, Аԥсҳа Леон дымшәадмырҳа Аԥсны хазы иҟоу ҳәынҭқарроуп ҳәа анрылеиҳәаз, Византиа аимператорс иҟаз иара иан лаҳәшьаԥа иакәын. Ганкахьала, уи ибга иман, даҽеа-ганкахьала, Аҳазарцәа Рҳәынҭқарра акоонас (ахадас) иҟаз ианшьа гәакьа иакәын – уигь дыбга-гәгәан. Аха урҭқәа зегьы шәышықәса рнаѡстәи усҟәан.

Абриаҟара ари азҵаатәы ҳзаланагалаз – хәы-шықәса рыѡнутҵкала Баграт Актәи илшеит Аԥсуа Уахәама автокефальра (хазы аҟазаара) рылаҳәара.

Ажәакала, Аԥсуа Уахәама автокефальра (хазы аҟазаара) рылаҳәан 888-893 шықәсҟәа рыбжьара. Ари ҭоурыхла ишьақәыргәгәо фактуп.

Б. Тыжәба: Арахь З. Анчабаҙе ишәҟәаҷы Аԥсуа уахәама аасҭа Ақырҭуа Уахәама ѡышә шықәса рыла еиҳабуп ҳәа алашьақәиргәгәарц И. А. Џьавахишвили ииѡыз ҷырԥштәыс иааигоит. Абар иаргьы:

«Мегрелия и Абхазия в церковно-административном отношении были объединены с общей грузинской церковью под главенством Картлийского католикоса-патриарха. Когда произошло такое объединение, об этом пока что нет прямых указаний, но во всяком случае в первой половине XI в., как видно, Абхазская церковь уже была присоединена. Это видно из того, что Георгий Мтацминдели, отстаивая перед антиохийским патриархом право грузинской церкви на автокефалию, приводил, между прочим, и такой аргумент: «Один из двенадцати святых апостолов – Симон Кананит похоронен в нашей стране, в городе, который называется Никопсией».

З. Анчабаҙе арҭ ифактқәа ишәҟәы анҭижьуаз аамҭазы аԥсуаа аҙәгьы изакәҷыҭуамызт, аха иахьа Анчабаҙе инаимѡатәшәа Аԥсни Аԥсуа уахәамеи рҭоурых Қырҭтәылеи ақырҭуа уахәамеи иара ишрыдиҳәалаз ус ианаанха, уи ииаанаго Аԥсни Аԥсуа уахәамеи рҭоурых цқьа заԥцахом ҳәа ауп.

Аԥсуа уахәама автокефальра аиут ажәбатәи ашәышықәсазы. Ақырҭуа уахәама автокефальра аиурц аҳәара ҟарҵоит XI ашәышықәсазы. Ус анакәха, иара З.Анчабаҙе ишиҳәаз акәымкәа, ѳышә шықәса рыла еиҳабу Аԥсуа Уахәама ауп. Ус иҟамызҭгьы аҳәынҭқар-ԥхәыс Ҭамара агәыргьын лхаҵара Қәҭешьтәи Уахәама ахада инапы ианырҵарымызт.

«Атцәа ҟапшь» аимакра

Акьыпхь знапы алаку (уигь иналаршә-ааларшәшәа) Қыртҭәылантәи уажәазы иҳауа – «Абхазский меридиан» ҳәа зыхьзҭаны Қарҭ итрыжьуа «ауааажәларра-политикатә газеҭ» ауп. Апсуаа ишаҳзыҟоу, иара убас ҳарҭгьы дара ҳшырзыҟоу атәы ҳмилаҭтә газеҭ «Апсны» адаҟьақәа рҽы изныкымкәа-иҩынтәымкәа ҳшалацәажәахьоугьы, еиҭах ҳазаатгыларц ҳаҙбеит «Абхазский меридиан» атцыхәтәантәи аномер ҳанапхьа.

Избан, уи агазеҭ хҭакны изҳамои? Иҟалап иара акзатцәык ада қарҭынтәи даҽеакы ахьаҳмоуа акәзар. «Игәхьаажәгама» ҳәа шәтцааргьы ауеит.

Мап, аҙы шцара зҭоурыхтә пҫадгьыл ахь ихынҳәыз ҳарзгәышьуаны акәзам ус зыҟаҳтцо.

Қарҭ урысшәала иҭытцуа, зегь рганахьала иаахтны иаҳҽагылоу рҳәынтқарратә газеҭ хада «Свободная Грузиа» анҳауаз Апсны азы ирҳәоз, ируаз, изҽыз асаркьа ҳаныпшылозшәа уи ианыпшуан. Аха акраатцуеит уи ҳаура иаҟәытцижьтеи.

«Абхазский меридиан» акәзар, ихьшәаны акәзаргьы, ишҳауц иҳауеит. Иџьоушьартә ишыҟоугьы, зны-зынла ҳара иҳадгыланы ицәажәома уҳәаратәы рыҕедырҟәатоит, аха цқьа уаназхәыцлак, рҽабызшәа ырхааны, ҳжьа-жьо дара ҳрыдрыпхьаларц ишаҽу убоит.

Шамахамзар, «Абхазский меридиан» аномер ҽыцқәа зегьы злаатуа – актәи адаҟьа абжеиҳарак наҭаны ианыртцо Апсны иблахкыгоу акәакьқәа рсахьақәа роуп. Уажәтәи аномергьы актәи адаҟьа абжакытцәкьа зтцазкыз – Асовет Еидгыла ахаан зыхьз рылатцәахьаз аҙиа Ритца асахьа ауп.

Нбан дула урысшәала уи асахьа аханы иануп «Яблоко раздора» ҳәа. Ԥсышәала еиҭаагозар – «Аҭәа аимакра» ҳәа ауп ииаанаго. Аха ҭакыла ҳазнеиуазар, аԥсуаа ражәаҿы «аҭәа аимакра» ҳәа уԥылаҙом – ахәыҷқәа рзы ирҳәоит «Аҭәа ҟаԥшь еимаркт» ҳәа акәымзар.

Амала, агазеҭ «Абхазский меридиан» аредактор Деви Ԥуҭқараҙе ари аԥхьажәа аниѡуаз дзызхәыцуаз ахәыҷқәа аҭәа ҟаԥшь шеимаркуа акәҙам. Ҳара ҳтәала уи ихәыцра ѡ-ҭакык аман: актәи иаҭанакуа ақыртцәа аԥсуаа аҭыхәтәантәи ашәышыкәса аѡнутҟа иҳамаркуа ҳаԥсуа дгьыл ауп. Уи ауп аҙиа Ритца асахьа аханы «Яблоко раздора» ҳәа занитцогьы; аѡбатәи – даҿеа ҭакык ашҟагьы ухьанарԥшуеит. 2008 шыкәса август мзазы Урыстәыла Аԥсуа Ҳәынтқарра злаханатцаз ала, «Қырттәыла иузаҟәымтхо акәакь – Урыстәыла иагеит» ҳәа иахьа уажәраанҙагьы иззыҳәҳәо Урыстәылеи Қырттәылеи ирзеимакыроу Аԥсны ауп – ҳәа ишьеит азоуп«Яблоко раздора» ҳәа зиѡызгьы.

«2008 шыкәса август мза аахыс (еиҳа ииашахоит, Аԥсни Қырттәылеи рҳәааҿы Урыстәыла аҳәаахьчаѡцәа ангыла аахыс ххәар) Аԥсны акьыԥхь аҿы изит Қырттәыла атема, ақыртцәа зынҙаск ҳаҟаҙамшәа ҳаԥсы таҙамшәа ҳашҟа ихьаҳәҙом, иԥсыз-изыз шьоук ҳаиԥш, ҳаҙбахә аҳәара иаҟәытцт» ҳәа дыгәжәажәоит автор. Ахәтакахьала, абар ииѡуа:

«Ҳазну ашықәс феврали марти амзақәа рзы ателекомпаниа «Имеди» Урыстәылеи Қырттәылеи рыбжьара аибашьра ҿыц иалагазшәа иҟанатцаз адырратара анаѡсан, Қырттәыла аҙбахә Аԥсны акьыԥхь аҟны изит.

Егьырт зегь ракәым аԥсуа кьыԥхь аҟны Қырттәыла амчратә структурақәа рацәҳаратцәкьа иаҟәытцт.

Уи атак аҟатцара уадаѡҙам – иахьа аԥсуаа ҳара ҳартахҙам».

Автор араҟа зегьы рганахьала ҳиқәшаҳатуп. Ианбыкәыз ианаҳтахыз? Амала, акаҿы – аҭыхәтәантәи

ашәышықәса алаҳамҭозар, аиҳараҙак 1877-1878 шықәсқәа рзтәи амҳаԥьырра аахыс ауп акәымзар, ԥьара уарлашәарлак атәы ҳамҳәозар, аԥсуаа ақыртцәа зынза рыгәхьаа ркҙамызт, рыҙбахәгьы рҳәомызт, иагьрылацәажәомызт.

Иаахтны иаҳҳәозар, аабатәи ажәабатәи ашәышықәсқәа рзы Аԥсуа Ҳәынҭқарра анышьақәгыла, насгьы Леон Қәҭешь Аԥсны иаҳтныҡалақьны иануҡаитца, ирыцҳашьаны азин злариҭаз ала, Қартли усҡан змагәшьхәа иҭацалан измаз арабцәа ирыцәшәаны Аԥсуа Ҳәынҭқаррахь – аԥсилаа амраҭашәарахьтәи рҳәаа – Фазис аҙиас (Рион) ирны зегь раԥхьаҙа акәны рҿаархеит қартлиаа, усҡан урҭ ақыртцәа ҳәа рхы иазырҳәаҙомызт – қартлиаа (картлинцы) ҳәа акәын ишрышьҭаз. Дара ақыртцәа рҭоурыхѡѡцәа изларҳәо ала – уи ашьҭахь ауп Имереҭиагьы анцәырҭц.

Ари, ақыртцәеи ҳареи ҳабжьара макьаназы иаахтны ицәыргам темоуп. Уажәгьы уи акәҙам ҳазлацәажәарц ҳгәы иҭоу. Иаҳҳәарц иаҳҭаху – иаҳзеилои дареи ҳареи. Акгьы? Амала, ҳжәытә ҭоурых аҭцаараҿы ацәажәара ду ҳаԥхьаҡа ишьҭоу атәы ҳамҳәозар…

Уи ҳаԥхьаҡатәи аамҭа иазныжьны, ҳаиасып «Яблоко раздора» ҳәа «Абхазский меридиан» атцыхәтәантәи аномер иану астатиа ашҡа.

«…Иахьа Аԥсны азы Қырҭтәыла аганахьала иҡаз ашәарҭара аныбжьаҙ, ажәытәра ианага, аԥсуа кьыԥхь аҡны ицәыртцт азҭаатә ҿыцқәа. Убарҭ роуп еиҳа изызхьаԥшуа, еиҳа ахшыѡзышьтра зырто»…

Абас ҽырдагәа, ҽыргаҙа уны, ихатцкы «Абхазский меридиан» аредактор Деви Ҧуҭқараҙе ҳхьаирԥшуеит Урыстәылаҡа, аурысцәа рахь. Избан? Избанзар аҙы ырхәашьны аԥсыз икырц иҭахуп. Аԥсны акьыԥхь аҡны уи ицхраауагьы маҷзам. Ҿырԥштәысгьы иааигоит аурыс кьыԥхь аҡнытәи қәгыларақәак. Уажәазы ицәыригаз Сергеи Маркедонов иоуп. Иалихызгьы абарҭ иажәақәа роуп: «Ҳәара аҭахума, «аурыс фактор» ԥьаргьы ицаҙом.

Иамур, уи есымша иазҳауеит акәымзар. Аурысцәеи аҧсуааи реиҩызара кьысра ақәзамкәа ашәышықәсақәа иргәылсны иаауеит ҳәа астол иахатәаны аныҳәаҽақәа нызкыло роуп изҳәоу…»

Аҧсуаа дҳацәнымхошәа, ҳагәшәамшәа ҳәо, ҳаргазаны, ҳалацәақәа хҩаны, ҳмахцәы ҳанкны, еитах жәытә-натә аахыс ишаҳзыруц еиҧш, атымитыша ахықә ахь ҳнеигарц даҽуп агазеҭ «Абхазский меридиан» аредактор Деви Пуҭқаразе.

Иаразнак исгәалаиршәеит Қырҭтәыла акомпартиа ацентр комитет ажәафтәи апленум аҽы Едуард Шевардназе иқәгылара. Уигь усҟан игәы дҭасуа аҧсуаа «ҳихьчон», урҭ «ирзааухьои ирзыҟаҳҵахьои рзы рҽапахьа ҳхырхәаны аҭамзаара шьҭаҳҵароуп» иҳәон. Арахь бга-бызшәала дцәажәозаарын. Ус акәмызҭгьы, аҧсуаа ҳанирҵәарц, ҳаҧсадгьыл ҳақәицарц 1992 шықәса август 14 рзы ир иманы дҳақәлозма, насгьы иара убри ашықәс октиабр 4 рзы Аҟәа ақалақь Ленин ихьз зхыз аштаҽы жәанызқьҩыла ақырҵәа, агырцәа, ашәанцәа злархәны имҩаҧигаз амитинг аҟны дықәгылан данцәажәоз имеҳнацәа ҳаҧсуа дгьыл иақәкны «ари қыртуа дгьылуп», шәара шәыҧсадгьыл ауп» ҳәа реиҳәозма…

Баша иаҳцәалазуеи ҳәа акәзам Деви Пуҭқаразеи Едуард Шевардназеи зеидаҳкылаз.

Ҳарҭ аҧсуаа зегь реиҳа ҳзыцәшәаша, зегь реиҳа зҽыргызмалны иаҳҽаччо иоуп.

Иаадыруазар, Аҧсны Урыстәыла ианазханатҵаз аҽены жәҩангәашәпхьара ҳзаатит.

Избанзар, ҳаҧхыз иалашәар иҳазхамтцашаз лабҽаба иаабеит.

Ҩы-шықәсагьы мтцыц, арахь жәҩангәашәпхьара ҳзаадыртит ҳәа ззаҳҳәаз, ҳақәызхырц иаҽыз ҳаға атцәы рылатцара азин иаҳтеит. Ус акәымзар абас изҳәозма:«Иарбан еиҩызаразаалак аҧышәара иахысуеит. Аамтала мацарагь акәым. Аҧсны уи аҧышәара

иахысуеит уа арратә базақәа иаԥыртцо рыла, ақьафуреи, адкыларақәеи, аиԥыларақәеи рышьтахь 120 километр ҟатцаны амҩа дуқәа ирну аматцура-ууаи аолигархцәеи, Аԥсни Ачареи ззеиҩымдырааува (дызҿу аурысцәа роуп. - *Б. Т.*) рыла. Абри аҩыза «аиҩызара» зырҭәҭәо рхыԥхьаҙара иацымлозар – иагхаҙом. Аԥсны анапхгареи аоппозициеи абартқәа ишԥарыхәаԥшуеи? Абри аан, аекономикатәи арратәи мчхарақәа рганахьала иҭәҭәоу агәыла имаҟа-хы уанадҽаиҳәало утәыла ахьыԥшымра ахьчара алыршахару?»

Ҳартгьы зтцаарала ихацҳаркуеит уи атак аҟатцара.

Абас азтцаара ыкәзыргыло дызустада?

Атак ҟаҳтцоит:

Азежәтәи ашәышыкәса аҩбатәи азыбжазы, ахәтакахьала, 1877-1878-тәи шыкәсқәа рзтәи атцыхәтәантәи амҳацьырра аан, аурыс ҳәынтқар ир рыматәа зшәыз, «аурыс ир» ҳәа изышьтаз ақыртцәа апсуаа мчыла рпсадгьыл иахцаны, Тырқәтәылаҟа иказцоз – ақыртцәа роуп...

Ашьтахь, иккаҙа итадырцәыз Аԥсны агырцәа, ашәанцәа ааганы инзырхаз ақыртцәа роуп...

Шәышыкәса рыҩнутцҟа агырцәеи ашәанцәеи реиԥш апсуаагьы ассимилиациа рзааувеит ҳәа рыжәлақәа цсахны агыруа жәлақәа рызтоз, апсуа школқәа азыркуаз, апсуа алфавит ақыртуа алфавит ахь ииазгаз.., апсуа тыпхьыҙкәа иқыртуазтәуаз, атцыхәтәаны, Аԥсны Қыртгәыла иузаҟәымтхауа акәакь ауп, ара жәытә-натә аахыс инхоз «абхазы» ҳәа изышьтаз қыртцәан, ашьтахь, ҩышә шыкәса рнаҩсан Нхытц-Кавказнтәи арахь илбааз ассимилиациа рзызуз «апсуицәа» роуп ҳәа атоурыхтә теориа царшеиқәа цәырганы ҳ-Аԥсадгьыл ҳцәызгарц иаҿыз ақыртцәа роуп...

Еитаххәахуеит, агырцәеи ашәанцәеи ирзыруз апсуаа ҳҿы мчы амамкәа ианықала, уи азтцаатәы еибашьрала, апсуаа Аԥсны ҳалцарала инарыгҙарц иакәыркит –

иҳақәлеит, аԥсуаа Аԥьынцьтәылатә еибашьра ҳалагеит.

Аибашьраҿы аиааира аагеит. Аԥсны ақырҭцәа инрыжьт. Рҭоурыхтә ԥсадгьыл ашҟа ихынҳәит.

Аха, ма уаҟа тынч итәанда. «Апартизанцәа» ҳәа рхы иахьыӡцаны, аиҳараӡак Гал араион аҟны цыхәаԥҭцәарак амамкәа ақәыларақәа, ауаҩшьрақәа ирылагт. Урыстәылантәи иааны абжьаҟазара зуаз аурысцәа рыр рыҩнутҟагьы шәҩык инарыцны иҭахеит. Аԥсуаагьы убас... Изааӡарызеи ари аҭагылазаашьаа цыхәаԥҭцәара амам ҳәа акәын ҳшахәаԥшуаз. Еиҳангьы ҳҭагылазаашьа хьамҭахеит ақырҭцәа Кәыдырҭа анааныркыла, насгьы «Аԥсны аиҳабыра» ҳәа зыхьӡцаны, Қарҭ еиҿкааны ирымаз уахь иаиарга ашьҭахь.

Аԥсуаа агәхашҭра чмазара ҳазцәыртцит акәымзар, уахык иадамхаргьы тынч ҳахқәа ныкәтцаны ҳмыцәацызт усҟан. Ҳахькылсшазгьы сеидру, 2008 шықәса август мзазы Урыстәыла ҳазханамҭазҭгьы. Аурысцәа рҳәаахьчаҩцәа ааины Аԥсни Қырҭтәылеи ҳҳәааҿы имгылазҭгьы.

...Сара абри астатиа ззыскыз ақырҭцәа ракәӡам, Деви Цутқараӡе ишиҳәаз еиԥш, урҭ ҳара ҳзыҳәа иҟам ирҩызцәоуп. Аполитика ус иаҭахуп ҳәа Урыстәылеи, ООН-и,ОБСЕ-ирхаҭарнакцәазлахәудареиҳареиҳабжьара имҩаԥысуа аиҿцәажәарақәа ҳаҿшрылаҳархәуагьы.

Ари сыстатиа ззыскуа ҳарҭ аԥсуаа ҳауп.

Ҳара – ҳара ҳакәны ҳҟазтцаз, ҳазхазтцаз, амч-алшара ҳазҭаз, адунеи егьырҭ аҳәынҭқаррақәа ҳара ҳашҟа ихьазырԥшыз Урыстәылатәи Афедерациа ауп. Ус анакәха, Урыстәылеи аурысцәеи ҳҟьышә иқәтцаны рыӡбахә анаххәо, ҳаҕа игәырԥса ҟаҳтцоит. Уи дзымтцасыша, атцәы алатцаны ииҳәаша инапы иаҳаркуеит, Аԥсни Урыстәылеи иҳабжьалаз аиҩызара цысшәаауеит, асал бжьастцоит ҳәа дызҿу иус хәымгаҿы ихәаша ҟаҳтцоит. Ҳара ҳаҩнутҟатәи азтцаатәқәа ҳанрылацәажәо, адунеи зегьы ираҳартә акәымкәа, Анцәа ибзоурала аԥсуа кьыԥхь, арадио,

ателехәаԥшра ҳамоуп, аԥсышәала иаҳзымхәо акгьы ыҟаҙам, ҳаицәажәалар – наҟ-ааҟ еиҳагьы гәтыгъгьала ҳмеицәажәои.

Ас зысҳәо аҕа баапс дышҳамоу ҳхамыштырц ауп. Уи ҳмилат матәа ҳцәигеит, адунеи иахытцәахьаз аԥсуаа ҳасасдкылашьа ҳамхны ихы иаирхәо далагахьеит, ҳашәақәеи ҳакәашарақәеи итәитәхьеит, ҳаблақәа хтны иахьа уажәраанҙагь аҭцаара ҳгәы иҭам акәымзар – ҳжәытә ҭоурых ҳацәгьычны далагехәоит, датцагеырбоит…

Абриаҟара заҳҳәо, иахьа итҟьо ашәақь хысыбжьы уатцәы ибзарбзан бжьны наѳуеит ҳәа шырҳәо еиԥш, митә ҟалама ҳәа иахьа Урыстәыла иазкны иаҳҿытҟьо ажәа кьынаақәа еицтцо, еиԥшьуа, еидҳәало амшаԥы кәтагь ҟаԥшь еиԥш инаган инарымтцартцоит аԥсуаа ҳгәыграқәа здаҳҳәало, Урыстәыла иахагыло. Уртқәа ақыртцәа реиԥш ҟазарыла иҟазтцо дыҟаҙам.

Иахьа Урыстәыла иахагылоу «ҳара ҳауп иртаху – ақыртқәа ракәзам» ҳҳәоит, аха уатцәы, уатцәашьтахь зҳәаз еиԥш Урыстәыла ахадарахьы инеиуа дызустхо здырхуада. Дызустазаалак – дхада ҿыцуп, аҿыц – аполитика иара итәык ала еитеимкыр ауҙом.

Сталин ишьтахь Хрушьчов данааи «аԥсуаа ҳтәы иакит» ҳәа акәзамзи ишаҳҳәоз. Аха Хрушьчов ишьтахь иқәгылаз Брежнев ақыртцәа рзы иҟаимтцоз акгьы ыҟамызт. Ус изырҟатцозгьы 1941–1945-тәи ашықәсқәа рзтәи Аџьынџьтәылатә еибашьраан ажәаатәи ар ркомандаҟатцаѳ аинрал Леселизе имахәар кны матцурала иеизҳара дахьацхрааз азы Қыртгәылагьы ақыртцәагьы иналкааны дырзыҟалт. Убри изылԥхеит ашьтахь Шевардназегьы. Уи ихалагь иакәым – ақыртцәа зегьы.

* * *

Сара ари астатиаҿы сыззаатгылаз «Абхазский меридиан» аредактор иѳымта затцәык ауп. Уи иѳымта иапхьаз «ҳара аԥсуаа ҳзы бзиарамзар цәгьара имҳәаҙеит» ҳәа

агәаанагара умоурц залшом. Аха акьыԥхь знапы алаку ишырҳәо еиԥш, ацәаҳәақәа рыбжьара саԥхьоит ҳәа уҽазукыр – иумбарц залшом анкьа ишаҳзырулац еиԥш еиҭах ҳарлашәны руардын ҳатцарҳәарц ишалагаз.

Сергеи Маркедонов
Аԥсуа Ҳәынҭқарра игәаԥхом…

Аԥьынцьтәылатә еибашьраан аурыс журналистцәа (еиҳа ииашахоит аинтеллигенциагь убрахь инарылатцаны ххәар), цьара аҵәык-ѡыцьак ракәымзар, ҳара аԥсуаа ҳакәын изыдгылоз. Убарҭ дыруаҵәкын Ленинградтәи атележурналист Борис Невзоровгьы.

Шаҟа иаҳцәымыҕхеи, шаҟагьы ҳархәыци аибашьра анеилга шықәсқәак рышьтахь Қарҭ дааны, усҟан Қырҭтәыла ахадас иҟаз Шеварднаҵе икабинет аҿы адиван иҿыкәыжьны, Аԥсни аԥсуа жәлари ҿ-тыҵәҵәала ҳахцәажәара даналага. «Аԥара иҟанамҭо иҟоузеи – аригь даархәеит» ххәеит усҟан.

Акыр аамҭа анбжьала, Невзоров иҟаитцаз зхароу иара иааста ҳара ҳакәзар ҟалап ҳәа агәааанагара ҳауит.

Уи аѡыза агәааанагара ҳзазкылсыз ҳастатиа аихшьалаҟатцарахь иниаганы, уажәы ҳазаатгылар ҳҭахуп ари атема злахацҳаркыз азтцаатәы.

Аԥхьаѡ игәоуҭазар ҟалап, атцыхәтәантәи аамҭазы Қарҭ итытцуа агазет «Абхазский меридиан» лассы-лассы ҳшазаатгылоу. Уи мзызс иатцоу изныкымкәаиѳынтәымкәа ишаҳҳәахьоугьы, даҿа зныкгьы ҳазаатгылоит.

Иаахтны иуҿагыло аҕа еиҳа деиҕьуп – иуҿаччо иааста, мамзаргьы, ҳажәлар рҿы лассы-лассы ишырҳәалоу еиԥш, «атца улихуашәа аҵ улазҭцо» иааста.

Убас иҟоуп ҳәа иаҳшьоит Қарҭ итытцуа агазет «Абхазский меридиан».

Ҳазну ашықәс июль мзазы иҭытцыз аномер ахәбатәи адаќьаҽы иануп еицырдыруа аурыс политолог Сергеи Маркедонов истатиа «Вовлечь нельзя признать» ҳәа хыс измоу. Астатиа ахыркәшамҭаҽы ҳапхьоит аредакциа иќанатцаз аихшьала: «Ари аматериал ахы аќны аҽартцәи агуп. Уи иахьахәҭоу аҭып аҽы хымпада апстазаара ахаҭа иаргылоит».

Аурыс политолог Сергеи Маркедонов иацы ихшәаз иеипш уажәы даацәыртцит акәымзар, Урыстәылатәи Афедерациа Апрезидент 2008 шықәса август мзазы инапы зтцаиҩыз аҭоурыхтә документ излаҳәо, излашьақәнарҕәҕәаз ала Апсуа Ҳәынтқарра адунеи фыцьара ишаны ахәҭак зтцазкуа Урыстәылатәи Афедерациа иазханатцеит. Жәамш рнаҩсан Дмитри Медведев Апсны данықаз «уи азтцаатәы зболуп, шьҭахьќа ахынҳәра ќалазом» ҳәа днақәыҕәҕәаны баша имҳәазеит.

Нас, Сергеи Маркедонов дмыцәазакәа пхыз ибазшәа аҽартцәи аргыларҭа ҳапхьаќатәи аамҭа иазынзыжьыз иакәу, Урыстәылатәи Афедерациа Апрезидент иакәу еиҳа зыгәра гатәу? Ҳәара аҭахума, апша ахьасуа зҽакәыршәаны инхытар-аахытаруа аполитолог дҳазидкылом, Еидтцоу Америкатәи Аштатқәатцәкьа адунеи егьырҭ атәылакәа зегьы ирылкааны изызхьапшуа Урыстәылатәи Афедерациа Апрезидент – «аҭоурых аҽы Апсуа Ҳәынтқарра азхатцара азтцаатәы наунагза изболуп» ҳәа зҳәаз Дмитри Медведев.

Сергеи Маркедонов дыздаҳкылоу, иара ихаҭа мыцхәы ахшыҩзышьтра изуны дыззаатгыло, Евроеидгыла ахаҭарнак цыда ҳәа Аладатәи Кавказ атәылакәа рахь иаашьҭу Питер Семнеби иоуп.

Ҩы-шықәса рнаҩсан Апсуа Ҳәынтқарра Урыстәыла иазханатцаанза Аќәа данааз, Апсны анапхгара инадыркны ҳжурналистцәа рќынза дызпылоз «шәызҽу акры аанагома, ари Қырттәыла иакәакьуп» ҳәа ихәарашәа, дпышәырччон. Еиҳа ииашахоит Апсни апсуааи даҳҳыччон ҳҳәар.

Амала, ҳазну ашықәс ииуль мзазы Аԥсны Ахада Сергеи Уасил-иԥа Багаԥшь уи данидикылоз, днақәыҕәҕәаны еиҳәеит абас:

«Ҳарҭ Урыстәылеи Европатәым ареспубликақәеи иазхарҵаз ҳәынҭқарран ауп ҳшеилкаатәу. Ҳара иахьатәи аҭагылазаашьа ҳазхәыцны, уеизгьы-уеизгьы абыржәы ҳазхашәҵароуп ҳәа ҳҳәом, амала, наѣ-ааѣтәи аиҿцәажәарақәа ҳарзыхиоуп».

Абри аан Аԥсны Ахада, Женеватәи аиԥыларақәа рҿы Европа ахаҭарнакцәа рхымԥаԥгашьа дақәыҙбеит.

Сергеи Маркедонов хазы иналкааны дырзааҭгылеит Аԥсны азҵаара аҙбара Евроеидгыла атәылақәеи Еидҵоу Америкатәи Аштатқәеи рызнеишьақәа шеиԥшым.

Уи иԥуеит:

«Америка зҿу – Аԥсны Қырҵтәыла анапаҵаѣа ԥыхьа ишыѣаз еиԥш еиҭа ашьақәырҕәҕәароуп. Евроеидгыла акәзар – Аԥсны амацәаз ахы иҭамккәа иара ашѣа аимадарақәа иѣоу рыртбаароуп». Наѣ иацитҵоит абас: «Ҳара ҳполитика Аԥсны азхамҵараҿы иаҳзаанкылом. Избанзар, уи алҵшәа ҳәа акгьы амаҙам. Ишакәхалакгьы, Аԥсны Москва анацәахы иахагьежьуа марионеткам, хазы иѣоу политикатә субиектуп ҳәа зҳәо рхыԥхьаҙара атцыхәтәантәи аамҭазы иацлоу иалагеит».

Сергеи Маркедонов истатиаҿы иаахтны иҳәоит Аԥсни Аахытҵ-Уаԥстәылеи рзҵаатәқәа шеиԥшым, ишхазыхазқәоу. Уи излеиҳәо ала, жәларбжьаратәи аполитикаҿы Аԥсны зхала иѣоу субиектны ицәырцырц иалшо зегь ѣанатҵозар, Аахытҵ-Уаԥстәыла Урыстәыла иахьазханатҵаз мацара азхоит ҳәа ишаԥхьаҙоу. Уи ус шакәу ашьақәырҕәҕәаразы иааигоит Аԥсны инеиԥынкылан акыр шықәсқәа адәныѣатәи аусқәа рминистрс иѣаз, уажәы Аԥсуа Ҳәынҭқарра Аԥыза-министр Сергеи Мирониԥа Шамба иажәақәа:

«Ҳарҭ иҳалшоу зегь ѣаҳҵоит Европа иадыррацы: Аԥсны европатәи астандартқәа инарықәыршәаны

зегьы рганахьала изыкәгәыҕша партниорны, игәылоу ҳәынҭқарраны ишыҟоу».

Аҧсни Аахытҵ-Уаҧстәылеи разхатцара азтцаатәқәа еиҟәыҭханы, урҭ еиуеиҧшым зтцаатәқәоуп ҳәа ирыхцәажәо аполитикцәагь, ҳара ҳтәала, ѡ-гәыҧкны ишоуп: актәи агәыҧ иатцанакуеит Еидтцоу Америкатәи Аштатқәа рполитика иадгылоу. Урҭ Аҧснгьы Аахытҵ-Уаҧстәылагьы хазы иҟоу ҳәынҭқаррақәоуп ҳәа Урыстәыла иахьазханатцаз иаҿагылоит – Қырҭтәыла аҳәынҭқарра иузаҟәымҭхо акәакьқәа роуп ҳәа Сталини Бериеи рхаан ишырзырҳәоз еиҧш ауп иахьагьы ишырзырҳәо. Изааҙарызеи, дара ақырҭцәа рхатагьы (амчраҿы иҟоугьы аоппозициаагьы неилатцаны уи азтцаатәы аҿы хҭак еицҭадыршәуеит; аѡбатәи агәыҧ иатцанакуеит Евроеидгыла атәылақәа, иара Питер Семнеби ихатагьы уахь днарылатцаны.

Урыстәылан Октиабртәи ареволиуциа аламҭалази, ашьтахь асовет аамҭа раҧхьатәи ашықәсқәа рзи иҟаз апартиақәа еиѡшан – «арҕьарахьтәи», «армарахьтәи» апартиақәа ҳәа. Владимир Ленин урҭ хазы-хазы ахырхартақәа рымоушәа иҟаз апартиақәа абас рзиҳәеит: «Арҕьарахь ицогьы, армарахь ицогьы ахьқылсуа цьарак ауп – Асовет мчра иаҿагыланы ақәпарахь».

Убасцәкьа ауп арҭ ѡ-гәыҧкны иаҳшазгьы шыҟоу – актәи агәыҧ иатцанакуа иаахтны Аҧсни Уаҧстәылеи разхатцара иаҿагылоит, урҭ Қырҭтәыла иакәакьқәоуп ҳәа иҧхьаҙаны. Ус анакәха, Қырҭтәыла атерриториатә акзаара – Аҧснгьы Аахытҵ-Уаҧстәылагь уахь иналатцаны – иадгылоит. Аѡбатәи агәыҧ –аекономика аганахьала аусеицура ҳақәшаҳатуп ҳәа ауп ирҳәо. Арҭ аѡ-республикак разхатцара азтцаатәы рымпын иқәыргаларц зынзаскгьы ргәы итазам. Ус анакәха, актәи агәыҧ аҿы иҟоу реиҧш, аѡбатәи агәыҧ иатцанакуагьы рхықәкы хада – арҭ аѡ-республикак Қырҭтылаҟа рыргьежьра ауп.

* * *

Сергеи Маркедонов истатиа ахцәажәара хҳаркәшарц ҳтахуп, уи истатиаҿы зегь реиҳа зтцазкуа, Аҧсни аҧсуааи ҳзы зегь реиҳа ихадоу азтцаатәқәа рыла.

Аха аҧхьа азтцаара ықәҳаргылоит абас:

Аҧсуааи ақыртцәеи иаҳзеимакыраз?

Ҳтцас, ҳқьабзқәа рганахьала (аиҳараҙак агырцәеи аҧсуааи) еимактәы ҳамамызт. Еимактәы злаҳаурыз ҳазлеиҧшымыз аасҵа ҳазлеиҧшыз еиҳазтгьы…

Аиҩызара, аихатцгылара ҭәҭәа ҳамазтгьы…

Ачеицьыкеи асасдкылареи рганахьала – жәытә-натә аахыс аҧсуаа иҳамаз, ҳахьҙ ахара инаҩыртә иҟазтцаз – ааҳамырпаан, дара ирхатәушәа аҟынҙа ихаргалазар…

Егьырҭ зегь ракәым, дара рмилаҭтә шәтцатәы архалуки ҳәа изышьҭаз нкажьны, ҳаҧсуа маҭәа ирмилаҭтә шәтцатәны иҟарцазар…

«Аҧсуатцас ихы мҩапигоит» ҳәа рыжәлар ирҿапыцтә ҳәамҭоушәа рцәажәараҿы иахьа уажәраанҙагьы иаанханы ирымазар…

Ажәакала, урҭқәа рганахьала еимактәы ҳамамызт.

Аха аамҭа цацыпхьаҙа, аиҳараҙак дара рхыпхьаҙара иацло, аҧсуаа ҳаасҵа ҩынтә-хынтә рыла ианеиҳаха, «шәыххь аагеит» ҳәа ҳапхьа имиасуаз абарҭ ауаа рқьышә ҳақәырҭо иалагеит. Уимоу «ари адгьыл – қырҭуа дгьылуп, ара инхоз «абхазы» қырҭцәан, ажәибжьтәи ашәышықәсазы Нхыцҭ-Кавказнтәи арахь илбааз аҧсуицәа – абхазы ассимилиациа рзыруит, изқәынхоз рыдгьылгьы Аҧсны ҳәа дара рыхьҙ арҭеит» ҳәа иаахтны акьыпхь, арадио, ателедыррақарақәа рҿы аҳәара иалагеит. Уаҟагь иаанымҿаст, иҟам-иным наукала ишьақәҳарҵәҵәоит ҳәа рбызшәа аҭцааҩцәа, рархеологцәа, рҭоурыхҩҩцәа урҭ азтцаатәқәа ирызкны акандидаттәи адоктортәи диссертациақәа рыхьчон. Убарҭ руаҙәк, Аҟәатәи асубтропикатә институт аҿы лекторс иҟаз Мибчуани ҳәа шәаныуак – Аҧсны атопонимика – ашәанцәа ирто-

понимикоуп ҳәа адоктортә диссертациа идырыхьчеит. Ҽырԥштәы затцәык – уи идиссертациаҿы Лечкоп ҳәа Аҟәа аҳабла ахьӡ ашәанцәа иртопонимикоуп ҳәа дыкәгылт. Арахь ишыҟатцәкьоу акәзар, атцыхәтәантәи амҳаԥьырра ашьтахь итацәыз Аԥсныҟа иааит нхара ҳәа аурысцәа, агырцәа, аерманцәа, аестонцәа уҳәа егьырт амилатқәа рхатарнакцәа. Усҟан ауп ианцәыртц Пиленково, Михаилов, Естонка уҳәа егьырт атып хьӡқәа. Урыстәылантәи ииаз гәыпшык амедицинатә усзушцәа, иахьатәи Аҟәатәи аихамшатә станциа аҳаблаҿы иадыртит ахәшәтәырта – урысшәала «Лечебный кооператив» ҳәа зыхьӡыртцаз. Ашьтахь арт ашҳ-ажәак неилартцан «Лечкоп» ахь ииаргеит.

Уи ахьӡ уаҟатәи аҳабла иахьа уажәраанӡагьы иазырҳәалоит.

Абасала, ақыртуа тцарауаа зегьы Аԥсны атопонимика қыртшәала, гыршәала, ашәанцәа рбызшәала идырцәажәон.

Ус ауми ишыҟартцаз Бабышь ира ҳәа аԥсуа хьӡы змаз ақыта, аԥхьа «Бабушера» ҳәа урысшәала иазырҳәеит, ашьтахь – ашажәатәи ашәышықәса ԥшьыншажәатәи ашықәсқәа рзы Гәылрыпшь араион анапхгараҿы иҟаз аԥсуаа хшык: Ражьден Хьыкәба, Лида Хәарцкиа, Константин Кәытниа (урт ракәзан Гәылрыпшь араион анапхгараҿы аԥсуаа аус зуаз ҳәа иҟазаз) ишаҿагылазгьы, ақыртцәа Бабушера ааитаркын, гыршәала идырцәажәеит «Бабушара» ҳәа – ииаанагогьы «абду имша» ҳәа ауп.

Абарт ашҳ-фактк рхала мацарагь ирҳәоит ақыртцәа аԥсуаа ҳаԥсадгьыл шҳамаркыз.

Ибзиоуп, аха Сергеи Маркедонов «Абхазский меридиан» ианитцаз истатиа инадҳәааны арт афактқәа цәыргатәызма?

Ааи, ицәыргатәуп. Аха еиҳа еиҕьуп иара урысшәала ишиҩыз аԥсшәахь еитамгазакәа ишыҟоу иааганы абра ианаҳтцар.

«Однако для того, чтобы партнерство ЕС с Абхазией значительно продвинулось и достигло хотя бы параметров отношений между Европой и Нагорным Карабахом (у которого есть свои представительства в Вене и в Париже) Сухуми нужно многое предпринять. И не только на уровне политических деклараций о желательности многовекторной политики. Ведь чтобы ни говорили европейские дипломаты о ценностях свободы и демократии, их не в последнюю очередь интересует зрелость формирующейся абхазской государственности, ее внутренняя состоятельность. А с этим как раз есть серьезные проблемы. Значительные трудности создает этноцентричная модель власти: эксклюзивное право абхазов на занятие президентского поста, недостаточное представительство в органах управления армян, русских, мегрелов. Притом, что Абхазия – не Нагорный Карабах, и у «титульного этноса» здесь нет преимущества в 90 с лишним процентов. Многие годы работавшая схема «абхазы занимаются политикой, а армяне (численность которых почти равна численности абхазов) торгуют» не может существовать вечно. Рано или поздно торговля и любой вид другого бизнеса дает известные выгоды, которые их приобретатели конвертируют в политическое влияние.

Таким образом, проблема не только в «неготовности» Запада или его неполной адекватности (хотя и этого в избытке хватает). Проблема в продвижении самой республики к более высоким станадартам».

* * *

Борис Невзорови Сергеи Маркедонови рҩызцәа аурыс журналистцәа ҳаԥхьаҟа егьаҩ цәыртцып. Урҭ ыҟан, иҟоуп, ҳаԥхьаҟагь иҟалоит. Рнапы злаку рзанаатқәа рыла ихәаахәҭуеит. Еиҳа зшәоу иртәуп.

Аус ахьыҟоу, ҳара ҳҭәала, урҭ рҟны акәҙам, ҳара аԥсуаа ҳҿоуп.

Цоуп, Аџьынцьтәылатә еибашьраан аерманцәа гәыпҩык амаршал Баграмиан ихьз зхыз абатали-он аԥыртцеит, аԥсуаа иҳавагылан иҳақәлаз ақыртцәа ирҿагылан еибашьуан. Аха, изааҙарызеи, иќан иаахтны аԥсуаа ирҿагылазгьы, абџьар шьҭыхны ақыртцәа ирывагылазгьы. Урҭ зегьы зустцәоу еилаҳкаама, аибашьра анеилга, иқәтцны ицама, игьежьны илеи-ҩеиуа ҳақалақь иалоу-иаламу здыруада?

Сергеи Маркедонов галтәи агырцәагь адукат еипш дырзықәгылт.

«Агырцәа» ҳәа рыҙбахә аниҳәа нахыс – уахь иатца-накуеит шәышықәса ахала-атцыхәала иагырцәахаз, жәытә-натә аахыс уаќа инхо, ииашатцәќьан уи араион иаборигенцәо, анкьа самырзаќанаа ҳәа аԥсуаагәҭылсақәа. Иаагозар – Зухбаиа, Езыгәбаиа, Ҭарбаиа, Қьецбаиа, Арҙынбаиа, Ќолбаиа уҳәа егьырҭгьы.

Сынтәа аԥсуа жәлар иаагаз аиааира ду жәибжь шықәса атцра азгәаҳҭоит. Жәибыжь шықәса рыҩнутцќа иҳаҳауа Гал араион ашколқәа рҿы аус зуша аԥсуа ртцаҩцәа азхом, иќам ҳәа ауп. Изыќам уи азтцаатәы аҙбара, ҳара ҳтәала, ииашаны азнеишьа ҳеахьақәҳмыршәо ауп..

Избан, аԥсуа қытақәа рҿтәи ахәыҷқәа ааганы Аќәатәи алицеи-интернат изтаҳтцои – ҳқытаҿтәи ашколқәа атцаҩцәа рыла итәушәа…

Уи атцкьыс, хыхь еиқәаҳаԥхьаҙаз галтәи аԥсуаа рхәыҷқәа ааганы уи алицеи-интернат аќны атцара дҳартцозтгьы, иҳааҙозтгьы, жәибжь шықәса рыҩнутцќа, Аќәатәи алицеи-интернат иалганы, нас ҳуниверситет иалганы Галќа ихынҳәыз, шәақыртцәоуп, шәагырцәоуп ҳәа роуҳәар зхы удызшьылоз жәаҩыла акәым, шәҩыла рхыԥхьаҙара ҳамазаарын.

Имариоуп аганахь угылан аҳәара, аха иуадаҩуп аќатцара ҳәа зҳәашагь дќалап…

Имариоу ус ыќаҙам, аха иалагамзар ада ԥсыхәа змам ыќоуп. Ус анакәха, ихьшәаны акәзаргьы – иалагатәуп.

Ҳаналамга, жәа-шықәса рнаҩсан Невзоров даҳҷагылт, уажәы – Маркедонов, шықәсқәак рнаҩсан иаҳзымдырҙо, ҳазқәымгәыҷҙо даҿаҙәгьы дышгылоу аадырроуп. Убри иҩыза дымгыларц, иҟатцатәуп рапхьатәи ашьаҷа.

Аԥсуаа ҳаԥсадгьыл хьӡык амазароуп. Уи Аԥсны ауп

Аԥсны Урыстәылатәи Афедерациа иазханатцеижьтеи мызкы ауп итцуа. Мызкы ахала-атцыхәала иҟатцоу шырацәоугьы, ҳара ҳтәала, зегь реиҳа зтцазкуа азтцаатәы хада иалакьысӡамкәа ҳаԥхьаҟа ишьтоуп: зыӡбахә ҳамоу – Аԥсадгьыл ахьӡ ауп.

«Дызлацәажәо закәызеи ари ауаѡ, ашәышықәсқәеи азықьшықәсқәеи еибга-изѡыда ирылсны иааруа ҳ-Аԥсадгьыл ахьӡ Аԥсны ауми?!» ҳәа иџьашьаны исазтцаашагь дҟалар ауеит. Дагьиашоуп, избанзар, Америка ҽыц иааҳартуашәа, ҳ-Аԥсадгьыл Аԥсны шахьӡу дарбан аԥсуоу иззымдыруа... Убас шакәугьы, ҳ-Аԥсадгьыл анҵытц «Абхазиа» ҳәа ауп ишашьтоу, уи зынӡаск Аԥсны иадҳәалаӡам, аԥсуаа ирцәам-иржьым ҳәа ххәаргьы ауеит. Изааӡарызеи, «Аԥсни» «Абхазиеи» анеидаҳкыла, ахьӡқәа рымч-рылшара, рхоура-тцоура ахьынӡаназааӡоу ҳанрызхәыц – иааҳцәымыгхеит. Иаҳцәымыгхеит, избанзар, «Аԥсны» ахьӡ Егри Псоуи рҳәаақәа ирызтымтцызшәа аабеит, «Абхазиа» ахьӡ акәзар, Аԥсны аҳәаақәа рҵытцра акәым, адунеи зегьы иахытцәахьеит, адунеи зегьы аҟны ирдыруеит.

«Ибзиоуп, аха абыржәы абри азтцаара абас ақәыргылара ахәтоума?» – ҳәа даҽа зтцааракгьы ҳҽаԥхьа иқәдыргыларгьы ауеит.

Ҳара ҳтәала, аѡны зыргыло ауаѡы ауасхыр ашьтатцарала ауп напы шаиркуа. Ауасхыр аныгәгәаха, уи иахагылоу аѡнгьы еиқәыҟаца, иҧьаз-ҧьазуа, ихьытцәцараха иаақәгылоит.

Атцыхәтәантәи ашықәсқәа рзынза апсуаа ҳахьз, ҳажәла, ҳтоурых, ҳ-Апсадгьыл ахьз ларха-ѡархо, ампыл еипш ҳаигәыдтцо ҳазкыз ақыртцәа зегь раԥхьа иргылан ҳ-Апсадгьыл ахьз дырхәанчеит. «Апсны» ахьз рытцарзны «Абхазиа» ҳәа адунеи иаладыртцәеит.

Убриазоуп, «Абхазиа» ахьз ҳнагәтасны, апсуаа ҳ-Апсадгьыл иаҳтаз ахьз «Апсны» адунеи зегьы ардырра азтцаатәы зышьтаххуагьы.

Тцаҟа екскурск аҳасабала Апсни, апсуааи, урт рҳәынтқарцәеи Апсҳацәеи ажәак-ѡажәак рыла акәзаргьы ҳарзаатгылоит. Дара убарт рылагь ишьақәҳарҕәҕәарц ҳтахуп ҳ-Апсадгьыл ахьз «Апсны», тцаҟа ишазгәаҳтоу ала, тоурыхла ақәра дуззак шамамгьы, адац-пашә ҳара ҳаамта ааиаанзатәи ашәышықәсақәеи азықьшықәсақәеи рахь ишцо уҳәа ҳарзаатгылоит.

«Жәытә-натә аахыс Амшын еиқәа инаркны Каспиатәи амшын аҟынза Кавказ зегьы иқәынхоз ганкахьала – апсуааи ачерқьезцәеи ракәын; даҽеа-ганкахьала – ачеченцәеи даҕьыстанааи. Аҟарачцәеи ақыртцәеи уҳәа егьыртгьы урт инарыбжьалан, ракзаара еиҟәырҟьеит. Абасала, жәытә-натәза аахыс иаборигенцәаз еиҟәҟьаны Кавказ агәы ааныркылт азқьышықәсақәа рышьтахь ииаз ақыртцәа, аҟарачқәа уҳәа егьыртгьы. Даҽеакала иуҳәозар, апсуааи ачерқьесцәеи Кавказ Амраташәареи Амшын еиқәа ахықәи рҿы ииаанхеит, ачеченцәеи даҕьстанааи – Кавказ амрагыларахьтәи аганахь иагеит», – ҳәа иѡуан Н.Марр «Апсуаа рбызшәеи ртоурыхи» ҳәа хьзыс измоу 1938 шықәсазы итытцыз ишәҟәы 353-тәи адаҟьаҿы.

Г. Ф. Турчанинов иакәзар, Маиҟәаптәи ахаҳә ахьирцәажәаз зызбахә ҳәоу аҳәынтқар Мараны «Аетҭ иаб иоуп» ҳәа шьақәирҕәҕәон.

«Колхида аҳәынтқар Аетҭ – Аиа ҳәа изышьтаз атәылаҿтәин» ҳәа иѡуеит анаѡсан Г.Ф. Турчанинов «Кавказ ажәытәзатәи аѡыра аартреи арцәажәареи» зыхьзу, 1999 шықәсазы Урыстәыла аҭцаара-дыррақәа Ракадемиа иатәу абызшәаҭцаара аинститут итнажьыз

иусумҭаҽы. Иара абри зыӡбахә ҳамоу аусумҭа 134-тәи адаҟьаҽы Гәдоу ҳәа зыӡбахә ҳәоу аҭып дадкылан иӡбахә цәыргоуп Пту ҳәа даҽа ԥсыуа ҳәынҭқарк.

Аеҭ данҳәынҭқарыз инаркны зқьи ѡышә шықәса рышьҭахь, Колхида анеилаҳауаз аламҭалазы ҳәынҭқарс дҟалеит Саулаҳ. Абар Плинии уи дышихцәажәаз: «Колхида ҳәынҭқарс дыҟан – Аеҭ ихылтцышьҭраз Саулаҳ»…

Арҭ ажәақәа аагоуп Турчанинов ирцәажәаз ҳара ҳаамҭа аиааиҳа аѡбатәи ашәышықәса иатцанакуа Аҟәатәи ахаҳә иану аѡыра аҟнытә.

Зыӡбахә ҳамоу аѡыра излаҳәо ала, «зегь раԥхьа Аҟәа аиланхарҭаҽы абаа аргылара иалагаз Ла ҳәа изышьҭаз абшьҭра еиуаз Саулаҳ иоуп».

Хыхь зыӡбахә ҲҲәаз Г. Ф. Турчанинов даҽа усумҭак аҽы иѡуеит:

«Саулаҳ аҭоурых иазынхаз ҳәынҭқаруп. Насгьы Ла ҳәа иҟаз аҳәынҭқарцәа рабшьҭра деиуоуп. Уи идтцала ауп Аҟәа абаа аргылара ишалагаз. Ҳәынҭқарс дыҟан ҳара ҳаамҭа аиааиҳа аѡбатәи ашәышықәса аѡбатәи азыбжазы».

«Ла» – Лоуаа – Ачаа аԥсуаа ҳҭоурых аҽы зегьраԥхьаҳа ицәыртцыз аҳәынҭқар-жәла ауп ҳәа еидкыланы, абшьҭрак еиуоуп ҳәа рыԥхьаӡоит.

«Ачба умҳәакәа Чачба узҳәом» ҳәа ҳажәлар рҽы машәыршақә иаанымхазар ҟалап…

Зыӡбахә ҳамоу ашәҟәаҽы Г. Ф. Турчанинов иааигоит абарҭ ацәаҳәақәагьы: «Аҟәатәи ахаҳә иану аѡыра излаҳәо ала, Ла ҳәа изышьҭаз аҳәынҭқарцәа рабшьҭра иеиуаз Саулаҳ ҳәынҭқарс дыҟан Аҟәа аиланхарҭаҽы».

Саулаҳ данҳәынҭқарзи Евлиа Челеби Аԥсны данықази ирыбжьысит зқьи аашә шықәса.

Абар уи иазкны Г.Ф. Турчанинов анаѡсан ииѡуа:

«Евлиа Челеби Аԥсны данықаз Арланаа ҳәа иибаз аԥсуа абшьҭра Лаа, Ланаа рҟнытә иаауеит. Ҳәарада, Евлиа Челеби Арланаа ҳәа зыӡбахә имоуи Ла ҳәа ицәыригази

абшьҭрак иатцанакуеит, амала, зқьы аашә шықәса рыбжьан».

Анаѡсан ҳаԥхьоит абас: «Азежәтәи ашәышықәса антцәамҭеи аѡажәатәи ашәышықәса алагамҭеи рзы атәылаҷацәҭцааѡцәа Баграт ибаа ажәытәан «Агәа» ҳәа иашьҭан» ҳәа.

Иабантәаауеи ари ахьз? Ҳара ҳгәы излаанаго ала, уи аауеит «Аҟәа» аҟынтә, мамзаргьы Аҟәа ахьз аауеит ажәа «Агәа» аҟынтә. Абриала иаҳҳәарц иаҳҭаху – Аԥсны аҭоурых аҭцаараҷеы ишьагәыҭны, иуасхырны иҟоу дацԥашәла, дала-шьала ҳадгьыл иаларсу ажәытәзатәи ҳаԥсуа ҭыԥ хьызқәа рцәыргара, ҭоурыхла рыҭцаара иахьазы акырза зцазкуа усуп ҳәа ауп. Избанзар, ҳаԥсуа ҭыԥ хьызқәа даараза инарҳәы-аарҳәуп, иркьынаауп.

Изыркьынаазгьы – ҳаԥсуа жәлар ажәытәзеи иахьатәи аамҭақәа рыбжьара ибжьахаз ашәышықәсқәеи азықьышықәсқәеи ирытцарзны иахьрымоу ауп. Плини ҳазну аамҭа актәи ашәышықәсазы аԥсилаа рызбахә иихәази, Арриан аѡбатәи ашәышықәсазы абазгаа рызбахә ахьиҳәази, насгьы афбатәи ашәышықәсазы Прокопи Кесариатәи «Аготтцәа рабашьра» ҳә зыхьзу ишәҟәы аабатәи ахы абазгаа ирзикызи рнаѡсан – аабатәи ашәышықәсазынза аԥсуаа рызбахә зҳәо ѡымҭа ыҟам, мамзаргьы – ирзуп. Ииашоуп, аабатәи ашәышықәса инаркны ажәабатәи ашәышықәса антцәамҭанза, аиҳарак ақыртуа ѡыратә хытцхыртақәа рҷы аԥсуаа цәыргоуп. Аха, рыцҳарас иҟалаз, урҭ ахытцхыртақәа ирну инагзаны рыгәра ҳазгом. Избанзар, дара ақыртуа ҭоурыхѡѡцәа азәырѡы изларыѡуала, «идырхәанчеит – ирыцтцоуп, ирыгырхоуп», зегь раԥхьа иргылан ус ҟазтцаз ажәааатәи ашәышықәса алагамҭазы «Қыртҭәыла аҭоурых аԥахҭоит» ҳәа Аԥсҳацәа ирызкыз аҭоурыхтә ԥтцамҭақәа бжьарзны, ақыртцәа ртоурых акәызшәа еиқәырҷаҷеоз Вахушти уи еиҷкааны имаз агәыԥи роуп.

Урҭ роуп ажәабатәи ашәышықәса инаркны «Еидҭоу Қырҭтәыла Аҳәынҭқарра» ҳәа акы ыҟазшәа цәырызгазгьы.

Нас 1640 шықәсазы Евлиа Челеби иицызи ажәаатәи ашәышықәса антҷәамҭазы Урыстәыла агеографиатә жәар ҳәа иҭытцыз иануи рнаԥсан, 1810 шықәсазы Аԥсны Урыстәыла ианадлазынӡа аԥсуаа ртәы зҳәо даҽеа ҭоурыхтә ԥырак ыҟам.

Хыхь ишаҳҳәахьоу еиԥш, иҟоугьы иркьынаауп. Арахь дара убарҭ иркьынааугьы ирнубаалоит аԥсуаа ҳҭоурых ду.

* * *

Аԥсны азхатцара аиуит. Аԥсуа Ҳәынҭқарра зқьи ԥышә шықәса ахытцуеит, амала уажәы аиҭашьақәыргәгәара ҳаҽуп ҳәа шаҳҳәогьы, ҳазҽытцәкьо – Аԥсуа Ҳәынҭқарра ҽыц ашьақәыргәгәароуп.

Ус анакәха, ҳарҭ аԥсуаагьы азхатцара анҳау, зегьраԥхьаӡа уасхырны ишьҭаҳҭаша ҳҭәыла ахьӡ ауп. Избанзар, зегь раԥхьаӡа ақыртуа ҭоурыхԥԥцәа идырхәанчаз уи ауп – Аԥсны ҳәа акәымкәа, ҳарҭ аԥсуаа иаҳцәам-иаҳжьым, дара рцәа зху ахьӡ «Абхазиа» аҭаны

«Абхазиа» – гәыцәс иамоу «Абаза» аҟнытә ишаауагьы, ашьҭахь иацу – ақыртцәа «Аԥхазеҭи» ҳәа иахьӡыртцаз ацәа ахубаауеит. Уи ауп «Аԥсны-Қырҭтәыла иузаҟәымҭхо акәакь ауп» ҳәа даргьы зырҳәҳәо.

Арҭ ацәаҳәақәа равтор иаҳҳысыз ашәышықәса ԥшьынԥажәатәи ашықәсқәа рынтҷәамҭазы Гәылрыԥшь араион аҿы Қарҭынтәи иааны ақыртцәа-шовинистцәа имԥаԥыргоз рмитингк салахәын. Бақраӡе ҳәа иҟоу ракадемик агырцәеи ашәанцәеи ихы нарықәикын «абхазы шәара шәоуп, егьырҭ – Нхытцынтәи илбааз аԥсуицәоуп» иҳәеит. Ихы зқәкны дцәажәоз агырцәеи ашәанцәеи ирҳәо рҿамшәо дцьашьаны ихәаԥшуан…

* * *

Ҳаԥсуа ҭарауаѡ ду Ш. Инал-Ипа «Аԥсуаа ретно-культуреи рҭоурыхи рызҭаатәқәа» ҳәа зыхьӡу иусумҭаҽы иѡуеит абас:

«Атерминқәа ретникатә ҭакқәа рыԥсахра ауеит. Иаагозар, ахәҭакахьала, адәныҟантәи иаауа даҽамилаҭк, иахьааиз аҭып иашьагәыҭу, мамзаргьы аҭыԥантәи аборигенцәа рбызшәа шьҭырхыр ауеит. Уимоу аборигенцәа рмилаҭтә хьӡы рыцәганы, иааиз ирхырҭаргьы алшоит».

Анаѡсан, хыхь иихәаз артҭабыргразы ҽырԥштәыс иааигоит, азқьышықәсқәа рнаѡсан Ааигәатәи Мрагылара зымҽхакны иҟаз хаттаа. Ишдыру еиԥш, урҭ аѡырагь рыман. Ҭырқәтәыла хаттаа рѡырақәа рыла иҭәу Бозаскеитәи абиблиотека рбеижьҭегьы маҷ ҭӡом. Адунеи атҵарауаа урҭ аѡырақәа ҳарцәажәоит ҳәа ианалага – зегь реиҳа иззааигәахаз аԥсуааи адыгааи рбызшәоуп. Уиазоуп «азқьышықәсқәа рнаѡсан Ааигәатәи Мрагылареи, Кавказ Амшын Еиқәа аҽықәи, Нхытҵ-Кавкази аԥсуа-адыга-ахатт бызшәақәа ықәыѡѡуан» ҳәа зырыѡуагьы.

Амала, ашьҭахь Хаттаа Ртәыла шьҭырхт даҽа-милаҭк, хаттаа ркультуреи рѡыреи, уимоу – рыхьӡҵәҟьагьы рцәыргеит. Уи амилаҭ рыхьӡ атҵарауаа изларзеилымкааз ала, дара хаттаа рыхьӡ «хьеттаа» ҳәа инеиҭакшәа ирыхьӡырҵеит.

Уажәы урҭ заҳгәалашәаз «хаттаа зегьреиҳа иззаигәо аԥсуааи адыгааи роуп» ҳәа адунеи абызшәаҭҵааѡцәа иахьырҳәаз ауп.

Бозаскеитәи абиблиотекаҽы ирбаз хаттаа рѡыра иахьа уажәраанӡагьы инхарҭәааны «изларзмырцәажәац» ала, уи аҭоурыхҭҵааѡцәа ирызныжьны, ҳаиасып аԥсуаа хҭоурых хьӡқәа рахь.

Ҳара ҳҭәала, ҳазну аамҭа афбатәи аабатәи ашәышықәсқәа рыѡнутҵҟа аԥсилааи абазгааи рҽеидырҵеит. Убасҟан ауп, ҳара ҳҭәала, зҽеидызҵаз абшьтрақәа

ртәыла ахьӡ «Аԥсны» ҳәа анахьӡыртцазгьы, ажәларгьы, ууанӡа абазгаа, аԥсилаа ҳәа хазы-хазы ахьӡқәа шрымаз акәымкәа – «аԥсуаа» ҳәа аныр зырҳәаазгьы, Аԥсҳацәа аналархызгьы.

Ажәакала, жәларкны з‹ееидызкылаз ѡ-абшьҭрак (ҳаз‹ҿу аԥсилааи абазгааи роуп) аԥсилаа рҟнытә ироуит наҟ-ааҟ еицырзеиԥшу абарҭ ахьӡқәа: Аԥсны, Аԥсуаа, Аԥсҳа.

Аҭоурыхтә тцакы змаз аиԥылара иҳазцәырнагаз гәааанагарақәак

Иԥшьоу ҳәа иршьоу Рамадан мза (изларҳәо ала, уи ахьӡ ахаҭа аауеит араб бызшәа аҟнытә, ма аҭырқә бызшәа, ус сҳәеит ҳәа иара аҭырқә бызшәа ахаҭа абжакы, мамзаргьы ѡынѡажәижәаба процент араб бызшәа аҟнытә иаланагалт) антцәамҭазы Ҭырқәтәылантә зыԥсадгьыл ахь ихынҳәыз ҳцьыныцьуаа рыбзоурала Аԥсны аҳҭнықалақь Аҟәа имѡаԥгаз аԥсылман динхаҭара аныҳәа ашҟа инаԥхьан ҳҳәынтқарра анапхгара, ахәҭакахьала – Аԥсны Ахада Сергеи Багаԥшь, Аԥсны Ахада Ихаҭыԥуаѡ Рауль Ҳацьымба, Аԥсны Аԥызаминистр ихаҭыԥуаѡ, афинансқәа рминистр Беслан Кәыпраа, ҳҳәынтқарра адәныҟатәи аусқәа рминистр Сергеи Шамба, уҳәа егьырҭгьы, уахь инаԥхьан иара убас ҳцарауаа, ҳашәҟәыѡѡцәа, ҳаԥсуа милаҭтә кьыԥхь уҳәа ҳинтеллигенциа иналукааша ахаҭарнакцәа.

Аиԥылара иазкыз аинформациа ҳгазеҭ «Аԥсны» иананаҳҵоз «иҭоурыхтә хҭысуп» ҳәа азаҳҳәеит.

Аԥсни ҳажәлари ирытцанакуа азцаатәқәа ирызкны шықәсык ахала-атцыхәала ҳаҳҭнықалақь Аҟәа, Бзып, Абжьыуаа зҳәаз еиԥш ҳҳәынтқарра егьырҭ акәакьқәа рҟны аизарақәа, амитингқәа уҳәа акырынтә имѡаԥысуеит. Егьырҭ зегь ракәым шаҟа рытцанакуеи «Лыхнашҭеи» «Мықәашҭеи» аныҳәақәа, аха уарла-шәарлоуп акәымзар, урҭ иҭоурыхтә хҭысқәоуп ҳәа рзаҳҳәаӡом.

Нас иҟалеи Аԥснытәи аԥсылманцәа рныҳәа ду ахыркәшара иазкыз аиԥылара иҭоурыхтә хҭысны иҟалеит ҳәа заҳҳәаз?

Абри азҵаара аҭак аҟаҵаразы, иаҳҭахы-иаҳҭахым, екскурск аҳасабала акәзаргьы, адунеи аҙеибафара иаламҙыкәа ашәышықәсқәа, азықьшықәсқәа иргәылсны иахьа уажәраанҙа еибга-изѡыда иааиз ҳаҧсуа жәлар рҭоурых ҳазааҭгылоит.

«Изҭаху ииҭаху иҳәалааит, сара сыҙлагара лагалааит» ҳәа зҳәаз итәала ҳазнеиуазар, ииашангьы ус ҳҳәаратәы ҳаҟоуп. Ус ҳҳәаратәы ҳаҟоуп, избанзар, хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиҧш, адунеи аҭоурых милаҭ дуқәак иҟазамызшәа иналаз ицеит, арахь уеизгьы-уеизгьы урҭ реиҧш зхыҧхьаҙара думыз ҳаҧсуа жәлар еиқәхеит. Ҽырҧштәыс ахара изцатәуи? «Иҧсу абызшәа» ҳәа ауп аҭоурых ишазынхаз алатин бызшәа. Иабаҟоу алатин бызшәала ицәажәоз алатин жәлар? Урҭқәа зегьы ҳара аҧсуаа иаҳцәам-иаҳжьым амилаҭқәа ҳазрышьҭоуи? Дац-ҧашәла иҳадҳәалаз, мамзаргьы еиҳа ииашахоит ҳзыдҳәалаз ҳҳәар, ахатт жәлар абаҟоу? Иабаҟоу урҭ злацәажәоз ахатт бызшәа? Ҭыркәтәылан, Бозазкеитәи абиблиотека иахьа уажәраанҙагьы инхарҭәааны «ирзмырцәажәац»... Уаҟа ирбаз аѡыра (клинопись ҳәа изышьҭоу) адунеи атцарауаа дуқәа, убарҭ рхыпхьаҙараҽы аурыс ҭарауаѡ Ивановгьы дналаҭаны, издырҳәалаз аҧсуааи адыгааи ҳауп. Убриазоуп изырҳәаз: «Ааигәатәи Мрагылареи (уажәтәи Ҭыркәтәыла), Аахытц-Кавкази, Нхытц-Кавкази хҧа-ҧшьба нызықь шықәса рнаѡсан иқәыѡуан аҧсуа-адыга-ахатт бызшәа» ҳәа.

Еиҭаҳҳәахуеит, ахатт бызшәа аҧсуааи адыгааи ишҳадыркылоугьы, ахаттқәа рхаҭа адунеи ианызаахьеит...

Убастцәкьа рмыхьи, зқьи ѡышә шықәса рнаѡсан Аҧсуа Ҳәынтқарра ҧашәзыркыз Леон ианшьцәа аҳазарцәа. Усҟан, сара сызҿу аабатәи ашәышықәса ауп, Аҳазарцәа Рҳәынтқарра адунеиаҿы ҳара ҳауп аҧшәмацәа ҳәа зхы зыҧхьаҙоз Византиеи Цьамтәылеи иреиканауаз, иҟазамкәа аҭоурых ианызааз. Аҳазарцәа злацәажәоз

рбызшәагьы нымхеит. Аха инхеит, инхеит-моу иахьатәи ҳдунеи аҽы иазхарԥахьоу абызшәақәа рыгәта иҟоуп ҳаԥсуа бызшәа. «Абжьаратәи ашәышықәсҟәа рзы Аԥсны иахьахцәажәо ишеилкаатәу Қырԥтәыла ҳәа ауп… аԥсуаа ҳәа рыʒбахә иахьалацәажәо – ақыртцәа ҳәа ауп»… – ас ақыртуа ҭоурыхҩцәа ианырҳәо башаʒа ҳгәаауеит. Ҳаигәыргьароуп, избанзар, аҭоурых изхьынҳалоу зыхьʒ гахьоу, иаԥсоу, иалаҟоу роуп. Иаԥсам аʒәгьы дихьынҳалаʒом.

Ииашаны иҟаитцеит ҳаԥсуа ҭарауаҩ Алықьса Папасқьыр «Ажәытәи аурыс литератураҽы обезаа шаарԥшуи Аԥсны аҭоурых апроблемақәеи» ҳәа хьʒыс изиҭаз иусумҭа ду аҽы, ажәытәтәи аурыс ҩыраҽтәи афактқәеи адокументқәеи рыла ақыртуа ҭоурыхҩцәа рҽы ахьишәаҳаз. Амала, уажәы уи ааныжьны ҳгьежьып хыхь ишьҭаҳҳыз азҭаатәы ашҟа.

Арҭ ацәаҳәақәа равтор сҭоурыхтә публицистикаҽ акырынтә иазгәастахьеит – аԥсуаа зхыԥхьаʒара рацәаз ажәлар ирҟәырҷахоуп ҳәа.

Ус акәмызҭгьы, «Ааигәатәи Мрагылареи, Аахытц-Кавкази, Нхытц-Кавкази аԥсуа-адыга-ахатт бызшәа ықәыҩуан» ҳәа рҳәарымызт…

Ус акәмызҭгьы, аабатәи ажәахатәи ашәышықәсҟәа рзы Кавказ зырхыцхыцуаз Аԥсуа ҳәынҭқарра аԥҵарагьы рылшарымызт.

Ус акәмызҭгьы, ажәибжьтәи ашәышықәсазы Евлиа Челеби «урҭ шәнызықьҩыла зхыԥхьаʒара рацәоу жәларуп» ҳәа иҩны ииаанижьрымызт.

Аҵыхәтәаны, ус акәмызҭгьы, Урыстәыла аҳәынҭқарԥҳәыс Екатерина Аҩбатәи лхаан иҭытцыз «Агеографиатә Енциклопедиаҽы» урҭ «Ҟәбинеи Егри рыбжьара иҟоу милаҭ дууп» ҳәагьы анырҵарымызт.

Абарҭқәа зегьы зеиқәаҳаԥхьаʒаз, ҳара ҳзы итрагедиахаз азежәтәи аҩажәатәи ашәышықәсҟәа рзы шәыԥсадгьыл ауп ҳәа иаҳдырбаз, ҭоурыхла ажәытәтәи

адокументқәа иҳарҳәо акәымкәа, иаахтны иаҳҳәозар Егри Џсоуи ҳахьбжьарцалазгьы азмырхакәа, иара убригь ҳахьахырбааua ауп.

Нас изыхқьеи абас ҳаитцацалара?

Ҳажәлар ракзаара ахькәадахаз, ҳаҳцәақәак рхы рымакәачхан, Аџсҳа ҳәа аҙәы инапатцаҟа аҟазаара иахьаҽагылаз ауп; атцыхәтәаны – ҳажәлар ахьеиқәыртхаз ауп. Еицәоу ҳџеиџшхоит, иахьа Ҳаџсадгьылгьы ҳажәларгьы рыҟазаареи рыҟамзаареи ашәарта итаҳаргылоит, ма уажәшьта иаанхаз ҳажәлар хәыцы хтак еицтаҳаршәуа аҙәкны ҳаидымгылар.

* * *

Нас иҟалеи, изыхқьеи абасҟак зҳәынтқарра ахоуратцоура тбаатыцәыз, Ҳаџсадгьыл Егри Џсоуи ирыбжьанакыз ауп ҳәа ҳеаларџс икны, ма убри ҳзаанхандаз, иаҳзыхьчандаз ҳәа ҳҳәо аҟынза ҳнеира?

Нас иҟалеи, изыхқьеи «урт шәнызқьҽыла зхыпхьаҙара рацәоу жәларуп» ҳәа ззырҳәоз аџсуаа, шәнызқьҽык рҟынза ҳтцыкәкәартә?

Уи зыхқьаз ҽадалагьы мрагыларахьалагьы тцыхәапҵәарак ҳәа ыҟаҙамкәа иҳажәлоз роуп ҳҳәаргьы ҳҽашьом. Аха мшәан, урт ашәышықәсақәеи азықьшьықәсақәеи рнаҽсангьы иҳажәлон, иҳабашьуан, аха рҽагыларагь ҳалшон, ҳагьыриааиуан.

Ус анакәха, ҳҳәынтқарра аитцалареи ҳхыпхьаҙара атцыкәкәареи зыхқьаз амзыз зынзаск даҽеаџьароуп иахьыҟоу. Атцабырг егьа иашазаргьы, имзакәа ишыҟатцәықьаз умҳәакәа, иухьуа ачымазара ахәшә узыпшаауам, иагьузыхәышәтәуам. Имхәышәтәыкәа иаанхар – еиҳаеиҳа имжьыжькуеит, еицәоу ахьгьы икылсуеит.

Ҳара ҳазлацәажәо азтцаатәгьы ачымазара иадкылан уахәаџшуазар – имжьыжькхеит. Амала, агәыгра ыҟоуп, лассы-лассы ишҳахьло еиџш, ҳаибажьо акәымкәа,

«ҳчымазара» ахьӡ иаахтны иаҳҳәар, уи макьана ахәшәтәра ауеит ҳәа. Даҽеа мѳакы ҳара иҳамаӡам. Уи – ҳаԥсуа жәлар реидгылареи, ракзаареи, хҭак еицҭадыршәуа рыҟалареи роуп.

Аԥснытәи аԥсылманцәа еиҿыркааз ҳаиԥылараҿгьы абри ауп изҭаатәы хаданы иқәдыргылаз. Убриазоуп уи ҳаиԥылара иҭоурыхтә хҭысуп ҳәа заҳҳәазгьы.

Избан, Аԥснытәи аԥсылманцәа рныҳәа ду иазкыз ҳаиԥылараҿы, рыԥсылмантә ныҳәа акәӡамкәа, уи иаламцәажәаӡакәа – аԥсуа жәлар ҳаидгылара, ҳакзаара азҭаатәы аԥхьа иргылан изышьтырхыз, изалацәажәаз?

Аҭак аҟаҭаразы еиҭа хҭоурых ахь ҳҳынҳәып.

Абазгаа, аԥсилаа, саныгаа, мсымаа (мисимианы) ҳәа иҟаз аԥсуа абшьтра дуқәа акны еиламцәакәа Леон Аԥсуа Ҳәынтқарра изаԥцомызт. Ари акы.

Аѳбатәи. Уинахыс Аԥсҳацәа ҳәа иаақәгылоз: Феодосиа, Дмитри, Гьаргь Актәи, Баграт Актәи Константин Ахпатәи, Гьаргь Аѳбатәи, Леон Ахпатәи уҳәа зегь раԥхьаӡагьы Гыртәыла, Шәантәыла, Қартли, аҭыхәтәаны Кахеҭиа рнапаҿы излааргаз, Ҟәбина аӡиас инаркны Егрынӡа иҭыртәаа инхоз аԥсуа абшьтрақәа хазы-хазы аганқәа рахь еихо акәымкәа, жәларыкны рҳәоу еиқәшәаны, еилатцәаны иахьыҟаз ауп.

Убри акзаара, аилатцәара еилазгоит ҳәа иалагоз дызуст зааламкь ианарыжьуамызт, иеигӡомызт. Уи ус шакәыз изныкымкәа-иѳынтәымкәа Аԥсуа ҳәынтқарра аҭоурых аҿы иуԥылоит.

Факт заҭәык аазгоит.

Аԥсҳа Леон Актәи, – Аԥсуа Ҳәынтқарра апашәыркра аханы дышгылоугьы, ажәабатәи ашәышықәсазы Аԥсҳас иҟаз Гьаргь Аѳбатәи урҭ акала ишьтахь дгыломызт. Уи ихаан ауп Қартлигьы, Кахеҭиагьы Аԥсуа Ҳәынтқарра анапатцаҟахь ианнеи.

Гьаргь Аѳбатәи ичкәын аиҳабы Константин Қартли дахаиргылоит – «Қартли аҳәынтқар» ҳәа ахьӡгьы иҭаны.

Ус шакәызгьы, Қартли Аԥсуа Ҳәынтқарра анапатцаҟахь изланаргахьаз ала, иаб – Аԥсҳа Гьаргь Аҩбатәи ииҳәоз акәын дзықәныҟәоз. Аха Константин иаб дихымхәыцкәа «саргьы сҳәынтқаруп» ҳәа хазы дандәыцәла, Аԥсҳа Гьаргь Аҩбатәи ир има днаижәлан, иԥа Константин дҳәынҷан Аԥсуа ҳәынтқарра аҳтныцалакь Қәтешьҟа дааигеит, уигь азмырхакәа – иблақәа тырхит, дагьахыпсаait.

Абацәа зегь реиԥш Аԥсҳа Гьаргь Аҩбатәигь иԥа дитахын, аха шәышықәсала Аԥсҳацәа еиқәырханы иаргоз Аԥсуа Ҳәынтқарра атцшәаара даналага, аԥсуа жәлар ракзаара даԥырхагахо даналага – иԥатцәкьагь димеигзеит.

Ари аҿырԥшы иаазгаз ҟалеит Урыстәыла аҳәынтқар Иван Аԥшьбатәи (Грозныи) иԥа дишьаанза фышә шықәса раԥхьа, мамзаргьы Пиотр Актәи иԥа дишьаанза быжьшә шықәса раԥхьа.

Ишыжәбо еиԥш, аԥсуаа егьырт иахьа адунеи аҿы еицырдыруа амилат дуқәа акыр раԥхьа аҳәынтқаррагьы еиҿыркаахьазаарын, уи иацу амыҟәмабарақәагьы рхыргахьазаарын.

Аҳәынтқарра аиҿкаара иадҳәалаз ари атоурых (еиҳа ииашахоит атрагедиатә хтыс ххәар), зынзаскгьы иахьатәи ҳаамта иадаххәалар ҳтахзам. Аԥсҳаи Апрезиденти, мамзаргьы, ҳара аԥсуаа ишаххәо еиԥш, Аԥсны Ахадеи раамтақәа еидкылашьа амазам. Аԥсҳа абшьтрала иауан, Аԥсны Ахадара – ажәлар рыбжьытирала. Убас егьа иҟазаргьы, Аԥсадгьыли ажәлари рлахьынтца азбараҿы урт аҩыцьагьы атоурых аҿаԥхьа еиԥшуп. Ииашоуп, иахьа ademократиа (ажәлар рымчра) аамта ауп ххәеит, ауаҩы иихәалакгьы, ииулакгьы азин анимоу аамтоуп ххәеит.

Аха Аԥсадгьыли ажәлари рыматц аура аҿаԥхьа усҟантәигь иахьатәигь еиԥшызар еиҳа еиҕызар ҟалап.

Абриала азә илахь таԥаҳеындаз ҳәа зынзаскгьы ҳгәы итазам. Аха заҙәзатцәқәа-зытцәҩаншьапқәа зыпсадгьыли зыжәлари рыхьчара иақәзырзызи аибашьраан ибна-

ланы ицази еидкыланы, еиҟараны, адемократиа азин рынатеит ҳәа рыхәаԥшрагьы ахәтамзар ҟалап…

Абриаҟара заҳҳәо, хәы-шқәса ҳәа ҽҳәарас инаиҭаны Аԥсны Ахадас иалырхуа, ажәлар хазы-хазы, гәыԥ-гәыԥла ҳаҽешаны акәымкәа, ҳарҭ ҳазҭагылоу аамҭа хьамҭа ҳазхәыцны, ҳҳәынҭқарра азхатцарахьы анеира иатаху азтцаатәқәа рызбашьа ҳҽеақәҳаршәозароуп. Зегь раԥхьа иргылангьы ажәлар иалырхуа Аԥсны Ахада икәшамыкәша зегь ҳаилатцәаны, иаку жәларны ҳгылазароуп.

Уи амҩа ҳаннатцоит Аԥсны азхатцара ҳтахызар…

* * *

Сеитагьежьуеит, сыстатиа ахаҽы ишҳәоу еиԥш, атоурыхтә тцакы змаз уи аиԥылара ашҟа.

Избан, уи аиԥылара ус зазаҳәеи? Избанзар, уи аиԥылараҽы адунеи ахи-атцыхәеи цьарамзар иҟамлац ҟалеит. Ҳара ҳазҽу Аԥснытәи аԥсылманцәа рхатарнак Абдураҳмани (Роман Цьуҕьелиа) ақьырсиан динхатцара ахатарнак Аб Дарафеи рыцәгыларақәа роуп. Урҭ рыцәгыларақәа хазы-хазы тцаҟа сырзаатгылоит.

Аԥснытәи аԥсылманцәа рхатарнак Абдураҳман иҳәеит: «Аԥсуа жәлар адинхатцара аганахь ала, аԥсылманцәеи ақьырсианцәеи ҳәа ҳаиҩшоуп. Амала, аԥсылманцәагь ақьырсианцәагь иаадыруазароуп зегь иаҳзеиԥшу, ихадароу Аԥсуара шакәу, Ҳаԥсадгьыл Аԥсны шакәу, аԥсуа жәлар шракәу. Ҳаԥсуара аныҟамла, ҳаԥсуа жәлари Ҳаԥсадгьыли аныҟамла ирзаауеи ҳдинхатцарақәа…». Убастцәкьа иҳәеит ақьырсиан динхатцара ахатарнак Аб Дарафеи ицәгыларацәгьы.

Тоурыхла ҳазнеиуазар, Аԥсны ақьырсиан динхатцара цәырҭит ҳазну аамҭа актәи ашәышықәсазы – Иисус Христос иапостолцәа Андреи Аԥхьанаԥхьеи Симон Кананити арахь Аԥсныка раарала. Андреи арантәи ауп Киевтәи Урыстәылаҟа дышцаз, Симон Кананит Аԥсны даанхеит, иԥстазаара дахьалтцызгьы Псырзха ауп,

уаҟа анышә дамардеит. Афонтәи ауахәама иара ихьз задҳәалоугьы уи ауп.

Ақьырсиан динхатцара Апсны апшәымара ауан азоуп 325 шықәсазы Никеиа имҩапысыз ақьырсианцәа адунеизегьтәи зегьраҧхьаҙатәи Реизара ду дзалахәыз Пицунда аепископ Стратофил. Кавказынтәи иҟаз иараҙәзатцәык иакәын.

Ашьтахь, абжьаратәи ашәышықәсақәа рхаан Кавказ егьырт атәылақәа зегьы ирылыҳәҳәоз – Апсуа Ҳәынтқарра апашәыркреи аизҳазыгьареи рҽы Апсуа уахәама ауп гәыцәс иамаз. Абас шакәугьы, апсылман динхатцара ахатарнак днаидгылан Аб Дарафеигьы инатцшьны иазгәеитеит – зегьы ирхадоу ҳәа иишьоу Апсуареи, Апсни, Апсадгьыли, апсуа жәлари рыматц аура шакәу.

Сыстатиа хсыркәшоит аиҧыларацы Апсны Ахада Сергеи Багапшь инатцшьны ииҳәаз иажәақәа рыла: «Ҳажәлар Ацьынцьтәылатә еибашьраан ахәычы инаиркны абырг иҟынҙа зегьы аҙәк иеипш еидгыланы хтак еицтадыршәуан азоуп Аиааира дуззаагара зҳалшаз, аха атынчнхара ҳанацу аамтазы иара убастцәкьа ҳанеидымгыла, убри иаагаз ҳиааира дуззаашәарта итаҳаргылоит».

Абхазы и грузины сидели друг против друга …

С 15 по 19 ноября этого года в Стамбуле прошел тренинг журналистов на тему «Принципы и стандарты освещения неоднозначных политических моментов».

Так как я был в составе приглашенных туда журналистов из Абхазии (среди нас были представители Абхазского государственного телевидения, газеты «Апсны» и других средств массовой информации), то счел нужным рассказать читателю о том, что мы там видели и слышали, что там происходило и как происходило, из того, что заслуживает внимания.

Но нужно вначале сообщить, что инициатором и организатором встречи был Совет Европы.

Мы все хорошо знаем, что политика, проводимая НАТО, Евросоюзом и Советом Европы, направлена на возвращение Абхазии в политическое лоно Грузии. Тем не менее мы решили принять участие в проводимом ими тренинге. Если бы даже мы отказались от такой встречи, они все равно бы ее провели. Поэтому решили мы, приняв участие, не сидеть там тихо и молчаливо, а открыто донести свое мнение до них – возможно, оно кому-то не понравится, но, возможно, найдется и такой, кто призадумается. Так, впрочем, и произошло. Однако об этом попозже, а сейчас представлю организаторов журналистского тренинга и выступивших на нем.

Вот они: Кети Бертон – директор по коммуникациям Совета Европы, Анна Капелло – руководитель подразделения сотрудничества главного управления демо-

кратических и политических вопросов Совета Европы, Доминика Тьерри – консультант по СМИ Совета Европы, Джордж Терзис – эксперт Совета Европы, профессор Брюссельского университета.

В первый же день мы ясно поняли, что у этого тренинга далеко идущие цели.

Лично мне говорили, что на этот тренинг приглашены и журналисты из Грузии, но вы с ними нигде не будете пересекаться, видеться, они к вам и близко не подойдут.

Когда мы вошли в рабочий зал, нам стало не по себе. Друг против друга стояли два длинных стола, на одном столе стояли таблички с обозначением мест для абхазских журналистов, на противоположном – для грузинских. У изголовий наших столов свои места заняли организаторы конференции.

Единственное, что успокаивало, так это то, что нас было одинаковое количество…

Как потом поняли, нас посадили друг против друга как журналистов равноправных государств. Это тоже успокаивало.

После того, как с каждым из абхазских и грузинских журналистов познакомились поименно, узнали наши должности и места работы, руководитель подразделения сотрудничества главного управления демократических и политических вопросов Совета Европы Анна Капелло выступила с докладом на тему «История и цели Совета Европы». Хотя при этом она не сказала ничего такого, что обдало бы нас огнем, но красной нитью в ее речи проходила мысль, что журналист должен быть вне политики. Более того, она добавила, что, как и журналисты, вне политики в конфликтующих государствах должны также находиться ученые и историки.

Одним словом, хотя она не называла ни Абхазию, ни Грузию, но ясно было одно: она хотела нам внушить, что

сегодня нужно все оставить в стороне, все забыть, что было между нами, как говорят в народе – все «смазать маслом».

Хотя в повестке дня значилось наше участие в дискуссиях, после окончания ее доклада, видимо, я не смог себя сдержать, и как бы войдя в струю ее речи, начал говорить о волновавших меня и ранее наших проблемах.

Вот вкратце то, о чем я тогда говорил:

«Вы говорили о том, что журналисты, ученые, историки из конфликтующих стран должны писать, говорить вдумчиво и дозировано. Поэтому я хочу рассказать здесь об одном историческом факте, с которым столкнулся в своей журналистской практике.

В 80-х годах прошлого века, словом, в советское время, нам, журналистам, часто приходилось выезжать в Тбилиси и Москву. Однажды в одну из таких моих поездок в Тбилиси нас повезли на выставку предметов истории из золота. И на ней мне сразу бросилась в глаза Бедийская золотая чаша из Абхазии. И я написал историческую статью, обобщив все вопросы и мысли, которые вызвала эта золотая чаша. Беда состояла в том, что в советское время я статью опубликовать не смог… Только спустя много времени, в 2004 году, мне удалось ее опубликовать. По совету представителей абхазской интеллигенции, я перевел ее затем на русский язык и напечатал в газете «Республика Абхазия». Спустя две недели в государственной газете «Свободная Грузия», издающейся в Тбилиси, выступил некий доктор наук Тамаз Саникидзе, который облил грязью меня, абхазов и Абхазию. А я дальше взял и подготовил исторически обоснованный ему ответ. И по предложению моих коллег в редакции, сделали специальный вкладыш в газету «Апсны», назвав его «Абхазия не Грузия», в котором опубликовали мою первую статью о Бедийской золотой чаше, «обличающую» статью Тамаза Саникидзе из «Свободной Грузии» и мой ответ ему на русском языке.

Все это мы сделали для того, чтобы не только абхазский, но и грузинский читатель смог познакомиться с содержанием всех трех публикаций, то есть чтобы он сам дал им оценку.

Сейчас, собираясь сюда, в Стамбул, я взял с собой этот вкладыш. Вот он, и я даю его вам, руководителям тренинга. Если сочтете нужным, дайте прочитать его и грузинским журналистам, – сказал я и завершил свое выступление.

Не скромно, что так подробно рассказываю о своем первом выступлении на встрече в Стамбуле. Однако хорошо, что я не сидел молча, а положил начало разговору по важному вопросу. Абхазские журналисты видели, слышали, сколько раз возвращались организаторы тренинга к моему выступлению. К завершению первого дня, подводя его итоги, Анна Капелло обратилась ко мне и сказала: «Если вы разрешите, мы сделаем ксерокопии вашего вкладыша и раздадим грузинским журналистам».

Естественно, ни я, ни мои друзья этому не воспротивились…

И уже к завершению нашего рабочего дня один из сидевших где-то в конце стола грузинских журналистов громко произнес: «Мы, грузины, всегда отстаем от времени. Мы совершаем большую ошибку из-за того, что Грузия до сих пор не признала Абхазию».

Признаться, его слова мы восприняли как взрыв бомбы.

То, что сказал этот мужчина, на самом деле почти привело нас в шоковое состояние. Если это он сказал от всего сердца, тогда что он ответит им на эти свои слова по возвращении в Грузию, подумали мы. Однако мы никак не среагировали на его слова.

* * *

По моему мнению, на стамбульской встрече журналистов Абхазии и Грузии кульминационным был второй день работы, состоявшийся 17 ноября.

Этот день начался с доклада эксперта Совета Европы, профессора Брюссельского университета Джорджа Терзиса. И главным вопросом он выдвигал именно вот это – решать конфликты, забыв обо всем, будто ничего страшного не произошло, действительно «смазав их маслом». И удивительно то, что он, читавший свой доклад нам, представителям конфликтующих сторон, делал вид, что ему неведома произошедшая между Абхазией и Грузией война, что тысячами погибли люди, что мы до сих пор противостоим друг другу. Он только и делал, что все время в пример приводил Косово. Оказывается, как я потом узнал, он был одним из участников организации конфликта и беспорядков в Косово.

Удивительным было и то, что на этой нашей встрече они, организаторы тренинга, только и старались внушить нам, что журналист должен быть вне политики, что он должен давать оценку конфликтам как сторонний наблюдатель. А тут основной докладчик Джордж Терзис приветствовал, гордился тем, что в Косово победили албанцы, а не сербы. Более того, он приводил в пример конфликты на Африканском континенте, спор между турками и греками на Кипре, давая при этом высокую оценку деятельности там Совета Европы, в том числе и своей деятельности, естественно. И также поверхностно, «смазывая маслом», подходил как к первому, так и ко второму конфликтам, будто разрешить их совсем легко.

Больше всего меня возмутило то, как он говорил о малых и больших народах, между которыми возникают конфликты, – о малых народах он говорил с пренебрежением. Поэтому я и выступил сразу, как только он закончил свой доклад.

Но прежде, чем я успел что-то сказать, один из журналистов, опередив меня и обращаясь к абхазским журналистам, произнес: «Мы, грузины, любим абхазов, с душой относимся к Абхазии. Почему абхазы нас не любят, относятся к нам как к врагам?»

Не отвечая на вопрос грузинского журналиста, я начал говорить так: «Там, где организована наша с вами встреча, в Турции, по одним источникам, проживают сегодня до одного миллиона абхазов, по другим – до 700–800 тысяч. Так или иначе, их немало, пусть даже 300 тысяч. Что привело стольких абхазов в Турцию? Они сюда попали в основном в 1877 – 1878 годах во время последнего, наиболее массового махаджирства. Приехавший тогда в Абхазию из Тбилиси грузинский корреспондент писал: «Абхазия опустела». Вслед за ним в грузинской прессе со статьей под заголовком «Кого поселим в Абхазии?» выступил Якоб Гогебашвили. И в ней же он ответил – «мегрелов». Затем, спустя 15 лет, всероссийская перепись населения 1897 года определила, что абхазов в Абхазии 60 тысяч, а грузин в ней – четыре тысячи. И это были те, кого уже успели переселить из Грузии после последнего махаджирства.

Эта перепись ясно доказала, что до последнего махаджирства в Абхазии жили только этнические абхазы. Только потом произошли значительные изменения по отношению к грузинскому населению. В течение ста лет их число возросло до 245 тысяч, а абхазы не смогли перевалить за 90 тысяч человек…

Я привел эти факты для того, чтобы показать основу нашего конфликта, бесконечного нашего противостояния».

Затем я обратился к грузинскому журналисту, задавшему вопрос «Мы, грузины, любим абхазов, с душой относимся к Абхазии. Почему абхазы нас не любят, относятся к нам как к врагам?» – и добавил: «Этот вопрос ты

должен задать не нам – ты должен его задать прежнему президенту Грузии Шеварднадзе и нынешнему ее президенту Саакашвили. Если с душой относятся к абхазам и Абхазии, то почему на Женевских переговорах отказываются подписывать Соглашение о неприменении силы, чтобы не было между нами больше войны?»

Свое выступление я завершил так: «На стенде в редакции газеты «Апсны» висят фотографии пяти погибших в дни грузино-абхазской войны наших сотрудников – молодых парней. Но я их вспомнил в связи с тем, что рядом с ними висит и фотография талантливого абхазского поэта, в свое время проработавшего в нашей газете более двадцати лет, Таифа Аджба. Его грузины забрали в первые же дни начала войны… и он пропал… Здесь находятся работники грузинских средств массовой информации – телевидения, радио, прессы. Если бы вы разузнали судьбу Таифа Аджба, если бы вы помогли вернуть нам его останки, то это были бы первые шаги к примирению Абхазии и Грузии, абхазов и грузин».

Не подумайте, что такое мое выступление было встречено аплодисментами. Не только грузинские журналисты, но и организовавшие наш тренинг представители Совета Европы после этого больше на меня не смотрели.

Правда, члены нашей делегации поддержали мое выступление – не только поддержали, но и продолжили его, приводя дополнительные, известные им факты, председатель Абхазской гостелерадиокомпании Гурам Амкуаб (руководитель нашей делегации), главный редактор Абхазского телевидения Отар Лакрба и другие.

Вторая половина второго дня и третий день тренинга, организованного в Стамбуле, посвящались разбору заранее розданных нам текстов, в которых говорилось о том, как мы должны использовать телевидение, газеты, одним словом, как писать в газетах, как говорить по радио, как показывать по телевидению. Поэтому мы

были разделены на три группы. В первую вошли работники телевидения, во вторую – радио, в третью – газет.

Не скрою от вас, когда я прочел содержание розданного нам текста, мне стало не по себе. В тексте была дана картина предвоенной поры в Абхазии. Это просматривалось в самом начале текста, можно было не утруждать себя дальнейшим его чтением. Вот содержание: в вымышленном государстве населяющих его жителей разделили на «красных» и «синих». Несмотря на то что по количеству «красных» было больше, чем «синих», власть в государстве была, оказывается, в руках меньших по численности «синих»… Словом, в тексте рассказывалось о противостоянии тех и других.

Если вы помните, именно об этом и говорили грузины во время напряженных дней в Абхазии перед началом войны: «Вас, абхазов, по численности населения всего 18%, а нас, грузин, здесь 45%, однако вы занимаете все ключевые места во властных структурах».

Словом, когда газетчики собрались в своей группе, я сказал руководителю семинара, что я отказываюсь разбирать такую тему, и перед всеми членами группы обосновал, почему отказываюсь.

Лично я на этом завершил свое участие в Стамбульском тренинге.

И в заключение своей статьи вот о чем хочу сказать. Не стоит отказываться от проводимых журналистских встреч за рубежом. Только участвовать в них от Абхазского государства должны те журналисты, которые в состоянии о проблемах Абхазии и абхазского народа говорить открыто, не боясь.

А Х Қ Ә А

АВТОР ИҠНЫТӘ.....3
АҧСНЫ АҬОУРЫХ ИАЗКУ АОЧЕРККӘА.....19
«Кавказ ажәытәзатәи аҩыра аартреи арцәажәареи».....19
«Колхида: аҧсуаа ракәзу ...?» 25
Аҧсилаа: Аҧсны... Аҧсуаа...Абазгаа.....50
«Аҧсуа ҳәынтқарцәа рдиван» мамзаргьы «Аҧсҳацәа рсиа».....71
Аҧсҳа Леон Актәи.....81
Аҧсҳа Леон иҧацәа.....85
Аҧсҳацәеи аҧсуа ҳәынтқарра аҳкәажәцәеи.....91
«ҞазауҬ» ҳәа иҳәҳәаны аҧсуаа анжәылоз.....101
«Амшмыхәла...».....113
Ашьа ахала аҽадыруеит.....123
Аҧсҳацәа рҬоурых. УрҬ зуслцәадаз?.....136
Аҧсҳа иҧа ичарҳәара.....146
Изхыбгалазеи аҧсҳацәа рҳәынтқарра?.....154
Ҷьума Аҳәба: «Баграт Ахпатәи дапсуан...» 164
Аҧсҳацәа рҬоурых.Макьаназ иҩым адаҟьа.....173
Аҧсны – зегьраҧхьазатәи ақьырсиан тәылақәа ируакуп.....178
«Аҧсы, Аҧсырҭ, Аҧсны, Аҧсадгьыл...».....186
АШӘЫШЫҚӘСАҚӘА РЫБЖЬАРА.....194
«Уцьынць хымпада иудыруазароуп...» 194
Евлиа Челеби: «Аныҟәарақәа рышәҟәы».....201
Абаскаа зустцәада? Урҭ зкьарзу аҧсуаа ракәу ақыртцәа ракәу?..207

«Аҧсны инхоз ҭауади аамыстеи аҧсыуаан»....213
Аҧсуааи арнауҭааи... 235
Қьалышь Ачачба....249
АҦСНЫ –ҬЫРҚӘТӘЫЛА....264
Ҭырқәтәылаҟа. Ҳашьцәа аҧсуаа рахь....264
Аҧсара инаркны Адаҧазарнза... 275
«Аҧь-ҭла зцәажәозҭгьы егьа аҳәарын»... 286
Ҭырқәтәыла аҧсуаа анбананагеи? 297
«Азы ахьышьтрахь игьежьуеит» 309
Уарҳан Ашамба....319
Аҧсны. Кавказ. Ҭырқәтәыла....330
АҬОУРЫХЗЫБЛАРА....339
Абҕархыцәтәи ахҭыси уи акәша-мыкәшеи... 339
«Адыд шьҭыбжьы»....348
Ҟабардатәи аҳәынҭқарратә драматә театр агастрольҟәа....348
«Аҟазаареи аҟамзаареи»....357
«Ишыдыдуа қәа ауам...»....366
1990 шықәса латцара 31, Аҧсны ахҭныҟалақь Аҟәа....377
Аҟәа. Ииуль 15. Изхарада?....390
Гәбаа адәы, мамзаргьы ахчыпсаа рыпсадгьыл аҿы....422
Самырзаҟан шаҧсыуа дгьылу иаанхароуп....431
АҬЬЫНЦЬТӘЫЛАТӘ ЕИБАШЬРА....442
1992 шықәса, ииуль 23 442
Аҧсны еиқәзырхаз хаха-хымш....449
Ҳаҧхьаҟа ишьҭан 413 мшы....457
Аҧьынцьтәылатә еибашьра....466
Гагра ахы иақәиҭыртәит, иаанхеит Цандрыпшьи Гьечрыпшьи..471
«Атцыхәтәантәи ҳаибашьра»....474
Гәымстантәи аҟәаҟа ҳааҧшуан... 478
Давид Сасунтәи ихылтцшьтрақәа Аҧсны ахақәитраз еибашьуеит ..484
Марттәи ажәылара....488
Рапхьатәи амзазы... 495
1993 шықәса, цәыббрамза....504
Атцыхәтәантәи ажәылара....517

АУАҨИ АУАҨРЕИ.....537
Аԥсны раԥхьатәи ахада.....537
«Ахьтәы парламенти» аԥсуа жәлар риааира дуӡӡеи, Аԥсуа Ҳәынҭқарра азхатцареи..... 558
Мирод Гәажәба.....563
Аԥсуаа, мамзаргьы «Озганаа».....570
Аԥсуаа ззыгәдуу ҳҭцарауаҨ.....575
Аԥсуа радио раԥхьатәи аредактор..... 582
Артиом Аԥьыр-ипа Амҟәаб изку аҨымҭа ацыԥтәаха..... 582
«Асасцәа еиқәатцәақәа» 586
Патреҭк аҭоурых, мамзаргьы Қарҭ имҨаԥгаз арратә парад азы ажәақәак.....599
НодарЛомоури: «Багаԥшь зыхьӡаладцәажәода?».....605
АҨСНЫ АЗХАТЦОУП.....617
Аԥсуа Ҳәынҭқарра азхатцара – ҭоурыхтә хҭыс дуӡӡоуп..... 617
Аԥсуа бираҟ акәша-мыкәша... 623
«Ухы иазууа уаҩа иузиуам» 638
Аԥсуа Ҳәынҭқарра азхатцоижьтеи Ҩы-шықәса ирықәуп.....646
Инал Казан иахь ашәҟәы.....655
«АҨсҭаацәа ргәашәи» шьхамышьхыжьи... 662
Агазеҭ «Аԥсны» – 90..... 667
Аб Басариани Борис Ҭыжәбеи реиҽцәажәара..... 687
«Атцәа ҟаԥшь» аимакра 700
Сергеи Маркедонов Аԥсуа Ҳәынҭқарра игәаԥхом..... 708
Аԥсуаа ҳаԥсадгьыл хьӡык амазароуп уи Аԥсны ауп 717
Аҭоурыхтәцакы змаз аиԥылара иҳазцәырнагаз гәааанагарақәак..724
Абхазы и грузины сидели друг против друга 732

БОРИС МАКСИМ-ИПА ҬЫЖӘБА

ИҨЫМҬАҚӘА РЕИЗГА
Ҩ-томкны

Аҩбатәи атом

Апублицистика

БОРИС МАКСИМОВИЧ ТУЖБА

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ
В 2-х томах

Том второй

Публицистика

На абхазском языке

Аредактор *С. Ладариа*
Акорректор *М. Акаба*
Асахьаҭыхѡы *Р. Габлиа*
Компиутерла еиқәлыршәеит *Н. Картозиа*

Аформат 84х108 $^{1}/_{32}$. Атираж 300.
Иҟатцә. акь. бҕь. 23, 25. Иныкҩ. акь. бҕь. 39.
Аҽатцаԥҟа №